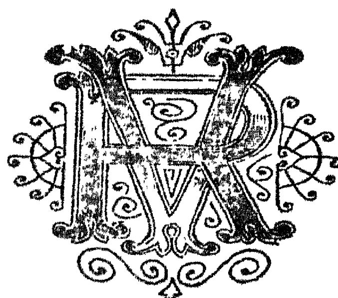
శ్రీః.

శ్రీభోజరాజ సార్వభౌమవిరచితమ్

చంపూరామాయణమ్.

లక్ష్మణసూరివిరచితమ్ యుద్ధకాండమ్.

చెన్నపురి : ......

'వావిళ్ల. రామస్వామిశాస్త్రులు అండ్ సన్స్'

ఇత్యేతైః

ఆదిసరస్వతీనిలయ ముద్రాలయే

ముద్రితం, ప్రకటితంచ.

1915

PRINTED BY

V. RAMASWAMY SASTRULU & SONS,

AT THE AUDI SARASWATY NILAYA PRESS,

69, MALAYAPERUMALL STREET, MADRAS -1915.

శ్రీహయగ్రీవాయ నమః.

చమ్పూరామాయణమ్.

సాహిత్యమఞ్జూషికాఖ్యవ్యాఖ్యాసహితమ్.

గురవే సర్వలోకానాం భిషజే భవరోగిణామ్,
నిధయే సర్వవిద్యానాం దక్షిణామూర్తయే నమః.

శివానందాశ్రమగురో శ్చరణస్మరణం మమ, ఉత్సాహశక్తిజం తేజ స్తనోతు ముఖపంకజే. విఘ్నేశ విధిమార్తండచంద్రేంద్రోపేంద్ర వందిత, నమో గణపతే తుభ్యం బ్రహ్మణాం బ్రహ్మణస్పతే. ౨. * సీతాకల్పలతాన్వితం దశరథాంభోరాశిజం సోదరోదారస్కంధ మభీష్టదం సుమనసాం శ్రేణీభి రామోదితం, నిత్యం స్వాశ్రితనందనం కిసలయశ్రీపంచశాఖోజ్జ్వలం శ్రీరామామరభూరుహం హృది సదా సేవేఽర్థసంసిద్ధయే. ౩. సుధాకరసుధాకరా చ్ఛురదభాస్వరాభాస్వరాంచితక్రమవిపంచికాక్వణనసాదరాసాదరా, విరంచినవమోహనాగమవిశారదాశారదా మదీయరసనాంగణే నటతు సర్వదాసర్వదా. ౪. యత్పాదాంభోజరేణుం విబుధకవివరాః ప్రాప్య సిద్ధాంజనం వా ప్రజ్ఞాదృష్టేః ప్రమీలాం పటుతరతమసా ప్రాప్తవత్యా నిజాయాః, ఆసాద్యోన్మేష మారా న్నిధి మివ కవితాం ప్రాపు రుద్యద్గుణార్థాం నిష్ప్రత్యూహం ముదాస్మాన్ స సురవరనుతః పాతు హేరంబదేవః. ౫. శ్రీమాన్ త్రైలింగదేశే స జయతి విబుధశ్రేణికోటీరకోటీకోటీమాణిక్యభూతాగణితగుణగణోఽఖండపాండిత్యశౌండః, ధీర శ్శాండిల్యగోత్ర స్సకలకవికులాహ్లాదిసూక్తిప్రవీణో వీణోదాహారవిద్యావివర్యణనిపుణో రామచంద్రో బుధేంద్రః. ౬. నిత్యం సంభ్రమజృంభితా నటతి యజ్జిహ్వాంగణే భారతీ జాయంతే కవిపుంగవా స్తనుభృతో యద్వక్త్రనిర్వర్ణనాత్, భోజక్షోణిభుజా[1]మునా విరచిత శ్చమ్పూప్రబంధోఽధునా వ్యాఖ్యాం తస్య

---

1. పురా.

లక్ష్మీం తనోతు [1]నితరా మితరానపేక్షం
మంఘ్రిద్వయం నిగమశాఖిశిఖాప్రవాళం

కరోమి మంజుళతరాం సాహిత్యమంజూషికాం. ౭. వ్యాకుర్వన్తి నిబంధగౌరవభయా న్నైవ స్ఫుటం యుక్తిభి ర్యే తేఽధ్యేతృజనప్రతారణపరాః కా నైపుణీ వా తతః, వైఖర్యా వచసాం కవీశహృదయం ప్రఖ్యాపయ న్నన్వయద్వారై వాహ మిహాఖిలం ప్రవివృణో మ్యుక్తిప్రియోజ్జృంభితం. ౮. [2]అథఖలుతత్రభవాన్ విచిత్రసరసకవితాకల్పలతామంజర్యామోదితాశేషవిబుధసమాజః అనవద్యనిఖిలవిద్యాభిజ్ఞసర్వజ్ఞసార్వభౌమో భోజనామా మహారాజః సమస్తసద్గుణమణిగణాభిరామస్య తారకబ్రహ్మరూపిణ స్తత్రభవతో భగవత శ్శ్రీరామస్యచరితానుకీర్తనం నిశ్శ్రేయసనిదానం నిజాంతరంగేనిర్వర్ణ్య. * ప. 'కావ్యం యశసేఽర్థకృతే వ్యవహారవిదే శివేతరక్షతయే, సద్యః పరనిర్వృతయే కాంతాసమ్మితతయోపదేశయుజే.' ఇత్యాద్యాలంకారికవచనప్రామాణ్యాత్కావ్యస్యానేకశ్రేయస్సాధనతాం 'కావ్యాలాపాం శ్చ వర్జయే' దితి నిషేధస్యాసత్కావ్యవిషయతాం చ పశ్యన్ సకలకల్యాణపరాయణం శ్రీరామాయణం చంపూప్రబంధాత్మనా చికీర్షుః. చికీర్షితానంతరాయపరిసమాప్తిప్రచయగమనలక్షణఫలసాధనత్వాత్. * 'ఆశీ ర్నమస్క్రియా వస్తునిర్దేశో వాపి తన్ముఖం' ఇత్యాచార్యదండివాక్యా దాశీరాద్యన్యతమస్య ప్రబంధముఖలక్షణత్వా చ్చ తత్రాదౌ లక్ష్మీపదప్రయోగపూర్వక మాశిషం ప్రయుఙ్క్తే — లక్ష్మీ మితి. అత్ర లక్ష్మీశబ్దప్రయోగా ద్వర్ణగణాదిశుద్ధి రభ్యుచ్చయః, తదుక్తం. * 'దేవతావాచకా శ్శబ్దా యేచ భద్రాదివాచకాః, తే సర్వే నైవనింద్యాస్స్యుర్లిపితో గణతోఽపివా' ఇతి. నిగమా వేదాః తఏవ శాఖినో వృక్షాః. ని. 'వృక్షో మహీరుహ శ్శాఖీ' ఇత్యమరః. + ప్రీహ్యాదిత్వాదినిః. తేషాం శిఖా ఉపనిషదః తాఏవ శిఖాః అగ్రాణీతి శ్లిష్టరూపకం (మాళయ శ్చ ప్రతీయంతే) తాసాం ప్రవాళం నవపల్లవం, వేదాంతవేద్యమిత్యర్థః. ని. 'శిఖా జ్వాలా కేకిమాళ్యో శ్శిఖా శాఖాగ్రమాళిషు' ఇతి వైజయంతీ. 'ప్రవాళో వల్లకీదండే విద్రుమే నవపల్లవే' ఇతి నిఘం

1. సుతరా. 2. అద్య.

హైరంబ మంబురుహాడంబరచౌర్యనిఘ్నం
విఘ్నాద్రిభేదశతధారధురంధరం నః. ౧

టుః. అంబుని రోహతీ త్యంబురుహం పద్మం తస్య యో డంబరః సౌభాగ్యాతిశయసంరంభః తస్య చౌర్యే అపహరణే + బ్రాహ్మణాదిత్వా త్ష్యఞ్, నిఘ్న మాయత్తం అంబురుహసౌభాగ్యాపహారీత్యర్థః. ని. 'అధీనో నిఘ్న ఆయత్తః' ఇత్యమరః. అతఏవ సాదృశ్యపర్యవసానా దుపమా. డంబరేత్యత్ర దమ్యంతే భీరవోఽనే నేతి డంబరః + దము ఉపశమే ఔణాదికత్వా ద్వరప్రత్యయః, పృషోదరాదిత్వా ద్వర్ణవ్యత్యయః, సుబోధినీకారస్తు 'డంబ విక్షేపే' ఇతి బాంతో ధాతు రస్తీత్యాహ, తన్మతే డంబం విక్షేపం రాతి ఆదత్త ఇతి డంబరః. ని. 'ఆడంబరోఽస్త్రీ [1]సంరంభ' ఇత్యమరశేషశ్చ, విహన్యన్తే ఏభి రితి విఘ్నాః ప్రత్యూహాః. ని. 'విఘ్నోఽన్తరాయః ప్రత్యూహః' ఇత్యమరః. + 'ఘఞర్థే కవిధాన' మితి కప్రత్యయః. త ఏవాద్రయః పర్వతాః తేషాం భేదే విదారణే శతధారధురంధరం వజ్రాయుధసమానసారం అశేషవిఘ్నవినాశక మిత్యర్థః, ధూ రేవ ధురా + 'ఆపంచైవ హలంతానా' మితి వచనా ద్దాప్, తాం ధారయతీతి ధురంధరం । 'సంజ్ఞాయాం భృతృవృజిధా' రీత్యాదినా ఖచ్ప్రత్యయః 'ఖిత్యనవ్యయ' స్యేతి పూర్వస్య హ్రస్వః, అరుర్ద్విషదిత్యాదినా ముమాగమః, 'ఖచి హ్రస్వ' ఇతి ధారే ర్హ్రస్వశ్చ హేరంబ స్యేదం హైరంబం వైనాయకం + 'తస్యేద' మిత్యణ్, అంఘ్రిద్వయం చరణయుగ్మం ఇతరేషు న విద్యతేఽపేక్షా యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా భవతి తథా ఇతరానపేక్షం భజనీయాన్తరనిరపేక్ష మిత్యర్థః, ఇదం క్రియావిశేషణం, యదా ఽంఘ్రిద్వయవిశేషణం తదా సహాకార్యాంతర మనపేక్ష్య స్వాతంత్ర్యేణైవ సకలసేవకజనాభీప్సితదానసమర్థ మిత్యర్థః, నితరాం అతిశయేన + 'కిమేత్తిఙవ్యయ' యేత్యాదినా ఆమ్ప్రత్యయః. నః అస్మాకం, లక్ష్మీం అశేషాభిలషితార్థసంపత్తిం, తనోతు కరోతు సంపాదయ త్విత్యర్థః. తనోతేః + 'ఆశిషి లిఙ్లోటా' విత్యాశీరర్థే లోట్. ని. 'శోభా సంపత్తిపద్మాసు లక్ష్మీ శ్శ్రీ రితి కథ్యతే'. ఇతి శాశ్వతః. అత్రాశీ రలంకారః * 'ఆశీర్నా మాభిలషితవస్తున

1. విక్షేప.

ఉచ్చై ర్గతి ర్జగతి సిద్ధ్యతి ధర్మత శ్చే
త్తస్య ప్రమా చ వచనైః కృతకేతరై శ్చేత్,

శ్శాసనం మత’ మితి లక్షణాత్, అయం చోక్తోపమా రూపక
విశేషాభ్యాం తిలతండులవ త్పరస్పరనైరపేక్ష్యే త్సంసృజ్యతే,
తథా నితరా మితతరేత్యాది వ్యంజయుగ్మానాం బకారాదీనాం చ
కేవలానా మసకృదావృత్త్యా వృత్త్యనుప్రాస శ్శబ్దా లంకారః.
తదుక్తం విద్యానాథేన * ‘ఏకద్వి ప్రభృతీనాం తు వ్యంజనానాం
యదా భవేత్, [1]పునరుక్తి రసౌ నామ వృత్త్యనుప్రాస ఇష్యతే’
ఇతి. అయమే వాలంకారః ప్రాయశో భోజరాజోక్తి ష్వనుసంధేయః,
విశేషం తు వక్ష్యామః, ఆదా ద్యుదేవతాక స్యాంత్యలఘో స్తగణ
స్య ప్రయోగా చ్ఛుభలాభ స్సూచ్యతే, తదుక్తం * ‘తో ద్యౌరంత్య
లఘుశ్శుభ’ ఇతి లకారస్య భూదేవతాకత్వా ద్విజప్రచయగమనసిద్ధిః.
ప్రాయే ణాత్ర ద్రాక్షాపాకః * ‘ద్రాక్షాపాక స్స కథితో బహిరంత
స్స్ఫురద్రస’ ఇతిలక్షణాత్, ఏతదాదిశ్లోకపంచకం వసంతతిలకావృత్తం
* ‘ఉక్తా వసంతతిలకా తభజాజగౌగః’ ఇతి కేదారోక్తలక్షణాత్. ౧.
ఇదానీం తావ ‘న్మంగళాదీని మంగళమధ్యాని మంగళాంతాని చ శా
స్త్రాణి ప్రథంతే’ ఇత్యాది భగవద్భాష్యకారవచనం ప్రమాణయన్
శిష్టాచారపరిప్రాప్తం విశిష్టదేవతాబ్రాహ్మణనమస్కారరూపం మంగ
ళం నిబధ్నాతి. ఉచ్చైరితి. జగతి జగతీత్యర్థః, ఉచ్చై రున్నతా
గతి ర్గంతవ్యదేశః స్వర్గాద్యున్నతస్థాన మిత్యర్థః. ని. ‘దేశే ప్రాప్త్యో
గతి’ రితి వైజయంతీ. ధర్మతః జ్యోతిష్టోమాదిధర్మాత్. పంచమ్యా స్త
సిల్, సిద్ధ్యతి చేత్ నిష్పన్నా భవతి యది, సిద్ధ్యతీతిపదం సర్వత్ర
సంబధ్యతే, తస్య ధర్మస్య ప్రమా యథార్థానుభవశ్చ స్వర్గాదిఫలసా
ధనత్వజ్ఞాన మితి యావత్, ప్రమాకరణం ప్రమాణ మిత్యత్ర యథా
ర్థానుభవః ప్రమేతి ప్రమాశబ్దార్థస్య తార్కికై రుపవర్ణితత్వాత్, కృత
కేతరై రకృత్రిమైః వచనైః ‘జ్యోతిష్టోమేన స్వర్గకామో యజే’ తేత్యాది
వేదవాక్యైః సిద్ధ్యతి చేత్ *నను ‘అస్య మహతో భూతస్యనిశ్వసిత మే
తద్యదృగ్వేదో యజుర్వేదస్సామవేద’ ఇత్యాదివాక్యా ద్వేదానా ముత్ప

1 ఆవృత్తిర్యత్రసందర్భే.

తేషాం ప్రకాశనదశా చ మహీసురైశ్చ
త్తా నంతరేణ నిపతే త్క్వను మత్ప్రణామః. ౨
గద్యాను[1]బంధరసమిశ్రితపద్యసూక్తి

త్తిశ్రవణా త్కథ మకృతకత్వ మితి చేత్ ‘అనాదినిధనా నిత్యా వా గుత్సృష్టా స్వయంభువా, ఆదౌ వేదమయీ విద్యా యతస్సర్వాః ప్రవర్తితః’ ఇతి స్మృతేరకృత్రిమత్వావగమాత్, ‘ఋచస్సామానిజజ్ఞిరే’ ఇత్యాదిషు హిరణ్యగర్భే వేదావిర్భావ ఏవ జనేరర్థః × ఏతత్ ‘శాస్త్రయోనిత్వా’ దితి వేదాంతసూత్రవ్యాఖ్యానావసరే తత్రభవద్భిర్భాష్యకృద్భిస్సమ్యగ్వివేచితం తత్రైవానుసంధేయ మిత్యల మత్ర శాస్త్రవిచారేణ, తేషా మకృత్రిమవచనానాం ప్రకాశనదశా పాఠతోఽర్థతశ్చ స్ఫుటీకరణప్రకారశ్చ మహీసురై ర్బ్రాహ్మణై రిత్యర్థః. ని. ‘ఆశ్రమోఽస్త్రీ ద్విజాత్యగ్రజన్మభూదేవబాడబా’ ఇత్యమరః. తానంతరేణ తాన్మహీసురాన్వినా + ‘అంతరాంతరేణ యుక్తే’ ఇతి ద్వితీయా. మత్ప్రణామః మత్కృతనమస్కారః క్వను కుత్రవా, నిపతే త్ప్రవర్తేత, ఉక్తక్రమేణ పరమశ్రేయోహేతూనాం వేదవిదాం బ్రాహ్మణానా మేవ నమస్కార్యత్వా త్తేషా మేవాయం నమస్కారో విధీయతే ఇత్యర్థః, తథా చ శ్రుతిః ‘తస్మా ద్బ్రాహ్మణేభ్యో వేదవిద్భ్యో దివేదివే నమస్కుర్యా’ దితి, తతో బ్రాహ్మణా ఏవ నమస్కార్యా ఇష్టదేవతాశ్చ, తదుక్తం భగవతా శ్రీకృష్ణేన మహాభారతే ‘దైవాధీనం జగత్సర్వం మంత్రాధీనం తు దైవతం, తన్మంత్రం బ్రాహ్మణాధీనం బ్రాహ్మణో మమ దైవత’ మితి. అతోఽత్రోత్తరోత్తరస్య పూర్వపూర్వంప్రతి విశేషణత్వా దేకావళ్యలంకారః, తదుక్త మేకావళ్యాం ‘యత్ర విశేషణభావః పూర్వం పూర్వం ప్రతి క్రమేణైవ. భజతి పరంపర మేషాలంకృతి రేకావళీ కథి’ తేతి. ౨. ఇదానీం స్వచికీర్షితనిబంధస్య స్వరూపనిరూపణద్వారా సహృదయానాం ప్రరోచనా ముత్పాదయం స్తద్రచనాయాం నిజరసనాయాః ప్రవృత్తిమాశాస్తే.—గద్యేతి. గద్యా న్యపాదబద్ధాని. తదుక్తం ‘అపాదః పదసంఘాతో గద్యం పద్యం చతుష్పద’ మితి గద్యానా మనుబంధేనానుషంగేణ యో రస ఆస్వాదః తేన మిశ్రితా మిళితా పద్యసూక్తి

1 బద్ధ.

హృద్యా హి వాద్యకలయా కలి తేవ గీతిః,
తస్మా ద్దధాతు కవిమార్గ[1]జుషాం సుఖాయ
చంపూప్రబంధరచనాం రసనా మదీయా. 3
వాల్మీకిగీతరఘుపుంగవకీర్తిలేశై
స్తృప్తిం కరోమి కథమ ప్యధునా బుధానాం,

పద్యానాం సమ్యగ్రచనా. ని. 'ఆస్వాదే బ్రహ్మణి రస' ఇతి శబ్దార్ణవే. వాద్యకలయా వీణావేణుమృదంగాదివాద్యశిల్పేన. ని 'కలాశిల్పేవిపృద్భాచ' ఇతివైజయన్తీ. కలితా మిశ్రితా గీతిః గానవిద్యేవ హృద్యా మనోజ్ఞా హి, సహృదయహృదయాహ్లాదినీ ఖ ల్వి త్యర్థః, తస్మా ద్గద్యపద్యమిశ్రితప్రబంధస్య సర్వానందకరత్వా ద్ధేతోః, కవయం తే రసోల్లసితశబ్దార్థసంఘటనపరయా రచనయా వర్ణయం తీతి కవయః, తన్మార్గజుషాం తద్వర్త్మానువర్తినాం, కవితారసాభిజ్ఞానా మి త్యర్థః, సుఖాయ హృదయానురంజనార్థం, మ మేయం మదీయా + 'వృద్ధాచ్ఛ'ఇతి ఛప్రత్యయః, రసనా జిహ్వా, చమ్పూప్రబంధరచనాం ☆ 'గద్యపద్యాత్మకం కావ్యం "చంపూ రి త్యభిధీయతే' ఇ త్యుక్తలక్షణం కావ్యం చంపూప్రబంధః, తస్య రచనాం నిర్మాణం దధాతు, విశిష్టప్రబంధరచనాయాం మదీయా రసనా ప్రవర్తతా మిత్యర్థః, చమత్కారకారితయా గద్యపద్యాత్మకం కావ్యం కరో మీతి తాత్పర్యం, అత్ర పూర్వవాక్యే ఉపమానోపమేయ సాధారణధర్మసాదృశ్యప్రతిపాదకానాం చతుర్ణాం ప్రయోగాత్ శ్రౌతీపూర్ణోపమాలంకారః☆'స్వతస్సిద్ధేన భిన్నేన సమ్మతేన చ ధర్మతః, సామ్య మన్యేన వర్ణ్యస్య వాచ్యం చే దేకదోపమా' ఇతిలక్షణాత్. సచ శబ్దానుప్రాసేన చ సంసృజ్యతే. 3. ☆☆ నను వాల్మీకిరచితేన శ్రీరామాయణే నైవ సకలజనసంతృప్తే ర్జాయమానత్వాత్తవ పునః కో౽యం నూతనప్రబంధనిర్మాణప్రయాస ఇ త్యాశంక్య సోపపత్తికం తత్ప్రణయనే స్వస్యాధికారం దర్శయతి.— వాల్మీకీతి. వల్మీక స్యాపత్యం వాల్మీకిః ☆ తదుక్తం బ్రహ్మకైవర్తే. 'అథాబ్రవీన్మహాతేజా బ్రహ్మా లోకపితామహః, వల్మీకప్రభవో యస్మా త్తస్మా ద్వాల్మీకి రిత్యసా'ఇతి + 'అతఇఞ్'ఇతీఞ్, తేన గీతాః ఉపవర్ణితాః యే రఘు

1 విదాం.

గంగాజలై ర్భువి భగీరథయత్న [1]లబ్ధైః
కిం తర్పణం న విదధాతి [2]జనః పితౄణాం. ౮
వాచం నిశమ్య భగవాం [3]స్తతునారదస్య

పుంగవకీ ర్తిలేశాః, పుమాన్ గౌరివేతి విగ్రహమాత్రం, పుంగవః శ్రేష్ఠః. ని.'శ్రేష్ఠార్థౌ తు పుంగవౌ' ఇతి వైజయంతీ. + 'గోరతద్ధితలుకి'ఇతి సమాసాంత ష్టచ్. రఘుపుంగవస్య రఘుశ్రేష్ఠస్య కీర్తేః దానశౌర్యా దిగుణసముద్భవాయాః సమాఖ్యాయాః లేశాః లవాః తైః, బ్రహ్మ లోకప్రసిద్ధస్య శతకోటివిస్తృతస్య శ్రీరామచరితస్య చతుర్వింశతిసహ స్రసంఖ్యాపరిమితగ్రంథేన శ్రీరామాయణేన కియతఏవ వర్ణితత్వా త్కీ ర్తిలేశై రిత్యుక్త మి త్యవగంతవ్యం. అధునా ఇదానీం కథమపి మ హతా యత్నేన చంపూప్రబంధనిర్మాణరూపే ణేత్యర్థః. ని. 'జ్ఞాత హేతువివక్షాయా మిస్యాదికథ మవ్యయం, కథమాది తథాప్యంతం యత్నగౌరవబాధయో'రి త్యుత్పలమాలాయాం బుధానాం తజ్జ్ఞానాం. ని. 'జ్ఞాతృచాంద్రిసురాబుధా' ఇతిక్షీరస్వామీ. తృప్తిం సంతుష్టిం కరోమి, అత్ర దృష్టాంత మాహ. భువి భూలోకే భగీరథేన రాజ్ఞా యత్నకృష్టైః ప్రయత్నే నానీతైః అశ్వమేధీయాశ్వాన్వేషణసమయే కపిలకోపానలదగ్ధానాం సగరాత్మజానాం స్వర్లోకస్య ప్రాపణాయ దుశ్చరతపశ్చర్యాదిబహుతరప్రయత్నేన వియన్మార్గా ద్భువం ప్రాపితై రిత్యర్థః, భగీరథప్రయత్న ఉత్తరత్ర వక్ష్యతే, గంగాజలై ర్మందాకినీ సలిలైః నరః పుమాన్ పితౄణాం తర్పణం నివాపాంజలిదానేన సం తృప్తిం న విదధాతి న కరోతి కిం. కరోత్యేవేత్యర్థః, అతోఽహ మ ప్యేవం కరోమీతిభావః. అత్ర వైధర్మ్యేణ దృష్టాంతాలంకారః*'య త్రవాక్యద్వయే బింబప్రతిబింబత యోచ్యతే. సామాన్యధర్మో వాక్యజ్ఞై స్స దృష్టాంతో నిగద్యతే' ఇతి లక్షణాత్. ౮. ఇత్థం స్వస్య గ్రంథకరణే యోగ్యతాం ప్రసాధ్య సంప్రతి కథాం ప్రస్తౌతి. వాచమితి. ప్రవచసాం ప్రగల్భవచసాం కవీనాం వ్యాసాదీనాం ప్రథమ ఆద్యః సకలకవికులగురు

1 కృష్టైః. 2 నరః. 3 నథ.

ప్రాచేతసః ప్రవచసాం ప్రథమః కవీనాం,
మాధ్యందినాయ నియమాయ మహర్షిసేవ్యాం

రిత్యర్థః, సః ప్రసిద్ధః. అత్ర న యచ్ఛబ్దాపేక్షా. తదుక్తం కావ్యప్రకాశే * 'ప్రక్రాంతప్రసిద్ధానుభూతార్థవిషయ స్తచ్ఛబ్దః యదుపాదానం నాపేక్షతే' ఇతి, తుశబ్ద ఉత్కృష్టార్థకః అవ్యయానా మనేకార్థత్వాత్. భగవాన్ *'ఉత్పత్తిం నిధనం చైవ భూతానా మాగతిం గతిం, వేత్తి విద్యా మవిద్యాం చ స వాచ్యో భగవా నితి' త్యుక్తలక్షణః. ప్రచేతసో వరుణ స్యాపత్యం ప్రాచేతసో వాల్మీకిః + 'తస్యాపత్య'మిత్యణ్. ని. 'ప్రాచేతస స్త్వాదికవి స్స్యా న్మైత్రావరుణి శ్చ సః, వాల్మీకి శ్చ' ఇతినిఘంటుః. న రమంతే శరీరేంద్రియవిషయోపనీతయా వివిధవేదనయేతి నరాః, జీవాః తేషాం సంబంధి నారం అజ్ఞానం ద్యతి ఖండయతి శ్రీరామదివ్యనామసంకీర్తనేనేతి నారదః. తదుక్తం నారదీయే*'గాయ న్నారాయణకథాం సర్వలోకభయాపహాం, నారదో నాశయ న్నేతి నృణా మజ్ఞానజం తమః' ఇతి. అథవా*'నర తీతి నరః ప్రోక్తః పరమాత్మా సనాతనః' ఇతి నారదీయవచనా న్నరః పరమాత్మా, తస్య సంబంధి నారం పరమాత్మవిషయకజ్ఞానం, త ద్దదాతి ఉపదిశతి పరమకారుణికతయా ముముక్షుభ్య ఇతి నారదః, తే నాస్య శ్రద్ధేయవచనత్వ ముక్త మిత్యవధేయం, తస్య నారదస్య బ్రహ్మనియోగేన సమాగతస్య దేవర్షిప్రవరస్య వాచంనిశమ్య 'కో న్వస్మిన్ సాంప్రతంలోకే' ఇత్యాదినిజప్రశ్నానురూపోత్తరతయా 'మునే వక్ష్యా మ్యహం బుద్ధ్వా తై ర్యుక్తః శ్రూయతాం నరః' ఇత్యాది సంక్షిప్తబాలరామాయణోక్తాం వాచం కథాం నిశమ్య శ్రుత్వా, గురుముఖా చ్ఛ్రోతవ్య మితి న్యాయేన సకలలోకగురో ర్నారదస్య ముఖా చ్ఛ్రవణవిధే ర్విహితత్వా దితి భావః*'నిశామ్యతీతి శ్రవణే తథా నిశమయత్యపి' ఇతి భట్టమల్లః. తతో నిశామ్యతే రిదం రూపం, అన్యథా నిశమయ్యేతి స్యాత్. అత ఏవాహ వామనః. 'నిశమ్య నిశమయ్యశబ్దౌ ప్రకృతిభేదాత్. నను * 'ఉత్సంగా న్నారదో జజ్ఞే దక్షోఽంగుష్ఠా త్స్వయంభువ' ఇతి భాగవతప్రసిద్ధం హి నారదస్య బ్రహ్మపుత్రత్వం. తథాచ * 'వాల్మీకి రభవ ద్బ్రహ్మా వాణీ వా క్తస్య రూపిణీ,

పుణ్యా మవాప తమసాం తమసాం నిహంత్రీమ్. ౫
౬. తత్ర కించన క్రౌంచమిథునా దేకం పంచ[1]శరవిద్ధ మపివ్యాధే
నానువిద్ధం నిధ్యాయతో బద్ధానుకంపస్య భగవతో వాల్మీకే

చకార రామచరితం పావనం చరితవ్రతః' ఇతి స్కాందే పార్వతీం ప్రతి పరమేశ్వరేణోక్తత్వా ద్బ్రహ్మలోకప్రసిద్ధం శతకోటివిస్తృతం రామచరితం భూలోకవర్తిచాతుర్వర్ణ్యతాపత్రయవిమోచనార్థం సంక్షిప్య రచయితు[2]ముక్తవతః పరమకారుణికస్య బ్రహ్మణ ఏవ భూమావంశేన వాల్మీకిరూపేణావతీర్ణత్వా దస్య ప్రష్టృత్వం నారదస్యోపదేష్టృత్వం చ కథ ముపయుజ్యత ఇతిచేన్న. మానుషలోకే రూపాంతరేణావతీర్ణస్య తస్య సంప్రదాయప్రవర్తనార్థం ఇత్థ ముపయుక్తత్వా దిత్యల మతిప్రపంచేన. మధ్యేభవో మాధ్యందినః 'మధ్యశబ్దస్య మధ్యందినాదేశః భవార్థప్రత్యయశ్చ స్యా' దితి వ్యాసకారః, 'మధ్యాహ్నవాచీ మధ్యందినశబ్దఏవ ఉత్సాదిషు పఠిత' ఇత్యన్యే తథా చ + 'ఉత్సాదిభ్యోఽఞ్' ఇత్యఞ్ మాధ్యందినాయనియమాయ మాధ్యాహ్నికక్రియాం కర్తు మిత్యర్థః, మహర్షిభిః ఋషిప్రవరైః సేవ్యాం స్నానసంధ్యావందనాద్యనుష్ఠానార్థ మాశ్రయితుం యోగ్యాం మహర్షిలక్షణంతు * 'తపశ్చైవ పరా దాంతా స్సత్యవాచో బహుశ్రుతాః, వేదవేదాంగతత్త్వజ్ఞా ఋషయః పరికీర్తితా' ఇతి. కుతః పుణ్యాం పావనీం అతఏవ తమసా మజ్ఞానానాం నిహంత్రీం వినాశినీం స్వసేవాతత్పరాణాం అశేషపాపనివర్తనేన జ్ఞానప్రదాత్రీ మిత్యర్థః, తమసాం తన్నామకనదీం ప్రాప్య లక్షణయా తత్తీరం ప్రాపేత్యర్థః, అత్ర తమసాం తమసా మితి వ్యంజనత్రితయ స్యావృత్త్యా వృత్త్యనుప్రాస శ్శబ్దాలంకారః. లక్షణంతూక్తం * వాచంనిశమ్య భగవాన త్రితి నారాయణాది వ్యాఖ్యాకృదభిమతః పాఠ. ౫. తత్రేతి. తత్ర తమసాతీరే పంచశరా యస్య తేన పంచశరేణ స్మరేణ విద్ధం ప్రహృతం, కామమోహిత మితి యావత్. ని. 'కామః పంచశర స్స్మర' ఇత్యమరః. పంచభి శ్శరై ర్విద్ధ మితి గమ్యతే. పంచశరశరవిద్ధ మితిపాఠే నకా ప్యనుపపత్తిః. ని. 'అరవింద మశోకం చ చూతం చ నవమల్లికా, నీలోత్పలం

1 శరశరాను. 2 ముద్యుక్తవతః.

ర్వదనారవిందా చ్ఛందోమయీ కాచిదేవం నిస్ససారసరస్వతీ. ౬.
ప. మా నిషాద ప్రతిష్ఠాం త్వ మగమ శ్శాశ్వతీ స్సమాః,

చ పం చైతే పంచబాణస్య సాయకా' ఇత్యమరః. తథాభూత మపి వ్యాధేన - లుబ్ధకేన, నిషాదే నేతి యావత్. ని. 'వ్యాధో మృగవధాజీవో మృగయు ర్లుబ్ధక శ్చ స' ఇత్యమరః, అను పశ్చాత్ విద్ధం - సంప్రహృతం, శోచ్యతర మిత్యర్థః + 'వ్యధ తాడనే' ఇతి ధాతోః కర్మణి క్తః సంప్రసారణం చ. క్రౌంచమిథునాత్ క్రౌంచీచ క్రౌంచ శ్చ క్రౌంచౌ బకవిశేషౌ. ని. 'కుఞ్చ్ క్రౌంచోఽథ బకః కహ్వ' ఇత్యమరః 'పుమాన్ స్త్రియా' ఇత్యేకశేషః, తయోర్మిథునాత్ - ద్వంద్వాత్, తద్యుగళా దిత్యర్థః, సిద్ధారణే పంచమీ. ని. 'స్త్రీపుంసౌ మిథునం ద్వంద్వ' మిత్యర్థః. కంచన ఏకం పుమాంసం నిధ్యాయతః పశ్యతః. 'నిర్వర్ణనం తు నిధ్యానం దర్శనాలోకనేక్షణ' మిత్యమరః. అతఏవ బద్ధానుకంపస్య- ఉత్పన్నకరుణస్య, మైత్రీ కరుణా 'ముదితా ఉపేక్షా చేతి చతసృణాం మహచ్చిత్తవృత్తిత్వేన విద్ధవేదనాదర్శనస్య కరుణోత్పాదకత్వా దితి భావః, ని. 'కృపా దయానుకంపా స్యా' దిత్యమరః. భగవతో వాల్మీకేః. పదద్వయం వ్యాఖ్యాతం వదన మరవింద మి వే త్యుపమితిసమాసః, నతు వదన మే వారవింద మితి రూపకసమాసః. తథా సత్యరవిందస్య ప్రాధాన్యేన తస్మా త్సరస్వతీనిస్సరణాయోగాత్. ఛందోమయీ అనుష్టుప్ ఛందోనిబద్ధా 'ద్వాత్రింశదక్షరాఽనుష్టుప్' బితిఛాందసాః ఛందశ్శబ్దా త్తాద్రూప్యే మయట్, 'టిడ్ఢాణఞ్' ఇత్యాదినా జీప్. కాచి దపూర్వా ఏవం వక్ష్యమాణప్రకారా సరస్వతీ వాక్ నిస్ససార - నిజప్రయత్నం వినైవ నిర్జగామ, ని. 'గీ ర్వాగ్వాణీ సరస్వతీ' త్యమరః. నిస్పూర్వకాత్ 'సృ గతా' వితి ధాతోః లిట్. ౬.

తా మేవ సరస్వతీ మాహ. మానిషాదేతి. హే నిషాద, త్వం శాశ్వతీః, సమాః - అనంతసంవత్సరాన్. ని. 'సంవత్సరో వత్సరోఽబ్దో హాయనోఽస్త్రీ శరత్సమా' ఇత్యమరః. అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా. ప్రతిష్ఠాం స్థితిం మాగమః - మా ప్రాప్నుహి. క్షిప్ర మేవ మరే త్యర్థః + గమే ర్లుఙి పుషాదిత్వాత్ చ్లే రఙాదేశః 'న మాఙ్యోగే' ఇ త్యడాగమప్రతిషేధే వక్తవ్యే పి ఆర్షత్వా త్తత్ప్రతిషేధాభావః.

య త్క్రౌంచమిథునా దేక మవధీః కామమోహితం. ౮

౯. తదను సమయోచితకృత్యం నిర్వర్త్య స్వాశ్రమ ముపగతవతి భగవతి వాల్మీకౌ. ౯

ప. వాణీవిలాస మపరత్రి కృతోపలంభ
మమ్భోజభూ రసహమాన ఇ వావిరాసీత్,

య ద్యస్మా త్క్రౌంచమిథునా దేకం కామమోహితం క్రీడాతత్పరం, అవధీః - హతవా నసి, + హంతే ర్లుజి హనో వధా దేశః, అయం శాపత్వేన ప్రవృత్తః శ్లోకః వాల్మీకిమహర్షే రీశ్వరాను గ్రహేణ కృత్స్నకావ్యార్థసంగ్రహరూపేణ నిష్పన్నః, సంగ్రహ శ్చాయం, మానిషాద మా లక్ష్మీః నిషీదతి తిష్ఠతి అస్మి న్నితి మానిషాద లక్ష్మీనివాస శ్రీరామ త్వం శాశ్వతీః సమాః చిరకాలం, ప్రతిష్ఠా మగమః అఖండితైశ్వర్యానందసంపన్నో విజయీ భ వే త్యర్థః, య ద్యతః కారణాత్ క్రౌంచమిథునాత్ + 'కుంచగతికౌటిల్యాల్పీభావయో' రితి ధాతోః కుంచా రాక్షసీ కేకసీ, తస్యా అపత్యం క్రౌంచో రాక్షసః రావణః + 'తస్యాపత్యమ్' ఇత్యణ్ తస్య పత్నీ క్రౌంచీ మండోదరీ అత్రాపి పూర్వవ దేకశేషః, తయో ర్మిథునా దేకం కామమోహితం లోకవిద్విష్టకర్మాణం రావణ మవధీః, ఏతేన మహర్షిణా వాల్మీకినా సంప్రదాయప్రవర్తకేన లక్ష్మీపతిరూపశ్రీరామస్మరణరూపం మంగళం కావ్యాదా వవశ్యక ర్తవ్య మాశీర్వచనరూపంకృత మి త్యవగంతవ్యం, ఇ త్యేవం సరస్వతీ నిస్సృతా రేతి పూర్వేణ సంబంధః. శ్లోకాఖ్య మేతదానుష్టుభం వృత్తం * 'పంచమం లఘు సర్వేషు సప్తమం ద్విచతుర్థయోః, గురుషష్ఠం చ సర్వేషా మేత చ్ఛ్లోకస్య లక్షణ' మితి వచనాత్, * 'మానిషాద ప్రతిష్ఠాం త్వ మగమ' ఇ త్యత్ర ప్రతిష్ఠాం తు అమ - గమ ఇతి ఛేదః, న విద్యతే మా యస్యేతి విగ్రహః తస్య సంబుద్ధిః హే అమ నిర్భాగ్య ఇతి నారాయణీయే. ౮. తద న్విత్తి. తదను 'మానిషాద' ఇత్యాది ఛందోనిబద్ధవాజ్నిస్సరణానంతరం భగవతి పూజ్యే, వాల్మీకౌ సమయోచితం - మధ్యాహ్నకాలోచితం, ని. 'సమయా శ్శపథాచారకాలసిద్ధాంతసంవిద' ఇత్యమరః. కృత్యం-స్నాన

ఆభాతి యత్కృతి రనేక విధప్రపంచ

సంధ్యావందనాదికర్మ, నిర్వర్త్య - కృత్వా, స్వాశ్రమం - స్వనికేతనం, పర్ణశాలాంప్రతి, గతవతి - ప్రవిష్టవతి సతి. ర. తతః కిం ప్రవృత్త మిత్యత ఆహ.—వాణీతి. అమ్భోజం-నారాయణనాభికమలం,తత్ర భవతీ త్యంభోజభూః-బ్రహ్మ, *తదుక్తం భాగవతే* 'యన్నాభిజాతా దరవిందకోశా ద్బ్రహ్మావిరాసీ ద్యత ఏషలోకః' ఇతి 'అన్యేభ్యోపి దృశ్యత' ఇతిక్విప్, అపరత్ర పురుషాంతరే వాల్మీకౌ కృతోపలంభం-విహితానుషంగం, తతోఽపలభ్యమాన మిత్యర్థః. వాణ్యాః 'మానిషాద' ఇత్యాదివాచః సరస్వతీదేవ్యా శ్చేతి గమ్యతే, విలాసం - లీలాం అసహమానః, అమృష్యమాణ ఇ వావిరాసీత్ - ప్రాదురభూత్, నిజపరిగ్రహస్యపురుషాంతరాసక్తిం కోవా సహేతేతి భావః, వస్తుతస్తు పరమకారుణికతయా మహర్షే ర్వాల్మీకేః వ్యాధవిద్ధక్రౌంచదర్శనానంతరజనితశోకాపనోదనార్థం నిజాజ్ఞయా ప్రథమతో నారదోక్త మేవార్థం పునః స్వయముపదేష్టుం తత్సమక్షం ప్రత్యక్షోఽభూదితి తాత్పర్యం. యుక్తంచైత దిత్యాహ. ఆభాతీతి. యత్కృతిః- యస్య అమ్భోజభువః కృతిః క్రియాశక్తిః కర్త్రీ అనేకవిధో దేవతిర్యఙ్మనుష్యాదిభేదేన బహుప్రకారో యః ప్రపంచః సర్గః సఇతి వ్యాజోపదేశో యస్య స తథోక్తః. యఃఇంద్రజాలవిధిః *'అదేశకాలాపరోక్ష్యం పరోక్షస్యైవ వస్తునః, మంత్రౌషధాదిభి ర్యోఽయమైంద్రజాలవిధి స్స్మృత' ఇత్యుక్తలక్షణః. తస్య సాధకపింఛికేన - నిష్పాదకపింఛవిశేష ఇవ, ఆభాతి - ప్రకాశతే, అతఏవ తద్వ్యక్తం క్రౌంచఘాతనం తద్దర్శనేన మహర్షే రపి శోకోత్పాదనం తదపనోదార్థం స్వస్యావిర్భావ శ్చేతి భావః. పింఛికేత్యత్ర పింఛైవ పింఛికా స్వార్థేకప్ ప్రత్యయః. టాప్పూర్వస్యేకారాదేశః యద్యపి. ని. 'పింఛబర్హే నపుంసకే' ఇత్యమరః. తథాపి ఆబన్తోఽయం పింఛాశబ్దో నిఘంట్వంతరేషు దృశ్యః అథవా మహాకవి ప్రయోగదర్శనా త్సమాధేయం యథోక్తం కృష్ణకర్ణామృతస్తవే మంగళే 'నవశిఖిపింఛాలాంఛిత' మితి. తథా జ్ఞానవాసిష్ఠే శాంబరికోపాఖ్యానే * 'ఇత్యుక్త్వా పింఛికా తేన భ్రామితా ప్రసభంతదా, నానా విరచనాబీజం మాయేవ పరమాత్మనా' ఇతి

వ్యాజేంద్రజాలవిధిసాధక[1]పింఛి కేవ. ౯

౧. తతః పరమహర్షేణ మహర్షిణా విధవ దభ్యర్చితః పరమేష్ఠీ మధ్యమలోకేఽపి స్వవృత్తం ప్రకాశయితుం కిల భవంత మేవో[2]ప

రతాన్నవళ్యాం పింఛికాహస్తైన్రైంద్రజాలికే నేతి, జైనగ్రంథేచ 'ఉత్పాఠ్య పింఛయా జీవా న్విన్యసే చ్చరణం ప్రతీతి, నిరంకుశాః ఖలు కవయః సార్వపథీనా' ఇత్యల మతిప్రసంగేన. అత్ర పూర్వవాక్యే హాన్యోర్వ్యాచ్యప్రతీయమానయోః శ్లేషభిత్తికాభేదాధ్యవసాయమూలాతిశయోక్తిర్నిరూఢ్యా, అనహామాన ఇతి జాతిస్వరూపోత్ప్రేక్షా, ఉత్తరవాక్యే తు ప్రపంచే వ్యాజశబ్దేన తత్త్వమపహ్నుత్య ఇంద్రజాలత్వారోపణా దపహ్నవాలంకారః * 'ఛలాదిశబ్దై రసత్యత్వప్రతిపాదన మపహ్నుతి' రితి సరస్వసూత్రం. తదుజ్జీవితా చేయం పింఛికే వేత్యుపమా, సాచోక్తోత్ప్రేక్షయా పరస్పరనైరపేక్ష్యా త్సంసృజ్యతే. వసంతతిలకావృత్తం. లక్షణం తూక్తం. ౯. తతఇతి. తతః ప్రాదుర్భావానంతరం పరమహర్షేణ పితామహోఽయ మేవం భూతే మయి దయయా ఆవిరభూ దహో కృతార్థ తేతి పరమానందభరితే నేత్యర్థః. మహర్షిణా *'ఊర్ధ్వరేతా స్తప స్యుగ్రో నియతాశీ చ సంయమీ, శాపానుగ్రహయో శ్శక్త స్సత్యసంధో భవే దృషిః' ఇత్యుక్తలక్షణలక్షితేన ఋషిప్రవరేణ వాల్మీకినా విధివత్ - విధ్యర్హం, యథాశాస్త్ర మిత్యర్థః. అభ్యర్చితః-అర్ఘ్య పాద్యాసనాదిభిః పూజితః పరమే స్థానే తిష్ఠతీతి పరమేష్ఠీ బ్రహ్మా లోకకర్తా 'పరమేకి'దితి ఇనిప్రత్యయః కిత్ ఔణాదికః ఇనిప్రత్యయః 'తత్పురుషే కృతిబహుళ' మితి సప్తమ్యా అలుక్ అంబాంబేత్యాదినా షత్వం మధ్యమలోకే-భూలోకేఽపి, లోకత్రయపక్షేఽపి అస్య మధ్యమత్వా దితిభావః అపిశబ్దో లోకాంతరప్రఖ్యాతిం ద్యోతయతి స్వవృత్తం - నిజచరిత్రం, ప్రకాశయితుం ప్రఖ్యాపయితుం కిలేత్యలీకే వస్తుతస్తు మచ్ఛందా దేవేతి భావః, భవంతం - త్వా మేవ, అన్యవ్యవచ్ఛేదార్థ మేవకారః తవైవ యోగ్యత్వా దితి భావః. ఏవకారోఽయం భారత్యా వా సంబధ్యతే, ఉపతిష్ఠమానయా అనువర్తమానయా అనయా భవన్ముఖా

1 పిచ్ఛికేవ. 2 ఉపదిష్ఠమానయా.

తిష్ఠమానయానయా భారత్యా రామచరితం యథాశ్రుతం
వ్యాక్రియతా మితి వ్యాహృత్యాంతరధాత్. ౧౦

ప. అథ సరసిజయోనే రాజ్ఞయా రామవృత్తం
కరబదరసమానం ప్రేక్ష్య దృష్ట్యా ప్రతీచ్యా,

న్నిర్గతయా భారత్యా మానిషాదేత్యాదిసరస్వత్యా ఈదృశ్యైవ శ్లోకై రిత్యర్థః, రామచరితం శ్రీరామచరిత్రం, శ్రుత మనతిక్రమ్య యథాశ్రుతం నారదముఖతః శ్రుతక్రమానతిక్రమణే నైవే త్యర్థః ని. 'యథాసాదృశ్యయోగ్యత్వవీప్సాస్వర్థానతిక్రమ' ఇతి శబ్దార్ణవే. వ్యాక్రియతాం వ్యాఖ్యాయతా మి త్యేవం వ్యాహృత్య ఉక్త్వా ఉపదిశ్య. ని. 'వ్యాహార ఉక్తి ర్లపిత' మిత్యమరః. అన్తరధాత్ - అదృశ్యోఽభూత్, అత్రేదం రామాయణ బాలకాండవచనం - మచ్ఛందాదేవ తే బ్రహ్మన్ ప్రవృత్తేయం సరస్వతీ. రామస్య చరితం కృత్స్నం కురు త్వ మృషిసత్తమ ఇత్యారభ్య 'ఇత్యుక్త్వా భగవాన్ బ్రహ్మా తత్రైవాంతరధీయత' ఇత్యంతరం. ౧౧. అథేతి. అథ బ్రహ్మతిరోధానానంతరం. ని. 'మంగళానంతరారంభప్రశ్నకార్త్స్న్యేష్వథో అథ' ఇత్యమరః. మధుమయ్యాః - అమృతస్రావిణ్యాః, తాసాం ఫణితీనాం రసాలంకారోల్లసితశబ్దార్థసంఘటనావిశేషాణాం, మధుమయేత్యత్ర + 'స్త్రియాః పుంవ' దిత్యాదినా పుంవద్భావః. మార్గం పద్ధతిం దర్శయతీతి తాచ్ఛీల్యే ణినిః కవీనామితి మార్గదర్శీ సకలకవికులగురు రిత్యర్థః 'దృశేర్ణ్యంతాత్తాచ్ఛీల్యే ణినిః' మహాంశ్చాసౌ ఋషిశ్చ మహర్షిః * 'తపోనిర్ధూతపాప్మానో యాథాతథ్యాభిధాయినః, వేదవేదాంగతత్త్వజ్ఞా ఋషయః పరికీర్తితా' ఇత్యుక్తలక్షణ ఋషిశ్రేష్ఠో వాల్మీకిః. సరసిజం యోనిః కారణం యస్య తస్య బ్రహ్మణః ఆజ్ఞయా శ్రీరామచరితం వ్యాక్రియతా మి త్యేవం రూపనియోగేన హేతునా రామవృత్తం - శ్రీరామచరితం, ప్రతీచ్యా-దృష్ట్యా, యోగదృష్ట్యా, బదర్యాః ఫలం బదరం 'ఫలే లుక్' కరే - హస్తే, యద్బదరం తేన సమానం తత్తుల్య మిత్యర్థః ఉపమా క్రియావిశేషణం వా నిశ్శేష మిత్యర్థః, ప్రేక్ష్య-దృష్ట్వా, శుభం-వక్త్రాణాం - శ్రోత్రాణాం చ, కల్యాణకరం స్వాదుపాఠతో గానతశ్చ మధురం. ని. 'త్రిష్వి

శుభ మతనుత కావ్యం స్వాదు రామాయణాఖ్యం
మధుమయ[1]ఫణితీనాం మార్గదర్శీ మహర్షిః. ౧౧

౫. ఏనం ప్రబంధం ప్రయోక్తుం [2]క స్సమర్థ ఇతి చింతా ముపగతవతి
భగవతి వాల్మీకౌ. ౧౨

౬. ఉపాగతౌ మిళితపరస్పరోపమౌ
బహుశ్రుతౌ శ్రుతిమధురస్వరాన్వితౌ,

ష్టమధురౌ స్వాదూ' ఇత్యమరః. రామస్య అయనం - స్థానం, వర్ణకత్వే నేత్యన్వర్థసంజ్ఞా రామాయణమిత్యాఖ్యా యస్య తత్తథోక్తం 'పూర్వపదాత్సంజ్ఞాయామగ' ఇతిణత్వం ఉత్తరాయణవత్ కావ్యం - ప్రబంధ మతనుత - అకరోత్, కవయతే వర్ణయతి ఇతి కవిః తస్య కర్మ కావ్యం బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ ష్యఞ్. తస్య పంకజాదివ ద్రూఢత్వాత్ రసోల్లసితశబ్దార్థసంఘటనాత్మక మేవ నతు కర్మమాత్రం తత్కావ్యం రచితవాన్ * తథాచ శ్రీరామాయణే * 'తతః పశ్యతి ధర్మాత్మా తత్సర్వం యోగమాస్థితః, పురా యత్తత్ర నిర్వృత్తం పాణావామలకం యథా' ఇత్యారభ్య 'రఘువంశస్య చరితం చకార భగవా నృషి'రిత్యంతం. మాలినీవృత్తం. 'ననమయయయుతేయం మాలినీభోగిలోకై' రితి లక్షణాత్. ౧౧. తదనంతరవృత్తాంత మాహ — ఏనమితి. వాల్మీకా వేనం ప్రబంధం శ్రీరామాయణాఖ్య మేతత్కావ్యం ప్రయోక్తు మధ్యాపయితుం పఠితుం వా కః పుమాన్ సమర్థోఽధికారీ త్యేవం రూపాం చింతాం పర్యాలోచన ముపగతవతి సతి. ౧౨. తతః కిం జాత మిత్యత ఆహ. ఉపాగతావితి. మిళితా-సంగతౌ, పరస్పరోపమౌ-అన్యోఽన్యసాదృశ్యం యయోస్తౌ యమళత్వాత్పరస్పరతుల్యరూపా విత్యర్థః. బహుశ్రుతౌ - వేదవేదాంగాదిసకలవిద్యావిశారదౌ, ని. 'శాస్త్రశ్రవణయో శ్శ్రుతి' మితి విశ్వః. శ్రుతిమధురేణ - శ్రవణానందకరేణ, స్వరేణ శ్రుత్యా శబ్దానురణనలక్షణే నాన్వితౌ, శ్రావ్యకంఠస్వరసంపన్నా విత్యర్థః. స్వరలక్షణ ముక్తం సంగీతరత్నాకరే * 'శ్రుత్యనంతరభావీ య శ్శబ్దోఽనురణనాత్మకః, రసా ద్రంజయతి శ్రోతృచిత్తం స స్వర ఉచ్యతే' ఇతి. విచక్షా తే

---

1 ఫణితీనాం. 2 లోకే.

విచక్షణౌ వివిధనరేన్ద్రలక్షణౌ
కుశీలవౌ కుశలవనామధారిణౌ. ౧౩
గ. ఏతౌ మునిః పరిగృహ్య [1]స్వాం కృతి మపాఠయత్. ౧౪

ఇతి విచక్షణౌ - విద్వాంసౌ, 'కర్తరి ల్యు'డితి న్యాసకారః. 'అనయోః ప్రతిషేధో వక్తవ్య' ఇతి చక్షిఙః ఖ్యాఞాదేశాభావః. వివిధాని-బహుప్రకారాణి, నరేన్ద్రలక్షణాని - ఆజానుబాహుత్వాదిరాజచిహ్నాని యయోస్తౌ మహారాజకుమారత్వాత్ మహాభాగ్యసూచకరాజలక్షణలక్షితా విత్యర్థః. కుశో లవ శ్చేతి నామనీ ధారయత ఇతి కుశలవనామధారిణౌ, కుశై ర్లవైశ్చ గర్భక్లేదమార్జనా త్కుశలవా విత్యన్వర్థసంజ్ఞా విత్యర్థః. ఉక్తంచ కాళిదాసేన * 'సతౌ కుశలవోన్మృష్టగర్భక్లేదౌ తదాఖ్యయా, కవిః కుశలవా వేవ చకార కిల నామత' ఇతి. కుశీలవౌ గాయకౌ. కుత్సితం శీల మస్యేతి బహువ్రీహిః, కుత్సితం శీలం కుశీలం తదస్తీతి మతుబ్వా * పృషోదరాదిత్వా త్సాధుః. ఉపాగతౌ చింతాసమకాల మేవ విశిష్టగుణసంపన్నౌ, మైథిలేయౌ కుశలవౌ సమీపం ప్రాప్తా విత్యర్థః * అవ్యాక్షేపో భవిష్యంత్యాః కార్యసిద్ధే ర్హి లక్షణమితి భావః. అత్రోదాత్తతా నామ గుణః. తదుక్తంవిద్యానాథేన * 'శ్లాఘ్యై ర్విశేషణై ర్యోగో యత్ర సా స్యా దుదాత్తతే' తి * రుచిరా వృత్తం. 'చతుర్గ్రహై రిహ రుచిరా జభస్జగాః' ఇతి లక్షణాత్. ౧౩.
ఏతావితి. మునిర్మననశీలో వాల్మీకిః. మునిలక్షణంతు * నిర్వృత్తస్సర్వతత్త్వజ్ఞః కామక్రోధవివర్జితః, ధ్యానస్థో నిష్క్రియో దాంత స్తుల్యమృత్కాంచనో ముని' రితి. ఏతౌ కుశలవౌ పరిగృహ్య - శిష్యత్వేన పరిగృహ్య, స్వాం-స్వకీయాం, ని. 'స్వో జ్ఞాతా వాత్మని స్వం త్రి ష్వాత్మీయే స్వోఽస్త్రియాం ధన' ఇత్యమరః. కృతిం శ్రీరామాయణాఖ్యం ప్రబంధం, అపాఠయ దధ్యాపయామాస. * పఠే ర్ణ్యన్తాల్లుఙ్ 'గతిబుద్ధీ'త్యాదినా అణి కర్తుః కర్మత్వం. ౧౪. తావితి. ఇత స్తత స్తత్ర తత్ర ప్రదేశ ఇత్యర్థః. గాయమానౌ గానే నైవ శ్రీరామాయణం పఠంతౌ, కుశలవౌ కర్మ. పునశ్శబ్దో వాక్యాలంకారే. దృష్ట్వా రామః ప్రహృష్టమనాః రూపగానసంపత్తిభ్యాం సంతుష్టాంతఃకరణ స్సన్,

1 స్వకృతి.

తౌ పునరితస్తతో గాయమానౌ దృష్ట్వా రామః ప్రహృష్టమనాః
స్వభవన మానీయ భ్రాతృభిః [1]పరివృతో నిజం చరితం గాతు
మన్వయుఙ్క్త. * తతశ్చ. ౧౫

ప. ఛందోమయీనాం నిలయస్య వాచా
మంతేవసంతౌ ముని[2]పుంగవస్య,
ఏతౌ కుమారౌ రఘువీరవృత్తం
యథాక్రమం గాతు ముపాక్రమేతాం. ౧౬

స్వభవనం నిజమందిర మానీయ భృత్యైః ప్రాపయ్య, భ్రాతృభిః లక్ష్మణాదిభిః,పరివృతః పరివేష్టితః, నిజం చరితం స్వచరిత్రం, గాతుం గానేన పఠనం కర్తుం; అన్వయుఙ్క్త - అపృచ్ఛత్, ప్రబంధ మేనం పఠత మితి నియోజితవా నిత్యర్థః. ని. "ప్రశ్నో ఽనుయోగః పృచ్ఛా చే' త్యమరః. తత ఇతి. * తతః అనుయోగానంతరం, చశబ్దో వక్ష్యమాణక్రియాయాం సంబధ్యతే. ౧౫. ఛందోమయీనా మితి. ఛందోమయీనా మనుష్టుబాదిఛందోనిబద్ధానాం, వాచాం నిలయస్య పద్యప్రపంచనిర్మాణచాతుర్యైకనికేతన స్యేత్యర్థః. ని. 'ఛందః పద్యేచ వేదేచ' ఇతివిశ్వః + ఛందశ్శబ్దాన్మయట్ఙీప్. మునిపుంగవస్య - మునిశ్రేష్ఠస్య, వాల్మీకేః అంతేవసంతౌ వంతేవాసినౌ శిష్యౌ. ఏతేన అనయో రఖండితవచనత్వం సూచ్యతే. ని. 'ఛాత్రాంతేవాసినౌ శిష్య' ఇత్యమరః. ఏతౌ కుమారౌ మైథిలేయౌ - కుశలవౌ, రఘువీరవృత్తం - శ్రీరామచరితం, యథాక్రమం రూపదేశానుసారే ణైవేత్యర్థః, గాతుం - గానేన పఠితుం, ఉపాక్రమేతా ముపక్రాంతవంతౌ, చశబ్దోఽయ మనుయోగం సముచ్చినోతి, ఏతేన ప్రశ్నానంతర మేవ అవిలంబేన ప్రారబ్ధగానయో రనయోః శ్రీరామస్యచాన్యోఽన్యం దైవవశా త్స్వయ మే వోత్పన్నా ప్రీతి రితి సూచ్యతే,ఇంద్రవజ్రోపేంద్రవజ్రా మిశ్రణా దుపజాతివృత్తం. * 'స్యాదింద్రవజ్రా యదితౌజగౌగః' 'ఉపేంద్రవజ్రా జతజాస్తతోగౌ', 'అనంతరోదీరితలక్ష్మభాజౌ పాదౌ యదీయావుపజాతయస్తాః' ఇతి కేదారే ణోక్తత్వాత్. ౧౬. ఉపక్రమప్రకార మే వాహ. అ స్తీతి. జనలోచనానా మానందసందాయిషు-సమస్త

1 సహ. 2 సత్తమస్య.

అస్తి ప్రశస్తా జనలోచనానా
మానందసంబాయిషు కోసలేషు,
ఆజ్ఞాసముత్సారితదానవానాం
రాజ్ఞా మయోధ్యేతి పురీ రఘూణాం. ౧౭
తామావస ద్దశరథ స్సురవందితేన
సంక్రందనేన విహితాసనసంవిభాగః,
బృందారకారివిజయే సురలోకలబ్ధ

వస్తుసమృద్ధతయా సకలజననయనానందకరే ష్వి త్యర్థః, కోసలే ష్వుత్త రకోసలేషు జనపదేషు బహువచనాం త్తైవ దేశవిశేషస్య సంజ్ఞా, ప్రశస్తా-ప్రఖ్యాతా, ఆజ్ఞ యైవ సముత్సారితా నిరస్తా దానవా యేషాం తేషాం చండశాసనానా మి త్యర్థః, రఘూణాం-రఘువంశోద్భవానాం, రాజ్ఞాం-ప్రజానురంజకానాం, నృపాణాం రఘుశబ్దే యదుశబ్దవ త్తదపత్యే లక్షణా, రఘుశబ్దస్య జనపదవాచిత్వాభావేన అతద్రాజత్వా ద్బహుత్వే లుగసంభవాత్ (కేచిత్తు ఉత్తరకోసలానాం రఘుసంజ్ఞా మంగీకృత్య తద్రాజత్వా దిక్ష్వాకుశబ్దవ ద్బహుషు లు గి త్యాహుః) రఘువంశ్య రాజసంబంధినీ త్యర్థః. యోద్ధు మశక్యా అయోధ్యేతి అన్వర్థసంజ్ఞా పురీ - రాజధానీ అస్తి. ఇంద్రవజ్రావృత్తం. లక్షణంతూక్తం * సంబాయి ష్వి త్యపి పాఠః. ఉదాత్తాలంకారః. ౧౭. తామితి. సురవందితేన - సురసేవ్యేన, సంక్రందనేన-ఇంద్రేణ, ని. 'సంక్రందనో దుశ్చ్యవన స్తురాషా ణ్మేఘవాహన' ఇ త్యమరః. విహితః ఆసనసంవిభాగః యస్య సః - దత్తార్ధాసనః, ఇంద్రస్యాపి మాననీయ ఇ త్యర్థః, తథా బృందారకారీణాం - దానవానాం, విజయే సతి - దానవేషు విజితేషు స త్స్వి త్యర్థః, సురలోకే - స్వర్గే, లబ్ధాని పరితోషా త్సురై ర్దీయమానతయా ప్రాప్తాని మందారాణాం మాలా ఏవ మాల్యాని పారిజాతకుసుమస్రజః తేషాం మధునా పుష్పరసేన, వాసితా సురభితా, వాస భూమిర్నివాసస్థానంయస్య సతథోక్తః. భూలోకేఽపి స్వర్గసుఖానుభావక ఇ త్యర్థః. ని. 'మధు మద్యే పుష్పరస' ఇ త్యమరః. దశరథోనామ రాజా తా మయోధ్యా మావసత్ - అధివసతిస్మ + 'ఉపాన్వధ్యాఙ్వస' ఇతి కర్మత్వం తత్ర వర్తమానో నిజకార్యనిర్వాహకతయా సురైః పూ

మందారమాల్యమధువాసితవాసభూమిః. ౧౮

౧. అ థాస్మి న్ననపత్యతయా దూయమానమానసే పుత్రార్థం క్రతు మశ్వమేధం విధాతుం మంత్రిభి స్సహ మంత్రయమాణే దశరథే సుమంత్రః ప్రహృష్టమనా మహర్షే రంగదేశసంగతావగ్రహనిగ్రహశౌండస్య విభండకసూనో రవశ్య మృశ్యశృంగస్య ప్రసాదా త్ప్రభవో భవితా కుమారాణా మితి సనత్కుమారో

జ్యమానః చిరకాలం సామ్రాజ్యశ్రియ మనుబభూ వే త్యర్థః, అనుప్రాసోఽలంకారః, వసంతతిలకావృత్తం ౧౮. అథేతి. అథానంతర మస్మి న్దశరథే అనపత్యతయా - అపుత్రకతయా, దూయమానం - పరితప్యమానం, మానసం యస్య తస్మిన్, *'నాపుత్రస్య హి లోకోఽస్తి తం సర్వే పశవో విదు' రితి. 'అపుత్రస్య గతి ర్నాస్తీ'తి శ్రుతిస్మృతిభ్యా మితి భావః + 'దూఙ్ పరితాప' ఇతి ధాతోః కర్తరి శానచ్. అతఏవ పున్నామ్నో నరకా త్త్రాయంత ఇతి పుత్రా స్తదర్థం పుత్రలాభార్థ మి త్యర్థః + అర్థేనసహనిత్యసమాస స్సర్వలింగతాచ వక్తవ్యా. అశ్వమేధం క్రతుం-అశ్వమేధయాగం విధాతుం కర్తుం, మంత్రిభి స్సహ-సచివై స్సాకం, మంత్రయమాణే విచారయమాణే సతి-తదా సుమంత్రః-కులక్రమాగతో మంత్రిప్రవరః కర్తా అంగదేశే అంగరాష్ట్రే, సంగతః ప్రాప్తః యోఽవగ్రహః-వృష్టిప్రతిబంధః, + అవేగ్రహో వర్షప్రతిబంధే' ఇత్యప్ ప్రత్యయః.ని. 'వృష్టి ర్వర్షం తద్విఘాతేఽవగ్రాహావగ్రహౌసమౌ' విత్యమరః. తస్య నిగ్రహే, నివర్తనే, శౌండస్య దక్షస్య, నిగ్రహానుగ్రహసమర్థ స్యే త్యర్థః + సప్తమీశౌండై రితి సమాసః. విభండకసూనోః-విభండకాఖ్య మునిపుత్రస్య, ఋశ్యశృంగస్య మహర్షేః మహర్షిలక్షణముక్తం. ప్రసాదా దనుగ్రహాత్, * ప్రభావా దితి పాఠేసామర్థ్యాత్ అవశ్యం నిశ్చితం కుమారాణాం-పుత్రాణాం, ప్రభవత్యస్మాదితి ప్రభవః కారణం + ఋదోరప్ భవితాభవిష్యతి, అనద్యతనే లుట్ దశరథ ఇతిశేషః. ఇ త్యేవం సనత్కుమారేణ పరాపరవిదా బ్రహ్మమానసపుత్రే ణోదీరితం-బ్రహ్మసభాయాం కథితం, పురావృత్తం పూర్వవృత్తాంతం, సముమ్త్రో దశరథాయ కథయామాస పూర్వ మిత్యా

† సమం.

దీరితం పురావృత్త మముష్మై దశరథాయ కథయామాస. ౧౯. సోఽపి సుమంత్రవచనాచ్ఛాంతాధి శ్శాంతాకుటుంబినం సంబంధిన మేనం ముని మానీయ వసిష్ఠాదిష్ట మశ్వమేధాధ్వరం సరయూరోధసి విధాయ తత్రపుత్రీయా మిష్టిం విధివత్కర్తు మారభత. ౨౦. తదను హవిరాహరణాయ [1]ధరణ్యాం కృతావతర

కుసారథ్యేన బ్రహ్మసభాంగత స్సుమంత్ర స్తత్రభూలోకరాజప్రస్తావతత్పరై ర్దేవైః పృష్టేన సనత్కుమారేణ త్రైకాల్యవిదా కథితస్య దశరథవృత్తాంతస్య మనసి స్థితత్వా త్తదానీ మేత త్సర్వం నివేదయామాసే త్యర్థః. ౧౯. స ఇతి. సః-దశరథోఽపి, సుమంత్రస్య వచనా త్తథ్యవాక్యా ద్ధేతోః శాంతః- శమం గతః, ఆధిః - పుత్రాభావజాతమనోవ్యథా యస్య స తథోక్తస్సన్. ని. 'పుంస్యాధి ర్మానసీవ్యథా' ఇత్యమరః. శాంతానామ అంగదేశాధీశ్వరస్య రోమపాదనామ్న స్తనయా తయా కుటుంబినం - కుటుంబవంతం, శాంతాజాని మి త్యర్థః. అవగ్రహనివారణానన్తరం పారితోషికతయా నిజపుత్రికాయా దత్తత్వా దితి భావః. అతఏవ సంబంధినం బంధుం రోమపాదస్య దశరథస్య చ సౌహార్దసంబంధరూపసోదరభావస్య విద్యమానత్వా దితి భావః. మునిం-మననశీలం, మునిలక్షణ ముక్తం. ఋశ్యశృంగ మానీయ స్వయ మే వేతి శేషః. వసిష్ఠేన-నిజకులగురుణా, ఆదిష్ట ముపదిష్టం, వసిష్ఠాధిష్ఠిత మితి పాఠే వసిష్ఠే నాధిష్ఠితం నియమిత మశ్వమేధాధ్వరం సరయూరోధసి - సరయ్వాఖ్యనదీతీరే. ని. 'కూలం రోధశ్చ తీరంచే' త్యమరః. విధాయ - విధిబోధితక్రమేణ కృత్వా, తత్ర సరయూరోధ స్యేవ న త్వశ్వమేధే. న హి కర్మణి కర్మాంతరారంభ ఇతి శాస్త్రనిషేధాత్, పుత్రాణాంనిమిత్తం పుత్రీయా. తాం పుత్రోత్పాదనహేతు మి త్యర్థః. × పుత్రాచ్చేతిఛప్రత్యయః ఇష్టిం - యాగం, పుత్రకామేష్టిం విధివత్ విధ్యర్హం, యథాశాస్త్ర మి త్యర్థః × తదర్హ మితివతి ప్రత్యయః. కర్తు మారభత - ఉపాక్రమత. ౨౦. తదన్వితి. తదను-ఆరంభానంతరం, హవిరాహరణాయ-హవిర్భాగా నాహర్తుం, ధరణ్యాం కృతావతరణాః - భువం ప్రత్యాగతాః, శతమఖప్రముఖా - ఇంద్రాద్యా

1 ధరణౌ.

ణా స్సర్వే, [1]గీర్వాణగణా [2]శ్శతమఖప్రముఖా శ్చతుర్ముఖా
యదశముఖ [3]ప్రతాపగ్రీష్మోష్మ [4]సంప్లోషణ మావేద్య తేన
సహాశరణ మితిశార్ఙ్గధన్వానంమన్వానాః, [5]నానావిధప్రస్తుతస్తుత
యః క్షీరాంబురాశి మాసేదుః. తత్ర. ౨౧

ప. సంతాపఘ్నం సకలజగతాం శార్ఙ్గచాపాభిరామం
లక్ష్మీవిద్యుల్లసిత మతసీగుచ్ఛసచ్ఛాయకాయం,

స్సర్వే, గీర్వాణగణాః దేవగణాః, చతుర్ముఖాయ-బ్రహ్మణే, దశముఖస్య-రావణస్య, ప్రతాపః-కోశదండజం తేజః, ని. 'స ప్రభావః ప్రతాప శ్చ య త్తేజః కోశదండజ' మి త్యమరః. స ఏవ గ్రీష్మోష్మా - గ్రీష్మర్తుజనితసంతాప స్తేన య త్సంప్లోషణం దాహః × 'ప్లుష దాహ' ఇతి ధాతో ర్ల్యుట్. త దావేద్య-విజ్ఞాప్య, తేన సహ - చతుర్ముఖేన సాకం, శృంగస్య వికారః శార్ఙ్గం ధను ర్యస్య తం శార్ఙ్గధన్వానం శ్రీమహావిష్ణుం, × ధనుష శ్చేత్యనజా దేశః బహువ్రీహిత్వాత్, శరణం-రక్షితారం, ని. 'శరణం గృహరక్షిత్రో' రి త్యమరః. ఇతి మన్వానాః-అవబుధ్యమానాః, శరణపదస్య కర్మత్వేపి నిపాతే నేతి శబ్దే నాభిహితత్వా న్న ద్వితీయా. తిఙాద్యుపసంఖ్యాన స్యోపలక్షణత్వాత్. యథాహ వామనః * 'నిపాతేనాప్యభిహితేకర్మణినకర్మవిభక్తిః పరిగణనస్యప్రాయికత్వా' దితి నానావిధాః బహుప్రకారాః ప్రస్తుతాః తత్కాలోచితాః స్తుతయః స్తోత్రాణి యేషాం తే తథోక్తాః. యద్వా నానావిధం యథాతథాప్రస్తుతా ఉపక్రాంతాః స్తుతయో యైః తే తథోక్తా స్సంతః క్షీరాంబురాశిం - క్షీరార్ణవ మాసేదుః శ్రీమహావిష్ణోః క్షీరాబ్ధిశాయిత్వా త్తత్తీరం ప్రాపు రి త్యర్థః. అంబురాశిశబ్దస్య రూఢ్యార్ణవపరత్వా న్నార్థాంతరంయోగాపేక్షయా రూఢి ర్బలీయసీతి మీమాంసకాః. ఏవ ముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం × 'షద్లృవిశరణగత్యవసాదనే' ష్వితిధాతో ర్లిట్. ౨౧. అ. అథ త్రిభిః శ్లోకై శ్శ్రీమహావిష్ణుం వర్ణయతి. సంతాపఘ్న మి త్యాది. సకలజగతాం - సమస్తలోకానాం, సంతాపం తాపత్రయజనితం గ్రీష్మాదిజనితం చ సంజ్వరం

---

1 గీర్వాణాః. 2 శక్ర. 3 ప్రతాపానల. 4 సంశోషణ. 5 కృతనానావిధ.

వైకుంఠాఖ్యం మునిజనమనశ్చాతకానాం శరణ్యం
కారుణ్యాపం త్రిదశపరిషత్కాలమేఘం దదర్శ. ౨౨
క్షీరాంభోధే ర్జఠర మభితో దేహభాసాం ప్రరోహైః
కాలోన్మీలత్కువలయదళాద్వైత మాపాదయంతం,

హంతి నాశయతీతి సంతాపఘ్న స్తం × 'హనో హం తే' రితి కుత్వం శార్ఙ్గ మేవ చాపం ఇంద్రధను స్తేనాభిరామం మనోజ్ఞం లక్ష్మీ రేవ విద్యుత్ సౌదామనీ తయా లసితం × కర్తరి క్తః మతిబుద్ధీత్యాదిసూత్రే చకారేణ వర్తమానార్థత్వాత్. అతసీనామ క్షుమాపరపర్యాయో వృక్షవిశేషః. ని 'అతసీ స్యా దుమా క్షుమా' ఇత్యమరః. ఆంధ్రభాషాయాం 'నల్లపువ్వులుగలఅగిసి' తస్యాః గుచ్ఛస్య-పుష్ప స్తబకస్య సమానా ఛాయా కాంతి ర్యస్య తాదృశః కాయో దేహో యస్య తమి త్యుపమా. ని. 'ఛాయా త్వనాతపే కాంతా' వితి వైజయంతీ × 'సమానస్య ఛంద' సీత్యాదిసూత్రే సమాన స్యేతి యోగవిభాగాచ్ఛాయాదిషు పరేషు సమానశబ్దస్య స భావః మునయో మననశీలాః త ఏవ జనా స్తేషాం మనాం స్యేవ చాతకాః పక్షివిశేషాః శరణే - రక్షణే, సాధు శరణ్యం * 'సర్వంసహాపతిత మంబునచాతకానా' మిత్యాదినా తేషాం తదేకశరణత్వా దితి భావః × 'తత్ర సాధు' రితి యత్ప్రత్యయః. అపాంసమూహః ఆపం × 'తస్యసమూహ' ఇత్యణ్. కారుణ్యం - దయైవ, ఆపం యస్య తం, అథవా కారుణ్య మేవ ఆపో యస్య తం కారుణ్యాపం × ఋక్పూరిత్యాదినా సమాసాంతః వికుంఠ ఏవ వైకుంఠో విష్ణుః × స్వార్థేఽణ్ప్రత్యయః. సైవాఖ్యా యస్య తం కాలమేఘం-నీలాంబుదం, త్రిదశపరిషత్ - బ్రహ్మేంద్రాదిదేవసమాజో దదర్శ. త్రిద శ్యేత్యత్ర తిస్రో దశా అవస్థా బాల్యయౌవనకౌమారాణి జన్మసత్తావృద్ధయో వా యేషాం తే యద్వా త్రిదశపరిమాణ మేషా మితి × 'బహువ్రీహౌసంఖ్యేయే' ఇత్యాదినా డచ్ అత్రోపమారూపకయో రనుప్రాసస్య చ పరస్పరనైరపేక్ష్యా త్సంసృష్టిః. ఏతదాదిశ్లోకత్రయం మందాక్రాంతావృత్తం. 'మందాక్రాంతా జలధిషడగై ర్మ్భౌ నతౌ తా ద్గురూ చే' దితిలక్షణాత్. ౨౨. క్షీరేతి. పునః దేహభాసాం - నిజశరీరకాంతీనాం, ప్రరోహై రంకురైః, క్షీరాంభోధేః.

ఆతన్వానం భుజగశయనే కామపి క్షౌమగౌర్యై ....
నిద్రాముద్రాం నిఖిలజగతీరక్షణే జాగరూకాం. ౨౩
ప్రహ్లాదస్య వ్యసన మమితం దైత్యవర్గస్య దంభం
స్తంభం వక్షస్థల మపి రిపో ర్యాగపద్యేన భేత్తుం,

క్షీరసముద్రస్య, 'రూఢి ర్యోగ మపహరతీ' తిన్యాయేన యోగా ద్రూఢే ర్బలీయస్త్వా దితి భావః. జఠర మభితః - మధ్యప్రదేశస్య సమంతా దిత్యర్థః. సలిల మభిత ఇత్యపి పాఠః 'అభితఃపరిత' ఇ త్యాదినా ద్వితీయా. కాలే - చంద్రోదయకాలే, ఉన్మీలంతి - వికసంతి, యాని కువలయ దళాని - నీలోత్పలపత్రాణి తై రద్వైత మభేదం తత్సాదృశ్య మిత్యర్థః ఆపాదయంతం - సమ్పాదయంతం, కాలగ్రహణం దళానా మమ్లానత్వ ద్యోతనార్థం నిజదేహకాంతిచ్ఛటాభిః క్షీరార్ణవస్య నీలవర్ణతాం జన యంత మిత్యర్థః. ఏతేన శ్రీమహావిష్ణుదివ్యశరీర స్యేంద్రనీలసాదృశ్యం సూచ్యతే. తదుక్తం. 'క్షీరమధ్యే క్షిపే న్నీలం క్షీరం చే న్నీలతాం వ్రజేత్, సఇంద్రనీలో విజ్ఞేయ స్సర్వసౌఖ్యకర శ్శుభ' ఇతి రత్నశాస్త్ర వచనాత్. అతఏవ క్షీరస్య స్వధవళిమపరిత్యాగే నాన్యనీలిమస్వీకరణో క్తే స్తద్గుణాలంకారః. 'తద్గుణ స్స్వగుణత్యాగా దన్యోత్కృష్టగుణాహృతి' రితి లక్షణాత్. తథా క్షౌమవ ద్దుకూలవ ద్గౌరే సిత ఇత్యుపమా. ని. 'గౌరోఽరుణే సితే పీత' ఇతి విశ్వామరౌ. భుజగశయనే - శేషపర్యంకే, నిఖిలజగతీనాం - సకలలోకానాం, రక్షణే - పాలనే, ని. 'జగతీ విష్టపే భూమ్యా' మితి విశ్వః జాగరూకాం - జాగ్రతీం, సావధానా మిత్యర్థః జాగరూక ఇత్యూకప్రత్యయః. అతఏవ కా మ ప్యనిర్వాచ్యాం - లోకవిలక్షణత్వా దితి భావః. నిద్రాముద్రాం - యోగనిద్రావస్థాం ఆతన్వాన మనుకుర్వాణం, తనోతే శ్శానచ్. ౨౩. అ. అథ నృసింహావతారం వర్ణయతి. ప్రహ్లాదస్యేతి. అమిత మపారం, ప్రహ్లాదస్య - హిరణ్యకశిపుతనయస్య, నిజభక్తాగ్రేసరస్య, వ్యసనం - సర్పదంశనసముద్రపాతనాది తత్పితృకృతవిపదం, ని. 'వ్యసనం విపది భ్రంశ' ఇ త్యమరః. తథా దైత్యవర్గస్య హిరణ్యకశిపుముఖాసురనికరస్య, దంభం మాయాడమ్బరం, స్తంభ మయోమయ స్తంభం చ రిపో ర్హిరణ్యకశిపో ర్వక్షస్థల మప్యురఃస్థల మపి,అపిశబ్ద స్సముచ్చయే యాగపద్యే నైకవారే ణైవ నతు

బద్ధశ్రద్ధం పురుషవపుషా మిశ్రితే విశ్వదృష్టే
దంష్ట్రారోచిర్విశదభువనే రంహసా సింహవేషే. ౨౮
నారాయణాయ నళినాయతలోచనాయ
నామావశేషితమహాబలివైభవాయ

కాలక్రమేణేత్యర్థః. భేత్తుం - విదారయితుం, పురుషవపుషా - నరశరీరేణ మిశ్రితే - మిళితే, అతఏవ, విశ్వదృష్టే - అత్యాశ్చర్యతయా విశ్వజనాలోకితే, దంష్ట్రాణాం దంతవిశేషాణాం, రోచిర్భిః - కాంతిభిః, విశదాని - శుభ్రాణిభువనాని కుక్షిస్థలోకా యస్య తస్మిన్ సింహవేషే-సింహాకారే రంహసా - వేగేన, బద్ధశ్రద్ధం - విహితాదరం, నరసింహరూపేణావతీర్ణ మిత్యర్థః. దదర్శేతి పూర్వేణ సంబంధః. ఉక్తంచ శ్రీభాగవతే. 'భక్తప్రతిజ్ఞాపరిపాలనాయ సర్వాత్మతా వ్యాప్తినిదర్శనాయ, దైత్యేంద్రవక్షోదళనాయ విష్ణుస్తంభాన్నృసింహాకృతి రావిరాసీత్' అత్ర క్రమికస్య-స్తంభాదివిదారణస్య, యౌగపద్యాసంబంధేఽపి తత్సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిభేదః. ౨౮. నారాయణాయేతి. నారాయణాయ-పరమాత్మనే, తదుక్తం * 'నారాయణః పరోవ్యక్తా దండమవ్యక్తసంభవం' ఇతి. యద్వా నరస్యసంబంధిని నారాణి తత్వాని తాని అయనం స్థానం యస్య నారాయణః తదుక్తం * 'నరాజ్జాతాని తత్వాని నారాణీతి విదుర్బుధాః, తస్య తాన్యయనం పూర్వం తేన నారాయణః స్మృత' ఇతి. అథవా నారా ఆపః అయనం యస్య తథా *'ఆప ఏవార్ణవే తస్మిన్ యత్తదస్యాయనం గతాః, నారాస్తాస్సృష్టికరణాః తేన నారాయణ స్మృత' ఇతి 'ఆపోనారాఇతిప్రోక్తాఆపోవై నరసూనవః, తాయదస్యాయనంపూర్వం తేననారాయణస్స్మృత' ఇత్యాదినా, నారా ఇ త్యజాదిత్వా త్సిద్ధం. ఆర్షోవా జీబభావః. తస్మై నారాయణాయ నళినాయతలోచనాయ పుండరీకవిశాలాక్షాయ నామ్నా - నామమాత్రేణ అవశేషిత మవశేషవత్కృతం మహ ద్భూయిష్ఠం బలివైభవం వైరోచనిసంపద్యేన తస్మై,వామనావతారే బలిం పాదేనాక్రమ్య పాతాళే నిక్షిప్తవత ఇ త్యర్థః. నానా - బహుప్రకారం చరాచరం - స్థావరజంగమాత్మకం, జగత్. ని. 'చరాచరం స్యా జ్జగతి' ఇతి విశ్వః. తస్య విధాయకో - నిర్మాతా, బ్రహ్మా తస్య జన్మదేశో -

నానాచరాచరవిధాయకజన్మదేశ
నాభీపుటాయ పురుషాయ నమః పరస్మై. ౨౫

౯. ఇతి ప్రణమ్యోత్థితాన్ స్తుతిరవముఖరితహరిన్ముఖాన్
హరిహయప్రముఖానఖిలాన్ [1]అమరానరుణారుణతామరసవిలా
సచోరైర్లోచనమరీచిసంతానైరానందయన్భగవానరవింద
లోచనః స్ఫుటమిదమభాషత. ౨౬

జన్మస్థానం, నాభీపుటం - నాభీపద్మకోశం యస్య తస్మై పరస్మై పురుషాయ - పరమపురుషాయ, నమః + నమస్స్వస్తీత్యాదినా చతుర్థీ, తథాచ శ్రీభాగవతే. "సతోఽస్మ్యహం త్వాఖిలహేతుభూతం నారాయణం పూరుషమాద్యమవ్యయం, యన్నాభిజాతాదరవిందకోశాద్బ్రహ్మాఽఽవిరాసీద్యత ఏష లోకః" ఇత్యుక్తత్వాత్ వసంతతిలకావృత్తం. ౨౫. ఇతీతి. ఇత్యుక్తప్రకారేణ ప్రణమ్య - సాష్టాంగప్రణామం కృత్వా ఉత్థితాన్ - ఉత్థానం ప్రాప్తాన్, స్తుతిరవైస్తారతరస్తోత్రధ్వనిభిః, ముఖరితాని - ప్రతిధ్వనివశాన్ముఖరీకృతాని, హరితాం దిశాం ముఖాని ప్రదేశా ఏవ వదనాని యేషాం తాన్ హరిహయప్రముఖానింద్రాదీన్, ని. 'జంభభేదీ హరిహయ' ఇత్యమరః. ఏతాన్పూర్వోక్తానఖిలానమరానశేషసురాన్ అరుణారుణమరుణప్రకారం, అత్యంతలోహితమిత్యర్థః + ప్రకారే గుణవచనస్యేతిద్విర్భావః. కర్మధారయవద్భావాత్సుపో లుక్. తాదృగ్యత్తామరసం - పద్మం, తస్య విలాసచోరైః తత్తుల్యైరిత్యర్థః, మహాభాగ్యలక్షణసంపన్నస్యాస్య రక్తాంతనయనత్వాదితి భావః. తదుక్తం సాముద్రికశాస్త్రే. 'పాణిపాదతలే రక్తే నేత్రాంతౌ చ నఖాస్తథా, తాలుజిహ్వాధరోష్ఠం చ సప్తరక్తస్సుఖీ భవే' దితి. లోచనమరీచిసంతానైర్దృష్టిప్రభాపరంపరాభిః, మరీచివీచయసంచారైరిత్యపి పాఠః. ఆనందయన్ - సంతోషయన్, అరవిందలోచనః - విష్ణుః, అరవిందగ్రహణం దృష్టీనాం సుఖోన్మీలనత్వద్యోతనార్థం స్ఫుటం - వ్యక్తం, ఇదం - వ్యక్తం, ఇదం - వక్ష్యమాణం, అభాషత - అవోచత్. ౨౬. అపీతి. హే అమర్త్యాః - ఇంద్రాదిదేవతాః, వః-

---

1. అమరగణానరుణతామరస.

ప. అపి కుశల మమర్త్యా స్స్వాగతం సాంప్రతం వ
శ్శమితదనుజదంభా కిం ను దంభోళికేళిః,
అపిధిషణమనీషానిర్మితా నీతిమార్గా
స్త్రిదశనగరయోగక్షేమకృత్యే క్షమంతే. ౨౭

గ. ఏవం భగవతః కుశలానుయోగపురస్సరీ మమృతాసారసరసాం సరస్వతీం సమాకర్ణ్య సంపూర్ణమనోరథా సుమనసాం సంస

యుష్మాకం, కుశల మపి - క్షేమం, కిం. ని. 'కుశలం క్షేమ మస్త్రియా' మి త్యమరః. అపిశబ్దః ప్రశ్నే. ని. 'గర్హాసముచ్చయప్రశ్నశంకాసంభావనా స్వపి' త్యమరః. తథా వః సాంప్రత మిదానీం శోభన మాగతం స్వాగతం - సుఖాగమనం కిం, భావే క్తః. దంభోళికేళి ర్వజ్రాయుధవిలాసః, శమితో నివారితో దనుజానాం - దానవానాం, దంభః - కపటోపాయో యయా సా తథోక్తా కిం ను విధ్వస్తదానవా కి మి త్యర్థః. తథా ధిషణస్య బృహస్పతే ర్మనీషయా - బుద్ధ్యా, నిర్మితాః - రచితాః, ని. 'బృహస్పతి స్సురాచార్యో గీష్పతి ర్ధిషణో గురు' రిత్యమరః. నీతిమార్గాః - నీతిశాస్త్రపద్ధతయః, త్రిదశనగర స్యామరావత్యాః, యోగక్షేమకృత్యే - సంరక్షణకర్మణి, క్షమంతేఽపి - సమర్థా భవంతి కిం, పూర్వవ దపిః ప్రశ్నే. అలబ్ధలాభో యోగః లబ్ధస్య పరిపాలనం క్షేమ మితి వివేకః. ని. 'యోగోఽలబ్ధస్య లాభ స్స్యాత్ క్షేమం లబ్ధస్య పాలన' మితి కోశాత్ * కృత్యై ఇ త్యపి పాఠః. కృత్యై నిష్పాదనాయ. మాలినీవృత్తమ్. ౨౭. ఏవమితి. ఏవ ముక్తప్రకారేణ కుశలానుయోగేన పురస్సరీం-కుశలప్రశ్నపూర్వికా మితి యావత్ + పురోఽగ్రతోఽగ్రేషుసర్తేరితి టచ్ప్రత్యయః టిత్వాత్ జీప్. (కుశలానుయోగపురస్సరా మితి పాఠే బహువ్రీహౌ పురస్సరశబ్దస్యోపసర్జనత్వా న్న జీప్). ని. 'ప్రశ్నోఽనుయోగః పృచ్ఛాచ' ఇత్యమరః. అమృతాసారోఽమృతధారాసంపాత స్తద్వ త్సరసాం రుచిరాం. ని. 'ధారా సంపాత ఆసార' ఇ త్యమరః. భగవతః * 'ఐశ్వర్యస్య సమగ్రస్య వీర్యస్య యశస శ్శ్రియః, జ్ఞానవైరాగ్యయో శ్చాపి షణ్ణాం భగ ఇతీర ణే' త్యుక్తలక్షణషడ్గుణైశ్వర్యసంపన్నస్య విష్ణోః సరస్వతీం వాణీం సమాకర్ణ్య - శ్రుత్వా, సంపూర్ణమనోరథా యదర్థం వయ మాగతా

త్స్వం సేపరస్మై విజ్ఞాపయాంమాస. ౨౮. దేవ కథ మకుశల మా
విర్భవే ద్భవతా కృతావలంబానా మస్మాకం కింతు. ౨౯

ప. అస్తి ప్రశస్తవిభవై ర్విబుధై రలంఘ్యా
లంకేతి నామ రజనీచరరాజధానీ,

స్త దేవ భగవా నపి పృష్టవాన్. అతోఽస్మత్కార్యం జాతప్రాయ మేవేతి పరిపూర్ణవాంఛితా సతీ సుమనసాం సంసత్ దేవసమితిః. ని. 'సుమనాః పుష్పమాలత్యోః స్త్రీ దేవబంధయోః పుమా' నితి వైజయంతీ. 'సభా సమితిసంసద' ఇ త్యమరః. పరస్మై పుంసే - పరమపురుషాయ, విష్ణవే, విజ్ఞాపయామాస - విజ్ఞాపితవతీ. ౨౮. అ. కి మితి విజ్ఞాపయామా సేత్యత ఆహ. దేవేతి. హే దేవ-ద్యోతమాన స్వామిన్, భవతా - మహాత్మనా హేతునా, కృతావలంబానాం - యుష్మదధీనానా మి త్యర్థః, అస్మాక మకుశల మశుభం, కథ మావిర్భవే దుత్పద్యేత నావిర్భవే దే వే త్యర్థః తథాపి కించి ద్విజ్ఞాపనీయ మ స్తీ త్యాహ. కింత్వితి. యద్యపి ∗ 'ప్రభోః పరాశయజ్ఞస్య దాతు ర్దాక్షిణ్యశాలినః, కిమర్థ మర్థినో వాక్య మల మేవాగ్రతః స్థితి' రితిన్యాయేన త్వాం శరణం గత్వా పురతోఽవస్థాన మే వాస్మత్కార్యసాధకం తథా ప్యార్త్యతిశయేన కించి దుచ్యత ఇతి భావః. ౨౯. అస్తీతి. ప్రశస్తవిభవైః - ప్రఖ్యాతవస్తుసంపద్భి రుపలక్షితా, విబుధై రలంఘ్యా - లంఘితు మశక్యా, దేవానా మ ప్యసాధ్యే త్యర్థః. మాణిక్యమందిరభువాం - మణిమయగృహప్రభవానాం, + తృతీయాదిషు భాషితపుంస్క మితి పుంవద్భావా దువజాదేశః, మహసాం తేజసాం, ని. 'తేజో ధామ మహో వి ఘే' త్యమరః. ప్రరోహై రంకురై స్తేజసాం భానుశీతభానుకృశానురూపాణాం ధామ్నాం త్రియాయ దినే - అహ్ని, యో దీప స్తస్య దశా మవస్థాం, నిస్తేజస్కతా మి త్యర్థః. ని. 'దశావర్తా వవస్థాయా' మితి విశ్వః. దిశంతీ-దదానా, అత్ర సంబంధేఽపి సంబన్ధరూపాతిశయోక్తిః. లంకేతినామ - లంకేతిప్రసిద్ధా, లంకానామ్నా ప్రసి ద్ధేత్యర్థః రజనీచరాణాం - రాక్షసానాం, రాజధానీ నగరీ - ప్రధాననగరీ, అస్తి. రాజానో ధీయంతేఽస్యా మితి రాజధానీ ∗ 'కరణాధికరణయో శ్చే' త్యధికరణార్థేల్యుట్. ఏతదాదిశ్లోకచతుష్టయం వసంతతిలకావృత్తమ్∗ ప్రశ

మాణిక్యమందిరభువాం మహసాం ప్రరోహై-
స్తైజస్త్రయాయ దినదీపదశాం దిశంతీ. ౩౦

ఏనాం పురాణనగరీం నగరీతిసాలాం
సాలాభిరామభుజనిర్జితయక్షరాజః,
హేలాభిభూతజగతాం రజనీచరాణాం
రాజా చిరా దవతి రావణనామధేయః. ౩౧

యద్బాహురాహురసనాయితశస్త్రధారా
దిక్పాలకీర్తిమయచంద్రమసం [1]గ్రసంతే,

స్తః విభవః యేషాం తై రితి విబుధవిశేషణత్వేన 'మాణిక్యమందిరభు
వా' మితి స్వతంత్రత్వేన వ్యాఖ్యాంతరం. ౩౦. ఏనామితి. సాలాస్స
ర్జవృక్షా స్తద్వ దభిరామై రాయతత్వాదిగుణసంపన్నత్వా త్తత్తుల్యైః,
భుజై ర్వింశతిసంఖ్యాకనిజబాహుభిః నిర్జితో యక్షరాజః కుబేరో యేన
స తథోక్తః. నిర్జితరాజరాజఇత్యపిపాఠః. ని. 'సాలేతుసర్జకార్శ్యాశ్వక
ర్ణకా'ఇత్యమరః. విశ్రవసోఽపత్యంరావణః + తస్యాపత్యమిత్యణ్. 'విశ్రి
వసోవిశ్రవణరవణా' వితిప్రకృతేఃరవణాదేశః. పౌరాణికాస్తు రావయతీతి
రావణ ఇతి వ్యుత్పాదయంతి. తదుక్తముత్తరశ్రీరామాయణే * యస్మా
ల్లోకత్రయం చైత ద్రావితం భయమాగతం, తస్మా త్త్వం రావణో
నామనామ్నావీర భవిష్యసీతి + రాతే ర్ణ్యంతా త్కర్తరిల్యుట్. రావణ
ఇతి నామధేయం యస్య స తథోక్తః. హేలయా-విలాసేన, అవజ్ఞయా
వా,అభిభూతాని-తిరస్కృతాని, జగంతి యై స్తేషాం. ని. 'హేలావజ్ఞావి
లాసయో' రితి విశ్వః. రజనీచరాణాం రాజా-చక్రవర్తీ, నగస్య-పర్వత
స్యేవ రీతి రాకృతి ర్యస్య స తథాభూత స్సాలః ప్రాకారో యస్యా స్తాం
గిరిదుర్గప్రాయప్రాకారావృతత్వా దతిదుర్గమా మి త్యర్థః. ని. 'ప్రాకా
రో వరణ స్సాల' ఇ త్యమరః ఏనాం-పూర్వోక్తాం లంకానామ్నా ప్రసి
ద్ధాం, పురాణనగరీం-పురాతనపురీం, చిరా చ్చిరకాలమారభ్య, *
విభక్తిప్రతిరూపకమవ్యయం అవతి-రక్షతి. అనుప్రాసః. ౩౧. అ. అథ
ద్వాభ్యాం తన్మహిమానం వర్ణయతి. యదిత్యాది. యస్య రావణస్య
బాహావో వింశతిసంఖ్యాకా భుజా స్తఏవ రాహావో విధుంతుదా

---

1 గ్రసంతి.

[1]తద్వైరిణాం రణముఖే శరణప్రదాయీ
నైవాస్తి కశ్చి దము మంతక మంతరేణ. ౩౨
అంభోజసంభవ మముం బహుభి స్తపోభి
రారాధయ న్వర మవాప వరై ర్దురాపం,

స్తేషాం రసనాయితాః-రసనావ దాచరితాః, శస్త్రధారా-ఆయుధానాం శ్రేణయః తీక్ష్ణభాగా వా, 'రసనాయి' తే త్యత్ర × ఆచారక్యజంతా త్కర్తరి క్తః. దిక్పాలానా మింద్రాదిదిగీశ్వరాణాం, కీర్తిమయో-యశోరూపః, × తాదృగ్ర్ప్యే మయట్. య శ్చంద్రమా శ్చన్ద్రః. ని. 'హిమాంశు శ్చంద్రమా శ్చంద్ర' ఇత్యమరః.తం గ్రసం తే-గిల న్తి,రణకోవిదోఽయం రావణః నిజబాహుబలేన దిక్పాలా న్నిర్జిత్య తత్కీర్తిం లుంప తీత్యర్థః. ఏకస్య చంద్రమసః, అనేకరాహుసమ్మర్దేకిమవస్థాంతరం వక్తవ్య మితి భావః. తథా తస్య వైరిణాం-శత్రూణాం, రణముఖే- రణాగ్రే, అము మేన మితి హ స్తేన నిర్దేశః. అంతకమంతరేణ యమం వినా, + 'అంతరాంతరేణ యుక్తే' ఇతి ద్వితీయా. కశ్చిత్కోఽపి దేవః శరణప్రదాయీ-రక్షణతత్పర ఇ త్యర్థః. నాస్త్యేవ అన్యవ్యవచ్ఛేదార్థ మేవకారః. రణపరాయణా న్వైరిణో విజిత్య యమక్షయం నయ తీ త్యర్థః. రసనాయి తేత్యత్ర ఇవశబ్దలోపా ల్లుప్తోపమా. సా చోక్తరూపకేణ సంకీర్యతే. ౩౨. అ. ఏతాదృశసామర్థ్యం రావణస్య కుత ఆయాతమి త్యత ఆహ. అంభోజేతి. ఉపక్రాంతత్వా దుత్తరత్ర తచ్ఛబ్దస్య విద్యమానత్వా చ్చాత్ర యచ్ఛ బ్దోఽధ్యాహర్తవ్యః. యః రజనీచరచక్రవర్తీ- రాక్షససార్వభౌమో రావణః, బహుభి రనేకై స్తపోభిః పంచాగ్నిమధ్యే ఏకపాదావస్థానాదిరూపోగ్రతపశ్చర్యాభిః అము మితి పురోవర్తినిర్దేశః. అమ్భోజసంభవం - బ్రహ్మాణం ఆరాధయన్-సంభావయన్, వరై ర్దురాపం-దుర్లభ మనన్యసాధారణమి త్యర్థః + ఈషద్దుస్సుష్వి త్యాదినాఖల్ప్రత్యయః. వరం సురాసురావధ్యత్వరూప మవాప-ప్రాప, పూర్వ మితి శేషః. తస్మా త్కారణా దశేషభువన మశేషలోకా నిత్యర్థః, నిజశాసనస్య-నిజాజ్ఞాయాః, లక్షీకరోతి విషయకరోతి, చండశాసనోఽయం నిజశాసనే నైవాశే

1 యద్వైరిణాం.

తస్మా [1]త్సమస్తభువనం నిజశాసనస్య
లక్ష్యీకరోతి రజనీచరచక్రవర్తీ. 33

గ. తేన వయం పరాధీనా ఇవ భవామః. 34. తథాహి. సోఽయం [2]కదాచన క్రీడాధరాధర[3]మధిరుహ్య సావరోధవధూజనశ్చరణాభ్యాం [4]సంచరేతచే దాగమిష్యత్యాగ ఇత్యనావిష్కృతా

షభువనాని శాస్తీత్యర్థః + అభూతతద్భావేచ్విః. 'అస్య చ్వౌ' వితి దీర్ఘః. 33. తతః కి మిత్యత ఆహ తేనేతి. తేన రావణేన వయం పరాధీనాః- పరతంత్రాః, తత్స్వామికా ఇ వే త్యర్థః. భవామః ఇదానీ మితి శేషః, వస్తుత స్తు భవత్పరతంత్రా ఏ వే తివశబ్దార్థః. ని. 'పరతంత్రః పరాధీనః పరవా న్నాథవా న పీ' త్యమరః. పరాజితాః పరాధీనా ఏ వేతి పాఠాంతరం. 34. అ. పరాధీనత్వమేవప్రతిపాదయతి. తథాహీత్యాదినా. సోఽయ మితి. సోఽయం రావణః కదాచన - కస్మింశ్చిత్సమయే, అవరోధవధ్వ ఏవ జన స్తేన సహ సావరోధవధూజనః - అంతఃపురస్త్రీజనసహాచర స్సన్ని త్యర్థః. ని. 'శుద్ధాంత శ్చావరోధ శ్చే' త్యమరః + 'తేనసహేతి తుల్యయోగే' ఇతి బహువ్రీహిః 'వోపసర్జన' స్యేతి సహశబ్దస్యసత్వం. క్రీడాధరాధరం-క్రీడాశైలం, దివావిహారదేశ మి త్యర్థః. తదుక్తంభావప్రకాశే * 'సరితః పులినం వేలా కాంతారారామభూధరాః, లతాగృహాణి చిత్రాణి శయ్యాకిసలయాంచితా, దివా విహారదేశా స్స్యు' రితి. ఆరు హ్యాధిష్ఠాయ; చరణాభ్యాం యానం విహాయ, పాదాభ్యా మేవ సచరేత చేత్, విహరేత యది 'సమ స్తృతీయాయుక్తా' దితి తఙ్. ఆగ శ్చరణతలసంతాపోత్పాదనరూపోఽపరాధః. ని. 'ఆగోఽపరాధో మంతు' శ్చే త్యమరః. ఆగమిష్యతి సమాపతేత్. తథా సతి దండనంకుర్యాదితి భావః ఇతిమత్వేతి శేషః. ఇతి నైవ గమ్యమానార్థత్వా దప్రయోగః 'ప్రయోగే పౌనరుక్త్య' మిత్యాలంకారికాః. అనావిష్కృతాతపః- అప్రకటీకృతద్యోతః. ని. 'ప్రకాశోద్యోత ఆతప' ఇత్యమరః. భగవాన్- పూజ్యః. అథవా ఐశ్వర్యాదిషడ్గుణసంపన్నః, మూర్తిత్రయమయత్వా దితి భావః. సహస్రం భానవో మరీచయో యస్య సహస్రభాను స్సా

1 అశేషభువనం. 2 కదాచిత్. 3 ఆరుహ్య. 4 తతఇతస్సంచరేత్.

తపో భయేన భగవాన్సహస్రభాను రపి సంకుచితభాను రేవ తత్సానూని నూనం [1]సమాశ్రయతే. ౩౫. ఏష మృగాంకోఽపి మృగయాయాసపరిశ్రాంతివిశ్రాంత్యై ససంభ్రమం సమజ్జనపరివృతే మజ్జనగృహాభిముఖే [2]దశముఖే తత్రత్యవిచిత్రతరశాతకుం

రోఽపి సంకుచితభాను రుపసంహృతమరీచి రేవ సన్. ని. 'భానుః కరో మరీచి స్స్త్రీపుంసయో ర్దీధితి స్స్త్రియా' మిత్యమరః. తస్య క్రీడాధరాధరస్య సానూని - ప్రస్థాన్, అధఃప్రదేశా నిత్యర్థః. ని. 'స్నుః ప్రస్థ స్సాను రస్త్రియా' మిత్యమరః. సమాశ్రయతే - సాధ్వసవశా త్తత్ర నిలీయ వస తీత్యర్థః; లోకత్రయప్రకాశక స్యాపి భగవతః కిరణమాలినః ఈదృశ్యవస్థేతి మహత్కష్ట మాయాత మితి భావః. నూన మితి నిశ్చయేన తూత్ప్రేక్షాయాం. అత ఏవ సహస్రభానో స్సానుసమాశ్రయణాసంబంధేఽపి తత్సంబంధాభిధానాత్ అసంబంధేఽపి సంబంధరూపాతిశయోక్తిః. ఏవ ముత్తరత్ర గద్యత్రయేఽప్యతిశయోక్త్యనుప్రాసా వూహ్యౌ (చరణౌ) రితి బహువచనాంతపాఠ స్సాధుః, నారదీయసంహితాయాం జైమినిరామాయణే ద్వాదశేఽధ్యాయే *'ఇత్యుక్తా మునినా తేన దుఃఖహర్షసమన్వితా, అచిరేణైవ కాలేన సుషువే పుత్ర మద్భుతం. దశాస్యం వింశతిభుజం భిన్నాంజనచయోపమం, పాదైశ్చతుర్భి రత్యుగ్రం తామ్రోష్ఠం తామ్రమూర్ధజం' ఇతి. రఘువంశే ద్వాదశేసర్గే-౮౮ 'భుజమూర్ధోరుబాహుల్యా దేకోఽపి ధనదానుజః' ఇత్యాదిభిః పాదచతుష్టయప్రతిపాదనాత్. 'దశాస్యో వింశతిభుజ శ్చతుష్పాన్మానమందిరం' ఇత్యభిధానరత్నమాలోక్తేశ్చ. ౩౫. అ. ఏవం సూర్యావస్థా ముక్త్వా సమ్ప్రతి చంద్రావస్థాం నివేదయతి. ఏష ఇతి. ఏష మృగాంకశ్చంద్రోఽపి, సకలలోకాశాస్యోదయతయా శ్లాఘ్యోఽపీతి భావః. మృగయా-ఆఖేటః, ని. 'ఆఖేటో మృగయా స్త్రియా' మిత్యమరః. తత్ర తయా వా ఆయాసః ఖేద స్తేన యా పరిశ్రాంతిః- స్వేదాతిరేకానుభవరూపః పరిశ్రమః స్త్రియాం క్తిన్. తస్యాః విశ్రాంత్యై విశ్రమార్థం, తదపనోదార్థ మిత్యర్థః. *శ్రమః ఖేదోధ్వరత్యాదే ర్జాత స్స్వేదాతిభూమికృదితి లక్షణాత్, ససంభ్రమం - ససాధ్వసం, సత్వరం యథా భవతి

1 సంశ్రయతే. 2 నిర్జితశతమఖేదశముఖే.

భ స్తంభాగ్రప్రత్యగ్రప్రత్యుప్తస్ఫటికశిలాసాలభంజికాపుంజకరతలకలితనిజోపల మయకలశముఖా దచ్ఛాచ్ఛా [1]మవిచ్ఛిన్నధారా మంబుధారాం నిజకరాభిమర్శా దాపాదయతి తస్యప్రసా

తథా సముద్భి ర్నమస్కుర్వాణై ర్జనైః పరివృతే - పరివేష్టితే, దశముఖే-రావణే, మజ్జనగృహాభిముఖే స్నానగృహమండపోన్ముఖే సతి, తత్ర మజ్జనగృహే భవా స్తత్రత్యాః అవ్యయా త్త్యప్ విచిత్రతరా-అత్యంతాశ్చర్యకరాశ్చ, యే శాతకుంభ స్తంభాః - హిరణ్మయగృహాధారదారువిశేషాః, ని. 'హిరణ్యం హేమ హాటకం' 'తపనీయం శాతకుంభ' మి త్యమరః. తేషా మగ్రేషు - ఉపరిప్రదేశేషు, ప్రత్యగ్రం నూతనం యథా తథా అత్ర ప్రత్యగ్రగ్రహణం అవిలంబేన నిష్పన్నద్యోతనార్థం, ప్రత్యుప్తః - కీలితః, యః స్ఫటికశిలాసాలభంజికాపుంజః - చంద్రకాంతమణిప్రతిశ్రేణిః తస్య కరతలేషు కలితా స్సంఘటితాః నిజోపలమయాః చంద్రకాంతమణివికారా శ్చ యే కలశాః-కుంభాః, తేషాం ముఖాత్-ముఖాకారవివరేభ్య ఇత్యర్థః. ని. 'ఉపలః ప్రస్తరే మణా'వితివిశ్వః వికారార్థేమయట్. అచ్ఛాచ్ఛామచ్ఛప్రకారా మత్యంతనిర్మలా మిత్యర్థః 'ప్రకారే గుణవచనస్యే'తి ద్విర్భావః. కర్మధారయవ ద్భావాత్సుపోలుక్. అవిచ్ఛిన్నధారా మఖండితసంపాతాం, ని. 'ధారాసంపాత ఆసార' ఇత్యమరః. అంబుధారాం - సలిలధారాం, నిజకరాభిమర్శాత్ - స్వకీయకిరణసంపర్కాత్, 'కరనికరే' త్యపి పాఠః ఆపాదయ న్నుత్పాదయతి - తస్య రావణస్య ప్రసాదపిశునానా మనుగ్రహసూచకానాం. ని. 'కర్ణేజప స్సూచక స్స్యా త్పిశునో దుర్జనః ఖల' ఇత్యమరః + 'శుఃపూజాయా' మితి గణవ్యాఖ్యానే. అత ఏవ 'శుః పూజాయా' మితి శ్వశుర ఇతి శోభనాః నాసీరాః అగ్రే సరాః యస్య తేన శునాసీరేణ - పురందరేణ, చిరకాంక్షితానాం - చిరకాల మారభ్య అభిలషితానాం న తు ప్రాప్తానా మితి భావః. ఏతే నాత్యంతదుర్లభత్వం సూచ్యతే. ని. 'వృద్ధశ్రవా శ్శునాసీర' ఇత్యమరః. వింశతివిధవీక్షణానాం - వింశతిసంఖ్యాకకరుణాకటాక్షవీక్షణానాం న తు కియతా మేవేతి భావః. తథాపి క్షణమాత్రం అల్పకాల మేవ,

1. అవిచ్ఛిన్నపాతాంబుధారాం.

దపిశునానాం శునాసీరచిరకాంక్షితానాం [1]వింశతివిధవీక్షణానాం క్షణమాత్రంపాత్రంభవతి. ౩౯. తేన పులస్త్యనందనేన [2]సంక్రందననందనవనాత్స్వమందిరోద్యానవన మానీతస్య మందారప్రముఖబృందారకతరుబృందస్య బందీకృతసురసుందరీనయనేందీవర[3]ద్వంద్వాత్తత్కరారవిందకలితకనకకలశాచ్చ మందోష్ణం

పాత్రం - యోగ్యో భవతి' ని. 'మాత్రం కార్త్స్న్యేఽవధారణే, యోగ్యభాజనయోః పాత్ర' మితి చామరః. (త్రిషు పాత్రీత్యాద్యమరవచనాత్పాత్రశబ్దస్య త్రిలింగత్వేపి దుశ్చ్యవనాదివ న్నపుంసకాతిరిక్తలింగే ప్రయోగో నాస్తీత్యభియుక్తవాదః) శునాసీరచిరకాంక్షితానా మిత్యనేన పాకశాసనస్య కారాగృహప్రవేశనదుఃఖం బ్రహ్మవాక్యేన తద్విమోచనం చ సూచితం భవతి. ౩౯

అథ మారుతావస్థాం విజ్ఞాపయతి. తేనేతి. పులస్త్యనందనేన- విశ్రవసఃపుత్రేణ, తేన రావణేన, సంక్రందననందనవనా దింద్రోద్యానాత్, ఉద్ధృత్యేతి శేషః. స్వమందిరోద్యానవనం నిజగృహారామ మానీతస్య - ప్రాపితస్య నిజాశోకవనికాయాం ప్రత్యారోపిత స్యేత్యర్థః. తథా బందీకృతాః - ఉపగ్రహీకృతాః, కారాగృహనిక్షిప్తా ఇత్యర్థః. ని. 'ప్రగ్రహోపగ్రహౌ బంద్యా' మిత్యమరః. తాసాం సురసుందరీణాం - దేవతాస్త్రీణాం, నయనేందీవరద్వంద్వా న్నేత్రోత్పలయుగళాత్ కరారవిందేషు - తాసా మేవ హస్తపద్మేషు, కలితో యః కనకకలశో - హిరణ్మయవారికుంభః, తస్మాచ్చ * ఉభయత్రాపి జాత్యేకవచనం నయనారవిందద్వంద్వేభ్యః కనకకలశేభ్యశ్చేత్యర్థః. తాసా మారామతరుమూలసేకవ్యాపారే నియోజితత్వా దితి భావః. మందోష్ణ మీషదుష్ణం యథా తథా స్యందమానైః - ప్రసృవద్భి రంబుభి ర్బాష్పోదకైః కలశోదకైశ్చే త్యర్థః. కలశోదకానాం శీతలత్వేపి శోకానలసంతప్తబాష్పోదకమిశ్రణా న్మందోష్ణ మి త్యుక్త మిత్యవగంతవ్యం. జంబాలవంతి కృతాని జంబాలితాని పంకిలీకృతానీత్యర్థః + తత్కరోతీతి ణిచి ఇష్ఠవద్భావా ట్టిలోపే ణ్యంతా త్కర్మణి క్తః. తాదృశా న్యాలవాలతలాని జలాధారమూలవలయప్రదేశా

---

1 వింశతివీక్షణానాం. 2 సంక్రందననందనాత్. 3 ద్వంద్వాచ్చకరారవింద.

[1]స్యందమానై రంబుభి ర్జంబాలితాలవాలతలస్య పచేళిమానా మపి కుసుమానాంపతనభయ మాశంకమానాః పవమానా [2]స్సంతతం పరిస్పందితు మపి ప్రభవో న భవంతి.౩౭.ఏతేఽపిపావకా రూఢి[3]శంకావహాం హుతవహాఖ్యాం వహంత స్తద్గృహే గార్హ

యస్య తస్య. ని. 'నిషద్వర స్తు జంబాల' ఇతి, 'స్యా దాలవాల మావాల' మితి చామరః. మందారప్రముఖబృందారకతరుబృందస్య - పారిజాతాదిసురతరునికరస్య, సంబంధినాం స్వయ మేవ పచ్యంత ఇతి పచేళిమాని - పతనోన్ముఖా నీ త్యర్థః + 'కర్మకర్తరి కేళీమర ఉపసంఖ్యాన' మితి కేళిమర్ప్రత్యయః. తాదృశానా మపి కుసుమానాం పతనభయ మాశంకమానా అధఃపాత ముత్ప్రేక్షమాణాః, తథా సతి కుసుమానాం పంకలేపే మహాపరాధేన నిగృహ్ణీయా దితి భావః. పవమానాః - మరుతః - పరిస్పందితుం-చలితు మపి, కిముత యథేచ్ఛం విహర్తు మితి భావః ప్రభవః సమర్థా న భవంతి.అథ అగ్న్యవస్థాంసివేదయతి. ఏతఇతి. గార్హపత్యః - పురోగోఽగ్రేసరో యేషాం తే తథోక్తాః, ఏతే పరిదృశ్యమానాః పావకాః గార్హపత్యాహవనీయదక్షిణాన్వాహార్యావసథ్యాదిరూపా అగ్నయోఽపి రూఢి రశ్వకర్ణాదివదవయవార్థాభావేన సముదాయప్రసిద్ధిః, త దుక్త మాచార్యైః * 'అన న్వవయవార్థేషు యోఽన్యత్రార్థే ప్రయుజ్యతే,తత్రానన్యగతిత్వేన సముదాయః ప్రసిద్ధ్య తీతి. తచ్ఛంకావహాం-తద్గోచరబుద్ధిజననీం, హుతవహాఖ్యాం-హుతవహాభిధానం, వహంత స్సంతః పూర్వం హుతం యజమానై ర్ధ్యాయమానం హవి ర్వహం తీతి హుతవహా ఇతి. యోగసిద్ధేర్వ్యాఖ్యాతా మే వేదానీం లోకవిద్విష్టకర్మణా-రావణేన అధ్వరాణాం విధ్వంసితత్వా ద్ధవిషా మలాభేన తాదృ క్ఛంకావహాం దధానా ఇ త్యర్థః, తద్గృహే-రావణమందిరే, పౌరోగవధురాం:మహానసాధ్యక్షాధికారం, దధతే-ధారయంతే. ని: 'సమానౌ రసవత్యాం తు పాకస్థానమహానసే, పౌరోగవ స్తదధ్యక్షః' ఇ త్యమరః. అ. సర్వజ్ఞస్య భగవతః పురస్తా త్కి మవస్థాంతరం విజ్ఞాపనీయ మితి నిగమయతి. కిం బహునేత్యాదినా. బహుభిః-కాలయాపనకరై ర్వా

1 స్పందమానైః. 2 పరిస్పందితుం. 3 శంకాం.

పత్యు[1]పురోగాః [2]పారోగవధురాం [3]దధతే. 30. స ఏష [4]మానవా [5]దవమానన మాగమిష్యతీత్యమన్వాన స్తదితరై రవధ్యత్వం చతురాననవరా ల్లబ్ధ్వా సముద్ధత స్సంప్రతి సంప్రహారసమాక్రాంతదిగంతదంతావళదంతకుంతవ్రణకిణస్థపుటితవక్షస్స్థలః స్థలకమలినీం వనవారణ ఇవ రావణ స్త్రిలోకీ మభిభవన్ [6]భవదీ

క్లైబ్యై రల మిత్యర్థః. 30. అ. కింతు వక్తవ్యాంశ మేవ విజ్ఞాపయామ ఇత్యాహ. సఇతి. స ఏష రావణః మానవా న్మనుష్యేభ్య ఇత్యర్థః. అజాతావేకవచనం, అవమానన మవజ్ఞా పరిభవ ఇతి యావత్. ని. 'రీడాఽవమాననాఽవజ్ఞాఽవహేళన' మిత్యమరః. ఆగమిష్యతి సమాపతే దిత్యేవ మమన్వానోఽనవబుధ్యమానః తేషాం తృణప్రాయత్వా దితి భావః. తదితరై స్సురాసురాదిభి రవధ్యత్వ మహింస్యత్వం చతురాననవరా ల్లబ్ధ్వా - ప్రాప్య, అత ఏవ, సముద్ధతో దర్పోద్రిక్త స్సన్, సంప్రతీదానీం, సంప్రహ్రియతేఽనే నేతి సంప్రహారో యుద్ధం. ని. 'సంప్రహారాభిసంపాతకలిసంస్ఫోటసంయుగా' ఇతి యుద్ధపర్యాయే ష్వమరః. తత్ర సమాక్రాంతా స్సమవరుద్ధా యే దిగంతదంతావళా - ఐరావతాది దిగ్గజాః, తేషాం దంతా రదనా ఏవ కుంతాః ప్రాసా స్తైర్యాని వ్రణాని-క్షతాని, తైర్జాతా యే కిణా శ్శుష్కవ్రణగ్రంథయః + 'తృతీయాతత్కృతే' త్యాదినా సమాసః. తైః స్థపుటితం-నిమ్నోన్నతీకృతం, వక్షస్స్థల మురస్స్థలం, యస్య స తథోక్త స్సన్ అత ఏవ వనవారణో - వనగజః, వనగ్రహణం నిరర్గళత్వ ద్యోతనార్థం స్థలకమలినీం-స్థలప్రరూఢపద్మినీ మివ, త్రయాణాంలోకానాం సమాహార స్త్రిలోకీ 'తద్ధితార్థోత్తరపదసమాహారే' చేతి సమాసః. 'సంఖ్యాపూర్వో ద్విగు' రితి ద్విగుసంజ్ఞా. 'అకారాంతోత్తరపదో ద్విగు స్స్త్రియా మిష్యత' ఇతి స్త్రీత్వం. 'ద్విగో' రితి జీప్ 'ద్విగు రేకవచన' మితి ఏకవచనం తాం జగత్త్రయీ మభిభవన్ ఆక్రామ న్పీడయ న్నిత్యర్థః, అస్మాన్ భవదీయాః తావకీనాః, నిగ్రహానుగ్రహసమర్థస్య భవతః సంబంధిన ఇత్యర్థః ఇతి, ⁎అత్ర నిపాతేనాభిధానా న్న ద్వితీయా. జాతు-కదాచి

---

1 పురస్సరాః. 2 పారోగవింధురం. 3 దధతి. 4 మానుషాత్. 5 అవమానః.
6. భవదీయానిత్యస్మాన్.

యా ఇత్యస్మాన్న జాతు కించిదపి జానాతీతి. ౩౯. అథ భగవానాకర్ణ్య గీర్వాణగణవాణీం. ౪౦

ప. ఇంద్రనీలాచలోదంచచ్చంద్రికాధవళస్మితః,
వాచ మూచే [1]సుధాధారామధురాం మధుసూదనః. ౪౧

గ. భవతా[2]మపరాధవిధాయిన స్తస్య యాతుధానస్య నిధన మధు

దపి, కించిదీషదపి, న జానాతి, సకలలోకకంటకేన దర్పాంధేన రావణేన త్వన్మహిమైవ నజ్ఞాయతే అస్మాకం తు కాకథేతి భావః,ఇతి విజ్ఞాపయామాసేతిపూర్వేణ సమ్బంధః. ౩౯. తతఃకిమత ఆహ. అథేతి. అథ-విజ్ఞాపనానంతరం, భగవా న్విష్ణుః, భగవచ్ఛబ్దో వ్యాఖ్యాతః; గీర్వాణగణస్యేంద్రాదిసురసంఘస్య వాణీం-వాచ, మాకర్ణ్య-శ్రుత్వా. ౪౦. కి మకరో దిత్యత ఆహ. ఇంద్రనీ లేతి. మధుం సూదయ తీతి మధుసూదనో విష్ణుః+కర్తరిల్యుః, అత్ర మధుగ్రహణం మధ్వాదిమహాదైత్యనంహర్తు రస్య కియాన్ రావణవధ ఇతి ద్యోతయితు మి త్యవగంతవ్యం. ఇంద్రనీలాచలః, ఇన్ద్రనీలపర్వతః, ఇంద్రనీలలక్షణ ముక్తం. తత్రోదంచంతీ-ఉల్లసంతీ, యాచంద్రికా-కౌముదీ, తద్వ ద్ధవళం-శుభ్రం, స్మితం యస్య స్మితపూర్వాభిభాషిత్వాత్ కృతమందహాసస్సన్ యద్వా దుర్మదాంధోఽయం రాక్షసభావా ద్దుష్టనిగ్రహశిష్టపరిపాలనదక్షం, మాం జ్ఞాతుం న శక్నోతీతిసావహేళనమందహాస స్స న్నిత్యర్థః. అత్ర మధుసూదనస్య ఇంద్రనీలసదృశాంగత్వా ద్ధాసస్య చ శుభ్రత్వేన కవిసమయసిద్ధత్వా దియముపమా, సుధాధారా-అమృతస్యందః. తద్వ న్మధురాం-మాధుర్య గుణయుక్తాం, * 'మధురం రసవద్వాచి స్వాదు స్వపి మధుస్త్రితి, యేన మాద్యంతి విబుధాః మధు నేవ మధువ్రతా' ఇతి వచనాత్. వాచమూచే-ఉక్తవాన్, శ్లోకాఖ్య మేత దానుష్టుభం వృత్తం లక్షణం తూక్తం. ఇత్థ ముత్తర త్రాపి ద్రష్టవ్యం. ౪౧

అ. వాచ మేవ వివృణోతి. భవతా మితి. హే దేవా ఇ త్యధ్యాహార్తవ్యం భవతాం-యుష్మాకం, అపరాధవిధాయినః.ఉక్తరీత్యా అపకర్తు స్తస్య పూర్వోక్తస్య యాతుధానస్య రాక్షసస్య - రావణస్య,

1 సుధాధారాం. 2 అపరాధవిధాయినో యాతుధానస్య తస్య.

నైవ విధాతుం శక్యం. కింతు. ౪౨. సరసిజాసనశాసన మప్య మోఘీకుర్వ న్నుర్వీతలే పుత్రీయత స్సుత్రామమిత్రస్య దశరథస్య మనోరథ మపి పూరయితు మాదృతమానుషవేష స్సన్నహ మేవ తం [1]హనిష్యా మీతి [2]వ్యాహృ త్యాంతరధాత్. ౪౩. తత స్సా పరిష దనిమిషాణా మున్మిషిత[3]హర్షా హృషీకేశా దేశా త్ప్రశమితదుర్దశాని నిర్దశానానాని చతుర్దశ

ని. 'యాతుధానః పుణ్యజన' ఇతి రక్షఃపర్యాయే ష్వమరః. నిధనం - వినాశః, అధునైవ ఇదానీమేవ, విధాతుంకర్తుం, శక్యం - యుక్తం (నిధన మితి ద్వితీయాంతం విధానే కర్మతయాఽన్వేతి 'నలోకే' త్యాదినా న షష్ఠీ - విధాతు మితి తుమున్ భావే, 'అవ్యయకృతో భావే' ఇత్యుక్తేః విధాతుం విధానం శక్యం సాధ్య మిత్యర్థః). ౪౧

అ, తర్హీదానీమేవ క్రియతా మిత్యాశంక్య తత్రానుపపత్తిమాహ. సరసిజేతి. కింతు సరసిజాసనస్య-బ్రహ్మణః, శాసనం-సురాసురావధ్యత్వరూపాజ్ఞావచన మపి, ని. 'శాసనం రాజదత్తోర్వ్యాం లేఖాజ్ఞా శాస్త్రశాస్తిష్వి' తి విశ్వః. అమోఘీకుర్వన్-బ్రహ్మవర స్యాన్యథాకరణానౌచిత్యా దితి భావః + 'అభూతతద్భావేచ్వి'. 'అస్య చ్వౌ' వితి దీర్ఘః, తథా ఉర్వీతలే - భూమండలే, పుత్రా నాత్మన ఇచ్ఛ తీతి పుత్రీయన్ + 'సుప ఆత్మనః క్య' జితి క్యచ్, 'సుపోధాత్వి' త్యాదినా సుబ్లుకి, 'క్యచిచే' తి దీర్ఘః తస్య పుత్రార్థిన ఇత్యర్థః. సుత్రామమిత్ర స్యేంద్రసఖస్య, దైత్యవినాశనాకాంక్షితవైభవాభ్యాం తత్సుహృద ఇత్యర్థః. ని. 'మిత్రం సుహృది మిత్రోఽర్కః' ఇతి వైజయంతీ. దశరథస్య రాజ్ఞః మనోరథం వాంఛిత మపి పూరయితుం సఫలీకర్తు మాదృతమానుషవేషో గృహీతమానవాకారస్సన్, అహ మేవ తం హనిష్యామి-వినాశయిష్యామి, మదన్యస్య యస్య కస్యచి త్తద్ధననే అసామర్థ్యా దితి భావః. ఇత్యేవం ప్రకారేణ వ్యాహృత్యోక్త్వా అంతరధాత్ అదృశ్యోఽభూత్. ని. 'వ్యాహార ఉక్తి ర్లపిత' మిత్యమరః. ౪౩

తతఇతి. తతః-అంతర్ధానానంతరం, సా-పూర్వోక్తా, న నిమిషంతీత్యనిమిషాః * పచాద్యచ్, 'అనిమేషాణా' మితిపాఠే న విద్యంతే

1 వధిష్యామి. 2 ఉక్త్వా. 3 హర్షాణాం.

భువనాని బుద్ధ్వా దుగ్ధసాగరా న్నిరగాత్. ౨౨. తతస్తా నమరా న్ప్రాహ స్మ పితామహః. ౨౩. భవంతస్తావ దవత రిష్యతో లక్ష్మీసహాయస్య సాహాయ్యార్థ మప్సరః ప్రభృతిషు యువతిషు వానరాచ్ఛభల్ల[1]గోపుచ్ఛవేషభృతః ప్రథితభావాః

నిమేషాః పక్ష్మపాతాః యేషాం తేషాం పరిషత్ దేవతాసంఘః హృషీకాణాం - విషయేంద్రియాణాం, ఈశః - హృషీకేశ ఇతిస్వామీ. తస్య భగవత ఆదేశా దహమేవ తం హనిష్యా మీత్యాజ్ఞావచనా దేవ, ఉన్మిషితహర్షా సముత్పన్నానందా సతీ చతుర్దశభువనాని - భూరాదిచతుర్దశసంఖ్యాకలోకాన్ నిర్దశాననా న్యరావణాని తే ష్వపి సంచారసంభవా దితి భావః. అతఏవ పరిశమితా - పరిశాంతా, దుర్ద శా - దురవస్థా యేషాం తాని తథోక్తాని బుద్ధ్వా సత్యప్రతిజ్ఞస్య భగ వతోఽత్యంతవిశ్వసనీయవచనత్వా త్తథాఽవగ మ్యే త్యర్థః. దుగ్ధసా గరాత్ - క్షీరాంభోధేస్సకాశాత్, నిరగా న్నిర్జగామ. ౨౨. తతఇతి. తతః-నిర్గమనానంతరం, పితామహో - బ్రహ్మా, తా నమరా నింద్రా దీన్, ప్రాహస్మ, బ్రూతేస్మ, ఉవాచేత్యర్థః + లట్ స్మ ఇతి భూతార్థే లట్. 'బ్రువః పంచానా మాదిత ఆహో బ్రువ'ఇతి ణలాదేశః బ్రువ ఆహాదేశశ్చ. ౨౩

తదేవవివృణోతి. భవంతఇతి. హే దేవా ఇత్యధ్యాహారః. భవం తః - యూయం, తావదిదానీం, అవతరిష్యతః - దాశరథిరూపే ణోత్ప త్స్యతః, లక్ష్మీసహాయస్య - శ్రీమహావిష్ణోః, సాహాయ్యార్థం సహాయ కర్మ కర్తుం, + 'గుణవచ' నేత్యాదినా ష్యఞ్ అర్థేన సహ నిత్య సమాస స్సర్వలింగతా చ వక్తవ్యా, అప్సరసః - స్వర్వేశ్యాః, ని. 'స్త్రియాం బహు ష్వప్సరస స్స్వర్వేశ్యా' ఇత్యమరః. తత్ప్రభృ తిషు - తదాద్యాసు, యువతిషు, గంధర్వయక్షాది స్త్రీషు, * 'యూనస్తి' రితి తిప్రత్యయః. వానరా మర్కటాః, అచ్ఛభల్లా - భల్లూకాః, గోపుచ్ఛా - గోలాంగూలాః, నీలముఖా, దీర్ఘపుచ్ఛా శ్చ మర్కటభేదాః తద్వేషభృతః - తద్భూమికా ధారిణః. ని. 'మ ర్కటో వానరః కీశో వనౌకా అథ భల్లుకే, ఋక్షాచ్ఛ భల్లభల్లూ

1. గోపుచ్ఛనిలముఖ.

ప్రజాః ప్రజనయేయు రితి. ౪౬. [1]పురైవ కిల మమ జృంభారంభే [2]సంభూతవాన్ జాంబవా నితి. ౪౭. తతస్తే గీర్వాణా స్తథా కుర్వన్. ౪౮

అథ వైతానికా ద్వైశ్వానరా న్నరః ప్రాజాపత్య స్సహేమపాత్రః కశ్చి దుత్థాయ పుత్రీయతే దశరథాయ పాయస

కా' ఇ త్యమరః. ప్రథితప్రభావాః-జగద్విఖ్యాతప్రతాపాః, ప్రజాయంత ఇతిప్రజాః సంతతీః, పుత్రానిత్యర్థః. ని. 'ప్రజా స్యాత్సంతతౌ జనే' ఇ త్యమరః + 'ఉపసర్గే చ సంజ్ఞాయా' మితి డప్రత్యయః, ప్రజనయేయు రుత్పాదయేయు రితి + 'శేషే ప్రథమ' ఇతి ప్రథమపురుషః, భవచ్ఛబ్దస్య యుష్మదస్మద్వ్యతిరిక్తత్వేన శేషత్వా దితి. ౪౬

పురేతి. కించ పురా - పూర్వకాలే, సృష్ట్యాదా విత్యర్థః, మమ జృంభారంభే - జృంభణసమయే, ని. 'జృంభ స్స్యా త్త్రిషు జృంభణ' మి త్యమరః. జాంబవా న్నామ భల్లూకాధిపతిః సంభూతవా న్కిల - ఉత్పన్నః ఖలు, సోఽయ మిదానీం వర్తతే సహాయకర్మ కరిష్య తీతి భావః. ఇతి ఏవ మాహా స్మే తిపూర్వేణ సంబంధః. ౪౭

తతఇతి. తతః - బ్రహ్మ నిదేశానంతరం, తే - పూర్వోక్తా గీర్వాణా ఇంద్రాదిదేవా స్తథా అకుర్వన్ అప్సరఃప్రభృతిషు యువతిషు పుత్రాన్ జనయామాసు రి త్యర్థః. ౪౮

అథేతి. అథానంతరం, వితానం క్రతుః పుత్రకామేష్టి రితి యావత్. తత్ప్రయోజన మస్య వైతానికః. ని. 'క్రతువిస్తారయో రస్త్రీ వితాన' మి త్యమరః + 'ప్రయోజన' మితిఠక్. తస్మా ద్వైశ్వానరాదగ్నే స్సకాశాత్. ని. 'అగ్ని ర్వైశ్వానరో వహ్ని' రిత్యమరః. సహేమపాత్రః - హిరణ్మయపాత్రపాణి రి త్యర్థః. కశ్చి దదృష్టపూర్వః ప్రజాపతే స్సంబంధీ ప్రాజాపత్యః ప్రజాపతినా ప్రేషిత ఇతి యావత్ + 'దిత్యదిత్యాదిత్యపత్యుత్తరపదాణ్ణ్య' ఇతి ణ్యప్రత్యయః. నరః పురుషవిశేషః. ఉత్థాయ నిర్గత్య, పుత్రీయతే పుత్రానాత్మన ఇచ్ఛతే + 'సుప ఆత్మనః క్యచ్' దశరథాయ రాజ్ఞే యజమా

1 పురాఖలు. 2 సంభూతః.

మమృతపాత్రీయం ప్రాయచ్ఛత్. ౪౯. తతః.—

ప. కౌసల్యాయై ప్రథమ మదిశద్భూపతిః పాయసార్ధం
పాత్రీదా దర్ధం ప్రణయమధురం కేకయేంద్రస్య పుత్ర్యై,

నాయ అమృతప్రాయ మమృతకల్పం (స్యురుత్తరప దేత్వమీ, నిభసంకాశనీకాశప్రతీకారోపమాదయ ఇత్యతాత్రిదిపదేన కల్పరూపాదిశబ్దవత్ప్రాయశబ్దస్యాపి గ్రహణాదస్వపదవిగ్రహః' ఇత్యమరవ్యాఖ్యానే స్పష్టం) పయసా సంస్కృతంపాయసం పరమాన్నం. న. 'పరమాన్నం తు పాయస' మి త్యమరః + 'సంస్కృతం భక్షా' ఇ త్యణ్ ప్రాయచ్ఛత్ పుత్రీయా మేత దితి దత్తవాన్ × 'ప్రాఘ్రా' త్యాదినా దాణో యచ్ఛాదేశః. ౪౯

తతః పాయసలాభానంతరం. అ. పాయసం త త్క్రమశగో దిత్యత ఆహ. కౌసల్యాయా ఇతి. భూపతి ర్దశరథః కోసలస్య రాజ్ఞోఽపత్యం స్త్రీ కౌసల్యా తస్యై కౌసల్యాయై అగ్రమహిష్యై + 'వృద్ధేత్కోసలాజాదాత్ ఞ్య' జితిఞ్యజ్ ప్రత్యయః యజశ్చాబితిచాప్ 'కర్మణాయమభిప్రైతి' తి సంప్రదానత్వా చ్చతుర్థీ. ప్రథమ మాద్యం పాయసస్యార్ధం - సమవిభాగం, ని. 'పుంస్యర్ధోఽర్ధం సమేంశక' ఇత్యమరః + (బాహులకా త్పూర్వనిపాతాభావః) అదిశత్ - దత్తవాన్, కేకయేంద్రస్య - కేకయదేశాధీశ్వరస్య, పుత్ర్యై కైకేయ్యై, ప్రణయేన-ప్రేమ్ణా, మధురం - మాధుర్యగుణయుక్తం, తస్యా అత్యన్తప్రేమాస్పదత్వా దితి భావః. అర్ధ మవశిష్టభాగం, ప్రాదాత్ - దత్తవాన్ పశ్చాదర్ధ మితి పాఠాన్తరం. తతః క్రిమిత్యత్రాహ. ఏ తే దేవ్యౌ-కౌసల్యా కైకేయ్యౌ, తరళమనసః - సుమిత్రాయై పాయసాంశాప్రదానాత్పర్యాకులచిత్తస్య, పత్యు ర్భర్తు ర్దశరథస్య + 'పతిస్సమాసఏవే' తి ఘిసంజ్ఞాభావః* 'ఖ్యత్యాత్పర' స్యేతిజసోఽకారస్య ఉకారః భావం కథంవా సుమిత్రాలబ్ధపాయసభాగాభవిష్యతీ త్యభిప్రాయ మాలోచ్య వరబుద్ధేరప్రత్యక్షత్వా న్ముఖచిహ్నై రనుమీయే త్యర్థః, స్వయం స్వే ఉభే ఇత్యర్థః స్వార్ధాంశాభ్యాం- స్వయోః - స్వకీయయోః, రాజ్ఞాదత్తయోరర్ధయో రర్ధాంశాభ్యాం - అర్ధభాగాభ్యాం, సుమిత్రాం పూర్ణకా

ఏతే దేవ్యౌ తరళమనసః పత్యు రాలోచ్య భావం
స్వార్ధాంశాభ్యాం స్వయమకురుతాం పూర్ణకామాం సుమిత్రామ్.
అవభృథేఽవసితే సరయూతటా
దథ యథాయథ ముచ్చలితే జనే,

మాం సఫలమనోరథా మకురుతాం - కృతవత్యౌ, స్వార్ధభాగౌ ప్రత్యేకం సామ్యేన ద్వేధా విభజ్య ఏక మేకం భాగ మాత్మార్థం నిక్షిప్య అవశిష్టభాగౌ సుమిత్రాయై దదతు రిత్యర్థః. అయం చ విభాగో న రామాయణసమ్మతః తత్ర చరో రర్ధం కౌసల్యాయై అవశిష్టార్ధార్ధం సుమిత్రాయై శిష్టార్ధం కైకేయ్యై శిష్టం పున స్సుమిత్రాయా ఇత్యభిధానాత్. కింతు పురాణాంతరసంవాదో ద్రష్టవ్యః ఉక్తంచ నరసింహసంహితాయాం* 'తే పిండప్రాశనే కాలే సుమిత్రాయై మహీపతిః, పిండాభ్యా మల్పమల్పం తు స్వసపత్న్యౌ ప్రయచ్ఛత' ఇతి * ఉక్తం చ కాళిదాసేన * 'అర్చితా తేన కౌసల్యా ప్రియా కేకయవంశజా, అతస్సంభావితాం తాభ్యాం సుమిత్రా మైచ్ఛ దీశ్వరః. తే బహుజ్ఞస్య చిత్తజ్ఞే పత్న్యౌ పత్యు ర్మహీక్షితః, చరో రర్ధార్ధభాగాభ్యాం తా మయోజయతా ముభే' ఇతి. ఏవ మన్యత్రాపి సతి విరోధే పురాణాంతరా త్సమాధాతవ్యం. మందాక్రాంతవృత్తం. లక్షణం తూక్తం. ౫౦

అనంతరకృత్య మాహ. అవభృథఇతి. అవభృథే - దీక్షాంతస్నానాదికృత్యే, ని. 'దీక్షాంతోఽవభృథో యజ్ఞ' ఇ త్యమరః. అవసితే - పరిసమాప్తే సతి × 'షోఽంతకర్మణీ'తిధాతోః కర్మణి క్తః. అథానంతరం, జనే-యజ్ఞార్థమాగతేజనసమాజే సరయూతటాత్ యథాయథం - యథాస్వం - స్వకీయదేశ మనతిక్రమ్యేత్యర్థః. ని. 'యథాస్వం తు యథాయథ' మి త్యవ్యయే ష్వమరః + 'యథాస్వే యథాయథ' మితి నిపాతనా ద్ద్విర్భావో నపుంసకత్వంచ + 'హ్రస్వో నపుంసకే ప్రాతిపదికస్యే' తి హ్రస్వత్వం. ఉచ్చలితే - ప్రస్థితే సతి, స్వస్వనియతదేశం ప్రతి గతవతి సతీత్యర్థః. తతో దశరథో రాజా పరిపూర్ణమనోరథః పుత్రప్రాప్త్యుపాయలాభా త్సఫలాభిలాష స్సన్ ఉపమీయత ఇ త్యుపమా + 'ఆతశ్చోపసర్గే' ఇత్యఙ్. పురుహూతపురం ఉపమా ఉపమానం యస్యా

దశరథః పరిపూర్ణమనోరథః
పురమగాత్పురుహూతపురోపమామ్. ౫౧

తతః.—అపాటవాత్కేవలమంగకానాం
మనోజ్ఞకాంతే ర్మహిషీజనస్య,
శనైశ్శనైః ప్రోజ్ఝితభూషణాని

స్తాం పురుహూతపురోపమాం - ఇంద్రనగరీతుల్యాం, ('ఆభా ప్రఖ్యోపమాభిఖ్యా ప్రకార స్సన్నిభో నిభః, నీకాశాద్యాశ్చ సామ్యార్థా స్సమే స్యుశ్శబ్దతః పరే' ఇతి మేదినీకోశాత్, పురుహూతపురేణ సదృశీ పురుహూతపురోప మేత్యస్వపదవిగ్రహో వా) పుర మయోధ్యామగాత్ప్రవివేశ. పురుభూయిష్ఠం హూయతే యజ్ఞే ష్వితి పురుహూత ఇతి విగ్రహః. ద్రుతవిలంబితవృత్తం. 'ద్రుతవిలంబిత మాహ నభౌ భరౌ' వితి లక్షణాత్. ౫౧

అథ తాసాం గర్భోత్పత్తిం ప్రస్తౌతి. అపాటవా దితి. మనోజ్ఞ-గర్భావిర్భావా త్పూర్వాపేక్షయా ప్యత్యంతమనోహరా, కాంతిర్లావణ్యం యస్య తస్య కృతాభిషేకా రాజపత్న్యో మహిష్యః తా ఏవ జన స్తస్య కౌసల్యాకైకేయీసుమిత్రాణా మి త్యర్థః. ని. 'కృతాభిషేకా మహిషీ' త్యమరః. అల్పాన్యంగా న్యంగకాని తేషాం హస్తాద్యవయవానాం + అల్పార్థే కన్ప్రత్యయః. అల్పత్వ మత్ర కార్శ్యం గర్భిణీనారీణాం తత్సంభవా దితి భావః. కేవల మత్యంతం అపాటవాత్ - పటుత్వాభావా ద్ధేతోః, ప్రోజ్ఝితాని-పరిత్యక్తాని, భూషణాని - కంకణాద్యాభరణాని యేషు తాని. తేషాం స్వస్థానస్థిత్యసంభవా ద్భారాయమాణత్వా చ్చేతి భావః. ప్రోషితభూషణా నీతి పాఠాంతరం. దౌహృదలక్షణాని- శరీరసాదముఖపాండిమకృష్ణచూచుకత్వాదీని గర్భచిహ్నాని. శనైశ్శనై ర్దినక్రమేణేత్యర్థః. వీప్సాయాం ద్విర్భావః, చకాశిరే-సువ్యక్తాని బభూవు రిత్యర్థః, స్వహృదయేన-గర్భహృదయేన చ ద్విహృదయా-గర్భిణీ, యథాహ వాహటః. * 'మాతృజస్యస్య హృదయం మాతుశ్చ హృదయేనతు, సంబద్ధం తేనగర్భిణ్యా నేష్టంశ్రద్ధావమాననం' మితి. తత్సంబంధిత్వా ద్గర్భోదౌహృద మి త్యుచ్యతే. సాచ తద్యోగా

చకాశిరే [1]దౌహృదలక్షణాని. ౫౨
మందమంద[2]మపయ[3]ద్వళిత్రయా
గాఢతావిషయనాభిగహ్వరా,
కోసలేంద్రదుహితు శ్శనై రభూ
న్మధ్యయష్టిరపి దృష్టిగోచరా. ౫౩
న్యగ్రోధపత్రసమతాం క్రమశః ప్రయాతా

ద్దౌహృదినీ. తదుక్తంసంగ్రహే* 'ద్విహృదయాం నారీం దౌహృదినీ మాచక్షత' ఇతి. ఉపేంద్రవజ్రావృత్తం. ౫౨

అథ గర్భమహిమ్నః కౌసల్యాయాః ప్రాధాన్యేన మధ్య గౌరవరూపం దౌహృదలక్షణం వర్ణయతి. మందమంద మిత్యాదిభిః త్రిభిః పద్యైః. మన్దమందం - మందప్రకారం + 'ప్రకారేగుణవచన' స్యేతి ద్విర్భావః. కర్మధారయవ దుత్తరే ష్వితి కర్మధారయవ ద్భావా త్సుపో లుక్. అపయ దపగచ్ఛత్ వళీనాం మధ్యరేఖాణాంత్రయం యస్యా స్సాతథోక్తా. 'వళి ర్మధ్యమరేఖోర్మిజీర్ణత్వగ్గృహదారు' ష్వితి విశ్వః. గాఢతాయా ఉత్తానత్వస్య, విషయం - గోచరం-నాభిగహ్వరం-నాభీకుహరం యస్యా స్సా. ని. 'అథ నాభి స్తు జంత్వంగే యస్య సంజ్ఞా ప్రసారి కే' త్యమరశేషః. అత్రపూర్వం విద్యమానయోః మహాభాగ్యలక్షణత్వేన సాముద్రికశాస్త్రోక్తయోః వళిత్రయనాభిగహ్వరయోః ఇదానీం గర్భగౌరవా దపగమ ఇ త్యవగన్తవ్యం. అతఏవ కోసలేంద్రస్య దుహితుః-కౌసల్యాయాః సంబంధినీ మధ్యయష్టిర్యష్టికల్పమధ్య మపి, శనైః - కాలక్రమేణ, దృష్టిగోచరా-చక్షుర్విషయా అభూత్. అపి శబ్దా త్కైకేయీసుమిత్రయో రపి మధ్యయష్టి స్సముచ్చీయతే, అంగకార్శ్యాదిగర్భలక్షణే వాహటః * 'క్షామతా గరిమా కుక్షే ర్మూర్ఛా ఛర్ది రరోచనం, జృంభః ప్రసేకస్సదనం రోమరాజ్యాః ప్రకాశన' మితి. రథోద్ధతావృత్తం. 'రాన్నరావిహరథోద్ధతాలగా'వితి లక్షణాత్. ౫౩

న్యగ్రోధేతి. కృశాని - కార్శ్యావస్థా మాపన్నాని, అంగా

---

1 దౌర్హృద. 1 అపయాత్. 3 వళిత్రయీ.

మంగీచకార పున రప్యుదరం కృశాంగ్యాః,
జీవాతవే దశముఖోరగపీడితానాం
గర్భచ్ఛలేన వసతా [1]ప్రథమేనపుంసా. ౫౪

స్యవయవా యస్యా స్తస్యాః కౌసల్యాయాః + 'అంగగాత్రకంఠేభ్యో వక్తవ్య' ఇతి ఙీష్. ఉదరం-కుక్షిః, ని. 'పిచండకుక్షిజఠరోదరతుంద' మిత్యమరః. క్రమశః-దినక్రమేణ, ప్రయాతా మపగతాం, న్యగ్రోధపత్రసమతాం-వటపత్రసాదృశ్యం, * వటపత్రసమం స్త్రీణా ముదరం పుత్రదాయక మితి సాముద్రికే. ని. 'న్యగ్రోధో బహుపా ద్వట' ఇ త్యమరః. దశముఖో - రావణఏవ, ఉరగః - సర్పః, దశముఖవాః సర్ప శ్చ ప్రతీయతే, తేన పీడితానాం-దుఃఖితానాం, లోకానా మితి శేషః. జీవాతవే-జీవనౌషధార్థం, రావణం నిహత్య తత్పీడితాన్ జీవయితు మి త్యర్థః. ని. 'జీవాతు ర్జీవనౌషధ' మి త్యమరః. గర్భచ్ఛలేన-కుక్షిస్థార్భకవ్యాజేన, ని 'గర్భోపవరకేఽన్తస్థాగ్నౌ కుక్షిస్థార్భకేమతః, ఛలంతుస్ఖలితేవ్యాజ' ఇతి శబ్దార్ణవవిశ్వప్రకాశౌ. వసతా-తిష్ఠతా, ప్రథమేన పుంసా-ఆదిపురుషేణ, విష్ణునా హేతునా, పున రుభయో ప్యంగీచకార. పూర్వం మహాభాగ్యలక్షణతయా విద్యమానేవటపత్రసామ్యే నిర్భరగర్భభారవశా దిదానీ మపగతేఽపి వటపత్రశాయినః శ్రీమహావిష్ణోః నివాసత్వేన పున స్తత్సామ్యం బభారే త్యర్థః ని. 'ఊరీకృత మురరీకృత మంగీకృత మాశ్రితం ప్రతిజ్ఞాత' మి త్యమరః. + ఊర్యాదిచ్విడాచశ్చేతి అంగీశబ్దస్య గతిసంజ్ఞాయాం ధాతోః ప్రాక్ప్రయోగః విష్ణో ర్వటపత్రశాయిత్వం చోక్తం. శ్రీమహాభాగవతే తృతీయస్కంధే త్రయస్త్రింశేఽధ్యాయే కపిలదేవహూతిసంవాదే * 'స త్వం భృతో మే జఠరేణ నాథ కథం ను య స్యోదర ఏత దాసీత్, విశ్వం యుగాంతే వటపత్ర ఏక శ్శేతే స్మ మాయాశిశు రంఘ్రిపాన' ఇతి. అన్యత్ర చ. 'అంభోధిశాయీ వటపత్రశాయీ శ్రీరంగశాయీ రమతాం మనో మ' ఇతి. అత్ర దశముఖోరగేతి రూపకం. గర్భచ్ఛలే నేత్యత్ర ఛలశబ్దేన నాయం గర్భః కింతు సాక్షా

1 పరమేణ.

అపిచ.—మధ్యంతనుత్వా దవిభావ్యమాన
మాకాశ మాసీ దసితాయతాక్ష్యాః,
గర్భోదయే విష్ణుపదాపదేశా
త్కార్శ్యం విహాయాపి విహాయ ఏవ. ౫౭

తతః.—ఉచ్చస్థే గ్రహపంచకే సురగురౌ సేందౌ నవమ్యాం తిథౌ

ద్వటపత్రశాయీతి గర్భ స్యాసత్యత్వప్రతిపాదనా చ్ఛలాదిశబ్దై రస
త్యత్వప్రతిపాదనలక్షణోఽపహ్నవభేదః. తదుజ్జీవితా చేయం పున ర్వట
పత్రసామ్యభరణోత్ప్రేక్షా. సాచ వ్యంజకాప్రయోగా ద్గమ్యా. సాచో
క్తరూపకేణ సంసృజ్యతే. వసంతతిలకావృత్తం. ౫౬

మధ్యమితి. అసితే-ఆయతే చాక్షిణీ యస్యాస్సా ఉత్పల
పత్రాయతాక్ష్యాః, కౌసల్యాయాః సంబంధి + బహువ్రీహౌ సక్థ్యక్ష్ణో
స్స్వాంగాత్ షచ్, షిద్గౌరా దిభ్యశ్చేతి జీష్‌మధ్య మవలగ్నం కర్తృ. ని. 'మధ్యమం చావలగ్నం చ మధ్యోఽస్త్రీ' త్యమరః. తనుత్వా త్సూక్ష్మత్వా ద్ధేతోః అవిభావ్యమాన మజ్ఞాయమాన మపరిదృశ్యమానం సదితి యావత్. ఆకాశమాసీ దాకాశకల్ప మభూత్. పూర్వమితి శేషః, తథా కవిసమయసిద్ధత్వా దితి భావః, గర్భోదయే - గర్భోత్పత్తౌ సత్యాం, ఇదానీ మితి శేషః, కార్శ్య మాకాశభావననిమిత్తం సౌక్ష్మ్యం విహాయ - త్యక్త్వాపి, విష్ణో ర్గర్భరూపేణ విద్యమానస్య పదం విష్ణుపద మాకాశం చేతి ప్రతీయతే. తదపదేశా త్తద్వ్యాజా త్తద్వ్యపదేశా ద్వా విహాయ ఆకాశ మేవాసీ దితి సంబంధః. ని. 'వియ ద్విష్ణుపదం వాతు పుం స్యాకాశవిహాయసీ' ఇత్యమరః. అత్ర పూర్వార్ధే మధ్యాకాశయో ర్భేదేఽపి తదేవాసీ దిత్యభేదోక్తే ర్భేదే అభేదరూపాతిశయోక్తిః. తయాచ తత్సామ్యం గమ్యత ఇత్యలంకారే ణాలంకారధ్వనిః. ఉత్తరార్ధే తు ఆకాశభవననిమిత్తకార్శ్యం విహాయాపి తదేవాసీ దితి విరోధః. సచ విష్ణుపదేతి శ్లేషభిత్తికాభేదాధ్యవసాయ మూలాతిశయోక్త్యనుప్రాణితాపదేశ శబ్దాక్షేపాపహ్నవోజ్జీవిత ఇతి సంకరః. ౫౭

అథ శ్రీవిష్ణు రావిరభూ దిత్యాహ. తత ఇత్యాదినా. తతః -

లగ్నే కర్కటకే పునర్వసుయుతే మేషం గతే పూషణి,
నిర్దగ్ధుం నిఖిలాః పలాశసమిధో మేధ్యాదయోధ్యారణే

దాహ్యాదలక్షణప్రకాశనానంతరం, గ్రహాణాం సూర్యాదీనాం పంచకే ఉచ్చేషు స్థానేషు తిష్ఠతీత్యుచ్చస్థే+ 'సుపిస్థ' ఇతికః. సూర్యాంగారకగురుశుక్రశనిషు పంచసు గ్రహేషు, మేషాదిస్వతుంగస్థానసంగతేషు సత్స్విత్యర్థః. సురగురౌ - బృహస్పతౌ, సేందౌ విందుయుక్తే సతి, పూషణి - సూర్యే, + 'విభాషాజిశ్యో' రితి వికల్పాదల్లోపాభావః, మేషం గతే - మేషరాశిం ప్రవిష్టేసతి, పునర్వసుయుతే - పునర్వసునక్షత్రయుక్తే, నవానాం పూరణీ నవమీతస్యాం తత్సంజ్ఞిక ఇత్యర్థః + 'తస్యపూరణేడట్,' 'నాంతాదసంఖ్యాదేర్మ' డితిడటోమడాగమః. టిత్వాత్ జీప్. తిథౌ - దినే, అత్ర తిథిశబ్దః పుల్లింగో గ్రాహ్యః యథాహామరసింహః. ని. 'తదాద్యా స్తిథయో ద్వయో' రితి. కర్కటకే - కర్కటకనామ్ని లగ్నే, రాశ్యుదయకాలే. ని. 'రాశీనా ముదయో లగ్న' మిత్యమరః. నిఖిలాః - సమస్తాః, పలం మాంస మశ్నంతీతి పలాశా రాక్షసాః, తఏవ సమిధః - కింశుకసమిధశ్చ, అరణిజన్య స్యాగ్నే రైన్ధయత్వేన పలాశసమిద్దాహకత్వా దితి భావః, నిర్దగ్ధుం, వినాశయితుం - భస్మీకర్తుం చ, మేధ్యా త్పవిత్రాత్ అథవా మేధః క్రతుః తదర్హా ద్యాగయోగ్యా దిత్యర్థః, అయోధ్యైవారణి రగ్నిమంథనదారువిశేష స్తస్మాత్ * 'మధ్యా' దితిపాఠే అయోధ్యారణే ర్మధ్యాత్ మధ్యదేశా దిత్యర్థః. ని. 'యూపాగ్రం తర్మనిర్మంథ్యదారుణి త్వరణి ర్ద్వయో' రిత్యమరః. అభూతపూర్వ మవిద్యమానస్వసదృశం సజాతీయభేదరహిత మిత్యర్థః. నవిద్యతే పరం యస్మాత్తదపరం అద్వితీయం, విజాతీయభేదరహిత మిత్యర్థః. అభూతపూర్వవిభవ మితి పాఠాంతరం. ఏకం స్వగతభేదరహితం, అతఏవ యత్కించిత్ త్రివిధభేదరహితతయా అనిర్వాచ్యం, మహస్తేజః పరంజ్యోతి రితియావత్ బ్రహ్మేత్యర్థః * ఏకమేవాద్వితీయంబ్రహ్మేతి శ్రుతేః. తదేవ మహాగ్ని రితి శ్లిష్టరూపకం. ఆవిర్భూతం స్వయమే వాభివ్యక్త మభూ దితి శేషః. ఏతేదాస్య మాతృసంబంధరాహిత్యం సూచ్యతే. గర్భవాసాదిక

రావిర్భూత మభూత[1]పూర్వ మపరం యత్కించి దేకం మహః.
అపిచ.—అథ రామాభిధానేన కవే స్సురభయ న్గిరః, ౫౬

గర్భవాసాదిక మన్య త్సర్వం ప్రాతీతిక మేవ న పారమార్థిక మితి భావః. ఉక్తగుణయుక్తేశుభదనే శ్రీరామనామేనా యోధ్యాయాం పరమాత్మా శ్రీవిష్ణు రావిరభూ దితి ఫలితార్థః. అత్ర సమ స్తవస్తువ ర్తిశ్లేషసంకీర్ణసా వయవరూపకాలంకారః * అత్రేద మనుసంధేయం. 'అజవృషభమృగాంగనాకుళీరాః ఝషవణిజౌ చ దివాకరాదితుంగాః, దశశిఖిమనుయుక్తిథీంద్రియాంశై స్త్రినవకవింశతిభి శ్చ తేఽ స్తనీచాః'. సూర్యాదీనాంస ప్తానాం గ్రహాణాం మేషాదయో రాశయః శ్లోకోక్తాః క్రమవిశిష్టా ఉచ్చస్థానాని స్వస్వతుంగాపేక్షయా సప్తమస్థానాని నీచాని అత్ర ఉక్తేష్వపి దశాదయో రాశిత్రింశాంశాః, యథాక్రమ ముచ్చేషు పరమోచ్చా నీచేషు పరమనీచా ఇతి జాతకశ్లోకార్థః, అత్రాంశ స్త్రింశో భాగః. యథాహ నారదః * 'త్రింశద్భాగాత్మకం లగ్న' మితి. తేఽపి స్వోచ్చస్థాః ఫలంతి నాస్తగా నాపి నీచగాః. తదుక్తం రాజమృగాంకే. 'స్వోచ్చే పూర్ణం స్వర్క్ష గేఽర్థం సుహృద్భిః పాదం ద్విడ్భి ర్వా శుభం ఖేచరేంద్రాః, నీచస్థాయీ నాస్తగో వా న కించి త్ప్రాదా న్న్యూనం స్వత్రికోణే సదా తీ'తి. త దిత్థ మాహ కవి రుచ్చస్థ ఇతి. యస్య జన్మకాలే పంచప్రభృతయో గ్రహా స్వోచ్చస్థాః స దేవతుల్యో భవ తీతి. తదుక్తం కృష్ణీయే * 'సుఖినః ప్రకృష్టకార్యా రాజప్రతిరూపకా శ్చ రాజానః, ఏకద్విత్రిచతుర్భి ర్జాయంతే తే తతః పరం దివ్యా' ఇతి. తదిద మాహ గ్రహపంచక ఇతి. యద్య ప్యుచ్చస్థే గ్రహపంచక ఇత్యన్నేనైవ సూర్యస్య స్వోచ్చస్థానగతత్వోక్తేః పున ర్మేషంగతే పూషణీతి పౌనరుక్త్యదూషణం ప్రసజ్యతే. తథాపి గోబలీవర్దన్యాయేన సమాధేయ మి త్యల మతిప్రసంగేన, శార్దూలవిక్రీడితంవృత్తం. 'సూర్యాశ్వైర్మసజా స్తతాస్సగురవ శ్శార్దూల విక్రీడిత' మితి లక్షణాత్. ౫౬

ఏవం తావ త్తారకబ్రహ్మణోఽనన్యత్వే నావిర్భావ ముక్త్వా సంప్రతి లౌకికరీత్యా ప్రాకృతప్రాయ మవతార మాహ. అపిచేతి.

1. పూర్వావిభవం; పూర్వమభవత్.

అలంచకార కారుణ్యా (ద్రఘూణా మన్వయం హరిః. ౫౭
త [1]మేన మన్వజాయంత త్రయ స్త్రేతాగ్ని తేజసః,

కించేత్యర్థః, అథేతి. అథ మహః ప్రాదుర్భావానంతరం హరతి భక్తజనదురితానీతి హరి ర్విష్ణుః,రమంతే యోగినోఽత్రేతి రామః * 'రమంతే యోగినోఽనంతే సత్యానందే చిదాత్మని, ఇతిరామపదే నాసౌ పరబ్రహ్మాభిధీయత' ఇతిశ్రుతేః + 'కరణాధికరణయోశ్చే' త్యధికరణార్థేఘఞ్. స ఇ త్యభిధానం తేన రామనామ్నా కవే ర్వాల్మీకే ర్గిరః వాచః, సురభీః - మనోజ్ఞాః కుర్వన్, సురభయన్ - సురభీకరిష్య న్ని త్యర్థః. ని. 'సుగంధౌ చ మనోజ్ఞే చ సురభి ర్వాచ్యలింగవ' దితి విశ్వః * 'తత్కరోతీ' తిణ్యంతాల్లటశ్శత్రాదేశః, వర్తమానసామీప్యే వర్తమానప్రత్యయః. సమనంతర మేవ మహాకవినా వాల్మీకినా శ్రీరామచరిత్రస్య నియమేన వర్ణయిష్యమాణత్వా దితి భావః. కారుణ్యా త్కరుణాయా హేతోః. ని. 'కారుణ్యం కరుణా ఘృణే' త్యమరః × కరుణైవ కారుణ్య మితి విగ్రహః. స్వార్థేష్యఞ్, రఘూణా మన్వయం - రఘువంశం, అలంచకే్రే అలంకృతవాన్, భూషితవాన్, ప్రకాశితవా ని త్యర్థః. పరమకారుణికోఽయం హరిః శ్రీరామరూపేణావతీర్య రఘువంశ మనుజగ్రా హే త్యర్థః. జ్యేష్ఠ శ్శ్రీరామః కౌసల్యాయా మజ నీతి ఫలితార్థః. పరమకారుణికాః కిం న కుర్వంతీతి భావః. ని. 'అలం భూషణపర్యాప్తిశ క్తివారణ వాచక' మి త్యమరః. ఏతదాది శ్లోకచతుష్టయ మానుష్టుభం వృత్తం. ౫౭

అథ భరతాదికుమారత్రయోదయ మాహ. తమితి. త్రేతాగ్ని తేజసః - ఆహవనీయగార్హపత్య దక్షిణాగ్నిత్రయం త్రేతాగ్నిః. తస్య తేజ ఇవ తేజో యేషాం తే తథోక్తాః తేజస్విన ఇ త్యర్థః. 'వర్చస' ఇతి పాఠే ప్య య మే వార్థః ఉపమాలంకారః. ని. 'అగ్నిత్రయ మిదం త్రే' తే త్యమరః, త్రేతాశబ్దేనైవ అగ్నిప్రతీతేః పునరగ్నిశబ్దః కరికలభకర్ణావతంసవంశకరీరాదిపదవ దవగంతవ్యః. ఏక ఏ వాగ్నిః త్రీణ్యాహవనీయాదిరూపాణి ఇతః ప్రాప్తః త్రేతా త దుక్తం * 'ఏక ఏ వావసథ్యాగ్ని రగ్న్యాధేయేన కర్మణా, సంస్కృ

1 తమేవం.

[1]అగ్రజ స్యానుకుర్వంతః తై స్తై ర్లోకోత్తరై ర్గుణైః. ౧౮
భరత స్తేషు [2]కైకేయ్యా స్తనయో వినయోజ్జ్వలః,
అన్యౌ లక్ష్మణశత్రుఘ్నౌ సుమిత్రాయాం కృతోదయౌ. ౧౯
ఏతే వవృధిరే వీరాః బ్రహ్మక్షేమాయ దీక్షితాః,

త స్త్రీణి రూపాణి తత స్త్రే త్రేతి శబ్దస్యేత్' ఇతి. ఆవసథ్యాగ్ని రౌపాసనాగ్నిః త్రిత్వం లోకాత్ + 'లింగమశిష్యంలోకాశ్రయత్వా ల్లింగ'స్యేతి. పృషోదరాదిత్వా ద్వర్ణవ్యత్యయేన ఈకారస్థానేఏకారే సతి త్రేతేతి రూపసిద్ధిః. తథా తై స్తైః వీప్సాయాం ద్విర్భావః. లోకోత్తరై ర్లోకోత్కృష్టైః, లోకే ష్వసాధారణై రితి యావత్. గుణై ర్విద్యావినయాదిభి శ్శౌర్యౌదార్యగాంభీర్యాదిభి ర్వా అగ్రజ స్యాగ్రజం రామ మి త్యర్థః × 'కర్తృకర్మణోః కృ' తీతి కర్మణి షష్ఠీ, అథవా సంబంధసామాన్యేషష్ఠీ, భగవతో నారాయణ స్యానుకరో తీతివత్. అనుకుర్వంతః - అనువర్తమానాః, తత్సదృశా ఇత్యర్థః. (త దుక్తం దండ్యాచార్యైః. * 'తద న్వేత్యనుబధ్నాతి తచ్ఛీలంతన్నిషేధతి, తస్యవానుకరోతీతి శబ్దాస్సాదృశ్యవాచకా' ఇతి) త్రయః కుమారాః త మేన మను త స్యాముష్య శ్రీరామస్య పశ్చా ది త్యర్థః * 'అను ర్లక్షణే' ఇతి కర్మప్రవచనీయత్వా ద్ద్వితీయా. అజాయంత - జాతాః.

భరత ఇతి. తేషు - త్రిషుకుమారేషు, కేకయస్య రాజ్ఞోఽపత్యం స్త్రీ కైకేయీ × 'తస్యాపత్య' మి త్యణ్. 'కేకయమిత్రయుప్రళయానాం యాదేరియ' ఇతి యశబ్దస్య ఇయాదేశః. తస్యాః వినయేన - ప్రశ్రయేణ - విశిష్టనీతిసంపత్త్యా వా ఉజ్జ్వలః - వినయభూషణ ఇత్యర్థః భరతో నామ తనయః జాత ఇతి శేషః, తథా లక్ష్మణశత్రుఘ్ననామానౌ అన్యౌ భరతాపేక్షయా ఇతరౌ కుమారౌ సుమిత్రాయాం కృతోదయౌ సముత్పన్నౌ. ౧౯

ఏత ఇతి. బ్రహ్మక్షేమాయ - బ్రాహ్మణపరిపాలం కర్తుం ని. 'బ్రహ్మ విప్రః ప్రజాపతి' రి త్యమరః. దీక్షితాః - సంజాతదీక్షాః కృతసంకల్పా ఇ త్యర్థః. ప్రజాక్షేమా యేతి పాఠాంతరం * తదస్య సంజాతం

---

1. అగ్రజంతేఽనుకుర్వన్తః 2. కైకేయ్యాం.

[1]లోకానందముకుందస్య చత్వార ఇవ బాహవః. ౬౦

౪. అథ కదాచి దపరిమేయమాయాభయానకయుద్ధసముద్ధతదైత్య బలావస్కందకాందిశీకబృందారకానీకపరివార్యమాణరథః పఙ్క్తి

తారకాదిభ్య ఇతచ్ ఇతీతచ్. తారకాది రాకృతిగణః చత్వారః ఏతే పూర్వోక్తాః వీరాః - దానవయాయుద్ధేషు శూరాః, శ్రీరామలక్ష్మణభరతశత్రుఘ్నాః, లోకానందః - లోకానాం - భువనానాం, ఆనందకర్తా - కార్యకారణయో రభేదోపచారాత్ స చాసౌ ముకుందశ్చ (కమనీయత్వాత్స్వభక్తముఖం ఊనత్తి ఆనంద బాష్పై రార్ద్రీకరోతీతి ముకుందః), పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః, తస్య చత్వారో బాహవః ఉక్తవిశేషణవిశిష్టాశ్చతుర్భుజా ఇవ నపృథిరే - వృద్ధిం గతాః, పూర్ణోపమాలంకారః. ౬౦

అథ రాక్షసవినాశనాటకస్య పూర్వరంగభూతం విశ్వామిత్రాగమనం తావ దాహ. అథేతి. అథానంతరం కదాచిత్కస్మింశ్చిత్ దినే అపరిమేయాః, అపరిమితాః, యాః మాయాః శాంబరీవిద్యాః, విచిత్రకపటవృత్తయ ఇతి యావత్. ని. 'స్యాన్మాయా శాంబరీ' త్యమరః. తాభి ర్భయానకాని - భయంకరాణి, ని. 'ఘోరం భీమం భయానక' మి త్యమరః. యుద్ధసముద్ధతాని - యుద్ధోద్ధతాని చ యాని దైత్య బలాని-దైత్యసేనాః, తేషా మవస్కందా దాక్రమణాత్ కాందిశీకైః భయద్రుతైః బృందారకానీకైః దేవసైన్యైః, పరివార్యమాణః-నిరీక్ష్య పరివేష్ట్యమానో రథో యస్య ది తథోక్తః. దేవానా మపి శరణ్య ఇత్యర్థః, అథవా పరిపాల్యమానః సంరక్ష్యమాణో రథో యస్య స తథోక్తః, ఏత దాయత్త మస్మజ్జీవన మితి మత్వా దైత్యైః పరిరక్షితస్యందన ఇత్యర్థః. (ప్రతిపాల్యమానేతిపాఠే కదా ఆయాస్యతీతి ప్రతీక్ష్యమాణో ఇత్యర్థః. ని. 'కాందిశీకో భయద్రుతః, అనీకినీ బలం సైన్యం చక్రం చానీక మస్త్రీయా' మితి చామరః. పఙ్క్తిరథో - దశరథః, (ని. 'పఙ్క్తి స్త్రీ శాకురచ్ఛందో దశసంఖ్యాలిషు స్త్రియా' మితినిఘంటుః, పఙ్క్తిషు దశసు దిక్షు అప్రతిహతో రథో యస్యేతి విగ్రహః). తపశ్చర్యాజాతానాం వసిష్ఠస్పర్ధయా బ్రాహ్మణ్యసంపాదనార్థం విరచితవ్రతోపవాసాదితపోఽను

1. లోకానందాముకుందస్య.

రథః తపశ్చర్యాజాతానా మాశ్చర్యాణా మాయతనం నిశ్శంకం త్రిశంకుయాజినం భగవంతం పద్యప్రబంధ మివ దర్శితసర్గభేదం ప్రాకృతవ్యాకరణ మివ ప్రకటితవర్ణవ్యత్యాసం బుధ మివసోమసుతంకుశికసుత[1]మద్రాక్షీత్. ౬౧

తదను యథావి ధి[2]కృతసపర్యేణ మర్యాదాతీత[3] మహిమ్నామ

హానాజ్జనితానాం, ఆశ్చర్యాణా మద్భుతానాంఆయతన మాస్పదం కారణమి త్యర్థః;చ ర్యేత్యత్ర + 'గదమదచరే' త్యాదినా యత్ (శంకుశబ్దస్సంఖ్యావిశేషవాచకః, తత్త్రితయపరిమితవత్సరేషు రాజ్యకరణా త్త్రిశంకు రితి)త్రిశంకుర్నామ రాజా హరిశ్చంద్రపితా తంయాజయతి స దేహాస్స్వర్గగమనార్థ మితి త్రిశంకుయాజినం + యజ తేర్ణ్యంతా త్తాచ్ఛీల్యే ణినిః. పద్యప్రబంధ మివ శ్లోకనిబద్ధకావ్య మివ దర్శిత స్సర్గభేదః కథావిచ్ఛేదరూపః సృష్ట్యంతరం చ యేన తం, ప్రాకృతవ్యాకరణ మివ ప్రకటితః - ప్రకాశితః వర్ణవ్యత్యాసః అక్షరవ్యత్యయః క్షత్రియత్వపరిత్యాగేన బ్రాహ్మణవర్ణస్వీకారరూపవ్యత్యాస శ్చ యేన తం యథా ఆర్జవిత ఇతి సంస్కృతపదస్య 'అజ్జేర్విడప్ప' ఇతికర్మణి విడప్పాదేశే విడప్పఇఇతి వర్ణవ్యత్యాసాభిధాయినీ ప్రాకృతవ్యాకరణరీతిః. ని. 'వర్ణో ద్విజాదౌ శుక్లాదౌ స్తుతౌ వర్ణంతు వాక్షర' ఇ త్యమరః. బుధ మివ - సౌమ్య మివ, సోమసుతం - చంద్రసుతం, సోమయాజినం చ సోమం సోమలతాం సునోతి పీడయ తీతి సోమసుత్ క్విప్. భగవంతం పూజ్యం, కుశికసుతం - విశ్వామిత్ర మద్రాక్షీత్ -దదర్శ + దృశేర్లుఙ్ ఇరితో వే తివికల్పాదఙభావపక్షేసిచివృద్ధిః * నదృశ ఇతినిషేధాత్ క్సాదేశోన, శ్లేషసంకీర్ణ ముపమాత్రియ మన్యోన్యనైరపేక్ష్యా త్సంసృష్టం.

త్రిశంకుయాజనకథా ముత్తరత్ర వక్ష్యతి. తదన్వితి. తదను దర్శనానంతరం విధి మనతిక్రమ్య యథావిధి-యథాశాస్త్రం, * అవ్యయం విభక్తీత్యాదినావ్యయీభావసమాసః కృతా-దశరథేనవిరచితా, సపర్యా-అర్ఘ్యపాద్యార్పణాదిరూపాపూజా యస్య తేన. ని. 'పూజా నమస్యాపచితి స్సపర్యా ర్చా ర్హణా స్సమా' ఇ త్యమరః. మర్యాదాతీతమహిమ్నా - అపరిమేయమాహాత్మ్యేన, మహితః - పూజితః, తేన -

---

1 అద్రాక్షీదప్రాక్షీచ్చ. 2 ప్రతికృత; పరిగృహీత. 3 మహిమ్నాగాధేతర.

హితేన గాఢేతరహృదయేన గాధినందనేన సత్రపరిత్రాణార్థమిత్థ
1మభ్యర్థితోఽభూత్. ౬౨

రాజ 2న్భవత స్తనయేన వినయాభిరామేణ రామేణ 3శరాసనమాత్రమిత్రేణ సౌమిత్రిమాత్రపరిజనేన క్రియమాణక్రతురక్షో రక్షో దురిత ముత్తీర్య కృతావభృథో భవితు మభిలషామీతి. ౬౩

గాఢేతరహృదయేన, గంభీరచేతసా గాధినందనేన- గాధిరాజనందనేన, విశ్వామిత్రేణ, సత్రపరిత్రాణార్థం - యజ్ఞసంరక్షణార్థం. ని. 'సత్రమాచ్ఛాదనే యజ్ఞ' ఇత్యమరః. ఇత్థం - వక్ష్యమాణప్రకారేణ, × 'ఇదమస్థము' రితి థముప్రత్యయః. అభ్యర్థితః - యాచితోఽభూత్ దశరథ ఇతి శేషః. ని. 'యాచ్ఞాయా మభియానే చ ప్రార్థనా కథ్యతే బుధై' రితి కేశవః. అభ్యర్థితః - అవరుద్ధ ఇతి వా అర్థయతే ఇత్యభియాచ్ఞావరోధయోరితివచనాత్. ౬౨

ప్రార్థనాప్రకార మాహ. రాజన్నితి. హే రాజ న్నితి సంబోధనం యతో రంజనా ద్రాజా త్వం అతోఽస్మద్ధృదయరంజన మపి కరిష్యసీతి విజ్ఞాపయితు మిత్యవగంతవ్యం, భవత స్తనయేన, పుత్రరూపేణావతీర్ణే నే త్యర్థః. వినయః - ప్రశ్రయః, తే నాభిరామేణ - రమణీయేన, ఏతేన యథోక్తకారిత్వం సూచ్యతే. శరాసనమాత్రం ధను రేవ మిత్రం సుహృద్యస్య తేన ధనుర్మాత్రసహాయే నే త్యర్థః. సౌమిత్రిమాత్రం - లక్ష్మణ ఏవ, పరిజనో - భృత్యవర్గో యస్య తేన, అత్ర మాత్రశబ్దేన పరిజనాంతరవ్యవచ్ఛేదకే నాస్యాసహాయశూరత్వం సూచ్యతే, ఏవంభూతేన రామేణ రక్షస్సంహారణార్థం శ్రీరామరూపేణావతీర్ణేన విష్ణునా క్రియమాణా విధీయమానా, క్రతురక్షా- యాగపరిపాలనం యస్య తథోక్తస్సన్, అహ మితి శేషః, రక్షోదురితం-సుబాహుమారీచాదిరాక్షసరూపవిఘ్నం, తత్కృతం విఘ్నం వా, అథవా తద్విరచితయాగదూషణలక్షణదుష్కృతం. ని. 'అంహో దురితదుష్కృత' మి త్యమరః. ఉత్తీర్య - తీర్త్వా కృతావభృథో - నిర్వర్తితదీక్షాంతః భవితు మభిలషామి వాంఛామి ఇ త్యేవం ప్రకారేణ ప్రార్థితో

---

1 అభ్యర్థితః పార్థివోఽభూత్. 2 తవకుమారేణ. 3 శరాసనమిత్రేణ.

[1]ఏత దాకర్ణ్య కర్ణపరుషం మహర్షి భాషిత మతిమాత్రపుత్రవాత్సల్యాత్కౌసల్యాజానిస్సశల్యాన్తఃకరణోఽభూత్. ౬౮

తత స్తస్మి న్బహుప్రకారై ర[2]ప్యపరిహార్యనిశ్చయే భగవతి విశ్వామిత్రే దశరథ స్తపనకులహితేన పురోహితే నైవ మభిహితోఽభూత్. ౬౯

ఽభూదితి పూర్వేణ సంబన్ధః. ని. 'దీక్షాన్తోఽవభృథో యజ్ఞే' ఇత్యమరః. ౬౭

ఏతదితి. కర్ణపరుషం - కర్ణకఠోర మేతత్పూర్వోక్తం, మహర్షేః * 'ఊర్ధ్వరేతా స్తప స్యుగ్రో నియతాశీ చ సంయమీ, శాపానుగ్రహయో శ్శక్త స్సత్యసన్ధో భవే దృషి' రిత్యుక్తలక్షణ ఋషిశ్రేష్ఠస్య - విశ్వామిత్రస్య, భాషితం శ్రీరామః ప్రేషణీయ ఇత్యేవంరూపం వచన మాకర్ణ్య - శ్రుత్వా, మహర్షిగ్రహణం-అనతిక్రమణీయవచనత్వద్యోతనార్థం. ని. 'భాషితం వచనం వచ' ఇత్యమరః. అతిమాత్రపుత్రవాత్సల్యా దతివేలపుత్రస్నేహహేతోః. ని. 'అతివేలభృశాత్యర్థాతిమాత్రోద్గాఢనిర్భర' మిత్యమరః. సశల్యాన్తఃకరణః - విదీర్ణహృదయోఽభవత్. తద్వచనస్య శస్త్రప్రాయత్వా దితి భావః. అత్ర మునివచనే శల్యత్వనిరూపణా ద్రూపకాలంకారః. ౬౮

తత ఇతి. తత స్తదనన్తరం తస్మి న్భగవతి-విశ్వామిత్రే, బహుప్రకారైః * 'అహ మే వాగమిష్యామి యోద్ధుం తైః కూటయోధిభిః, రామ స్యాస్య న పశ్యామి మునేఽహం యుద్ధయోగ్యతాం. షష్టి ర్వర్షసహస్రాణి జాతస్య మమ కౌశిక, యత్నేనోత్పాదిత శ్చాయం న రామం నేతుమర్హసీ' త్యాద్యుక్తానేకోపాయై రిత్యర్థః. అవార్యః - నివారయితు మశక్యః, నిశ్చయః శ్రీరామప్రేషణరూపో యస్య తస్మి న్సతి, తదా దశరథః తపనకులస్య - సూర్యవంశస్య, హితేన - హితకారిణా, యోగక్షేమానుసంధానతత్పరే ణేత్యర్థః. అతోఽస్య వచన మవశ్యమంగీకరణీయ మితి భావః, పురోహితేన - వసిష్ఠే నైవం వక్ష్యమాణప్రకారే ణాభిహితోఽనుశాసితోఽభూత్. ౬౯

---

1 ఏవంవిధమాకర్ణ్య. 2 అవార్య.

వ. పర్యాప్తభాగ్యాయ భవా నముష్మై
కుర్యాత్సపర్యాం కుశికాత్మజాయ,
నిర్యాతుధానాం వసుధాం విధాతుం
నిర్యాతు రామ స్సహ లక్ష్మణేన. ౬౬

గ. ఏవం వసిష్ఠేన ప్రతిష్ఠాపితధృతి ర్దశరథ స్సుతప్రదానేన కుశికసుతమనోరథ మేవ పూరయామాస. ౬౭

వ. యోగేన లభ్యో యః పుంసాం సంసారాపేతచేతసాం,

తత్ప్రకార మేవాహ. పర్యాప్తేతి. హే రాజ న్నిత్యధ్యాహారః, భవాన్ పర్యాప్తం - పరిపూర్ణం భాగ్యం బ్రహ్మవర్చసప్రాప్తిరూపం భాగధేయం యస్య తస్మై ఏతేన దుస్సాధబ్రహ్మవర్చససాధకస్య మహాత్మనో నకి మప్యసాధ్య మస్తీతి సూచ్యతే, అతః పూజ్య యేతి భావః, అముష్మై కుశికాత్మజాయ సపర్యాం - శ్రీరామప్రదానరూపాం పూజాం, కుర్యాత్ కురుష్వ * 'భవచ్ఛబ్దయోగే ప్రథమపురుష ఏవ నమధ్యమపురుష'ఇతి భాష్యస్థితత్వాత్ ॥ విధినిమంత్రణామంత్రణాధీష్టసంప్రశ్నప్రార్థనేషు లిజ్, అతః వసుధాం భువం నిర్గతా యాతుధానాః యస్యా స్తాం నిర్యాతుధానా మరాక్షసాం. ని. 'యాతుధానః పుణ్యజనో నైరృతో యాతురక్షసీ' ఇత్యమరః. ఏవం విధాతుం-కర్తుం, లక్ష్మణేన సహ రామో నిర్యాతు-నిర్గచ్ఛతు ॥ ప్రాప్తకాలే లోట్. శ్రీరామస్య రాక్షససంహారార్థం నిర్గంతుం కాలః ప్రాప్త ఇత్యర్థః. ఇంద్రవజ్రావృత్తం. లాటానుప్రాసః. ౬౬

ఏవమితి. ఏవ ముక్తరీత్యా వసిష్ఠేన ప్రతిష్ఠాపితా-పున స్సంస్థాపితా, ధృతిర్ధైర్యం యస్య సతథోక్తః. ని. 'ధృతి ర్యోగాంతరే ధైర్యే ధారణాధ్వరతుష్టి'ష్వితి విశ్వః. దశరథః సుతప్రదానేన-శ్రీరామసమర్పణేన, కుశికసుతమనోరథం-విశ్వామిత్రాభిలాష మేవ పూరయామాస-సఫలీచకార, నత్వప్రదానరూపం నిజమనోరథ మిత్యేవ కారార్థః. ౬౭

యోగేనేతి. యః రామః సంసారాత్పుత్రమిత్రకళత్రాదిబంధురూపా దపేతం నివృత్తం చేతః చిత్తం యేషాం తేషాం పుంసాం, వీత

నియోగేన పితు స్సోఽయం రామః కౌశిక మన్వగాత్. ౬౮
తత్ర సత్రం పరిత్రాతుం విశ్వామిత్రో మహామునిః,
సౌమిత్రిసహితం రామం నయ న్నయ మవోచత. ౬౯
బలేన తపసాం లబ్ధే బలే త్యతిబ లేతి చ,

రాగాణాం - యోగీశ్వరాణా మిత్యర్థః, యోగేన లభ్యః - ధ్యానేన గమ్యః, * 'శ్రోతవ్యో మన్తవ్యో [1]నిదధ్యాసితవ్య' ఇతిశ్రుతేః. ని. 'యోగ స్సన్నహనోపాయధ్యానసంగతియుక్తి' ష్విత్యమరః. సోఽయం శ్రీరామః పితు ర్నియోగేన - నిదేశేననితరాం యోగేనచేతిగమ్యతే, కౌశికమ న్వగా దనుజగామ. లోకానుగ్రహదయాళవః కిం న విడంబయం తీతి భావః × 'ఇణో గా లుఙీ'తిలుఙిగాదేశః. ఏతదాదిశ్లోకత్రయమానుష్టుభంఛందః. ౬౮

తత్రేతి. తత్ర - తస్మిన్ సమయే, అయం మహామునిః - మునిశ్రేష్ఠః - విశ్వస్య మిత్రం విశ్వామిత్రః + 'మిత్రే చర్షా' వితి విశ్వశబ్దస్య దీర్ఘ శ్ఛాందసః లోకే విశిష్టప్రయోగా త్సాధుః, సత్రం పరిత్రాతుం - యజ్ఞం పరిపాలయితుం, సౌమిత్రిసహితం - లక్ష్మణానుగతం, రామం నయన్ - ప్రాపయ న్నవోచత - ఉక్తవాన్. ౬౯

త దేవాహ. బలేనేతి. కకుది వృషాంగే తిష్ఠ తీతి కకుత్స్థః అ త్రేత్థం పౌరాణికీ కథా. పురా కిల పురంజనో నామ సాక్షా ద్భగవతో విష్ణో రంశావతారః, కశ్చి దైక్ష్వాకో రాజా దేవై స్సహ సమయబంధేన దేవాసురయుద్ధే దేవసహాయార్థం మహోక్షరూపధారిణో మహేంద్రస్య కకుది స్థిత్వా పినాకిలీలయా అసురకులం నిహత్య కకుత్స్థసంజ్ఞా మలభ తేతి, తస్య గోత్రాపత్యం కాకుత్స్థః తస్య సంబుద్ధిః హే కాకుత్స్థ - శ్రీరామ, తపసాం బలేన - తపశ్శక్త్యా, తపసామితి బహువచనం విద్యయో రసులభత్వద్యోతనార్థం లబ్ధే - ప్రాప్తే బలేతి అతిబలా చేతి నామ్నా ప్రసిద్ధే విద్యే మంత్రమయి విద్యే తేవర్తేతే, తే విద్యే, తే - తుభ్యం వితరా మ్యుపదిశామీ త్యవోచతేతి సంబంధః. ఉపదిదేశ చేతి వాక్యశేషః, అత్ర బలాతిబలే ప్రక్ర

---

1 నిదిధ్యాసితవ్యః - సాక్షాత్కరణీయ ఇత్యర్థః.

విద్యే తే మయి కాకుత్స్థ విద్యే తే వితరామి తే. ౭౦

ర. [1]తతః ప్రతిగృహీతవిద్యస్య దాశరథేః ప్రదేశ మేకం ప్రదర్శ్య భగ వానిత్థ మకథయత్. ౭౧

వ. అస్మి న్పురా పురభిదః పరమేశ్వరస్య
ఫాలాంతరాళనయనజ్వలనే మనోభూః,

మ్యే బ్రహ్మయామళే అభిహితం * 'ఉత్సాహబలయో ర్వృద్ధిః పరశస్త్రసహిష్ణుతా, నబాధా క్షుత్పిపాసాభ్యాం యత స్సా కథితా బలా. యతః పరస్య స్ఖాలిత్యం దృఙ్మనఃకాయకర్మణాం, స్వోపాయే చా ప్యమోఘత్వం భవే త్సాఽతిబలా మతా. ఇదం విద్యాద్వయం జ్ఞాతమాత్రం సిద్ధికరం నృణాం, విష్ణు రేతద్ద్వయం స్మృత్వా జితవా న్మధుకైటభా' వితి. తథా రామాయణశ్లోకః * 'క్షుత్పిపాసే న తే రామ భవిష్యేతే నరోత్తమ, బలా మతిబలాం చైవ పఠతః పథి రాఘవే'తి. ౭౦

అ. అథ మునిః రామమనోవికాసార్థం కథాః కథయితు ముపచక్రమ ఇత్యాహ. తతఇతి. తతః - విద్యోపదేశానంతరం, భగవా న్విశ్వామిత్రః, ప్రతిగృహీతే - స్వీకృతే విద్యే - బలాతిబలాఖ్యే యేన తస్య దాశరథే ర్దశరథనందనస్య - శ్రీరామస్య, × 'అత' ఇఞాత్ ఇఞ్ప్రత్యయః. ఏకం - కమపి, ప్రదేశం - జనపదం, ప్రదర్శ్య - దర్శయిత్వా ఇత్థ మకథయ త్కథయామాస. ౭౧

అ. త దేవ వివృణోతి. అస్మి న్నితి. పురా-పూర్వకాలేఽస్మిన్ ప్రదేశే, మనోభూ ర్మన్మథః, పురభిద స్త్రిపురాంతకస్య, అ న్యేషాం తకత్వం కిము వక్తవ్య మితి భావః. పరమేశ్వరస్య - త్ర్యంబకస్య, ఫాలాంతరాళే - నిటలతటే, య న్నయనం-తృతీయం నేత్రం, త దేవ జ్వలనోఽగ్నిః తజ్జనితజ్వలనో వా. తత్ర సద్యః అవిలంబేన శలభత్వం - పతంగభావం. ని. 'సమౌ పతంగశలభా' వి త్యమరః, ప్రపద్య - ప్రాప్య, భస్మీభూయే త్యర్థః. అంగం - శరీర మముంచత్ - త్యక్తవాన్ + 'శేముచాదీనా' మితి ముమాగమః, తస్మా త్కారణా దముం జనపదం దేశం (జనానాంపదంజనపదఇతివిగ్రహః 'నాద్య

1 తతో గృహీత; పరిగృహీత.

సద్యః ప్రపద్య శలభత్వ మముంచ దంగం
తస్మా దముం జనపదం విదు రంగసంజ్ఞం. ౭౨

గ. తదను మానససరఃప్రసృతాం సరయూ మతిక్రమ్య వృత్రవధప్రవృద్ధవృద్ధశ్రవః పంకక్షాళన[1]లబ్ధమలయో ర్మలదకరూశనామ్నో ర్జనపదయో స్సీమ్ని కృతపదయో ర్దాశరథ్యోః పున రప్యేవ మబ్రవీత్. ౭౩

ప. యక్షీ సుకేతు ర్ద్రుహిణప్రసాదా

పజనోపపదానిప్రాణాంగపదా నీతి లింగానుశాసనా త్పుంస్త్వం) అంగా ఇతి సంజ్ఞా నామధేయం యస్య తం త థోక్తం విదు ర్జానంతి, పురావిద ఇతి శేషః. అంగమోచన మే వాంగశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తం కృత్వా తథా కథయంతీ త్యర్థః. ని. 'నీవృజ్జనపదా దేశవిషయౌ తూపవర్తన' మి త్యమరః. ౭౨

తదన్వితి. తదను - తదనంతరం, మానససరఃప్రసృతాం మానసాఖ్యకాసారా దుత్పన్నాం, సరయూం నామ నదీ మతిక్రమ్య - తీర్త్వా, వృత్రవధేన - వృత్రాసురహత్యయా ప్రవృద్ధో వృద్ధిం గతో యః వృద్ధశ్రవస ఇంద్రస్య, పంకః - పాప్మా స ఏవ పంకః కర్దమ ఇతి శ్లిష్టరూపకం. ని. 'పంకోఽస్త్రీ కర్దమైనసో' రితి నిఘంటుః. తస్య క్షాళనేన లబ్ధమలయోః - ప్రాప్తకిల్బిషయోః, సంక్రాన్తమాలిన్యయో రితి యావత్, అత ఏవ మలదకరూశ నామ్నోః మలదః. కరూశ శ్చేతి నామ యయో స్తయో ర్జనపదయోః దేశవిశేషయో స్సీమ్ని - పర్యంతభువి, దాశరథ్యోః - రామలక్ష్మణయోః కృతపదయోః - విన్యస్తపాదయోః, ప్రవేశితపాదయో స్సతో రి త్యర్థః. పునః-భూయోఽప్యేవ మబ్రవీ దువాచ మాలిన్యయోగా న్మలదః కరూశః క్షుత్ కార్శ్యం వా తద్యోగా త్కరూశ ఇతి సంజ్ఞానిర్ణయః. ౭౩

యక్షీతి. సుకేతు ర్నామ యక్షో దేవయోనివిశేషః. ని. 'విద్యాధరోఽప్సరోయక్షరక్షో గంధర్వకిన్నరా' ఇత్యమరః. ద్రుహిణస్య

---

1 లబ్ధమలద కరూశకనామ్నోః.

ల్లేభే సుతాం కా మపి తాటకాఖ్యాం,
సుందః కి లైనాం పరిణీయ తస్యాం
మారీచనీచం జనయాం బభూవ. ౨౮

౫. [1]ఏకదా సుందే నిహతే మారీచః [2]కుంభసంభవ మభిభూయ తస్య శాపా దవాప కోణపతాం తాట [3]కాప్యభూ త్పురుషాదినీ. ౨౯

సేయ [4]మబ్జాసనవరసిద్ధసింధురసహస్రప్రాణా అత్యూర్జేన సహ

తపసా సమారాధితస్య బ్రహ్మణః ప్రసాదా దనుగ్రహాత్. ని. 'ధాతా బ్జయోనిర్ద్రుహిణ' ఇ త్యమరః. తాట కే త్యాఖ్యా నామ యస్యా స్తాం కా మపి కాంచి త్సుతాం పుత్రికాం లేభే - ప్రాప, జనయామాసే త్యర్థః. అథ సుందో నామ కశ్చి ద్యక్షః ఏనాం తాటకాం పరిణీయోపయమ్య భార్యాత్వేన పరిగృహ్యే త్యర్థః కి లేతి వార్తాయాం. ని. 'వార్తాసంభావ్యయోః కి లే' త్యమరః. తస్యాం భార్యాయాం - తాటకాయాం, మారీచ ఇతి నీచం - క్షుద్రం మారీచనామానం కంచన తనయ మి త్యర్థః. జనయాంబభూవ - ఉత్పాదయామాస. ౨౮

అ. తదనంతరవృత్తాన్త మాహ. ఏకదేతి. ఏకదా - ఏకస్మిన్ సమయే, సుందే - వినిహతే సతి అగస్త్యే నేతి శేషః. మారీచః కుంభసంభవ మగస్త్యం.ని.'అగస్త్యః కుంభసంభవ' ఇ త్యమరః. అభిభూయ-పితృవధజనితరోషా త్తిరస్కృత్య తస్య కుంభసంభవస్య శాపా త్కోణపతాం-రాక్షసత్వమవాప - ప్రాప్తవాన్. ని. 'రాక్షసః కోణపః క్రవ్యాది' త్యమరః. తథా తాటకాపి పురుషాదినీ - నరమాంసభోజినీ, రాక్షసీ అభూత్. అత్రేదం రామాయణవచనం :- 'అగస్త్యః పరమ క్రుద్ధ స్తాటకా మభిశప్తవాన్, పురుషాదీ మహాయక్షీ వికృతా వికృతాననా. ఇదం రూపం విహాయ త్వం దారుణం రూప మాప్నుహీ'తి.౨౯

అ. తతః కి మిత్యాశంక్యావశ్యం త్వయేయం హంతవ్యే త్యాహ. సేతి. అబ్జాసనస్య తపః పరితోషితస్య, బ్రహ్మణోవరా త్సిద్ధో ని

1 ఏకదాతుసుందే వినిహతే. 2 కుంభసంభవమునిమభిభూయ. 3 చాభూత్పురుషా. 4 అజ్జుసిద్ధ.

[1]జనపదవిపదం విదధానా వ్యాపాదనీయా త్వ యేతి. ౨౬

కించ.—వైరోచనీం మంథరాం వసుంధరాపరాధధురంధరాం పురా పురందరేణ వినిహతాం జనార్దన [2]కృతార్దనాం, భార్గవజననీంచ ప్రదర్శ్య దాశరథే రమందాం సుందవధూవధవిచికిత్సా [3]ముత్సా

ష్మన్నః సింధురాః-గజాః, తేషాం సహస్రస్య ప్రాణః పరాక్రమో య స్యా స్సా బ్రహ్మవరప్రాప్తమహాబలసంపన్నే త్యర్థః. ని. 'సింధుర స్సా మజః కుంభీ'తి గజపర్యాయే ష్వమరశేషః. అత ఏవ ఆత్మజేనసహ జన పదవిపదం - నిజాశ్రమదేశోపప్లవం విదధానా-కుర్వాణా సేయం తా టకా, త్వయా వ్యాపాదనీయా నిహంత వ్యై త్యేవ మబ్రవీ దితి పూ ర్వేణ సంబంధః. ౨౬

అ. స్త్రీహత్యాయాః శాస్త్రనిషిద్ధత్వా త్తాటకావధసంశయం శ్రీరామమనసి విద్యమానం పూర్వదృష్టాంతకథనేన నిరస్యతి. 'కించే' త్యాదినా. వసూని ధారయతీతి వసుంధరా-భూమిః + 'సంజ్ఞాయాం భృతృవృ జీ'త్యాదినా ఖచ్ ⁎ 'అరుర్ద్విష' దిత్యాదినా ముమాగ మః. తస్యా అపరాధే-ఉపద్రవాచరణరూపే ధురంధరాం సమర్థాం తదుపద్రవాచరణతత్పరా మిత్యర్థః. ధూరేవ ధురా తాం ధారయతీతి ధురంధ రేతి విగ్రహః ప్రక్రియాతు పూర్వవత్.అతఏవ పురందరేణ-పురః శత్రుపురాణి దారయతీతి పురందరః ఇంద్రః, × 'పూస్సర్వయో ర్దారి సహాః' ఇతి ఖచ్ ⁎ 'ఖచి హ్రస్వ' ఇత్యుపధా హ్రస్వః. ⁎ 'వాచంయమపురందరౌ' చేతి నిపాతనా న్ముమాగమః. తేన పురా పూర్వం వినిహతాం - వ్యాపాదితాం వైరోచనీం - విరోచనో నామ రా క్షస స్తస్యాపత్యం స్త్రీ వైరోచనీ తాం విరోచనపుత్రీం + 'తస్యా పత్య' మి త్యణ్. 'టిడ్ఢాణ' ఇత్యాదినా ఙీప్ విశేషణ మేత త్త్రైకే యీ దాసీసందేహనివృత్త్యర్థం మంథరాంచ తథా జనార్దనేన జామ దగ్న్యరూపేణ విష్ణునా కృతం విరచితం మర్దనం విదారణం యస్యాస్తాం ఛిన్నశీర్షా మిత్యర్థః. భార్గవజననీం - పరశురామమాతరం, రేణుకాం చ ప్రదర్శ్య-దృష్టాంతతయానిర్దిశ్య, దాశరథేః - శ్రీరామస్యామందా

1 జనపదం. 2 కృతమర్దనాం. 3 ఉత్పాదయామాస.

రయామాస. ౨౭

ప. ఆశ్రితశ్శ్రుతవృత్తేన తేన సున్దప్రియావధః,
తమేవాన్వవద త్తస్య చాప శ్శింజారవచ్ఛలాత్. ౨౮
తత్కాలే పిశితాశనాశపిశునా సంధ్యేవ కాచి న్మునే
రధ్వానం తరసా రురోధ రుధిరక్షోదారుణా దారుణా,

మనల్పాం, సున్దవధూవధవిచికిత్సాం తాటకావధగోచరసంశయం ఉత్సారయామాస నిరసితవాన్. ని. 'మూఢాల్పపటునిర్భాగ్యా మందా స్స్యుః, విచికిత్సా తు సంశయ' ఇతి చామరః. ౨౭

ఆశ్రిత ఇతి. శ్రుతవృత్తేన-ప్రఖ్యాతచరిత్రేణ, అథవా శ్రుతం విశ్వామిత్రముఖా దాకర్ణితం వృత్తం మంధరావధాదిపూర్వవృత్తాంతో యేన తేన తథోక్తేన. ని. 'వృత్తం పద్యే చరిత్రే త్రిష్వతీతే దృఢవర్తులే' ఇత్యమరః. తేన - శ్రీరామేణ, సున్దప్రియాయాః-తాటకాయాః, వధః ఆశ్రితోఽంగీకృతః. ని. 'ఊరీకృతమురరీకృతమంగీకృతమాశ్రుతంప్రతిజ్ఞాత' మిత్యమరః. అథ తస్య శ్రీరామస్య చాపో ధనురపి శింజారవో గుణధ్వనిః స ఇతి ఛలం కపటం తస్మాత్తం తాటకావధమేవ అన్వవదత్ - అనుస్మృత్యోక్తవాన్. తాటకావధాంగీకారసమనంతరమేవ జ్యాటంకారంచకారేత్యర్థః ని. 'మౌర్వీజ్యాశింజినీగుణా' ఇత్యమరః. అత్ర ఛలశబ్దేన నాయం శింజారవః కింత్వనునాద ఇత్యారవస్యాసత్యత్వప్రతిపాదనా దపహ్నవభేదః. * 'ఛలాదిశబ్దేనాసత్యత్వప్రతిపాదనమపహ్నవ' ఇతి సర్వస్వసూత్రం. ౨౮

తదా తాటకాప్యభ్యాజగామేత్యాహ. తత్కాల ఇతి. తత్కాలే-శింజారవసమయే, పిశితం మాంస మశ్నంతీతి పిశితాశాః - రాక్షసాః, తేషాంనాశస్య పిశునా సూచికా. శ్రీరామవధ్యానాం రాక్షసానాం మధ్యే స్వస్య ప్రథమత్వా దితిభావః. అన్యత్ర పిశితాశనానాం ఆశస్య - భోజనస్య; పిశునా, సంధ్యాయా అసురభోజనకాలత్వేన ప్రసిద్ధత్వా దితి భావః. ని. 'కర్ణేజప స్సూచక స్స్యా త్పిశునో దుర్జనః ఖల' ఇత్యమరః. అత్ర జతుకాష్ఠవచ్ఛబ్దయో రేవ శ్లిష్టత్వా చ్ఛబ్దశ్లేషః రుధిరక్షోదేన - అసృక్పంకేన, అన్యత్ర రుధిరక్షోదవ త్కుంకుమరజ

స్వాధీనే హననే పురీం విదధతీ మృత్యోః స న్వ [1]కృత్యాత్యయ
క్రీడత్కింకరసంఘసంకటమహాశృంగాటకాం తాటకా. ౨౯
[2]యదా దాశరథేః కర్ణ మవిశ త్తాటకాగుణః,

ఇవ అరుణా రక్తవర్ణా, ఏకత్ర హింస్రతయా బీభత్సితత్వాదన్యత్ర స్వాభావ్యా చ్చేతిభావః. ని. 'రుధిరం కుంకుమాసృజో' రిత్యుభయత్రాపి విశ్వః. 'క్షోదో రజసి పేషణే' ఇతి నానార్థరత్నమాలా. దారుణా-భయంకరీ, ఏకత్ర తథా భీషణాకారత్వా దన్యత్ర పిశాచాది సంచారాచ్చేతి భావః.ని.'దారుణంభీషణం భీష్మం ఘోరంభీమంభయానక' మిత్యమరః. తథా హననే-హింసాకర్మణి, స్వాధీనే-స్వాయత్తే సతి, మృత్యోః పురీం యమపురీం-విపర్యయేణ-సంయమినీ మితి యావత్. స్వేషాం యత్కృత్యం ప్రాణిపీడనవ్యాపారః తస్యాత్యయేన, విపర్యయేణ, క్రీడద్భిర్యథేచ్ఛం విహరద్భిః కింకరసంఘై ర్యమదూతనివహైః సంకటం-సంకులం + 'సంప్రోదశ్చకట' ఇతికటచ్. మహద్విపులం శృంగాటకం చతుష్పథం యస్యాస్తాం తథోక్తాం విదధతీ-విదధానా, × 'దధాతే శ్శతరిఉగిత' శ్చేతి జీప్. 'నాభ్యస్తాచ్ఛతు'రితి నుమభావః. ని. 'శృంగాటకచతుష్పథే' ఇత్యమరః. కాచిత్తాటకానామ రాక్షసీ తరసా - బలేన, రంహసావా, ని. 'తరసీబలరంహసీ' ఇత్యమరః. సంధ్యేవ-సాయంసంధ్యేవ, మునేః-విశ్వామిత్రస్య, అధ్వానం-మార్గం రురోధ-నిరుద్ధవతీ, సంధ్యాయాఅపి నైష్ఠికానాం తాదాత్వికానుష్ఠాననియమనేన నిరోధకర్తృత్వసంభవా దియ ముపమా శ్లేషసంకీర్ణా. అన్యథా అహరహస్సంధ్యాముపాసీతేతి విధిబలాదకరణేఽస్య థాకరణేవా ప్రత్యవాయాపత్తే రితి భావః. శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తం. ౨౯

యదేతి. యదా-యస్మిన్ కాలే. తాటకాయా గుణశబ్దః సింహనాద ఇతియావత్. దాశరథే శ్శ్రీరామస్య, కర్ణం - శ్రోత్రం అవిశత్ ని. 'కర్ణ శబ్దగ్రహా శ్రోత్ర' మిత్యమరః. తదా తస్మిన్నేవ కాలే, తస్యాస్తాటకాయాః జిఘాంసయా - హంతు మిచ్ఛయా. + హంతే స్సన్నంతాత్ స్త్రియా మప్రత్యయే టాప్. ధనుష శ్చాపస్య, గుణో జ్యామా

1 కృత్యాత్యయాత్. 2 అథ; యథా.

తదా ధనుర్గుణ స్తూర్ణం [1]ప్రావిశ[2]త్తజ్జిఘాంసయా. ౮౦
తతో భావిని సంగ్రామే బద్ధశ్రద్ధస్య తాటకా,
[3]స్వప్రాణా న్రామబాణస్య [4]వీరపాణ మకల్పయత్. ౮౧
ముని [5]ర్భృశాశ్వోపజ్ఞాని తాటకామాథినే దదౌ,

ర్త్వితి యావత్. తూర్ణం-శీఘ్రం, దాశరథేః కర్ణం ప్రావిశత్ తాటకానిర్హ్రాదశ్రవణసమకాల మేవ శ్రీరామో మౌర్వీ మాకర్ణ మాచకర్షేత్యర్థః, అత ఏవాసంబంధే సంబంధరూపాతిశయోక్తిః. ని. 'గుణస్త్వావృత్తిశబ్దాదిజ్యేంద్రియాముఖ్యతంతు' ష్వితి వైజయంతీ. ఏతదాది పద్యత్రయ మానుష్టుభం ఛన్దః. ౮౦

తత ఇతి. తత స్తాటకా భావిని భవిష్యతి సంగ్రామే సుబాహ్వాది రాక్షససంప్రహారే బద్ధశ్రద్ధస్య-విహితాదరస్య, రామబాణస్య స్వప్రాణాన్ - స్వకీయప్రాణవాయూన్, వీరపాణ మకల్పయత్ - కల్పితవతీ, వీరపాణం నామ యుద్ధోపక్రమే ఉత్సాహవర్ధనార్థం వీరైః క్రియమాణం పానం శ్రీరామామోఘబాణవిద్ధా సతీ ప్రాణాన్ తత్యాజేత్యర్థః. ని. 'వీరపాణంతు యత్పానం వృత్తే భావినివారణ' ఇత్యమరః + 'వా భావకరణయో'రితి వికల్పాణ్ణత్వం. వీరాణాంపానం వీరపాణ మితి విగ్రహః. నాంతో ప్యయం శబ్దో వర్తతే. పూర్వవ దతిశయోక్తిః. ౮౧

మునిరితి. ముని ర్విశ్వామిత్రః, జంభనామానం రాక్షసం శాస్తీతిజంభశాసన ఇంద్రః + కర్తరిల్యుట్. తస్య శాసనాత్ మహాత్మనే - శ్రీరామాయ, అస్త్రకలాపం దేహీతినియోగా ద్ధేతోః భృశాశ్వోనామ కశ్చిదృషిః ఉపజ్ఞాయంత ఇత్యుపజ్ఞాః + 'ఆతశ్చోపసర్గ' ఇతికర్మణ్యజ్ప్రత్యయః. భృశాశ్వస్యోపజ్ఞాః భృశాశ్వోపజ్ఞాని భృశాశ్వేనాదౌజ్ఞాతానీత్యర్థః + ఉపజ్ఞోపక్రమ మిత్యాదినా నపుంసకత్వం. ని. 'ఉపజ్ఞోపక్రమాంతాశ్చ తదాదిత్వప్రకాశనే' ఇత్యమరశ్చ. జృంభకమాదిర్యేషాం తానిజృంభకాదీని అస్త్రాణి - అస్త్రమంత్రానిత్యర్థః. తాటకాం మథ్నాతి-హంతీతి తాటకామాథీ తస్మై శ్రీరామాయ దదౌ-

---

1 యథా; తథా. 2 అవిశత్. 3 స్వప్రాణైః. 4 వీరపానం. 5 కృశాశ్వో.

అస్త్రాణి జృంభకాదీని జంభశాసనశాసనాత్. ర-౨

గ. తత్ర కంచన విరించిలోకప్రత్యాదేశం [1]ప్రదేశం ప్రదర్శయన్నవోచత. ర-౩

ప. ప్రతిదిన మవదాతైర్బ్రహ్మభి ర్బ్రహ్మనిష్ఠైః

ప్రశమితభవఖేదై స్సాదరం [2]సేవ్యమానే,

బలినియమనహేతోర్వామనః కాననేఽస్మిన్

అదాత్, ఉపదిదేశేత్యర్థః × 'కర్మణాయమభిప్రైతి సనంప్రదాన'మితి సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ. తద్గుణసంవిజ్ఞాన బహువ్రీహిః. ర-౨

తత్రేతి. తత్రవనే విరించిలోకస్య-బ్రహ్మలోకస్య, ప్రత్యాదేశం-ప్రత్యాదిశ్యతఇతి ప్రత్యాదేశ ఇతివిగ్రహః. తంబ్రహ్మలోకకల్పమిత్యర్థః. కంచన కమపి,ప్రదేశం, విషయం ప్రదర్శయన్-నిదర్శయన్ అవోచత-ఉక్తవాన్, భగవా నితి పాఠాభావే మునిరితి శేషః. ర-౩

అ. తదేవాహ. ప్రతిదినమితి. అవదాతైః-ప్రసన్నై ర్విషయ వైరాగ్య సంపన్నతయా నిర్మలాంతఃకరణై రిత్యర్థః. అతఏవ బ్రహ్మైవ నిష్ఠా విశ్రాంతి పదం యేషాం తైః, అథవా, బ్రహ్మణి నిష్ఠానియమో యేషాం తైః నిదిధ్యాసనతత్పరై రిత్యర్థః. అతఏవశమితాః-శాంతింగమితాః, భవఖేదా స్సాంసారిక క్లేశా యేషాం తైః తాపత్రియవినిర్ముక్తై రిత్యర్థః. బ్రహ్మభిః-బ్రహ్మర్షిభిః, బ్రహ్మనిష్ఠై ర్మహద్భిరితిపాఠే మహద్భిర్మహానుభావైః ఋషిభిరిత్యర్థః. ప్రతిదినం-నిరంతర, మితియావత్ × అవ్యయం విభక్తీత్యాదినా వీప్సాయా మవ్యయీభావ సమాసః. సాదరం సస్నేహం, సేవ్యమానే - అధిష్ఠీయమానే, అస్మిన్కాననే-పుణ్యారణ్యే, వామనో-బ్రహ్మచారీ, ఉపేంద్రతయావతీర్ణో మాయావటు ర్విష్ణుః బలేర్వైరోచనే ర్నియమనహేతోః బలిబంధనార్థ మిత్యర్థః + 'షష్ఠీ హేతు ప్రయోగ' ఇతిషష్ఠీ, ఇష్టదేవతాపూజోపహారా బలయః, శౌచసంతోష తపస్స్వాధ్యాయేశ్వర ప్రీణనాని నియమాః, తత్పర స్తదాసక్తస్సన్, చచార, బ్రహ్మచర్యనిష్ఠాపారతంత్ర్యేణ ప్రావర్తత ఇత్యర్థః. ని. 'బ

---

1 భగవానవోచత. ప్రదేశమేకం ప్రదర్శ్యావోచ దుపచీయమానపరమహర్షో మహర్షిః. 2 సేవ్యమానః.

న్నలినియమపరస్సన్నాశ్రిహ్మచారీ చచార. ౮౪

[1]అపహృతవిబుధార్తే ర్వామన వ్యాజమూర్తే
రఖిలభువనభిక్షో రాశ్రమానోకహానాం,
తతి రియ మతినీలావ్యాప్తదిగ్వ్యోమసీమా
స్స్వయ మపి పరిమాతుం లోక మభ్యుద్యతేవ. ౮౫

లిః పూజోపహారేచ కరేఽది త్యాంతరేఽపిస' ఇతి నానార్థరత్నమాలా. ఏతదాదిశ్లోకత్రయం మాలినీవృత్తం. ౮౪

అపహృతేతి. అపహృతా - నిరస్తా, విబుధానా మిందాదిబృందారకాణా మార్తిః పీడా యేన తస్య. ని. 'ఆర్తిః పీడాధనుష్కోట్యో'రి త్యమరః. న జాయత ఇ త్యజో విష్ణుః + 'అన్యేభ్యోపి దృశ్యత' ఇతి డప్రత్యయః. తన్మూర్తేః-శ్రీవిష్ణ్వవతార స్యే త్యర్థః, (వామన వ్యాజమూర్తే రితిపాఠే వామన ఇతి వ్యాజః కపటో యస్యా స్తాదృశీ మూర్తి-ర్య స్యేతి బహువ్రీహిగర్భిత బహువ్రీహిః విష్ణో రి త్యర్థః, విశేషణమాత్ర ప్రయోగో విశేష్యప్రతిపత్తా వితి వామనః) అఖిలభువనభిక్షోః - పాదత్రయపరిమితభూతలయాచ్ఞాపదేశేన త్రిభువనభిక్షాతత్పర స్యేత్యర్థః + సనాసంపభికుఉః, వామనస్యాశ్రిమే - తపోవనే, యే అనోకహాః - వృక్షాః, అనసః శకట స్యాకం గతిం ఘ్నంతీ త్యనోకహః ఇతి విగ్రహః. ని. 'అనోకహః కుట స్సాల' ఇ త్యమరః. తేషా మియం పరిదృశ్యమానా అతినీలా అత్యంతశ్యామలాకారా, తథా వ్యాప్తా - ఆవృతాః దిగ్వ్యోమసీమాః - దిశాం వ్యోమ్నశ్చ సీమాః, పర్యంత భువో యయా సా. ఆక్రాంతదిఙ్నభోంతరాళ త్వే, నాతిసమున్నతే త్యర్థః. ని, 'సీమసీమే స్త్రియా ముభే' ఇ త్యమరః. నాంతపాఠేపి + మన ఇతి నిషేధాన్నజీప్. ఇదం చ విశేషణద్వయం విభక్తిపరిణామేన వామనేఽపి యోజ్యం, తతిః - శ్రేణిః, స్వయ మపి లోకం - త్రిభువన మి త్యర్థః. జాతా వేకవచనం పరిమాతు మియత్తానధారణేన పరిచ్ఛేత్తుం అభ్యుద్యతా - సముద్యుక్తేవ ప్రతిభాతి పశ్యేతి శేషః*'సంసర్గజాః పుణ్యగుణా భవంతీ' తిన్యాయేన త్రిభువనపరిమాతు స్తత్రభవతో వామనస్య సహవాసవశాత్ తద్వ త్స్వయ మపి తథా

1, అపిచ.

ఇతి వివిధరసాభిః కౌశికవ్యాహృతాభి
శ్శ్రుతిపథమధురాభిః పావనీభిః కథాభిః,
గళితగహనకృచ్ఛ్రం గచ్ఛతో ర్దాశరథ్యో
స్సమకుచ దివ సద్య స్తాదృశం మార్గదైర్ఘ్యం. ౮౬
గ. తత స్సిద్ధాశ్రమం ప్రవిశ్య విశ్వామిత్ర స్సత్ర మారభత. ౮౭
తదనంతర మంతరిక్షాంతరాళా దాపతంత మంతకానీక[1]భయా

కర్తు ముద్యుక్తేవ ప్రతీయత ఇ త్యర్థః అ తౌన్నత్యగుణనిమిత్తా అభ్యు ద్యతత్వజాతిస్వరూపో త్ప్రేక్షావ్యంజకసద్భావా ద్వాచ్యా. ౮౫

ఇతీతి. ఇ త్యనేన ప్రకారేణ వివిధాః - బహుప్రకారాః, రసా ఆస్వాదా యాసాం తా స్తథోక్తా స్తాభిః శ్రుతీనాం పంథాః శ్రుతి పథః × ఋక్పూరిత్యాదినాసమాసాంతః తస్య మధురాభిః శ్రవణా నందకరీభి రి త్యర్థః. పావనీభిః - పవిత్రాభిః, కౌశికవ్యాహృతాభిః - విశ్వామిత్రకథితాభిః, కథాభి రుపాఖ్యానై ర్హేతుభిః. + 'చింతిపూజి కథికుంభిచర్చ' శ్చేత్యఙ్ప్రత్యయః. గళిత మపగతం గహనకృచ్ఛ్రం కాననసంచారజనితకష్టం యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా భవతి తథా. ని. 'స్యా త్కష్టం కృచ్ఛ్ర మాభీల' మి త్యమరః. గచ్ఛతోః దాశరథ్యోః రామలక్ష్మణయోః, తాదృశం - తథావిధం, అత్యధిక మిత్యర్థః. + 'త్యదాదిషుదృశోనాలోచనేకఞ్' చేతికఞ్ ప్రత్యయః. ఆసర్వనామ్న ఇత్యాత్వం మార్గదైర్ఘ్యం మార్గాయామః, సద్య స్సమకుచ దివ సంకోచమగమది వే త్యుత్ప్రేక్షా. విశ్వామిత్రకథితమధురతరకథాశ్రవ ణకౌతూహలపారవశ్యా ద్దవీయా నపి మార్గో నేదీయా నివ ప్రత్యభా ది త్యర్థః. ౮౬

తత ఇతి. తత స్తదనంతరం విశ్వామిత్రః సిద్ధాశ్రమం- నిజతపో వనం- ప్రవిశ్య, సత్ర మారభత- క్రతుదీక్షితో ఽభూ ది త్యర్థః. ౮౭

తదనంతరమితి.తదనంతరం-సత్రప్రారంభానంతరం, అంతరిక్షాంత రాళా న్నభోవివరా, దాపతంత ముపసర్పంతం, అంతకానీకభయానకం యమకింకరసేనాభయంకరం, పలాశానాం-సుబాహుమారీచాది రాక్ష సానాం,గణం-సమూహం, మవలోక్య-దృష్ట్వా, పలాయమానాః-ప్రద్రవ

1 భయానకంతంపలాశ.

నకం పలాశగణ మవలోక్య పలాయమానాః కరతల[1]గళితసమిత్కుశాః కుశికనందనాంతేవాసిన స్ససంభ్రమ మభిలషితాహావాయ రాఘవాయ న్యవేదయన్. ౮౮

ప. హృత్వాద్రేః శ్శిఖరాణి తాని పరితః క్షిప్త్వా హసిత్వా క్రుధా
కృత్వా హస్తవిఘట్టనం తతఇత స్థిత్వా నటిత్వా ముహుః,
సిక్త్వా క్ష్మా మసృజా స్రజాంత్రకృతయా బద్ధ్వా కచాన్ ఖేచరా

మాణాః, అతఏవ కరతలేభ్యో గళితం - స్రస్తం, సమిత్కుశం-సమిధః కుశా దర్భా శ్చ యజ్ఞీయా యేషాం తే తథోక్తాః. ని. 'అస్త్రీ కుశం కుథో దర్భ' ఇ త్యమరః + 'జాతిరప్రాణినా' మితి ద్వంద్వైకవద్భావే బహువ్రీహిః, కుశికనందనాంతేవాసినో విశ్వామిత్రశిష్యాః. అంతే సమీపే వసంతీ త్యంతేవాసినః. ని. 'ఛాత్రాంతేవాసినౌ శిష్య' ఇ త్యమరః. + శయవాసవాసిష్వకాలాదిత్యలుక్ అభిలషితాహావాయ - సమరోత్సుకా యే త్యర్థః. రాఘవాయ - శ్రీరామాయ, ససంభ్రమం - సోద్వేగం; న్యవేదయన్ - వ్యజిజ్ఞపన్. ౮౮

అ. నివేదనప్రకార మేవాహ. హృత్వేతి. అద్రేః శ్శిఖరాణి- గిరిశృంగాణి హృత్వా - ఆనీయ, తాని శిఖరాణి, పరితః క్షిప్త్వా- సమంతా ద్వికీర్య, తథా హసిత్వా - అట్టహాసం కృత్వా, క్రుధా- క్రోధేన, ని. 'కోపక్రోధామర్షరోషప్రతిఘా రుట్క్రుధౌ స్త్రియా' మి త్యమరః. హస్తవిఘట్టనం - కరతలాస్ఫాలనం, కృత్వా, తతఇతః స్థిత్వా సమంతా ద్వ్యాప్యే త్యర్థః, ముహుః నటిత్వా పునఃపున రుత్సాహనాట్యం కృత్వా, క్ష్మాం- మేదినీం, మసృజా రక్తేన, సిక్త్వా - ఆప్లావ్య, ని. 'క్ష్మావని ర్మేదినీమహీ', రుధిరే సృగ్లోహితాస్రరక్తక్షతజశోణిత' మితిచామరః. తథా ఆంత్రకృతయా స్రజా - ఆంత్రనిర్మితయా మాలయా, కచాన్-శిరోరుహాన్, బద్ధ్వా-సంగ్రథ్య, తథాగ్నే స్సదృశా - అగ్నిజ్వాలాకల్పయా, దృశా నిజదృష్ట్యా, ఖే చరం తీతి ఖేచరాః-అంతరిక్షచారిణ శ్చారణాదయః + 'తత్పురుషేకృతిబహుళ' మిత్యలుక్ తాన్ దగ్ధ్వా-సంతాప్య, నిశిచరా-రాక్షసాః, దివోరంధ్రం-

1 గళితపలాశసమిత్.

దగ్ధ్వాగ్నే స్సదృశా దృశా నిశిచరా రుంధంతి రంధ్రం దివః. ౮౯
ఇతి.— సంక్రాంతవర్ణాంతరగాధిసూనో
స్సంపర్కపుణ్యా దివ [1]రామభద్రః,

నభోఽంతరాళం, రుద్ధం త్యావృణ్వంతి, ఆచ్ఛాదయంతీత్యర్థః. ఇతి ఏవం న్యవేదయ న్నితి పూర్వేణ సంబంధః. శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తం. ౮౯

అ. తతః కింజాత మి త్యత ఆహ. సంక్రాంతేతి. + 'క్షణుహింసాయా' మితిధాతోః సంపదాదిత్వా త్క్విప్. గమ్యాదీనా మితి వక్తవ్యాత్ అనునాసికలోపే తుగాగమేచ క్షుదితిరూపం సిద్ధం క్షతో నాశా త్త్రాయత ఇతి క్షత్రం క్షత్రవర్ణః × సుపీతియోగవిభాగా త్కప్రత్యయః. తస్య సంబంధీ క్షాత్రః తస్మా త్క్రమాత్ క్షత్రియకులాచారక్రమా దిత్యర్థః. పిప్పలదండయోగ్యః - అశ్వత్థదండధారణార్హః, ఉపనయనసమయే తథా విధివిహితత్వా దితి భావః. ని. 'పిప్పలః కుంజరాశనః, అశ్వత్థ' ఇ త్యమరః. రామభద్రః . శ్రీరామః, అన్యోవర్ణః వర్ణాంతరం, ని. 'అంతరమవకాశావధిపరిధానాంతర్ధిభేదతాదర్థ్యే' ఇత్యమరః. + సుప్సుపేతిసమాసః. సంక్రాంతం తపోబలా త్సంప్రాప్తం వర్ణాంతరం బ్రాహ్మణ్యం యస్య స తథోక్తః. తస్య గాధిసూనోః, గాధిరాజనందనస్య, విశ్వామిత్రస్య, సంపర్కేణ-సహవాసేన, యత్పుణ్యం-సుకృతం తస్మా ది వేతి హేతూత్ప్రేక్షా. పలాశదండే - కింశుకదండధారణే, ఆదృతః - ఆదరవాన్, పాణి ర్యస్య స తథోక్తః, బ్రాహ్మణస్య పలాశదండధారణవిధానాత్ *'తస్యచ సంసర్గజా దోషగుణా భవంతీ'తి న్యాయేన సంభావితత్వా చ్చేతి భావః. తథా పలం మాంస మశ్నంతీతి పలాశాః - మారీచాదిరాక్షసాః, తేషాందండే - శిక్షణే, ఆదృతపాణి ర్వ్యగ్రహస్త ఆసీత్. విశ్వామిత్రశిష్యవాక్యాకర్ణనానంతర మేవ, రాక్షసశిక్షణవ్యగ్రోఽభూ దిత్యర్థః. ఆదృతపాణి రిత్యత్ర యద్యపి పాణే రచేతనస్య ఆదృతత్వం చేతనధర్మో న యుజ్యతే. తథాపి తద్వతా శ్రీరామేణ సహాభేదాధ్యవసాయా దౌపచారిక ఇ త్యవగంతవ్యం. నను తేషాం దండాః పాలాశో బ్రాహ్మణ స్యౌదుంబరః క్షత్రియస్య

---

1 రామచంద్రః.

క్షాత్త్రక్రమా త్పిప్పలదండయోగ్యః
పలాశదండాదృతపాణి రాసీత్. ౯౦

మారీచనీచమతి రాహవ మారచయ్య
క్షిప్తః క్షణేన రఘునాయకసాయకేన,
మధ్యేపయోనిధి భయేన నిమగ్నమూర్తి

బైల్వోపి వైశ్యస్యేతి గృహ్యప్రకారేణ క్షత్రియస్యౌదుంబరదండవిధానాత్, అత్ర పిప్పలదండయోగ్య ఇతి వక్తుం కథ ముపయుక్త మితి చేత్, సత్యం పాలాశబిల్వయో ర్దండౌ బ్రాహ్మణస్య, న్యగ్రోధచలదళయోః క్షత్రియస్య, పీలూదుంబరయో ర్వైశ్య ఇ త్యాదిస్మృత్యనుసారాత్ పిప్పలదండయోగ్యత్వకథనం న విరుధ్యత ఇ త్యల మతిప్రసంగేన; అత్ర పిప్పలదండయోగ్యోఽపి పలాశదండాదృతపాణి రి త్యాపాతతో విరోధస్య రాక్షసశిక్షణపరతయా పరిహృతత్వా ద్విరోధాభాసాలంకారః * 'ఆభాసత్వేవిరోధస్య విరోధాభాస ఇష్యతే' ఇతి లక్షణాత్. న చోక్తోత్ప్రేక్షానుప్రాణిత ఇతి సంకరః. ఉపజాతివృత్తం. ౯౦

మారీచేతి. మారీచ ఇతి నీచమతి రపశదబుద్ధిః రాక్షసః, మహాత్మనా - జగదేకవీరేణ, శ్రీరామేణ సహ యోద్ధుం న శక్యత, ఇతి సమ్యగ్బుద్ధ్యభా న్నీచమతిత్వ మవగంతవ్యం; ఆహూయంతే శత్రవోఽస్మి న్ని త్యాహవః యుద్ధం + 'ఆజీయుద్ధ'ఇతిహ్వాయ తేరాజ్ పూర్వాదప్ప్రత్యయే సంప్రసారణం. ని. 'ఆహవస్సంగరే యాగ' ఇతి విశ్వః. తం ఆరచయ్య కృత్వా, + 'ల్యపిలఘుపూర్వా' ది త్యయాదేశః. రఘునాయకస్య సాయకేన-వాయవ్యాస్త్రేణ, క్షణేన - క్షణమాత్రేణ, + విభక్తిప్రతిరూపక మవ్యయ మేతత్ (వస్తుతః కార్యమాత్రంప్రతి కాలస్యహేతుత్వా ద్ధేతౌ తృతీయా) క్షిప్తః ప్రేరితస్సన్, శుష్కపర్ణవ ది త్యర్థః; మధ్యేపయోనిధి - పయోనిధే ర్మధ్యే, + 'పారేమధ్యే షష్ఠ్యావే' త్యవ్యయీభావః. తత్సన్నియోగా దేకారాంతత్వం మధ్యశబ్దస్య, భయేన ప్రకాశసంచారే పునః ప్రహారే దితి భీత్యా నిమగ్నమూర్తి ర్జలాంతర్నిహితశరీరస్సన్ జలమానుషాజ్జలజనితమానుషవేషాన్నిర్విశేష మవిశేషం తత్కల్ప మి త్యర్థః. వేషం భూమికాం,

శ్లేషం పుపోష జలమానుషనిర్విశేషం. ౯౧
సుబాహురాహవోన్మత్తః కృత్తః కాకుత్స్థపత్రిణా,
మునీనా మనభిప్రేతః ప్రేతనాథాతిథిఃకృతః. ౯౨
వంశస్పృశా హృదయహారిఫలాన్వితేన
రామేరితేన [1]సహసా సహ సాయకేన,

పుపోష - పోషితవాన్, తద్వ జ్జలధిమధ్యే నిమజ్జ్యాతిష్ఠ దిత్యర్థః. వసంతతిలకావృత్తం. ౯౧

సుబాహురితి. మునీనా, మనభిప్రేతః-అసమ్మతః, ఆహవోన్మత్తో-యుద్ధోన్మత్తః, సుబాహుర్నామరాక్షసః, కాకుత్స్థపత్రిణా శ్రీరామబాణేన, ని. 'పత్రిణౌశరపక్షిణౌ' విత్యమరః. కాకుత్స్థశబ్దో వ్యాఖ్యాతః. కృత్తః - ఛిన్నస్సన్, + 'కృతీఛేదన' ఇతి ధాతోః కర్మణి క్తః. ప్రేతనాథాతిథి రంతక స్యాగన్తుకబంధుః, కృతః, మారిత ఇత్యర్థః. ప్రేతనాథాతిథీకృత ఇతి చ్వ్యంతపాఠేఽప్యయమేవార్థః. ౯౨

వంశేతి. వంశస్పృశా - వేణుసంభవేన, సత్కులప్రసూతేనచ. ని. 'వంశఃపృష్ఠాస్థిదేహోర్ధ్వకాష్ఠే వేణౌ కులే గుణ' ఇతి విశ్వః + స్పృశోఽనుదకేక్విన్. హృదయహారిఫలాన్వితేన-ఉరోవిదళనకారిబాణాగ్రయుతేన, మనోహరలాభసమృద్ధేనచ. ని. 'హృదయంమానసోరసోః, ఫలంబాణాగ్రలాభయో' రి త్యుభయత్రాపి విశ్వప్రకాశః. స్నేహార్ద్రితేన-తైలాదిస్నేహద్రవ్యపరిలేపితేన, సౌహార్దపరిపూర్ణేన చ. ని. 'స్నేహోఽస్త్రీద్రవహార్దయో'రితి వైజయంతీ. రామేరితేన-శ్రీరామప్రయుక్తేన, రామాభిరీరితేన రత్యర్థం ప్రేరితేన చ, సుందరీణాం స్వయ మభిలషణీయేనే త్యర్థః. ని. 'సుందరీ రమణీ రామే' త్యమరః. సాయకేన సహ బాణేన సాకం, ప్రాణనాయకేనేతి చ గమ్యతే. పిశితాశనానాం - రాక్షసానాం, ప్రాణావళిః - పంచప్రాణశ్రేణిః, హృదయతః-హృత్ప్రదేశాత్ + పంచమ్యాస్తసిః. అనురాగిణీ-అనురాగవతీ యువతిరితి, సహసా - శీఘ్రం + 'స్వరాదిపాఠా దవ్యయ'మితి శాకటాయనః. నిరగా న్నిర్జగామ; శ్రీరామశరతాడితా రాక్షసా స్తత్క్షణం

---

1 రఘునాయకసాయకేన.

[1]స్నేహార్ద్రితేవ నిరగా దనురాగిణీవ
[2]ప్రాణావలీహృదయతః పిశితాశనానామ్. ౯౩
అథ నిశిచర [3]మాథా ద్వీతవైతానవిఘ్నో
మునిరవభృథకృత్యం విశ్వహృద్యం సమాప్య,

ప్రాణాం స్తత్యజు రిత్యర్థః × 'ఇణోగాలుఙి' ఇలుఙిగాదేశః. అత్ర ప్రాణావళీనిర్గమన సాయకనిర్గమనయోః కార్యకారణయో రసహభావినో స్సహభావోక్తేః కార్యకారణపౌర్వాపర్య విపర్యయ రూపాతిశయోక్త్యుపజీవినీ సహోక్తి రలంకారః * 'సహార్థే నాన్వయో యత్ర భవే దతిశయోక్తితః, కల్పితౌపమ్య పర్యంతా సా సహోక్తి రిహేష్యతే' ఇతి లక్షణాత్. సాయకవన్నిర్జగామేత్యౌపమ్య కల్పనయా కారణగతాశుభావప్రతీతే శ్చమత్కారి రహస్యం, తథా ప్రస్తుతసాయకవిశేషణసామ్యాదప్రస్తుతప్రాణనాయకప్రతీతే స్సమాసోక్తిః. * 'విశేషణానాం తౌల్యేన యత్ర ప్రస్తుతవర్తినాం, అప్రస్తుతస్య గమ్యత్వం సా సమాసోక్తి రిష్యతే' ఇతి లక్షణాత్. ఇదం చాలంకారద్వయ మన్యోఽన్యనైరపేక్ష్యే త్సంసృష్టం అనురాగిణీవేత్యుపమాసాపేక్షితత్వా త్తయా సంకీర్యత ఇతి సంక్షేపః. వసంతతిలకావృత్తం. స్నేహాన్వితేనేతి పాఠాంతరం. ౯౩

అథేతి అథానంతరం, మునిర్విశ్వామిత్రః, మథ్యత ఇతి మాథః మథనం + భావే ఘఞ్. నిశిచరాణాం - రాక్షసానాం, మాథా త్సంహరణా ద్ధేతోః, ప్రీతవైతానవిఘ్నో నిరస్తయాగీయాంతరాయ స్సన్, విశ్వహృద్యం - విశ్వజనమనోహరం, లోకద్రోహి రాక్షససంహరణపూర్వకత్వా ల్లోకోపకారకత్వా చ్చ సకలసమ్మత మిత్యర్థః. అవభృథకృత్యం - దీక్షాంతస్నానాదికర్మ. ని. 'దీక్షాంతోఽవభృథో యజ్ఞ' ఇత్యమరః. సమాప్య - కృత్వా, ఆజౌ-యుద్ధే. ని. 'సమిత్యాజిసమిద్యుధ' ఇత్యమరః. జయలక్ష్మ్యా - విజయశ్రియా, సమేతం-సహితం, రామం-శ్రీరామభద్రం, యజనే-జనకయజ్ఞే, జనితా మూర్తి ర్యస్యా స్తయా తత్రావతీర్ణ యేత్యర్థః అవ్యాజలక్ష్మ్యా - సీతారూపిణ్యా, నిజయా శ్రీదేవ్యా, యోక్తుం సంఘటయితుం, అమనుత - అబుద్ధ్యత, యాగార్థం

---

1 స్నేహాన్వితేన. 2 ప్రాణావళిః. 3 ఘాతాచ్ఛాంత.

అమనుత జయలక్ష్మ్యా రామ మూర్జా సమేతం
యజనజనితమూర్త్యా యోక్తు మవ్యాజలక్ష్మ్యా. ౨౪

గ. అథ మిథిలాం ప్రతి ప్రస్థితః[1] కౌశికః[2] కాకుత్స్థమిత్థమకథయత్. ౨౫

పురా ఖలు కుశేశయాసనజన్మా[3] కుశాభిధానో రాజర్షిః[4] కుశాంబప్రముఖై శ్చతుర్భిః కౌశాంబీమహోదయధర్మారణ్య గిరివ్రజాఖ్యానాం పురీణాం[5] కర్తృభిః పుత్రీ బభూవ. ౨౬

జనకేనాహూతో భగవా న్విశ్వామిత్రః తత్ర ధనుర్భంగపూర్వకం, విష్ణుమూర్తేః - శ్రీరామస్య, సీతారూపలక్ష్మీవివాహో భవిష్య తీతి మనసి నిశ్చిత్య లక్ష్మణానుగతం శ్రీరామం నేతు మైచ్ఛ దిత్యర్థః. అత్రేదం విష్ణుపురాణ వచనం. * 'రాఘవత్వే భవ త్సీతా రుక్మిణీ కృష్ణజన్మని, అన్యేషు చావతారేషు విష్ణో రేషానపాయి నీ'తి. మాలినీవృత్తం. ౨౪

అ. తదను మునిః శ్రీరామం ప్రతి నిజవంశకథాం కథయితుం ప్రారభ తేత్యాహ. అథేతి. అథానంతరం, మిథిలాం - జనకనగరీం ప్రతి, ప్రస్థితః - ప్రవృత్తః, కౌశికో విశ్వామిత్రః, కాకుత్స్థం - శ్రీరామం ప్రతీత్థం - వక్ష్యమాణరీత్యా, అకథయ దితి. ౨౫

అ. త దేవ వివృణోతి. పురేతి. పురాఖలు - పూర్వకాలే, ఖలుశబ్దః కిలార్థకః వాక్యాలంకారే వా. కుశేశయాసనా త్కమలాసనా ద్బ్రహ్మణో జన్మ యస్యేతి వ్యధికరణబహువ్రీహిః * 'అవర్జ్యో బహువ్రీహి ర్వ్యధికరణో జన్మాద్యుత్తరపద' ఇతి వామనః. ని. 'శతపత్రం కుశేశయ' మిత్యమరః. కుశాభిధానః - కుశనామా, రాజర్షిః - రాజోత్తమః, కౌశాంబీమహోదయః ధర్మారణ్యం గిరివ్రజ శ్చేత్యాఖ్యా యాసాం తాసాం పురీణాం - పత్తనానాం, కర్తృభిః ఉద్దేశక్రమేణైవ నిర్మాతృభిః కుశాంబః ప్రముఖ ఆద్యో యేషాం తైః కుశాంబకుశనాభాధూర్తజనవసునామభి శ్చతుర్భిః కుమారైః పుత్రీ - పుత్రవా న్బభూవ. కుశాంబాదీ న్చతురః పుత్రా న్మహాపౌరుషశాలినో జనయామా సేత్యర్థః. తత్ర

---

1 విశ్వామిత్రః. 2 కాకుత్స్థయోః. 3 కుశికాభిధానో. 4 కుశనాభకుశాంబ, 5 కర్తృభిశ్చతుర్భిః.

కుశనాభ స్తు ఘృతాచ్యాం కన్యాశత మజనయత్. ౯౭

కన్యాస్తా స్సన్నద్ధయౌవనాః కామయమానః పవమానః ప్రత్యాఖ్యానాత్ప్రత్యాపన్నమన్యు రాసా మవయవే ష్వనార్జవ మతనుత. ౯౮

అథ విదితవృత్తాన్తేన [1]కుశనాభేన క్షమా మేవ ప్రతిక్రియాం [2]మన్యమానేన చూళిసూనవే [3]సౌమదేయాయ రాజ్ఞే బ్రహ్మ

కుశాంబేన నిర్వృత్తా కౌశాంబీ త్యన్వర్థసంజ్ఞా + 'తేననిర్వృత్త' మిత్యణ్ * 'టిడ్ఢాణ' ఞిత్యాదినా జీప్. అన్యత్పురత్రయ మైచ్ఛికనామాంకిత మిత్యవగన్తవ్యం. ౯౬

తత్ర స్వపితామహస్య కుశనాభస్య వృత్తాన్తమాహ. కుశనాభ ఇతి. కుశనాభస్తు అవధారణార్థక స్తు శబ్దః. ఘృతాచ్యా మప్సరసి కన్యాశతం శతసంఖ్యాకాః కన్యకాః, అజనయత్ - ఉత్పాదయామాస. ౯౭

కన్యాఇతి. సన్నద్ధయౌవనా స్సంపూర్ణతారుణ్యాః, తాః కన్యాః కన్యకాః, కామయమానః - అభిలషమాణః, ఉద్యానవిహారసమయ ఇతి భావః. పవమానో - వాయుః, ప్రత్యాఖ్యానాత్ - నయం పితృధీనాః త్వమభ్యర్థ్య యేతి పరిహారా ద్ధేతోః ప్రత్యాపన్నమన్యు రుత్పన్నక్రోధ స్సన్, ని. 'మన్యు ర్దైన్యే క్రతౌ క్రుధి' త్యమరః. ఆసాం - కుశనాభకన్యకానాం, అవయవేషు అనార్జవం-కౌటిల్య మతనుత. వక్రపాణిపాదా స్తా శ్చకా రే త్యర్థః. తథా శ్రీరామాయణే. * 'తాసాం తద్వచనం శ్రుత్వా వాయుః పరమకోపనః, ప్రవిశ్య సర్వగాత్రాణి బభంజ భగవా న్ప్రభు' రితి. ౯౮

అథేతి. అ థానన్తరం, విదితో - విజ్ఞాతో, వృత్తాన్తః - కన్యకాంగవైకల్యాపాదనరూపో యేన తేన, తథా, క్షమాం - క్షాన్తిమేవ, నతు క్రోధ మి త్యేవకారార్థః. ని. 'క్షితిక్షాన్త్యోః క్షమే' త్యమరః. ప్రతిక్రియాం మన్యమానేన క్షమైవ వాత్రోచితా నతు క్రోధ ఇతి తూష్ణీంభూతే నే త్యర్థః. తేన కుశనాభేన చూళిసూనవే - చూళినామకమునిపుత్రాయ, సౌమదేయాయ - సోమదాఖ్యగన్ధర్వాంగనాసంభూతాయ, చూళినా సౌమదాయా ముత్పాదితా యే త్యర్థః

---

1 కుశనాభేనతేన. 2 మన్వానేన. 3 సౌమతేయాయ.

దత్తాయ [1]ప్రదత్తా స్తాః ప్రకృతిస్థా బభూవుః.

పునరపి కుశనాభ స్తు పుత్రీయన్ పితుఃప్రసాదా దగాధసత్త్వాన్ గాధిసంజ్ఞా నస్మత్తాతపాదా నుదపాదయత్. ౧౦౦

ఇత్థం దాశరథిః కౌశికోత్పత్తికథానిశమననిరాయామయామినీయామానుబన్ధో బన్ధూక [2]స్తబకబన్ధురేణ సన్ధ్యారాగేణ

+ 'స్త్రీభ్యోఢ' గితిఢక్. బ్రహ్మదత్తాయ - బ్రహ్మదత్తనామ్నే, రాజ్ఞే ప్రదత్తాః - భార్యాత్వేనప్రతిపాదితా స్సత్యః, తాః కన్యాః, ప్రకృతిస్థాః - తత్ప్రభావా దృథాపూర్వ్వరూపా, బభూవుః. ౯౯

పునరితి. కుశనాభస్తు పున ర్భార్యాయోఽపి పుత్రీయన్ - పుత్ర మాత్మన ఇచ్ఛన్, అన్యార్థ మితి భావః + సుపఆత్మనఃక్యచ్. పితుః-కుశస్య రాజ్ఞః, ప్రసాదా దనుగ్రహాత్, అగాధసత్త్వా నధికబలాన్, గాధిసంజ్ఞాన్ తన్నామకాన్, అస్మత్తాతపాదాన్ అస్మత్పితర మిత్యర్థః. ఉదపాదయ దుత్పాదితవాన్. ని. 'తాత స్తు జనకః పితే' త్యమరః. తాదపాదా నితి బహువచనం పూజార్థం గౌడపాదా నితివత్. ౧౦౦

ఇత్థమితి. ఇత్థ మనేన ప్రకారేణ, దాశరథిః - శ్రీరామః, కౌశికోత్పత్తికథాయాః - విశ్వామిత్రోదయోపాఖ్యానస్య, నిశమనే నాకర్ణనేన, నిరాయామః - ఆయామరహితః, అదీర్ఘ ఇతి యావత్. యామిన్యాః - నిశాయాః, యామానుబన్ధః - ప్రహరావృత్తి ర్యస్య స తథోక్తః. కథాశ్రవణజనితకౌతూహలపారవశ్యా త్సంకుచితవత్ప్రతీయమానత్రియామ ఇత్యర్థః. ని. 'ద్వౌ యామప్రహరౌ సమౌ' విత్యమరః. తథా బన్ధూకస్తబకవత్ - బన్ధూకపుష్పగుచ్ఛవత్, బన్ధురం - మనోజ్ఞం. ని. 'బన్ధూకో బన్ధుజీవక' ఇత్యమరః. తేన సన్ధ్యారాగేణ ప్రాతస్సన్ధ్యారుణిమ్నా, ప్రాచీముఖే - పూర్వదిగ్భాగే, శోణీకృతే - అనురంజితే, స్వసావర్ణ్య మాపాదితే స తీత్యర్థః. అభూతతద్భావే చ్విః * అస్య చ్వా వితి ఈకారః శోణ ఇత్యభిధానం నామ దధానే - ధారయతి *, దధాతేఃక ర్తరిశానచ్. నదే - ప్ర

---

1 దత్తాః. 2 స్తబకసుందరబన్ధురేణ.

[1]ప్రాచీముఖే శోణీకృతే శోణాభిధానం [2]దధానే నదే ప్రవర్తితప్రత్యూషకృత్యః కృతనియమేన మునినా సహ గఙ్గాముపతిష్ఠమానేన పథా ప్రాతిష్ఠత. ౧౦౧

ప. ఆజానపావనక్షీరాం వృషానన్దవిధాయినీమ్,

త్యక్తోఽస్రితసి, శోణాఖ్యపుణ్యప్రవాహజలే ఇత్యర్థః. ప్రాక్స్రోతసో నద్యః ప్రత్యక్స్రోతసో నద్యాః. నర్మదాం వినే త్యాహుః. ని. 'శోణ స్తరళపాదపే, నదేఽగ్నౌ రక్తతుఙ్గే రాగి' ఇత్యభిధానాత్. ప్రవర్తితప్రత్యూషకృత్యః - విహితప్రాతస్స్నానసంధ్యావన్దనాదినిత్యకర్మ తన్త్రి స్సన్, కృతనియమేన - విరచితానుష్ఠానేన, మునినాసహ - విశ్వామిత్రేణ సాకం, ని. 'సాకం సత్రా సమం సహ' త్యమరః. గఙ్గాం భాగీరథీం ఉపతిష్ఠమానేన అనుసరతా పథా గఙ్గాప్రాపకమార్గేణే త్యర్థః × 'ఉపాద్దేవపూ' జేత్యాదినా శానచ్. ప్రాతిష్ఠత - ప్రావర్తత, * 'సమవప్రవిభ్యస్థః' ఇ త్యాత్మనేపదం. పథే త్యత్ర తృతీయావిధానే ప్రకృత్యాదిభ్య ఉపసంఖ్యానా త్తృతీయోపపత్తిః. 'సమేన ధావ తీతివత్ తత్రాపి పథః కరణత్వస్య ప్రతీయమానత్వా త్కర్తృకరణయో రేవ తృతీ' యేతిభాష్యకారః, యథాహ కాళిదాసః. 'దక్షిణేన ప్రవృత్తః' ఇతి. బంధూకస్తబకబంధురే ణేత్యత్ర ఉపమా, శోణీకృతే ఇత్యత్ర నదస్య స్వనైర్మల్యం విహాయ సంధ్యారాగగ్రహణోక్తే స్తద్గుణాలంకారః. 'తద్గుణ స్స్వగుణత్యాగా దన్యోత్కృష్టగుణాహృతి' రితి లక్షణాత్. ౧౦౧

ఆజానేతి. సోఽయం శ్రీరామః, ఆజానపావనం - స్వభావశుద్ధం, క్షీరం - నీరం యస్యా స్తాం 'శుద్ధం భాగవత స్యాన్నం శుద్ధం భాగీరథీజల' మితి వచనా దితి భావః. అజానశబ్దః స్వభావేరూఢః. ని. 'సహజం నిజ మాజాన' మితి కోశాత్. అథవా జనానాం సమూహో జానం + 'తస్యసమూహ' ఇ త్యణ్. ఆసమన్తా ద్బహిరభ్యన్తరే చేత్యర్థః. జానం - జనసమూహం, పావయతి స్నానపానాభ్యాం పవిత్రీకరోతీతి ఆజానపావనం, క్షీరంయస్యాస్తాంతథోక్తాం. ని. 'క్షీరం స్యాన్నీరదుగ్ధయో' రితి రత్నమాలా. వృషైర్యమనియమాదిభిర్ధర్మై

1 ప్రాచీముఖేన శోణీకృతేన. 2 దధానేన నదేన.

శ్రుతిప్రణయినీం సోఽయ మాపగా మాపగా మివ. ౧౦౨

స్య ఆనందః తం విదధా తీతి వృషానందవిధాయినీం. తీర్థవిశేషస్నాన
నియమాదికర్మణాం నిశ్శ్రేయసహేతుత్వేనశాస్త్రప్రసిద్ధేః బ్రహ్మానన్ద
కరీ మి త్యర్థః యద్వా వృషాణాం ధర్మాణాం ఆనంద ముల్లాసం
విదధా తీతి తథోక్తాం, ధర్మాభివృద్ధికరీ మి త్యర్థః. అథవా వృషాః
ఆనందంచ విదధాతీతి తథోక్తాం, సమస్తధర్మనిర్వహణద్వారాసరతిశ
యానందానుసంధాయినీ మి త్యర్థః. ని. 'వృష స్స్యా ద్వాసవే ధర్మే
సౌరభేయే చశుక్లజే. పుంరాశిభేదయోః శృంగ్యాం మూషికశ్రే
ష్ఠయో ర పీ'తి విశ్వః. 'సుకృతే వృషభే వృష' ఇ త్యమరశ్చ. శ్రుతి
ప్రణయినీం - శ్రుతిపరిచితాం, వేదప్రతిపాద్యా మి త్యర్థః * 'సితా
సితే సరితే యత్ర సంగతే' ఇత్యాది శ్రుతిప్రసిద్ధత్వా దితి భావః. ని.
'ప్రణయ స్స్యా త్పరిచయే యాచ్ఞాయాం సౌహృదేపి చే'తి యాదవః
అథవా తరంగసంగతఘుమఘుమధ్వనిభిః శ్రోత్రానందకరీ మి త్యర్థః. ని.
'శ్రుతిః శ్రోత్రే తథామ్నాయే వార్తాయాం శ్రోత్రకర్మణీతి విశ్వః.
అపాం సమూహః ఆపం × సమూహార్థేఽణ్. తేన గచ్ఛతీ త్యా
పగా × అన్యేష్వపి దృశ్యత' ఇతి డప్రత్యయః ఉపపదసమాసః.
తాం భాగీరథీం లక్షణయా తత్కూల మిత్యర్థః. ఆప - ప్రాప, కథ
మివ స్థితాం గాం ధేను మివ స్థితాం ధేనుం కీదృగ్విధాం ఆజానపావన
మాజన్మశుద్ధం క్షీరం దుగ్ధం యస్యాస్తాం వృషస్య వృషభస్య ఆనం
దం విదధాతి రతిప్రదత్వా దితి తథోక్తాం. శ్రుతిప్రణయినీం - శ్రుతి
సఖీం, తత్కల్పామిత్యర్థః * 'చత్వారిశృంగా' ఇతిశ్రుత్యా వేదవాచో
ధేనుత్వేన నిరూపితత్వా దితిభావః. తథా గాం కామధేనుమివ
స్థితాం కీదృశీం కామధేనుం ఆజానపావనక్షీరా మితి సమానం, వృష్ణ
శ్శక్రస్య. ని. 'వాసవో వృత్రహా వృషే' త్యమరః. ఆనందం విదధాతి
వాంఛితార్థదోగ్ధృత్వా దితి తథోక్తాం. శ్రుతిప్రణయినీం * స్వర్గే
లోకే కామధుగ్భవ తీత్యాదిశ్రుతిభి రుదాహరణీయా మి త్యర్థః.
తథా గాం భువ మివ స్థితాం కీదృశీం భువం ఆజానపావనక్షీరాం
సకలపుణ్యతీర్థాధారభూతా మి త్యర్థః, యద్వా ఆజానపావనాని స్వతః
పవిత్రాణి క్షీరాణి క్షీరత్వేన పరిణతాని రత్నమహౌషధిప్రభృతి

౧. అథ భాగీరథీకథాం శ్రోతుకామాయ రామాయ భగవా [1]నిద

వస్తూని యస్యా స్తాం * 'తాః క్షీరపరిణామిని' రితి విష్ణుపురాణాత్. పూర్వం గోరూపధారిణ్యా స్తస్యా స్తథా దుగ్ధత్వాదితి భావః అతః శ్రీధే ప్రమాణం శ్రూయతే * 'దుగ్ధా పున ర్దివ్యై ర్వసుంధరామహౌషధీ శ్చ భాస్వంతి రత్నాని వివిధానిచ, వత్సశ్చ హిమవా నాసీద్దోగ్ధా మేరు ర్మహాగిరి' రితి రత్నౌషధిప్రభృతీనా మాజానపావనత్వం స్మృతిసిద్ధం ద్రష్టవ్యం కామవర్షిత్వా ద్వృషో విష్ణుః * 'తేజో వృషో ద్యుతిధర స్సర్వశస్త్రభృతాంవర' ఇతి సహస్రనామస్తోత్రే. తస్యా నందం విదధాతి పత్నీత్వే నేతి తథోక్తామ్ * 'విష్ణుపత్నీం మహీం దేవీ' మితి శ్రుతేః శ్రుతిప్రణయినీం * 'మేదినీ దేవీ వసుంధ' రేత్యాది శ్రుతిప్రతిపాద్యా మి త్యర్థః. తథా గాం భారతీ మివ స్థితాం కీదృశీం భారతీం ఆజన్మశుద్ధత్వా దాజానపావనా క్షీరసవర్ణత్వాత్ క్షీరా 'అగ్ని ర్మాణవక' ఇ త్యాదివ ద్గౌణోఽయం ప్రయోగః. అథవా క్షీరం క్షీరసావర్ణ్య మస్యా అ స్తీతి క్షీరా + అర్శఆద్యచ్ప్రత్యయః. ఆజానపావనా చ సా క్షీరా చ తాం + 'స్త్రియాః పుంవ'దిత్యాదినా ఆజానపావనశబ్దస్య పుంవద్భావః సుర శ్రేష్ఠత్వా ద్ధర్మస్వరూపత్వా ద్వా వృషో బ్రహ్మా త స్యానందం విదధాతి పత్నీత్వే నేతి తథోక్తాం * 'విరించి పత్నీ కమలాసనస్థితా సరస్వతీ నృత్యతు వాచి మే స' దేత్యాదివచనా దితి భావః. శ్రుతిప్రణయినీం శ్రుతీ త్యుపలక్షణమ్. శ్రుతిస్మృతీతిహాసపురాణాగమాదిరూపేణ పరిణతా మి త్యర్థః. ని. 'గౌ ర్నాదిత్యే బలీవర్దే క్రతుభేదర్షిభేదయోః, స్త్రీ తు స్యా ద్దిశి భారత్యాం భూమౌ చ సురభా వ పీ'తి కేశవః. త దేవ ముపమానే షూపమేయే చ అర్థపంచకవాచనాత్. అర్థపంచకవాచ్యవిషయ శ్చిత్రభేదః అత్ర శ్లేషస్య శుద్ధవిషయతాయా అసంభవేన సర్వాలంకారబాధకత్వా దుపమాప్రతిభోత్థాపితః ప్రకృతాప్రకృతశ్లేషోఽయ మిత్యలంకార సర్వస్వకారః. ఏవంచ పూర్ణోపమాయా నిర్విషయత్వ ప్రసంగాత్ శ్లేషప్రతిభోత్థాపి తేయ ముప మైవే త్యన్యే. ౧౦-౨

అథేతి. అథానంతరం భాగీరథీకథాం మందాకిన్యుపాఖ్యానం

---

1 ఇత్థం.

మభాషత. ౧౦౩

ప. పురా [1]మనోరమా నామ సుమేరో రభవత్సుతా,
గృహమేధీ తయైవాసీ చ్చక్రవర్తీ ధరాభృతామ్. ౧౦౪
కన్యాద్వయ మముష్యాసీ దేకా మందాకినీ తయోః,

శ్రోతు మాకర్ణితుం కామోఽభిలాషో యస్యేతస్మై × 'తుం కామ మనసో రపీ'తి తుముణో మకారలోపః. శ్రీరామాయ భగవాన్ ※ 'ఉత్పత్తించ వినాశంచ భూతానా మాగతిం గతిమ్, వేత్తి విద్యా మవిద్యాంచ స వాచ్యో భగవా' నిత్యుక్తలక్షణో విశ్వామిత్రః. ఇదం వక్ష్యమాణం గంగావతరణవర్ణనపరం వచనమిత్యర్థః. అభాషత-ఉక్తవాన్. ౧౦౩

అథ చతుస్త్రింశతా శ్లోకై రానుష్టుభేన ఛందసా మందాకిన్యుత్పత్తిప్రకారం వర్ణయితు మారభతే. పురేత్యాదినా. పురా-పూర్వం, మనోరమా నామ-మనోరమేతి ప్రసిద్ధేత్యర్థః, సుమేరోః సుతా-మేరుకన్యకాభవత్. ని. 'మేరుః సుమేరు ర్హేమాద్రీ రత్నసాను స్సురాలయః' ఇత్యమరః. తయా మనోరమయైవ పరిగ్రహాంతరవ్యవచ్ఛేదార్థ మేవకారః. ధరాభృతాం-చక్రవర్తీ, పర్వతసార్వభౌమో హిమవాన్, గృహమేధీ-గృహస్థః, ఆసీత్. తాముపయేమ ఇత్యర్థః + 'మేధృ సంగమ' ఇతి ధాతోః తాచ్ఛీల్యే ణినిః. గృహేషు సంగతో గృహస్థ ఇత్యర్థః అథవా * 'ప్రజాపతి రశ్వమేధ మసృజత యో మేధాయాలభ్యతే ఆశాసానా మేధపతిభ్యాం మేధ' మిత్యాదిశ్రుతౌ దర్శనా న్మేధశబ్దో యాగవచనః. యథాత్వ మేవ పితృమేధ ఇతివత్. ని, 'దారే ష్వపి గృహాః' ఇత్యమరః. గృహైః పత్న్యా సహితో మేధోఽస్యేతి గృహమేధీ సర్వధనీత్యాదివ త్కర్మధారయా దపి మత్వర్థీయ ప్రత్యయః. ౧౦౪

కన్యేతి. అముష్య మనోరమాజానేః హిమవతః కన్యాద్వయమాసీత్, ద్వేకన్యే సముత్పన్నే ఇత్యర్థః తయోః కన్యయో ర్మధ్యే ఏకా-ఆద్యా కన్యా, మందాకినీతి నామ్నా ప్రసిద్ధాభూ దిత్యర్థః. అన్యా ద్వితీయా కన్యా, సా తూ ద్భగవతీ-ప్రత్యక్షపరమేశ్వరీ, అతః చంద్రచూడకుటుంబినీ-చంద్రశేఖరభార్యా ఆసీ దిత్యర్థః. భవిష్య దీశ్వర

1 తు మేనకానామ.

అన్యా భగవతీ సాక్షా చ్చంద్రచూడకుటుంబినీ. ౧౦౫
తాం నదీం విబుధా లబ్ధ్వా నాకలోక మనీనయన్,
తపస్యంతీం గిరి ర్గౌరీం దేవాయ మహతే దదౌ. ౧౦౬
శివయో ర్మ్యంజతో ర్వీర్యం [1]దృష్ట్వా ధాత్ర్యాం సమర్పితమ్,
పావకః ప్రతిజగ్రాహ దైవతై [2]రనునాథితః. ౧౦౭

పరిగ్రహాభిప్రాయేణ త్వం సిద్ధపదాభిధానే నోక్త మిత్యవగంతవ్యం. ని. 'భార్యా జా యాథ పుం భూమ్ని దారా స్స్యాత్తు కుటుంబినీ'త్య మరః. ౧౦౫

తామితి. విబుధా - దేవా స్తాం నదీం మందాకినీం లబ్ధ్వా యాజ్ఞాపూర్వకం హిమవన్నియోగా త్ప్రాప్య నాకలోకం - స్వర్గలోకం. ని. 'ఆకాశే త్రిదివే నాక' ఇ త్యమరః. అనీనయన్ - ప్రాపయామాసుః, అతఏవ స్వర్ణదీతిప్రసిద్ధిః + నయతేః ణౌచజీఉపధాహ్రస్వోభ్యా సదీర్ఘశ్చ. నీవహ్యోర్హరతేశ్చ ద్వికర్మకతా. తథా గిరి ర్హిమవాన్ తపస్యంతీం - తపశ్చరంతీం, ఈశ్వరపరిగ్రహలాభార్థ మేవేతి భావః. + 'కర్మణో రోమన్థతపోభ్యాంవర్తిచరో' రితిక్యజ్ప్రత్యయః. తపసః పరస్మైపదంచ గౌరీం - పార్వతీం, మహతే దేవాయ మహాదేవాయ, దదౌ భార్యాత్వేన దత్తవాన్, + 'కర్మణాయమభిప్రైతిససంప్రదాన' మితి సంప్రదానత్వా చ్చతుర్థీ. ౧౦౬

అ. ఏవం కన్యయో ర్వృత్తాంతం సంక్షేపే ణోక్త్వా తత్రి బహ్వపేక్షితత్వా న్మందాకినీ వృత్తాంతస్య ఆదౌ తముపేక్ష్య సూచీకటాహన్యాయేన గౌరీవృత్తాంతం తావ దాహ. శివయో రిత్యాదిభిః పంచభిః. శివాచ శివశ్చ శివౌ తయోః శివయోః పార్వతీపరమేశ్వరయోః, + 'పుమాన్ స్త్రీ' యే త్యేకశేషః. యుంజతో ర్మిథునకర్మణి త్పరయో స్సతోః ధాత్ర్యాం, భువి, సమర్పితం - నిక్షిప్తం శివేనై వేతి శేషః. పార్వతీగర్భసముత్పత్స్యమానమహాభూతప్రభీతై ర్దేవైః వీర్యం భువి సముత్సృజేతి ప్రార్థితత్వా దితి భావః. వీర్యం రేతో దృష్ట్వా దైవతై రింద్రాదిభి ర్దేవై రనునాథితః త్వ మేవ తద్గృహాణేతి

1. ధృత్వా ధాత్ర్యాం. 2 అనుమోదితః.

అనపత్యా న థామర్త్యా న్స్వబహుభార్యాం చ మేదినీమ్,
అకరో దంబికా[1]క్రోధః పుత్రాలాభసముద్భవః. ౧౦౮
అథ సేనాన్య మిచ్ఛద్భి రుక్త స్సబ్రహ్మభి స్సురైః,
వహ్ని రహ్నాయ జాహ్నవ్యాం న్యషించ ద్వీర్య మైశ్వరమ్. ౧౦౯

యాచితస్సన్ + 'నాథృ యాచ్ఞాయా' మితి ధాతోః కర్మణి క్తః. పావకోఽగ్నిః ప్రతిజగ్రాహ - స్వీకృతవాన్. ౧౦౭

అనపత్యానితి. అథానంతరం పుత్రాలాభసముద్భవః- పుత్రాప్రాప్తి జనితః, అంబికాక్రోధః - పార్వతీకోపః, అమర్త్యాన్ - దేవాన్, అనపత్యాన్ - అపుత్రకాన్, తథా మేదినీం - భువం, బహూనాం, రాజ్ఞాం, భార్యాం చాకరోత్, కోపవశా త్తథా శశాపేత్యర్థః, తేషాం స్వపుత్రలాభవిఘాతుకత్వాదితి భావః. తథా రామాయణే* 'అథ శైలసుతా రామ త్రిదశా నిద మబ్రవీత్, అప్రియస్య కృత స్యాపి ఫలం ప్రాప్స్యథ మే సురాః. ఇ త్యుక్త్వా సలిలం గృహ్య పార్వతీ భాస్కరప్రభా, సమన్యు రశప త్సర్వాన్ క్రోధసంరక్తలోచనా. యస్మా న్నివారితా చైవం సంగతా పుత్రకామ్యయా, అపత్యం స్వేషు దారేషు నోత్పాదయితు మర్హథ. అద్య ప్రభృతి యుష్మాక మప్రజాస్సంతు పత్నయః, ఏవ ముక్త్వా సురాన్ సర్వాన్ శశాప పృథివీ మపి. అవనే నైకరూపా త్వం బహుభార్యా భవిష్యసి, న చ పుత్రకృతాం ప్రీతిం మత్క్రోధకలుషీకృతా. ప్రాప్స్యసి త్వం సుదుర్మేధే మమ పుత్ర మనిచ్ఛతీ' ఇతి. ౧౦౮

అథేతి. అథానంతరం వహ్నిరగ్నిః సేనాం నయతీతి సేనానీః - సేనానాయకః, ని, 'సేనానీ రగ్నిభూ ర్గుహ' ఇత్యమరః, + నయతేః క్విప్. తం సేనాన్య మిచ్ఛద్భిః, తారకాసురసంహారార్థ మితి భావః, సబ్రహ్మభిః - బ్రహ్మాదిభి స్సురైః, ఉక్తః జాహ్నవ్యా మేత న్నిషించ చేతి వ్యాహృత స్సన్, అహ్నాయ ఝటితి, ని. 'ద్రాక్ ఝటి త్యంజసాఽహ్నాయ ద్రాఙ్మఙ్క్షు సపది ద్రుతే' ఇత్యమరః. ఐశ్వరం - ఈశ్వరస్యసంబంధి, వీర్యం తేజః, జహ్నోరపత్యం స్త్రీ జాహ్నవీ మందాకినీ, తస్యాం న్యషించత్ - నిషిక్తవాన్. ౧౦౯

1 కోపః.

సాఽపి సప్తార్చిషా క్షిప్తం తేజ స్తత్[1]దోఢు మక్షమా,
హిమవత్ప్రాంతకాన్తారే శ్రాన్తా శరవణే జహౌ. ౧౧౦
తత్రాభూ త్కృత్తికాప్రీత్యై షోఢారూఢముఖాంబుజమ్,
తారకధ్వాంతవిధ్వంసి సద్య ష్షాణ్మాతురం మహః. ౧౧౧
త్రైవిధ్యం శ్రూయతాం వత్స సరిత స్త్రిదివౌకసామ్,

సేతి. సా జాహ్నవ్యపి, సప్తార్చిషా - వహ్నినా, ని. 'సప్తార్చి ర్దమునా శ్శుక్రి' ఇ త్యమరః. క్షిప్తం - నిక్షిప్తం, త దైశ్వరం, తేజఃవీర్యం, వోఢుం - ధారయితు, మక్షమా, అసమర్థా, అత ఏవ, శ్రాన్తా - ఖిన్నా సతీ, హిమవత్ప్రాంతకాన్తారే తుహినభూధరనికటకాననే, యచ్ఛరవణం - శరప్రచురవనం, తత్ర, జహౌ - తత్యాజ, + 'ప్రనిరంతశ్శ రే' త్యాదినా వననకారస్య ణత్వం. ౧౧౦

తత్రేతి. తత్ర శరవణే, కృత్తికానాం స్తన్యప్రదానార్థం దేవైః ప్రేరితానాం, షణ్ణామ్మాతౄణాం, ప్రీత్యై - పరితోషార్థం, షోఢా - షడ్భిఃప్రకారైః, + సంఖ్యాయా విధార్థే ధా, రూఢాని - ప్రాదుర్భూతాని, ముఖాంబుజాని - వక్త్రకమలాని, యస్య త త్తథోక్తం, తాసామవైషమ్యేన స్తన్యగ్రహణార్థం గృహీతముఖషట్క మిత్యర్థః. అత ఏవ షణ్ణాం మాతౄణామపత్యంషాణ్మాతురమ్. ని. 'షాణ్మాతుర శ్శక్తిధర' ఇ త్యమరః + 'మాతురుత్సంఖ్యాసంభద్రపూర్వాయా' ఇ త్యణ్ప్రత్యయః, ఉకార శ్చాన్తాదేశః. తారక స్తారకాసుర ఏవ, ధ్వాంతం తిమిరం, విధ్వంసయతి - నాశయతీతి, తారకధ్వాంతవిధ్వంసి, మహ స్తేజః, కుమారస్వామి త్యర్థః, అభూత్ - జాతం, ని. 'తేజో ధామ మహో విభే' త్యమరః. రూపకాలంకారః. ౧౧౧

అ. అథ వియద్గంగావతరణం ప్రస్తౌతి, త్రైవిధ్యమితి, హే వత్స శ్రీరామ, ఆదరాతిశయేన సంబోధనమేతత్, త్రిదివః స్వర్గః ఓకః స్థానం, యేషాం తే త్రిదివౌకసో దేవాః, తేషాం సంబంధిన్యాః సరితః మందాకిన్యా ఇత్యర్థః. అధ్వరే - యాగే, యథోక్తం - శాస్త్రవిహితం, హూయత ఇతి హవ్యం ఆజ్యాదిక, మశ్నంత్యా, దేవతాయాఇవ అగ్నేరివే

1 సోఢుం.

యథోక్తం హవ్య మశ్నంత్యా దేవతాయా ఇవాధ్వరే. ॥౨

పురీ మయోధ్యా మధ్యాస్తే సావిత్ర స్సగరో నృపః,
కేశినీసుమతిభ్యాం చ లంఘితప్రథమాశ్రమః. ॥౩

స పుత్రీయం స్సపత్నీక స్తప స్తేపే [1]సమా శ్శతమ్,
భృగుః ప్రీతమనా స్తస్మై దదౌ దాయాదసంపదమ్. ॥౪

[2]అసమంజం సుతం లేభే వైదర్భీ కేశినీ తయోః,

త్యర్థః, త్రైవిధ్యం - త్రిప్రకారత్వం, మయా కథ్యమాన మితి శేషః. శ్రూయతా మాకర్ణ్యతామ్, ఆహవనీయగార్హపత్యదక్షిణాగ్నిరూపేణ తస్యాపి త్రైవిధ్యసంభవా దితి భావః, ఉపమాలంకారః. ఏతేనాత్యంతపావనత్వాదిగుణయుక్తశ్లాఘ్యతాఽస్యా స్సూచ్యతే. ॥౨

అ. తదేవ వివృణోతి. పురీ మితి. సావిత్ర స్సపితృవంశోద్భవః, తథా కేశినీసుమతిభ్యాం పత్నీభ్యాం, లంఘితప్రథమాశ్రమః- అతిక్రాంతబ్రహ్మచర్యః, గృహీతగృహస్థాశ్రమఇత్యర్థః, సగరో నామ, నృపో రాజా, అయోధ్యాంపురీం - అయోధ్యాఖ్యాం నగరీం, అధ్యాస్తే - అధిష్ఠితవాన్, × 'అధిశీఙ్స్థాసాంక' ర్మేతి కర్మత్వమ్. ॥౩

సఇతి. సః సగరః పుత్రా నాత్మన ఇచ్ఛన్ పుత్రీయన్ × 'సుపఆత్మనఃక్య'జితి క్యచ్, సహపత్నీభ్యాం-సపత్నీకస్సన్, × 'తేనసహేతి తుల్యయోగ'ఇతి బహువ్రీహిః, × 'నద్యృత'శ్చేతి కప్, శతం సమాః శతసంఖ్యాకా న్వత్సరా నిత్యర్థః. ని.'సంవత్సరో వత్సరోఽబ్దో హాయనోఽస్త్రీ శర త్సమా' ఇత్యమరః + 'కాలాధ్వనో రత్యంతసంయోగే' ఇతి ద్వితీయా, తపస్తేపే-తపశ్చరణతత్పరోభూదిత్యర్థః, × 'తప స్తపః కర్మకస్యై' వే త్యాత్మనేపదమ్. భృగు ర్మహర్షిః, ప్రీతమనాః - తపసా సంతుష్టాంతఃకరణస్సన్, తస్మై సగరాయ, దాయాదసంపదం - సుతసంపత్తిం, దదౌ - దత్తవాన్, దాయం విభక్తంద్రవ్యం, ని. 'విభక్తవ్యం పితృద్రవ్యం దాయ మాహు ర్మనీషిణః' ఇతికోశః. తద త్తీతిదాయాదఇతివిగ్రహః, ని. 'దాయాదౌ సుతబాంధవా' వి త్యమరః. ॥౪

అ. పుత్రసమ్పత్తి మే వాహ. అసమంజ మితి. తయోః రాజపుత్ర్యో ర్మధ్యే విదర్భస్య రాజ్ఞోఽపత్యం స్త్రీవైదర్భీ, × 'తస్యాపత్యమి'

1 హిమాలయే. 2 అసమంజసుతం.

షష్టిం పుత్రసహస్రాణాం సుమతి శ్చ యవీయసీ. ౧౧౫
అసమంజసచారిత్రి మసమంజ[1]మపోహ్య సః,
ఆరబ్ధహయమేధ స్స న్నముంచత తురంగమమ్. ౧౧౬.
క్రవ్యాదవపుషా సోయ మహారి హారిణా హయః,

త్యణ్. 'టిడ్ఢాణ' ఇత్యాదినా ఙీప్, కేశినీ జ్యేష్ఠపత్నీ, అసమంజం నామ సుతం, లేభే - ప్రాప. స్వమనోరథానుసారేణేతి భావః, తథా యవీయసీ-కనిష్ఠా, + యువశబ్దా దీయసుని 'స్థూలదూరే' త్యాదినా పూర్వగుణ యణాదిపరలోపౌ, 'ఉగిత' శ్చేతి ఙీప్, సుమతి శ్చ పుత్రసహస్రాణాం షష్టిసహస్రసంఖ్యాకాన్ పుత్రానిత్యర్థః, లేభే, పూర్వవదాభాసః, తతః, పరితోషితేన, మునినా, ఏకపుత్రపక్షం షష్టిసహస్రసంఖ్యాకపుత్రపక్షం చ నిర్దిశ్యానయోః కస్యాః కో వా పక్షోఽభిమత ఇతి పృష్టే బహుపుత్రపోషణాసమర్థా కేశినీ ఏకపుత్ర మంగీచకార. అన్యా త్వన్య మితి శ్రీరామాయణ కథాఽత్రానుసంధేయా.

అసమంజేతి, సః సగరః, అసమంజసచారిత్రం పౌరజనోపద్రవకారిత్వా దసాధుచరిత్రం, అసమంజం కేశినీ తనయం, అపోహ్య త్యక్త్వా, గుణగృహ్యా ఏవ మహాత్మానో న పక్షపాతిన ఇతి భావః, సత్కృతిశ్చ, *'సిద్ధార్థకో మహామాత్య స్తత్పరిత్యాగ మబ్రవీత్, సరయూం పాతితానేకప్రజామరణకారణా' దితి. ఆరబ్ధహయమేధః ఉపక్రాన్తాశ్వమేధస్సన్, తురంగమ మశ్వమేధీయాశ్వ, మముంచత - త్యక్తవాన్. ౧౧౬

క్రవ్యాదేతి. సోఽయం హయః అశ్వమేధీయాశ్వః, క్రవ్యాదవపుషా- రాక్షసవేషధారిణా, ని. 'రాక్షసః కోణపః క్రవ్యా' దిత్యమరః, హారిణా ఇంద్రేణ, ని. 'హరి ర్వాతార్కచంద్రేంద్రయమోపేంద్రమరీచి' ష్వితి శాశ్వతః, అహారి - అపహృతః, త్వపదభ్రంశభయా దితి భావః + హరతేః కర్మణి లుఙ్, 'భావకర్మణో' రితి చిణ్. 'చిణో లు' గితి లుక్. తత స్తదనంతరం, నష్టమపహృతం, తం అశ్వ, మన్వేష్టుం పరిమార్గతుం, సుమత్యాః అపత్యాని పుమాంసః సౌమతేయాః షష్టిసహస్రసంఖ్యాకాః సుమతిపుత్రాః* సుమ తీతి సమస్త స్యాక్తిన్నన్తత్వా త్తస్మా 'త్కృ

1. అపాస్య.

తత స్తం నష్ట మన్వేష్టుం సౌమ తేయాః ప్రతస్థిరే. ౧౧౭

సర్వే సపర్వతా ముర్వీం ఖనంత స్సగరాత్మజాః,
చక్రు ర్జర్ఝరితధ్వాంతం నాగలోకం నఖాంశుభిః. ౧౧౮

త ఏతే తపసా దీప్తేతమస్తో మప్రమాథిని,
కాపిలే జ్వలనే వీరా లేభిరే శలభోపమామ్. ౧౧౯

అసమంజసుతం పౌత్రి మంశుమంత మథాబ్రవీత్,

దికారాద క్తిన' ఇతిజీషి, 'స్త్రీభ్యోఢ' గితిఢక్. ప్రతస్థిరే ప్రస్థితాః, పిత్రా జ్ఞయేతిభావః, + 'సమవప్రవిభ్యస్థ' ఇత్యాత్మనేపదమ్. ౧౧౭

సర్వఇతి. సర్వే - షష్టిసహస్రసంఖ్యాకాః, సగరాత్మజా స్సగర పుత్రాః, సపర్వతాం సశైలా, ముర్వీం భువం, ఖనంతః అవదారయంత స్సంతః, నఖాంశుభిః నఖకాంతిభిః, నాగలోకం పాతాళం, జర్ఝరిత ధ్వాంతం.విధ్వంసితాంధకారం, చక్రుః, సర్వామప్యుర్వీం విచిత్యతత్రా శ్వాలాభాన్నఖై రేవ పాతాళపర్యంత భువమవదారయామాసురిత్యర్థః. ని. 'అధోభువనపాతాళబలసద్మరసాతలమ్, నాగలోక'ఇత్యమరః.౧౧౮

తఇతి. ఏతే తే వీరాః, సర్వే సగరకుమారాః, తపసా వ్రత నియమోపవాసాదికర్మణా, దీప్తే జ్వలితే, అతఏవ, తమ స్తోమ మంధ కారపటలం, గాఢాజ్ఞానంచ, ప్రకర్షేణ మథ్నాతి నాశయతీతి, తథో క్తే, + తాచ్ఛీల్యేణినిః, కాపిలే కపిలమహర్షి రూపేణావతీర్ణస్య విష్ణో స్సంబంధిని, జ్వలనే కోపాగ్నౌ, శలభోపమాం - శలభసాదృశ్యం, లేభిరే ప్రాప్తాః, కపటనాటకపటునా మహేంద్రేణ పాతాళే కపిలనిక టనిబద్ధ మశ్వం దృష్ట్వా అశ్వాపహర్తా యం లబ్ధ ఇతి తం బాధయం త స్సర్వే సగరకుమారాః కోపానలేన భస్మీకృతా ఇత్యర్థః. ౧౧౯

అసమంజేతి. అథానంతరం, సగరః, అసమంజస్య కేశినీతనయ స్య, సుత, మంశుమంత మంశుమన్నామానం, పౌత్రింపప్రతి, అబ్రవీ దువాచ, కిమితి భవాఞ్, సప్తిమశ్వమేధీయహయం, హృత్వా ఆనీ య, ని.'వాజివాహార్వగంధర్వహయసైంధవసప్తయ'ఇత్యమరః. సప్తభి ర్గాయత్ర్యాదిభి శ్ఛందోభిః తన్యత ఇతి సప్తతంతుః, సప్తతంతవ స్సంస్థా య స్యేతి వాసప్తతంతు రశ్వమేధక్రతుః, ని. 'సప్తతంతుర్మఖఃక్రతు' రిత్యమరః + 'సితనిగ' మిత్యాదినా కాణాదిక స్తున్ప్రత్యయః. తం,

సప్తిం వ్యాత్త్వా సమాధత్తాం సప్తతంతుం భవానితి. ౧_౨౦
సోఽపిగత్వా బిలంతత్రి దృష్ట్వా భస్మీకృతాన్ పితౄన్,
సాశ్రుస్తేభ్యో [1]జలిందిత్సు [2]శ్చరన్ లేభేతురంగమమ్. ౧_౨౧
మాతులోగరుడస్తేషా మేనం తత్రైవ మబ్రవీత్,
గంగామిహానయాయుష్మన్నేషా మేషాగతిఃపరా. ౧_౨౨
తత స్తనయవృత్తాంతం శ్రుత్వా లబ్ధతురంగమః,

సమాధత్తాం-సమాపయత్విత్యర్థః, అన్యథా మహానసర్థో భవేదితి భావః + 'శేషే ప్రథమ' ఇతిప్రథమః. ౧_౨౦

స ఇతి. సోఽపి అంశుమానపి, బిలం పాతాళకుహరం, గత్వా, తత్రిబిలే, భస్మీకృతాన్ నిర్దగ్ధాన్, + అభూతతద్భావేచ్వీః, 'అస్య చ్వౌ' వితి దీర్ఘః. పితౄన్-పితృస్థానీయాన్, సౌమతేయాన్, దృష్ట్వా, సాశ్రుః కృతరోదనః, తథా తేభ్యః పితృభ్యోఽంజలింతర్పణాంజలిం, దిత్సు ర్దాతు మిచ్ఛు స్సన్, × దదాతే స్సన్నన్తా దుప్రత్యయః, 'సని మీ'మేత్యాదినా ఇసాదేశః, అత్రి 'లోపోఽభ్యాస' స్యేత్యభ్యాసలోపః. చరన్ పర్యటన్, తురంగమమశ్వమేధీయాశ్వం, లేభే ప్రాప, 'సాశ్రు తేభ్యో జలం దిత్సు'రితిపాఠే, సాశ్రుఇతిక్రియావిశేషణం, జలం నివాపోదకం. ౧_౨౧

మాతుల ఇతి. తేషాం సౌమతేయానాం మాతులో మాతృభ్రాతా ని. 'మాతృభ్రాతా తు మాతుల' ఇత్యమరః. గరుడో గరుత్మాన్, తత్రపాతాళే, ఏన మంశుమంతం, ప్రతి ఏవమనేనప్రకారేణాబ్రవీత్. పరమకారుణికత్వాత్, సంబంధవశాచ్చ, భాగినేయానాం తరణోపాయముపదిదేశేత్యర్థః. తదేవవివృణోతి. హే అయుష్మన్నిత్యాదరాదామంత్రణమ్. గంగాం మందాకినీమ్, ఇహ పాతాళే ఇత్యర్థః. ఆనయ ప్రాపయ, ఏషాగంగా ఏషాంభస్మీకృతానాం పరాగతిః పరలోకప్రాపికేత్యర్థః, తద్వ్యతిరేకేణ నకశ్చిత్తరణోపాయోఽస్తీతిభావః. ౧_౨౨

తతఇతి. తత స్తదనంతరం, సగరః, లబ్ధతురంగమః ప్రాప్తాశ్వమేధీయాశ్వస్సన్, అంశుమతా ఆనీతత్వాదితిభావః, తనయానాం

---

1 జలం. 2 చిరాత్.

సమాప్య సగర స్సత్రం పుత్రశోకాద్దివంగతః. ౧-౨౩
అథాంశుమానయం రాజ్యం చిరాయ పరిపాలయన్,
దిలీపే న్యస్తభూభార స్తప స్తేపే హిమాలయే. ౧-౨౪
దిలీపేఽపి దివం యాతే శ్రుత్వా వృత్తం భగీరథః,
[1]అమర్త్యసరితం కర్తుం మేనే మర్త్యతరంగిణీమ్. ౧-౨౫
తతో గోకర్ణ మాసాద్య తపస్యతి భగీరథే,

వృత్తాంతం వినాశవార్తాం, శ్రుత్వా అంశుమన్ముఖాదితి శేషః. ని. 'వార్తా ప్రవృత్తిర్వృత్తాంత' ఇత్యమరః, సత్రమశ్వమేధయాగం, సమాప్య - నిర్వర్త్య, పుత్రశోకాత్పుత్రనాశజనిత శోకాద్ధేతోః, దివం స్వర్గం, గతః. ౧-౨౩

అథేతి. అథానంతర,మయ మంశుమాన్, రాజ్ఞః కర్మ రాజ్యం, + పురోహితాదిత్వాద్యక్ప్రత్యయః, చిరాయ - చిరకాల మి త్యర్థః.ని. 'చిరాయ చిర రాత్రాయ చిర స్యాద్యా శ్చిరార్థకా' ఇ త్యమరః. విభక్తిప్రతిరూపక మవ్యయమేతత్. పరిపాలయన్ సంరక్షయన్, తతః దిలీపే - దిలీపనామ్ని స్వపుత్రే, న్యస్తభూభారో నిక్షిప్తభూపాలనకృత్యస్సన్, హిమ స్యాలయః స్థాన మితి హిమాలయః తస్మిన్ హిమవత్పర్వతే, తప స్తేపే, గంగాయా భూలోకావతరణార్థం తపశ్చచారేత్యాత్తత్పరోఽభూ ది త్యర్థః. 'న భవతి కులధుర్యే సూర్యవంశ్యో గృహాయే'తి. స్వకులాచార ఏవ పర్యవసిత మస్య తపో న గంగానయన ఇతి తాత్పర్యం + 'తప స్తపః కర్మకస్యైవ' వేతి తఙ్. ౧-౨౪

దిలీప ఇతి దిలీపే దివం యాతే - స్వర్గం గతేసతి, భగీరథో- దిలీపపుత్రః, వృత్తం - పితృతర్పణార్థం సంచరంత మంశుమంతంప్రతి గరుడేనోక్తం వృత్తాంతమిత్యర్థః. శ్రుత్వాఽమర్త్యసరితం సురనదీం, మర్త్యతరంగిణీం-మానుషనదీం,కర్తుం మేనే. పితృతర్పణార్థం స్వర్ణదీం భువమవతారయితుముద్యుక్తవానిత్యర్థః. ౧-౨౫

తతఇతి. తత స్తదనంతరం, భగీరథే గోకర్ణం - గోకర్ణాఖ్య సిద్ధక్షేత్రం, మాసాద్య, తపస్యతి తపశ్చరతిసతి, దేవప్రసాదార్థ మితి భావః, + కర్మణో రోమంథతపోభ్యాం వర్తిచరో'రితి క్యఙ్, దయా

---

1 అస్యపూర్వం, 'పితౄ న్విధాతుం సుకృతీన్ విదధే మతిమా న్మతిం.'

దేవో దేవాపగాం వోఢు మన్వమంస్త దయానిధిః. ౧_౨౬
అథ వీచీచయచ్ఛన్నదిగంతగగనాంతరా,
శశాంకశంఖసంభిన్న తారామౌక్తికదంతురా. ౧.౨౭
తరంగాకృష్టమార్తండతురంగాయాసితారుణా,
ఫేనచ్ఛన్నస్వమాతంగమార్గణవ్యగ్రవాసవా. ౧_౨౮
ఆవి[1]ర్శాఖాశిఖోన్నేయనందనద్రుమకర్షణా,

నిరుపధి పరదుఃఖప్రహాణేచ్ఛా, తస్యా నిధిః దయాసముద్ర ఇత్యర్థః, దేవో లోకత్రయేశ్వరః, దేవాపగాం - సురనదీం, వోఢుం శిరసా ధారయితుం, మన్వమంస్త- అంగీకృతవాన్, + అనుదాత్తత్వా దిట్ప్రతిషేధః. ౧_౨౬

అథ గంగావతరణం చతుర్భిః శ్లోకైః కాలాపకేనాహ. అథేతి. అథానంతరం, వీచిచయై స్తరంగపరంపరాభిః, ఛన్నం - ఆచ్ఛాదితం, దిగంతగగనాంతరం,దిగంతం నభోఽంతరాళంచ యస్యాస్సా, శశాంకశ్చంద్రఏవ శంఖః తేన సంభిన్నాని సంగతాని తారా నక్షత్రాణ్యేవ మౌక్తికాని ముక్తామణయః తై ర్దంతురా - వ్యాప్తా, + దంతే ఉన్నత ఉరజి త్యురచ్. ని. 'నక్షత్ర మృక్షం భం తారే'త్యమరః. రూపకాలంకారః. ౧_౨౭

తరంగేతి. పున స్తరంగై రాకృష్టాః అమార్గప్రవర్తితా, యే మార్తండతురంగాః సూర్యరథాశ్వాః,తై రాయాసితః పునర్నిజమార్గప్రవర్తనక్లేశవాన్ కృతః, అరుణ స్సూర్యసారథి ర్యస్యాస్సా, ని.'సూరసూతో ఽరుణోఽనూరు'రి త్యమరః,తథా ఫేనై ర్డిండీరమండలైః,ఛన్నః-ఆచ్ఛాదితః, యఃస్వమాతంగ ఐరావతః, తస్య, మార్గణే అన్వేషణే, వ్యగ్రస్సంభ్రాంతో, వాసవో, యస్యాస్సా. ని.'డిండీరో బ్ధికఫః ఫేన' ఇ త్యమరః. ఐరావతస్య శుభ్రత్వేన వివిచ్య,గృహీతు మశక్యత్వా దితిభావః. అతఏవ సామాన్యాలంకారః ∗ 'సామాన్యం గుణసామ్యేన యత్ర వస్త్వంతరైక తే'తి లక్షణాత్. ౧_౨౮

ఆవి రితి.పునః ఆవిర్భూతాభిః-ప్రత్యక్షాభి, శాఖాశిఖాభిః, పల్లవపుష్పాభి రభివ్యంజకై, రున్నేయ మనుమేయం, నందనద్రుమాణాం -

[1] శాఖి.

ఏకోదకనభోమార్గదిఙ్మూఢదివసేశ్వరా. ౧౩౦
ఆవర్తగర్తసంభ్రాన్తవిమానప్లవవిప్లవా,

మందారాదిపురందరోద్యానతరూణాం, కర్షణంవిలేఖనం సమానయనం యస్యాంసా, అనుమానప్రకారస్తు ఇయం మందాకినీ ఆకృష్టనందనద్రుమా భవతు మర్హాతి తత్పుష్పపల్లవకీలితత్వాత్, యా నైవం సా నైవం యథా గోదావరీతి కేవలవ్యతిరేకీ అథవా ఆవిర్భూతాభిశ్శాఖాశిఖాభిశ్శాఖాగ్రైరున్నేయం అభ్యూహనీయం నందనద్రుమాణాం, కర్షణ మాకర్షణం యస్యాం సా, ప్రకాండానాం జలనిమగ్నత్వాత్ సంలక్ష్యమాణశిఖామాత్రైరుత్ప్రేక్షణీయనందనద్రుమోత్సాదికేత్యర్థః. తథా ఏకోదకః కేవలజలాప్లుతో నభోమార్గో యస్యాంసా, అతఏవ దిఙ్మూఢో దిగ్భ్రాన్తిమాన్ దివసేశ్వర సూర్యో యస్యాంసా తథోక్తేతి కృతబహువ్రీహ్యో ర్విశేషణయో ర్మిథో విశేషణవిశేష్యభావవివక్షాయాం × 'విశేషణం విశేష్యేణ బహుళ'మితి సమాసః. యద్వా, ఏకోదకః - కేవలజలప్రాయః, యో నభో మార్గస్తస్మిన్ దిఙ్మూఢో దివసేశ్వరో యస్యాం సా, అథవా, ఏకోదకాః జలప్రచురాః నభోమార్గో దిశశ్చ యస్యాంసా, ఏకోదకనభోమార్గదిక్. అతఏవ మూఢోమందరశ్మి ర్దివసేశ్వరో యస్యాం సా తథోక్తేతి, వ్యస్తసమాసోవా. ౧౩౦

ఆవర్తేతి. పునః ఆవర్తాః అంభసాం భ్రమాః,తఏవ గర్తాః ప్రదరాః తేషు సంభ్రాన్తాః పరిభ్రమంతః యే విమానా-వ్యోమయానాని, తేషాం ప్లవవిప్లవౌ ఉన్మజ్జననిమజ్జనే యస్యాంసా,తథోక్తా, ని. 'స్యాదావర్తోఽంభసాంభ్రమః,వ్యోమయానం విమానోఽస్త్రీ'తిచామరః.అథవా,విమానా ఏవప్లవాః ఉడుపాని తేషాంవిప్లవోవిశిష్టప్లవనంయస్యాంసా, ని. 'ఉడుపం తు ప్లవః కోల'ఇ త్యమరః. తథా నీలజీమూతా నీలమేఘాః, తఏవశైవాలాని తైః కృతాః విరచితా రేఖాఃశ్రేణయో యేషాం తాని తథోక్తాని హరిత్తటాని - దిక్కూలానియయా సా తథోక్తా, నిజవేగాసహిష్ణుతయా మేఘానాం దిక్కూలనిలయనాచ్ఛ్రేణీభూతమేఘవత్కూలతదిగంతే త్యర్థః. ని. 'జలనీలీ తు శైవాలం శైవలే' ఇత్యమరః. జీవస్య మూతః పుటబంధో జీమూత ఇతివిగ్రహః + పృషోదరాదిత్వా త్సా

నీలజీమూతశ్శైవాలకృత [1]రేఖహారి తటా. ౧౩౧
అవలేపభరాక్రాన్తా సురలోకతరంగిణీ,
పపాత పార్వతీకాంతజటా [2]కాన్తారగహ్వరే. ౧౩౨
అలబ్ధనిర్గమా శమ్భోః కపర్దా దమరాపగా,
దధౌ దూర్వాశిఖాలగ్నతుషారకణికోపమాం. ౧౩౩
అదృష్ట్వా తాం నదీం తత్ర తుష్టావ పరమేశ్వరమ్,
భగీరథో విధేః క్రౌర్యా త్పరిక్షీణమనోరథః. ౧౩౪

ధుః. రూపకాలంకారః, శైవాలశ్యామీకృతేతి పాఠాంతరమ్. ౧౩౧

అవలేపేతి. అవలేపో గర్వః స ఏవ భరో భార స్తేనాక్రాన్తా అధిష్ఠితా మదీయవేగస్య కో వా సో ఢేతి సముత్పన్నమహాగర్వే త్యర్థః. ని. 'అవలేప స్తు గర్వే స్యా ల్లేపనే దూషణేఽపి చే'తి విశ్వః. సురలోకతరంగిణీ - మందాకినీ, పార్వతీకాంతస్యధూర్జటేః, జటాకాన్తారం - జటాగహనం, తస్యగహ్వరే - మహాకుహరే, పపాత - ప్రాపతదిత్యర్థః. భారాక్రాంతస్యపతనం యుక్తమేవేతిభావః. ౧౩౨

అలబ్ధేతి. అమరాపగా - మందాకినీ, శంభోః, కపర్దాత్ - జటాజూటాత్, ని.'కపర్దోఽస్య జటాజూట'ఇ త్యమరః. అలబ్ధనిర్గమా - అప్రాప్తబహిఃప్రసారాసతీ, తద్గర్వనిర్వాపణకృత్యసంరంభేణ, శమ్భునా, తథా కృతత్వా దితి భావః. దూర్వాశిఖాయాం-దూర్వాగ్రే, లగ్నా-సంసక్తాయా తుషారకణికా-హిమబిందు, స్తదుపమాం తత్సాదృశ్యం, దధౌ ధృతవతీ, తథాఽత్యల్పతయా అలక్ష్యే తే త్యర్థః, కర్తు మకర్తు మన్యథా కర్తుం సమర్థస్య భగవతశ్శమ్భోః కిందుష్కర మితి భావః, ని. 'తుషార స్తుహినం హిమ' మిత్యమరః, ఉపమాలంకారః. ౧౩౩

అదృష్ట్వేతి. భగీరథః, తత్ర ధూర్జటిజటాగహ్వరే, తాం,నదీం మందాకినీ మదృష్ట్వా - అనవలోక్య, విధేః క్రౌర్యాత్ -దైవస్యప్రాతికూల్యాత్, పరిక్షీణః, ప్రణష్టో, మనోరథో గంగావతరణరూపో, యస్య స తథోక్త స్సన్, పరమేశ్వరం మహాదేవం, తుష్టావ - స్తుతవాన్, గంగాయాః పునర్నిర్గమనార్థ మితిభావః. ౧౩౪

---

1 లేఖ. 2 మణ్డల.

గంగా సప్తాకృతి ర్జాతా న్యపత ద్ధర [1]మూర్ధని,
తేన స్తుత్యా ప్రసన్నేన క్షిప్తా బిందుసర స్యపి. ౧౩౫
తాసు ప్రాచీం గతా స్తిస్ర స్తిస్రః ప్రాచేతసీం దిశమ్,

గంగేతి. స్తుత్యా - భగీరథకృతస్తోత్రేణ, హేతునా, ప్రసన్నేన - ప్రసాదమధిగతేనతేన, పరమేశ్వరేణ, క్షిప్తా - ప్రేరితా, గంగా, సప్తఆకృతయ స్స్రోతాంసి యస్యా స్సా తథోక్తా, జాతాసతీ,ఏకధారా సంపాతేన హిమవా న్నసహే తేతి మత్వా సప్తభిః ప్రవాహైః ప్రవృత్తా సతీ త్యర్థః. ధరతీతి ధరః పర్వతః, హిమవా నిత్యర్థః + పచాద్యచ్. ని.'అహార్యధరపర్వతా'ఇత్యమరః.తస్య మూర్ధని-శిఖరేన్యపతత్ ప్రథమం పపాత. అథ బిందుసరసి బిందుసరోనామక కాసారవిశేషేపి న్యపతత్ అత్రేదం రామాయణవిరుద్ధం తత్ర 'గగనా చ్ఛంకరశిర స్తతో ధరణి మాశ్రితే'త్యేతావన్మాత్రస్యైవ కథనా ద్ధిమవన్మూర్ధ్ని పాత స్యాకథనాత్ తథాచ న్యపతత్ హరమూర్ధ నీతి పదవిభాగం కృత్వా వ్యాఖ్యానే అసాజ్గత్యపౌనరుక్త్యదోషాసక్తేః,అతః యథాశ్రుత మేవ యుక్త మిత్యుత్పశ్యామః; విరోధపరిహారస్తు,*'శిర శ్శార్వం స్వర్గా త్పశుపతిశిర స్తః క్షితిధర' మితి, భర్తృహరివచనాత్, పురాణాంతరాచ్చావసేయ ఇత్యల మతిప్రసంగేన* 'గంగా సప్తాకృతి ర్జాతా న పరం హరమూర్ధనీ'తి పాఠే గంగా హరమూర్ధని పరంసప్తాకృతి ర్నజాతా, అపితు. స్తుత్యా ప్రసన్నేన పరమేశ్వరేణ బిందుసరస్యపి క్షిప్తాసతీ సప్తాకృతిర్జాతా, సప్తా జటాయుక్తా ఆకృతి ర్యస్యా స్సా ఇ త్యేకత్ర, అన్యత్ర తు సప్తప్రకారా ఆకృతయః స్వరూపాణి యస్యా స్తథో క్తే త్యర్థః. 'సప్తోఽదంతో జటాయుక్తే నాంత స్సంఖ్యాంతరేస్మృతః' ఇతిసారస్వతః. ని. 'వ్రతీనాంతు సటాజటే' త్యమరః. ౧౩౫

తాస్వితి. తాసు-సప్తసు గంగాసు, తిస్రః-హ్లాదినీప్రభృతయో గంగాః, ప్రాచీం-పూర్వదిశంప్రతి, గతాః, తిస్రః సుచక్షుఃప్రభృతయః, ప్రాచేతసీం-వారుణీం,దిశం, ప్రతీచీ,మిత్యర్థః, గతాః అన్యా అవశిష్టా, సప్తమీ గంగా, పితృక్రియాయాం-పితృతర్పణే ఉద్యుక్తస్య తత్పరస్య,

1 మూర్ధతః.

అన్యా పితృక్రియోద్యుక్తభగీరథ పథానుగా. ౧౩౬
సైషా భాగీరథీ జహ్నోస్సత్త్రక్షేత్రం సమావృణోత్,
తాం స పీత్వా తత శ్శాంతో జహౌ శ్రోత్రేణ వర్త్మనా. ౧౩౭
తయా తటిన్యా జాహ్నవ్యా [1]ప్రాపయ్య త్రిదివం పితౄన్,
భగీరథః పురీం ప్రాప పరిపూర్ణమనోరథః. ౧౩౮

౪. అథ దాశరథి రాకర్ణితభాగీరథీకథ స్తాం సరితం విలంఘ్య

భగీరథస్య, పంథాః భగీరథపథః, + ఋక్పూరిత్యాదినా సమాసాంతః. త మనుగచ్ఛ త్యనుసృత్య యాతీతి తథోక్తా జాతేతి శేషః. భగీరథ రథానుగేతి పాఠాంతరం. ౧౩౬

సేతి. సైషా భగీరథస్యాపత్యం స్త్రీ భాగీరథీ - గంగా, జహ్నోః మునేః సత్త్రక్షేత్రం యజ్ఞవాటం సమావృణోత్ - సమంతా దావృతవతీ, తతః ఆవరణానంతరం, స జహ్నుః, తాం గంగాం, పీత్వా నిజసత్త్రక్షేత్రావరణజనితకోపా న్నిపీయ, తతశ్శాంతః భగీరథకృతస్తుత్యా ప్రసన్నస్సన్, శ్రోత్రేణ వర్త్మనా - శ్రోత్రరూపేణ మార్గేణ, జహౌ - తత్యాజ. ౧౩౭

తయేతి. భగీరథః, తయా జహ్నోరపత్యేన జాహ్నవ్యా, ఉక్తరీత్యా తస్యాపి జనకత్వా దిత్థం నిర్దేశః. తటిన్యా - గంగయా, పితౄన్ కాపిలకోపానలభస్మీకృతాన్, సౌమతేయాన్ త్రిదివం - స్వర్గం, ప్రాపయ్య నీత్వా, గంగాం పాతాళం నయన్, భస్మీకృతాన్ పితౄన్, తయా ఆప్లావ్య తత్సంస్పర్శజనితపుణ్యాత్స్వర్గలోకనివాసినశ్చ కృత్వే త్యర్థః × ఆప్నోతేర్ణ్యంతాత్ క్త్వో ల్యపి అయాదేశః. గతిబుద్ధీత్యాదినా అణికర్తుః కర్మత్వం. తతః పరిపూర్ణమనోరథ స్సన్ పురీ మయోధ్యాం ప్రాప ప్రాప్తః. ౧౩౮

అథేతి. అథానంతరం ఆకర్ణితా-విశ్వామిత్రముఖా చ్ఛ్రుతా, భాగీరథ్యాః కథా ఉపాఖ్యానం యేన స తథోక్తో దాశరథిః - శ్రీరామః, తాం సరితం - భాగీరథీం, విలంఘ్య - తీర్త్వా, తతః, విశాలాం - విశాలాఖ్యాంపురీం,విలోక్య, ఇయం పరిదృశ్యమానా పురీ, కస్య రాజ్ఞః

---

1 ప్రాపయత్; ప్రాప్యయత్.

విశాలాం పురీం [1]విలోక్య కస్యేయ మితి గాధినందన మపృచ్ఛత్.
సోఽ ప్యేవ మవోచత్ ౧౩

పురా ఖలు సురాసురాణాం సుధానిమిత్తం మిథో విరోధే

సంబంధినీత్యేవం, గాధినందనం విశ్వామిత్ర, మపృచ్ఛత్ - పృష్ట
వాన్, సగాధితనయోఽ ప్యేవం వక్ష్యమాణప్రకారే ణావోచత్ -
అకథయత్. ౧౩

అ. త దేవ వివృణోతి.—పురేతి. పురాఖలు - పూర్వకాలే, ఖలు శబ్దో వాక్యాలంకారే. ని. 'నిషేధవాక్యాలంకారజిజ్ఞాసానునయే ఖ' ల్వి త్యమరః. సురా శ్చాసురాశ్చ సురాసురాః + 'యేషాంచ విరోధః శాశ్వతిక' ఇతి నైకవద్భావః. ఏషాం కార్యత ఏవ విరోధః. గోవ్యాఘ్రాదివన్న శాశ్వతికః న జాతికృత ఇ త్యాహుః. ఏతేన సురైస్సంగతా అసురా ఇతి మయూరవ్యంసకాదిత్వా త్సమాసః. ఉత్తరపదలోప శ్చ న తు సురాశ్చాసురా శ్చేతి ద్వంద్వః. అత్రహి 'యేషాం చ విరోధశ్శాశ్వతిక' ఇత్యేకవద్భావ స్స్యా దిత్యాహు స్తం తేషాం సురాసురాణాం - దేవదానవానాం, సుధానిమిత్తం. సుధాలాభార్థ, మిత్యర్థః 'మిథోవిరోధే - అన్యోన్యవైరే, ప్రవృత్తే - ప్రసక్తేసతి, విశ్వరూపః- ప్రపంచస్వరూపః, అథవా, విశ్వాని విశ్వరక్షణతత్పరాణి, రూపాణి మత్స్యకూర్మాద్యవతారా యస్య స విశ్వరూపః శ్రీమా న్మహావిష్ణుః, విశ్వమోహినీం - జగన్మోహనజననీమ్, మాయాం యోషిదాకృతిమిత్యర్థః. ప్రదర్శ్య - దర్శయిత్వా, అన్యోన్యవైరదార్ఢ్యపాదనేన దైతేయానింద్రేణ ఘాతయితుం మాయాయోషిద్రూపేణ స్వయ మావిర్భాయ ఇత్యర్థః. శతధారపాణినా-ఇంద్రేణ, దైతేయవిదళనసమర్థ సాధనసంపన్నత్వద్యోతనార్థం శతధారపాణి నే త్యుక్తం, శతధారం పాణౌ యస్యేతి విగ్రహః + ప్రహరణార్థేభ్యః పరే నిష్ఠాసప్తమ్యౌ భవత ఇతి సప్తమ్యాః పరనిపాతః దిత్యాః అపత్యాని పుమాంసో దైతేయాః + కృదికారాదక్తిన' ఇతిజీషి స్త్రీభ్యో ఢ గితి ఢక్. తేషాం నిధనం-నాశం, కారయామాస. నచైతత్ప్రహుణికమా స్తేససర్వమారణం, కింతు కపటనాటకసూత్రధారోఽయంనిజమాయావైచిత్ర్యప్రకటనార్థమిత్థంకృతవానిత్యవ

---

1 విలోకయన్.

ప్రవృత్తే మాయాం విశ్వమోహినీం విశ్వరూపః ప్రదర్శ్య దైతేయని
ధనం శతధారపాణినా కారయామాస. ౧౮౦

[1]తేషాం జననీ దితి [2]రప్యతివేలమన్యు శ్శతమన్యుశాసనం క మపి
పుత్రం లబ్ధుకామా పత్యు [3]ర్మారీచస్య వచనా త్కుశప్లవే సుచిరం తప
శ్చచార. ౧౮౧

తాం కైతవేన [4]శుశ్రూషమాణ శ్శతధారపాణిః పాదకలిత[5]కచ

గన్తవ్యం, + 'హృక్రోరన్యతరస్యా'మి త్యణికర్తుః శతధారపాణేః కర్మత్వ
వికల్పా త్ప్రయోజ్యకర్తృత్వం. ౧౮౦

అ. తతః కింజాత మిత్యత్రాహ.— తేషా మితి. తేషాం-దైతే
యానాం, జననీ - మాతా, దితి రపి అతివేలమన్యుః - పుత్రవినాశనా
త్సముత్పన్నోత్కటకోపా, అత ఏవ శతం మన్యవః క్రతవో యస్య స
శతమన్యుః, తం శాస్తి శిక్షతీతి శతమన్యుశాసన మింద్రహన్తార మి
త్యర్థః, + కర్తరి ల్యుట్, ని. 'మన్యుః క్రోధే క్రతౌ దైన్య' ఇత్యుభయ
త్రాఽపి విశ్వః, క మప్యనిర్వాచ్యబలం పుత్రం, లబ్ధుకామా - ప్రాప్తు
కామా సతీ + 'తుంకామమనసోర'పీతి తుమునో మకారలోపః, పత్యు
ర్భర్తుః + 'పతిస్సమాస ఏ'వేతి ఘిసంజ్ఞాభావః. మారీచస్య - మరీచిబ్రహ్మ
పుత్రస్య కశ్యపస్య, వచనా దాజ్ఞావచనా త్కుశప్లవే విశాలాయాః పూ
ర్వస్థానే తపోవనే. సుచిరం - బహుకాలం, తపశ్చచార-వ్రతనియమోప
వాసాదిరూపకర్మాచరణతత్పరా బభూవే త్యర్థః. ౧౮౧

అ. తదను ఇంద్రోఽపి తత్ప్రతిక్రియాం చకారే త్యాహ.— తాం
కైతవే నేతి. శతధారపాణి ర్వజ్రహస్తః, ఏతచ్చ విశేషణం భావికా
ర్యోపయోగార్థ మి త్యవగంతవ్యమ్, శతధారపాణి రింద్రః, కైతవేన
సతిరంధ్రే గర్భం నిర్భేత్స్యామీతి కపటేన, తాం దితిం శుశ్రూష
మాణ స్తత్తత్కాలోచితై రుపచారై స్సేవమానస్సన్, పాదయోః-పాద
స్థానే, కలితో - నిక్షిప్తః, కచకలాపః-కేశసమూహో యయా తాం.
ని. 'కలాపో భూషణే బర్హే తూణీరే పిచసంహతా' విత్యమరః. తథై
వాపన్ననిద్రాం-ప్రాప్తస్వాపాం, కచా న్విస్రస్య శయ్యాయాం నిద్రాణా

---

1 తేషాంతు. 2 అభ్యుపగతమన్యుః... 3 మరీచేః. 4 శుశ్రూషమాణశ్శక్రః.
5 కేశకలాపా.

కలాపా మాపన్ననిద్రా మపవి త్రేతి నిర్వ ర్ణ్యావగాహితతదీయజఠ
రః స ప్తధా గర్భం నిర్భిద్య నిర్జగామ. ౧౪౨

దితి రపి విదితతనయ [1]వృత్తాంతా తా న్యపి స ప్త ఖండా న్యా
ఖండలేన స ప్తమరుతః కారయిత్వా త్రివిష్టపం ప్రవిష్టా. ౧౪౩

మిత్యర్థః. ఏత చ్చాత్ర నిషిద్ధ మితి భావః. అతఏవ తా మపవిత్రా-అ
శుచి రితి నిర్వర్ణ్య, అవలోక్య. ని. 'నిర్వర్ణనం తు నిధ్యానం దర్శనా
లోకనేక్షణ' మిత్యమరః. ఆలోచ్యేతియావత్. అవగాహితతదీయజఠరః-
ప్రవిష్టదితిజఠరకుహరస్సన్, గర్భం-పిండం, స ప్తధా-స ప్తభిః ప్రకారైః
+సంఖ్యాయావిధార్థేధా, విధాప్రకారః, నిర్భిద్య-విదార్య, నిర్జగామ-
నిర్గతః, జఠ రా దితి శేషః. అపవిత్రేత్యత్ర అపవిత్రా మితి ద్వితీయాన్తే
ప్రయో క్తవ్యేఽపి+ నిపాతేనేతిశబ్దేన కర్మణోఽభిహితత్వా న్న ద్వితీ
యా. కింతు ప్రాతిపదికార్థమాత్రే ప్రథమేత్యు క్తం ఏవ ము త్తరత్రాపి
ద్రష్టవ్యం. ౧౪౨

దితిరపీతి. ఇంద్రనిర్గమనానంతర్యార్థకోఽయమపిశబ్దః విదితో
విజ్ఞాత స్తనయస్య గర్భస్థస్య వృత్తాంతో విచ్ఛేదనరూపవార్తా యయా
సా తథోక్తాసతీ తాని స ప్తస ప్తసంఖ్యాకా న్యపి ఖండాని గర్భశకలాని.
ఆఖండలే నేంద్రేణ, స ప్తమరుతః - వాతాభిమానినీ ర్దేవతాః, ఆవహా
దీనాం సప్తానాం మరుతాం స్థానపాలా ని త్యర్థః. కారయిత్వా తృతీ
యం విష్టపం స్వర్గం ప్రవిష్టా ఆవహాదీనాం నామాని * 'ఆవహః ప్రవ
హ శ్చైవ సంవహ శ్చోద్వహ స్తథా, వివహాఖ్యః పరివహఃపరావహ ఇతి
క్రమాత్. సప్తైతే మారుత స్కంధా మహర్షిభి రుదాహృతాః, ఆవ
హోవ ర్తయే ద్వాయుః మేఘోల్కా వృష్టివిద్యుతః. వ ర్తయే త్ప్రవహ
శ్చాపి తథామా ర్తండమండలం, సంవహో మారుత స్కంధ స్తథా
శీతాంశుమండలమ్. వ ర్తయే దుద్వహ శ్చాపి తథా నక్షత్రమండలమ్,
పంచమో వివహాఖ్య స్తు త ద్వైవ గ్రహమండలమ్. స ప్తర్షి చక్రం స్వర్గం
గాం షష్ఠః పరివహ స్తథా, పరావహ స్తథా వాయుర్వ ర్తయే ధ్రువ
మండల' మితి. ౧౪౩

1 కదనా.

ప. అలంబుసాయా మిక్ష్వాకో ర్జాతః కశ్చి న్మహీపతిః,
[1]విశా లేతి స్వనామ్నాఽత్ర విశాలాం విదధే పురీమ్. ౧౪౪

గ. తదను తద్వా స్తవ్యేన సుమతినామ్నా నృపతినా కృతాతిథ్య స్సరాజపుత్రో భగవా న్విశ్వామిత్ర స్తత్ర నిశీథినీం నీత్వా మిథిలాం ప్రతి ప్రస్థితః ప్రతపసా ముత్తమస్య గౌతమస్యాశ్రమం ప్రదర్శ్య తద్దారానుషక్తాం కథా మిత్థ మకథయత్. ౧౪౫

అ. అస్తు తత్తథా తతః కి మి త్యాశంకాయాం ప్రశ్నస్యోత్తర మాహ.— తత ఇతి. తతః దితేః స్వర్గప్రవేశానంతరం అలంబుసాయామితి. ఇక్ష్వాకోః యుష్మద్వంశకూటస్థా ద్రాజ్ఞః, అలంబుసాయాం అలంబుసాఖ్యాయాం, నిజభార్యాయాం జాతః- ఉత్పన్నః, కశ్చి న్మహీపతిః విశాలో నామ రాజా, అత్ర కుశప్లవే, స్వస్యయ న్నామ విశాల ఇత్యభిధానం, తేనైవ అంకితా మితి శేషః. అతఏవ విశాలేతి నామ్నా ప్రసిద్ధాం విశాలాం విస్తృతాం పురీం, విదధే నిర్మమే; + వే శ్శాల చ్ఛంకటచా వితి శాలచ్ప్రత్యయః. విశాలనిర్మితత్వ మేవ విశాలాపదప్రవృత్తినిమిత్త మితి భావః. ౧౪౪

తదన్వితి. తదను విశాలానగరీవృత్తాంతకథనానంతరం, భగవాన్పూజ్యోవిశ్వామిత్రః తస్యాం విశాలాయాం వసతీతి తద్వా స్తవ్యః తత్రివసన్, + వసే స్తవ్యత్కర్తరి ణి చ్చేతి కర్తరి తవ్యప్రత్యయో వృద్ధి శ్చ. తేన సుమతిరితి నామయస్య తేన సుమతినామ్నా, నృపతినా రాజ్ఞా, కృతాతిథ్యః విహితాతిథిసత్కారః, రాజపుత్రాభ్యాం రామలక్ష్మణాభ్యాం, సహ సరాజపుత్రస్సన్ తత్ర విశాలాయాం, నిశీథినీం రాత్రిం, ని. 'నిశా నిశీథినీ రాత్రి' రిత్యమరః. నీత్వా గమయిత్వా, మిథిలాం విదేహనగరీంప్రతిప్రస్థిత స్సన్ ప్రతపసాముత్తమస్య మహాతపస్విప్రవరస్య, గౌతమస్య మునేరాశ్రమం తపోవనం, ప్రదర్శ్య తస్య గౌతమస్య దారాః భార్యా అహల్యా తస్యాః, మనుషక్తాం తదనుబద్ధాం, కథా ముపాఖ్యాన, మిత్థ మనేనప్రకారేణాఽకథయత్. కథయామాస. ౧౪౫

---

1 విశాలస్స్వనమ్నాత్ర.

ప. అ త్రాగమ ద్గౌతమధర్మదారా
ననార్యజుష్టేన పథా మహేంద్రః,
[1]స చ కుద్ధా నిర్వృషణం వృషాణం
భార్యా మదృశ్యాం చ ముని శ్చకార. ౧౪౬
వన మేత ద్గతే రామే శాపాన్ముక్తా భవిష్యసి,
ఇత్యుక్త్వా గౌతమః పత్నీం హిమాద్రిం తపసే యయౌ. ౧౪౭
[2]ఇత్థం విదితవృత్తాంతే దేవతానాంగణే తదా,

అ. తదేవ వివృణోతి. అత్రేతి. అత్రాశ్రమే, మహేంద్రః, అనార్యజుష్టేన అసాధుజనాచరితేన, పథా కితవమార్గేణేత్యర్థః,. గౌతమస్య, ధర్మస్య,దారాః ధర్మసాధికాంపత్నీ, మహల్యాం*ప్రకృతివికృతిత్వాభావేన తాదర్థ్యచతుర్థీసమాసాప్రాప్త్యా షష్ఠీసమాసః.ని. 'దారాః పుంసిచ భూమ్న్యే'త్యభిధానాత్పుంబహుత్వం. అగమత్ గ్రామ్యధర్మేణ సంగతవాన్ + గమేస్లుజి పుషాదిత్వాచ్ఛ్లేరజాదేశః. సముని ర్గౌతమ శ్చ క్రుధా అహల్యాజారత్వజనితక్రోధేన,వృషాణం మహేంద్రం ని. 'వాసవో వృత్రహా వృషే'త్యమరః. నిర్వృషణం విగతాండకోశం, ని. 'ముష్కోఽండకోశో వృషణ' ఇత్యమరః.తథా, భార్యామహల్యాం చ అదృశ్యాం పూర్వరూపపరిత్యాగేన పాషాణభావమాపన్నా మిత్యర్థః, చకార-తథా శశాప. ఉపజాతివృత్తమ్. ౧౪౬

అ. శాపాంతం కథయతి. వనమితి. రామే శ్రీరామచంద్రే, ఏతద్వనమేతదరణ్యం, గతే ప్రాప్తేసతి, శాపాత్పాషాణభావనిర్బంధరూపాత్ ముక్తాభవిష్యసి, శ్రీరామచంద్రపదారవిందరజఃకణస్పర్శా దేవ మచ్ఛాపపరిప్రాప్తాం,పాషాణభావావస్థాం,విహాయ, నిజశరీరం ప్రాప్స్యసీత్యర్థః; ఇత్యనేనప్రకారేణ, గౌతమః పత్నీమహల్యాం, ప్రత్యుక్త్వా, తపసే తపశ్చర్యార్థం, హిమాద్రిం, యయౌ ప్రాప. ౧౪౭

ఇత్థమితి. ఇత్థమనేనప్రకారేణ, దేవతానాంగణేఅగ్న్యాదిదేవసంఘే, విదితవృత్తాంతే గౌతమశాపాదింద్రోనిర్వృషణోఽభూదితివిజ్ఞాతవృత్తాంతే సతి, తదా - తస్మింత్సమయే, వృషా - ఇంద్రః, పిత్రా

1 కుద్ధస్తతో. 2 తతో.

పితౄణాం ప్రాభవా ల్లేభే మేషస్య వృషణం వృషా. ౧౪౮
త దేనా మేనసో ముక్తాం ప్రతిగృహ్ణాతు గౌతమః,
ఇతి త స్యాశ్రమం భేజే సాకం రామేణ కౌశికః. ౧౪౯
[1]దుఃఖే సుఖే చ రజ ఏవ బభూవ హేతు
స్తాదృగ్విధే మహతి గౌతమధర్మపత్న్యాః,

ణాం-పితృదేవతానాం,ప్రాభవా న్మాహాత్మ్యాత్, మేషస్య హావిష్ట్వేనకల్పితస్య, ఏడకాఖ్యపశువిశేషస్య, వృషణం, లేభే - ప్రాప, మేషవృషణం ఛిత్త్వా ఏతద్వృషణస్థానే యోజయామాసు రి త్యర్థః, అతఏవ మేషవృషణఇంద్ర ఇతి లోకవేదయోః ప్రసిద్ధిః. ని. 'మేఢ్రోరభ్రోరణోర్ణాయు మేషవృష్ణయ ఏడక' ఇత్యమరః. ౧౪౮

తదితి. తత్తస్మా త్కారణా ద్గౌతమః ఏనసః - మహేంద్రసంభోగజనితపాపాత్, ముక్తాం - యుష్మత్పాదరజోమహిమ్నేతి శేషః, ఏనా మహల్యాం ప్రతిగృహ్ణాతు - పునఃస్వీకరోతు ఇత్యుక్త్వేతి శేషః. ఇతి నైవ గమ్యమానార్థత్వా దప్రయోగః. ప్రయోగే వాపౌనరుక్త్య మి త్యాలంకారికాః. కౌశికో విశ్వామిత్రః రామేణ సాకం తస్యగౌతమ స్యాశ్రమం భేజే-ప్రాప. ౧౪౯

దుఃఖఇతి. తాదృగ్విధే-తాదృశప్రకారే, అనిర్వాచ్య ఇత్యర్థః మహ త్యనల్పే చ గౌతమధర్మపత్న్యాఃఅహల్యాయాః, దుఃఖే - పాషాణావస్థాజనితక్లేశే, సుఖే - పూర్వరూపప్రాప్తిజనితానందే చ విషయే, రజ ఏవ రజోగుణో రేణుశ్చ, ఏవకారోఽవధారణార్థకః. హేతుః కారణం బభూవ. కుతః యస్మా త్కారణా త్సా గౌతమధర్మపత్నీ గుణేన - గుణరూపేణ రజసా - రజోగుణే నేత్యర్థః, వికృతిం గతా - పాషాణావస్థావికారం ప్రాప్తా, తథా, రామస్య శ్రీరామచంద్రస్య, పాదరజసా- చరణరేణునా, ప్రకృతిం - పూర్వరూపం, ప్రపేదే, శ్రీరామచంద్రచరణారవిందరజస్సంపర్కాత్ పాషాణత్వం విహాయ నిజాకృతింప్రాపే త్యర్థః. ని. 'రజో రజోగుణే రేణావార్తవే చే'తి నానార్థరత్నమాలా. రజ ఇతి కేవలప్రకృతగోచరః శ్లేషాలంకారః. య ద్యపి పూర్వ మద్య

1 తతః. దుఃఖే.

యస్యా గ్గుణేన రజసా వికృతిం గతా సా
రామస్య పాదరజసా ప్రకృతిం ప్రపేదే. ౧౫౦

గ. తస్మి[1]న్నహల్యయా గౌతమేన చ కృత మాతిథ్యం విశ్వామిత్ర స్స రాజపుత్త్రః ప్రతిగృహ్య మిథిలోపకంఠ[2]భువి జనకయజనభవన మభజత. ౧౫౧

శ్యాం చకారే త్యుక్తం, నతుపాషాణావస్థాం, తథాపి, వికృతింగతా ప్రకృతిం ప్రపేదే, ఇత్యనేన పద్మపురాణోక్తపాషాణావస్థా సూచ్యతే తథాచ, పాద్మే* 'సా తత స్తస్య రామస్య పాదస్పర్శా న్మహాత్మనః, అభూత్సురూపా వనితా శాపాక్రాంతా మహాశిలేతి* గుహేనా ప్యుక్తమ్* క్షాళయామి తవ పాదపంకజే నాథ దారుదృషదోః కి మంతరమ్, మానుషీకరణచూర్ణ మస్తి తే పాదయో' రితి కథా ప్రథీయసీతి * మహానాటకే ప్యుక్తమ్* 'శిలాకంపం ధత్తే శివశివ వియుక్తే కఠితా మహో నారీచ్ఛాయా మయతి వనితారూప మయతే, వద త్యేవం రామే వికసితముఖీ వల్కల మురఃస్థలే ధృత్వా బద్ధ్వా కచభర ముదస్థా దృషిపథూః. * అన్యత్ర గౌతమేనచ, * పదకమలరజోభి ర్ముక్తపాషాణదేహా మలభత యదహల్యాం గౌతమో ధర్మపత్నీమ్, త్వయి చరతి విశీర్ణగ్రావవింధ్యాద్రిపాదే కతికతిభవితారస్తాపసాదారవంత ఇతి. వసంతతిలకావృత్తమ్. ౧౫౦

తస్మి న్నితి. తస్మిన్నాశ్రమే విశ్వామిత్రః అహల్యయా, గౌతమేనచ, కృత మాతిథ్యం విహిత మతిథిసత్కారం, సరాజపుత్త్రః శ్రీరామలక్ష్మణ సహితస్సన్, ప్రతిగృహ్య - స్వీకృత్య, మిథిలోపకంఠభువి విదేహనగరాంతికప్రదేశే, జనకస్యయజనభవనం - యజ్ఞశాలా మభజత - ప్రావిశత్. ని. 'విదేహా మిథిలాపురీ, ఉపకంఠాంతికాభ్యర్ణాభ్యగ్రా అ ప్యభితో వ్యయ'మితి చామరః. ౧౫౧

తదన్వితి. తదను యజ్ఞశాలా ప్రవేశానంతరం, తస్మిన్-విశ్వామిత్రే, జనకేన రాజ్ఞా విధివత్ విధ్యర్హం యథాశాస్త్ర మిత్యర్థః + 'తదర్హ' మితి వతిప్రత్యయః. అభ్యర్చితే - పూజితేసతి, నిమిర్నామ రాజా విదేహానాం కూటస్థః, తత్కులపురోధాః - తద్వంశపారంపర్యా

---

1 అహల్యయాకృత మాతిథ్య. 2 భువిజాతం.

తదను జనకేన విధివ [1]దభ్యర్చితే [2]తస్మి న్నిమికులపురోధా శ్శతానందో రఘునందన మేవ మభాషత. ౧౫౨

ప. తిష్ఠన్ క్షాత్త్రార్హవృత్త్యా మునిరగమదసావాశ్రమం బ్రహ్మసూనో
రాతిథ్యం తత్ర లబ్ధ్వా నిరవధి [3]సురభేః ప్రాభవాదిత్యవేత్య,

గతపురోహితః, పురః పురస్తాదేవ, రాజ్ఞో హితం ధత్తే పురోధా ఇతి విగ్రహః, ని. 'పురోధాస్తు పురోహిత' ఇత్యమరః. శతానందో గౌతమపుత్రః, మునిః రఘునందనం-శ్రీరామం, ప్రత్యేవం వక్ష్యమాణప్రకారేణాభాషత -అవోచత్, విశ్వామిత్రమాహాత్మ్యం వక్తు ముపచక్రమ ఇత్యర్థః. ౧౫౨

అ. తదేవ వివృణోతి. తిష్ఠన్నితి. అసావయమితి హస్తనిర్దేశః, మునిర్మననశీలో విశ్వామిత్రః, క్షత్త్రార్హవృత్త్యా - క్షత్త్రవర్గయోగ్యవ్యాపారే, 'క్షాత్త్రార్హే' తి పాఠే క్షత్త్రధర్మయోగ్యవ్యాపారే, తిష్ఠన్ వర్తమానస్సన్, పురేతి శేషః బ్రహ్మసూనో ర్వసిష్ఠస్య, ఆశ్రమం -తపోవన, మగమత్ - ప్రాప, ఆఖేటకయాత్రాయా మితి శేషః అథ తత్ర ఆశ్రమే, నిరవధి నిర్మర్యాదం షడ్రసోపేతచతుర్విధమృష్టాన్నపానాదిసమృద్ధతయా నిర్వక్తుమశక్య మిత్యర్థః, ఆతిథ్య మతిథిసత్కారం, + 'అతిథయేఇద మితి తాదర్థ్యే అతిథే ర్ఞ్య' ఇతి ఞ్యప్రత్యయః లబ్ధ్వా- ప్రాప్య, వసిష్ఠకృత మితి శేషః, తత స్సురభేః- కామధేనోః, ని. 'సురభి ర్గవి చ స్త్రియా'మి త్యమరః. ప్రాభవాత్సామర్థ్యా దిత్యేవ మవేత్య - జ్ఞాత్వా, సా సురభి, స్తేన విశ్వామిత్రేణ, ప్రార్థితా -మహ్య మియం దీయతా మితి వసిష్ఠ ముద్దిశ్య యాచితాఽభూత్ తదను యాచ్ఞానంతరం, మునివరే- మునిశ్రేష్ఠే, వసిష్ఠే, నాభ్యుపేతే ధేనుం దాతు మనంగీకృతవతి స తీత్యర్థః, నఞర్థస్య నశబ్దస్య సుప్సుపేతి సమాసః. క్రోశంతీ మార్తస్వరం కుర్వతీం, తాం ధేనుం, చకర్ష -బలాత్కారేణ నీతవాన్, తతః ప్రచురబలజుషా-అత్యంతబలిష్ఠయా, ప్రచురబలసృజేతి పాఠే ప్రకృష్టబలశకయవనాద్యుత్పాదికయేత్యర్థః, తయా ధేన్వైవ, కాందిశీకో- భయద్రుతో, బభూవ. మహాబలసంపన్నకామధేనువిదళితచతురంగబల స్సన్, పలాయితోఽభూది త్యర్థః. ని. 'కాంది

---

1 అభ్యర్థితే. 2 తస్మిన్ కుశికసుతే. 3 సురభి.

[1]సా తేన ప్రార్థితా భూ త్తదను మునివరే నాభ్యుపేతే [2]చకర్ష
క్రోశంతీం తాంత దైవప్రచురబలసృజా కాంనిశీకో బభూవ. ౧౫౩

గ. బహుశ స్తద్బలచకితస్య తపోబలాధిగతవివిధాయుధనిగమస్య
భూయోఽపి సురభినిమిత్తం సమారబ్ధసమర స్యాస్య దివ్యాస్త్రపరంప
రాం బ్రహ్మదండేన నిరుంధ న్నరుంధతీజాని రవతస్థే. ౧౫౪

శీకో భయద్రుత' ఇ త్యమరః. తదైవేత్యత్ర ఏవకారో వసిష్ఠవ్యవచ్ఛే దార్థకః. రాజాతపోబలేన నవధ్య ఇతి తే నోపేక్షితత్వా దితి భావః * తదుక్తం శ్రీరామాయణే కిష్కింధాకాండే * 'దుర్లభస్య చ ధర్మ స్య జీవితస్య శుభస్య చ, రాజానో వానరశ్రేష్ఠ ప్రదాతారో నసంశ యః. తాన్న హింస్యా న్న చాక్రోశే న్నక్షిపే న్నాప్రియం వదేత్, దేవా మానుషరూపేణ చరం త్యేతే మహీతల' ఇతి. * ప్రగ్ధరావృత్త మ్. తదుక్తం కేదారేణ * 'మ్రభ్నై ర్యానాం త్రయేణ త్రిమునియతి యుతా స్రగ్ధరా కీర్తితేయ' మితి. ౧౫౩

అ. ఏవంభూతోఽపి పున ర్యుద్ధార్థ మేవ పరివృత్త ఇత్యాహ. బ హుశ ఇతి. బహుశః బహువారం, + 'బహ్వల్పార్థా చ్ఛ స్కారకా దన్య తరస్యా' మితి శస్ప్రత్యయః, తస్యాః కామధేనో ర్బలాత్ శక్తే, శ్చకితస్య భయసంభ్రాంతస్య, ని 'చకితో భయసంభ్రాంత' ఇ త్యభిధానాత్. త పోబలేన, అధిగతాః ప్రాప్తా, వివిధా బహుప్రకారా శ్చ, ఆయుధని గమా ధనుర్వేదాద్యస్త్రవిద్యా, యేన తస్య అత ఏవ సురభినిమిత్తం - కామధేనుప్రాప్త్యర్థం, + 'తాదర్థ్యేచతుర్థీస్థానే నిమిత్తపర్యాయప్ర యోగే సర్వాసాం ప్రాయదర్శన' మితి ప్రథమా. భూయః - పునరపి, సమారబ్ధసమరస్య - ఉపక్రాంతయుద్ధస్య, అస్య విశ్వామిత్రస్య దివ్యా స్త్రపరంపరా మమానుషాస్త్రశ్రేణిం, బ్రహ్మతేజోమయేన దండేన, ని రుంధన్ - నివారయన్, మోఘీకుర్వ న్నిత్యర్థః, అరుంధ త్యేవ జాయా యస్య అరుంధతీజాని ర్వసిష్ఠః, + 'జాయాయానిఙ్' ఇతి నిఙాదేశః. అవతస్థే - ఔన్ముఖ్యేనస్థితవాన్, × 'సమవప్ర విభ్యః స్థ' ఇ త్యాత్మనేపదమ్. ౧౫౪

1 సోఽనేనప్రార్థితోఽభూ. 2 చకర్షన్.

తతోఽయం జాతవ్యళీకః [1]క్షాత్రా త్తేజసః పరం బ్రాహ్మ మేవ మహో మహీయ ఇతి నిశ్చిత్య తత్సిద్ధయే దక్షిణస్యాం దిశి తీవ్రతరం తప శ్చచార. ౧౫౫

అథ సావిత్రః క్షత్రియ స్త్రిశంకు స్సశరీరః స్వర్గసిద్ధి [2]మభ్యర్థయ మానో వసిష్ఠేన ప్రత్యాఖ్యాత స్తస్య పుత్రై ర్మహోదయాదిభి

తత ఇతి. తత స్తదనంతరం, అయం విశ్వామిత్రః, జాతవ్యళీకః - క్షత్రియబలే సముత్పన్నాప్రీతిస్సన్, ని. 'అళీకంత్వప్రియేఽనృతఇత్య మరః, అథవా ఉత్పన్నదుఃఖః. ని. 'వ్యళీకమస్త్రీ తేదుఃఖే' ఇతివైజయంతీ. అత ఏవ క్షాత్రాత్ - క్షత్రసంబంధినః, తేజసః బలాత్, ని. 'తేజః ప్రభావే దీప్తౌచ బల' ఇత్యమరః. పర మత్యంతం, బ్రాహ్మం - బ్రహ్మసంబంధ్యేవ, మహ స్తేజో, మహీయో- మహత్తరం, ప్రశస్త మితి యావత్, ఇతి, నిశ్చిత్య - నిర్ధార్య. * తథా శ్రీరామాయణే 'ధిగ్బలం క్షత్రియబలం బ్రహ్మతేజోబలం బలమ్, ఏకేన బ్రహ్మదండేన సర్వాస్త్రాణి హతాని మే' ఇతి. తత్సిద్ధయే బ్రహ్మతేజఃప్రాప్త్యర్థం, దక్షిణస్యాం, దిశి, తీవ్రతర మత్యుగ్రం, తప శ్చచార ఘోరతరతపోనిష్ఠోఽభూదిత్యర్థః. ౧౫౫

అథేతి. అథానంతరం, సావిత్రః - సవితృవంశోద్భవః, క్షత్రియః - క్షత్రకులప్రసూతః, × 'క్షత్రాద్ఘః' ఇతి ఘప్రత్యయః, విశేషణద్వయే నాపి గృహీతాపరిత్యాగిత్వం సూచ్యతే. త్రిశంకూరాజా, సశరీరః - శరీరసహితస్సన్నేవ, స్వర్గసిద్ధిం -, స్వర్లోకప్రాప్తిం, అభ్యర్థయమానః సశరీరఏవాహంస్వర్గం యాస్యామీతి యాచమానస్సన్నిత్యర్థః, వసిష్ఠేన గురుణా, ప్రత్యాఖ్యాతః సశరీరస్వర్గగమనమశక్యమితినిరాకృతః, తథా నిర్బంధకుపితైః. యుష్మాభి రపి వా, గురుపుత్రై రహం సశరీరఏవ స్వర్గం ప్రాపణీయ ఇతి పునః పున ర్యాచ్ఞానిర్బంధజనితోపద్రవసంజాతకోపైః, మహోదయ ఏవ ఆదిర్యేషాం తైః, తస్య వసిష్ఠస్య పుత్రైః దత్తః చండాలభావో యస్య స తథోక్తః, చండాలో భవేతి శప్త స్సన్నిత్యర్థః. త మేనం విశ్వామిత్రం తపస్యంతం శరణ

---

1 క్షాత్రతేజసః. 2 ప్రార్థయమానః.

ర్నిర్బంధకుపితై ర్ద త్తచండాలభావ స్త మేనం శరణ మభజత. ౧౫౬
అసావపి తన్మనోరథ[1]పరిపూ ర్తయే క్రతు మేకం [2]ప్రాక్రమత. ౧౫౭
తత్ర సమాగతేషు బ్రాహ్మణేషు జుగుప్సయా [3]త్రిశంకో రనాగతా న్వసిష్ఠపుత్రా నయం శాపేన శ్వభక్షకా నకరోత్. ౧౫౮
[4]తతః క్రతుభుజాం వర్గేఽపి స్వర్గా దనవతీర్ణే. ౧౫౯
ప. అయం మహాత్మా తపసాం ప్రభావా
దారోపయామాస దివం త్రిశంకుమ్,

మభజత; తత్ప్రీతిపక్షతయా అయం మాం స్వర్గంప్రాపయిష్య తీతి శరణాగతోఽభూ దిత్యర్థః. ౧౫౬

తతః కి మత ఆహ. అసావితి, అసౌ విశ్వామిత్రోఽపి, తస్య త్రిశంకో, ర్మనోరథపరిపూ ర్తయే - సశరీరస్వర్గప్రాప్తిరూపమనోరథం పరిపూరయితుమిత్యర్థః, ఏకం క్రతుం, ప్రాక్రమత - కంచిద్యాగం ప్రారబ్ధవానిత్యర్థః. ౧౫౭

తత్రేతి. తత్ర త్రిశంకోస్సంబంధిని, తస్మిన్క్రతౌ, బ్రాహ్మణేషు - బ్రహ్మర్షిషు, సమాగతేషు విశ్వామిత్రభయా దుపాగతేషు, సత్సు, త్రిశంకో ర్యాజ్యాత్, × 'జుగుప్సావిరామే' త్యాదినా పంచమీ. జుగుప్సయా శాఖాంతరం ప్రవిష్టః, జాతిభ్రష్టోఽస్మత్పరిపంథినం శరణంగత శ్చండాలోఽయం యజమానః, క్షత్రియశ్చ యాజక, స్తస్మా త్తత్ర గమన మనుచిత మి త్యుత్పన్నమనస్సంకోచే నేతి భావః. అనాగతా నసంప్రాప్తాన్, వసిష్ఠస్య పుత్రాన్, అయం విశ్వామిత్రః, శాపేన, శ్వభక్షకా నకరోత్, య తోఽస్మదుపక్రాంతయాగం ప్రతీర్ష్యయా న సమాగతా స్త ఇమే వసిష్ఠస్య పుత్రాః అతః శ్వమాంసభక్షకా భవం త్వితి శశాపేత్యర్థః. ౧౫౮

తతఇతి. తత స్తదనంతరం, క్రతుంభుంజతఇతిక్రతుభుజః తేషామింద్రాదిదేవానాం, వర్గే - సంఘేపి, స్వర్గాదనవతీర్ణే, జుగుప్సయైవ అనవతరతిసతి, హవిర్భాగాన్ గృహీతు మితి శేషః. ౧౫౯

అయ మితి. మహాత్మా - మహానుభావోఽయం, విశ్వామిత్రః, తపసాం ప్రభావా త్తపస్సామర్థ్యాత్, త్రిశంకుం దివం - స్వ

---

1 పూ ర్తయే. 2 కర్తుంప్రాక్రమత. 3 త్రిశంకుయజనేఽనాగతాన్. 4 తత్ర.

నీలాంబరం నిహ్నుతరాజవేషం
వర్షానిశీథా దవిశేషవేషమ్. ౧౬౦

అపాతయ త్స్వర్గ ముపాశ్రియంతం
సంజాతమన్యు శ్శతమన్యు రేనమ్,
తతోఽవల మ్బ్యాస్య నియోగశంకుం
లేభే త్రిశంకు ర్గగనే ప్రతిష్ఠామ్. ౧౬౧

ర్గం, ఆరోపయామాస - ఆరోపితవాన్, + గుహ్యోర్ణ్యంతాల్లిట్. 'దుహః పోఽన్యతరస్యా' మితి పకారః. 'గతిబుద్ధ్యే' త్యాదినా అణికర్తుః ణౌ కర్మత్వం. కీదృశం త్రిశంకుం, నీలమంబరం వాసో వ్యోమ చ యస్య తం, ఏకత్ర చండాలాకృతిధారిత్వా దన్యత్ర మేఘావరణజనితాంధకారావృతత్వా చ్చేతి భావః. ని. 'అంబరం వాససి వ్యోమ్నీ'తి విశ్వః. తథా నిహ్నుతః - ఆచ్ఛాదితః - రాజవేషో నృపనేపథ్యం, చంద్రప్రకాశశ్చ యస్మిన్ తం, ని. 'రాజా ప్రభౌ నృపే చంద్రే యక్షే క్షత్రియశక్రయో' రితి విశ్వః. అతఏవ వర్షానిశీథాత్ - ప్రావృట్కాలార్ధరాత్రా, దవిశేషో విశేషరహితో వేషో యస్య తం, అర్ధరాత్రతుల్యాకార మిత్యర్థః. ని. 'స్త్రియాం ప్రావృట్ స్త్రియాం భూమ్ని వర్షా' ఇతి. 'అర్ధరాత్రనిశీథౌ ద్వా'వితిచామరః. శ్లేషాలంకారః ఇంద్రవజ్రావృత్తం. ౧౬౦

అపాతయ దితి. తత స్తదనంతరం, శతం మన్యవః క్రతవో యస్య శతమన్యు రింద్రః, సంజాతమన్యుః చండాలం కి మితి స్వర్గమారోపితవా నితి సముత్పన్నక్రోధ స్సన్, ని. 'మన్యు ర్దైన్యే క్రతౌ క్రుధీ' త్యమరః. స్వర్గ, ముపాశ్రయంతం - ప్రవిశంతం, మేనం త్రిశంకు, మపాతయత్ - పాతయామాస, తతోఽనంతరం, త్రిశంకుః పతమానఇతి శేషః, అస్య మహాత్మనో విశ్వామిత్రస్య, నియోగశంకుం, త్వ ము త్రైవ తి ష్ఠే త్యాజ్ఞారూపాలంబనయష్టివిశేషం, అవలం బ్యావష్టభ్య, గగనే ప్రతిష్ఠాం స్థితిం, లేభే-ప్రాప, ఏతన్నియోగావలంబేన అంతరిక్షేస్థితో భూ దిత్యర్థః. మహాత్మానః కింవాకర్తుం నశక్నువంతీతిభావః. ఉపజాతివృత్తమ్. ౧౬౧

౫. తతో[1] గీర్వాణగణప్రార్థనయా పరిత్యక్తభువనాంతరనిర్మాణకర్మాణం తత్ర తపఃప్రత్యూహైః ప్రత్యుద్యూతత ఇతి పశ్చిమాయాం దిశి పుష్కరే పుష్కలం తప శ్చరంత మను మంబరీషయజ్ఞపశునాశ

తతఇతి. తతః - త్రిశంకో ర్గగనప్రతిష్ఠాపనానంతరం, గీర్వాణప్రార్థనయా పురందరాదిబృందారకబృందయాచ్ఞయా, పరిత్యక్తం - విసృష్టం, భువనాంతరనిర్మాణకర్మ - స్వర్గాంతరరచనైవ కర్మ, యేన తథాతత్ర దక్షిణస్యాందిశి, తపఃప్రత్యూహై స్తపోవిఘ్నైః. ని. 'విఘ్నోఽంతరాయః ప్రత్యూహ' ఇత్యమరః. ప్రత్యుద్యూతత స్సంజాత ఇతి, పశ్చిమాయాందిశి, పుష్కరే - తీర్థవిశేషే, పుష్కలం - సమగ్రం, తపశ్చరంత, మముం విశ్వామిత్రం, అంబరీషస్య మహారాజస్య, యజ్ఞపశునాశే నిమిత్తే, ప్రాయశ్చిత్తార్థం-ప్రాయశ్చిత్తం నామ ప్రారబ్ధకర్మలోపజనితదురితనిరాకరణార్థం - అవశ్యకర్తవ్యకర్మవిశేషః, తదర్థం బహ్వీభి రనేకాభి, కృతసంఖ్యాకాభిరిత్యర్థః, + 'వోతో గుణవచనా' దితి జీప్. గోభి ర్మూల్యభూతాభిః, క్రీత్వా క్రయద్రవ్యదానేన స్వీకృత్య, నరపశుతాం నీయమానః, తత్ప్రాయశ్చిత్తస్య నరపశుని ర్వర్త్యత్వేన విధిబోధితత్వాదితిభావః, తావత్తదానీం. ఋచీకస్య ఋచీకనామ్నః, కస్యచి ద్దరిద్రబ్రాహ్మణస్య, శున శ్శేఫః-శున శ్శేఫనామాశున ఇవ శేఫో యస్యేతి విగ్రహః + 'శేఫపుచ్ఛలాంగూలేషు శునః'ఇత్యలుక్ మధ్యమపుత్రః, శునఃపుచ్ఛః శునోలాంగూలః, ఇత్యాద్యతృతీయపుత్రాపేక్షయా మధ్యమోఽయంపుత్రః,మధ్యేభవో మధ్యమః, + మధ్యాన్మ ఇతి మ ప్రత్యయః. 'పితా జ్యేష్ఠ మవిక్రేయం మాతాచాహ కనీయసమ్, విక్రీతం మధ్యమం మన్యే రాజపుత్ర నయస్వమా'మితి శ్రీరామాయణే తేనైవోక్తత్వాత్. శరణ మయాచత, ఆపన్నోఽహం మత్ప్రాణసంరక్షణంకుర్వితి ప్రార్థితవా నిత్యర్థః, నను ఋచీకోఽయంబ్రాహ్మణః తత్కథంస్వదగ్ధోదరపూరణాయ పశ్వర్థం స్వపుత్రదానరూపం పాపం కృతవాన్, కించ 'ఆత్మా వై పుత్రనామాసీ' తి శ్రుతేః. పుత్ర స్యాత్మరూపత్వాత్ ఆత్మహంతృత్వదోషప్రసంగా చ్చేతి చేత్. సత్యం బుభుక్షితస్యాస్య తాదృగ్వివేకశూన్యత్వాత్, తదుక్తమ్ 'త్యజే త్క్షుధార్తా

1 సర్వగీర్వాణగణ.

ప్రాయశ్చిత్తార్థం బహ్వీభి ర్గోభిః క్రీత్వా నరపశుతాం నీయమాన స్తావదృచీకస్య మధ్యమపుత్ర శ్శునశ్శేఫ శ్శరణ మయాచత. ౧౬౨

అయం భగవా న్నిజతనయవినిమయేన రక్షితు మేన మున్ముఖః పరాఙ్ముఖేభ్య స్తేభ్యో హవిష్యందాదిభ్య శ్శాపేన వసిష్ఠతనయదశాం దత్వా గాధాద్వయప్రీతాభ్య మిన్ద్రోపేన్ద్రాభ్య మంబరీషం శునశ్శేఫం చ పరిపూర్ణమనోరథా కారయామాస. ౧౬౩

మహిళాపి పుత్రం భుఙ్క్తే క్షుధార్తా భుజగీ స్వమండమ్, బుభుక్షితః కిం న కరోతి పాపం క్షీణా నరా న్నిష్టగుణా భవంతి'. అన్యచ్చ * 'అస్యదగ్ధోదర స్యార్థే కిం న కుర్యాం త్యసాంప్రత' మితి. అత స్తథా కృతవా నిత్యల మతిప్రసంగేన. ౧౬౨

అ. తతః కిం కృతవా న్ముని రిత్యత ఆహ. అయ మితి. అయ మితి పురోవర్తినో నిర్దేశః, భగవా 'నుత్పత్తించ వినాశంచే' త్యుక్తలక్షణః విశ్వామిత్రః, నిజతనయవినిమయేన - స్వపుత్రప్రత్యర్పణేన, ఏనం శునశ్శేఫం, రక్షితుంపాలయితు, మున్ముఖః' * 'సర్వకామసమృద్ధస్య హ్యశ్వమేధస్య యత్ఫలమ్, తత్ఫలం లభతే త్రస్తే రక్షితే శరణాగతే' ఇతి. శరణాగతరక్షణే మహాఫలశ్రవణాత్, నిజతనయార్పణేనాప్యేనం పశుభావనిర్బంధా న్మోచయితుం కృతనిశ్చయ స్సన్ని త్యర్థః. పరాఙ్ముఖేభ్యః వినిమయానంగీకారేణ ప్రతికూలేభ్యః హవిష్యందః ఆది ర్యేషాం తేభ్యో హవిష్యదప్రముఖేభ్యః తేభ్యః నిజతనయేభ్యః శాపేన, వసిష్ఠతనయదశాం శ్వభక్షకావస్థాం, దత్వా, వసిష్ఠతనయా ఇవ శ్వమాంసభోజినోభవంత్వితిశప్త్వే త్యర్థః, ని. 'దశా వరావవస్థాయా' మితి విశ్వః. గాధాద్వయప్రీతాభ్యాం- గాధయోరిన్ద్రోపేంద్రప్రసాదకసూక్తివిశేషయోర్ద్వయేన శునశ్శేఫగీతేన ప్రీతాభ్యాం-సంతుష్టాభ్య మిన్ద్రోపేంద్రాభ్యాం, యాగాధిష్ఠాతృదేవతాభ్యాం,అంబరీషంశునశ్శేఫంచేత్యుభౌ పరిపూర్ణమనోరథా - సంపూర్ణాభిలాషా కారయామాస. ఇంద్రోపేంద్రసంతోషోత్పాదనపూర్వకం యజ్ఞస్య సాంగత్వాపాదనేన అంబరీషమనోరథం ప్రాణపరిత్రాణేన శునశ్శేఫమనోరథంచ పూరయామాసే త్యర్థః. ౧౬౩

తత స్తపస్యంత మేనం మేనకాసంగత స్తపోభంగశ్చిర మంగీ చకార. ౧౬౪

[1]పశ్చాత్పశ్చాత్తాపాభిభూతోఽయ ముత్తరే భూభృతి కౌశికీ తీరే ఘోరం తప శ్చచార. ౧౬౫

తత్ర జంభారిప్రహితాం రంభాం 'శైలీభవే'తి శప్త్వా పూర్వస్యాం దిశి నిర స్తనిశ్వాసం తపశ్చర న్నముష్మి న్నూష్మణా తపోగ్నే [2]రుద్వి

తత ఇతి. తత స్తదనంతరం, తపస్యంతం-తపఃకుర్వాణం, తపో నిష్ఠ మి త్యర్థః ఏనం విశ్వామిత్రం మేనకాయాః మేనకాఖ్యాయా అప్సరస, స్సంగతః-సంగాత్, + పంచమ్యా స్తసిః. తపోభంగ స్తపో విఘ్నః, కర్తా, చిరం-బహుకాలం, అంగీచకార-అనుససార, మేనకా సంభోగతాత్పర్యేణ చిరకాల మయం పరిత్యక్తనియమోఽభూ దితి భావః. తపోభంగస్యప్రాబల్యం బోధయితుం కర్తృకర్మవ్యత్యాసః. ౧౬౪

పశ్చాదితి. పశ్చాత్తదనంతరమయం విశ్వామిత్రః, పశ్చాత్తాపేన కిమేత దస దాచరిత మంగీకృత మిత్యనుతాపే,నాభిభూతః ఆక్రాంత స్సన్నుత్తరే ఉత్తరస్మిన్, భూభృతి - హిమవత్పర్వతే, × 'పూర్వాదిభ్యో నవభ్యో వే'తి వికల్పాత్ తస్మి న్నాదేశాభావః. కౌశిక్యా స్తత్ర త్యాయాః స్వభగిన్యా, నద్యాః, స్తీరే, ఘోరమత్యుగ్రం, తప శ్చచార, తథాచ శ్రీరామాయణే:'కౌశికీ పరమోదారా ప్రవృత్తా చ మహానదీ, దివ్యపుణ్యోదకా రమ్యా హిమవంత ముపాశ్రితా. లోకస్య హితకామార్థం ప్రవృత్తా భగినీమమే'తి శ్రీరామంప్రతిస్వేనైవోక్తమ్. ౧౬౫

తత్రేతి. తత్ర హిమవత్పర్వతే, జంభారిణా - జంభాఖ్యదైత్య ద్వేషిణేంద్రేణ, ప్రహితాం - తపోవిఘ్నార్థంప్రేషితాం, రంభా మప్సరసం, ని. 'స్త్రియాం బహుష్వప్సరస స్స్వర్వేశ్యా ఊర్వశీ ముఖాః, ఊర్వశీ మేనకా రంభా ఘృతాచీ చ తిలోత్త మే'త్య మరః. శైలీ - శిలామయీ, మయడర్థే అణ్, శిలారూపాభవేతి శప్త్వా శాపేన పాషాణావస్థాం దత్త్వే త్యర్థః, పూర్వస్యాందిశి - ప్రాచ్యాం, నిర స్తనిశ్వాసం - నిరుద్ధప్రాణసంచారం యథాతథా, రేచక పూరకకుంభకలక్షణ ప్రాణాయామసహిత మిత్యర్థః, అముష్మి న్ని

1 తతః. 2 ఉద్విగ్నమానసః.

గ్నామరసఖ స్తామరసాసన స్సన్నిధాయ జితేంద్రియత్వా ద్బ్రహ్మర్షి
రసి వసిష్ఠోఽప్యేవం వ్యాహరతు భవంత మిత్యభాషత. ౧౬౬

ప. అసౌ వసిష్ఠ నిర్దేశా ద్బ్రహ్మర్షిత్వ మవిందత,
యథోపనయసంస్కారా ద్ద్విజన్మా బ్రహ్మవర్చసమ్. ౧౬౭
ఇతి జనకపురోధశ్శ్లాఘితో గాధిసూను
స్సహ నృపతనయాభ్యాం శర్వరీం తత్ర నీత్వా,

శ్వామిత్రే, తపశ్చరతి మహోగ్రతపోనిష్ఠాపరతంత్రే సతి, తపోగ్నే
స్తపోరూపవహ్నే, రూష్మణా సంతాపజనకజ్వాలయా, ఉద్విగ్నావి
హ్వలాః, యే అమరా దేవా, స్తేషాంసఖా తత్సఖః, భయసంభ్రాంతాఖి
లగీర్వాణసహిత స్సన్నిత్యర్థః, + 'రాజాహస్సఖిభ్య ష్టచ్' ఇతి టచ్. తా
మరసాసనో - బ్రహ్మ, సన్నిధాయ సన్నిహితో భూత్వా, జితేంద్రియ
యత్వా ద్విషయప్రవృత్తిప్రతిరోధేన శిక్షితేంద్రియగ్రామత్వా ద్ధేతోః
బ్రహ్మర్షి రసి జాతః, వసిష్ఠోపి త్వత్ప్రతిపక్షోపి, భవంత మేవం బ్రహ్మర్షి
రసీతి, వ్యాహరతు - వదతు, మదనుగ్రహేణేతి శేషః. తేనైవ తవ మ
నసి విద్యత ఇతి భావః, ఇతీత్థ మభాషత. ౧౬౬.

అ. తతః కింతత్రాహ. అసా వితి. అసౌ విశ్వామిత్రః, వసిష్ఠ
స్య, నిర్దేశా న్నిరూపణా, ద్బ్రహ్మర్షిత్వం - బ్రాహ్మణఋషిత్వం, ద్వే
జన్మనీ ఉత్పత్తికర్మభ్యాం యస్యస ద్విజన్మా - బ్రాహ్మణః, ఉపనయసం
స్కారా దుపనయనరూపసంస్కారా, ద్బ్రహ్మవర్చసం యథా బ్రహ్మ
తేజ ఇవ, అవిందత-అలభత + 'బ్రహ్మహస్తిభ్యాం వర్చస' ఇతి అచ్ప్ర
త్యయః. అత్ర యథాశబ్దః ఇవార్థకః. 'ఇవ వద్వా యథా శబ్దా' ఇతి
దండ్యాచార్యానుశాసనాత్. అత ఏవోపమా. ౧౬౭

ఇతీతి. ఇత్యుక్తప్రకారేణ, జనకస్య, పురోధసా - పురోహితేన,
శతానందేన, శ్లాఘితః-ప్రశంసితః, గాధిసూను ర్విశ్వామిత్రః, నృపత
నయాభ్యాంసహ - శ్రీరామలక్ష్మణాభ్యాం సాకం, తత్రయజ్ఞశాలా
యాం, శర్వరీం-రాత్రిం, నీత్వా-గమయిత్వా, సరసిజదయితాయ-పద్మ
బాంధవాయ, ఛాందసాయ - ఛందోమయాయ, సంధ్యాత్రయేపి క్ర
మేణ ఋగాదివేదత్రయమయత్వా దితి భావః తథాచ శ్రుతిః. ఋగ్భిః
పూర్వాహ్ణే దివి దేవ ఈయతే. యజుర్వేదేతిష్ఠతిమధ్యే అహ్నః సా

విధివ దదిశ దర్ఘ్యం పుష్పదర్భాగ్రగర్భం
సరసిజదయితాయ జ్యోతిషే ధాందసాయ. ౧౬౮

౫. తదను రామలక్ష్మణనిరీక్షణకౌతుకా దనవరత[1]పతితేన వికచకువలయనిచయోపచీయమానమేచక [2]మరీచిమలిమ్లుచేన[3]పౌరనారీజనలోచ

మవేదేనాస్తమయేమహీయత' ఇతి జ్యోతిషే - సూర్యాయ, పుష్పదర్భాగ్రగర్భం-పుష్పదర్భాంకురమిశ్రం, తథాభూతస్యైవ శాస్త్రచోదితత్వా దితి భావః. ఉక్తంచ జ్ఞానవాసిష్ఠే, * 'దత్వార్ఘ్యం కీర్ణకుసుమం ప్రణమ్యార్కౌ ప్రదక్షిణైః, విప్ర మాహ ద్విజో వాక్యై రంభోదమివ చాతక' ఇతి. అర్ఘార్థం పూజార్థం ద్రవ్య మర్ఘ్యం జలాంజలిః, + 'పాదార్ఘాభ్యాం' చేతి యత్ప్రత్యయః. ని. 'మూల్యే పూజావిధా వర్ఘః, షట్సుత్రిష్వర్ఘ్యమర్ఘార్థ' ఇతి చామరః. విధివత్ - విధ్యర్హం, యథాశాస్త్ర మిత్యర్థః; + 'తదర్హ'మితి వతిప్రత్యయః అదిశత్ దత్తవాన్; అత్ర శ్రుతిః. * 'తదుహ వా ఏతే బ్రహ్మవాదినః పూర్వాభిముఖాః స్సంధ్యాయాం గాయత్ర్యాభిమంత్రితా ఆప ఊర్ధ్వం విక్షిపంతి తా ఏతా ఆపో వజ్రీభూత్వా తాని రక్షాంసి 'మందేహారుణే ద్వీపే ప్రక్షిపంతీ'తి. మాలినీవృత్తమ్. ౧౬౮

తదన్వితి. తదను అర్ఘ్యప్రదానానంతరం. విశ్వామిత్రః, రామలక్ష్మణయోః కర్మణోః, నిరీక్షణకౌతుకా ద్విలోకనకౌతూహలాద్ధేతోః. ని. 'కౌతూహలం కౌతుకం చ కుతుకం చ కుతూహల' మిత్యమరః. అనవరతపతితేన - నిరంతరప్రసృతేన, వికచకువలయానాముత్ఫుల్లనీలోత్పలానాం, నిచయేన సమూహేన, ఉపచీయమానా - ప్రవర్ధ్యమానా, యా మేచకమరీచి శ్శ్యామలకాంతిః, ని. 'కృష్ణే నీలాసితశ్యామకాలశ్యామలమేచకా' ఇత్యమరః. తస్యాః మలిమ్లుచేన - పాటచ్చరేణ, తిరస్కారకేణేతి యావత్, తద్వన్నీలవర్ణేనేత్యర్థః. అత ఏవోపమా. ని. 'ప్రతిరోధిపరాస్కందిపాటచ్చరమలిమ్లుచా' ఇత్యమరః. పౌరనారీణాం - పురసుందరీణాం లోచనరోచిషా - నయనకాంత్యా, కవచితః - సంవలితః, నరపతేః, పంథా నరపతిపథః రాజమార్గోయస్యాస్తాం, + 'ఋక్పూ'రిత్యాదినా సమాసాంతః; రాజా

1 పాతితేన. 2 మరీచివిచిమలి. 3 పౌరనారీలోచన.

నరోచిషా కవచితనరపతిపథాం జనకరాజధానీం విశ్వామిత్రః ప్రవిశ్య దశరథతనయా [1]విద మభాషత. ౧౬౯

అస్యాం ఖలు నగర్యా మారబ్ధయజ్ఞస్య రాజ్ఞో జనకస్య భాగధేయా త్సీతానామధేయభాజన మజీజన త్కన్యారత్నం రత్నగర్భా భగవతీ. ౧౭౦

[2]అస్యాః [3]పురః కి [4]మపరం మాహాత్మ్యం. [5]కుతః. ౧౭౧

న్తో ధీయం తేఽస్యా' మితి రాజధానీ. జనకస్య రాజధానీ జనకరాజధానీ మిథిలానగరీ, తాం, +'కరణాధికరణయో' శ్చే త్యధికరణార్థే ల్యుట్ప్రత్యయః. ప్రవిశ్య, దశరథతనయా-శ్రీరామలక్ష్మణౌ, ప్రతీదం వచన, మభాషత. ౧౬౯

అ. త దే వాహ. అస్యా మితి. అస్యాం, నగర్యాం మిథిలాయాం, ఖలు శబ్దః ప్రసిద్ధార్థకః, భగవతీ పూజ్యా, రత్నాని మణయో గర్భే యస్యాస్సా రత్నగర్భా భూః, ని.'జగతీ రత్నగర్భాచే' త్యమరః. ఆరబ్ధయజ్ఞ స్యోపక్రాంతసవనస్య, రాజ్ఞః, హాలముఖకర్షణేన - యజ్ఞభూమిం శోధయత ఇత్యర్థః భాగధేయా ద్భాగ్యా ద్ధేతోః, ని. 'దైవం దిష్టం భాగధేయం భాగ్యం స్త్రీ నియతి ర్విధి' రి త్యమరః, సీతాలాంగలపద్ధతి స్తజ్జన్యత్వా త్సీతేత్యన్వర్థసంజ్ఞా, ని. 'సీతాలాంగల పద్ధతి' రిత్యమరః, సీ తేతి నామధేయస్య నామ్నో భాజనం పాత్రం, + 'నామరూప భాగేభ్యః స్వార్థే ధేయో వక్తవ్య' ఇ త్యుభయ త్రాపి ధేయప్రత్యయః. కన్యారత్నం - శ్రేష్ఠాం కన్యకా మిత్యర్థః, అజీజనత్-జనయామాస; రత్నగర్భాయా స్తస్యాః రత్నజననం యుక్త మే వేతి భావః + జనే ర్ణ్యా చ ఙ్యుపధాయా హ్రస్వోఽభ్యాసదీర్ఘ శ్చ. ని. 'రత్నం శ్రేష్ఠే మణా వ పీ'తివిశ్వః; 'జాతౌజాతౌ చ యచ్ఛ్రేష్ఠం త ద్రత్న మభిధీయత' ఇ త్యభిధానాత్. ౧౭౦

అస్యా ఇతి. అస్యాః, పురో మిథిలానగర్యాః, అపరం - ఇతో న్యన్మాహాత్మ్యం, మహానుభావత్వం కిం వర్ణనీయమస్తి; నకించిదస్తీ త్యర్థః, కుతః యతః యస్మాత్కారణాత్. ౧౭౧

---

1 ఇత్థమ్. 2 తస్యాః. 3 పునః. 4 కిం పరం కిమపి. 5 యతః.

ప. [1]దేవ్యా యస్యా వసన ముదధిః పీఠికా హాటకాద్రి
ర్హార స్సింధు స్సగరతనయస్వర్గమార్గైకబంధుః,
క్రీడాశైలః [2]పరమపురుషక్రోడదంష్ట్రా చ తస్యా
స్సీతామాతు ర్జగతి మిథిలాం సూతికాగేహ మాహుః. ౧౭౨

దేవ్యా ఇతి. యస్యా దేవ్యా భూదేవ్యాః, ఉదకాని ధీయంతే ఽస్మి న్ని త్యుదధిః - సముద్రః, × 'ఉదకస్యోద స్సంజ్ఞాయా' మిత్యుదకశబ్దస్య ఉదాదేశః; వసనం - వస్త్రం, తథా, హాటకాద్రి స్స్వర్ణాచలః, ని. 'స్వర్ణం సువర్ణం కనకం హిరణ్యం హేమ హాటక' మిత్యమరః; అల్పం పీఠం పీఠీ సైవ పీఠికా ఉపవేశనపీఠం, × గౌరాదిత్వాత్ జీష్; తతః స్వార్థేకః; 'కేణ' ఇతి హ్రస్వః; తథా సగరతనయానాం కపిలకోపానలదగ్ధానాం స్వర్గమార్గే ఏకబంధుః - ముఖ్యసుహృత్, స్వర్లోకప్రాపికే త్యర్థః; సింధు స్సరిత్, మందాకినీతి యావత్, హారో ముక్తాకలాపః, ని. 'దేశే నదవిశేషే ఽబ్ధౌ సింధు ర్నా సరితి స్త్రియా' మిత్యమరః. తథా, పరమపురుషః - పురుషోత్తమో విష్ణుః, స చాసౌ క్రోడో వరాహ శ్చ తస్య దంష్ట్రా దంతవిశేష శ్చ క్రీడాశైలో - విహారాచలః, సర్వతా భూ దితి శేషః, తస్యా, స్సీతామాతు స్సీతాజనన్యాః, భూదేవ్యాః జగతి - జగత్స్వి త్యర్థః, మిథిలాం పరిచ్ఛిన్నతయా వర్తమానాం, మిథిలానగరీం, సూతికాగేహం - సూతికాగృహ మాహుః - బ్రువంతి, యత ఏవ మపరిమేయానుభావాయా భూదేవ్యా, మిథిలాం సూతికాగేహం కథయం త్యతో ఽస్యా మాహాత్మ్యం కి మన్య ద్వక్తవ్య మ స్తీ త్యర్థః; + 'బ్రువః పంచానా' మిత్యాదినా ణలాదేశః. బ్రువ ఆహాదేశశ్చ అత్రో దధ్యాది ష్వూపరంజకత్వేన వసనత్వాదిరూపణా త్సమస్తవస్తువర్తిరూపకాలంకారః. * 'ఆరోపవిషయస్య స్యా దతిరోహితరూపిణః, ఉపరంజక మారోప్యమాణం తద్రూపకం మత' మితి లక్షణాత్. అత్ర తథా ఽల్పీయస్యాం మిథిలాయాం సాగరాంబరాదిమత్తయా మహీయస్యా భూదేవ్యా ఆధేయత్వకథనా దధికప్రభేదో ఽలంకారః, తదుక్తమ్. * ఆధారాధేయయో రానురూప్యాభావో ఽధికో మత ఇతి. అయం చోక్త రూపకానుప్రాణిత ఇతి సంకరః. మందాక్రాంతా వృత్తః. ౧౭౨

1 యస్యాః పృథ్వ్యాః. 2 ప్రథమపురుష.

ప. [1]అత్ర సీతావివాహార్థ మమరై రపి దుష్కరమ్,
జనకః కల్పయామాస ధనురారోపణం పణమ్ ౧౭౩
ఇతి.—తతో మహర్షి ర్జనకస్య రాజ్ఞ
స్సభాం సుధర్మాసదృశీం ప్రపేదే,
తౌ చాపతు శ్చాపవిలోకలోలౌ
[2]సచాపకౌ కోసలరాజపుత్రౌ. ౧౭౪

గ. తత్ర విధివ దభ్యర్చితః కథితదశరథతనయవృత్తాంతః కౌశికః -

అత్రేతి. అత్రమిథిలాయాం, సీతోత్పత్తిసమయే, జనకో రాజా పితాచ, ని. 'తాత స్తు జనకః పితే'త్యమరః, సీతాయా వివాహార్థ మమరై రింద్రాదిభి రపి కిము తాన్యై రితి భావః, దుష్కరం కర్తు మశక్యం,+ 'ఈషద్దుస్సు'ష్వి త్యాదినా ఖల్ ప్రత్యయః, ధనుషః హారకో దండస్య, ఆరోపణం అవనమనం పణం మూల్యం కల్పయామాస యో వా కో వా ఇదం ధను రారోపయతి తస్మైఇయం కన్యా దీయతేనత్వన్యస్మా ఇతి ప్రతిజ్ఞాతవా నిత్యర్థః. ఇతి. ఇదముభాష తేతి, పూర్వేణసంబంధః. ని. 'పణో ద్యూతాది షూత్సృష్టే భృతౌ మూల్యే ధనే పిచే' త్యమరః. ౧౭౩

తత ఇతి తతః. సీతావృత్తాంత కథనానంతరం, మహర్షిర్విశ్వామిత్రః, ఋషిలక్షణముక్తం, సుధర్మాసదృశీం దేవసభాసమాం. ని. 'స్యాత్సుధర్మా దేవసభే'త్యమరః జనకరాజస్య సభా మాస్థానం, ప్రపేదేప్రాప. తథాచాపవిలోకలోలౌ ధనుర్దర్శనలాలసౌ. ని. 'లోలుపో లోలుభో లోలో లంపటో లాలస శ్చ స' ఇతి యాదవః. కుతః చాపాభ్యాం సహ సచాపకౌ ధన్వినౌ, ఇతి, ధనుర్విద్యావిశారదత్వం సూచ్యతే+ తేనసహే త్యాదినా బహువ్రీహిః శేషాద్విభా షేతి కప్ప్రత్యయః, తౌ కోసలరాజపుత్రౌ రామలక్ష్మణౌచ, ఏతేన మహాకులీనత్వాదిసకలగుణసంపత్తి స్సూచ్యతే, ఆపతుః ప్రాప్తవంతౌ, ఉపజాతివృత్తం, లక్షణంతూక్తం.౧౭౪

తత్రేతి. తత్రసభాయాం, కుశవంశసంభూతత్వాత్, కౌశికో విశ్వామిత్రః* 'కుశవంశసముద్భూతం కౌశికం రఘునందన' ఇతి, శ్రీరామాయణే, విధివ ద్యథాశాస్త్రమభ్యర్చితః పూజితః, రాజ్ఞేతి శేషః, తథా

---

1 తత్ర. 2 సచాపకా.

[1](కౌశికప్రముఖై)రమరై రస్మత్కులమహత్తరే దేవరాతే నిక్షిప్తం విశేషత స్సీతాశుల్కార్థం మయా రక్షిత మిద మితి జనకేన ప్రదర్శితస్య చాప[2]స్యారోపణాయ రామ మాదిదేశ. ౧౭౫

ప. తతః.—రామే బాహుబలం విన్వృణ్వతి ధనుర్వంశే గుణారోపణం మాఽభూ త్కేవల మాత్మనా తిలకితే వంశేఽపి వైకర్తనే,

కథితః ఉపవర్ణితః, దశరథతనయస్య వృత్తాంతో వంశప్రశంసాదిప్రవృత్తి ర్యేనస తథోక్తస్సన్, ని. 'వార్తా ప్రవృత్తి ర్వృత్తాన్త' ఇత్యమరః, తథా కౌశికప్రముఖై ర్మహేంద్రాదిభి రమరైః, ని. 'మహేంద్రగుగ్గులూలూకవ్యాళగ్రాహిషు కౌశిక'ఇత్యమరః, అస్మత్కులమహత్తరే అస్మద్వంశశ్రేష్ఠే, దేవరాతే రాజ్ఞి, నిక్షిప్తం విన్యస్తం, విశేషతో విశేషాకారేణ, సీతాయా శ్శుల్కార్థం వివాహమూల్యార్థం, తదారోపణ స్యేవ సీతాప్రదానమూల్యత్వా దితి భావః, ని. 'శుల్కోఽస్త్రీ స్త్రీధనేఽపి చే'త్యమరః, మయా రక్షితం గుప్త మిదం ధను రితి శేషః, ఇత్యుక్త్వా, ఇతి నైవగమ్యమానార్థత్వా దప్రయోగః, జనకేన ప్రదర్శితస్య చాపస్యారోపణాయ అవనమనాయ, రామ, మాది దేశ ఆజ్ఞాపయామాస, నన్వీశ్వరేణ ధనుర్దేవరాతే న్యాసభూతతయా నిక్షిప్త మితి రామాయణాదౌ శ్రూయతే, అత్రేంద్రాదిభి రితి కథ మేత త్సంగచ్ఛత ఇతి. చేత్ - స దేవేభ్యో ధనుషి దత్తే తదానీ మేతై ర్దేవై స్సన్నికర్షం గత్వా స్వయం గృహీతుం భీతై రస్మదర్థే ఽస్య దేవరాతస్య దేహీతి ప్రార్థిత స్సన్ తస్య హస్తే దత్తవా నితి న కోఽపి విరోధః. ౧౭౫

తతః ఆదేశానంతరం, రామఇతి. రామే, బాహుబలం నిజభుజబలం, విన్వృణ్వతి ప్రకటయతి సతి, ధనుర్వంశే కేవలం ధనూరూపవేణుదండ ఏవ, గుణారోపణం మౌర్వీయోజనం, శౌర్యాద్యర్పణం చ, మా భూత్ నాసీత్, + అత్రమాజో నఞర్థత్వా'న్మాజి లు'జితి లుజానాశీరర్థత్వానకాశః, కిం త్వాత్మనా స్వేన, తిలకితే సంజాతతిలకే, అలంకృత ఇత్యర్థః, అత్ర స్వ స్యావతీర్ణత్వా దితి భావః, + 'త దస్య సంజాతం తారకాదిభ్య ఇత' జితీతచ్ప్రత్యయః - తారకాది రాకృతిగణః, వైకర్తనే వికర్తనసంబంధిని వంశే సూర్యకులేఽపి, ని, 'వంశో

1 నైతదస్తి క్వచిత్. 2 ఆరోపణే.

ఆకృష్టం నితరాం తదేవ న పరం సీతామనోఽపి ద్రుతం
భఙ్గ స్తస్య న కేవలం క్షితిభుజాం దో స్తంభదంభస్య చ. ౧౭౬
ప. రామాకర్షణభగ్నకార్ముకభువా ధ్వానేన రోదోరుధా
దృప్తక్షత్రయశస్సితచ్ఛదకులే జీమూతనాదాయితమ్,

వేణా కులేఽపి చే'తి విశ్వః, గుణారోపణమభూ దితి విరోధస్య శౌర్యాదిగుణసమర్పణమభూ దితి పరిహారా ద్విరోధాభాసః, ఇతరవంశజైః రాజభిః ధనుషోఽనారోపితత్వా త్సూర్యవంశావతంసేన శ్రీరామే ణారోపితత్వా దితి తద్వంశస్య మహతీ ప్రతిష్ఠా సంపాదితే త్యర్థః, ని. 'మౌర్వ్యాం ద్రవ్యాశ్రితే సత్వశౌర్యసంధ్యాదికే గుణ' ఇత్యుభయత్రాప్యమరః, కిం చ తద్ధను రేవ, నితరా మతిశయేన, కృష్టం, మాభూత్, కింతు పర మత్యంతం, ద్రుతం శీఘ్రం, సీతామనో ప్యాకృష్ట, మభూత్, ధనురాకర్షణ స్యైవ తన్మనస్సమాకర్షణహేతుత్వా దితి భావః, తథా, తస్య కేవలం ధనుష ఏవ, భఙ్గో విభేదో, మా భూత్, కింతు, క్షితిభుజాం రాజ్ఞాం, దో స్తంభదంభస్య దోర్దండకైతవస్య, బలాడంబరస్య చ, ని. 'దంభ స్తు కైతవే కల్క' ఇతివిశ్వః, భఙ్గోఽభూత్, భగ్నం ధనుః దృష్ట్వా రాజానో నిర్వాపితనిజభుజగర్వా బభూవు రి త్యర్థః, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తం. ౧౭౬

రామేతి. రామాకర్షణేన శ్రీరామకర్తృకాకర్షణేన, భగ్నం విదళితం, య త్కార్ముకం, తస్మా ద్భవ తీతి తథోక్తేన, తథా, రోదసీ ద్యావాభూమీ రుణ ద్ధ్యావృణో తీతి రోదోరుధా, + 'అన్యేభ్యోఽపిదృశ్యత' ఇతి క్విప్, సర్వవ్యాపి నే త్యర్థః. ని. 'ద్యావాభూమీ చ రోదసీ' ఇ త్యమరః, ధ్వానేన ధ్వనినా కర్త్రా, దృప్తా మదోద్రిక్తా యే క్షత్రాః క్షత్రియాః అత్రజాతివాచినా క్షత్రశబ్దేన తజ్జన్యాః క్షత్రియా లక్ష్యంతే తేషాం యశ ఏవ సితచ్ఛదకులం హంసశ్రేణీతి రూపకం తస్మి న్విషయే, ని. 'హంసా స్తు శ్వేతగరుత' ఇత్యమరః, జీవనస్య జలస్య మూతః పుటబంధో జీమూతో మేఘః, + 'మూత బంధనే' పృషోదరాదిత్వా త్సాధుః, ని. 'జీమూతౌ మేఘపర్వతా' వి త్యమరః, జీమూతనాదేన జలధరగర్జితే నే వాచరితం జీమూతనాదాయితం, తస్య తన్నివారకత్వా దితి భావః, + 'కర్తుః క్యఙ్సలోపశ్చ'-

వీరశ్రీప్రథమప్రవేశసమయే పుణ్యాహఘోషాయితం [౧౭౭
[1]మైథిల్యాః కిల మానసే పరిణయే మాంగల్యతూర్యాయితమ్.
ప. [2]రవః కఠినకర్షణత్రుటితచాపజన్మా క్షణా
ద్దిశాం ద్విరద[3]ఘీట్కృతైః కృతహరిత్ప్రతిస్వాగతః,
జగద్భ్రమణకౌతుకోచ్ఛలితరామకీర్త్యంగనా

తతః భావే క్తః, 'అకృత్సార్వధాతుకయో ర్దీర్ఘ' ఇతి దీర్ఘః, ఏవ ముత్తరత్రాపి యోజ్యం, తథా, వీరశ్రియో వీరలక్ష్మ్యాః, ప్రథమప్రవేశసమయే ప్రథమప్రవేశకాలే. ని. 'సమయా శ్శపథాచారకాలసిద్ధాంతసంవిద' ఇత్యమరః, పుణ్యాహఘోషేణ స్వస్తివాచనరవే ణేవాచరితం పుణ్యాహఘోషాయితం, *పుణ్యంచ తదహశ్చ పుణ్యాహ మితి విశేషణ సమాసః. 'రాజాహస్సఖిభ్య ష్ట' జితి టచ్, 'పుణ్యసుదినాభ్యా మహ్నః క్లీబ, తేతి క్లీబత్వం, తథా మైథిల్యా స్సీతాయాః, మానసే మనసి, ప్రవర్తమాన ఇత్యర్థః, పరిణయే వివాహవిషయే, మాంగల్యతూర్యేణ మాంగల్యార్థతూర్యధ్వని నే వాచరితం మాంగల్యతూర్యాయితం. కిలేతి సంభావనాయాం, ని. 'వార్తాసంభావ్యయోః కిలే' త్యమరః,లుప్తోపమాలంకారః, వృత్తంపూర్వవత్. ౧౭౭

రవ ఇతి. కఠినకర్షణా ద్దృఢాకర్షణా ద్ధేతోః త్రుటితః భగ్నః యశ్చాపః తస్మా జ్జన్మయస్యస, తథోక్త ఇతి, * వ్యధికరణబహువ్రీహిః, +'అవర్జ్యో బహువ్రీహిః వ్యధికరణో జన్మాద్యుత్తరపద' ఇతి వామనః, క్షణా దతిశైఘ్ర్యేణ, దిశాం ద్విరదఘీట్కృతై ర్దిగ్గజఘీట్కారై, ర్హేతుభిః, స్వభయజనితై రేవేతి భావః, కృతో విహితః హరిత్ప్రతిస్వాగతో దిగీశ్వరకర్తృకశోభనాగమన ప్రశ్నో, యస్య స తథోక్తః, అతివేగేన దిగంతవ్యాపీత్యర్థః, రవః ధ్వనిః, తారాధ్వని నక్షత్రమార్గే, అంతరిక్షే, జగద్భ్రమణకౌతుకాత్ లోకసంచారకౌతూహలా ద్ధేతోః ఉచ్ఛలితా ప్రవృత్తా రామస్య కీర్తి రేవాంగ నేతి రూపకం తస్యాః ప్రయాణపటహధ్వనిం యాత్రారమ్భభేరీభాంకారం, ప్రథయతి స్మ ప్రకటయతి స్మ, తాద్రూప్య మవాపే త్యర్థః, అత్ర ధనుర్భంగజనితధ్వనౌ పటహధ్వనిత్వారోపణా ద్రూపకాలంకారః, త

1 సీతాయాః. 2 నవః. 3 ఘీంకృతైః.

ప్రయాణపటహధ్వనిం ప్రథయతి స్మ [1]తారాధ్వని. ౧౭౮

గ. [2]తత్ర దశరథ స్సీతాపరిణయవిహిత[3]నిర్ణయజనకప్రహిత
దూతాహూతః పురోహితాభ్యుపగమా న్మిథిలా[4]మగమత్. ౧౭౯

ప. యత్కీర్తి స్తిలకాయతే సురవధూసంగీతగోష్ఠీముఖే
యే నాద్యః పితృమా న్స్వభూ ర్వసుమతీ యే నైవ రాజన్వతీ,

ఖాఽన్యనిష్ఠేషు ఢౌకృతే ష్వన్యక ర్తృకస్వాగతత్వరూపణా ద్వ్యధిక
రణరూపక మి త్యనయో రైకరపేక్ష్యా త్సంసృష్టిః, పృథ్వీవృత్తం.
+ 'జసౌజసయలావసుగ్రహయతి శ్చ పృథ్వీ గురుః' రితి లక్షణాత్. ౧౭౮

త త్రేతి. తత్ర తస్మిన్ సమయే, దశరథః, సీతాపరిణయే సీతా
వివాహే విహితస్సర్ణయేన కృత నిశ్చయేన, ని. 'సమౌ నిర్ణయనిశ్చయౌ'
వి త్యమరః, జనకేన ప్రహితాః ప్రేషితా యే దూతాః ప్రేష్యా
స్తై రాహూత స్సన్, పురోహితాభ్యుపగమా ద్వసిష్ఠాంగీకారాత్,
'ని. 'అంగీకారోఽభ్యుపగమప్రతిశ్రవసమాధయః' ఇ త్యమరః. మిథిలా
మగమత్ ప్రాప. ౧౭౯

అ. త మేవ దశరథం వర్ణయతి. య దితి. యస్య దశరథస్య
కీర్తిః దానశౌర్యోద్భవా సమాఖ్యా, సురవధూనాం దేవతాస్త్రీణాం
సంగీతగోష్ఠీ సంగీతప్రస్తావః తస్యా ముఖం ప్రారంభః స ఏవ ముఖం
వక్త్రమితి శ్లిష్టరూపకం, తస్మిన్. ని. 'ముఖం ప్రధానే ప్రారంభే వక్త్రే'
ఇతి నానార్థరత్నమాలా, తిలకాయతే తిలకో భూషణవిశేషః స
ఇ వాచరతి, సురవధూనామపి గేయాంతరాపేక్షయా ప్రథమత
ఏవ వర్ణనయోగ్యా భవతీత్యర్థః, + 'కర్తుః క్యఙ్ సలోప' శ్చేతి క్యఙ్,
'అకృత్సార్వధాతుకయో ర్దీర్ఘ' ఇతి దీర్ఘః, ని. 'తమాలపత్రతిలకచిత్ర
కాణి విశేషకం, ద్వితీయం చతురీయం చ న స్త్రియా' మిత్యమరః,
తథా యేన దశరథేన, ఆద్యః పుమాన్ పురాణపురుషో విష్ణుః, పితా
స్యా స్తీతి పితృమా నభూ దితి శేషః, శ్రీరామరూపేణాస్య తద్గర్భ
సంభూతత్వా దితి భావః, ఏతే నాస్య మహాభాగ్యసంపత్తి స్సూచ్యతే,
యేన దశరథేన నాన్యే నే త్యేవకారార్థః, వసుమతీ పృథివీ, సురా

---

1 తారధ్వనిః; తారాధ్వనిః. 2 తత్రసీతా. 3 నియమ. 4 ఉపాగమత్; ఉపాగ
మ ద్దశరథః ఇతిచ.

ఇంద్ర స్సంగరసంకటేషు విజహౌ వీరస్య యస్యోన్ముఖ
ప్రేంఖత్స్యందనకేతనాంబరదశాసందర్శనా ద్దుర్దశామ్. ౧౦
[1]జనక స్స్వకనీయాంస మాజుహావ కుశధ్వజమ్,
హత్వా యుధి సుధన్వానం సాంకాశ్యే స్థాపితం పురే. ౧౧
౨. తదను తాభ్యా మభ్యర్చిత స్సపురోహితో దశరథ స్తత్ర పు

జాస్త్యా అ స్తీతి రాజన్వతి సురాజ్ఞి, అభూత్, ని. 'సురాజ్ఞి దేశే రాజన్వా' నిత్యమరః, + 'రాజన్వాంత్సౌరాజ్యే' ఇతి నిపాతనా త్సాధుః. 'ఉగిత శ్చే'తి జీప్, తథా యస్యవీరస్య దశరథ స్యోన్ముఖం అభిముఖం యథా తథా ప్రేంఖంత్యో వాయువశా చ్చలంత్యః యాః స్యందనకేతనాంబరదశాః రథనిబద్ధధ్వజపటాకాంచలాని తాసాం సందర్శనా త్సమ్యగ్దర్శనా ద్ధేతోః, ని. 'వర్త్యవస్థాంశుకాంతేషు దశే'తిరత్నమాలా, ఇందతీతీంద్రః, + 'ఇదిపరమైశ్వర్యే' పరమైశ్వర్యసంపన్నః పాకశాసనః, + 'ఋజ్రేంద్రే'త్యాదినా ఔణాదికో రప్రత్యయః, సంగరసంకటేషు దేవాసురయుద్ధ సంమర్దేషు. ని. 'అథ ప్రతిజ్ఞాజిసంవిదాపత్సు సంగర' ఇత్యమరః, దుర్దశాం దురవస్థాం, విజహౌ తత్యాజ, ఇంద్ర స్య వ్యాశాస్య పౌరుష ఇతి భావః, సోఽయం దశరథః, మిథిలా మగమ దితి పూర్వేణ సంబంధః, 'శిలకాయత' ఇ త్యత్ర లుప్తోపమా, సా చోక్తరూపకేణ సంకీర్య తే శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తం. ౧౦

జనక ఇతి. జనకో రాజా, స్వస్య కనీయాంసం అనుజ మిత్యర్థః, ని. 'జఘన్యజే స్యుః కనిష్ఠయవీయోవరజానుజా' ఇత్యమరః + 'యువాల్పయోః క నన్యతరస్యా' మితి వికల్పా త్కనాదేశః, తథా యుధి యుద్ధే, సుధన్వానం నామ రాజానం, హత్వా, సాంకాశ్యే సాంకాశ్యాఖ్యే పురే, సుధన్వపత్తనే, స్థాపితం ప్రతిష్ఠితం, కుశధ్వజ, మాజుహావ తత్పుత్రికయో రపి వివాహ మహోత్సవం కర్తు మాకారయామా సేత్యర్థః. ౧౧

తద న్వితి. తదను తదనంతరం, తాభ్యాం జనకకుశధ్వజాభ్యాం అర్చితః యథార్హం పూజితః, సపురోహిత స్సవసిష్ఠో, దశరథః, తత్ర

1 తతః. —జనకః.

త్రాణాం గోదానమంగళం నిర్వర్తయామాస. ౧౮-౨

ప. జగ్రాహ జనకాత్సీతాం తాతాదేశేన రాఘవః,
ఆమ్నాయశాసనే నార్చ్యాం యజమానా దివానలః.

గ. ఆశ్చర్య మేతత్. ౧౮-౩

ప. గుణమనిమిషచాపే కంచి దారోప్య సీతాం
కుశికతనయవాక్యా దగ్రహీ ద్రామభద్రః,

తస్మిం స్త్సమయే, పుత్రాణాం శ్రీరామాదీనాం చతుర్ణాం కుమారాణాం, గోదాన మేవ మంగళం, నిర్వర్తయామాస, వివాహాదీక్షాంగత్వేన కృతవా నిత్యర్థః. ని. 'గా ర్నాదిత్యే బలీవర్దే క్రతుభేదర్షిభేదయోః, స్త్రీ తు స్యా ద్దిశి భారత్యాం భూమౌ చ సురభా వపి, నృస్త్రియోః స్వర్గవజ్రాంబురశ్మిదృగ్బాణలోమసు' ఇతి కేశవః, గావో లోమాని కేశాః దీయంతే ఖండ్యంతే ఇతి వ్యుత్పత్త్యా గోదానం నామ బ్రాహ్మణాదీనాం షోడశాదిషు వర్షేషు కర్తవ్యం కేశాంతాఖ్యం కర్మోచ్యతే, తదుక్తం మనునా, * 'కేశాంతం షోడశే వర్షే బ్రాహ్మణస్య విధీయతే, రాజన్యబంధో ర్ద్వావింశే వైశ్యస్య ద్వ్యధికే తత' ఇతి, * 'వేదా నధీత్య వేదౌ వా వేదం వాఽపి యథాక్రమం, అవిప్లుతబ్రహ్మచర్యో గృహస్థాశ్రమ మావసే' దితి. ౧౮-౨

జగ్రాహేతి. రఘో ర్గోత్రాపత్యం పుమాన్ రాఘవః శ్రీరామః, తాతస్య పితు ర్దశరథస్య ఆదేశేన ఆజ్ఞయా, ని. 'తాత స్తు జనకః పితే' త్యమరః, జనకా ద్ధాతుః, సీతాం, అనలో హుతాశనః. ఆమ్నాయశాసనేన శ్రుతిచోదనయా, యజమానా ద్యజనశీలా ద్గృహస్థాత్, + యజతేః తాచ్ఛీల్యే చానశ్, 'ఆనే ము' గితి ముగాగమః, అర్చ్యాం హోమాదిసత్క్రియా మివ, జగ్రాహ గృహీతవాన్, పరిణీతవా నిత్యర్థః, బింబప్రతిబింబభావేన ఉపమాలంకారః, ఆశ్చర్య మేతత్ ఏత దాశ్చర్య మద్భుతం. ౧౮-౩

అ. కిం త దిత్యత ఆహ. గుణ మితి. రామభద్రః శ్రీరామః, అత్ర భద్రశబ్దప్రయోగః సకలకల్యాణస్వరూపత్వాత్ వివాహకర్మదీక్షితత్వా చ్చే త్యవగంతవ్యం, ని. 'శ్వశ్శ్రేయసం శివం భద్రం కల్యాణం

తదను తదనుజన్మా మైథిలేన్ద్రస్య చిత్తే
నిహితబహుగుణ స్సన్నూర్మిళాంలక్ష్మణోఽపి. ౧౮౪
తతో భరతశత్రుఘ్నౌ కుశధ్వజనియోగతః,

మంగళం శుభ' మిత్యమరః, కుశికతనయవాక్యా ద్విశ్వామిత్రనియోగవచనాత్, న నిమిషం తీ త్యనిమిషా దేవాః, + పచాద్యచ్, తేషాం చాపే మూర్తత్వా న్నిక్షేపణార్హ ఇతి భావః, కంచి దేకం, గుణం మౌర్వీం, విద్యాదిష్వేకతమం గుణం చేతి గమ్యతే, ఆరోప్య నిక్షిప్య, సీతా, మగ్రహీత్ గృహీతవాన్, తదను సీతాగ్రహణానంతరం, తస్య శ్రీరామస్య, అను పశ్చా జ్జన్మ యస్యానుజన్మా లక్ష్మణోఽపి, మైథిలేన్ద్రస్య జనకస్య, చిత్తే, అమూర్తత్వా న్నిక్షేపణా నర్హే పీతి భావః, నిహితాః పరయోగం వినైవ నిక్షిప్తాః బహవః అనేకే గుణాః విద్యావినయాదయో మౌర్వ్యశ్చ యేన స తథోక్తస్సన్, ఊర్మిళాం జనకస్యౌరసీం, కన్యా, మగ్రహీత్, ఉక్తరీత్యా, శ్రీరామస్య సీతాగ్రహణం యుక్తం, లక్ష్మణస్యోర్మిళాగ్రహణ మేవాశ్చర్య మిత్యర్థః. దురారోపహరచాపారోపణా దమానుషవీర్యవత్త్వాం నిరీక్ష్య జనకః శ్రీరామాయ సీతాం వీర్యశుల్కాం దదౌ, వీర్యవినయాదిసకలసద్గుణ సంపన్నతయా యోగ్యతా మాలోచ్య లక్ష్మణాయ ఊర్మిళా మితి పరమార్థః, నాత్ర వ్యుత్క్రమవివాహదోషః భిన్నోదరత్వా త్తేషాం, * పితృవ్యపుత్రసాపత్న్యపరనారీసుతేషు చ వివాహోపనయే యజ్ఞే న భవే త్సా హి దూషణీ, ని. 'గుణోఽప్రధానే రూపాదౌ మౌర్వ్యాం సూదే వృకోదరే, స్తంభసత్త్వాదిసంధ్యాదివిద్యాది వినయాదిష్వి'తి విశ్వః. అత్ర ఉపమానా చ్ఛ్రీరామా దుపమేయస్య లక్ష్మణ స్యాధిక్య ప్రతీతేః వ్యతిరేకాలంకారః, * 'ఉపమానా ద్యదన్యస్య వ్యతిరేక స్స ఉచ్యతే' ఇతి లక్షణాత్, స చోక్తశ్లేషానుప్రాణిత ఇతి సంకరః, మాలినీవృత్తమ్. ౧౮౪

తత ఇతి. తతః రామలక్ష్మణవివాహానంతరం, భరతశత్రుఘ్నౌ, కుశధ్వజస్య జనకానుజస్య, నియోగతః నిదేశాత్, × పంచమ్యాస్తసిః. 'నియోజితౌ' ఇతిపాఠే కుశధ్వజేన నియోజితౌ మదీయం కన్యాద్వయం యథాయోగ్యం ప్రతిగృహ్యతామితి నియుక్తౌ సంతౌ, మాండవీశ్రుతికీర్తిభ్యాం, గృహమేధినౌ, గృహస్థావభూతాం, మాండవీ

మాండవీశ్రుతకీర్తిభ్యా మభూతాం గృహమేధినౌ. ౧౮౫

౧. అథదశరథ[1] స్తనయైస్సహకృతవివాహై ర్విదేహేభ్యః ప్రతినివర్తమాన [2]స్సంవర్తసమయసముజ్జృమ్భిత హుతవహ[3]దుస్సహరోషభీషణం దుర్వారపరాక్రమక్షత్రవర్గగర్వసర్వంకషపరశ్వధధారాధీనరుధిర[4]ధారాపరికల్పితపితృతర్పణం దర్పవతా మగ్రేసర [5]ముదగ్రప్రతాపం తప[6]స్సముచితం వల్కలమయం వసనం వసాన మపి వాసనావశా దనతిపరి

శ్రుతికీర్త్యాఖ్యే కుశధ్వజపుత్ర్యౌ క్రమేణ భరతశత్రుఘ్నాభ్యాం పరిణీతవంతా విత్యర్థః. గృహై ర్దారై ర్మేధతే సంగచ్ఛేతే ఇతి గృహమేధినౌ. ని. 'దారేష్వపి గృహాః' ఇత్యమరః. 'జాయాచ గృహిణీ గృహాః' ఇతి హలాయుధశ్చ + 'మేధృసంగమ' ఇతి ధాతో ర్ణినిః. ౧౮౫

అథేతి. అథ తనయవివాహానంతరం, దశరథః, కృతవివాహై ర్విహితపరిణయై, ర్నవోఢాసంగతై రిత్యర్థః. తనయైస్సహ రామాదిభిస్సాకం, విదేహేభ్యః జనపదేభ్యః, + అపాదానే పంచమీ. ప్రతినివర్తమానః నిజరాజధానీం ప్రత్యావృత్తస్సన్, సంవర్తసమయే ప్రళయకాలే. ని. 'సంవర్తః ప్రలయః కల్ప' ఇత్యమరః. సముజ్జృంభితో జాజ్వల్యమానో యోహుతవహో ఽగ్ని స్తద్వ ద్దుస్సహ స్సోఢు మశక్యో యో రోషః తేన భీషణం భయంకరం, + భీషణేత్యత్ర 'భీస్మ్యోర్హేతుభయ' ఇతి షుక్. దుర్వారో నివారితుమశక్యః పరాక్రమః భుజబలం యస్య తస్య క్షత్రవర్గస్య క్షత్రియనివహస్య గర్వసర్వంకషా అహంకారనిరాసికా యా పరశ్వధస్య పరశోః ధారా అగ్రభాగః ని. 'ద్వయోః కుఠార స్స్వధితిః పరశుశ్చ పరశ్వధః' ఇత్యమరః. తదధీనా తద్వయత్తా తన్నిష్పాది తేతి యావత్ యా రుధిరధారా రక్తప్రవాహ స్తయా ని. 'ధారా పుంః కాఽపి సేనాగ్రం పతదంబ్వాదిసంతతిః, ఖడ్గాదినిశితప్రాంత' ఇతి రత్నమాలా, పరికల్పిత మనుష్ఠితం, పితృతర్పణం యేన తం తథోక్తం, సప్రతిజ్ఞం త్రిస్సప్తకృత్వః క్షత్రియాన్ నిజకుఠారేణ నిహత్య తదీయరుధిరేణ పితృనివాపాంజలిం కృతవంత మిత్యర్థః. + 'సర్వంకషే' త్యత్ర, + 'సర్వకూలాభ్రకరీషే' ష్వితి ఖచ్ప్రత్యయః,

---

1 స్వతనయైః. 2 దుర్నిమిత్తదూయమానాంతరంగః సంవర్త. 3 దుస్సహరోషం. 4 ధారాకల్పిత. 5 ఉగ్రప్రతాపినం. 6 సముచిత వల్కలవసాన మపి.

ముషితయుద్ధశ్రద్ధం మధ్యేమార్గ [1]మన్విష్టరామభద్రం భార్గవం[2]మునిమద్రాక్షీత్. ౧౫౬

౫. అపాశ్రీక్షీ చ్చ. తన్నిరీక్షణక్షణా దేవ ప్రక్షీణహర్షోఽపి మహర్షిభి [3]స్సమం విధాయ [4]సపర్యా మార్యశీల కుశల మితి. ౧౫౭

'అరుర్ద్విష'దిత్యాదినా ముమాగమః, దర్ప శ్శౌర్యాదిమదః, తద్వతామగ్రేసర, మతిమదోద్ధత మిత్యర్థః. ఉదగ్రప్రతాపం ఆజ్ఞాదండప్రతిజ్ఞాదండాభ్యాం ప్రచండప్రతాప మిత్యర్థః, తథా తపస్సముచితం తపశ్చర్యానుకూలం, వల్కలమయం వృక్షత్వఙ్నిర్మితం, వసనం వస్త్రం, వసాన మాచ్ఛాదయంతం, + 'వస ఆచ్ఛాదన' ఇతి ధాతో శ్శానచ్, తథాపి వాసనావశాత్ క్షత్రియక్షేత్రజనన సంస్కారవశా, దనతిపరిముషితా అత్యంతానపహృతా యుద్ధశ్రద్ధా యుద్ధాదరో యస్య తం, * 'ఇదం బ్రాహ్మమిదం క్షాత్రం శాపా దపి శరా దపీ'తివచనా దితి భావః, అన్విష్టరామభద్రం అన్వేషితరామచంద్రం, మునిం మననశీలం, భార్గవం భృగువంశోద్భవం, జామదగ్న్యం, మధ్యేమార్గం మార్గస్య మధ్యే, + 'పారే మధ్యే షష్ఠ్యా వే'త్యవ్యయీభావః, తత్సన్నియోగా దేకారాంతత్వం చ మధ్యశబ్దస్య అద్రాక్షీత్ దృష్టవాన్ + దృశే ర్లుఙి 'ఇరితో' వేతివికల్పా దఙభావపక్షే సిచి వృద్ధిః 'నదృశే'రితి క్సాదేశాభావః. ౧౫౬

అపాశ్రీక్షీ దితి. తస్య భార్గవస్య, నిరీక్షణక్షణా దేవ, న తు వ్యవహితకాలాది త్యేవకారార్థః. ప్రక్షీణహర్షోపి నిహతానందోఽపి, మహర్షిభి స్సహ వసిష్ఠాదిమహర్షిభి స్సాకం, సపర్యాంపూజాం. ని. 'పూజా నమస్యాపచితి స్సపర్యార్చార్హణా స్సమా' ఇత్యమరః. విధాయ-కృత్వా, అవశ్యకర్తవ్యత్వా త్కాలోచితత్వా చ్చేతి భావః, హే ఆర్యశీల సత్స్వభావ సమ్పన్నేతి భయభక్తిభ్యా మామంత్రణం, కుశల మితి కాకుః, ఇత్యప్రాక్షీత్ పృష్టవాన్, *'బ్రాహ్మణం కుశలం పృచ్ఛేత్ క్షత్రబంధుమనామయ'మితిస్మరణాత్, దర్శనసముచ్చయార్థక శ్చశబ్దః. ని. 'ప్రశ్నోఽనుయోగః పృచ్ఛా చే' త్యమరః. ౧౫౭

---

1 నైత దస్తి క్వచిత్. 2 మునిం రామ మద్రాక్షీత్. 3 సహ. 4 ఆర్యశీలః కుశలమస్త్వయి జ్క.

ప. అథ దశరథవాణీం తామశృణ్వ న్ప్రసన్నాం
భృగుపతి రిద మూచే [1]ప్రశ్రితం రామభద్రమ్,
అవజిగమిషు రాసం జీర్ణచాపా త్తకీర్తే
రవిదితపరశో స్తే దోర్మదం కార్ముకే ఽస్మిన్. ౧౮౭
ఆదాయ త త్సగుణ మాశు విధాయ తత్ర
సంధాయ బాణ [2]మవధాయ తపోధనత్వం,

అ. తత స్స కి మి త్యత ఆహ. అథేతి. అథ కుశలప్రశ్నానంతరం, భృగుపతి ర్భార్గవరామః, ప్రసన్నాం ప్రసాదగుణసంపన్నాం, శ్రావ్యా మి త్యర్థః. తాం పూర్వోక్తాం, దశరథస్య వాణీంవచన, మశృణ్వన్ అనాదరా దనాకర్ణయన్, ప్రశ్రితం బ్రాహ్మణోఽయ మితి వినయప్రహ్వాం, రామభద్రం,ప్రతి,ఇదంవచన,మూచేఉక్తవాన్,కింత ద్వచన మత ఆహ. అవేతి. జీర్ణచాపేనశిథిలహరచాపారోపణేన హేతునా ఆ త్తకీర్తే స్సంప్రాప్తయశస,ఇతి సావహేళనవచనం, తథా అవిదితపరశో రజ్ఞాతనిజాయుధప్రభావ, స్యేతి భయోత్పాదనవచనం, యేన పరశునా త్రిస్సప్త కృత్వః క్షత్రియా విదారితా ఇతి భావః. తే తవ,దోర్మదం భుజదర్ప, మస్మిన్నెవ్యస్తవే, కార్ముకే కర్మణే ప్రభవతీతి కార్ముకం, + 'కర్మణ ఉక' ఇతి ఉకఞ్ ప్రత్యయః, తస్మిన్నవజిగమిషుః జ్ఞాతుమిచ్ఛుః,ఆసం అభవం + గమే స్సన్నంతా దుప్రత్యయః. శిథిలతరహరచాపస్య కిం నమనేన భంగేన వా మదీయ చాపారోపణేన త్వదీయభుజబలం జ్ఞాతు మిచ్ఛామీ త్యుక్తవా ని త్యర్థః. మాలినీవృత్తమ్. ౧౮౭

అ. తతః శ్రీరామః కి మకార్షీ ది త్యత ఆహ. ఆదా యేతి. మనస ఈషీ మనీషీ వివేకసంపన్నః + శకంధ్వాదిత్వా త్పరరూపం వ్రీహ్యాదిత్వా న్మత్వర్థే ఇనః,రామః, తద్భార్గవకార్ముకం,ఆదాయ గృహీత్వా,ఆశు శీఘ్రం, సగుణం సజ్జం, విధాయ కృత్వా, ని. 'మౌర్వీ జ్యా శింజినీ గుణ' ఇ త్యమరః,తత్ర కార్ముకే, శరం బాణం,సంధాయ యోజయిత్వా, తత, స్తపోధనత్వ,మవధాయ,అయం తపస్వీబ్రాహ్మణః అవధ్య ఇతినిర్ధార్యే త్యర్థః, అత ఏవ,తజ్జీవితస్య, భార్గవరామప్రాణధారణం ప్రతీ త్యర్థః. 'కర్తృకర్మణోః కృ' తీతి కర్మణి షష్ఠీ, దయమానం తాచ్ఛీ

---

1 ప్రస్థితమ్. 2 అవధార్య.

[1]తజ్జీవితస్య దయమానమనా మనీపి
సంభూతఘోరసమరా ద్విరరామ రామః. ౧౮౯

[2]తౌ వృభౌ చ భృగువంశసంభవౌ చాపదండజమదగ్నిసంభవౌ,
ప్రహ్వభావ మవలంబ్య కేవలం రాఘవార్పితగుణౌ బభూవతుః.

త్యేన దయాతత్పరం మనో యస్య స తథోక్త స్సన్, సంభూతఘోరసమరాత్ సముపస్థితదారుణరణా, ద్విరరామ విరతోఽభూత్ + 'జుగుప్సావిరామే' త్యాదినా పంచమీ. 'వ్యాఙ్పరిభ్యోరమ'ఇతి పరస్మైపదం,ఉక్తరీత్యా చాపారోపణాద్యాడంబరమేవ కృతవాన్, న బ్రాహ్మణో హంతవ్య ఇతి న్యాయేన, యుద్ధం న కృతవా నిత్యర్థః, న హి యుక్తాయుక్త విచారతత్పరవివేకినోనిజభుజబల మేవ పశ్యంతీతి భావః,వసంతతిలకావృత్తం.

తావితి. కిం చేతి చార్థః, భృగువంశౌ భృగుమునివేణూ సంభవః కారణం యయో స్తౌ, తజ్జన్యావిత్యర్థః, యద్వా, భృగువంశే శైలప్రపాతజవేణౌ భృగుమునికులే చ సంభవః ఉత్పత్తి ర్యయో స్తౌ, ని. 'భృగు ర్దైత్యగురౌ శమ్భౌ జమదగ్నిప్రపాతయో' రితి నానార్థరత్నమాలా, తౌ పూర్వోక్తౌ, ఉభౌ,చాపదండ జమదగ్నిసంభవౌ ధనుర్వ్యక్తిజామదగ్న్యౌ, కేవల మత్యంతం, ప్రహ్వభావం ఆరోపణప్రయుక్తనమ్రత్వం,వినయావనతత్వం,చావలంబ్య, రాఘవే ణార్పితో నిక్షిప్తః గుణో మౌర్వీసాధుత్వంచ యయో స్తౌ,యద్వా,రాఘవే అర్పితః గుణః పరాక్రమః సత్వగుణ శ్చ యాభ్యాం తౌ,బభూవతుః,ఏకత్ర స్వారోపణస్య మహాపరాక్రమసూచకత్వా దన్యత్ర విష్ణ్వవతారత్వేనతత్ర స్వసత్త్వగుణసమర్పణా చ్చేతి భావః, అత్ర చాపదండ జమదగ్నిసంభవయోః కేవలప్రకృతయో రేవ ప్రహ్వభావావలమ్బనరూపసమానధర్మేణౌపమ్యస్య గమ్యమానత్వా త్కేవలప్రకృతగోచరః తుల్యయోగితాలంకారః, * ప్రస్తుతానాం తథాఽన్యేషాం కేవలం తుల్యధర్మతః - ఔపమ్యం గమ్యతే యత్ర సా మతా తుల్యయోగి' తేతి లక్షణాత్, స చో క్తశ్లేషాంగేన సంకీర్యతే, రథోద్ధతావృత్తం. * 'రా న్నరా విహ రథోద్ధతా లగా' వితి లక్షణాత్. ౧౯౦

1 తజ్జీవితాయ. 2 కించ.

ప. యుగప త్ప్రాప్తగుణయో శ్చాప[1]భార్గవరామయోః,
ఋజుతా వక్రితాం ప్రాప వక్రితా చ తథార్జవమ్. ౮౯-౧

గ. తత స్తత్క్షణ మమోఘేన రాఘవ శ్శరేణ భార్గవస్య [2]స్వర్గతిం రురోధ. స్థానే హి తత్. ౮౯-౨

ప. నూనం జనేన పురుషే మహతి ప్రయుక్త

యుగపదితి. యుగప దేకదా, ప్రాప్తః గుణో మౌర్వీ సాధుత్వం చ యయో స్తయోః, చాపభార్గవరామయోః, చాపభార్గవయో స్తయో రితి చ పాఠః, ఋజుతా ఆర్జవం, వక్రితాం నమ్రత్వం, ప్రాప, తథా వక్రతా కౌటిల్య, మార్దవం, ప్రాప, + ఆప్నోతే ర్లిట్, సజ్యత్వా దృజు శ్చాపో నమ్రోఽభూ త్తాదృగ్ధనుర్న మసదశ మిమ మహం కం కర్తుం శక్నో మీ త్యహంకారం పరిత్యజ్య సాధుత్వగ్రహణా ద్వక్రో భార్గవః ఋజు రాసీ దితి వాక్యార్థః, అత్ర ప్రాప్తగుణపదార్థస్య విశేషణగత్యా ఋజుతా వక్రతయో రితరేతరభావప్రాప్తిం ప్రతి హేతుత్వా త్పదార్థ హేతుకం కావ్యలింగ మలంకారః,*'హేతో ర్వాక్యపదార్థత్వే కావ్యలింగ ముదాహృత'మితి లక్షణాత్. తథా ధనుస్గుణప్రాప్త్యనంతరకాలీనత్వేఽపి, భార్గవగుణప్రాప్తేః యుగప దిత్యేకకాలీనత్వోక్త్యా తదసంబంధేఽపి సంబంధాభిధానా దసంబంధే సంబంధరూపాతిశయోక్తిః. సా చ స్వతస్సిద్ధకవిప్రౌఢోక్తిసిద్ధకార్యకారణపౌర్వాపర్యవిపర్యయనిబంధనేతిరహస్యం, తథా ఋజుతావక్రతాం వక్రతా చార్జవం ప్రాపేతి స్ఫురతో విరోధస్యోక్తరీత్యా సమాధానా ద్విరోధాభాస శ్చేతి సంకరః. ౮౯-౧

తత ఇతి. తత స్తదనంతరం, రాఘవ, స్తత్క్షణం తస్మిన్నేవక్షణే, +'అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా'. అమోఘే నావ్యర్థేన శరేణ, భార్గవస్య భృగునందనస్య, రామస్య, స్వర్గతిం స్వర్లోకగమనం, రురోధ, బభం జేత్యర్థః, ని. 'స్వ రవ్యయం స్వర్గనాకే'త్యమరః, 'దేశోపాయగమే గతి' రితివైజయంతీ, స్థానే హి తత్ తద్గతినిరోధనం, స్థానే హి యుక్తం ఖలు, ని. 'యుక్తే ద్వే సాంప్రతం స్థాన'ఇ త్యమరః. ౮౯-౨

త త్కథ మి త్యత ఆహ. నూనమితి. జనేన, మహతి పురుషే మహానుభావే విషయే, ప్రయుక్తం కృతం, ఆగోఽపరాధః, ని. 'ఆగోఽ

1 భార్గవయో స్తయోః. 2 స్వర్గ గతిం.

మాగః పరం తదనురూపఫలం ప్రసూతే,
కృత్వా రఘూద్వహగతౌ క్షణ మంతరాయం
యద్భార్గవః పరగతే ర్విహతిం ప్రపేదే. ౧౯౩

౫. అథ సంక్రాంతయా జామదగ్న్యశక్తిసంపదా సంపన్నం పన్నగపరిబృఢభోగభుజాభిరామం రామ [1]మవిరళ మాలింగ్య మూర్ధన్యుపాఘ్రాయ చ దశరథః [2]పరిఖయేవ పరిసరే పరిసరంత్యా సరయూసరితాఽనువిద్ధా మయోధ్యాం సదారః దారకాం త్సాదర మా

పరాధో మంతు శ్చే'త్యమరః, పర మత్యంతం, త స్యాగసః అనురూపం అనుగుణం ఫలం, ప్రసూతే జనయతి, నూన మితి వస్తువిచారత్వాన్నాయ ముత్ప్రేక్షాలంకారః. కుతః య ద్యస్మాత్కారణాత్; భార్గవః, ఉద్వహ తీత్యుద్వహో రఘూణా ముద్వహో రఘునందనః. ని. 'తస్యాస్తు తోకాపత్యంచ ప్రసవోద్వహనందనా' ఇ త్యమరశేషః. + 'నంది గ్రహి' హీంత్యాదినా పచాద్యచ్. తస్య గతౌ విషయే, క్షణం క్షణమాత్రి, మంతరాయంవిఘ్నం, నిరోధ మితి యావత్, కృత్వా, పరగతేః స్వర్లోకప్రాప్తేః,విహతింహానిం, ప్రపేదే ప్రాప, ఐహికాముష్మికగత్యో రన్యతరవిచ్ఛేదం పృష్టస్సన్నిహాలోకసంచారతాత్పర్యేణాముష్మికగతిని రోధ మేవాంగీచకార భార్గవః. అత స్తన్నిరోధ మేవ శ్రీరామ శ్చకారేత్యర్థః, విశేషేణ సామాన్యసమర్థనరూపో ఽర్థాంతరన్యాసాలంకారః, * 'సామాన్యవిశేషకార్యకారణభావాభ్యాం నిర్దిష్టప్రకృతసమర్థన మర్థాంతరన్యాస' ఇతి సర్వస్వసూత్రిం. ౧౯౩

అ థేతి. అథ జామదగ్న్యస్య పరలోకగతివిహత్యనంతరం, దశరథః, సంక్రాంతయా ప్రతిఫలితయా, జమదగ్నే రపత్యం పుమాన్ జామదగ్న్యః, + గర్గాదిభ్యో యఞ్, తస్య భార్గవరామస్య, శక్తిసంపదాసామర్థ్యసంపత్త్యా, సంపన్నం సమృద్ధం, అవతారా దవతారాంతరసంక్రమణనియమా త్సంప్రతిపన్నవైష్ణవతేజఃపరిపూర్ణ మి త్యర్థః. పరిబృంహతీతి పరిబృఢః ప్రభుః, + బృహే ర్బృంహే ర్వా కర్తరి క్తప్రత్యయః, 'ప్రభౌ పరిబృఢ' ఇతి నకారహరయో ర్లోపో నిష్ఠాతకారస్య ఢత్వం చ నిపాత్యతే, పన్నగపరిబృఢస్యభుజగేంద్రస్య భోగః

---

1 అవిరళపులక మాలింగ్య. 2 సపరిఖ యేవ.

లోకయంతీనాం పౌరపురంధ్రీణాం [1]నీరంధ్రితగవాక్షైః కటాక్షైః సౌందర్యవంచిత[2]తాపింఛైః [3]పింఛాతపత్త్రాయమాణధవళాతపత్త్రః ప్రవివేశ.

కాయః తత్కల్పాభ్యాం భుజాభ్యామభిరామం మనోహరం, ని. 'భోగస్సుఖే స్త్ర్యాదిభృతావహేశ్చ ఫణకాయయో' రిత్యమరః. రామం శ్రీరామభద్రమ్, అవిరళం గాఢం, మాలింగ్య ఆశ్లిష్య, తథా మూర్ధని శిరసి, ఉపాఘ్రాయ ఆఘ్రాణం చ కృత్వా, కృచ్ఛ్రనిర్గతం పుత్రం పితా శిరసి జిఘ్రతీతి శాస్త్రాచారప్రసిద్ధిః, పరిఖయా పత్తనస్య వలయాకారేణ నిఖాతజలాధారదుర్గవిశేషేణేవే, త్యుత్ప్రేక్షా. పరిసరే పర్యంతభువి, ని. 'పర్యంతభూః పరిసర' ఇత్యమరః. పరిసరం ప్రవహంత్యా, సరయూసరితా సరయ్వాఖ్యయా నద్యా, అనువిద్ధాం ఆవేష్టితాం. అయోధ్యాం నిజరాజధానీం, సదారాం త్సధూకాన్, దారకాన్ శ్రీరామాదికుమారాన్, ని. 'దారకౌ బాలభేదకౌ' విత్యమరః. సాదరం సస్నేహం, మాలోకయంతీనాం, పౌరపురంధ్రీణాం, సంబంధిభి, స్తథా నీరంధ్రితగవాక్షై ర్నిరంతరగవాక్షమార్గైః, ని. 'వాతాయనం గవాక్ష' ఇత్యమరః. సౌందర్యవంచితతాపింఛైః సౌభాగ్యనిర్జితతమాలకుసుమై, స్తత్సదృశై రిత్యర్థః, అత ఏవోపమాలంకారః. ని. 'కాలస్కంధ స్తమాల స్స్యా త్తాపింఛ' ఇత్యమరః, తాపింఛస్య పుష్పం తాపింఛం, + 'పుష్పమూలేషు బహుళ'మితి లుప్, ని. 'ద్వ్యహీనం ప్రసవే సర్వ' మిత్యమరః, కటాక్షై రపాంగావలోకనైః, యద్వా- *'యద్గతాగతవిశ్రాంతివైచిత్ర్యేణ వివర్తనం తారకాయాః కలాభిజ్ఞా స్తం కటాక్షం ప్రచక్షతే' ఇత్యుక్తలక్షణైః పింఛాతపత్రం-బర్హామయచ్ఛత్రం తద్వదాచరతీతి పింఛాతపత్రాయమాణం, ని. 'పింఛబర్హే నపుంసకే' ఇత్యమరః, + పింఛాతపత్రశబ్దాదాచారక్యజంతా ల్లటశ్శానజాదేశః, 'ఆనే ముగి'తి ముగాగమః, తథాభూతం ధవళాతపత్రం శ్వేతచ్ఛత్రం యస్య స, తథోక్తస్సన్, ప్రవివేశ ప్రవిష్టవాన్, అత్ర ఆతపత్రస్య స్వధవళిమపరిత్యాగేన కటాక్షనీలిమస్వీకరణోక్తే స్తద్గుణాలంకారః. తేన చోక్తోపమానిరూఢేన ధవళాతపత్రస్య పింఛాతపత్రత్వముత్ప్రేక్ష్యత ఇతి త్రయాణాం సంకరః. ౧౯౪

---

1 నీరంధ్రత. 2 తాపిచ్ఛైః. 3 పిచ్ఛాతపత్రా.

ప. [1]లజ్జావశా దవిశదస్మరవిక్రియాభి
స్తాభి ర్వధూభి రతివేల మవాప్తసౌఖ్యాః,
ఇక్ష్వాకునాథతనయా స్ప్రథమో రసానాం

లజ్జేతి. లజ్జావశా ల్లజ్జాయత్తత్వాద్ధేతోః, త్రపాపారతంత్ర్యా దిత్యర్థః, ని. 'వశ ఆయత్తతాయాం స్యా ద్వశ మిచ్ఛాప్రభుత్వయో' రితి కేశవః, అవిశదా అస్ఫుటాః స్మరవిక్రియా మన్మథచేష్టా యాసాం తాభిః, ఏతేన ముగ్ధావస్థా సూచ్యతే. * 'ఉదయద్యౌవనా ముగ్ధా లజ్జావిజితమన్మథే'తి లక్షణాత్, తాభి ర్వధూభి స్సీతాదిభి ర్నవోఢాభిః, ని. 'వధూ ర్జాయానవోఢయో' రితి విశ్వః, అతివేల మత్యర్థ, మవాప్తసౌఖ్యాః ప్రాప్తానందాః, చతుర శ్చతుస్సంఖ్యాకాః, ఇక్ష్వాకునాథస్య దశరథస్య తనయాః శ్రీరామాదీ న్కుమారాః, తారుణ్యయోగే యౌవనసంగతిదశాయాం చతురో నిపుణాః, వినోదకర ఇతి యావత్, ని. 'యోగ స్సన్నహనోపాయధ్యానసంగతియుక్తిష్వి' త్యమరః. రసానాం నవానాం, ప్రథమః శృంగారరస, స్సిషేవే సేవితవాన్, సవధూకానాం తరుణానాం చతుర్ణాం రాజకుమారాణాం శ్రీరామాదీనాం సంభోగశృంగారః ప్రవృత్త ఇత్యర్థః, నవరసా స్త్వలంకారశాస్త్రే ఉక్తాః, * 'శృంగారవీరకరుణారౌద్రహాస్యభయానకాః, బీభత్సాద్భుతశాంతాఖ్యా రసాః పూర్వై రుదాహృతా' ఇతి. తత్ర శృంగారో ద్వివిధః, 'సంభోగో విప్రలంభ శ్చే'తి. తదుక్తం శృంగారతిలకే. 'సమ్భోగో విప్రలంభ శ్చ ద్విధా శృంగార ఇష్యతే, సంయుక్తయో స్తు సమ్భోగో విప్రలంభో వియుక్తయోః. విప్రలంభ శ్చతుర్ధాఽత్ర వర్ణ్యతే రసకోవిదైః, పూర్వానురాగమానాఖ్యప్రవాసకరుణాత్మనా. ప్రాగసంగతయో ర్యూనో రాద్య స్స్యా దుత్తరే త్రయః, స్యుః ప్రాక్సంగతయో రేవ తత్ర పూర్వానురంజన' మితి, అత్ర చ సహవాయికారణత్వే నాలంబనయో ర్నాయికానాయకయో స్సమాగమజన్మా రతిస్థాయీ సమ్భోగశృంగారః, రతి ర్నామ సమ్భోగవిషయ ఇచ్ఛావిశేషః, తదుక్తం.* 'యూనో రన్యోన్యవిషయా స్థాయి నీచ్ఛా రతి స్స్మృతే'తి. సమ్భోగ శ్చ యూనో రన్యోన్యానందజనకం దర్శనాలింగనాదికం కర్మ, తదుక్తమ్

1 తత్ర.—లజ్జా.

తారుణ్యయోగచతుర శ్చతుర స్సిషేవే. ౧౯౫

విద్య యేవ త్రయీదృష్ట్యా దర్భపత్రాగ్రధీ స్సుధీః,
రాజపుత్ర్యా తయా రామః ప్రపేదే ప్రీతి ముత్తమామ్. ౧౯౬

ఇతి శ్రీవిదర్భరాజవిరచితే చమ్పూరామాయణే బాలకాండః.

భావప్రకాశే. * 'కామోపచారసంభూతకామ స్త్రీపుంసయో స్సుఖం, సుఖ మానన్దసంభేదః పరస్పరవిమర్దజః. ఉపచార స్తథానందకారకం కర్మ కథ్యతే' ఇతి. తద్విషయ ఇచ్ఛావిశేషః స్పృహాపరపర్యాయః ప్రమోదాత్మకమనోవృత్తివిశేషో రతి రిత్యర్థః. తదుక్తమ్. * 'సంప న్నైశ్వర్యసుఖయో రశేషగుణయుక్తయోః, నవయౌవనయో శ్శ్లాఘ్యప్రకృత్యోః శ్లిష్టరూపయోః. నారీపురుషయో స్తుల్యపరస్పరవిభావనా, స్పృహాహ్వయా చిత్తవృత్తి రతి రిత్యభిధీయతే' ఇ త్యల మతిప్రసంగేన. వసంతతిలకావృత్తమ్. ౧౯౫

విద్యయేతి. దర్భపత్రాగ్రధీః, నిశితబుద్ధి రిత్యర్థః సుధీః విద్వాన్, కర్తా, విశేషణద్వయ మేత దామేపి యోజ్యం, త్రయీ త్రివేదీ, ని. 'ఇతివేదా స్త్రయ స్త్రయీ' త్యమరః. తస్యాః దృష్ట్యా పర్యాలోచనేన, యా విద్యా జ్ఞానం తయేవ, రామః, తయా, రాజపుత్ర్యా జానక్యా, * 'సులోగ్రరాజభోజమేరుభ్యో దుహితుః పుత్రవ ద్వక్తవ్య' ఇతి దుహితృశబ్దస్య పుత్రవదాదేశః, ఉత్తమాం, ప్రీతింపరమానందం, ప్రపేదే. ప్రాప, ఉపమాలంకారః. ౧౯౬

అ. అథ కవిః కావ్యవర్ణనాఖ్యానపూర్వకం కాండ సమాప్తిం కథయతి, ఇతీత్యాది. ఇతిశబ్దః పరిసమాప్తౌ, విదర్భాణాం జనపదానాం రాజా విదర్భరాజో భోజః తేన విరచితే ప్రణీత, ఇతి కవిమహిమ కథనం, * 'గద్యపద్యాత్మకం కావ్యం చంపూ రి త్యభిధీయతే' ఇత్యుక్తలక్షణః చంపూః తథాభూతం రామ స్యాయనం చరితం వృత్తం చంపూరామాయణంతస్మి, న్నితి కావ్యవర్ణ్యయోః కథనం, శిష్టం స్పష్టం.

ఇతి శ్రీమత్పరమయోగీంద్రబృందమాన సేందీవరసందోహామందానన్దలాభాభినందితరఘునందనచరణారవింద మకరందాస్వాదన కందళితసారస్వతే నాఖండతపః ప్రచండమునిప్రకాండమండలేశ్వర శాండిల్య

మహామునిగోత్రావతంసస్య పంచనాన్వయసుధాపారావార పారిజాతస్య ధన్వంతర్యవతారాంతర స్యాయుర్వేదప్రముఖనిఖిలవిద్యాసారసర్వజ్ఞ సార్వభౌమస్య కోదండపండితవర్యస్య తనూజేన గంగాంబికాగర్భ రత్నాకరసుధాకరేణ శ్రీరామచంద్రబుధేంద్రేణ విరచితాయాం చంపూరామాయణవ్యాఖ్యాయాం సాహిత్యమంజూషికా సమాఖ్యాయాం బాలకాండ స్సమాప్తః.

రామచంద్రార్యరచితా రామచంద్రపదార్పితా,
బాలకాండస్య సంపూర్ణా వ్యాఖ్యా మంజూషికాభిదా.

శ్రీరామార్పణమస్తు.

అయోధ్యాకాండః.

గచ్ఛతా దశరథేన నిర్వృతిం భూభుజా మసులభాం భుజాబలాత్,
మాతులస్య నగరే యుధాజిత స్థాపితౌ భరతలక్ష్మణానుజౌ. ౧

అ. అథ శ్రీమదయోధ్యాకాండో వ్యాఖ్యాయతే. గచ్ఛతేతి. భుజాబలాత్ నిజభుజశక్తేః. ని. 'బలం శక్తౌ బలోఽసురే' ఇతి శాశ్వతః, అత్ర భుజాశబ్దష్టాబంతః. ని. 'ద్వాపరౌ ద్వయోః, భుజబాహూ' ఇత్యమరః, 'త్రేతాయాం రఘునాయకస్య మహితఖ్యాతా భుజాయాం యథే'తి ప్రయోగశ్చ, భూభుజాం రాజ్ఞాం, అసులభాం దుర్లభాం, అనన్యసాధారణీ మిత్యర్థః. * నిర్వృతిం సుఖం, ని. 'నిర్వాణం నిర్వృతి స్సుఖ' మితి పర్యాయః, గచ్ఛతా ప్రాప్తవతా, అనుభవతేతి యావత్, గుణవత్పుత్రలాభేన నిజభుజబలస్య సాఫల్యసిద్ధే రితి భావః, దశరథేన భరతలక్ష్మణానుజౌ భరతశత్రుఘ్నౌ, శత్రుఘ్నస్య రామానుజత్వేపి నైయత్యేనభరతానుజత్వం, శ్రీలక్ష్మణస్యచ శ్రీరామానుజత్వ, మిత్యుభయ స్యాపి స్వతస్సిద్ధత్వా దితి భావః, యుధాజితః యుధాజిన్నామ్నః, మాతులస్య మాతృభ్రాతుః, తయో రేవేతి భావః, × 'పితృవ్యమాతులమాతామహపితామహా' ఇతి సూత్రేణ మాతృశబ్దా ద్భ్రాత్రర్థే డులచ్ప్రత్యయః. ని. 'మాతృభ్రాతా తు మాతుల' ఇత్యమరః-నగరే కేకయస్యపురే, అశ్వమేధపురేవా, స్థాపితౌ-ప్రతిష్ఠాపితౌ, దౌహిత్రదిదృక్షో ర్వృద్ధస్య కేకయ స్యాజ్ఞయా, తదానయనార్థ ముపాగతవతి యుధాజితి, రాజ్ఞా, తనయౌ ప్రేషితవా నిత్యర్థః, శ్రీరామాయణే అయోధ్యాకాండప్రారమ్భే-'గచ్ఛతామాతులకుల' మిత్యాద్య పద్యే-ప్రథమతః ప్రయుక్తం 'గచ్ఛ' తేతి పదం వాల్మీకినా, తదేత ద్భోజే నాత్రాపి మంగళాచరణతయా చమత్కారకారితయా వా ప్రయుక్త మిత్యనుసంధేయం, ఏవ ముత్తరత్రాపి తత్తత్కాండాద్యపదం తత్తత్కాండాదౌ ప్రయుక్త మిత్యవగంతవ్యం, రథోద్ధతావృత్తం, 'రాన్నరా విహ రథోద్ధతా లగా' వితి లక్షణాత్. ౧

అథ దశరథః పుత్రం రామం స్వత స్త్రిజగత్పతిం
స్వవిషయమహీమాత్రే కర్తుం పతిం విదధే మతిమ్,
భువనభరణే కల్యం కల్యాణభూధర మాదరా

అ. తదనంతరం రాజా శ్రీరామాభిషేకం కర్తు ముద్యుక్తవాని త్యాహ. అథేతి. అథ భరతశత్రుఘ్నయో ర్మాతులనగరప్రతిష్ఠాపనా నంతరం, దశరథః, స్వతః స్వభావా దేవ, త్రయాణాం జగతాం సమాహార స్త్రిజగత్, +'తద్ధితార్థే'త్యాదినా, ద్విగుః, తస్య, పతిం త్రిలోకాధీశ్వరం, పుత్రం నిజభాగ్యోదయా త్పుత్రరూపేణావతీర్ణం, రామం శ్రీరామనామాంకితం, విష్ణు మిత్యర్థః, స్వవిషయా స్వస్యపరిపాల్య త్వేన గోచరా, యా మహీభూ, స్తన్మాత్రే తావత్యాం, మహ్యా మిత్యర్థః. ని. 'మాత్రం కార్త్స్న్యేఽవధారణే' ఇత్యమరః, పతిం కర్తుం, మతిం విదధే నిర్ధారితవా నిత్యర్థః, *'అర్థనిర్ధారణం మతి' రితి తజ్ఞాః, కథం భూత ఇవ భువనభరణే త్రిలోకోద్వహనే, ని. 'భువనం సలిలే లోక ఇ' త్యజయ్యః, కల్యం సమర్థం, కల్యాణభూధ రం స్వరాచలం, ని. 'కల్యాణ మక్షయే స్వర్ణే కల్యాణం మంగళేపి చే'తివిశ్వః, ఆదరా శ్లాఘ్యో యమి త్యాసక్తేః, స్వగృహపటలీ నిజగృహనివహః,+గౌరాదిత్వాత్ జీష్, తస్యాః ధురం వహ తీతి ధుర్యః ధురంధరః, × ధురో యడ్ఢకా వితి యత్ప్రత్యయః, స చాసౌ స్తంభ శ్చ తం విధాతు మనా ఇవ కర్తుకామ, ఇవే త్యుత్ప్రేక్షా, + 'తుంకామమనసో ర పీ'తి తుమునో మకారలోపః, శ్రీరామస్య పరిమిత మహీపతిత్వకరణనిర్ధారణం సుమేరో గ్గృహాధారదారువిశేషత్వకరణ నిర్ధారణప్రాయ మి వేత్యుత్ప్రేక్షార్థః, తయా చ విశిష్ట మతివిధాన మేరు స్తంభవిధానయో ర్వాక్యార్థయో ర్నిర్దిష్టైకత్వాసంభవా త్సాదృశ్య లక్షణాయా మసంభవద్వస్తుసంబంధవాక్యార్థవృత్తి ర్నిదర్శనాభేదో వ్యజ్యత ఇత్యలంకారే ణాలఙ్కారధ్వనిః, న చాయం దృష్టాంతః, ధ్వనితో వాక్యభేదేన ప్రతిబింబకరణాక్షేపే త స్యోత్థానాత్, * అత్ర తు 'వాక్యార్థేవాక్యార్థ సమారోపాత్ వాక్యైవాక్యతాయంతథాభావ' ఇత్యలంకారసర్వస్వ కారః, హరిణీవృత్తం, * భవతి హరిణీ న్సౌ మ్రౌ

త్స్వగృహపటలీధుర్యస్తంభం విధాతు మనా ఇవ. ౨

౩. తదనంతర మసౌ సమ్మంత్ర్య మంత్రిభి స్సహ పౌరవృద్ధా
న్వృద్ధశ్రవః పురోధ[1]స్సమాం త్సమాహూయ సమాదిదేశ. 3

విదిత మేవ హి భవతాం శివతాతి మేవ మతిం దధానా
స్సుపథా సంచరమాణాః ప్రాణినాం దయమానమానసా మానధనా

స్తా గో రసాంబుధివిష్టపై' రితి లక్షణాత్. ౨

తదితి. తదనంతరం మతివిధానానంతరం, అసౌ దశరథః, మంత్రిభి స్సుమంత్రప్రముఖై రమాత్యై స్సహేత్యర్థః, సహార్థవివక్షాయాం తృతీయా, అత ఏవ 'వినాపి సహశబ్దేన భవతీ' తి కాశికా, సంమంత్ర్య సమ్యగాలోచ్య, వృద్ధశ్రవఃపురోధాః పురహూతపురోహితో, బృహస్పతి, స్తత్సమాన్, విద్యాబుద్ధ్యాభి ర్గుణై స్తత్కల్పా నిత్యర్థః, ఉపమాలంకారః, పురే భవాః పౌరాః తే చ తే వృద్ధా శ్చ తా న్వయోవృద్ధాన్విప్రాం త్సమాహూయామంత్ర్య, సమాదిదేశ ఉక్తవా, నిత్యర్థః. 3

౪. సమాదేశప్రకార మేవ వివృణోతి, విదిత మితి, శివతాతిం శివంకరీం, కల్యాణీ మే వేత్యర్థః, ని, 'శివతాతి శ్శివం కర' ఇత్యమరః మతిం బుద్ధిం, దధానాః ధారయంతః, న తు కదాచి దప్యాశ్రిత దుర్బుద్ధిగంధాః, సుపథా నీతిశాస్త్రోక్త మార్గేణ, సంచరమాణాః ప్రవృత్తితత్పరాః, నతూత్పథవర్తినః, + 'సమ స్తృతీయాయుక్తా' దిత్యాత్మనేపదం, 'సుపథే' త్యత్ర 'న పూజనా' దితి నిషేధా త్సమాసాంతాభావః తృతీయావిధానే 'ప్రకృత్యాదిభ్య ఉపసంఖ్యాన' మితి తృతీయోపపత్తి రిత్యాద్యుక్తం ప్రాక్, తథా ప్రాణినాం, దయమానమానసాః సకలభూతదయాపూర్ణచిత్తా, ఇత్యర్థః; నతు కఠినహృదయాః, + ప్రాణినా మితి 'అధీగర్థదయేశా' మితి కర్మణి షష్ఠీ, మానధనా మానైకచిత్తాః, నతు, యథాకథంచి త్ప్రాణత్రాణపరాయణాః, యశస్సమార్జనజాగరూకాః కీర్తిసంపాదనసావధానాః, న తు కేవలార్థార్జనతత్పరాః, + 'జాగురూక' ఇత్యూకప్రత్యయః, జనోపతాపసంమార్జనపరాః, నిరుపాధిపరదుఃఖప్రహాణేచ్ఛాపరతంత్రాః నాత్మాపేక్షాతత్పరాః, ఇత్థంభూతాః, నోస్మాకం, ఇదానీంతనపుత్రాభిప్రాయసంభావనయా 'అస్మదో ద్వయో'

---

1 సమాన్ పురోహితాన్.

[1]యశస్సమార్జనజాగరూకా జనోపతాపసమ్మార్జనపరాః పరాం నిర్వృ
తి ముపేత్య దేవభూయం గతా స్సర్వే నః పూర్వపురుషా ఇతి. ౪
తస్మా దస్మాభి రపి [2]తేషా మేవ మనీషా మనుసరమాణై రేతా
వంతం కాలం పరిపాలితాః కిల సకలాః ప్రజాః. ౫
ప్రమాణ మత్ర పరిపాలన[3]క్రియా మిమాం మదీయాం మనుభ

శ్చేతి వా న ఇతి బహువచనం, సర్వే నిఖిలాః, పూర్వపురుషాః ఇక్ష్వా
కుప్రభృతయః పురాతననృపాలాః, పరాం నిర్వృతిం పరమసుఖము
పేత్య, దేవభూయం దేవత్వం, + భువో భావే క్యప్, గతాః ప్రాప్తాః, ఇత్యే
తద్వృత్తం, భవతాం, విదిత మేవ భవద్భి ర్జ్ఞాత మేవే త్యర్థః, న తు మయా
జ్ఞాపనీయం, తథాపి, వక్తవ్యార్థ సంగత్యర్థం జ్ఞాపిత మి త్యేవకారార్థః,
మతిబుద్ధీత్యాదినా వర్తమానార్థే క్తః, ‘క్తస్య చ వర్తమాన’ ఇతి
షష్ఠీ విశేషణానా మభిప్రాయ గర్భత్వా త్పరికరాలంకారః, * ‘సా
భిప్రాయవిశేషణం పరికర’ ఇతి లక్షణాత్. ౪
తస్మా దితి. తస్మా త్కారణాత్, తేషా మస్మత్పూర్వపురు
షాణాం, సంబంధినీం, మనీషాం బుద్ధిం, ని. ‘బుద్ధి ర్మనీషా ధిషణే’
త్యమరః, సరణి మితి పాఠే సరణిం పద్ధతిం, మార్గ మి త్యర్థః, అనుస
రమాణై రనువర్తమానైః + తాచ్ఛీల్యే చానశ్, ‘అవశ్యం పితు రా
చార’ ఇతి న్యాయేన శివతాతిబుద్ధిధారణాదివైశిష్ట్యై వప్రవర్తమానై
రిత్యర్థః, అత్రాన్యమనీషాయా అన్యత్రాసంభవా త్తత్సదృశీం మనీషా
మితి సాదృశ్యాక్షేపా దసంభవద్వస్తుసంబంధరూపో నిదర్శనాలంకా
రః, అస్మాభి రపి ఏతావంతం కాలం, బహుకాల మిత్యర్థః, + ‘కాలాధ్వ
నో రత్యంత సంయోగ’ ఇతి ద్వితీయా, సకలాః ప్రజాః, పరిపాలితాః
కిల నీతిశాస్త్రానుసారేణ సంరక్షితాః ఖలు, ని. ‘వార్తాసంభావ్యయోః
కిలే’ త్యమరః. ౫
అ. న తు వార్తామాత్ర మేవ కిం తు భవంతో ప్యత్ర ప్రమాణ
మి త్యాహ, ప్రమాణ మితి, అత్రాస్మిన్నర్థే, ఇమాం ప్రవర్తమానాం,

1 అయశస్సంసరణిసమ్మార్జన జాగరూకాః. 2 ఏతేషాం సరణిమ్. 3 క్రియా మనుభవంతః.

వంతో నను భవంత ఏవ. ౬

భవతా మ[1]భ్యుపగమానాం నిగమానాం వా ప్రతీపగామినీం పదవీం నప్రత్యేతి ఖలు లోకః త దస్తి కించి దభ్యర్థనీయమ్. ౭

ప. మమ సురనరగీతఖ్యాతిభి ర్హేతిభి ర్వా
దివి భువి చ సమానప్రక్రమై ర్విక్రమై ర్వా,
నియత మపరిహార్యా యా జరా సా మదంగే

మదీయాం, పరిపాలనక్రియాం ప్రజాసంరక్షణకృత్యం, అనుభవంతః ప్రత్యక్ష మనుసందధానాః, భవంతో యూయమేవ, ప్రమాణం నను సాక్షిణః ఖ, ల్విత్యర్థః, న న్వి త్యామంత్రణే వా కిం ప్రమాణాంతరోపన్యాసేనే త్యేవకారార్థః. ౬

అ. అస్తు తర్హి తతః కిం తత్రాహ. భవతా మితి. భవతా మభ్యుపగమానాం భవత్కర్తృకాంగీకారాణా మి త్యర్థః, ని 'అంగీకారాభ్యుపగమే' త్యమరః, నిగమానాం వా నీతిశాస్త్రాణామివ అత్ర వాశబ్ద ఇవార్థకః, ప్రతీపగామినీం ప్రతికూలవర్తినీం పదవీం మార్గం. లోకో జనః, కశ్చి దపీతి శేషః, ని. 'లోక స్తు భువనే జన' ఇ త్యమరః. న ప్రతేతి నానువర్తతే ఖలు, యుష్మదుపదిష్టమార్గ మే వానుసరతీ త్యర్థః, తస్మా త్కారణా, త్కించి త్ప్రయోజనం, అభ్యర్థనీయం యాచనీయం, ప్రష్టవ్య మితి యావత్, అస్తి. ౭

అ. కింత దభ్యర్థనీయ మి త్యత ఆహ. మమేతి. సురనరగీతఖ్యాతిభిః దేవమానుషాభిష్టుతప్రతిష్ఠైః, హేతిభి రాయుధై ర్వా, ని. 'హేతి ర్జ్వాలాం శురాయుధ' మితి వైజయంతీ, 'హేతిశ్శస్త్రేపి నృస్త్రియో' రితి కేశవ శ్చ తథా దివి భువి చ స్వర్గమర్త్యలోకయోః, సమానప్రక్రమైః తుల్యప్రకారైః,లోకద్వయే ప్యప్రతిహతప్రసారై రి త్యర్థః, విక్రమైః పరాక్రమైర్వా, యా జరా పలితాదిరూపజీర్ణావస్థా, ని. 'పలితం జరసా శౌక్ల్యం కేశాదావిప్రసాజరే' త్యమరః, నియతంనిశ్చిత, మపరిహార్యా పరిహర్తుమశక్యా, ఆయుధశక్త్యా వీర్యేణ వా దుష్పరిహరే త్యర్థః, సా జరా, మదంగే మదీయశరీరే, వికచకమలషండే ప్రఫుల్లాంబుజకదంబే,

---

1 అభ్యుపగతానాం.

వికచకమల[1]షండే చంద్రికే వావిరాసీత్. ౮

౯. తస్మాత్సమస్తక్షత్రవర్గగర్వపాటన[2]పటిష్ఠధార పరశ్వథభరణభీషణవేషభార్గవభంగాదపరిచ్ఛిన్నతరశౌర్యశాలిని సౌజన్యభాజనే జనానురాగనిలయే నిర్మత్సరే [3]వత్సలే వత్సేఽస్మిన్విశ్వం విశ్వంభరాభారం చిరకాల[4]ధార్యమాణమార్యైరనుమతస్సన్నవతార్య విశ్రాన్తిసుఖమను

చంద్రికా కౌముదీ, వావిరాసీత్ ప్రాదురభూత్, యథా చంద్రికా కమలసంకోచమ్లానతాదిహేతుః తథా మదీయాంగసంకోచాదిహేతుర్జరా సముత్పన్నాఽభూదిత్యర్థః, ని. 'మృణాళ మ్బిస మబ్జాదికదంబే షండమస్త్రియాం, చంద్రికా కౌముదీ జ్యోత్స్నే' తిచామరః, ఉపమాలఙ్కారః, మాలినీవృత్తమ్. ౮

అ. తతః కిమిత్యత ఆహ.— తస్మాదితి. తస్మాజ్జరావిర్భావాద్ధేతోః, సమస్తక్షత్రవర్గస్య కార్తవీర్యాద్యశేషక్షత్రియనివహస్య, గర్వపాటనేన అహంకారవిదళనేన, పటిష్ఠా పటుతరా, దృఢతరేతి యావత్, + పటుశబ్దాదిష్ఠని 'ఇష్ఠేమేయ' స్స్వితి టిలోపః, తాదృశీ ధారా యస్య స తథోక్తః, పరశ్వథః కుఠారః, సత్య, భరణేన ధారణేన, భీషణో భయంకరో వేషో నైపథ్యం యస్య సః తథోక్తస్య, భార్గవస్య జామదగ్న్యస్య, భంగేన గర్వనిర్వాపణేన, అపరిచ్ఛిన్నతర మతిగంభీరం యచ్ఛౌర్యం, తేన శాలతే ఆభీక్ష్ణ్యే నేతి తథోక్తే, + బహుళమాయే సకలప్రాణిలోకప్రేమాస్పదే, ర్మత్సరే పరోత్కర్షాసహనం మత్సరః, తద్రహితే, అనసూయ ఇత్యర్థః, వత్సలే సర్వత్ర స్నిగ్ధే, వత్సః స్నేహః సోఽస్యాస్తీతి వత్సలం, ని. 'స్నిగ్ధస్తు, వత్సల' ఇత్యమరః, + 'వత్సాంసాభ్యాం కామబల' ఇతి లచ్ప్రత్యయః, అస్మిన్ వత్సే, ఏతాదృశసకలసద్గుణసంపన్నే, శ్రీరామే, చిరకాల మారభ్య, ధార్యమాణ, మూహ్యమానం, విశ్వం బిభర్తీతి విశ్వం భరా, + 'సంజ్ఞాయాం భృతౄవృజీత్యాదినా ఖచ్ప్రత్యయే ముమాగమః, విశ్వంభరాభార మశేషభూపరిపాలనవ్యాపారం, అవతార్య నివేశ్య, ఆర్యైస్తత్రభవద్భి, రనుమతః తపోవనాశ్రయార్థ మనుజ్ఞాతస్సన్, విశ్రాంతిసుఖం విశ్రమానందం, అనుభవితు మనుసంధాతు, మభిలషామీచ్ఛా

---

1 ఖండే. 2 పటుధారా. 3 మత్సమేవ. 4 మార్యైరమాత్యైః.

భవితు మభిలషామీతి. ౯

తతస్తే ప్రావృషేణ్యపయోవాహవ్యూహస్తనిత[1]నినదాకర్ణనసముదీర్ణనిరతిశయాహ్లాదసంసర్గనిరర్గళనిర్గళత్కేకాలాపినః కలాపిన ఇవ జనాః ప్రమదభవకలకలరవముఖరితదిఙ్ముఖా బభూవుః. ౧౦

మిత్యేవ మాదిదేశేతి. పూర్వేణసంబంధః. ౯

తతః కిం జాత మి త్యత ఆహ. తత ఇతి. తతః ఆదేశానంతరం, ప్రావృషేణ్యో వార్షికః. ని. 'వార్షికం ప్రావృషేణ్యంస్యా'దిత్యమరః, + 'ప్రావృషఏణ్య'ఇతి ఏణ్యప్రత్యయః, తాదృశో యః పయోవాహవ్యూహో జలధరపటలం తస్య. స్తనితం గర్జితమేవనినదో ధ్వనిః. ని. 'స్తనితం గర్జితం మేఘనిర్ఘోషో రసితాది' చేత్యమరః - తస్యాకర్ణనేన శ్రవణేన, సముదీర్ణస్సముత్పన్నఇత్యర్థః, గౌణార్థత్వా దగ్రామ్యత్వం ప్రత్యుతోత్కర్షావహ మేవ య థాహ దండీ. * 'నిష్ఠ్యూతోద్గీర్ణవాంతాదిగౌణవృత్తివ్యపాశ్రియం, అతిసుందర మన్యత్ర గ్రామ్యకక్ష్యాం విగాహతే' ఇతి, తథాభూతో, యో నిరతిశయాహ్లాదః పరమానందః, తస్య, సంసర్గేణావేశేన, నిరర్గళ మప్రతిబంధం. యథా తథా, నిర్గళంత్యో నిర్గచ్ఛంత్యో, యాః కేకాః స్వవాణ్యస్తాః, ఆలపంతి, తాచ్ఛీల్యేన కూజంతీతి తథోక్తాః, కేమూర్ధ్ని కాయతి ధ్వనతీతి విగ్రహః, ని. 'కేకా వాణీ మయూరస్యే'త్యమరః, కలాపినో బర్హిణః, మయూరా ఇ వేత్యుపమా, జనాః శ్రోతారః, ప్రమదభవః హర్షసముత్పన్నః, + 'ప్రమదసంమదౌ హర్షే' ఇ త్యప్రత్యయాంతో నిపాతః, యః కలకలరవః కోలాహలధ్వనిః, ని. 'కోలాహలః కలకల' ఇ త్యమరః, తేన ముఖరితాని ముఖరీకృతాని, వాచాలీకృతానీ త్యర్థః, తత్కరోతీతి ణ్యంతాత్కర్మణి క్తః, తాని దిఙ్ముఖాని దిగంతరాణి, తాన్యేవ ముఖాని వదనాని, యేషాం తేతథోక్తాః, బభూవు రితి శ్లిష్టరూపక ముక్తోపమయా సంకీర్యతే, శ్రీరామాభిషేకవార్తాశ్రవణజనితానందాతిశయోల్లసితకోలాహలేనాశేషదిగంతరాళాని ప్రతిధ్వనించక్రు రి త్యర్థః, ౧౦

---

1 నాదాకర్ణన.

వ. ఆనందబాష్పవిసరో [1]నయనే ప్రజానా
మావిర్బభూవ మకరంద ఇవారవిందే,
రామస్య కాంతి మభిషేకదినే భవిత్రీం
ప్రక్షాళ్య చక్షు రివ వీక్షితు మాదరేణ. ౧౧

గ. రాజాఽపి తేషాం సంపత్స్యమానమహోత్సవోత్సుకజనసమ్మర్దజనిష్యమాణరజోరాజి[2]పాతపరిజిహీర్షయేవ రోమాంచప్రపంచేన కంచుకితాంగానాం ప్రమాణాతీతాం ప్రీతిం ప్రపన్నానాం హర్షప్రకర్షేణ

ఆనందేతి. ఆనందబాష్పవిసరః ఆనందాశ్రుపూరః, ప్రజానాం, నయనే, నేత్రే, అరవిందే పద్మే, మకరందః పుష్పరస, ఇవేత్యుపమా, ఆవిర్బభూవ ప్రాదురాసీత్, ని, 'మకరందః పుష్పరస' ఇత్యమరః, కింకర్తుమివ, అభిషేకదినే పట్టాభిషేకదివసే, భవిత్రీం భావినీం, రామస్య, కాంతిం శోభావిశేషం, చక్షు ర్నేత్రాణీత్యర్థః, ప్రక్షాళ్య సంశోధ్య, ఆదరేణ ప్రేమ్ణా, వీక్షితుంద్రష్టుమి వేతి ఫలోత్ప్రేక్షా యథా లోకే చక్షుఃప్రక్షాళనపూర్వకం ద్రష్టవ్యం వస్తు పశ్యంతి, తథాఽత్రాపి జనా విశిష్టశ్రీరామశరీరకాంతిం ద్రష్టుకామాః చక్షుః ప్రక్షాళయితు మి వానందాశ్రూణి ప్రవర్తయామాసు రి త్యుత్ప్రేక్షార్థః. ఉక్తాలంకారయో రన్యోన్యనైరపేక్ష్య త్సంసృష్టిః, వసంతతిలకావృత్తం. ౧౧

రాజాపీతి, రాజా దశరథోఽపి, సంపత్స్యమానః ప్రత్యాసన్నతయా సంభవిష్యన్, యో మహోత్సవః హర్షోత్పాదక శ్రీరామపట్టాభిషేకరూపవ్యాపారః, ఉక్తంచ భావప్రకాశే. * ఉత్సూతే హర్ష మిత్యేవ ఉత్సవః పరికీర్తిత' ఇతి తేనోత్సుకాః కాలాక్షమత్వ లక్షణౌత్సుక్య సంపన్నాః, + 'ప్రసితోత్సుకాభ్యా' మిత్యాదినా తృతీయాసమాసః, యే జనాః, తేషాం, సమ్మర్దేన సంభ్రమేణ, జనిష్యమాణ ఉత్పత్స్యమానో, యో రజోరాజిపాతః, ధూళినికురుంబపతనం, తస్య, పరిజిహీర్షయా పరిహరణేచ్ఛయే వేతి హేతూత్ప్రేక్షా, 'ఉత్పన్నస్యప్రతీకారా దనర్థస్యోత్పత్తిప్రతిబంధ ఏవ పర' మితి న్యాయేన ప్రాగేవ రజస్సంశ్లేషపరిహారణోపాయచికీర్షయే వేత్యుత్ప్రేక్షార్థః, + పరిపూర్ణాద్ధర తేస్సన్నంతాత్

1 వదనే. 2 వ్రాత.

ద్విగుణీకృత మానంద మంత ర్నియమ్య సుమంత్రప్రముఖా న్మంత్రిముఖ్యా నేవ మాచఖ్యౌ. ౧౨

ప. అస్మా ననాశ్రితతపోవనభూమిభాగా
నున్ముచ్య లోకపరిపాలనజాగరూకాన్,

శ్రియా సుప్రత్యగ్రమే టాప్, రోమాంచప్రపంచేన రోమహర్షణవ్యాప్త్యా, ని. 'రోమాంచో రోమహర్షణ' మిత్యమరః. కంచుకితాని కంచుకవత్కృతాని, వర్మితానీత్యర్థః. తా న్యంగాని యేషాం తేషాం, + కంచుకశబ్దా త్తత్కరోతీతి ణ్యంతా త్కర్మణి క్తః. తతః ప్రమాణాతీతాం ప్రీతి మపరిచ్ఛిన్నానందం, ప్రపన్నానాం, తేషాం, జనానాం, హర్షప్రకర్షేణ ఇష్టలాభజన్యో మనఃప్రసాదో హర్షః,తస్య ప్రకర్షే ణాతిశయేన హేతునా, ద్వాగుణా వావృత్తీయస్యసద్విగుణః, ని. 'గుణాస్త్వావృత్తి శబ్దాదిజ్యేంద్రియా ముఖ్యతంతు'ష్వితి వైజయంతీ,ద్విగుణీకృతః ద్విరావృత్తః, + పూర్వవత్కర్మణి క్తః.త మానంద మిష్టానుష్ఠానానుభవజన్యసుఖం, రాజ్యాభిషేకస్య ప్రజాహర్షమూలత్వా త్తదుపబృంహితానందాతిరేక మిత్యర్థః.అంత ర్నియ మ్యాంతరంగేనిరుధ్య, సుమంత్రప్రముఖాం త్సుమంతాదీన్, మంత్రిముఖ్యా నమాత్యప్రవరాన్ప్రతి, ఏవం వక్ష్యమాణప్రకారే, ణాచఖ్యౌ ఉవా చేత్యర్థః,అత్ర ప్రీతిహర్షానందశబ్దానాం వృత్తిభేదా ద్భేదోఽవనేయః. ౧౨

ఆఖ్యానప్రకారమేవాహ, అస్మానితి. అనాశ్రితః అనధిష్ఠితః, తపోవనభూమి భాగః పుణ్యారణ్యభూప్రదేశః, యైస్తాన్ తథోక్తాన్, అస్వీకృతవానప్రస్థాశ్రమా నిత్యర్థః; కించ లోకానాం,ప్రజానాం,పరిపాలనే-నీతిమార్గేణసంరక్షణే, జాగరూకాన్ సావధానాన్, విశేషణద్వయేనాప్యపరిత్యాజ్యత్వం సూచ్యతే; ఏవంవిధా నస్మాన్ నః, బహువచనమత్రాత్మసంభావనయా ద్రష్టవ్యం, ఉన్ముచ్య త్యక్త్వా, అమ్లాన మక్షీణం, మాగ్ధ్యం ముగ్ధభావో, యస్య త మనతిప్రౌఢ మిత్యర్థః. త్రిజగత్పతేః - సకలకార్యధురంధరస్య, శ్రీరామస్య, తత్త్వతః అత్యంతప్రౌఢిమసంపన్నభావే ప్యాదరాతిశయా దిత్థం నిర్దిష్ట మిత్యనుసంధేయం. రామ, మచిరాత్ - క్షిప్రమే, వావలంబ్యాశ్రిత్య, ఏవంవిధః. ఇత్థంభూతప్రకారో ఽనిర్వాచ్య ఇతి యావత్, జనానురాగః ప్రజాభిలాషవిశేషః, కథం కుతో

అమ్లానమార్గ్య మచిరా దవలంబ్య రామ
మేవంవిధః కథ ముదేతి జనానురాగః. ౧౩

౧. తేఽపి నియమితనిజమనోరథాయ దశరథాయ సవినయమేవం వ్యజిజ్ఞపన్. ౧౪

౫. దేవే స్థితేఽపి తనయం తవ రామభద్రం
లోక స్స్వయం భజతు నామ కి మత్ర చిత్రమ్,

వా, ఉదేతి ఉత్పద్యతే, ఏత దత్యంతాశ్చర్య మిత్యర్థః, మనసః ప్రవృత్తేః పరతంత్రా ఏవ ప్రజాః న సంస్తవపరంతత్రా ఇతి భావః,ఏత చ్చ 'సర్వతో జయ మన్విచ్ఛేత్పుత్రా దిచ్ఛే త్పరాజయ' మితి న్యాయేన రాజ్ఞోఽభిమ త మే వేతి రహస్యం, వసంతతిలకావృత్తమ్. ౧౩

తఇతి. తే సుమంత్రప్రముఖ మన్త్రిణోఽపి, నియమితో - నిర్ధారితః, నిజః - స్వకీయః, మనోరథః శ్రీరామాభిషేకకరణరూపో, యేన తస్మై, యద్వా, నియమితః ప్రజానురాగస్య శ్రీరామే ప్రవృత్తత్వాత్సంకోచితః, నిజమనోరథో రాజ్యాభిలాషో, యేన, యద్వా, నియమితః అంతరాచ్ఛాదితః,నిజమనోరథః రామాభిషేకవిషయక స్వకీయాభిలాషో, యేన తస్మై, దశరథాయ, సవినయం సప్రశ్రయంయథా తథా, ఏవం వక్ష్యమాణరీత్యా, వ్యజిజ్ఞపన్ - విజ్ఞాపయామాసుః. ౧౪

అ. విజ్ఞాపనప్రకార మేవాహ. దేవ ఇతి. దేవే-రాజ్ఞి, త్వయి, ని. 'దేవస్సురేఘనేరాజ్ఞీ'తి విశ్వః, స్థితే ప్రజాపరిపాలనదక్షతయా వర్తమానేసత్యపి, లోకో - జనః, తవ, తనయం, రామభద్రం, స్వయం చోదనాంవినైవ, భజతు - సేవతాం, సమాశ్రయ త్వి త్యర్థః, నామేతి సంభావనాయాం, అస్మి న్నర్థే కిం చిత్ర మాశ్చర్యం, నకించి ద పీత్యర్థః, కుత ఏత దిత్యాశంక్య దృష్టాంత మాహ. చంద్ర మితి. తృషితః. పిపాసితః, చకోరః-చంద్రికాపాయీ పక్షివిశేషః, * 'చకోర శ్చంద్రికాపాయీ' త్యుక్తత్వాత్. చంద్రంవినా - చంద్రం విహా, యే త్యర్థః, + పృథగ్వినేత్యాదినా వికల్పా ద్ద్వితీయా, తదుపలంభనస్య, చంద్రోత్పత్తేః, హేతుభూతం - కారణభూతం, క్షీరా ణ్యుదకాని, యస్య తం, క్షీరోదం - క్షీరసముద్రం, + 'ఉదక స్యోదస్సంజ్ఞాయా'

చంద్రం వినా తదుపలంభనహేతుభూతం
క్షీరోద మాశ్రియతి కిం తృషిత శ్చకోరః. ౧౫

గ. తదనంతరం చత్వరే తత్వరే తత్పర స్తత్త్వవిదాం పరిష్ఠస్య వసిష్ఠస్య శాసనా దభిషేకోపకరణాహరణాయ సామాత్యః పౌరవర్గః. ౧౬

ప. ఆహూయ రామం వినయాభిరామ
మావిః ప్రమోదః ప్రభు రేవ మూచే,

మి త్యుదకశబ్ద స్యోదాదేశః, ఆశ్రియతి- సేవతే కిం, నాశ్రియ త్యేవే త్యర్థః, అతఏవ తన్నచిత్రి మితి వైధర్మ్యేణ దృష్టాంతాలంకారః, * 'బింబానుబింబన్యాయేన నిర్దేశో ధర్మధర్మిణోః, దృష్టాంతాలంకృతి ర్జ్ఞేయా భిన్నవాక్యార్థ సంశ్రయే'తి, విద్యాధరశ్రీవర్ధిలక్షణాత్, వృత్తం తు పూర్వవత్. ౧౫

తదనంతర మితి. తదనంతరం - రాజమంత్రిసంభాషణానంతర కాలే, తత్త్వవిదా మాగమరహస్య వేత్తౄణాం, పరిష్ఠస్య శ్రేష్ఠస్య, వసిష్ఠస్య మహర్షేః, శాసనా దాజ్ఞావచనాత్, అభిషేకోపకరణానాం పుణ్యతీర్థపరిపూరితకనకకలశభద్రాసనచ్ఛత్రచామరాదిరాజ్యాభిషేకసాధనానాం, ఆహరణాయ తా న్యాహర్తు, మి త్యర్థః. తత్పర ఆసక్తస్సన్, * ని. 'తత్పరే ప్రసితాసక్తా' విత్యమరః. సామాత్యః - మంత్రిసహితః, పౌరవర్గః - నాగరికసమూహః, చత్వరే-అంగణే, తత్వరే - త్వరాంచకార. ౧౬

అనంతరవృత్తాంత మాహ. ఆహూయేతి. ప్రభుర్దశరథః, పరాపేక్షయా స్వస్మి న్నికృష్టతానుసంధానం స్వాపేక్షయా పరస్మి న్నుత్కృష్టతానుసంధానం వా వినయః, తేన వినయేన - ప్రశ్రయే, ణాభిరామం - రమణీయం, రామ, మాహూయ, ఆవిః ప్రమోదః, సముత్పన్నానందస్సన్, ఏవం వక్ష్యమాణప్రకారేణ, ఊచే - ఉక్తవాన్, తదేవాహ. అహ్నాయ ద్రుతం, తిష్యే - పుష్యనక్షత్రయుక్తే, ఇత్యర్థః, ని. 'పుష్యే తు సిధ్యతిష్యా'వి త్యమరః 'పుష్య స్సర్వార్థసాధక' ఇతి శాస్త్రాత్సకలకార్యసిద్ధసాధకత్వేన ప్రశస్తత్వా దితి భావః + నక్షత్రేణ యుక్తః కాల ఇతి విహితాణః 'లు బవిశేషే' ఇతి లుప్, దివసే

తవోత్తమాంగే మకుటం విధాతు
మహ్నాయతిష్యే దివసే యతిష్యే. ౧౭

౧. అథ దశరథమనోరథం కౌసల్యాయై నివేద్య స్వభవన ముపగతస్య రామస్య భగవా న్వసిష్ఠ స్సంజాతకౌతుకః కౌతుకమంగళం నిర్వర్తయామాస. ౧౮

౨. ఆపూరయన్మంగళతూర్యఘోషై రాశావశావల్లభకర్ణతాళాన్,

శ్వప వేత్యర్థః. తథా రామాయణే దశరథవచనం, 'శ్వ ఏవ పుష్యో భవితా శ్వోఽభిషేచ్యతు మేసుత' ఇతి. తవోత్తమాంగే-శిరసి,ని.'ఉత్తమాంగం శిర శ్శీర్షం' మిత్యమరః. మకుటం మహారాజ్యలక్షణం కనక కోటీరం, విధాతుం - నిక్షేప్తుం, యతిష్యే యత్నంకరిష్యే, స్వాభావిక శాస్త్రీభ్యాం జనితభేదేన ద్వివిధస్యాపి వినయస్య త్వయి విద్యమానత్వా ద్రాజానం త్వాంకరిష్యామీత్యర్థః. అత్ర కామందకః * 'వినయ ప్రగ్రహో న్యాత్యై కుర్వీతనృపతి స్సుతాన్, అవినీతకుమారం హి కులమాశు విశీర్యతే. వినీతమారసం పుత్రం యౌవరాజ్యేఽభిషేచయే' దితి, ఇత్యుక్తే, ఇతి సంబంధః. ఉపజాతివృత్తమ్. ౧౭

అథేతి. అథానంతరం, దశరథస్య మనోరథం మూర్ధాభిషేక కరణసంకల్పం, కౌసల్యాయై నిజజనన్యై, నివేద్య-విజ్ఞాప్య, స్వభవనం-నిజమందిర, ముపగతస్య - ప్రవిష్టస్య, రామస్య, భగవాన్పూజ్యో, వసిష్ఠః, సంజాతకౌతుకః, ఇదానీం ఖల్వహం కృతార్థః, యత శ్శ్రీరామాభిషేకప్రక్రియానువర్తనతాత్పర్యేణ సంభ్రమమామీతి సముత్పన్నహర్ష స్సన్, కౌతుకం హస్తసూత్రబంధనరూపం, మంగళం మంగళాచారం, నిర్వర్తయామాస - చకారేత్యర్థః, క్షోణీపాణిగ్రహోత్సవే ఽవశ్యకర్తవ్యత్వేన శాస్త్రబోధితత్వా దితి భావః, ని. 'కౌతుకం మంగళే హర్షే హస్తసూత్రే కుతూహలే'ఇ త్యుభయత్రాపి శాశ్వతః. ౧౮

ఆపూరయన్నితి. మంగళతూర్యఘోషైః - మంగళార్థవాద్యధ్వనిభిః, ఆశాసు-దిక్షు, యే, వశానాం-కరిణీనాం, వల్లభా స్తేషాం దిగ్గజానాం, కర్ణతాళాన్ - కర్ణసంఘట్టనవిఘట్టనజనితధ్వనీన్, ని. 'వశా

ఉజ్జృమ్భితః కోఽపి గిరామభూమి రున్మస్తకః [1]పౌరజనప్రమోదః.

తత్ర.— యామేవాహు ర్నిశిచరకులోన్మూలనే మూలహేతుం
యస్యా శ్చిత్తం ప్రకృతికుటిలం గాత్రమిత్రం బభూవ,
అంభోజిన్యా శ్శిశిర[2]సరసం కాసరీ వాచ్ఛముంభః

స్త్రీకరిణీ వంధ్యే'త్యమరః, ఆపూరయన్ - విస్తారయన్, కోఽప్యభూత పూర్వః, అత ఏవగిరా మభూమిః వాచామగోచరః, ఇయత్తయా ఇదం తయావా వక్తు మశక్య ఇత్యర్థః, ఉన్మస్తకః - ఉన్నతశిరాః, మహానిత్యర్థః అథవా, ఉన్మస్తకః - ఉల్లంఘితశిరస్కః, అతిప్రభూత ఇత్యర్థః, పౌరజనానాం, ప్రమోద ఆనందః, ఉజ్జృమ్భితః, ఉత్కటోఽభూ దిత్యర్థః, అత్రతూర్యఘోషాణాం దిగ్గజకర్ణతాళపూరణాసంబంధేపి తత్సంబంధాభిధానా దసంబంధే సంబంధరూపాతిశయోక్తిః, ఇంద్రవజ్రా వృత్తమ్. ౧౯

తత్ర తస్మిన్, ప్రమోదోజ్జృంభణసమయ ఇత్యర్థః, యామేవే తి. యాం మంథరాం, ఏవకారోఽన్యవ్యవచ్ఛేదార్థకః, నిశిచరాణాం-రావణాదిరాక్షసానాం, కులోన్మూలనే-వంశనాశనే, గణవిధ్వంసనేవా, ని. 'సజాతీయగణే గేహే గోత్రేఽపి కథితం కుల' మితి విశ్వః. మూల హేతు మాద్యకారణ, మాహుః-బ్రువతే, జనా ఇతి శేషః, + బ్రువః పంచానా'మిత్యాదినా ణలాదేశో బ్రువ ఆహాదేశశ్చ, తద్దుర్బోధా ద్విపరీతబుద్ధ్యా కైకేయ్యా, రామే వనం ప్రవ్రాజితే తత సీతాపహరణే సతి శ్రీరామేణ రావణాదిసంహారస్య ప్రకృతత్వా దితి భావః, తథా, ప్రకృత్యా కుటిలం స్వభావేన వక్రం, + 'ప్రకృత్యాదిభ్య స్తృతీయే' తి తృతీయయా సమాసః. యస్యాః మంథరాయాః, శ్చిత్తం, గాత్రమిత్రం తస్యా ఏవ శరీరసదృశం, బభూవ, యథా తద్గాత్రం స్వభావవక్రం తథా చిత్త మప్యాసీ దిత్యర్థః, 'ఆకారసదృశీ ప్రజ్ఞే'తి వచనా త్ప్రాయేణ ప్రజ్ఞాయా ఆకారసదృశత్వనియమా దితి భావః, సా, మంథరా మంథరాభిధానా, కైకేయీగృహవాసినీ, కాసరీవ-వనమహిషీవ, ని. 'లులాయోమహిషో వాహద్విషత్కాసరసైరిభా' ఇత్యమరః + 'జాతేర

---

1 పౌరజనాతిమోదః. 2 సరిలైః.

కైకేయ్యాస్సహృదయమదయం మన్థరా నిర్మమన్థ. ౨౦

ప. అలఘుచలితజంఝావాతనిష్పేషదోషా
దశని రివ కఠోరశ్శీతలాంభోదపఙ్క్త్యాః,

స్త్రీవిషయాదయోపధా'దితి జీష్, శిశిరం చ తత్సరసం మధురం చేతి విశేషణయో రపి మిథోవిశేషణవిశేష్యభావవివక్షాయాం + 'విశేషణం విశేష్యేణ బహుళ' మితి సమాసః, అచ్ఛం నిర్మలం, ఏతద్విశేషణద్వయం హృదయేఽపి యోజ్యం, అంభోజిన్యాః సరస్యాః, అంభ ఇవ, కైకేయ్యా హృదయం, అదయం దయారహితం యథాతథా, నిర్మమన్థ ఆలోడయామాస, యథా, తన్మనః శ్రీరామాభిషేకవిఘాతప్రవణం స్యాత్తథా-నిజచిత్తగాత్రమిత్రైరేవ వాక్యైః ప్రలోభయామాసేత్యర్థః, మనోవాక్కాయకర్మసు కుటిలాయా స్తస్యాః కిం కపటం నాటయితు మశక్యమితి భావః, పూర్ణోపమాలంకారః, మన్దాక్రాన్తావృత్తమ్. ౨౦

అల ఘ్వితి. అలఘు అమన్దం, చలితః ప్రవృత్తో యో జంఝావాతః ధ్వనివిశేషః; సూక్ష్మాంబువర్షమిశ్రితో మహామారుతః, తేన, యో నిష్పేషః సంఘర్షణం, స ఏవ దోష, స్తస్మా ద్ధేతోః. ని. 'జంఝా ధ్వనివిశేషే స్యాదపి సూక్ష్మాంబువర్షణే' ఇతి నానార్థరత్నమాలా, శీతలాంభోదపఙ్క్త్యాః శిశిరజలదపటలే, కఠోర స్తీక్ష్ణః అశనిః దంభోళి రివ, అపహృతం విధ్వంసితం, జనానాం, సౌఖ్యం శ్రీరామాభిషేక మహోత్సవజనితానన్దో, యేన తస్మాత్, మన్థరాయా, భేద వాక్యాత్ - 'రాజా ఇదానీం శ్రీరామ మభిషేక్తు ముద్యత స్తత స్త్వం శ్రీరామస్య-ప్రవ్రాజనం భరత స్యాభిషేకఞ్చ పూర్వదత్తవరద్వయే నాభ్యర్థయ - అన్యథా మహా ననర్థ స్స్యా' దిత్యుపజాపవచనా దిత్యర్థః. ని. 'భేదోపజాపా' విత్యమరః, భరతజనన్యాం భరతస్య మాతరి, కైకేయ్యామపి, దౌర్జన్యం - శ్రీరామాభిషేకవిఘాతుకత్వరూపమసాధుత్వ, మాసీత్ - ప్రాదురభూ దిత్యర్థః. భరతజనన్యా మిత్యనేన భరతే సౌజన్యం సుప్రసిద్ధమేవ తథా చ. తజ్జనన్యామపి తథాత్వ ముపపద్యతే, కారణగుణపూర్వకత్వాత్కార్యగుణానాం, అత స్సౌజన్యయుక్తాయా మప్యస్యాం దౌర్జన్య మాసీ దితి విరోధసూచకోఽయ మపిశబ్దః. ఏతేన మన్థరాయా వచనస్య తాదృక్కిల్బిషోత్పాదన పాటవం సూచ్యతే, హంతేతివిషాదే.

అపహృతజనసౌఖ్యా న్మంథరాభేదవాక్యా
దపి భరతజనన్యాం హంత దౌర్జన్య మాసీత్. ౨౧

గ. సైషా మంథరా[1]భిధాన పిశాచికా వేశ పరవశ నిజాశయా పూర్వం దండకే వైజయంతపురవాస్తవ్యశంబరాసురసంగరసంగత

ని. 'హంత హర్షేఽనుకంపాయాం వాక్యారంభవిషాదయో' రిత్యమరః. అలంకార స్తు పూర్వవత్. మాలినీవృత్తమ్. తథా శ్రీరామాయణే కైకేయీం ప్రతిమంథరావాక్యమ్ * 'తవ దైవాసురే యుద్ధే సహరాజర్షిభిః పతిః, అగచ్ఛ త్త్వా ముపాదాయ దేవరాజస్య సాహ్యకృ' దిత్యారభ్య 'తౌ వరౌ యాచ భర్తారం భరత స్యాభిషేచనమ్, ప్రవ్రాజనం చ రామస్య త్వం వర్షాణి చతుర్దశే'త్యంతమ్. ౨౧

అ. తతః కైకేయీ కి మకరో దిత్యాశంకాయామాహ.— సైషేతి. మంథ రేత్యభిధానం నామ యస్యాః సా - తథోక్తా, యా పిశాచికా మహాభూతగ్రహః, + 'స్వార్థేకః, కేన' ఇతి హ్రస్వః. తస్యాః, ఆవేశేన ఆవాహనేన, ఆక్రమణే నేతి యావత్. పరవశః-పరతంత్రః, వివేకశూన్య ఇత్యర్థః. నిజాశయ స్స్వకీయాంతఃకరణం, యస్యాః సా తథోక్తా, సా ప్రాక్సుగుణా, ఏషా కైకేయీ, పూర్వం - పూర్వకాలే దండకే, వనే, వైజయంత మితి యత్పురం, తద్వాస్తవ్య స్తత్రివసన్, + 'వసే స్తవ్య త్కర్తరి ణిచ్చే'తి కర్తరి తవ్యప్రత్యయో వృద్ధిశ్చ, య శ్శంబరాసురః - శంబరాఖ్యో మహాదైత్యః, తస్య, సంగరే - యుద్ధే, సంగతా - ప్రాప్తా, యా, వేదనా, అసురశస్త్రక్షతిజనితఖేదః. ని. 'ఖేదేఽపి వేద' నేత్యమరశేషః. తదపనోదనం - తన్నివారణం, అర్థః - ప్రయోజనం, యస్య తత్, తత్సంభావిత మిత్యర్థః. ని. 'అర్థోఽభిధేయరైవస్తుప్రయోజననివృత్తి' ష్విత్యమరః. ఆత్మనే - స్వస్మై, వితీర్ణం, తాదృగ్రణసంకటా దపసార్య తత్రత్యబాధాయా నివర్తితత్వా త్పారితోషికతయా దత్త మిత్యర్థః, వరయోః ద్వయం, ద్వౌ వరా విత్యర్థః. ని. 'దేవా ద్వృతే వరః శ్రేష్ఠే' ఇత్యమరః. వరాయ భర్త్రే, దశరథాయ, + 'క్రియాగ్రహణ మపి కర్తవ్య' మితి సంప్రదానత్వా

---

1 ఆవేశనిజాశయా.

వేదనా [1]పనోదనార్థ మాత్మనే వితీర్ణం వరద్వయం నరాయ దశరథాయ న్యవేదయత్. ౧౨

ప. తయో రేకస్య సంరంభో భరత స్యాభిషేచనమ్,
అన్యస్య వన్యవృత్త్యైవ వనే రామస్య వర్తనమ్. ౧౩
తస్మిన్ క్షణే వరయుగం [2]చిరతప్తతామ్ర
నారాచవేధపరుషం శ్రవసీ విదార్య,

చ్చతుర్థ. న్యవేదయత్ - విజ్ఞాపయామాస, తథా రామాయణమ్ * 'స్మర రాజన్ పురావృత్తం తస్మిన్ దైవాసురే రణే, తత్ర చాచ్యావయ చ్ఛత్రు స్తవ జీవిత మంతరా. తత్ర చాపి మయాదేవ య త్త్వం సమభిరక్షితః, జాగ్రత్యా యతమానాయా స్తతో మే ప్రాదదా వరౌ. తౌ తు దత్తౌ వరౌ దేవ నిక్షేపం మృగయా మ్యహమ్, తవైవ పృథివీపాలసకాశే సత్యసంగ' రేతి. ౧౨

అ. విజ్ఞాపితస్య వరద్వయస్య వినియోగప్రకార మేవాహ. తయో రితి. తయో ర్వరయో ర్మధ్యే' ఏకస్య, వరస్య సంరంభ స్సంభ్రమః, ప్రవృత్తి రితి యావత్, ని. 'సంరంభ స్సంభ్రమే కోపే' ఇతి శబ్దార్ణవః, భరతస్యాభిషేచనం - రాజ్యాభిషేకః, అన్యస్య, వరస్య, సంరంభః, వన్యవృత్త్యా - మునివృత్త్యా, జటావల్కలధారణకందమూలఫలాశనరూపవ్యాపారేణే త్యర్థః, ఉపజాపబుద్ధిజనకవృత్త్యంతరవ్యవచ్ఛేదార్థ మేవకారః. రామస్య, వనే - దండకావనే, వర్తనం వృత్తి, రవస్థాన మితి యావత్. పూర్వం సామాన్యేన దత్తౌ వరౌ విదానీం భరతాభిషేకరామవివాసనరూపేణ దాతవ్యా విత్యుక్తవ తీ త్యర్థః. తథా చ రామాయణమ్. * 'నవ పంచ చ వర్షాణి దండకారణ్య మాశ్రితః, చీరాజినజటాధారీ రామో భవతు తాపసః, భరతో భజతా మద్య యౌవరాజ్య మకంటక' మితి. ౧౩

అ. తదానీం కిం జాత మి త్యాహ. తస్మి న్నితి. తస్మిన్ క్షణే తత్కాలే, ని. 'నిర్వ్యాపారస్థితౌ కాలవిశేషోత్సవయోః క్షణ' ఇత్యమరః. చిరం-చిరకాలం, తప్తః-అగ్నిసంతప్తః, అతఏవ, తామ్రో-రక్తవర్ణో, యో నారాచః శలాకాకారతీక్ష్ణశస్త్రవిశేషః, తస్య, వేధస్సంప్రహార,

---

1 అపనోదనవేతనార్థం. 2 క్షణతప్త.

సత్యప్రహాణచకితస్య నృపస్య కామ
మూరీచకార హృదయే పుటపాకరీతిమ్. ౨౮
[1]తనయవిరహవార్తామాత్రసంతప్యమానా
దథ దశరథచిత్తా చ్చేతనా నిర్జగామ,

_స్తద్వ, త్పరుషం కఠోరం, దుస్సహ మితి యావత్. వరయుగం కర్తృ, సత్యస్య - సూనృతభాషిత్వస్య, ప్రహాణం - ప్రచ్యుతిః, × 'కృత్యచ' ఇతి ణత్వం. తస్మా చ్చకితస్య - భయసంభ్రాంతస్య, నృపస్య - రాజ్ఞో దశరథస్య శ్రవసీ, విదార్య - శ్రోత్రేవిభిద్య, బాహ్యేంద్రియద్వారా అంతరింద్రియ స్యార్థగ్రాహకత్వా దితి భావః. ని. 'కర్ణశబ్దగ్రహౌ శ్రోత్రం శ్రుతి స్త్రీ శ్రవణం శ్రవ' ఇత్యమరః. హృదయే - తస్యైవ మానసే, పుటపాకరీతిం - మూషికాసంపుటమధ్యే సువర్ణాదికం నిగూఢం నిక్షిప్య అగ్నినా సంతాపనం పుటపాకః. తస్యరీతిం, తత్సదృశీం, పరిపాటీ మిత్యర్థః, అత ఏవ నిదర్శనా, కామ మత్యంతం, ఊరీచకారాంగీచకార. ప్రతిశ్రుత స్యాశ్రవణే అగ్రహణేవా సత్యవిప్లవోభవే దితి శ్రుత్వా గృహీతత్వా చ్చ తప్తనారాచదుస్సహం వరయుగం ద్వారభూతశ్రవణవిదాహపూర్వకం రాజ్ఞోఽంతరంగం ప్రవిశ్య తం నిరుచ్ఛ్వాసం తాపయామా సే త్యర్థః. ని. 'ఊరీకృత మురరీకృత మంగీకృత మాశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాత' మి త్యమరః + 'ఊర్యాది చ్విడాచ' శ్చేతి గతసంజ్ఞాయాం'కుగతిప్రాదయః' ఇతి సమాసః.వసంతతిలకావృత్తమ్. ౨౮

తనయేతి. అథ-అనంతరం, తనయవిరహవార్తామాత్రేణ శ్రీరామవియోగవృత్తాంతాకర్ణనేనైవ, సంతప్యమానా ద్దహ్యమానాత్,విరహ ఏవ సతి కిం భవిష్యతి వా న జ్ఞాయత ఇతి మాత్రశబ్దార్థః,దశరథస్య,చిత్తాద్ధృదయాత్,+ 'ధ్రువ మపా యేఽపాదాన' మిత్యపాదానత్వా త్పంచమీ. చేతనా సంజ్ఞా-జీవనశక్తిః, దవవహ్నితవహస్య-వనవహ్నేః, రోచిర్జ్వాలయా దీప్తశిఖయా రోచిషా జ్వాలయా వా. ని. 'వనే చ వనవహ్నౌ చ దవో దావఇతీరిత' ఇతి శాశ్వతః. తేహ్యమానా దాస్వాద్యమానాత్, దహ్యమానా దితి యావత్. గహనగుల్మా త్కాననకుంజాత్, ఉజ్జిహానానిర్గమనశీలా, +'జిహాఙ్ గతౌ' వితిదాతో శ్శానచ్.

1 తదను.

దవహుతవహారోచిర్జ్వాలయా [1]లేహ్యమానా
ఝడితి గహనగుల్మాదుజ్జిహానా మృగీవ. ౨౫

౧. అథ దశరథః కథమపి లబ్ధసంజ్ఞః కైకేయీమిద మభాషత. ౨౬

౫. రామః కామ ముపాశ్రయిష్యతి వనం త్యక్త్వా ధృతం కౌతుకం
లోక స్త్యక్ష్యతి కౌతుకం చిరధృతం తస్యాభిషేకే కథమ్,
ధర్మాపాయభయేన వత్సవిరహం [2]వక్ష్యామి వక్ష్యామి కిం

మృగీవ కురంగీవ, + 'జాతే రస్త్రీవిషయా దయోపధా' దితి జీష్, ఝడితి త్యంజసా, ని. 'ద్రాగ్ఝడి త్యంజసాఽహ్నాయే' త్యమరః, నిర్జగామ-నిరగాత్, శ్రీరామవిరహవార్తాం శ్రుత్వా అతిమాత్రపుత్రవత్సలో రాజా సపది మూర్ఛామగచ్ఛ దిత్యర్థః. పూర్ణోపమాలంకారః, మాలినీవృత్తమ్.

అథేతి. అథ - చేతనానిర్గమనానంతరమ్, దశరథః, కథమపి కృచ్ఛ్రేణ, లబ్ధసంజ్ఞః-ప్రాప్తచేతనస్సన్, కైకేయీంప్రతి, ఇదం వచన, మభాషత - అవోచత. ౨౬

తత్ప్రకార మేవాహ. రామఇతి. రామః, ధృతం రాజ్యాభిషేకాంగత్వే నాముక్తం, కౌతుకం హస్తసూత్రం, త్యక్త్వా లీలయైవ విసృజ్య, కామ మత్యంతం, అప్రతిబంధ మిత్యర్థః, వన, ముపాశ్రయిష్యతి-ప్రవేక్ష్యతి, ధర్మాచారతత్పరత్వా దనాయాసేనైవ ప్రవ్రజిష్య తీత్యర్థః, తథా, లోకోజనః, తస్య శ్రీరామ, స్యాభిషేకే విషయే, చిరధృతం-చిరకాల మారభ్యసంభృతం, కౌతుకం-హర్షం, కథం-కథంచిత్, త్యక్ష్యతి, దుస్త్యజ మప్యతికృచ్ఛ్రేణ విస్రక్ష్య తీత్యర్థః, తథా, ధర్మస్యార్జితపరిపాలనరూపసుకృతస్య, అపాయో ధ్వనాశా, ద్యద్భయం, తేన, వత్సవిరహం-రామవియోగం, వక్ష్యామి, ధారయిష్యామి అహ మితి శేషః + 'వహ ప్రాపణే' ఇ త్యస్మా ద్ధాతో ర్లృట్, కిం ప్రతివచనం వక్ష్యమ్యాలపిష్యామి, వక్తు మవకాశాభావా దితి భావః, అత్ర. + 'వచపరిభాషణే' ఇ త్యస్మాద్ధాతో ర్లృట్, అథవా, వక్ష్యామి వక్ష్యా మీతి వహనార్థో ద్విరుక్తోఽయం శబ్దః, పునఃపునః ధారయిష్యామీత్యర్థః, + 'చాపలే ద్వే భవత' ఇతి ద్విరుక్తిః, 'సంభ్రమేణ ప్రవృత్తి శ్చాపల' మితి కాశికా,

1 లిహ్యమానాత్. 2 ద్రక్ష్యామి.

యావత్కల్ప మకీర్తి రార్తిజననీ జాయేత జాయే తవ. ౨౭

వత్సం కఠోరహృదయే నయనాభిరామం
రామం వినా న ఖలు తిష్ఠతి జీవితం మే,
ధాతు ర్బలా దుపయమ స్త్వయి జాతపూర్వః

అతిదుస్సహపుత్రవిరహవేదనాజనితోద్వేగా త్సంభ్రమః, కింతు, హే జాయే హే భార్యే, తవ, యావత్కల్పం కల్పాంత పర్యంత మి త్యర్థః + 'యావదవ ధారణే' ఇ త్యవ్యయీభావః, ఆర్తిజననీ పీడాకరీ మర్మభేద నీతి యావత్, ని. 'ఆర్తిః పీడాధనుష్కోట్యో' రి త్యమరః, అకీర్తిః శ్రీరామాభిషేకవిఘ్నాచరణజన్యాపఖ్యాతిః, జాయేత ప్రాదుర్భవేత్, + జనే ర్లిజితఙ్, యథాతథావాస్మాకం నిర్వాహోభవిష్యతి జాయా త్వేన సంభావితాయా స్తవైవ మహా ననర్థః, ‘సంభావితస్య చాకీర్తి ర్మరణా దతిరిచ్యతే' ఇతి గీతాయాం భగవతా ఉక్తత్వా దితి భావః, వృత్త్యను ప్రాసః, శార్దూలవిక్రీడితంవృత్తం. ౨౭

వత్స మితి. హే కఠోరహృదయే కఠినచిత్తే, యతః స్వప్నేఽపి దుస్సహం శ్రీరామవిరహం సాక్షా త్త్వం బోధయసి - అత స్త్వద్ధృదయస్య కఠోరత్వం కిం వక్తవ్య మి తీత్యేత త్సంబోధనం, నయనాభిరామం నేత్రానందకరం, వత్సం బాలం, తనయందారకం, విరహాసహిష్ణుత్వ ద్యోతనార్థ మేత ద్విశేషణద్వయం. ని.'వత్సో నా కుటజే వర్షే తర్ణకే తనయాదికే'ఇతి వైజయంతీ, రామంవినా రామంవిహాయేత్యర్థః, ‘పృథగ్వినే' త్యాదినా వికల్పా ద్ద్వితీయా, మే మమ, జీవితం జీవనం, నతిష్ఠతి ఖలు, సునిశ్చితం మరిష్యా మీ త్యర్థః, అతః, హే కైకేయి, అత్ర యద్యపి భార్యానామగ్రహణం శాస్త్రనిషిద్ధం తథాపి భార్యేయం చండీతి వ్యవహర్తుం యుజ్యత ఇ త్యేవ మామంత్రిత మిత్యవధేయం, ధాతు ర్బలా ద్విధిబలాత్, త్వయి విషయే, పూర్వంజాతః జాతపూర్వః, + సుప్సుపేతిసమాసః, ఉపయమో వివాహః, యమసమీపం చ ధ్వన్యతే, ని. 'వివాహోపయమౌ సమౌ' విత్యమరః, మాం, యమ స్యాంతకస్య, సమీప ముపయమం, + 'అవ్యయం విభక్తి' త్యాదినాఽవ్యయీభావః, నయతి ప్రాపయ తీ త్యేవం, మన్యేబుధ్యామి, ఉపయమస్య ఉపయమప్రాపకత్వం యుక్త మతో మమా ప్యేవం మరణ ముప

కై కేయి మా ముపయమం నయతీతి మన్యే. ౨౮

౨౯. తదను నిజమనోరథైకపరి[1]పూరణకృతాదరా కై కేయీ [2]సాప
హాస మవాదీత్. ౨౯

౩౦. సత్యవిప్లవ మపత్యసంగత స్సంగతం భృశ మపశ్యత స్తవ,

యుజ్యతే ఇ త్యర్థః, లోకే లక్షణవతీనాం కన్యకానాం పరిణయో
భర్తృజీవనాయ భవతి ఈదృగవలక్షణదుర్భగాయా స్తవ పరిణయ
స్తు మమ మరణాయ భవ తీతి భావః, వనంతతిలకావృత్తమ్. ౨౮

తదన్వితి. తదను దశరథభాషణానంతరం, నిజమనోరథస్య, ఏక
స్య భరతాభిషేచనరామప్రవ్రాజనరూపస్యాభిలాషస్యైవ, పరిపూరణే
నిష్పాదనే, అత్ర మనోరథైక శబ్దయో శ్శివభాగవతవ త్సమాసః, అథ
వా ఏకపరిపూరణే ముఖ్యపరిపూరణే, ని. 'ఏకే ముఖ్యాన్యకేవలా' ఇ
త్యమరః, కృతాదరా విహితాస్థా, కై కేయీ, సాపహాసం సోల్లుంఠన,
మవాదీత్ ఉవాచ, ని. 'సోల్లుంఠనం తు సోత్ప్రాసం సాపహాసం
సమా స్త్రయ' ఇతి హలాయుధః. ౨౯

అ. ఉక్తిప్రకార మేవ వివృణోతి. స త్యేతి. అపత్యసంగతః
పుత్రమోహాద్ధేతోః, + పంచమ్యా స్తసిః, సంగతం ప్రాప్తం, సత్య
విప్లవం సత్యవాక్యప్రచ్యుతిం, భృశ మత్యంత, మపశ్యతః అనాలోచ
యతః, ఈషద ప్యననుసంధధత ఇత్యర్థః, తవ, ఆశ్రితస్య వరద్వయం
దాస్యా మీతి ప్రతిజ్ఞాతవచనస్య, ని. 'అంగీకృత మాశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాత'
మి త్యమరః- విఫలత్వం నైష్ఫల్య, మ స్తిచేత్ త త్ప్రతిశ్రుతం విఫలం
భవతి య దీ త్యర్థః ఆ ఇ త్యపహాసే విసర్గాంతో నిపాతః, శ్రితస్య,
'సత్యం వద ధర్మంచర స్వాధ్యాయా న్మాప్రమదః' 'అంగీకృతం హి
కృతినః పరిపాలయం తీ'త్యాది ధర్మశాస్త్రస్య, ని. 'శ్రుతం శాస్త్రా
వధృతయో' రి త్యమరః, అయ, మంజలిః ప్రణామః, ని. 'తౌ యుతా
వంజలిః పుమా' ని త్యమరః, రచితః విహితః, శాసనా చ్ఛాస్త్రి మితి
వ్యుత్పత్త్యా దురధ్వ ప్రవృత్తిప్రతిషేధకత్వేన ప్రసిద్ధం శాస్త్రం, ఈ
దృశ్యాచ్ఛాస్త్రజ్ఞ స్యాపి భవతో యద్యేవం ప్రవృత్తి స్తస్య త త్ప్రాకించి
త్కరత్వా త్త స్మై నమస్కారో మిత్యర్థః, * 'తస్మా చ్ఛాస్త్రం ప్రమాణం

---

1 పూరణే. 2 సోపహాసం.

ఆశ్రితస్య విఫలత్వ మస్తి చే దాశ్రితస్య రచితోఽయ మఞ్జలిః.
వ. కింనాగత స్తే శ్రవసోస్సకాశ మరిందమస్సత్యవతాం పురోగః,

తే కార్యాకార్యవ్యవస్థితౌ' విత్యాదిభగవద్వచనా చ్ఛాస్త్ర మనుసరతా త్వయా ప్రతిశ్రుతనిర్వాహోఽవశ్యం కర్తవ్యః, నాన్యథా శ్రేయ, ఇతి తాత్పర్యం, భక్తిశ్రద్ధాదరబన్ధురాన్తఃకరణతయా - విధీయమానో నమస్కారః ప్రసిద్ధః, తథాఽపహాసాదా వపి నమస్కార స్సంభవతి, తథా ప్రయుక్తం పూర్వైః, 'బిందుద్వంద్వతరంగితాగ్రసరణిః కర్తా శిరోబిందుకం కర్మేతి క్రమశిక్షితాన్వయకలా యే కేఽపి తేభ్యోఽఞ్జలిః, యే తు గ్రన్థసహస్రశాణకషణత్రుట్యత్కళఙ్కై ర్గిరా ముల్లాసైః కవయన్తి బిల్హణకవి స్తే ష్వేవ సన్నహ్యా' తితి, రథోద్ధతా వృత్తమ్, 'రా న్నరా విహ రథోద్ధతా లగౌ' వితి లక్షణాత్. 30

అ. ప్రతిశ్రుత మవశ్యం కర్తవ్య మితి పురాతనరాజవృత్తాన్తం దృష్టాన్తయతి, కి మిత్యాదినా. సత్యవతాం పురోగః సత్యసన్ధాగ్రగణ్యః, అత ఏ వానామిష మామిషం సంపద్యమాన మామిషీభూతం, + 'అభూతతద్భావే చ్విః, కుగతిప్రాదయ' ఇతి సమాసః, శ్యేనస్య శ్యేనభూమికాధారిణ ఇన్ద్రస్య, అమిషీభూతః మాంసఖండీభూతః, ని. 'పిశితం తరసం మాంసం పలలం క్రవ్య మామిష' మి త్యమరః, యద్వా భోగ్యవస్తుభూతః. ని. 'ఆమిషం భోగ్యవస్తు నీ'తి కేశవః, యః కపోతపోతః కపోతడింభవేషధారీ యమః. ని. 'పోతః పాకోఽర్భకో డింభ' ఇ త్యమరః, తస్య, జీవాతవే జీవనౌషధార్థం, త ముపజీవయితు మిత్యర్థః, ని. 'జీవాతు ర్జీవనౌషధ' మిత్యర్థః. + తాదర్థ్యే చతుర్థీ, శస్త్రనికృత్తగాత్రః ఖడ్గవిదళితశరీరః, అరీన్ దమయ తీ త్యరిందమః, శిబిచక్రవర్త్యపరనామా త్వద్వంశ్యో మహారాజః 'సంజ్ఞాయాంభృతృవృ' జీత్యాదినా ఖచ్ 'అరుర్ద్విష' దిత్యాదినా ముమాగమః తేతవ, శ్రవసో స్సకాశం శ్రోత్రపథం, నాగతః కిం త్వయా న శ్రుతః కి మిత్యర్థః, శ్రుతశ్చే త్కథ మేవం వక్ష్య సీతిభావః, పురా కి లేన్ద్రయమౌ శిబిసత్యసన్ధతాయాం వివదమానౌ తత్పరీక్షార్థం శ్యేనకపోతౌ భూత్వా తత్ర సంకేతపూర్వకం శ్యేనే నోపద్రుతత్వ మాత్మనో నాటయన్ కపోతో యాగదీక్షితం శిబిం శరణం జగామ సో

శ్యేనామిషీభూతకపోతపోతజీవాతవేశస్త్రనికృత్తగాత్రః. కించ. ౩౧

ప. అభ్యర్చ్య కస్మైచి దుపాశ్రితాయ
వితీర్య విప్రాయ విలోచనే స్వే,

ఽపి శ్యేనేన మదామిషీభూతోఽయం దేయ ఇతి పృష్టశ్శరణాగతపరిత్యాగే దోషస్మరణా త్తత్పరిమాణస్వశరీరమాంసపిండదానే నైవ విమోచయితుకామః కపోతం తులాయా మారోప్య స్వమాంసశకలదానే నైతవేన భారాయమాణకపోతవిప్రలబ్ధః ప్రతిజ్ఞాభంగభయా దశేషం శరీరం నికృత్తవా నితి పౌరాణికీ కథాఽత్రానుసంధేయా, పఠంతి చాత్రేమం శ్లోకమ్. 'కర్ణ స్త్వచం శిబి ర్మాంసం ప్రాణాన్ జీమూతవాహనః, దదౌ దధీచి రస్థీని కిమ దేయం మహాత్మనా' మితి, వృత్త ముపజాతిః. ౩౧

నను బహూనా మనుగ్రహో న్యాయ్య ఇతి లోకప్రసిద్ధే రేకేన దృష్టాంతేన కించరితార్థ తే త్యత్రాహ, కిం చేతి, నైక ఏ వాయం దృష్టాంతః కింతు రాజాంతరమపి విద్యత ఇ త్యర్థః, తమే వాహ,అభ్యర్చ్యేతి, ప్రజ్ఞ ఏవ ప్రాజ్ఞః, ని. 'ధీరో మనీషీ జ్ఞః ప్రాజ్ఞ'ఇ త్యమరః, * ప్రజ్ఞాదిత్వా త్స్వార్థేఽణ్ప్రత్యయః, అథవా ప్రజ్ఞాఽస్యాస్తీతి ప్రాజ్ఞః, + ప్రజ్ఞాశ్రద్ధార్చాభ్యో ణ' ఇతి ణప్రత్యయః, ప్రథితప్రభావః ప్రఖ్యాతతేజాః, ని. 'స ప్రతాపఃప్రభావ శ్చ య త్తేజః కోశదండజ' మి త్యమరః, అలర్కసంజ్ఞో అలర్కనామా కశ్చి ద్రాజా, ని. 'సంజ్ఞా నామని గాయత్ర్యాం చేతనాయాంరవే స్త్రియా' మితి విశ్వః, ఉపాశ్రితాయ నేత్రయాచనార్థ మతిథిభావేన సమీప మాశ్రితా యే త్యర్థః, కస్మైచిద జ్ఞాతకులగోత్రాయ, న తుపరిచితాయ, విశేషంప్రాపయ తీతి, విప్రాయ బ్రాహ్మణాయ, వేదవేదాంగపారగాయ,+'కర్మణా య మభిప్రైతి స సంప్రదాన' మితి సంప్రదానత్వా చ్చతుర్థీ, అభ్యర్చ్య పూజయిత్వా, న త్వవజ్ఞా యేత్యర్థః, అన్యథా * 'అసత్కృత మవజ్ఞాతం త త్తామస ముదాహృత'మితి గీతాయాం శ్రీభగవదుక్తరీత్యా అప్రఖ్యాపనీయతా స్యా దితి భావః. స్వే స్వకీయే, ని. 'స్వో జ్ఞాతా వాత్మనిస్వం త్రిష్వాత్మీయ'ఇ త్యమరః, విలోచనే - నేత్రే, ద్వితీయాద్వివచన మేతత్, న త్వేక మి త్యర్థః. వితీర్య దత్వా, ప్రతిజ్ఞాం- సత్యసంధతాం, అపూరయ

అపూరయత్కశ్చి దలర్కసంజ్ఞః
ప్రాజ్ఞః ప్రతిజ్ఞాం ప్రథితప్రభావః. ౩౨
అసురసమరవేళాజాతబాధావసానే
వరయుగమదిశస్త్వం ప్రీతిపూర్వం యయా మే,

త్పరిపూరయామాస, సమర్థితవా నిత్యర్థః. సత్యసంధతా నిర్వాహేణ కీర్తిసంపాదనతత్పరా రాజానో నాత్మక్లేశం గణయంతీతి భావః, తవతు నైవంవిధక్లేశః, తస్మా దాశ్రుతం పరిపాలనీయ మితి శ్లోకద్వయస్య తాత్పర్యం. వృత్తంపూర్వవత్, * శైబ్యః శ్యేనకపోతీయే స్వమాంసం పక్షిణే దదౌ, అలర్క శ్చక్షుషీ దత్వా జగామ గతి ముత్తమామ్, తథా. సంశ్రుత్య శైబ్య శ్శ్యేనాయ స్వాం తనుం జగతీపతిః, ప్రదాయ పక్షిణే రాజా జగామ గతి ముత్తమామ్. తథా హ్యలర్క స్తేజస్వీ బ్రాహ్మణే వేదపారగే, యాచమానే స్వకే నేత్రే ఉద్ధృ త్యావిమనా దదా'వి త్యేతత్ ఉక్తశ్లోకద్వయ స్యాపి మూలమ్. ౩౧

అ. య ద్యేవ మప్యాశ్రుతం న పరిపాల్యేత తర్హి సత్యసంధస మానస్కంధగర్హణరూపానర్థ స్సమాపతేది త్యాహ. అసురేతి. అసురసమరవేళాయాం - శంబరాసురయుద్ధసమయే, జాతా - సముత్పన్నా, యా బాధా అసురశస్త్రక్షతిజనితవేదనా, తస్యా, అవసానే అంతే, సంగ్రామా దన్యత్రాపసారణేన తద్బాధాయా నివర్తితత్వా దితి భావః. త్వం, యయా గిరా వాచా, మే మహ్యం, వరయో, ర్యుగం- యుగళం. ని. 'యుగ్మం తు యుగళం యుగ' మిత్యమరః. ప్రీతిపూర్వం బాధానివర్తనజనితపరితోషపూర్వకం యథాతథా, ఆదిశః - దత్తవా నసి, పారితోషికతయా వరద్వయం దాస్యా మీతి యాం గిర ముక్తవా నసీ త్యర్థః, తాం గిర, మశిథిలః అవిచ్ఛిన్నః, గుణబంధః దానదాక్షిణ్యాదిగుణానువృత్తి, ర్యేషాం తే, సద్గుణసంపాదనదృఢీకరణతత్పరా ఇ త్యర్థః, సత్యసంధా విశేషతః సత్యప్రతిజ్ఞాః, శిలాక్షరవిన్యాసతుల్యవచనా ఇ త్యర్థః, ని. 'సంధా ప్రతిజ్ఞా మర్యాదే' త్యమరః, నరేంద్రాః, రాజానః, ని. 'నరేంద్రః పార్థివే రాజ్ఞి విషవైద్యేఽపి చస్మృత' ఇతి వైజయంతీ, తాం గిరం, జలలిపిరితి జలాక్షర విన్యాసరూపేతి, ని. 'లిఖితాక్షరవిన్యాసే లిపి ర్లిబి రుభే స్త్రియా'

అశిథిలగుణబంధా స్సత్యసంధా నరేంద్రా
జలలిపి రితి కామం సంగిరంతాం గిరం తామ్. 33
సత్యోద్యాం గిర మిహ నిర్వహస్వ మా వా
సన్మానం భువి న సహేయ రామ మాతుః,

మిత్యమరః, కామ మత్యంతం, సంగిరంతా మాలపంతాం, + సంభావ నాయాం లోట్, 'దశరథవచనం జలలిపివ దప్రతిష్ఠిత మితి సత్యసంధ కృతం గర్హణం సంభవిష్య తీ త్యర్థః, సంత్యసంధనరేంద్రవిరచితా ద్వాక్యప్రతిష్ఠాభంగప్రయుక్తగర్హణా దన్యః కో వాఽనర్థపదార్థో ఽస్తి సంభావితానా మితి భావః, జలలిపేః కర్మత్వేఽపి నిపాతే నాభిహితత్వా న్న ద్వితీ యే త్యుక్తం, అత్రగిరో జలలిపిత్వరూపణా ద్రూపకాలంకారః, మాలినీవృత్తమ్. 33

కిం బహునా, మన్మనోరథాపరిపూరణే స్వస్య మరణం నిశ్చిత మి త్యాహ, సత్యేతి. గిరం వరయుగందాస్యామీ త్యేవంరూపాంవాచం, స త్యే నోద్యత ఇతి సత్యోద్యాం యథార్థవాచ్యాం, + 'వదస్సుపిక్యప్చే'తి వదేః క్యప్ 'ఉపపద మతి'జితి సమాసః, ఇహేదానీం, నిర్వహస్వ సమర్థయస్వ వా,ఉత మా వా మానిర్వహస్వ,సత్యోద్యాం మృషోద్యాం వాకురు ష్వే త్యర్థః,నాత్ర మమాభినివేశ ఇతి భావః,కిం తు,భువి లోకే, రామమాతుః కౌసల్యాయాః,సన్మానం రాజమాతృత్వప్రయుక్త సత్కారం, న సహేయ న క్షమిష్యే, సోఢుం నశక్నుయా మి త్యర్థ,+సహేర్లిజ్, రామసన్మానస్య సహ్యత్వేఽపి సపత్నీసన్మానస్య హేన్యావహత్వేన దుస్సహత్వా దితి భావః, అతః, ప్రవర్తమానం సంపద్యమానం,సన్నాహం-రామాభిషేకసంభ్రమం,న త్యజసి చేత్-న విసృజసి యది, తే తవ, పశ్యత స్సతః, పశ్యంతం త్వామనాదృత్యేత్యర్థః, + 'షష్ఠీ చానాదరే'ఇతి షష్ఠీ, విష ముపభుజ్య గరళ మభ్యవహృత్య, ని. 'క్ష్వేళ స్తు గరళం విష' మి త్యమరః. సంస్థాస్యే మరిష్యే, హీనజీవనాద్వరం మరణ మే వేతి భావః, ని. 'సంస్థాఽఽధారే స్థితౌ మృతా' వి త్యమరః, + 'సమవప్రవిభ్య స్థ' ఇ త్యాత్మనేపదం, ఉపసర్గవశా దర్థాంతరం,అత్ర రామాయణశ్లోకః,*'తత్ప్రతిశ్రుత్య ధర్మేణ న చే ద్దాస్యసి

సంస్థాస్యే విష ముపభుజ్య పశ్యత స్తే
సన్నాహం త్యజసి నచే త్ప్రవర్తమానమ్. ౩౪
గ. ఏవంవాదినీ మేనాం భూ యోఽపి భూపతి రవాదీత్. ౩౫
అయి కఠినహృదయే కి ము_క్త మున్ముక్తలోక మర్యాదయా ద
యాపేతయా త్వయా. ౩౬
వ. నై వాభవ స్త్వ మిహ శీలవతీషు గణ్యా

మే వరమ్, అద్యైవ హి ప్రహాస్యామి జీవితం త్వద్విమాని తే'తి, 'అ
హం హి విష మద్యైవ పీత్వా పిహితవాగ్గతః, పశ్యత స్తే మరి
ష్యామి రామో య ద్యభిషిచ్యత'ఇతి, ప్రహర్షిణీవృత్తమ్,'మ్నౌ జ్రౌ
గ స్త్రిదశయతిః ప్రహర్షిణీయ'మితి లక్షణాత్. ౩౪

ఏవ మితి. ఏవంవాదినీ, మేనాం కైకేయీం, భూయః పునరపి,
భూపతి ర్దశరథః, అవాదీత్ ఉవాచ. ౩౫

త దేవాహ, అయీతి, కఠన హృదయే కఠినచిత్తే, పునఃపున
రనునయేఽపి మార్దవాభావా ద్ధృదయస్య ఇదం సంబోధనం, ఉ
న్ముక్తా పరిత్యక్తా, లోకమర్యాదా సతీపతిన్యాయరూపా, యయా
తయా, సమతిక్రాంతకులవధూసమాచార యే త్యర్థః, దయాపేతయా
దయాహీనయా, క్రూరయేతి యావత్, త్వయా, కిం కుత్సితవచన,
ము_క్తం, బహ్వనర్థమూలత్వా త్సత్యోద్యా మిత్యాదికుత్సిత వచనం
వక్తు మనుచిత మి త్యర్థః, ని. 'కుత్సాప్రశ్నవితర్కే ష్వాక్షేపే కింశబ్ద
ఇష్యతే'ఇతి శాశ్వతః. ౩౬

అనర్థా నే వాహ. నేతి, హేఅనార్యే దుశ్శీలే,అతఏవ త్వ మిహ
లోకే, శీలవతీషు-సద్వృత్తిసంపన్నాసు,సాధ్వీ ష్వి త్యర్థః, + 'శీలం స్వ
భావే సద్వృత్తా' విత్యమరః,గణ్యా గణనీయా,నై వాభవః నై వాసీః, +
భువో లజ్,పరోపతాపేప్యాత్మన శ్చైయోఽభావేన భక్షితేఽపి లశునే
వ్యాధి ర్న నివృత్తః. వ్రతభంశేఽపి సుఖప్రాప్తి రిత్యాదివత్ ఉభయ
భ్రష్టా సీత్యర్థః. తథా, స రామః, పితృమతాం జీవత్పితృకాణాం,
రాజన్యానాం మధ్యే, గణనాం సంఖ్యాం, నై వాభజత్ నప్రాప్నోత్,
పిశాచికయేవ త్వయా కాంతస్యమమాకించిత్కరత్వాత్. పితృక_ర్తవ్యా
భిషేకాదిసన్మానాసిద్ధే రితి భావః, తథాఽహ మ ప్యాత్మజై ర్యా

నై[1]వాభజ త్పితృమతాం గణానాం స రామః,
నైవాప మాత్మజసుఖా న్యహ మ ప్యనార్యే
నైవాప మంబు భరతేన న మే ప్రదేయమ్. 32

సుఖాని తాని, నైవాపం, వార్ధకే పుత్రకృతోపచారాదిజనితసౌఖ్యాని నైవ ప్రాప్నువ మి త్యర్థః, రామప్రవ్రాజనేన మహాదుఃఖపూర్వకమరణస్యావశ్యంభావిత్వా దితి భావః, సర్వత్రై సకారోఽవధారణార్థః, + ఆప్నోతేర్లుజ్, పుషాదిత్వాచ్ఛ్లేరజాదేశః, తథా భరతేన. మే మహ్యం, నివాపః పితృతర్పణం, ని. 'పితృదానం నివాప స్స్యా' దిత్యమరః, తస్య సంబంధి నైవాపం, + సంబంధార్థేఽణ్, అంబు ఉదకం, న ప్రదేయం నదాతవ్యం, భరత స్యార్య త్వే ప్యనార్యాయా స్తవ దుర్భగగర్భసంభూతత్వాత్, * 'సద్బీజా న్యపి సస్యాని దుష్యేయుః క్షేత్రదోషతః' ఇతి న్యాయేన అయోగ్యతయా మమార్ధ్వదైహికక్రియా న కర్తవ్యే త్యర్థః, భవన్మరణభయా ద్రామే ప్రవ్రాజితే ఆత్మనోఽపి మరణం సునిశ్చిత మే వేతి భావః, అత్రపరే తస్యనివాపోదక మిష్ట మేవ తథాపి న దేయ మితి నిషేధితత్వా దనిష్టవిధే రి వేష్టనిషేధస్యా ప్యనుపపద్యమానతయా ఆభాసత్వా త్తేన నిజమరణ మాక్షిప్య తే ఇత్యాక్షేపాలంకారః, ఉక్తం చ విద్యానాథేన,* 'సమానార్థతయా ఽనిష్టవిధ్యాభాసోఽప్యాక్షేప' ఇత్యుపగమ్యతే. యథా చేష్టనిషేధ స్యాప్యనుపపద్యమానతయా ఆభాసత్వం తథా అనిష్టవిధే ర ప్యనుపపద్యమానతయా ఆభాసత్వ మితి రామాభిషేకవిఘాతేఽపి పుత్రస్య రాజ్యలాభస్స్యా దితి లోభేన శీలవతీషు గణ్యత్వాభావాద్యసర్థాంగీకారిత్వేఽపి స్వస్య వైధవ్యం స్వపుత్రస్య పితృకర్మాచరణానర్హత్వం చే త్యైహికాముష్మిక విరుద్ధ మనర్థద్వయం స్యా దితి వా మత్వా అస్మా దభినివేశా ద్విరతా భవిష్య తీతి మన్వానేన రాజ్ఞా భరతనివాపాంబుదాననిషేధోపన్యాసేన నిజనిధనం సూచిత మితి పరమరహస్యం, అత్ర రామాయణశ్లోకః, * 'రామః కారయితవ్యో మే మృతస్య సలిలక్రియాం, సపుత్రయా త్వయా నైవ కర్తవ్యా సలిలక్రియే'తి; యద్వా భరతేన నైవాప మంబు మే న ప్రదేయ మితి కాకుః,ప్రదేయ మేవేత్యర్థః, రామప్రవ్రజనోత్తర

1 అగమత్.

కించ.— వాస స్త్వచాం భవతు కించన తారవీణాం
ఛాయాద్రుమాశ్చ భవనాని భవంతు ధన్యాః,
కైకేయి తస్య శయనాని కథం భవేయు
స్త్వచ్చేతసోఽపి కఠినాని శిలాతలాని. 38

క్షణ మేవ నిజమరణ స్యావశ్యం భావిత్వా త్తత్సాన్నిధ్యాభావేన భరత ఏవ మ మార్ధ్వదైహికక్రియాచరణ తత్పరో భవిష్య తీతి భావః, వసంతతిలకావృత్తం. 32

వక్తవ్యాంతరం విద్యత ఇ త్యాహ. కిం చేతి. హే కైకేయి తస్య రామస్య, దివ్యాంబరధారిణ ఇతి భావః, తారవీణాం తరుసంబంధినీనాం, + సంబంధార్థేఽణ్, 'టిడ్ఢాణ'ఇ త్యాదినా జీప్, త్వచాం సంబంధి కించన కించిద్వల్కలాదిక మిత్యర్థః, ని. 'త్వ క్త్రీ వల్కం వల్కల మస్త్రియా'మి త్యమరః, వాసో వస్త్రం, భవతు, తథా, ధన్యాః శ్రీరామస్య నివాసత్వేన సఫలజన్మానః, ఛాయాప్రధానాద్రుమా వృక్షాః ఛాయాద్రుమాః నమేరుతరవః, + శాకపార్థివాదిత్వా న్మధ్యమపదలోపీ సమాసః, ని. 'ఛాయావృక్షో నమేరు స్స్యా'దితి శబ్దార్ణవః, సురంధ్రిద్రుమా వా భవనాని గృహాః, భవంతు, వన్యభవనసంచారిణ ఇతి భావః, 'వన్యా'ఇతి పాఠాంతరం + 'కాననతారవీణాం, కాననతారవీణా' మితి పాఠద్వయే ప్యనుశతికాదిత్వా దుభయపదవృద్ధిః, అనుశతికా దే రాకృతిగణత్వాత్, రురు ర్మృగః,ని. 'కృష్ణసారరురున్యంకురంకుశమ్బరరౌహిషా' ఇత్యమరః, తత్సంబంధినీనాం, త్వచాం అజినానాం,కిం తు, త్వచ్చేతసఃతవహృదయాదపి, కఠినాని కఠోరాణి, త్వచ్చేత ఏవాతికఠినం తతోఽప్యతికఠినత్వేఽపి తేషాం యోగ్యతా కిం వక్తవ్యేతి భావః, శిలాతలాని శిలాప్రదేశాః, శయనాని శయ్యాః, కథం, భవేయుః, వల్కలచ్ఛాయాద్రుమై ర్యథాకథంచి ద్దేహయాత్రా భవిష్యతి, కిం తు శిరీషపుష్పాధిక సౌకుమార్యసంపన్న శరీరస్య హంసతూలికాతల్పస్వాపోచితస్య కఠినతర శిలాతలా న్యేవ శయనాని భవితుం నార్హంతీత్యర్థః, * ఏత దేవ మమ హృదయం నికృంత తీతి భావః, వృత్తంతు పూర్వవత్. 38

ఏవం భర్త్రా భర్త్సితా ప్యార్ద్రచిత్తా
[1]మాభూ దేషా మంథరాక్రాన్తవృత్తిః,
రాకాచంద్రే రాజమానే [2]ప్యబాధం
వీరుచ్ఛన్నా చంద్రకాన్తస్థలీవ. ३६

౫. తదను ముహూర్తమాత్రమపి రామముఖావలోకనసుఖ మను

ఏవ మితి. ఏవముక్తరీత్యా, భర్త్రా తాచ్ఛీల్యేన భరణకర్త్రా, తేన పాణిగ్రహీత్రేణ దశరథేన, + 'భృఞ స్తాచ్ఛీల్యే తృన్' భర్త్సితా అపవాదితాపి, ని. 'భర్త్సనం త్వపవాదన' మిత్యమరః, మంథరయా పిశాచకల్పయా క్రాంతా ఘనా నిహన్మితేతి యావత్, వృత్తి స్స ద్వర్తనం యస్యా స్సా, ని. 'వృత్తి ర్వర్తనజీవనే' ఇత్యమరః, ఏషా కైకేయీ, రాకాచంద్రే పూర్ణిమాచంద్రే, ని. 'పూర్ణేరాకానిశాకర' ఇత్యమరః, అబాధం మేఘావరణాది ప్రతిబంధరహితం యథాతథా, రాజమానే ప్రకాశమానేసత్యపి, వీరుచ్ఛన్నా లతాచ్ఛాదితా, ని. 'లతాప్రతానినీ వీరు'ది త్యమరః, చంద్రకాంతస్థలీ చంద్రకాంతమణి భూమి రివ, + 'జానపదే' త్యాదినా అకృత్రిమార్థే జీష్, ఆర్ద్రచిత్తా స్నేహార్ద్రహృదయా, రామాభిషేక ఘాతాభినివేశపరాఙ్ముఖీతి యావత్, మాభూత్ నాసీత్, స హి దుష్టాక్రాంతాః ప్రయత్నే నాపి ప్రకృతిం ప్రతిపద్యంత ఇతి భావః. + అత్రమాజో నఇత్యర్థకత్వా న్మాజి లుజో నాశీరర్థత్వావకాశః, అత్ర సత్యపి భర్త్సితత్వకారణే చిత్తస్యార్ద్రీభావరూపకార్యానుదయాత్ విశేషోక్తి రలంకారః, 'తత్సామగ్ర్యా మనుత్పత్తి ర్విశేషోక్తి ర్నిగద్యతే' ఇతి లక్షణాత్, తథా మంథరాక్రాంత వృత్తిత్వస్య విశేషణగత్యా చిత్తార్ద్రీభావాభావం ప్రతి హేతుత్వా త్కావ్యలింగ మలంకారః, తథా చ చంద్రకాంతస్థ లీ వేత్యత్ర ఉప మేతి త్రయాణా మన్యోన్యసాపేక్షత్వాత్సంకరః, శాలినీవృత్తం, 'శాలిన్యుక్తామ్తౌ తగౌ గోబ్ధిలోకై' రితి లక్షణాత్. ३६

తద న్వితి. తదను కైకేయీచిత్త స్యానార్ద్రీభావానన్తరం, ముహూర్తమాత్రం, క్షణమాత్రం, ఘటికాద్వయ మపి వా. సమనంతరం శ్రీరామ విరహస్యావశ్యం భావిత్వాదితి భావః, ఏ తేన కైకేయ్యాఅనివార్యనిశ్చయ

1 మాభూత్. 2 నిశాయాం.

బుభూషుః కుమార మానయేతి దశరథ స్సుమన్త్ర మాదిదేశ. ౪౦

గ. తేన సత్వరం రాజభవనం [1]ప్రవేశితో రామః కృతప్రణామః పితర మయథాభూతముఖ[2]వికాస మారా దాలక్ష్య [3]చకితమతిః కి మిద మితి కైకేయీ మన్వయుఙ్క్త. ౪౧

సాఽపి పాపాశయా ప్రత్యవాదీత్. ౪౨

వత్స ప్రతిశ్రుతవరద్వయనిర్వహణే ప్రవీణతరః తాత స్తే

త్వ మధర్మభీరో రాజ్ఞో రామప్రవ్రజన వినిశ్చితత్వం చ సూచ్యత ఇత్యవగంతవ్యం, ని. 'ముహూర్త మల్పకాలే స్యాద్ఘటి కాద్వితయేపిచే'తి విశ్వః, రామముఖాలోకనేన య త్సుఖ మానన్దస్త, దనుబుభూషుః అనుభవితు మిచ్ఛుః, శ్రీరామం దిదృక్షు స్సన్ని త్యర్థః, + భువ స్సన్నంతా 'త్సనాశంసభిక్షఉః, దశరథః, కుమారం రామ, మానయ సమీపం ప్రాపయేతి సుమంత్రం నామ, మంత్రిణ, మాదిదేశ ఆజ్ఞాపయామాస. ౪౦

తేనేతి. తేనసుమంత్రేణ, సత్వర మవిలంబితం, రాజ్ఞో విలంబాసహిష్ణుత్వా దితిభావః, ని. 'సత్వరం చపలం తూర్ణ మవిలంబిత మాశు చే' త్యర్థః, రాజభవనం దశరథగృహం, ప్రవేశిత స్సన్ + విశేష్యాంతాత్కర్మణి క్తః, రామః, కృతప్రణామః కృతాభివాదన స్సన్, అయథాభూతః పృథగ్భూతః పూర్వాపేక్షయా విలక్షణః ముఖవికాసో వక్త్రశ్రీ ర్యస్య తం, పితరం దశరథ, మారా త్సమీపే. ని. 'ఆరాద్దూరసమీపయో' రి త్యమరః, ఆలక్ష్య దృష్ట్వా, చకితమతిః భయసంభ్రాన్తబుద్ధి స్సన్ ఇదం రాజ్ఞో ముఖవికాసరాహిత్యం, కిం కుతో వాజాత, మితి భీత్యా, ఇత్యేవం, కైకేయీం, మన్వయుఙ్క్త అపృచ్ఛత్, ని. 'ప్రశ్నోఽనుయోగః పృచ్ఛా చే' త్యమరః. ౪౧

సేతి. తతః, పాపాశయా పాపాభిప్రాయా, దుస్సంకల్పేతి యావత్. ని. 'ఆశయ స్స్యా దభిప్రాయే మానసాధారయోరపీ'తి విశ్వః, సా కైకేయ్యపి, ప్రత్యవాదీత్ ప్రత్యువాచ, శ్రీరామప్రశ్నస్యోత్తరం దదావి త్యర్థః, + వదే ర్లుజి సిచి వృద్ధిః. ౪౨

త దేవ వివృణోతి, వ త్సేతి. హేవత్స రామ, తే తవ, తాతః పితా. ని. 'తాత స్తు జనకః పి తే' త్యమరః. సంప్రతీదానీం, ప్రతి

---

1 ప్రవేశిత స్తతః. 2 విలాస. 3 చకితః.

సంప్రతి సానుశయ స్తనయవాత్సల్యా త్సత్యవ్యత్యాస తాప్రసా చ్చ గాఢ
మగాధే శోకసాగరే నిమజ్జతీతి. ౪౩

వరద్వయం తావ త్త్వ [1]మునివృ త్త్యైవ వనే వర్తన మవనే
రవనం భరత స్యేతి. ౪౪

రామ స్త దాకర్ణ్య ప్రముదితహృదయః కృతాంజలి [2]రేనాం ప్రతి

శ్రుతం పూర్వం ప్రతిజ్ఞాతం య ద్వరద్వయం తస్య నిర్వహణే సమర్థనే, వరద్వయం సమనంతరం స్వయ మేవ వివరిష్యతి, ప్రవీణో నిపుణః తస్మా దితరః, అసమర్థ స్స న్ని త్యర్థః. ని. 'ప్రవీణే నిపుణాభిజ్ఞ విజ్ఞనిష్ణాతశిక్షితా' ఇ త్యమరః, అత ఏవ సానుశయ స్సమనస్సంతాప స్సన్. ని. 'రంధ్రే శబ్దేఽథానుశయో దీర్ఘద్వేషానుతాపయో' రి త్యమరః, తనయే త్వయి, వాత్సల్యాత్ స్నేహాత్. ని. 'శ్రీమా౯ స్నిగ్ధ స్తు వత్సల' ఇ త్యమరః, తథా సత్యవ్యత్యాసః భరతాభిషేకాకరణ ప్రయుక్తసత్యవిపర్యాసః, తత్ప్రాప్తా త్తద్భయాచ్చ హేతోః, అగాధే గమ్భీరే, దుస్తర ఇ త్యర్థః, శోకసాగరే దుఃఖార్ణవే, గాఢంభృశం, అసంభావితోన్మజ్జన మి త్యర్థః. ని. 'ప్రగాఢం భృశకృచ్ఛ్రయో' రి త్యమరః, మజ్జతి నిమగ్నో భవతీ త్యేవం ప్రత్యవాదీదితి పూర్వేణసంబంధః. ౪౩

కిం తద్వరద్వయ మిత్యాశంకాయా మాహ. వ రేతి. వరద్వయం వరయుగళం, తావచ్ఛబ్దోఽవధారణార్థకః. ని. 'యావ త్తావ చ్చ సాకల్యేఽవధౌ మానేఽవధారణే, ఇత్యమరః, తవ భవతః, మునివృత్త్యా తాపసవృత్త్యైవ, ఏవకారో భేదబుద్ధిజనక వృత్త్యంతరవ్యవచ్ఛేదార్థకః, వనే దండకావనే, వర్తనం చతుర్దశవత్సరావస్థానం, తథా, భరతస్య, అవనే రవనం భూరక్షణంచ, +'అవ రక్షణే' ధాతోర్ల్యుట్, తవ వనవాస ఏకో వరః, భరతస్య భూపరిపాలన మపర, ఇ త్యర్థః. ఇతి వాక్యసమాప్తౌ, అథవా, ఇతి చ ప్రత్యవాదీ దితి సంబంధః, యద్వా, ఇతి వరద్వయం తావత్ వరద్వయం ఖ, ల్విత్యన్వయః. ౪౪

రామ ఇతి. రామ, స్త ద్వరద్వయ, మాకర్ణ్య సవిశేషం శ్రుత్వా, ప్రముదితహృదయః, ధీరోదాత్తతయా వికార మంత స్సం స్తభ్య, సంతుష్టాంతఃకరణ ఇవ సన్, ధీరోదాత్తలక్షణం తు, * 'మహాసత్త్వో

---

1 వన్యవృత్త్యైవ. 2 ఏనాంవ్యజిజ్ఞపత్.

వ్యజిజ్ఞపత్. ౭౫

ప. భీతో భూభరతః కి మంబ భరతః కిం వా వనా త్పావనా
త్త్రస్తోఽహం సగరాన్వవాయకకుద స్తాతః కుత శ్శోచతి,

ఽతిగంభీరః కృపావా నవికత్థనః, సువర్ణాచలవ ద్ధీరో ధీరోదాత్త స్స సంమత, ఇతి. ఏతేన ధైర్య ముక్తమ్, * 'మనసో నిర్వికారత్వం ధైర్యం సత్స్వపి హేతు' ష్వితి రసికాః. అత ఏవ, కృతాంజలిః విరచితకర సంపుటో, విభక్తివినయవిధేయతాలక్షణ మేతత్. ఏనాం కైకేయీం ప్రతి, వ్యజిజ్ఞపత్ - విజ్ఞాపయామాస. ౭౫

త దేవాహ, భీత ఇతి. హేఽంబ మాతః, ని. 'అంబా మాతాఽథ బాలా స్యా'ది త్యమరః, + 'అంబార్థనద్యో ర్హ్రస్వ' ఇతి హ్రస్వః. అత్ర సపత్నీమాతృత్వేఽపి సాంప్రతికవిరోధాచరణతత్పరత్వేఽపి భర్తృప్రాతికూల్యపరాయణత్వేఽపి స్వయం నిర్వికారత్వా దేవ మామంత్రితవా నిత్యవగంతవ్యమ్. భరతః త్వత్పుత్రః, భూభరతః భూభారాత్, న తు వృథాభారాత్, + పంచమ్యా స్తసిః. 'భీత్రార్థానాం భయహేతు' రిత్యపాదానత్వే త్పంచమీ. భీతః భయవిభ్రాన్తః, కిం, న భీత ఏ వేత్యర్థః. తథాఽహం రామః, పావయ తీతి పావనా త్పవిత్రతాహేతోః, న తు నైరర్థక్యాపాదకాత్, + 'పూఙ్ పవనే' కర్తరి ల్యుః. వనాత్ తపోవనాత్, + పూర్వవత్పంచమీ, త్రస్తో భీతః, కిం న త్రస్త ఏ వేత్యర్థః. ని. 'చతుర్దశ దరత్రాసౌ భీతి ర్భీ స్సాధ్వసం భయ' మి త్యమరః. అత, స్సగరస్య సగరచక్రవర్తినః అన్వవాయస్య కులస్య కకుదః శ్రేష్ఠః, అథవా, సగరాన్వవాయానాం రాజ్ఞాం శ్రేష్ఠః. ని. 'వంశోఽన్వవాయ స్సంతాన, ఇ త్యమరః. 'కకుద్వ త్కకుదా శ్రేష్ఠే వృషాంగే రాజలక్ష్మ' ణీతి విశ్వప్రకాశః, అత్ర సగరాన్వవాయగ్రహణం సర్వేఽపి సగరకులోద్భవా భగీరథాదయో రాజానః దుస్తరప్రతిజ్ఞాపారావారపారీణా ఏవ, అత స్తత్కులశ్రేష్ఠ స్యాస్య ఈదృక్ప్రతిజ్ఞాకుల్యాతరణం కియ దితి సూచనార్థ మి త్యవగంతవ్యమ్, అతోఽస్మ త్పితా మాదృశపుత్రజనకః, దశరథః, కుతో హేతోః, శోచతి ఖిద్యతి, న కుతోఽపి శోచితవ్య మి త్యర్థః. శోకకారణయో

దివ్యాయా స్సరితో నివాపకరణా ల్లక్ష్మీం ప్రతిజ్ఞా మిమా
మావాభ్యా [1]మభిపూరయిష్యతి న చే త్పుత్రీ కథం స్యా దయమ్.
వనభువి తనుమాత్ర త్రాణ మాజ్ఞాపితం మే
సకలభువనభార స్థాపితో వత్సమూర్ధ్ని,

రుభయో రప్యన్యతర స్యాభావా దితి భావః, త త్కృత ఇ త్యాశం క్యాహ, దివి భవా దివ్యా, తస్యా స్సరితోవియద్గంగాయాః, నివాప కరణా త్పితృతర్పణాంజలివిధానాత్, అస్మత్పూర్వమహారాజభగీరథ కర్తృకా దితి భావః. ని. 'నివాపః పితృతర్పణ' మిత్యమరః, లక్ష్మీ మల్పాం, న తత్సమాం న తతోఽప్యధికాం వే త్యర్థః, + 'వాతో గుణవచనా' దితిఙీప్. ఇమాం ప్రతిజ్ఞాం వరద్వయరూపాం, అయ మస్మ త్తాతః, ఆవాభ్యాం స చ అహం చ ఆవాం తాభ్యాం, సాధనభూతా భ్యాం, భరతేన మయా చేత్యర్థః, + 'త్యదాదీని సర్వై ర్నిత్య' మితి సర్వగ్రహణా దత్యదాదినా భరతేన స హాస్మద స్త్యదాదిత్వా దేకశేషః, 'యువావౌ ద్వివచన' ఇ త్యావాదేశః, యుష్మదస్మదో రనాదేశ ఇత్యాకారోఽంతాదేశ శ్చ, నాభిపూరయిష్యతి చేత్ న నిర్వహిష్యతి చేత్, కథం కుతః, పుత్రీ ప్రశస్తపుత్రవాన్, + ప్రశంసాయా మినిః, స్యాత్ భవేత్, న స్యా దేవ, పున్నామ్నో నరకా త్త్రాయత ఇతి వ్యుత్పత్త్యా అనన్యసాధారణనిరయోద్ధరణైకసూత్రాణాం పుత్రాణా మస్మాకం జననే బహుక్లేశభాగినో ఽస్య రాజ్ఞో ఽస్మత్పూర్వరాజస్య నిర్వ్యర్థప్రతిజ్ఞాపేక్షయా అల్పతరాయా అస్యా నిర్వహణాభావే కుతో వా నః పుత్రశబ్దవాచ్యతా కుతోఽయం వా పుత్రవాం త్స్యా త్తస్మా దావాభ్యా మేత దవశ్య మఙ్గీక్రియతే తాతే నాపి నశోచితవ్య మి త్యర్థః, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౭౮

వ నేతి. హే అంబ, మే మహ్యాం, వనభువి కాన్తారసీమ్ని, తనుమాత్రస్య మామక దేహస్యైకస్యైవ, త్రాణం రక్షణ, మల్పభారభరణ మిత్యర్థః, ఆజ్ఞాపిత మాదిష్టం, ను మైత త్సుకరమితిభావః, కింతు వత్సే బాలః, భారో ద్వహనాసమర్థ ఇతి యావత్, తస్య భరతస్య స్వగర్భసంభూతస్య, మూర్ధ్ని శిరసి, సకలభువనభారః - అశేషభూభారః, గురుతర త్వా ద్దుర్వహ

1 ఇహాపూరయిష్యతి.

త దిహ సుకరతాయా మావయో స్తర్కితాయాం
మయి పతతి గరీయా నంబ తే పక్షపాతః. ౪౭
కించ.—తాత స్స్వవాచా వ్యవహృత్య హృద్యం
వత్సాభిషేకోత్సవమంగళం మే,

ఇత్యర్థః, స్థాపితో నిక్షిప్తః. ని. 'భువనం విష్టపే లోకే సలిలేఽపి వియత్య' పీతి విశ్వః, త త్తస్మాత్కారణా, దిహ అస్మిన్ కార్యద్వయ విషయే, ఆవయోః, భరతస్య మమచే త్యర్థః; సుకరతాయాం సౌకర్యే, తర్కితాయాం ఆలోచితాయాంసత్యాం, గరీయాన్ గురుతరః, + గురుశబ్దాదీయసుని 'ప్రియస్థి రే' త్యాదినా గురోః గరాదేశః, తే తవ, పక్షపాతః ఆదరః, మయి, పతతి - ప్రసరతి, స్వతనయే భరతే సపత్నీనందనే మయి చాదరానాదరాభ్యాం సుఖాసుఖసంపాదకరాజ్యాభిషేకవనవాసవిధానార్థం ప్రయత్నః కృతః సోఽయం విచార్యమాణే విపరీతో జాతః. అత స్త దేత ద్దురూకరణప్రవృత్తౌ మర్కటభావన్యాయపాత్రియం సుఖార్థం చందనలేపే వాతోద్రేకప్రసంగకల్పం చాభూ దిత్యర్థః. అతఏవ విషమాలంకారః.* విరుద్ధకార్య స్యోత్పత్తి ర్య త్రానర్థస్య వా భవేత్. విరూపఘటనా సా న్యా ద్విషమాలంకృతి స్త్రిధే'తిలక్షణాత్, మాలినీవృత్తమ్. ౪౭

అ. ఆస్తాంతావ ద్యుక్తిరచనాసు నిశ్చితం వక్తవ్యాంతర మస్తీత్యాహ. కించేతి. తత్ప్రకార మేవాహ. తాత ఇతి. తాతోఽస్మత్పితా, స్వవాచాస్వముఖోచ్చారితేన నియోగవచనేన, భవద్వచనే నైవ భరతాభిషేక మభినందయతో మమ స్వవచనేనచేత్కిముత వక్తవ్య మితిభావః హృద్యం మనోహరం,వత్సస్య ఉభయోరప్యుపలాలనీయస్య భరతస్యాభిషేకో మూర్ధాభిషేక స్సఏవోత్సవః * 'ఉత్సూనే హర్ష మి త్యేష ఉత్సవః పరికీర్తిత'ఇ త్యుక్తలక్షణః సఏవ మంగళం కల్యాణం, మే మహ్యం, వ్యవహృ త్యోక్త్వా, కథయిత్వేతి యావత్. ని. 'వ్యాహార ఉక్తి ర్లపిత'మి త్యమరః. మయా, అర్పితస్య దత్తస్య, ప్రణామసంజ్ఞస్య నమస్కారాఖ్యస్య, పూర్ణపాత్రస్య. ఉత్సవాదిషు దేయవస్తునః, పాత్రం యోగ్యః. నాసీ త్కింనజాతః కి, మితికాకుః. తాతేన భరతాభిషేకః

ప్రణామసంజ్ఞస్య మయార్పితస్య
కిం పూర్ణపాత్రస్య న పాత్ర మాసీత్. ౪౮

౯. త త్క్షణ మశనిహత ఇవ పర్వతః సర్వతః పరీతదవదహన ఇవ వనస్పతి ర్దివస్పతిపదభ్రంశవిధుర ఇవ నహుషః పపాత నిస్సంజ్ఞః పఙ్క్తిరథః. ౪౯

క్రియత ఇతి వక్తవ్యం. మయా చాంగీకారపూర్వకం నమస్కర్తవ్యం చేత్యర్థః. సత్యసంధస్య స్వస్య స్వముఖోచ్చారణే క స్సంకోచః తతో నిస్సంకోచం వద త్వితి తాత్పర్యమ్.* 'ఉత్సవాదిషు య ద్దేయం పూర్ణ పాత్రం త దుచ్యత'ఇత్యభియుక్తాః. ని. 'యోగ్యభాజనయోః పాత్ర' మి త్యమరః, అత్ర నాసీ త్కిమితి కాక్వా రాజ్ఞో యోగ్యతాపాదనద్వారా రామస్య భరతాభిషేకాంగీకరణ మాక్షిప్యత ఇతి గుణీభూతవ్యంగ్యమ్. తదుక్తమ్. *'అగూఢ మపరస్యాంగం వాచ్యసిద్ధ్యంగ మస్ఫుటమ్, సందిగ్ధతుల్యప్రాధాన్యే కాక్వాక్షిప్త మసుందర'మితి.వృత్త ముపజాతిః.౪౮

తత్క్షణమితి. తస్మిన్నేవక్షణే, రామస్య భరతాభిషేకాంగీకరణ సమయ ఇత్యర్థః+ అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా. పఙ్క్తిరథో దశరథః. ని. 'పఙ్క్తిర్దశాక్షరచ్ఛందోదశసంఖ్యాళిషుస్త్రియా'మితికోశః. అశనిహతో వజ్రవిదారితః, పర్వత ఇవ, పర్వత స్సమంతా, త్పరీతదవదహనో వ్యాప్తదవాగ్నిః, వనస్పతి ర్వృక్షఇవ, ని. 'వనస్పతి ర్వృక్షమాత్రే) వినా పుష్పైః ఫలద్రుమ' ఇతి విశ్వః. దివఃస్వర్గస్య పతి ర్దివస్పతి రింద్రః. ని.'శతమన్యు ర్దివస్పతి' రి త్యమరః+ షష్ఠ్యాః 'పతిపుత్రే' త్యాదినా అలుకి కస్కాదిత్వాత్ విసర్జనీయస్య సత్వం; తస్య పదా ద్భ్రంశేన ప్రచ్యుత్యా విధురః విశ్లిష్టః, ని. 'విధురః ప్రత్యవేతే స్యా ద్విశ్లిష్టవిశ్లిష్ట యో రపీ'తివైజయంతీ. నహుషోయయాతిపితేవ, విసంజ్ఞో విచేతనస్సన్ పపాత, రామవిరహాసహిష్ణుత్వా న్మూర్ఛ త్యర్థః, పురాకిల, నహుషః, కుతశ్చి త్పుణ్యోదయా త్స్వర్గే ఇంద్రత్వం ప్రాప్య, తత్ర నిజాహంకారహుంకారప్రకోపితేన కుంభసంభవేన భుజంగో భవేతిశప్తః; స్వర్గపదా త్ప్రచ్యుతో భువిపపాతేతి పౌరాణికీకథా.వక్ష్యతి చారణ్యకాండే. మాలోపమాలంకారః. ౪౯

తత స్సా పితృ[1]నిదేశ మవిచార మచిరా దాచరేతి రామ మాదిదేశ.

సఏషః —

వ. మాతు రాజ్ఞాం వహ న్మూర్ధ్నా మాలా మివ మహాయశాః,
వనాయ రామో వవ్రాజ జగతా మవనాయ చ. ౫౧

గ. అసౌ సమాసాద్య సద్యః కౌసల్యాసదన మభిషేకప్రతిబంధం కైకేయీనిర్బంధ మాత్మన శ్చ వనవాసం ప్రణామానంతరం తస్యై న్యవేదయత్. ౫౨

తతఇతి. తత స్తదనంతరం, సా కైకేయీ, పితు ర్దశరథస్య, నిదేశ మాజ్ఞాం, అవిచార మనాలోచనం, అచిరా ఝ్ఝడితి, ఆచర, విధేహీతి రామ, మాదిదేశ ఆజ్ఞాపయామాస. ౫౦

తతో రామః కిమకార్షీ దిత్యత ఆహ. సఇతి. యోఽయం కైకేయ్యాజ్ఞప్త స్సఏషః. మాతురితి. మహాయశాః కీర్తిసంపన్నః, రామః, మాతుః కైకేయ్యాః, ఆజ్ఞాం, వనవాసాయ వ్రజే త్యేవం రూపశాసనం, మాలాం పుష్పస్రజ మివ, మూర్ధ్నా, వహన్, శిరసా ధారయ న్ని త్యాదరోక్తిః. వనాయ దండకావనం గంతు, మిత్యర్థః + 'క్రియార్థోపపదస్యే' త్యాదినా చతుర్థీ. తథా, జగతా మవనాయ జగద్రక్షణాయ చ, వవ్రాజ జగామ, వనం ప్రతి గంతు మైచ్ఛ దిత్యర్థః. వనవాసే దుష్టనిగ్రహశిష్ట పరిపాలనాభ్యాం లోకనిర్వాణస్య జాయమానత్వా 'జ్జగతామవనాయ చే'త్యు క్త మిత్యవగంతవ్యమ్. ఉపమాలంకారః. ౫౧

అసావితి. అసౌ రామః, సద్యః అవిలంబేన, కౌసల్యాసదనం నిజమాతృగృహం, ఆసాద్య ప్రవిశ్య, అభిషేకస్య నిజరాజ్యాభిషేకస్య, ప్రతిబంధ మంతరాయభూతం, కైకేయ్యా నిర్బంధం సంకటం, వరద్వయాఖ్యపాశేన రాజానం నిర్బంధ్య భరతస్యాభిషేకప్రవర్తనరూపాభినివేశ, మిత్యర్థః. తథా, ఆత్మనో వనవాసంచ ప్రణామానంతరం నమస్కారానంతరకాలే, తస్యై కౌసల్యాయై, న్యవేదయత్ కథితవా నిత్యర్థః. ౫౨

1 నిదేశవిచార మచిరమ్; నిదేశ మవిచారం.

[1]సైతదాకర్ణ్య విదీర్ణహృదయా విషదిగ్ధముఖశిలీముఖవిద్ధశ్రవణ
యుగళేవ సహసా [2]నిపత్య విలలాప. ౫౩

వ. రేఖారథాంగసరసీరుహశంఖచిహ్నే
క్షేమంకరే తవకరే జగతాం త్రయాణామ్,

సైతదితి. సా కౌసల్యా, ఏతద్రామవనవాసవచన, మాకర్ణ్య శ్రుత్వా, విదీర్ణహృదయా విదళితాంతరంగా సతీ, తస్య వజ్రప్రహారప్రాయత్వాదితిభావః. శిలీ శల్యం ముఖే యస్య శిలీముఖః విషదిగ్ధం విషరూషితం ముఖమగ్రభాగో యస్య స తథోక్తో యశ్శిలీముఖో బాణః ని. 'ముఖం స్యాదగ్రభాగేఽపి, అలిబాణౌ శిలీముఖౌ' వి త్యుభయత్రాప్యమరః. తేన విద్ధం సంప్రహృతం శ్రవణయుగళం కర్ణయుగ్మం యస్యాస్సా, తథోక్తే వేత్యుత్ప్రేక్షా. తయాచైతద్వచనస్య విశిష్టబాణవదత్యంతదుస్సహత్వం సూచ్యతే. సహసా శీఘ్రం + స్వరాది పాఠాదవ్యయమితి శాకటాయనః, నిపత్య-భువి పతిత్వా, స్థాతుమశక్యత్వాదితిభావః. విలలాప పరిదేవితవతీ. ని. 'విలాపః పరిదేవన'మిత్యమరః. ౫౩

వ. తదేవాహ. రేఖేతి. రేఖాఏవ రథాంగాని చక్రాణిచ సరసీరుహాణిచ శంఖాశ్చ రథాంగాద్యాకారరేఖా ఇత్యర్థః. తే చిహ్నాని యస్య తస్మిన్, సాముద్రికశాస్త్రోక్తమహాభాగ్య సంపత్తిసూచకతయా తాదృగ్లక్షణలక్షిత ఇత్యర్థః. త్రయాణాం జగతాం భూర్భువస్స్వర్లోకానాం, స్వర్గమర్త్యపాతాళానాం వా, ఉపలక్షణ మేతత్, అశేష లోకానామిత్యర్థః. క్షేమంకరోతీతి క్షేమంకరే, శుభకరే, + 'క్షేమప్రియమద్రేఽణ్చే'తిఖశ్ 'అరుర్ద్విష'దిత్యాదినా ముమాగమః తవ, కరే హస్తే. ని. 'బలిహస్తాంశవః కరా'ఇత్యమరః. కాంతారే అరణ్యే కందానామభ్యవహారోచితానాం మూలవిశేషాణాం ఖనన మవదారణం, ని. 'కాంతారం వర్త్మ దుర్గమ'మి త్యమరః. రచయ విధేహి, జీవనోపాయార్థమితి భావః. ఇతి మత్వేతిశేషః, భగవాన్ * 'ఉత్పత్తించ వినాశంచ భూతానా మాగతిం గతిమ్, వేత్తి విద్యా మవిద్యాంచ స వాచ్యో భగవా'ని త్యుక్తలక్షణః. వసిష్ఠః, ప్రతిసరం హస్తసూత్రం, ఆముక్తవాన్ నిబద్ధవాన్, + ఆఙ్పూర్వాభ్యాం పరస్య ముచధాతో ర్బంధకార్థకత్వం

---

1 ఏతత్. 2 భూమ్యాం నిపత్య.

కాంతారకందఖననం రచ యేతి నూన
[1]మాముక్త్వా న్ప్రతిసరం భగవా న్వసిష్ఠః. ౫౪

గ. తత్ర సౌమిత్రి రతిమాత్రప్రవృద్ధమన్యు శ్శతమన్యుసమాన మగ్ర
జన్మానం ప్రత్యేవ మకథయత్. ౫౫

ఆర్య [2]నకార్యమిదమ్. ౫౬

[3]లోకగర్హణార్హాయాః కైకేయ్యాః వచసా రజసా జరసా చ సమా

ని. 'ఆముక్తః ప్రతిముక్తశ్చే'త్యమరః. నూనం,అన్యథా కథమేవం భవే దితిభావః. ని. 'నా చమూ జఘనే హస్తసూత్రే ప్రతిసరోఽస్త్రియా' మి త్యమరః. అత్ర రాజ్యాభిషేకాంగత్వే నాముక్తస్య ప్రతిసరస్య కందఖననార్థత్వే నోత్ప్రేక్షితత్వా దుత్ప్రేక్షా. సాచ నూనమితి వ్యంజకసద్భావా ద్వాచ్యా * 'యత్రాన్యధర్మసంబంధా దన్యత్వే నోపకల్పితమ్, ప్రకృతం హి భవే త్ప్రాజ్ఞైస్తా ముత్ప్రేక్షాం ప్రచక్షతే' ఇతి లక్షణాత్. ౫౪

అ. అత్రాంతరే రామాభిషేకవిఘాత మసహమానో నిరూఢాభిమానో లక్ష్మణ స్తావ దూచ ఇత్యాహ. తత్రేతి. తత్ర కౌసల్యావిలాపసమయే, సుమిత్రాయాః అపత్యం సౌమిత్రి ర్లక్ష్మణః, +'బాహ్వాదిభ్యశ్చే' తీఞ్ ప్రత్యయః. అతిమాత్రప్రవృద్ధమన్యుః శ్రీరామవనవాసకథాయాః శ్రోతుమశక్యత్వా దత్యంతప్రవృద్ధకోపస్సన్, శతమన్యుసమానం భోగైశ్వర్యాదిసంపత్త్యా ఇన్ద్రతుల్య, మి త్యుపమా. అగ్రజన్మానంజ్యేష్ఠభ్రాతరం, శ్రీరామంప్ర, త్యేవం వక్ష్యమాణరీత్యా, అకథయ దవోచత్. ౫౫

అ. తత్ప్రకారమేవవివృణోతి. ఆర్యేతి, హేఆర్య పూజ్య, ఇదమేత,న్నకార్యం అకార్యం,అయుక్తం,తవైతన్నోపపద్యత ఇత్యర్థః. ౫౬

అ. కిమిద మిత్యతఆహ. లోకేతి. లోకగర్హణార్హాయాః ఈదృగకార్యకరణశీలత్వా ల్లోకనింద్యాయాః, ని. 'కుత్సా నిందా చ గర్హణ' ఇ త్యమరః. కైకేయ్యాః, వచసా విప్రలాపేన, రజసా రజోగుణేన చ, ని. 'రజో రజోగుణే ధూళౌ పరాగార్తవయో రపీ'తి శాశ్వతః. జరసా వార్ధకావస్థయాచ, +'జరాయాః జర సన్యతరస్యా' మితి జరాశబ్దస్య

---

1 ఆబద్ధవాన్. 2 అకార్యం. 3 లోకగర్హణీయాయాః.

క్రాంతస్వాంతతయా కృత్యాకృత్యవివేకమూఢస్య రాజ్ఞః ప్రజ్ఞాశైథిల్యా
న్నిస్సృతేన వచసా సంత్యజ్య రాజ్య మటవీపర్యటనం విధాతుమ్. ౪౭

కింతు తుభ్య మనర్థయమానాయ ప్రథమ మేవ పిత్రా ప్రదత్తా
నను పృథ్వీ. ౪౮

క్షత్రధర్మోఽపి [1]ధర్మాత్పథః [2]ప్రమాద్యాపి వర్ణాశ్రమరక్షణతః

జరసా దేశః, సమాక్రాంతస్వాంతతయా సమభిభూతాంతఃకరణతయా,
హేతునా, ని. 'స్వాంతం హృన్మానసం మన' ఇత్యమరః. కృత్యాకృత్య
వివేకమూఢస్య కార్యాకార్యవివేకశూన్యస్య, ఉక్తత్రితయమధ్యే ఏకైక
మప్యనర్థాయ భవతి మేళనే తు కిము వక్తవ్య మితి భావః. రాజ్ఞః, ప్రజ్ఞాశైథి
ల్యా ద్బుద్ధిమాంద్యాత్, నిస్సృతేన వచసా నిర్గతే నానర్థకవాక్యేన, రా
జ్యం ప్రజాపరిపాలనాత్మకం రాజకృత్యం సంత్యజ్య విహాయ, అటవీపర్యట
న మరణ్యసంచారం విధాతుం కర్తుం, అకార్యమితి పూర్వేణసంబంధః.

అ. నను భవతు యథాతథావా శ్రేయస్కామేన పుంసా గు
రుని దేశోఽవశ్యం కర్తవ్యః. అన్యథా నిషేధస్మరణా దిత్యాశంక్య తత్ర
యుక్తిం వక్తి. కింత్వితి. కింతు, తతః కి ముచ్యతే చే దిత్యర్థః అనభ్యర్థయ
నాయ అయాచమానాయ, పునఃపున ర్యాచ్ఞానిర్బంధేనానుపద్రవకా
రిణ ఇ త్యర్థః. అభ్యర్థయమానాయైవ దత్తం పున ర్న గ్రాహ్యం అన
భ్యర్థయమానాయ చే త్కిము వక్తవ్య మితి భావః *'అతేర్మేర్థయతే
రర్థాయామనే యాచ్ఞావరోధయో'రితి వచనాత్ తుభ్యంభవతే, +'కర్మ
ణా య మభిప్రైతి స సంప్రదాన' మితి సంప్రదానత్వా చ్చతుర్థీ. పిత్రా,
పృథ్వీ భూః, ర్దత్తా నను వితీర్ణాఖలు, అతః ప్రగృహీతాయాః పునర్గ్ర
హణేన తవాపి ప్రతిగ్రహపరిత్యాగదోషః తస్యాపి న వ్యయం దత్తాపహా
రణదోషః; తస్మా దుభయతారకత్వా త్త్వయా పున రవశ్యంపృథ్వీ
గ్రాహ్యేతి తాత్పర్యమ్. ౪౮

అ. నను తథాపి న మమాయం ధర్మః పురుషార్థవ్యాహతిహే
తుత్వా దితి న మంతవ్యమ్ * 'క్షత్రియస్య పరో ధర్మః ప్రజానా మేవ
పాలన' మితి మనువచనాత్, వస్తుతః ధర్మమార్గభ్రంశే ఽపిసమ్యక్ప్ర
జాపరిపాలనతత్పరస్య పురుషస్య మోక్షసాధకత్వా దిత్యాహ. క్షత్రే

1 సత్యాత్పథః. 2 ప్రమాద్యోపి.

సమీచీనః ప్రాయేణ పురుషం నిశ్శ్రేయసే నియోజయేత్. ౫౯

నియతం నియతిబల మతిలంఘ్య పౌరుష మేవ [1]ధీరస్య పురుషార్థాన్ [2]సమర్థయేత్. ౬౦

తి. సమీచీనస్సమర్థః, క్షత్రధర్మః క్షత్రియకులాచారోఽపి, వస్తుస్వభావావధారణార్థోఽయ మపిశబ్దః ధర్మాదనపేతో ధర్మ్యః + 'ధర్మపథ్యర్థన్యాయాదనపేత' ఇతియత్ప్రత్యయః. తస్మాత్ పథో మార్గాత్, + 'జుగుప్సావిరామే' త్యాదినా పంచమీ, ప్రమాదాద్యపిప్రమాదం ప్రాప్యాపి, ధర్మమార్గానపహితో భూత్వేత్యర్థః. వర్ణా బ్రాహ్మణాదయః ఆశ్రమాః బ్రహ్మచర్యాదయః తేషాం రక్షణతః పరిపాలనాద్ధేతోః, ప్రాయేణ భూమ్నా, ని. 'ప్రాయో భూమ్న్యంతగమన' ఇత్యమరః, పురుషం, నితరాం శ్రేయో నిశ్శ్రేయసం + అచతురాదినా సూత్రేణాచ్ప్రత్యయాంతో నిపాతితః, తస్మిన్ సకలపురుషార్థాధ్యక్షే మోక్షే, నియోజయేత్ ప్రవర్తయేత్, మోక్షాధికారిణం కుర్యాదిత్యర్థః, కుతశ్చిత్కారణా ద్ధర్మ మార్గప్రమాదేన వైగుణ్యేపి స్వధర్మత్వా త్సమ్యక్ప్రజాపరిపాలనాత్మకస్య క్షత్రధర్మస్య మునిజనోచితాటవీ పర్యటనరూప పరధర్మానుష్ఠానాపేక్షయా శ్రేష్ఠత్వా చ్ఛ్రేయస్కరత్వం సంభవతి * 'శ్రేయాన్ స్వధర్మో విగుణః పరధర్మాత్స్వనుష్ఠితాత్, స్వధర్మేనిధనం శ్రేయః పరధర్మోభయావహ' ఇతి భగవద్వచనా దితిభావః. ౫౯

అ. అథ దైవబలోల్లంఘనే నాపి పౌరుషస్య పురుషార్థసమర్థనసామర్థ్యసంభవా త్క్షత్రధర్మనిర్వాహకః పురుషకారఏవ సమాశ్రయణీయ ఇత్యాహ. నియతమితి. పురుషస్య కర్మ పౌరుషం పురుషకారఏవ,ని.'పౌరుషంపురుషస్యోక్తంభావే కర్మణి తేజసీ' తివిశ్వః + యువాదిత్వాదణ్, అవధారణార్థోఽయ మేవకారః, నియతం నిశ్చితం యథాతథా, నియతిబలం దైవబలం, ని. 'నియతి ర్నియమే దైవ' ఇతి విశ్వః. అతిలంఘ్యాతిక్రమ్య, ధీరస్య ధైర్యశాలినః, పుంసః, పురుషార్థాన్ ధర్మార్థకామమోక్షరూపచతుర్విధ పురుషార్థాన్, సమర్థయే న్నిర్వహేత్, స్వశక్త్యా పౌరుషనిర్వాహ కస్యైవ పురుషార్థలాభః న త్వన్యస్య, అతః పురుషకార ఏవ సమాశ్రయణీయ ఇతి భావః. ౬౦

1 పురుషస్యధీరస్య. 2 అర్థయేత్.

ప. మాభూత్త్వత్పదపద్మయో రరుణిమా కాంతారసంచారతః
పాణౌ పాటలిమా మనా క్ప్రసరతు జ్యాకర్షణా దేవ మే,
కైకేయీపరిభూతతాతవచనే నమ్రో భవా న్మాస్మభూ

అ. ఇత్థం స్వమత ముపన్యస్య తస్య ఫలిత మాహ. మాభూదితి. హే ఆర్యపూజ్య, శౌర్యజలధే, అపారశౌర్యసంపన్నే త్యర్థః. త్వత్పదపద్మయో ర్భవచ్చరణారవిందయోః, కాంతారసంచారతః అరణ్యసంచారాత్, అరుణిమా ఆరుణ్యం, లౌహిత్య మితి యావత్ + 'వర్ణదృఢాదిభ్యష్ష్యఞ్చే' తిచకారా దిమనిచ్. మాభూ న్మాస్తు, + 'మాఙిలు'ఙితాశిషి లుఙ్. కింతు జ్యాకర్షణాత్ మౌర్వ్యాకర్షణాత్, ని. 'మౌర్వీ జ్యాశింజినీగుణ' ఇత్యమరః. మే మమ, పాణౌ హస్తఏవ, పాటలిమా రక్తిమా, ని. 'శ్వేతరక్త స్తు పాటల' ఇత్యమరః, + పూర్వవదిమనిచ్. మనాగీషత్, ప్రసరతు ప్రవర్తతాం, తథా, భవాన్, కైకేయ్యాపరిభూతస్య విమోహితస్య తాతస్య పితు ర్వచనే విషయే, నమ్రః ప్రహ్వః, విధేయ ఇతియావత్ మాస్మభూత్, మాభూ దిత్యర్థః. స్త్రైణవచన స్యానాదరణీయత్వా దితి భావః. + 'స్మోత్తరేలఙ్చే' తిచకారా దాశీరర్థేలుఙ్ 'నమాఙ్యోగ' ఇత్యట్ప్రతిషేధః. 'శేషే ప్రథమ' ఇతి ప్రథమపురుషత్వం; కింతు, కించిదీష, న్మామకం మదీయం, + 'తవకమమకావేకవచన' ఇతి మమకాదేశః. ధనుః, నమ్రింసత్, వర్తతాం, స్త్రీపరతంత్రస్య పితుర్వచననియంత్రితతయా కాంతారసంచారతత్పరో నభవ కింతు మౌర్వ్యాకర్షణపూర్వకం మదీయం ధను రాయమ్య బాణప్రయోగేన కార్యాకార్యవిచారవిధుర మమిత్రభూతం పితరం హనిష్యా మీత్యర్థః. తథాచరామాయణమ్ *'ప్రోత్సాహితో ఽయం కైకేయ్యా సంతుష్టో యది నః పితా, అమిత్రభూతో నిశ్శంకం వధ్యతాం బధ్యతా' మితి, తథా స్మృతిశ్చ * 'గురో రప్యవలిప్తస్య కార్యాకార్య మజానతః, ఉత్పథం ప్రతిపన్నస్య కార్యం భవతి శాసన' మితి. లక్ష్మణస్య ధీరోద్ధతత్వా దిత్థ ముక్తి రిత్యనుసంధేయం. లక్షణంతు * 'దర్పమాత్సర్యభూయిష్ఠ శ్చండవృత్తి ర్వికత్థనః, మాయాపీ సులభక్రోధ స్స ధీరోద్ధత ఉచ్యత' ఇతి. అత్ర సామయికత్వేన ప్రాప్తయోః శ్రీరామపాదపద్మహస్తారుణిమపాటలిమ్నోః శ్రీరామపాదపద్మారుణిమానం కంఠోక్త్యా నిషిధ్య పాణౌ నియమనా దేకః పరి

[1]త్రైంచి న్నామక మార్య శౌర్యజలధే నమ్రిం ధను ర్వ్రర్తతామ్.

౪. ఏవ మాచక్షాణం లక్ష్మణం రామ స్సాంత్వయ న్నవోచత. ఽ౨

వత్స సవితృవంశజాతానాం రాజ్ఞాం పితృనిదేశ ఏవ దేశిక స్సర్వకర్మసు. ఽ౩

బహావః ఖలు పితృ[2]నిదేశగౌరవా ద్గోహత్యా మపి మాతృవధ

సంఖ్యాలంకారః. త థోత్తరార్ధే శ్రీరామధనుర్నమ్రిత్వయోః ప్రాప్త యోః శ్రీరామనమ్రిత్వం నిషిధ్య ధనుషి నియమనా దపర ఇతి తయో స్సాపేక్షితత్వా త్సంకరః. * 'ఏకస్య వస్తునః ప్రాప్తా వనేకత్రైకదాయదా, ఏకత్ర నియమ స్సా హి పరిసంఖ్యా నిగద్యతే' ఇతి లక్షణాత్. ఽ౧

ఏవమితి. ఏవ ముక్తరీత్యా, ఆచక్షాణం వదంతం, + 'చక్షిఙ్ వ్యక్తాయాం వాచీ'త్యస్మాద్ధాతో శ్శానచ్. లక్ష్మణం, రామ, స్సాంత్వయన్ సామవాద్యై రుపలాలయన్, ని. 'సామ సాంత్వ ముభే సమే'ఇత్యమరః, అవోచత. ఽ౨

అ. తత్ప్రకార మే వాహ, వత్సేతి. హే వత్స, లక్ష్మణేత్యాదరేణామంత్రణమ్, సవితృవంశజాతానాం సూర్యవంశోద్భవానాం, రాజ్ఞాం, పితృనిదేశః పితృనియోగ ఏవ, సర్వకర్మసు సకలకార్యేషు, దేశికః ఆచార్యః, ఉపదేష్టేతి యావత్, ని. 'గురౌ దేశ్యేఽపి దేశిక' ఇత్యమరః, సూర్యవంశోద్భవా స్సర్వేఽపి గుర్వాజ్ఞాపరిపాలనతత్పరా ఏవేత్యర్థః, అతో నాస్మాక మిదం విరుద్ధ మితిభావః. ఽ౩

అ. న కేవల మస్మాక మియం మర్యాదా కింతు పూర్వేషా మన్యేషా మపీత్యాహ, బహవ ఇతి, కండుర్నామ మహర్షిః, రేణుకాయాః అపత్యం రైణుకేయో జామదగ్న్యో రామః, + 'స్త్రీభ్యో ఢక్' పూరుర్యయాతినందనః, ప్రభృతిగ్రహణా త్సగరపుత్రాదయః, కండుశ్చ రైణుకేయశ్చ పూరుశ్చేతి ద్వంద్వః, తే ప్రభృతి రాది ర్యేషాం తే తథోక్తాః, బహవః అనేకే, పూర్వే మహాత్మానః, పితృనిదేశే-పిత్రాజ్ఞాయాం, గౌరవా దాదరాతిశయా, ద్గోహత్యా మపి, నతు యస్యకస్యచి జ్జంతో ర్హత్యాం, + 'హనస్తచే'తిహంతే ర్భావే క్యప్ తకారశ్చాంతాదేశః స్త్రీత్వం లోకాత్, తథా మాతృవధమపి, నతు యస్యాః కస్యాశ్చి

---

1 కింవా. 2 వచన.

మపి తారుణ్యవినిమయ మపి [1]కండుశ్శైణు కేయపూరుప్రభృతయః [2]కు
ర్వాణా నిర్విచారం తే నాచారవతా మగ్రణ్యఇతి గణ్యంతే. ౬౮
తస్మా దవశ్యం వశ్యఏవ పితు రవగాహే గహన మితి. ౬౯

త్రిస్త్రియా వధం, తథా, తారుణ్యస్య యౌవనస్య వినిమయో బుద్ధిపూ
ర్వకపరివృత్తిః తమపి, నతు యస్యకస్యచి ద్వయసో వినిమయం, అత్యం
తాకృత్యవినియోజకో౽పి పితృనిదేశో న లంఘనీయః, ఇయతాఽలవన
వాసమాత్రవినియోజక స్తు కిం వక్తవ్య ఇత్యపిశబ్దత్రయార్థః, నిర్వి
చారం విచారరహితం యథాతథా, ధర్మశాస్త్రనిషిద్ధం గోహత్యాది
మహాపాతకం కథంకారం కర్తుం యుక్తం స్యా దితి శంకాశూన్య మి
త్యర్థః, కుర్వాణాః ఆచరితవంతః + కరోతేస్తాచ్ఛీల్యేశానచ్, తేనా
చరణేన, ఆచారవతాం సదాచారసంపన్నానాం, అగ్ర ముత్కర్షం న
యంతి ప్రాప్నువంతీ త్యగ్రణ్యః శ్రేష్ఠాః, + 'సత్సూద్విషే' త్యాదినా
క్విప్, 'అగ్రగ్రామాభ్యాం నయ తే ర్ణోవక్తవ్య' ఇతి ణత్వం. ఇ త్యేవం,
గణ్యంతే సంఖ్యాయంతే; ప్రశస్యంతే ఖ ల్వి త్యర్థః, పితృనిదేశం గురూకు
ర్వతా మీదృగకార్యకరణమేవ ప్రశంసాహేతు రభూ త్కిముత వన
వాసాది కార్యకరణ మితిభావః, 'కుర్వాణా నిర్విచార మాచార వతా మ
గ్రగణ్యా' ఇతిపాఠః, 'నిర్విచార' మి త్యస్య గణనక్రియాయాం విశేషణ
త్వే నాన్వయః ఇతి కేచిత్. ౬౮

అ. ఉక్తమర్థం నిగమయతి, తస్మాదితి. యస్మా త్పితృనియోగో౽
వశ్య మనుష్ఠేయ స్తస్మా త్కారణా ది త్యర్థః, అవశ్యం నిశ్చితం, పితుః
ర్వశ్యో వశంగత ఏవ సన్, నతు విమత ఇ త్యేవకారార్థః, + 'వశంగత'
ఇతి యత్ప్రత్యయః, గహన మరణ్య, మవగాహే ప్రవి శామి; ఇ త్యవో
చతేతి పూర్వేణ సంబంధః, అత్రరామాయణమ్, *'ఋషిణా చ పితు
ర్వాక్యం కుర్వతా వ్రతచారిణా, గౌర్హతా కండునా ధర్మం జానతా౽పి
విపశ్చితా, జామదగ్న్యేన రామేణ రేణుకా జననీ స్వయం, కృత్తా
పరశునారణ్యే పితుర్వచనకారణాత్, అస్మాకం తు కులే పూర్వం సగర
స్యాజ్ఞయా పితుః, ఖనద్భి స్సాగరై ర్భూమి మవాప్త స్సుమహా న్వధ'
ఇతి, పూరు స్తు న రామాయణే సంగృహీతః, త స్యేయం కథా మహా

1 మృకండుః. 2 కుర్వాణా స్తే.

తత్ర విస్తృతపుత్రవాత్సల్యా కౌసల్యా తేన సహ గంతుమభిలషంతీ కృతప్రణామేన రామేణ సవినయమేవమభిహితా. ౬౬

ప. కాంతారభాజి మయి కేకయరాజపుత్ర్యాః
కార్కశ్యకందళితయా దళితస్య వాచా,
తాతస్య శోకదహనగ్లపితం శరీరం

భారతాదౌ కథితా, పూర్వం శుక్రశాపవశాదసమయసంప్రాప్తదుస్సహజరాభారవిహ్వలేన పిత్రా యయాతినా నియుక్తః పూరుః స్వతారుణ్యం తస్మై దత్త్వా తజ్జరాం స్వయం గృహీతవానితి. అత్ర గోహత్యాద్యుద్దిష్టక్రమేణ కండ్వాదీనాముద్దేశాత్ క్రమాన్వయనాద్యథాసంఖ్యాలంకారః * 'ఉద్దిష్టానాం పదార్థానాం పూర్వం పశ్చాద్యథాక్రమమ్, ఉద్దేశస్తు భవేద్యత్ర తద్యథాసంఖ్యముచ్యతే' ఇతిలక్షణాత్. ౬౫

తత్రేతి. తత్ర తస్మిన్సమయే, విస్తృతపుత్రవాత్సల్యా సమధికపుత్రస్నేహా, కౌసల్యా, తేనసహ పుత్రేణసాకం, గంతుం, వనం ప్రతీతిశేషః. అభిలషంతీ కామయమానా సతీ, కృతప్రణామేన విహితనమస్కారేణ, రామేణ, సవినయం సప్రశ్రయం, ఏవం వక్ష్యమాణరీత్యా, అభిహితా ఉక్తా. ౬౬

అ. తత్ప్రకారమేవాహ. కాంతారేతి. హేమాతః, మయి, కాంతారభాజి అరణ్యంగతే సతి, కేకయరాజపుత్ర్యాః క్షత్రియతనయాయాః, కైకేయ్యాః, అతః క్షాత్రయుక్తమేవ కరిష్యతీతి భావః. కార్కశ్యేన క్రౌర్యేణ ని. 'కర్కశం కఠినం క్రూర' మిత్యమరః. కందళితయా ఉత్పన్నయా వాచా, శస్త్రధారాకల్పయేత్యర్థః, దళితస్య విదారితస్య, పీడితస్యేత్యర్థః. తాతస్యాస్మత్పితుః, సంబంధి శోకదహనగ్లపితం - మద్విరహజనితశోకానలేన పీడితం, సంతప్తమితి యావత్. శరీరం, త్వయా, కదాచిత్, క్షణమాత్రమపీత్యర్థః, నోపేక్షణీయం నానాదరణీయం, తు రవధారణార్థకః. కింతు తత్తత్కాలోచితోపచారైస్సర్వదా పరితోషణీయమిత్యర్థః, వాక్ఛస్త్రవిదళనమేవ దుస్సహం తత్రాపి శోకానలసంతాపశ్చేత్కిము వక్తవ్యం. నహి వ్రణోపరి ముసలాఘాతప్రాయత్వాదితి భావః. మయైకేనైవ వనం ప్రతి

మాత్ర స్త్వయా నతు కదాచి దుపేక్షణీయమ్. ౬౭

గ. తత స్సా తనయస్య స్వ స్త్యయనాయ సమ స్త దేవతా సంకీర్తన పురస్సరీ మాశిష మాచచక్షే. ౬౮

తదను రామ స్తా మభివంద్య నిష్క్రాంతః ప్రకాన్తనైపథ్యాయా స్సీతాయాః ప్రాసాద మాససాద. ౬౯

ప. కల్యాణవాదసుఖితాం సహసైవ కాంతాం
కాంతారచారకథయా కలుషీచకార,

గమ్యతే పతితేవ తయా త్వయాతు తదుపచారతాత్పర్యేణ గృహఏవ స్థాతవ్య మితి భావః. వసంతతిలకావృత్తమ్. ౬౭

తతఇతి. తత స్తదనంతరం, సా కౌసల్యా, తనయస్య రామస్య, స్వ స్త్యయనాయ మాంగల్య సంపాదనార్థ, మి త్యర్థః, సమ స్తదేవతా సంకీర్తనపురస్సరీం ఇంద్రాది సకలదేవతాస్తుతి పూర్వికాం, + 'పురోఽగ్రతోఽగ్రేషు సర్తే' రితి టప్రత్యయే 'టిడ్ఢాణ' ఇత్యాదినా జీప్. ఆశిష, మాచచక్షే ఉవాచ *'యన్మంగళం సహస్రాక్షే సర్వదేవనమస్కృతే, వృత్రనాశే సమభవ త్త త్తే భవతు మంగళ'మిత్యాద్యాశీర్వాదం చకారేత్యర్థః. ౬౮

తదన్వితి. తదను ఆశీరు క్త్యనంతరం, రామ, స్తాం కౌసల్యా, మభివంద్య నమస్కృత్య, నిష్క్రాంతః మాతృగృహా ద్వినిర్గత స్సన్, ప్రకాన్తం సఖీభిరారబ్ధం నైపథ్య మభిషేకోచితవేషో యస్యా స్తస్యా, స్సీతాయాః, ప్రాసాదం సదన, మాససాద వివేశ. ౬౯

అ. తతః శ్రీరామః కి మకరో దిత్యాహ. కల్యాణేతి. కల్యాణవాదేన రాజ్యాభిషేకమంగళకథనేన సుఖితాం సంజాతసుఖాం, + తారకాదిత్వా దితచ్. తాం కాంతాం ప్రియతమాం సీతాం, కాంతారచారకథయా అరణ్యసంచారవార్తయా, విపినే అరణ్యే, అంభోదనాదేన జలదగర్జితేన, ముదితా మానందితాం, మహ్యా మతిశయేన రాజతీతి మయూరీ తాం మయూరాంగనాం, + పృషోదరాదిత్వా త్సాధుః. జాతేరస్త్రీవిషయాదితి జీప్. ధనుర్ధ్వనినా ధనుష్టంకారేణ, పుళిందో వ్యాధఇవ, సంత్రాసయన్ భీషయన్, సహసా సద్యఏవ, కలుషీచకార సంక్షోభయామాస, కైకేయీవచననియంత్రితేన రాజ్ఞా నియు

అంభోదనాదముదితాం విపినే మయూరీం
సంత్రాసయ న్నివ ధనుర్ధ్వనినా పులిందః. ౨౦

గ. అయ మేనా [1]మనుగంతు ముపక్రాంతాం కాంతా మకథయత్. ౨౧

ప. ప్రియే జనకనందిని ప్రకృతిపేశలా మీదృశీం
కథం గ్లపయితుం సహే తవ శిరీషమృద్వీం తనుం,

త్రోఽహం వనంప్రతి గమిష్యామీ త్యేవం రూపవచనేన విమనీచకారే త్యర్థః. ఉపమాఽలంకారః. నాత్ర నీచోపమాశంకా ధర్మిప్రాధాన్యకథనే నైవ తథాత్వోపపత్తేః. కిం త్వత్ర సంత్రాసనమాత్రఏవ కవివిశ్రాంతిః అన్యథాఽతిప్రసంగా ది త్యలం. వృత్తం పూర్వవత్. ౨౦

అ. తతః కిమత ఆహ. అయమితి. అయం శ్రీరామః, అనుగంతు మను సర్తు, ముపక్రాంతాం కృతాదరాం, కాన్తా మేనాం సీతాం, ప్రతి, అకథయ దవోచత్. ౨౧

అ. తదేవాహ. ప్రియఇతి ప్రీణాతీతిప్రియా + 'ఇగుపధే' తి కప్రత్యయః అకారాంతత్వా ట్టాప్. హేప్రియే, జనకనందిని జనకరాజపుత్రి + 'కృత్యల్యుటో బహుళ' మితిబహుళగ్రహణసామర్థ్యా ల్ల్యుట్ప్రత్యయః. టిత్త్వాత్ జీప్ ఏతత్సంబోధనద్వయం కాంతారసంచారక్లేశానర్హతా ద్యోతనార్థం; ప్రకృత్యా పేశలాం చారుతరాం, ని. 'చారౌ దక్షేచ పేశల' ఇ త్యమరః, అతఏవ, శిరీషమృద్వీం శిరీషపుష్పవన్మృదులాం, ఈదృశీ మిత్థంభూతాం, సుఖోపచారోచితా మి త్యర్థః. తవ, తనుం శరీరం, గృహీతం దష్టం యద్ధరిణీగణత్రికం కురంగనికురుంబత్రికప్రదేశః. వృకాహిజిఘృక్షితజంతో స్త్రికప్రదేశమేవప్రథమం గృహ్ణంతీతి ప్రసిద్ధిః. ని. 'పృష్ఠవంశాధరే త్రిక' మి త్యమరః. తత్ర విసారిణ్యో నిస్సరంత్యో యాః నానాసిరాః నానావిధనాడ్యః. ని. 'నాడీ తు ధమనీ సిరే' త్యమరః. తాభ్యః అక్షత మవిచ్ఛిన్నం యథాతథా, యద్వా, తాసాం క్షతేభ్యో వ్రణేభ్యః క్షరితం పరిస్రుతం యచ్ఛోణిత మసృక్ తే నారుణాని వృకాణా మీహామృగాణాం ఆననాని యస్మిన్ తస్మిన్, హింస్రప్రచురత యాత్యంతభయంకర ఇ త్యర్థః. ని. 'కోక స్త్వీహామృగో

---

1 ముపగంతు.

గృహీతహారిణీగణత్రికవిసారినానాసిరా
[1]క్షతక్షరితశోణితారుణవృకాననే కాననే. ౭౨

గ. తదను నానావిధ [2]ప్రయత్నేనా ప్యనున్మిషదనుజిగమిషాశైథిల్యాయాం మైథిల్యాం లక్ష్మణే ప్యనవసితానుగమనవ్యవసాయే వాసిష్ఠాయ సుయజ్ఞాయ భూషణ మశేషం నాగసహస్రేణ సహ శత్రుంజయాహ్వయం [3]మాతులదత్తం మత్తహస్తిన మగస్త్యకౌశికాభ్యాం చ

వృక' ఇత్యమరః. కాననే అటవ్యాం, గ్లపయితుం పరిక్లేశయితుం, కథం సహే కుతో వా మృష్యే, న కథంచిదపి సహ ఇత్యర్థః. ఏవ మకథయదితి పూర్వేణ సంబంధః. పృథ్వీవృత్తమ్. లక్షణంతూక్తమ్. ౭౨

తదన్వితి. తదను తదనంతరం, మైథిల్యాం జానక్యాం, నానావిధేన‘హితబుద్ధ్యా ఖలు వచో మమైతదభిధీయతే, సదా సుఖం నజానామి దుఃఖమేవ సదావన'మిత్యాది రామాయణోక్త ప్రకారేణాపి యత్నేన బహుప్రకారై రప్యుపాయై రిత్యర్థః. అనున్మిష దనుదయత్ అనుజిగమిషా శైథిల్యమనుగమనేచ్ఛా దౌర్బల్యం యస్యా స్తస్యా, మనివృత్తానుసరణేచ్ఛాయాం సత్యా మిత్యర్థః. తథా లక్ష్మణేఽపి అనవసితానుగమనవ్యవసాయే అనువర్తితానుయాత్రోద్యోగే సతి, అవసితేత్యత్ర + ‘షోంతకర్మణీ’తి ధాతోః కర్మకర్తరి క్తః తతో నఞ్సమాసః. తతః వాసిష్ఠాయ వసిష్ఠపుత్రాయ, + ‘తస్యాపత్య’ మిత్యణ్. సుయజ్ఞాయ సుయజ్ఞనామ్నే ఆచార్యాయ, అశేషం, భూషణం భూషణజాతం, కనకరత్నమయ కేయూరకంకణకుండలాద్య శేషభూషణానీత్యర్థః. శత్రూన్ జయతీతి శత్రుంజయః + సంజ్ఞాయాం ‘భృతౄవృ’జీత్యాదినా ఖశ్ప్రత్యయః. ‘అరుర్ద్విష’దిత్యాదినా ముమాగమః. స ఇత్యాహ్వయో యస్య తం, శత్రుంజయనామ్నా ప్రసిద్ధ మిత్యర్థః. మాతులేన దత్తం మత్తహస్తినం మత్తేభం చ, నాగసహస్రేణ సహ గజసహస్రేణ సాకం, ని. ‘గృహభ్రాణిగజానాగా’ ఇతి వైజయంతీ. వితీర్య దత్వా, తథాగస్త్యకౌశికాభ్యాం కుంభసంభవవిశ్వామిత్రాభ్యాం చ, మహార్ఘాణ్యమూల్యాని, ని. ‘మూల్యే పూజావిధా వర్ఘ’ ఇత్యమరః, రత్నాని మణికాంచనాదీని, శ్రేష్ఠవస్తూని చ, ని ‘రత్నం శ్రేష్ఠే మణా వపీ’తి విశ్వః, వితీర్య, తదను,

---

1 క్షతి. 2 ప్రయత్నశతేన, 3 అతులం మాతులదత్తం హస్తినం.

వితీర్య మహార్ఘాణి రత్నాని తదను నిర్జరారాతివీర్యముషీ ధనుషీ నిర
పాయత్రాణకర్మణీ వర్మణీ నిర్మర్యాదశిలీముఖకృతానుషంగౌ నిషంగౌ
నిర్వర్తితవీరపాణౌ కృపాణౌ వరుణేన జనకసదసి మే దత్తమేతత్సమస్త

నిర్జరారాతీనాం దేవద్విషాం దైత్యానాం వీర్యం ప్రభావం సామర్థ్యం
వా ముష్ణీతః అపహరత ఇతి తథోక్తే, ని. 'అమరా నిర్జరా దేవాః' 'వీ
ర్యం శుక్లే ప్రభావే చ తేజస్సామర్థ్యయోరపి' త్యమరశాశ్వతౌ, ధనుషీ చ,
నిరపాయం నిరాతంకం త్రాణకర్మ రక్షణకృత్యం యయోస్తే, తథోక్తే
వర్మణీ కంచుకే, ని. 'తనుత్రం వర్మ దంశన' మిత్యమరః, తథా నిర్మర్యా
దా అసంఖ్యేయా యే శిలీముఖా బాణాః తైః కృతః అనుషంగో అ
నుబంధో యయోస్తౌ, అక్షయసాయకా విత్యర్థః, నిషంగౌ తూణీ
రౌ చ, ని. 'తూణోపాసంగతూణీరనిషంగా ఇషుధిర్ద్వయో' రిత్యమ
రః, నిర్వర్తితం నిష్పాదితం వీరపాణం రణసమాప్త్యనంతరకర్తవ్యమ
ధుపానం యాభ్యాం తౌ, శత్రుసంహారకా విత్యర్థః, ని. 'వీరపాణం
తు యత్పానం వృత్తే భావిని వా రణే' ఇత్యమరః కృపాణౌ ఖడ్గౌ, చేత్యే
తత్సమస్తం, × 'నపుంసకమనపుంసకేనే' త్యేకశేషః, జనకసదసి జనక
యజ్ఞసభాయాం, వరుణేన, మే మహ్యం, దత్తం, మాయుధజాత ముత్ప్రక
లాపం, ఆదాయ గృహీత్వా, మాం, అనుగచ్ఛ అనుసరేతి, లక్ష్మణ,
మన్వగ్రహీత్ అనుగృహీతవాన్, ఆజ్ఞాపితవా నిత్యర్థః తథా శ్రీరా
మాయణమ్, * 'యే చ రాజ్ఞో దదౌ దివ్యే మహాత్మా వరుణస్స్వయమ్, జన
కస్య మహాయజ్ఞే ధనుషీ తే ప్రగృహ్య ము, అభేద్యకవచే దివ్యే తూణీ చా
క్షయసాయకౌ, ఆదిత్యావివ తౌ చోభౌ ఖడ్గౌ హేమపరిష్కృతౌ, స
త్కృత్య విహితం సర్వమేతదాచార్యసద్మని, సత్వమాయుధమా
దాయ క్షిప్రమావ్రజ లక్ష్మణే' తి అత్రైకే వ్యాఖ్యాతారః కించి దా
శంక్య సమాదధుః తత్ప్రకారస్తు నను జనకయజ్ఞే ధనురాదిప్రదాన
స్యాశ్రవణాత్ కథమప్రసిద్ధస్యానువాదః క్రియతే సత్యమేతత్ భగవ
తో వాల్మీకే రియం శైలీ ప్రస్తుతార్థప్రతిపాదనపారవశ్యాత్ యత్ర
యో వక్తవ్యోఽర్థః తం తత్రానుక్త్వా ఉత్తరత్ర క్వచిద్వ్యాజేన ప్ర
సిద్ధవదనువదతీతి, యథా బాలకాండేఽనభిహితం మణిబంధనమ్, *
'మణిరత్న మిదం దత్తం వైదేహ్యాః శ్వశురేణ మే' ఇతి సుందరకాండే

మాయుధజాత మాదాయ హేమమనుగచ్ఛేతి సౌమిత్రిమన్వగ్రహీత్. ౭౩

సీతాపి నిజాభరణ[1]జాతం సుయజ్ఞపత్న్యై[2]న్యదాత్, [3]తతస్సౌమిత్రి రపి స్వాధీనేన ధనేన కంచి త్కౌసల్యాశ్రిత ముపాధ్యాయ మతోషయత్. ౭౪

తత్ర సకుటుంబాయ త్రిజటాభిధానాయ నిర్ధనాయ శమధనాయ ద్విజాతయే స్వహస్తవిక్షిప్తదండపతన దేశావధికం గోధనం చ

అభిహితవాన్ అయోధ్యాకాండే వక్తవ్యం కాకాసురవృత్తాంతమ్, * 'స పిత్రా చ పరిత్యక్త స్సురైశ్చ సమహర్షిభి'రిత్యాదిసుందరకాండే ఉక్తవానితి, అతస్తదనుసారిణా తత్రభవతా భోజేనాపి తథైవోక్తత్వాన్న విరోధ ఇతి మంతవ్యమ్. ౭౩

అ. తతః కిమిత్యత ఆహ, సీతాపీతి, చార్థోఽపిశబ్దః నిజాభరణజాతం రత్నకేయూరకంకణరశనాదిస్వకీయభూషణకలాపం, సుయజ్ఞస్య పత్న్యై భార్యాయై, న్యదాత్ దత్తవతీ, మహాప్రభోః శ్రీరామస్యాచార్యసంభావనం తత్పత్న్యాస్సీతాయాస్తత్పత్నీసంభావనం చ యుక్తమితి భావః. తతః, సౌమిత్రి ర్లక్ష్మణోఽపి, స్వాధీనేన స్వాయత్తేన, ని. 'అధీనో నిఘ్న ఆయత్త' ఇత్యమరః. ధనేన రత్నకాంచనాదిరూపేణ ద్రవ్యేణ, కౌసల్యాశ్రితం కౌసల్యాయాః ప్రత్యేకం పురోహిత మిత్యర్థః. కంచి త్తైత్తిరీయాచార్యం బ్రాహ్మణం, మతోషయత్. స్వకీయద్రవ్యప్రదానేన సంభావయామాసేత్యర్థః. ఏతేన సౌమిత్రే ర్నిజజనన్యపేక్షయా కౌసల్యాయామేవాత్యాదరస్సూచ్యతే. ౭౪

తత్రేతి. తత్ర తస్మిన్ సమయే, రఘుపతిః, సకుటుంబాయ కుటుంబసహితాయ, పత్నీపుత్రసమేతాయేత్యర్థః. త్రిజట ఇత్యభిధానం నామధేయం యస్య తస్మై, శమధనాయ శాన్తాయ, కస్మైచి ద్ద్విజాతయే, ఇత్యర్థః. స్వహస్తేన త్రిజటహస్తేన విక్షిప్తః పరిక్షిప్త దండపతనేన యావ ద్భూతల మాక్రమ్యతే తావద్భూతల పరిమితం గోధన మవాప్స్యసీతి బ్రాహ్మణానాం గోగ్రహణ చాపల్య ప్రదర్శనార్థ ముదీరితశ్రీరామవచన వశాత్ప్రేరితో యో దండః తస్య పతనం పాతః తదధికరణం యో దేశః స ఏవావధి ర్మర్యాదా యస్య

---

1 గణం. 2 వివధే. 3 సౌమిత్రిరపి స్వధనేన.

[1]కపింజలాదిభ్యో ద్విజాతిభ్య శ్చ రఘుపతి ర్విత్తాని వివిధాని వితతార. ౭౫

తత స్తే పౌరనారీణాం [2]నిశ్వాసజంఝానిలచలదధరకిసలయానా [3]మస్రిసలిలాసారేణ శోకపావకేన చ వపూంషి మనాంసి చ సిక్త్వా దగ్ధ్వా చ నిషిద్ధపరిజనానుగమనతయా ప్రకాశితప్రవాససిద్ధాంతా శ్శుద్ధాంతా న్నిశ్చక్రముః. తత్ర. ౭౬

తథోక్తం, తావద్దేశస్థ మి త్యర్థః. గోధనం గోవ్రజంచ. ని. 'గోకులంతు గోధనం స్యాద్గవాం వ్రజ'ఇ త్యమరః. తథా, కపింజలో నామ బ్రాహ్మణ ఆది ర్యేషాం తేతథోక్తా స్తేభ్యో ద్విజాతిభ్యః కరకలాపదం డమాణవాదిభ్యో, బ్రాహ్మణేభ్య శ్చ, వివిధాని నానారూపాణి, విత్తాని గోరత్నాంబరయానాదీని ద్రవ్యాణి, ని. 'ద్రవ్యం విత్తం స్వాపతేయ' మి త్యమరః. వితతార విశ్రాణితవాన్. ని. 'విశ్రాణనం వితరణ' మి త్యమరః. ౭౫

తతఇతి. తతః విశ్రాణనానంతరం, తే సీతారామలక్ష్మణాః, నిశ్వాసై రేవజంఝానిలై స్సధ్వనిమహామారుతై శ్చలంతి చలమానాని అధరకిసలయా న్యోష్ఠపల్లవా యాసాం తా స్తథోక్తా స్తాసాం, పౌరనారీణాం, వపూంషి, మనాంసిచ, అస్రిసలిలాసారేణ అశ్రుజలధారాసంపాతేన, ని. 'అస్రి మశ్రుణి శోణితే' ఇతి విశ్వః. శోకపావకేన శోకదహనేనచ, సిక్త్వా ఆర్ద్రీకృత్య, దగ్ధ్వా సంతాప్యచ, వపూం ష్యస్రసలిలాసారేణ సిక్త్వా, మనాంసి శోకపావకేన దగ్ధ్వాచేతి, యథాక్రమమన్వయా ద్యథాసంఖ్యాలంకారః, తథో ద్వేలం విషాద ముత్పాద్యేత్యర్థః. నిషిద్ధపరిజనానుగమనతయా ఐకాంతికత్వా న్నివారితభృత్యానుయాత్రతయా హేతునా. ప్రకాశితః ప్రకటీకృతః, ప్రవాససిద్ధాంతో వనవాసరాద్ధాంతో యై స్తే తథోక్తా స్సంతః, శుద్ధాంతా దంతఃపురాత్, ని. 'సమా సిద్ధా న్తరాద్ధాంతౌ' 'శుద్ధాంత శ్చావరోధ శ్చే'తి చామరః, శుద్ధః కాపటికజనరహితః, అంతస్సమీపః యస్య సః, ని. 'అంతో ప్రస్త్రీ వసితే మృత్యౌ స్వరూపే నిశ్చయేఽంతికే' ఇతి విశ్వః. సిద్ధః నిష్పన్నః అంతో నిశ్చయో యస్మిన్ స సిద్ధాంతః. నిశ్చక్రము ర్నిర్జగ్ముః, తత్రి నిర్గమనసమయే. ౭౬

1 కామ్పిల్యాదిభ్యో. 2 విశ్వాసాన్నిశ్వాసజృంభానిల. 3. అశ్రు.

ప. సీతా పురా గగనచారిభి రప్యదృష్టా
మాభూ దియం సకలమానవనేత్రపాత్రమ్,
ఇ త్యాకలయ్య నియతం పిదధే విధాతా
[1]బాష్పోదయేన నయనాని శరీరభాజామ్. ౨౨

తతః.— రుద్ధాపి యాంత మనుగచ్ఛతి మైథిలీ మాం
వత్సో జహాతి న కదాచన లక్ష్మణో ఽపి,
ఇ త్యేతయో రనుగతిం ప్రతిబోధ్య గంతుం

సీతేతి. సీతా, పురా-పూర్వం; గగనచారిభిః ఖేచరైరపి, కిము తాన్యై రితిభావః. అదృష్టా నావలోకితా, మహారాజ పరిగ్రహాత్వా దితి భావః, ఇయం సీతా, సకలమానవనేత్రపాత్రం సమస్తజనదృష్టి గోచరా, మాభూత్ మాస్తు + 'మాఙిలు'ఙి త్యాదినా ఆశీరర్థే లుఙ్ 'నమాఙ్యోగ' ఇత్యట్ప్రతిషేధః. ఇ త్యేవ, మాకలయ్య విచార్య, + కలికామధేనుః, విధత్త ఇతి విధాతా యుక్తాయుక్తసమాధానతత్ప రో బ్రహ్మా, బాష్పోదయేన అశ్రూత్పాదనేన, శరీరభాజాం ప్రాణినాం, నయనాని నేత్రాణి, పిదధే ఆచ్ఛాదితవాన్, నియతం నిశ్చిత, మి త్యుత్ప్రేక్షాయాం, * 'మన్యే శంకే ధ్రువం ప్రాయో నూన మి త్యేవ మాదిభిః, ఉత్ప్రేక్షా వ్యజ్యతే శబ్దై రివశబ్దోఽపి తాదృశ' ఇ త్యాచార్యదండివచనే ఆదిపదేన నియతశబ్దస్యాపి గ్రహణాత్. శ్రీరా మప్రవాస మసహమానా మానవా స్సోద్వేగం రురుదు రి త్యర్థః. ని. 'అపిధానతిరోధానపిధానాచ్ఛాదనానిచే' త్యమరః + 'వష్టి భాగురి ర ల్లోప మవాప్యో రుపసర్గయో' రి త్యపే రకారలోపః. ౨౨

తత స్తదనంతరం. రుద్ధేతి. మైథిలీ సీతా, రుద్ధా బహు ప్రయత్నేన నివారితాపి, యాంతం వనంప్రతిగచ్ఛంతం, + యాతే శ్శతృప్రత్యయః; మాం, అనుగచ్ఛ త్యనుసరతీతి, తథా, వత్సో ఽనుజః, లక్ష్మణోపి, కదాచన,క్షణమాత్రమపీత్యర్థః, మాం న జహాతి నత్యజతి, సోప్యనుగచ్ఛతీత్యర్థః. ఇ త్యనేనప్రకారే ణైతయో స్సీతా లక్ష్మణయో, రనుగతి మనుయాత్రాం, ప్రతిబోధ్య విజ్ఞాప్య, దశరథాయే

1 బాష్పోదకేన.

భూయోఽపి రాజభవనం ప్రవివేశ రామః. ౭౮

౭. తస్మిన్ సుమన్త్రేణ విజ్ఞాప్య [1]ప్రదర్శితే భూపతి ర్భూతావిష్ట ఇవ విష్టరా న్నిపత్య సదార స్సదారచితపరిదేవనో వనోత్కంఠాం స్వయ మ ప్యకరోత్. ౭౯

తదా సుమన్త్రః కైకేయీ మబ్రవీత్. ౮౦

దేవి [2]విరమ రామాభిషేకసమున్మిషితాహ్లాదాంకురావగ్రహా

తి శేషః. గన్తుం వనంప్రతియాతుం, రామః, భూయః పునరపి, రాజసదనం దశరథగృహం, ప్రవివేశ; సర్వత్ర తదాజ్ఞాయా ఏవ ప్రాధాన్యాదితి భావః. ౭౮

తస్మిన్నితి. తస్మిన్ శ్రీరామే, సుమన్త్రేణ మన్త్రివృద్ధేన, విజ్ఞాప్య రామోఽయం భవద్దర్శనార్థం సమాగత ఇతి విజ్ఞాపనం కృత్వా, ఇత్థంభూతవ్యవహారస్య రాజధర్మత్వా దితి భావః, ప్రదర్శితే దృష్టిగోచరీకృతేసతి, భూపతిః రాజా, భూతావిష్టః పిశాచాక్రాన్త ఇవ, ని. 'భూతం క్ష్మాదౌ పిశాచాదౌ న్యాయ్యే సత్యేఽసమానయో'రితి విశ్వః. విష్టరా దాసనాత్ + 'వృక్షాసనయోర్విష్టర'ఇతినిపాతితః. + 'ధ్రువమపాయేఽపాదాన'మిత్యపాదానత్వా త్పంచమీ, నిపత్య, శోకవేగస్య సోఢు మశక్యత్వా న్మూర్ఛయా భువి పతిత్వేత్యర్థః. సదా అవిచ్ఛిన్నం పరిదేవన క్రియావిశేషణ మేతత్ రచితపరిదేవనః కృతవిలాప స్సన్, సదారః కౌసల్యాసహితః, స్వయమపి, వనోత్కంఠాం వనవాసౌత్సుక్యం, 'వనోత్కంఠామతీ' మితిపాఠే వనవాసోత్సుకాం బుద్ధి, మకరోత్. ౭౯

తదేతి. తదా తస్మిన్సమయే, సుమన్త్రః, కైకేయీ, మబ్రవీత్ అవోచత్. ౮౦

అ. తత్ప్రకారమేవాహ, దేవీతి. హే దేవి కైకేయి, రామాభిషేకేణ శ్రీరామరాజ్యాభిషేకోత్సవేన, సమ్యక్ జలసేకేన చ సమున్మిషిత స్సముత్పన్నో య ఆహ్లాదాంకురః ఆనందకందళ ఇతి రూపకం తస్యావగ్రహాత్ ప్రతిబంధకాత్, + 'అవేగ్రహో వర్షప్రతిబంధ' ఇతి వైకల్పికో ణచ్ప్రత్యయః; ని. 'తద్విఘాతే వగ్రాహావగ్రహౌ సమౌ' విత్యమరః. ఆగ్రహా దభినివేశాత్ + 'జుగుప్సావిరామే'త్యాదనా పంచమీ.

---

1 ప్రదర్శితే దాశరథౌ. 2 విరమవిరమ.

దాగ్రిహాత్. ౨౧

పురా ఖలు[1] వరప్రసాదా దవగతసకలప్రాణిభాషణతయా పర్యంకపర్యంతపరిసరత్పిపీలికాలాపే కృతహాసం తవ పితరం హాసనకారణం పృష్ట్వా తద్వివరణం పత్యుర్మరణ[2]కారణ మిత్యవేద్యాపి భూయసో నిర్బంధాత్కుపితేన రాజ్ఞాఽవజ్ఞాతాయాః మాతుస్తే[3]విధాం మానుకుర్వీ ఇతి. ౨౨

వ. కృతాసమంజనిర్వాసం సగరం కేకయాత్మజా,

విరమవిరతా భవ, తాదృగాగ్రహం పరిత్యజేత్యర్థః + 'వ్యాఙ్పరిభ్య' ఇతి పరస్మైపదం. ౨౧

అ. పునస్తస్యా దౌశ్శీల్యపరిత్యాజనార్థం తన్మాతృగోచర మితిహాస మాహ. పురేతి. పురా పూర్వకాలే, ఖలు శబ్దో వాక్యాలంకారే. వరప్రదాతుః కస్యచి ద్ద్రోహ్యగినః వరరూపాత్ప్రసాదా దనుగ్రహాత్, అవగతసకలప్రాణిభాషణతయా విజ్ఞాతసకలజంతువచనతయా హేతునా, పర్యంకపర్యంతే శయనసమీపే పరిసరంతీనాం ప్రసర్పంతీనాం పిపీలికానాం భూవివరసంచారిసూక్ష్మజంతు విశేషాణాం ఆలాపే భాషణే విషయే, కృతహాసం కిమేతే అజ్ఞానిజంతవః సమాలపంతీతి హాసితవంతం, తవ, పితరం కేకయం, హాసనకారణం హాసహేతుం, పృష్ట్వా, కేన హేతునా మా మయం పరిహసతీతి జిజ్ఞాసయాఽనుయుజ్యేత్యర్థః. తద్వివరణం హాసనకారణకథనం, పత్యుర్భర్తుః, ర్మరణ కారణ మి,త్యవేత్య జ్ఞాత్వాపి, తద్వచనా దేవేతి భావః. భూయసో బహులాత్, + 'బహో ర్లోపో భూచ బహో'రితి భూరాదేశః బహోర్లోపశ్చ, నిర్బంధాత్ప్రియాసకరణా ద్ధేతోః, కుపితేన క్రుద్ధేన, రాజ్ఞా కేకయేన, అవజ్ఞాతాయాః అవమానితాయా, స్తే తవ, మాతు, ర్విధాం ప్రకారం. ని. 'విధావిధౌ ప్రకారే చే' త్యమరః. 'మార్గ' మితిపాఠాంతరం, మార్గం సరణిం, మానుకుర్వీథాః నానుకురుష్వేత్యర్థః, భర్తృప్రాతికూల్యాచరణేన మాతృవ ద్విగర్హణీయా మాభూ రిత్యర్థః + 'కరోతేర్లిఙి థాస్'. ఇత్యబ్రవీదితి పూర్వేణ సంబంధః.

అ. సుమంత్రవచనం శ్రుత్వా సా కిమకార్షీ దిత్యత ఆహ. కృతేతి. కేకయాత్మజా కైకేయీ, కృతః విహితః అసమంజనామ్నః

---

1 బ్రహ్మణో వర. 2 హేతుః. 3 మార్గంమానుకుర్వీథాః.

¹నిదర్శనత్వే నిర్దిశ్య నిరబధ్నా న్నిజం పతిమ్. ౮-౩
తత్ర.—సిద్ధార్థకో మహామాత్య స్తత్పరిత్యాగ మబ్రవీత్,
సరయూ²పాతితానేకప్రజామరణకారణాత్. ౮-౪

గ. అథ దశరథేన రామ స్సపరిచ్ఛదఏవ గచ్ఛేతి నిర్దిష్టః కేవలం

పుత్రస్య నిర్వాసః పరిత్యాగః యేన తం, అసమంజాఖ్యపుత్రత్యాగిన మిత్యర్థః, సగరం రాజానం, నిదర్శనత్వే దృష్టాంతత్వే, నిర్దిశ్య, సగరవ త్త్వమపి పుత్రం పరిత్యజేతి నిరూప్యే త్యర్థః, నిజం పతిం- స్వభర్తారం, నిరబధ్నా, న్నిరుత్తరం చకారే త్యర్థః. ౮-౩

అ. అత్రాంతరే కైకేయీవచన మసహమానః కశ్చి దమాత్యవృద్ధః ప్రత్యవోచ దిత్యాహ. తత్రేతి. తత్ర కైకేయీనిర్బంధవాక్యసమయే, సిద్ధార్థకః సిద్ధార్థకనామా, మహామాత్య స్సుమంత్రాదన్యోఽమాత్యప్రవరః,+ అమా సహ భవ తీత్యమాత్యః, శుభాశుభకార్యేషు సదా సహ వర్తత ఇ త్యర్థః,+ అవ్యయా త్త్యప్, సరయూపాతితానాం సరయూనదీనిక్షిప్తానా మనేకప్రజానాం బహుజనానాం మరణమేవ కారణం నిమిత్తం తస్మాత్, తత్పరిత్యాగం తస్యాసమంజస్య పరిత్యాగం నిర్వాస, మబ్రవీత్, అసమంజసచరిత్రత్వా దసమంజస్య త్యాగ స్సమంజసః. సమంజసస్య సకలసద్గుణాభిరామస్య శ్రీరామస్య తు పరిత్యాగః కథం స మంజస ఇతిభావః. ౮-౪

అ. ఇత్థం బహూపాలంభేఽప్యవార్యనిశ్చయాం తా మవబుధ్య రాజా రామమేవ మువా చే త్యాహ. అథేతి. అథామాత్యోక్త్యనంతరం, దశరథేన, రామః, సపరిచ్ఛదః సపరివార స్స న్నేవ, గచ్ఛ వ్రజే, త్యేవం, నిర్దిష్టో నియుక్త స్సన్, పరిచ్ఛాద్యతే అనే నేతి పరిచ్ఛద ఇతి విగ్రహః+ 'పుంసి సంజ్ఞాయాం ఘః ప్రాయే' ణేతి ఘప్రత్యయః, 'ఛాదేర్ఘేఽద్వ్యుపసర్గ' స్యేతిహ్రస్వః, ఖనిత్రపిటకౌ ఖనిత్ర మవదారణం ఖననసాధనం కుద్దాలాదిక మిత్యర్థః. పిటకః కందమూలఫలాద్యాహరణయోగ్యః కండోలః తౌ కేవలం తావేవ, ని. 'ఖనిత్ర మవదారణం, కండోలపిటకా' వితి చామరః. కేవలశబ్ద స్త్వవధారణార్థకః. తథా వల్కలయుగళం

---

1 నిదర్శనేన. 2 పతిత.

ఖనిత్ర[1]పిటకౌ వల్కలయుగళం చ ప్రార్థయత. ౮౫

ప. సుఖోచితానాం సువ్యక్తదివ్యలావణ్యసంపదామ్,
త్రయాణా మపి కైకేయీ వల్కలా[2]న్యుదపాహరత్. ౮౬
అథ రఘుకులనాథో మధ్యమాంబానియోగా
ద్గుణవతి పరిధానే మఙ్గళార్హే నిరాశః,

వల్కలవస్త్రయుగ్మం చ, ప్రార్థయత అయాచత, త్యక్తసంగస్య మమ పరిచ్ఛదేన కిం కార్యం, అపి తు మునిజనోచితం వల్కల ఖనిత్ర పిటక మాత్రమేవ దాతవ్య మితి ప్రార్థితవా నిత్యర్థః. ౮౫

అ. అత్రాన్తరే శ్రీరామవివాసనదీక్షితా కైకేయీ విలంబాసహిష్ణుతయా ద్రుతతరం వల్కలా న్యాజహా రేత్యాహ. సుఖోచితానా మితి. కైకేయీ, సుఖోచితానాం సుఖార్హాణాం, సువ్యక్తే స్ఫుటే దివి భవే దివ్యే శ్రేష్ఠే + 'తత్ర భవ' ఇతి భవార్థే యత్ప్రత్యయః. లావణ్యం శరీరసౌందర్యాది, సంపత్ లక్ష్మీశ్చ తే యేషాం తే తథోక్తా స్తేషాం, సకలగుణసంపన్నానా మి త్యర్థః, త్రయాణాం సీతారామలక్ష్మణానా మపి, నైకస్యైవ రామ స్యే త్యపిశబ్దార్థః వల్కలాని చీరాణి, ఉదపాహరత్, పరిదధ్వ మితి ప్రాదా దిత్యర్థః. ౮౬

అథేతి. అథ వల్కలాహరణానంతరం, రఘుకులనాథో రఘువంశశ్రేష్ఠః, శ్రీరామః, మధ్యే భవా మధ్యమా + 'మధ్యాన్మ' ఇతి మప్రత్యయః, సా చ సా అంబా చ తస్యా మధ్యమాంబాయాః కైకేయ్యాః నియోగా దాజ్ఞావశాత్, మఙ్గళార్హే రాజ్యాభిషేకకల్యాణోచితే, గుణవతి మార్దవాదిగుణసంపన్నే, తంతునిర్మితే వా, పరిధానే అధోంశుకే,. ని. 'అంతరీయోపసంవ్యానపరిధానా న్యధోంశుక' ఇ త్యమరః. నిరాశః నిస్పృహస్సన్, కుచతటే అధికుచతటం + విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః, తత్ర వల్గంతః ప్లవంతః యే జానకీబాష్పాః సీతానేత్రాంబూని తైస్సేకాత్, కఠినతరకుచతటపతనోత్పతనా ద్బాష్పబిందూనాం తత్ర సఙ్క్రమణా దితి భావః. ఏతేన జానక్యా భర్తు రత్యంతసాన్నిధ్యం వల్కలధారణాసహిష్ణుత్వం చ సూచ్యతే. ని. 'బాష్పో నేత్రాంబు ధూమయో' రి త్యభిధానాత్, అపగతః ఖరభావః కార్కశ్యం యస్య తత్

---

1 పిటకే. 2 దీన్యుపాహరత్.

అధికుచతటవల్గజ్జానకీబాష్పసేకా
దపగతఖరభావం వల్కలం పర్యధత్త. ౭౭

౯. [1]తత్రాచిత్రీయంత సర్వే నిర్వికారవదనలక్ష్మీక మిక్ష్వాకుకులాధ్యక్ష మధ్యక్షయంతః తేషామేవ శోక[2]శంకుకీలితమానసానా మా

సంప్రాప్తమార్దవం, సద్ధారణానుకూల మిత్యర్థః. వల్కలం, పర్యధత్త పరిహితవాన్, అత్ర కేచిత్ రాజ్ఞః కైకేయీ తృతీయైవ మహిషీ, మధ్యమాశబ్దప్రయోగస్తు మధ్యమాఛందోవత్ ప్రసిద్ధత్వాన్న తు మధ్యేభవత్వాత్ అర్జునే కుంతీసుతమధ్యమశబ్దప్రయోగవ దితి వదంతి తదేత దవిచారరమణీయం బకబంధప్రమాణప్రియత్వాత్. కించిజ్జ్ఞప్రమాదికప్రయోగాణా మేవ తాదృక్సమాధానత్వాత్, కింతు స్వర్గపాతాళయోర్మధ్యే భవత్వా ద్భూలోకే యథా మధ్యమలోక ఇతి ప్రయోగః. తథా కౌసల్యాసుమిత్రయో రన్యాసాం చ పూత్ర్యాణాం మధ్యేభవత్వా న్మధ్యమేయ మితి యుక్త ముత్ప్రశ్యామః అమధ్యమేతివాచ్ఛేదః, ఏతదభిప్రాయేణైవ * 'న తేఽంబా మధ్యమా తాత గర్హితవ్యా కథంచనే'తి ఆరణ్యకాండషోడశసర్గ సప్తత్రింశశ్లోకానుసారేణ సర్వజ్ఞో భోజోఽపి 'అథ రఘుకులనాథో మధ్యమాంబానియోగా'దితి ప్రయుక్తవా నిత్యలం ప్రసక్తానుప్రసక్త్యా మాలినీవృత్తమ్. ౭౭

తత్రేతి. తత్ర తస్మిన్ కాలే శ్రీరామవల్కలధారణసమయే, సర్వే అశేషాజనాః, నిర్వికారా ధీరోదాత్తత్వా ద్వికారరహితా ప్రసన్నా వదనలక్ష్మీ ర్ముఖశోభా యస్య తం + శైషికః కప్ ప్రత్యయః, ఇక్ష్వాకుకులాధ్యక్షం ఇక్ష్వాకుకులశ్రేష్ఠం, శ్రీరామం, అధ్యక్షం ప్రత్యక్షం కుర్వంతః అధ్యక్షయంతః, పశ్యంత స్సంత ఇ త్యర్థః, + అధ్యక్షశబ్దా త్తత్కరోతీతి ణ్యంతా ల్లట శ్శత్రాదేశః, అచిత్రీయంత ఆశ్చర్య మకుర్వన్, ఆశ్చర్య మభజ న్నిత్యర్థః, వికారకారణసత్త్వేఽపి వికారాదర్శన మాశ్చర్య మితి భావః, + 'నమోవరివశ్చిత్రఙః క్యజి'త్యత్ర చిత్రఙ ఆశ్చర్యే'ఇతి క్యచ్ చిత్రీఙో ఙిత్త్వా త్తఙ్. శోక ఏవ శంకుః తేన శోకశల్యేన కీలితమానసానాం విద్ధహృదయానాం, తేషామేవ జనానా మాననేషు ముఖేషు, 'మాననే'ష్వితి పాఠే మాననేషు హృద

1 తత్రియే. 2 సంకీలిత.

వనేషు పారమ్పర్యే ణాస్ఫుర ద్వికారః. ౭౭

ప. [1]కింతు.—సవల్క లే దాశరథౌ విషాదా
దామీలితాక్షో య దభూ ద్వసిష్ఠః,
త దేవ జాతం కరణం మహర్షేః
కాకుత్ స్థయాథార్థ్యవిలోకితస్య. ౭౮

అస్య పీతాంబరత్యాగే కిం జాతా విక్రియా పురా,

యేషు. ని. 'చిత్తం తు చేతో హృదయం స్వాంతం హృ న్మానసం మన' ఇ త్యమరః. పారంపర్యేణ అవిచ్ఛేదేన, వికారః వైవర్ణ్యం, వైకల్యంచ అస్ఫురత్, వల్కలం వసానం శ్రీరామం దృష్ట్వాసర్వేజనావివర్ణవదనా వికలమానసా శ్చ బభూవు రి త్యర్థః, నిర్వికారవదనదర్శనేన వికారో త్పత్తే ర్విషమాలంకారః. ౭౭

అ. తదానీం సర్వసాధారణ్యా ద్వసిష్ఠ స్యా ప్యుత్పన్నం వికార మన్యథా యోజయతి. కిం త్వితి. త దే వాహ, సవల్కల ఇతి. దాశ రథౌ శ్రీరామే, + అత ఇఞ్, సవల్కలే, దురిమత్వగ్వికారవాసోధా రిణి సతీ త్యర్థః. విషాదాత్ ఖేదాత్, వసిష్ఠః, ఆమీలితాక్షః దృష్టు మశ క్తతయా ఈషన్నిమీలితనయనః, + 'బహువ్రీహౌ సక్థ్యక్ష్ణో స్స్వాంగా ట్షచ్. అభూ దితి యత్, తన్నిమీలితాక్షత్వమేవ మహర్షేః ఋషిశ్రేష్ఠస్య వసిష్ఠస్య,మహర్షి లక్షణము క్తమ్. కాకుత్ స్థయాథార్థ్య విలోకితస్య శ్రీరామతత్త్వదర్శనస్య, *భావే క్తః,కరణం సాధనం,జాతం, ఆమీలితనయనానామృషీణాం తత్త్వావమర్శసంభవప్రసిద్ధేః. మహర్షే రము ష్యామీలితనయనత్వం తారకబ్రహ్మణఃశ్రీరామస్య తత్త్వావబోధ కత్వే నోపకారక మభూ దిత్యర్థః. తత్త్వానుసంధానసమయే సంయమినా మర్ధోన్మీలితనయనత్వం యోగశాస్త్రసిద్ధం. కేవలనిమీలనే నిద్రాస్యా త్ కేవలోన్మీలనే విషయదర్శనేన చిత్తవిక్షేప స్స్యా దితి. అత్ర విషాద కృతమీలనస్య తత్త్వానుసంధానపరత్వే నోత్ప్రేక్షణా దుత్ప్రేక్షా. వ్యంజకాప్రయోగా ద్గమ్యా. వృత్త ముపజాతిః. ౭౮

అ. అత ఏవ నవ్యథితో ఽభూ దిత్యాహ. అస్యేతి. అస్య శ్రీరా

1. 'కింతు' ఇతినాస్తిక్వచిత్.

ఇతి ప్రత్యగ్దృశాం శ్రేష్ఠో వసిష్ఠో నాతివివ్యథే. ౯౦

౯. సోఽయం మైథిలీవల్కలధారణ మరుణ దరుణసారథికుల గురుః. ౯౧

మస్య, పీతాంబరత్యాగే - కాంచనాంబరవిసర్జనే సతి, పీతాంబరం త్యక్త్వా వల్కలం దధానేసతీత్యర్థః, అపురా-అపూర్వా,పీతాంబరధారణసమయే అనుపలభ్యమానేత్యర్థః, + పూర్వార్థవాచినా నిపాతేన పురాశబ్దేన నఞ్సమాసః; విక్రియా-వికారః, జాతా-ఉత్పన్నా కిం; నజాతైవే త్యర్థః, స్వతో నిర్వికారక్రియాణా మలంకారానలంకారయో రకించిత్కరత్వా దితిభావః, ఇత్యాలోచ్యేతి శేషః. ప్రత్యగ్దృశా మంతర్ముఖానాం, జ్ఞానినా మిత్యర్థః. (శ్రేష్ఠః ప్రశస్యః, + 'ప్రశస్యస్యశ్ర' ఇతి శ్రాదేశః. వసిష్ఠః, నాతివివ్యథే అత్యంతవ్యథాం నప్రాప, లౌకికానువృత్త్యా కించి ద్వ్యథాం ప్రాపైవే త్యతిశబ్దార్థః, పీతాంబరం త్యక్త్వా వల్కలం ధృతవతః శ్రీరామస్య బాహ్యాభ్యంతరవికారరాహిత్యేన విశుద్ధచిత్స్వభావ మనుసంధాయ సశుశోచే త్యర్థః, ఉక్తంచ జ్ఞానవాసిష్ఠే * 'యోనిత్యమధ్యాత్మమయో నిత్య మంతర్ముఖస్సుఖీ, నిత్యం చిదనుసంధాన స్సన శోకేన బాధ్యతే' ఇతి. కేచిత్తు పురా క్షీరాబ్ధౌ రావణభీతదేవాక్రోశనసమయే తదసహిష్ణో ర్భగవత స్త్వరయా పీతాంబరం విస్మృత్యాగమనా త్పీతాంబరత్యాగోఽజని, తదా కావిక్రియా జాతే త్యర్థ ఇత్యాహుః. ౯౦

స ఇతి. సోఽయ, మరుణసారథికులగురుః-అరుణోఽనూరు స్సారథి ర్యస్యారుణసారథి స్సూర్యః. ని. 'సూరసూతోఽరుణోఽనూరు' రిత్యమరః. తస్యకులం - వంశః తస్య గురు రాచార్యో వసిష్ఠః, మైథిలీవల్కలధారణ, మరుణత్ - న్యవారయత్, అస్యా స్సుకుమార్యా-రాజకుమార్యాః, నేదృగ్వసనధారణం యోగ్య మితి నివారితవా నిత్యర్థః, + రుధే ర్లజి 'రుధాదిభ్యః శ్న' మితి శ్నమ్. 'శ్నసో రల్లోప' ఇత్యకారలోపే సంయోగాంతలోపః. రషాభ్యామిత్యాదినా ణత్వం, అత్ర లక్ష్మణవల్కలధారణాకథనేఽపి శ్రీరామస్య తద్ధారణకథనా త్సీతాయాశ్చ తన్నిషేధా త్సోఽపి ధృతవానేవే త్యనుసంధేయం. ౯౧

తత్ర ప్రయాణాయ ప్రణిపతంతీం స్నుషా మాలింగ్య ప్రస్నుత పుత్రవాత్సల్యా కౌసల్యా బాష్పగద్గద మవదత్. ౯౨

ప. ఘర్మే నిదాఘకిరణస్య కరైః కఠోరైః
కాంతారమధ్యపదవీషు నఖంపచాసు,
త్వాం వీక్ష్య [1]సంస్థులపదాం వనదేవతాభి
ర్నిందిష్యతే నియతమేవ నిమేషహానిః. ౯౩

గ. అథ మైథిలీనాథ స్సలక్ష్మణః సప్రదక్షిణం రాజానం జననీజనం

తత్రేతి. తత్ర తస్మిన్ సమయే, ప్రయాణాయ వనవాసయాత్రార్థం, ప్రణిపతంతీం నమస్కుర్వాణాం, స్నుషాం శ్రీరామవధూం సీతాం, ని. 'సమాస్స్నుషాజనీవధ్వౌ' ఇత్యమరః, అశ్లిష్యాలింగ్య, ప్రస్నుతం- సముత్పన్నం పుత్రే శ్రీరామే ఇవ వాత్సల్యం - స్నేహో యస్యాస్సా, తథోక్తా, స్నుషాయామపి సుతనిర్విశేషం స్నేహవతీత్యర్థః, కౌసల్యా, బాష్పైర్గద్గదం అవిస్పష్టం, వచన, మవదత్ - అవోచత్. ౯౨

అ. తత్ప్రకార మేవ విస్తృణోతి. ఘర్మ ఇతి. ఘర్మే గ్రీష్మర్తౌ, నిదాఘకిరణస్యోష్ణాంశోః, కఠోరైః తీక్ష్ణైః, కరైః కిరణైః, నఖా న్పచంతి సంతాపయంతీతి నఖంపచాసు, + 'మితనఖే' చేతి ఖశి ముమాగమః. కాంతారమధ్యపదవీషు గహనాంతరాళమార్గేషు, సంస్థులపదాం పరిస్ఖలితపాదవిన్యాసాం, పరిస్ఫుటితపాదాం వా, పదవీనామత్యంతసంతప్తత్వాత్ పరిక్లిష్టసంచారామిత్యర్థః, త్వాం, వీక్ష్య, దృష్ట్వా, వనదేవతాభి, ర్వనాభిమానినీభిర్దేవతాభిరిత్యర్థః, నిమేషహానిః స్వకీయ నిర్నిమేషత్వం, నిందిష్యతే గర్హిష్యత ఏవ, నిర్నిమేషత్వాదస్మాభిరీదృక్సుకుమారీపరిక్లేశావిచ్ఛిన్నదర్శనజనితసంతాపోఽనుభూయతే, సనిమేషత్వేతు నైవం స్యాద్ధి కష్టం బ్రహ్మణా కిమేతత్కృతమిత్యుపాలంభిష్యత ఇత్యర్థః. నియత మిత్యుత్ప్రేక్షాయాం. వసంతతిలకావృత్తమ్. ౯౩

అథేతి. అథానంతరం, మైథిలీనాథః సీతాపతిః శ్రీరామః, మైథిలీగ్రహణం తయా చ సహిత స్సన్నితి సూచనార్థం, సలక్ష్మణః, లక్ష్మణ

---

1 నిస్తులపదామ్.

చ ప్రణమ్య ప్రతిషిద్ధప్రతిహారచక్రో నిశ్చక్రామ. ౯౪

రథో[1]ఽపి దశరథాజ్ఞాపరతన్త్రేణ సుమన్త్రేణ ద్వారి సమానీతః.

ప. ప్రారబ్ధయాత్రస్య రఘూద్వహస్య ప్రాగేవ సీతా రథ మారురోహ,
ఆనీలరథ్యం రథ మారురుక్షో రహ్నప్రభో రగ్రసరీప్రభేవ. ౯౬

సహితస్సన్, సప్రదక్షిణం, ప్రదక్షిణప్రక్రమపూర్వక మిత్యర్థః, రాజానం దశరథం, జనన్య ఏవ జనః తం చ, కౌసల్యాది జననీశ్చే త్యర్థః. ప్రణమ్య నమస్కృత్య, ప్రతిషిద్ధప్రతిహారచక్రః నివారితద్వారస్థనివహస్సన్, అనుసరతో ద్వారపాలకా న్నివారయ న్నిత్యర్థః, నిశ్చక్రామ నిర్జగామ, అన్తఃపురా దితి శేషః. ని. 'ద్వారి ద్వాఃస్థే ప్రతీహారః' ఇత్యమరః.

అ. తతః కి మిత్యత ఆహ. రథ ఇతి దశరథాజ్ఞాపరతన్త్రేణ, రామప్రయాణార్థం రథ మానయేతి దశరథనియుక్తే నేత్యర్థః, సుమన్త్రేణ, రథో ద్వారి ద్వారప్రదేశే, సమానీతః సంప్రాపితః, ని. 'స్త్రీ ద్వా ర్ద్వారం ప్రతీహారః' ఇత్యమరః. ౯౫

అ. తదానీ మాత్మనః ప్రథమం సీతైవ రథ మారురోహే త్యాహ. ప్రారబ్ధేతి. సీతా, ప్రారబ్ధయాత్రస్య, ప్రక్రాన్తప్రయాణస్య, వనం ప్రతి జిగమిషో రి త్యర్థః., రఘూద్వహస్య రఘునందనస్య, అగ్రసరీ సతీ ఇదం చ వాక్యాంతరస్థ మప్యన్వయసాకర్యార్థ మత్రానుషంజనీయం, అన్యథా + 'అన్యారా దితరర్తే' ఇత్యాదినా పంచమీ స్యాత్. ప్రాక్ ప్రథమ మేవ, రథ, మారురోహ ఆరూఢవతీ, కథ మివ, రథం వహన్తీతి రథ్యాః + 'తద్వహతి రథయుగప్రాసంగ' మితి యత్ప్రత్యయః, ఆనీలా ఈషన్నీలా హరిద్వర్ణా ఇ త్యర్థః. రథ్యా రథం వోఢారః అశ్వా యస్యతం, రథం, ఆరురుక్షో రారోఢు మిచ్ఛోః, + రుహే స్సన్నన్తా దుప్రత్యయః, అహ్నాం ప్రభో రహర్పతే స్సూర్యస్య, అగ్రే సర తీ త్యగ్రసరీ పురస్సరీ, + 'పురోఽగ్రతోఽగ్రేషు సర్తే' రితి టప్రత్యయః. బాహులకా దనేదన్తత్వం. టిత్త్వాత్ జీప్, ప్రభా దీప్తి రి వేతి శ్రౌతీ పూర్ణోపమా, తయా చ సీతారామయో రత్యంతావినాభూతత్వరూపం వస్తు వ్యజ్యత ఇత్యలంకారేణ వస్తుధ్వనిః, ఇంద్రవజ్రావృత్తమ్. ౯౬

1 అపీతి నాస్తి క్వచిత్.

గ. దాశరథీచ తం రథ మారురుహాతుః. ౯౭

వ. యథాయథా రాఘవరాజధానీం విహాయ సీతావిపినోత్సుకాభూత్,
తథాతథాఽజాయత యాతుకామా లంకాం వినారాక్షసరాజలక్ష్మీః.
ఆబాలవృద్ధ మనుగచ్ఛతి రామభద్ర
మేషా పురీ తదిహ మాఖలు నిర్గుణాస్యామ్,
ఇ త్యాదరా దివ ధరా బహుధా విధాయ

దాశరథీఇతి. దాశరథీ రామలక్ష్మణౌచ, తం రథ, మారురుహాతుః ఆరూఢవంతౌ. ౯౭

యథేతి. సీతా, యథాయథా యేనయేనప్రకారేణ, వీప్సాయాం ద్విర్భావః. రాఘవరాజధానీ మయోధ్యాం, విహాయ త్యక్త్వా, విపినోత్సుకా వనవాసయాత్రోత్కంఠితాఽభూత్, తథాతథా తేనతేనప్రకారేణ, *పూర్వవ ద్ద్విర్భావః రాక్షసరాజస్య లక్ష్మీః రావణస్య సామ్రాజ్యశ్రీః, లంకాం వినా, లంకాం విహా యేత్యర్థః, +'పృథగ్వినే'త్యాదినా పాక్షికద్వితీయా. యాతుం కామో యస్యాస్సా యాతుకామా గంతుమనాః, +'తుంకామమనసోర పీ'తి తుమునో మకారలోపః. అజాయత జాతా, తద్వనవాసమూలత్వా త్తదపసరణ స్యేతి భావః. వృ త్త ముపజాతిః. ౯౮

ఆబాలేతి. ఏషా, పురీ-అయోధ్యా, బాలాశ్చవృద్ధాశ్చ బాలవృద్ధాస్తానభివ్యాప్య ఆబాలవృద్ధం, + అభివిధా వవ్యయీభావః. రామభద్రం ప్రియాంతం శ్రీరామ, మనుగచ్ఛతి - అనుసృత్యగచ్ఛతి, త త్తస్మాత్కారణా, దిహ జగతి, అహం, నిర్గుణా అననుసరణా ద్గుణహీనా, మాస్యాం ఖలు నభవేయం కిం, మితి కాకుః, స్యా మే వే త్యర్థః. భక్త్యా-గౌరవేణ, సంగధర్మేణవా, మహదనుసరణస్య కర్తవ్యత్వా దితి భావః. ఇతి మ త్వేతి. శేషః, ధరా భూః, ఆదరా త్ప్రేమవశాత్, నిజతనుం స్వకీయమూర్తిం, ధూళీచ్ఛలా ద్రజోవ్యాజాత్, బహుధా; విధాయ-బహుప్రకారం కృత్వా, తదను - శ్రీరామస్య పశ్చా దిత్యర్థః. ని. 'పశ్చా త్సాదృశ్యయో' రన్వి త్యమరః + 'అనుర్లక్షణ' ఇతి కర్మప్రవచనీయత్వం కర్మప్రవచనీయయుక్తే ద్వితీయేతి ద్వితీయా, పురత ఇతి పాఠే తస్య పురస్తా త్ప్రితస్థే జగామేతి క్రియాస్వ యాహో త్ప్రేక్షా వ్యాఖ్యా.

ధూళీచ్ఛలా న్నిజతను మనుప్రతస్థే. ౯౯
నృపసుఖవిముఖేన స్వేన కాంతేన సాకం
దుహితరి విధిపాకాత్కాననాయ ప్రజంత్యామ్,
అకుశల మితి మత్వా నూన మహ్నాయ ధాత్రీ
పరిజనముఖబాష్పం పాంసుభిః పర్యహార్షీత్. ౧౦౦
రామానుసార [1]రసనిర్గతపౌరవర్గా
సంస్థానమాత్రగృహచత్వరరాజమార్గా,
నిర్ముక్తభోగభుజగత్వగివ క్షణేన

వ్యంజకసద్భావాత్ సాచ ధూళీచ్ఛలా దితి ఛలశబ్దే నాసత్యత్వప్రతిపాదనరూపాపహ్నవో జ్జీవితేతి సంకరః, + 'సమవప్రవిభ్యః స్థ' ఇత్యాత్మనేపదమ్. వసంతతిలకావృత్తమ్. ౯౯

నృపేతి. నృపసుఖవిముఖేన-రాజభోగవిరక్తేన, స్వేన స్వకీయేన, కాంతేన సాకం - ప్రాణనాథేన శ్రీరామేణ సహ, ని. 'జీవితేశః ప్రాణనాథః కాంతో రమణవల్లభా' వితి ప్రతాపమార్తాండః. దుహితరి-స్వపుత్రికాయాం, విధిపాకా ద్దైవవిపర్యాసాత్, కాననాయ - వనాయ, + 'క్రియార్థోపపదస్యకర్మణిస్థానిన' ఇతి చతుర్థీ. ప్రజంత్యాం - గచ్ఛంత్యాంసత్యాం, ధాత్రీ - వసుమతీ, జననీ చ. ని. 'ధాత్రీ జనన్యామలకీ వసుమత్యుపమాతృ' ష్వితి విశ్వప్రకాశః. అకుశల మమంగళ మితి,మత్వా, పరిజనముఖేషు-భృత్యజనవదనేషు యో బాష్పః నేత్రాంబు, అహ్నాయదాక్, పాంసుభిః - పరాగైః, పర్యహార్షీత్ - పరిహృతవతీ,+ పరిపూర్వా ద్ధరతే ర్లుజి సిచి వృద్ధిః. నూన మిత్యుత్ప్రేక్షాయాం. మాలినీవృత్తమ్. ౧౦౦

రామేతి. రామ స్యానుసరణే యో రసో రాగ స్తేన నిర్గతః పౌరవర్గః - పురజననివహో యస్యా స్సా. ని. 'గుణేరాగేద్రవేరస' ఇత్యమరః. అత ఏవ సంస్థానమాత్రా అవస్థి తై్యవాపశిష్టాః సతు తత్తదనుగుణం సంభ్రమోజ్జృంభితా ఇ త్యర్థః. తే గృహాః చత్వరాణి అంగణాని రాజమార్గా శ్చ యస్యా స్సా. ని. 'అంగణం చత్వరాజిరే' ఇత్యమరః. రఘుపుంగవానాం రాజధానీ - ప్రధాననగరీ. ని. 'ప్రధాననగరీ

1 సహ.

లక్ష్మీ ర్బభూవ రఘుపుంగవరాజధానీ. ౧౦౧

౯. అథ దశరథ స్సాంతఃపురజనః పురా న్నిర్గత్య గత్యంతరాభా వా త్త మేవ రామం సుచిర [1]మాలోకయ న్నాలోకపథ మతిక్రాంతే సుమంత్రాక్రాంత [2]స్యందనే రఘునందనే స్యందమానబాష్పప్రవాహో మోహ ముపగమ్య భూమ్యాం పపాత. ౧౦౨

తతః పరిజనకృతాశ్వాసా ల్లబ్ధసంజ్ఞాయ రాజ్ఞే కౌసల్యాసదన

రాజ్ఞాం రాజధానీతి కథ్యత' ఇతి ప్రతాపమార్తాండః. నిర్ముక్తః త్యక్తః భోగః కాయో యయా సా తథోక్తా, యా భుజగత్వక్ నిర్మోకపట్టికా సేవ, క్షణేన, లక్ష్మీ ర్నిస్సారా, శూన్యేతి యావత్. బభూవ. ని. 'భోగ సుఖేస్త్ర్యాదిభృతా వహే శ్చ ఫణికాయయో' రి త్యమరః. ఉపమా లంకారః. వసంతతిలకావృత్తమ్. ౧౦౧

అథేతి. అథ - శ్రీరామనిర్గమనానంతరం, దశరథః సాంతఃపుర జనః - సావరోధవధూకస్సన్, పురా దయోధ్యానగరాత్, నిర్గత్య, గమ్యత ఇతి గతిః గంతవ్యదేశః అన్యాగతిః - గత్యంతరం + 'సుప్సు' పేతి సమాసః. త స్యాభావా దసంభవాత్. ని. 'దేశోపాయగమే గతి' రితి వైజయంతీ, తం రామ మేవ, సుచిరం బహుకాల, మాలోకయన్, తతః, సుమంత్రేణ సారథినా, ఆక్రాంతో௨ధిష్ఠితః స్యందనో రథో యస్య తస్మిన్. ని. 'రథాంగ స్స్యందనో రథ'ఇత్యమరః, రఘునందనే, ఆలోకపథం దర్శనమార్గం, ని. 'ఆలోకౌ దర్శనద్యోతా'వి త్యమరః + 'ఋక్పూ' రిత్యాదినా సమాసాంతః అతిక్రాంతే అతీత్యగతేసతి, స్యంద మానబాష్పప్రవాహో విగళదశ్రుపూరస్సన్, మోహం మూర్ఛా, ముపగమ్య, భూమ్యాం, పపాత. ౧౦౨

౧౦. తతః కిం జాత మి త్యత ఆహ. తత ఇతి. తత స్తదనంతరం పరిజనై స్సేవకజనైః కృతః విహితః య ఆశ్వాసః మూర్ఛాపగమోచి తోపచారః తస్మా ద్ధేతోః, లబ్ధసంజ్ఞాయ పునః ప్రాప్తచేతనాయ, రాజ్ఞే దశరథాయ, + 'రుచ్యర్థానాం ప్రీయమాణ' ఇతి చతుర్థీ. కౌసల్యా యాః సదనం గృహం, అరోచత నివాసార్హతయా ఇష్ట మభూత్, తద్గృహం ప్రవివేశే త్యర్థః, ఏతేన రాజ్ఞః పూర్వం కైకేయీగృహా

---

1 అవలోకయన్. 2 స్యన్దమాన.

మరోచత. ౧౦౩

[1]అథ [2]దాశరథి రహ మహమికయా సంమూర్ఛన్మహాజనౌఘదు రవగాహతయా మందాయమానస్యందనవేగ స్సకలజనవివేకకోకనదం ముకుళయ న్మోహతమసా తమసాతట ముపాగమ చ్చరమగిరి[3]తట మపి సహస్రదీధితిః. ౧౦౪

ప. ఆవిష్ప్రలాప మటవీం భజతో జనస్య

మేవ నియతనివాస ఇతి సూచ్యతే. ౧౦౩

అ. తతః శ్రీరామవృత్తాంత మాహ. అథేతి. అథ, దాశరథిః శ్రీరామోఽపి, అన్యోన్యం ప్రతిప్రష్టోఽహ మి త్యభిమానోఽహమహ మికా. ని. 'అహంమహమికాతుసాస్యాత్పరస్పరం యోభవేదహంకార' ఇత్యమరః, + అహ మితి విభక్తిప్రతిరూపక మవ్యయం నిపాతితం. తస్య వీప్సాయాం ద్విరుక్తిః + సంజ్ఞాయాం కప్ప్రత్యయః. తయా, అహంప్ర థమిక యే త్యర్థః, మూర్ఛన్ సమ్మిళన్ యో మహాజనౌఘః తేనదుర వగాహతయా దుష్ప్రవేశతయా, మందాయమానో మందీభవన్ స్యం దనవేగో యస్య సతథోక్తస్సన్, మోహ స్తమ ఇవ-మోహ ఇవ తమ శ్చే త్యుపమితసమాసః. తేన మోహాంధకారేణ, సకలజనానా మశేష జనానాం వివేకః కోకనదం రక్తోత్పల మివ సఇవ చ కోకనదం. ని. 'రక్తోత్పలం కోకనద' మిత్యమరః. ముకుళయన్ సంకోచయన్, విశేషణ మేత త్సూర్యేఽపి యోజ్యం, తమసా నామ నదీ తస్యా స్తట, ముపాగ మత్ ప్రాప, తథా, సహస్రదీధితి స్సూర్యోఽపి, చరమగిరితట మస్తా చలకూట, మగమ, దితి సంబంధః, అత్ర ప్రస్తుతాప్రస్తుతయో ర్దాశ రథిసహస్రదీధిత్యో ర్ముకుళయ న్నితి సమానధర్మే ణౌపమస్య గమ్య త్వా ద్దీపకం. * 'ప్రస్తుతాప్రస్తుతానాం చ సామాన్యే తుల్యధర్మతః, ఔపమ్యం గమ్యతే యత్ర దీపకం త న్నిగద్యత' ఇతి లక్షణాత్. త చ్చోపమయా సంకీర్యతే. ౧౦౪

ఆవిరితి. ఆవిః ప్రలాప మావిర్భవ త్పరిదేవనం యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా భవతి తథా అటవీం భజతః ప్రవిశతః, కాకుత్స్థపాదవిరహస్య శ్రీరామచరణారవిన్దవియోగస్య నసహత ఇ త్యసహ మసహిష్ణు +

1 అథ ఇతి నాస్తిక్వచిత్. 2 దాశరథిరపి. 3 శిఖరమ్.

కాకుత్స్థపాదవిరహాసహమానసస్య,
ఆస్తీర్ణపర్ణశయనాన్యభవన్ గృహాణి
మూలస్థలాని తమసాతటభూరుహాణామ్. ౧౦౫

౯. అథ నిశీథే దాశరధిస్సుమంత్రేణ సమ్మంత్ర్య వంచితజనసంహతి రతివినతానందనేన స్యందనేన వేదశ్రుతిగోమతీ[1]నిష్యందికానామనదీత్రయపరిష్కృతామిక్ష్వాకవే మనునా దత్తాం వసుమతీ మతీ

పచాద్యచ్, తన్మానసం యస్య, తస్య, ఆస్తీర్ణాన్యాస్తృతాని యాని పర్ణాని తాన్యేవ శయనాని శయ్యా యేషు తాని, తమసాతటభూరుహాణాం తమసానదీతీరరుహతరూణాం, మూలస్థలాని మూలప్రదేశాః, గృహాణి మందిరాణ్యభవన్, తేషు విశశ్రము రిత్యర్థః. ‡ యద్యపి. ని. 'గృహాః పుంసి చ భూమ్న్యేవ' త్యమరః. తథాపి నపుంసకత్వే కవిరేవ ప్రమాణం. అత్ర మూలస్థలేషు గృహత్వారూపణాద్రూపకాలంకారః. ౧౦౫

అథేతి. అథానంతరం, దాశరథిః శ్రీరామః, నిశీథే అర్ధరాత్రే, ని. 'అర్ధరాత్రనిశీథౌ ద్వా' విత్యమరః, సుమంత్రేణ, సహ, సమ్మంత్ర్య నిద్రాణా నిమా న్పౌరా న్విలోక్య గమిష్యామీ త్యాలోచ్య, వంచితజనసంహతిః ప్రతారితానుగతపౌరవర్గస్సన్, వినతానందన మతిక్రాంతోఽతివినతానందనః తేన, వైనతేయాధికజవేనే త్యర్థః. + 'అత్యాదయః క్రాంతాద్యర్థే ద్వితీయయే' తి సమాసః, స్యందనేన రథేన, కరణేన, వేదశ్రుతిశ్చ గోమతీ చ నిష్యందికా చేతి నామాని యస్య తత్తథోక్తం యన్నదీత్రయం తేన పరిష్కృతాం, వేదశ్రుతిగోమతీనిష్యందికాఖ్యాభిస్తిసృభిర్నదీభిర్భూషితామిత్యర్థః, + 'సంపర్యుపేభ్యః కరోతేర్భూషణే సమవాయే చే' తి సుడాగమః, తథా, ఇక్ష్వాకవే రాజ్ఞే, మనునా పిత్రా వైవస్వతమనునా, దత్తాం, వసుమతీం భూమిం, కోసల

---

‡ 'యద్యపీ' త్యాది 'ప్రమాణ' మిత్యంతం వాక్యం చింత్యం. సుధాది ష్వమరవ్యాఖ్యానేషు పుంస్త్వే బహువచనాంత ఏవ గృహశబ్దః నపుంసకత్వే సర్వవచనాన్తోపీ త్యుక్తేః. ఉత్తరరామచరితే 'నీవారముష్టిపచనా గృహిణో గృహాణీ' తి. యాదవాభ్యుదయే సప్తమసర్గే, 'మణిప్రదీపై రతమాంసి గోప్యః ప్రవిశ్య రమ్యాణి గుహాగృహాణి' ఇత్యాది ప్రయోగదర్శనా చ్చే త్యాహుః.

---

1 నిష్యన్దినీ.

త్య వివిధవనగహనవీరుత్తృణపటలపిహితరథతురగఖురముద్రయా పదవ్యా గంగాతరంగసంగతమూలం గగనగంగాలింగితశృంగం [1]శృంగిబేరపురాలంకార మింగుదీపాదప ముపాగమత్. [2]తత్ర. ౧౦౬

ప. దృష్ట్వా రామ మనేకజన్మరచితై ర్దృశ్యం శుభైః కర్మభి
శ్శ్రిత్వా మాతృవరద్వయా దుపనతాం వృత్తిం చ వైఖానసీమ్,

దేశ మిత్యర్థః, అతీత్యాతిక్రమ్య, ఏతే నాస్య రాజ్యలక్ష్మ్యాం తృణీకార స్సూచ్యతే. వివిధాని నానాప్రకారాణి వనాని సఞ్చారయోగ్యాని గహనాని దుష్ప్రవేశా న్యరణ్యానిచ తేషు వీరుధాం లతానాం తృణానాంచ పటలేన జాలేన పిహితా ఆచ్ఛాదితా అనుపలభ్యమా నేతి యావత్, రథతురగఖురముద్రా రథాశ్వఖురన్యాసో యస్యాం తయా, పదవ్యా మార్గేణ, + తృతీయావిధానే 'ప్రకృత్యాదిభ్య ఉపసంఖ్యానా త్తృతీయోపపత్తిః. గంగాయా భూతలవాహిన్యా మందాకిన్యాః తరంగై రూర్మిభిః సంగతం సంశ్లిష్టం మూలం యస్యతం, గంగాతీరరుహ మిత్యర్థః, ఏతే నాత్యంతపవిత్రతా సూచ్యతే. తథా గగనగంగయా ఆకాశగంగయా ఆలింగిత మాశ్లిష్టం శృంగ మగ్రభాగో యస్యత, మి త్యౌన్నత్యాతిశయోక్తిః, శృంగిబేరపురస్య గుహనగర స్యాలంకార మాభరణభూతం, శోభావహ మిత్యర్థః, ఇంగుదీపాదపం తాపసతరు, ముపాగమత్, తన్మూలప్రదేశ మశిశ్రియ దిత్యర్థః, ని. 'ఇంగుదీ తాపసతరు'రిత్యమరః, తత్ర తస్మిన్ తరుమూలే. ౧౦౬

దృష్ట్వేతి. నిషాదా వనగోచరా జాత్యంతరా స్తేషా మధిపో రాజా గుహః, అనేకజన్మరచితైః, జన్మాంతరసహస్రాచరితై రిత్యర్థః, శుభైః, కర్మభిః వ్రతనియమోపవాసాదిసత్కృత్యై ర్హేతుభి, ర్దృశ్యం సాక్షాత్కరణీయం, రామం, దృష్ట్వా, తథా, మాతుః కైకేయ్యాః, వరద్వయా త్పూర్వోక్తా ద్వరయుగ్మా ద్ధేతోః, ఉపనతాం ప్రాప్తాం, వైఖానసానాం వానప్రస్థానాం సంబంధినీం వైఖానసీం, + తస్యేద మిత్యణ్. టిడ్ఢాణఞిత్యాదినా జీప్. వృత్తిం చ, జటావల్కలధారణ కందమూలాద్యశనవనవాసవ్యాపారం చేత్యర్థః, ని. 'వైఖానసో వనేవాసీ

1 శృఙ్గవేర. 2 తతః.

అత్యుజ్జృమ్భితహర్షశోకజనితై ర్బాష్పై ర్నిషాదాధిప
శ్శీతాశీతగుణాన్వితై రవిరళై స్సంపృక్తవక్త్రోఽభవత్. ౧౦౭

౮. సోఽయం [1]ప్రియసుహృ ద్గుహ స్సమాసాద్య కృతాంజలి రంజ
సా రఘునాథ మనునాథితవాన్. ౧౦౮

దేవ పితృనియోగ ప్రవణాన్తఃకరణ మపి భవన్తం [2]విజ్ఞాప

వానప్రస్థ శ్చ తాపస' ఇతియాదవః, శ్రుత్వా, అత్యుజ్జృమ్భితాభ్యాం అత్యుత్కటాభ్యాం హర్షశోకాభ్యా మానందవిషాదాభ్యాం జనితైః, శ్రీరామదర్శనాత్ హర్షః వనవాసశ్రవణా చ్ఛోక ఇతిచ వివేకః. అత ఏవ శీతాశీతగుణాభ్యాం శీతోష్ణగుణాభ్యాం అన్వితై స్సమవేతైః, హర్షజత్వా చ్ఛీతగుణాన్వితత్వం శోకజత్వా దశీతగుణాన్వితత్వ మితి వివేకః, అవిరళై స్సాంద్రైః, బాష్పైః రశ్రుభిః, సంపృక్తవక్త్రః పరిక్లిన్నవదనః, 'సంపృక్తగాత్రః' ఇతి పాఠాంతరం అభవత్. శ్రీరామదర్శనవనవాసశ్రవణజనితానందవిషాదాభ్యాం శీతాశీతగుణాన్వితా న్యశ్రూణ్యావర్తయ దిత్యర్థః,అతఏవ యథా క్రమ మన్వయా త్క్రమాపరనామా యథాసంఖ్యాలంకారః, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౧౦౭

స ఇతి. సోఽయం, ప్రియసుహృత్ ప్రియమిత్రం, + 'సుహృద్దుర్హృదౌ మిత్రామిత్రయో' రితి నిపాతః. గుహః, స్సమాసాద్య సమీపమాగత్య, కృతాంజలి ర్విరచితకరసంపుటస్సన్, వినయలక్షణ మేతత్, అంజసా యాథార్థ్యేన, న త్వౌపచారికత యేత్యర్థః, ని. 'తత్త్వే త్వద్ధాంజసా ద్వయ' మిత్యమరః. రఘునాథం శ్రీరామ, మనునాథితవాన్ యాచితవాన్, ప్రార్థితవా నిత్యర్థః, + 'నాథృయాచ్ఞాయా' మితి ధాతోః క్తవతుప్రత్యయః. ౧౦౮

౯. తత్ప్రకార మేవ వివరిష్య న్నాదౌ తావ త్స్వవినయ మావిష్కరోతి. దేవేతి. హేదేవ స్వామిన్, పితృనియోగప్రవణం పిత్రాజ్ఞాపరతంత్ర మన్తఃకరణం యస్య తం, తథోక్త మపి, అనివార్యనిశ్చయ మపీత్యర్థః భవన్తం ప్రతి. విజ్ఞాపయితుం వక్తవ్యార్థం కథయితుం,అజ్ఞాతా అవిదితా జానపదానాం జనపదవాసినాం అపామరజనానాం రీతి

1 'ప్రియ' ఇతినాస్తిక్వచిత్. 2 విజ్ఞాపితుమ్.

యితు [1]మజ్ఞాతజానపదకీర్తి ర్భారతీ మాం ముఖరయతి. ౧౦౯

అస్త్యేతదనివార్యవీరోద్భటభటదుర్గవర్గయుక్తమనుషక్తభోగ్యజాతమంథరం మంథరాహృదయతోదావహ మస్మదీయం రాజ్యమ్.

[2]తదిద మనిదంప్రథమప్రవృత్తం పరిగృహ్య కించి దనుగృహ్య

శైలీయస్యాస్సా, తథోక్తా, పామరసాధారణీ త్యర్థః, భారతీ సరస్వతీ మాం, ముఖరయతి ముఖం వాగస్యాస్తీతి ముఖరో నిరంతరభాషీ + [3]నఖముఖకుంజేభ్యో రోవక్తవ్య' ఇతి రప్రత్యయః. ని. 'దుర్ముఖే ముఖరాబద్ధముఖా'విత్యమరః, *తత్కరోతీతి ణ్యంతా ల్లట్. ముఖరీకరోతి, వ్యాహారయతీ త్యర్థః. అతో విజ్ఞాపయామీతి భావః. ౧౦౯

అ. సంప్రతి యద్విజ్ఞాపనీయం తదాహ. అస్తీతి. అనివార్యవీరోద్భటా అనతిక్రమణీయపరాక్రమోజ్జృంభితా భటా వీరయోధా యస్మిన్ తథోక్తో, యో దుర్గవర్గః గిరిదుర్గాదిగుప్తస్థాననివహః తేన యుక్తం సంగతం, దుర్గే త్యత్ర దుఃఖేన గమ్యతేఽత్రేతి విగ్రహః. + 'సుదురో రధికరణే'ఇతి గమేర్డః. ఇత్థం భూతస్యైవ రాజ్ఞా మాశ్రయణీయత్వా దితి భావః, తథాహ మనుః. *'ధను ర్దుర్గం మహీదుర్గ మబ్దుర్గం వార్క్షమేవ చ, నృదుర్గం గిరిదుర్గం వా సమాశ్రిత్య వసే న్నృప' ఇతి. తథా అనుషక్త మనపాయి యద్భోగ్యజాతం స్రక్చందనాదిభోగార్హవస్తువిశేషసమృద్ధిః. తేన మంథరం నిర్భరం, పరిపూర్ణ మిత్యర్థః, ఏవం భూతస్యై వోపాదేయత్వా దితి భావః. తథా మంథరాయాః యుష్మద్రాజ్యాభిషేకవిఘాతకారిణ్యాః కైకేయీదాస్యాః, హృదయతోదావహం మనోవ్యథాకరం, ఏతద్విఘటనే తస్యా అనధికారా దితిభావః. అస్మదీయ మస్మత్సంబంధి, + 'త్యదాదీని' చేతి వృద్ధసంజ్ఞాయాం 'వృద్ధాచ్ఛః' ఏతద్రాజ్య, మయం దేశ ఇత్యర్థః. అస్తి వర్తతే. ౧౧౦

అస్తు ప్రస్తుతే కింత త్రాహ. తదితి. హే రామ; భవాన్, ఇదం ప్రథమం ప్రవృత్తం ప్రవృత్తిః ప్రాప్తి ర్యస్య త దిదంప్రథమప్రవృత్తం త న్నభవతీ త్యనిదంప్రథమప్రవృత్తం, చిరకాలప్రాప్త్యా అనూతన మిత్యర్థః + ప్రవృత్త మితి భావే క్తః. పూర్వం యదాకదాచిద పీదృఙ్మహారాజాపరిపాలితత్వా దితి భావః. తత్పూర్వోక్తప్రకార, మి

---

1 అజ్ఞ. 2 తదిదమనిశం. 3 రప్రకరణేనఖముఖకుఞ్జేభ్య ఉపసంఖ్యానం,ఇతి,కా.

[1]చ పరిజన[2]యోగ్యభాగ్యభాజన మముం జనం స్వయ మముంచ న్నేవ [3]తాం తాం దేశం దేశేఽస్మిన్ విస్మయనీయానుభావమునిబృందే మన్దాకినీ సందర్శనేన మందాయమానజననీజనవియోగదుర్దశ శ్చతుర్దశ దశరథ కథితా స్సమా స్సమాపయతు భవా నితి. ౧౧౧

ప. తస్మి న్నిత్థం ప్రార్థనాభాజి సఖ్యా

దమేతదాశ్రిజ్యం, పరిగృహ్య స్వీకృత్య, తథా, అముం జనం, మా మి త్యర్థః, పరిజనస్య భృత్యవర్గస్య యోగ్య మర్హం య ద్భాగ్యం భాగధే యం తస్య భాజనం పాత్రం; కించి దీషత్, పూర్ణానుగ్రహ స్యానర్హ త్వా దితి వినయోక్తిః. అనుగృహ్య, భృత్యత్వేన నియుజ్యేత్యర్థః. తథా, తాం తాం దేశం మునివృత్త్యావనమాశ్రయే త్యేవంరూపంసిత్వనియో గ,మి త్యర్థః. స్వయ, మముంచ న్నపరిత్యజన్నేవ, విస్మయనీయః ఆశ్చ ర్యకరః అనుభావ స్తపస్సామర్థ్యం యస్య త త్తాదృశం మునిబృందం యస్మిన్ తస్మిన్, గంగాతీరత్వేనా స్యాత్యంతపుణ్యక్షేత్రత్వా న్నిరంత రమహాతపోనిష్ఠనివహాధిష్ఠిత ఇ త్యర్థః. ఏ తేన సహవాసయోగ్యసంపన్న తయా నివాసార్హ తా సూచ్యతే. అస్మిన్, దేశే జనపదే, మందాకి నీసందర్శనేన హేతునా, మందాయమానా మందీభవంతీ జననీజన విరహదుర్దశా మాతృవర్గ విశ్లేషజనితవిషాదో యస్య స, తథోక్తస్సన్, లోకజననీత్వా ద్గంగాయా ఇతి భావః. తేన మాతౄణా మత్యంతపవిత్ర తా సూచ్యతే. దశరథేన కథితాః నిర్దిష్టా, శ్చతుర్దశసంఖ్యాకా, స్సమాః వత్సరాన్, సమాపయతు అతివాహయతు, ఇ త్యనునాథితవా, నితి పూర్వేణ సంబంధః + సంపూర్వా దాప్నోతేః ప్రార్థనాయాం లోట్ శేషే ప్రథమః, ని. 'సంవత్సరో వత్సరోఽబ్దో హాయనోఽస్త్రీ శర త్స మా' ఇత్యమరః. ౧౧౧

తస్మిన్నితి. సఖ్యా మిత్రేణ, తస్మిన్ గుహే, ఇత్థ మనేనప్రకా రేణ, ప్రార్థనాభాజి ప్రార్థనాం కుర్వతి సతి, రామభద్రః, ప్రియో క్త్యా ప్రియవచనేన, అన్యథా, తస్య మనః క్లేశ స్స్యా దితి భావః. ప్రత్యాచఖ్యౌ - ప్రత్యాఖ్యాతవాన్, తత్ప్రార్థనాం నిరాకృతవా ని

1 'చ' ఇతిక్వచిన్నాస్తి. 2 యోగ్యభజనమ్. 3 తాంతాందేశేన.

ప్రత్యాచఖ్యౌ రామభద్రః ప్రియోక్త్యా,
మాతు ర్వాక్యా ద్వల్కలే నావృతం మే
గాత్రం క్షాత్రప్రక్రియాం నార్హ తీతి. ౧౧౩

౪. తత స్తదనురోధేన రోధ స్తరో రధస్తా త్సుమన్త్రే నియంత్రి త[1]రథ్యే దాశరథ్యో రాతిథ్యం సమధుపర్కం కర్తు మివ మందమంద మరవింద బృందస్యందమాన మకరంద బిందు సందోహవాహిని వాహి

త్యర్థః. కమితి. మాతు ర్వాక్యాత్ కైకేయీని యోగవచనాత్, అత్ర మాతృగ్రహణం పితు ర్నిర్దోషత్వప్రకాశనార్థం, వల్కలే నావృతం, మునివేషధారీ త్యర్థః. మే మమ, గాత్రం శరీరం, క్షాత్ర ప్రక్రియాం క్షత్రియోచితప్రకారం, రాజవేష మి త్యర్థః, గృహీతు మితి శేషః, నార్హతి, యోగ్యం న భవ తీ త్యర్థః. + 'గృహీతం న పరిత్యజే దితి న్యాయా ద్గృహీతపరిత్యాగస్య అనుచిత త్వాదితి భావః. ఇతి ప్రత్యాచఖ్యా వితి పూర్వేణ సంబంధః. శాలినీవృత్తమ్. ౧౧౩

తతఇతి. తతః ప్రత్యాఖ్యానానంతరం, తదనురోధేన గుహాను వర్తనేన, రోధ స్తరో ర్గంగానదీతటరుహస్య, కస్యచి ద్వృక్ష స్యే త్యర్థః. అధస్తా దధఃప్రదేశే, సుమంత్రే, నియంత్రితరథ్యే నియమితరథాశ్వే సతి, దాశరథ్యోః - రామలక్ష్మణయోః, మధుపర్కః మధుగుడాదిమధురపదార్థమిశ్రితం పూజ్యానాం దేయద్రవ్యం తేన సహ సమధుపర్కం, ఆతిథ్య మతిథిసత్కారం, కర్తు మివేతి ఫలోత్ప్రేక్షా. అరవింద బృందాదబ్జషండాత్ స్యందమానం ప్రస్రవంతం మకరందబిందుసందోహం పుష్పరసశీకరనికురుంబం వహ తీతి తథోక్తే, వాహినీతరంగమరుతి - గంగాతరంగమారుతే, మందంమందం మందప్రకారం, + 'ప్రకారేగుణవచన' స్యేతి ద్విర్భావః. కర్మధారయవద్భావా త్సుపో ఽలుక్. ఏతేన శైత్యమాంద్యసౌరభ్య సంపత్తి రుక్తా. వాతి ప్రసరతి సతి + వాతే శ్శతృప్రత్యయః. 'వహ తీ'తి పాఠే, వహతి ప్రవర్తమానే సతి,తదా, కాకుత్స్థస్య శ్రీరామస్య అత్రైకవచనగ్రహణం త స్యైవ ప్రాధాన్యా దిత్యవగంతవ్యమ్. కాననగమనావస్థా మరణ్యయాత్రాదుర్దశాం, ప్రేక్షితుం ద్రష్టుం, మక్షమాయా మసహమానాయా, మిత్యు

[1] రథ్యయోః.

నీతరంగమరుతి వాతి కాననగమనావస్థాం కాకుత్ స్థస్య ప్రేక్షితు మక్షమాయా మివ క్ష్మాభృతి చరమే తిరోహితాయా మహ్నా మధిదేవతాయాం సంధ్యాం చరమాం రామ స్సముపాస్య తస్యాం తరుమూలభువి లక్ష్మణపరికల్పితం పర్ణతల్ప మభజత. ౧౧౩

ప. రామే విదేహసుతయా తరుమూలసంజ్ఞ
మంతఃపురం విశతి లక్ష్మణసౌవిదల్లమ్,

వ్యాఖ్యా. అహ్నా మధిదేవతాయా మహఃపతౌ,చరమే క్ష్మాభృతి అస్తాచలే.ని.'అస్తస్తు చరమక్ష్మాభృ'దిత్యమరః. తిరోహితాయా మంతర్హితాయాం సత్యాం, సూర్యేఽస్తంగతేసతీ త్యర్థః. రామ, శ్చరమాంపశ్చిమాం, సంధ్యాం, సముపాస్య, సాయంసంధ్యావందనం కృత్వే త్యర్థః. తస్యాం పూర్వోక్తాయాం, తరుమూలభువి ఇంగుదీవృక్షాధఃప్రదేశే, లక్ష్మణేన, పరికల్పితం విరచితం, పర్ణతల్పంపర్ణమయశయ్యాం. ని. 'తల్పం శయ్యాట్టదారేష్వి' త్యమరః,అభజత ప్రాపత్,తత్ర సంవివేశే త్యర్థః,అత్ర సకలలోకవంద్యమానచరణారవింద స్యాపి భగవతః శ్రీరామస్య సంధ్యావందనాచరణం లోకే సంప్రదాయప్రవర్తనార్థ మి త్యవగంతవ్యమ్. తదుక్తం భగవతా గీతాసు. * 'లోకసంగ్రహమే వాఽపి సంపశ్యన్ కర్తు మర్హసి, య ద్య దాచరతి శ్రేష్ఠ స్తత్త దేవేతరోజనః, స యత్ప్రమాణం కురుతే లోక స్త దనువర్తతే' ఇతి. అథవా, * 'అహరహస్సంధ్యా ముపాసీ తే' త్యాదిసకలశాస్త్రాభిజ్ఞస్య సమస్తధర్మాచరణతత్పరస్య లీలావిగ్రహధారిణః శ్రీరామ స్యాయురారోగ్యాదిసకలశ్రేయఃప్రదత్వా త్సంధ్యావందనం యుక్త మే వేతి ద్రష్టవ్యమ్. తథాచ మహాభారతే, * 'పితామహః పితౄన్ సృష్ట్వా మూర్తిం తా ముత్ససర్జ హ, సా ప్రాత స్సాయ మాగత్య సంధ్యారూపేణ వర్తతే. ఏతాం సంధ్యాం యతాత్మానో యే తు దీర్ఘ ముపాసతే, దీర్ఘాయుషో భవిష్యంతి నీరుజఃపాండునందనే'తి. ౧౧౩

రామఇతి. రామే, విదేహసుతయా - వైదేహ్యా, సహేత్యర్థః, + అత్రసహార్థకాప్రయోగేఽపి తదర్థస్య గమ్యతాయాం 'వృద్ధోయూ' నేతి సూత్రనిర్దేశా దేవ జ్ఞాపకా త్సహార్థకానా మప్రయోగేఽపి 'సహయుక్తేఽప్రధాన' ఇతి సహార్థే తృతీయా. లక్ష్మణ ఏవ సౌవిదల్లః కం

నిధ్యాయ తం నియమితామితబాష్పవృష్టి
ర్నిద్రాం నిరస్య నిషసాద నిషాదనాథః. ౧౧౪

వ్యతీతాయాం విభావర్యా [1]మర్యమమరీచిమాలధారిణి పూర్వో
ర్వీధరమూర్ధ్ని విరచితజటాబంధౌ దాశరథీ భాగీరథీకచ్ఛ మగ
చ్ఛతామ్. ౧౧౫

తత్ర రామః ప్రహృష్టచేతాః సీతా మాచష్ట. ౧౧౬

చుకీ దౌవారికో యస్య తత్, సౌమిత్రికృతసంరక్షణ మి త్యర్థః. ని. 'సౌవిదల్లాః కంచుకిన' ఇ త్యమరః, తరుమూలం వృక్షాధఃప్రదేశ ఇతి సంజ్ఞా యస్య తం, తద్రూప మి త్యర్థః. అంతఃపురం శుద్ధాంతం, ప్రవిశతి ప్రవిష్టవతిసతి, నిషాదనాథో గుహః, తం తథాభూతం భూతలశాయినం, శ్రీరామం, నిధ్యాయ దృష్ట్వా, ని. 'నిర్వర్ణనం తు నిధ్యానం దర్శనాలోకనేక్షణ'మిత్యమరః, నియమితా అంతర్నిరుద్ధా అమితా అవిచ్ఛిన్నా, బాష్పవృష్టి రశ్రుసంపాతో యేనస, తథోక్తస్సన్, శ్రీరామస్యదుర్దశాదర్శనేన రోదనప్రవృత్తావపి అమంగలధియా గళనిరుద్ధరోదన ఇ త్యర్థః, నిద్రాం, నిరస్య-త్యక్త్వా, నిషసాద, లక్ష్మణసల్లాపతాత్పర్యేణ జాగ్రదేవ తత్రోపవిష్టవా ని త్యర్థః వసంతతిలకావృత్తమ్. ౧౧౪

వ్యతీతాయా మితి. విభావర్యాం - రజన్యాం, ని. 'విభావరీతమస్విన్యౌ రజనీ యామినీ తమీ'త్యమరః, వ్యతీతాయాం అపగతాయాం సత్యాం, పూర్వోర్వీధరమూర్ధ్ని ఉదయాచలశిఖరే, ని. 'ఉదయః పూర్వపర్వత' ఇ త్యమరః, అర్యమ్ణః సూర్యస్య మరీచిమాలా కిరణపఙ్క్తిః తాం బిభర్తీతి అర్యమమరీచిమాలధారీ. తథాభూతే, సతీ త్యర్థః, సూర్యకిరణప్రసరణానంతర మితి యావత్. + 'ఇష్టకేషీకామాలానాం చితతూలభారి'ష్వితి హ్రస్వః. దాశరథీ రామలక్ష్మణౌ, విరచితః విహితః జటానాం బంధః వటవృక్షక్షీరైర్గ్రంథనం యాభ్యాంతౌ, సీతయా సహ, భాగీరథీకచ్ఛంగంగాతీర, మగచ్ఛతాం ప్రాప్తవంతౌ, ని.'జలప్రాయ మనూపం స్యా త్పుంసి కచ్ఛ స్తథావిధ' ఇ త్యమరః. ౧౧౫

తత్రేతి. తత్ర భాగీరథీకచ్ఛే, రామః ప్రహృష్టచేతాః, తద్దర్శనేనాత్యంతసంతుష్టాంతఃకరణ స్సన్, సీతా, మాచ ష్టావోచత్. ౧౧౬

---

1 అర్యమ్ణి మరీచివీచిమాలాహారిణి.

ప. మేధ్యాశ్వమార్గపరిమార్గణ [1]సంభవస్య
దివ్యౌషధీం కపిలకోపమహాజ్వరస్య,
తాతానుతర్పణపచేళిమభాగధేయాం
భాగీరథీం భగవతీం శరణం భజామః. ౧౧౭

అ. తదేవాహ.— మేధ్యేతి. మేధ్యః పవిత్రః, యద్వా * 'ప్రజాపతి రశ్వమేధ మసృజత. యో మేధాయా లభ్యతే. ఆశాసానా మేధపతిభ్యాం మేధ' మిత్యాదిశ్రుతౌ దర్శనా న్మేధశబ్దో యాగవచనః, యథా, త్వ మేవ పితృమేధ ఇతివత్, ని. 'మేధః క్రతౌ మతౌ మేధే'తివిశ్వ శ్చ, తథాచ మేధే సాధు ర్మేధ్యః + 'తత్రసాధు' రితి యత్ప్రత్యయః, అథవా మేధార్హః మేధ్యః + 'తదర్హ' మితి యత్ప్రత్యయః, స చాసా వశ్వ శ్చ అశ్వమేధీయాశ్వ ఇ త్యర్థః, తస్య మార్గపరిమార్గణే వర్త్మాన్వేషణే సంభవః ఉత్పత్తి ర్యస్య తస్య, కపిలకోపమహాజ్వరస్య కపిలమునికోప్రకరూపమహామయస్య, దివ్యౌషధీమసాధారణౌషధీభూతాం, తదుపశాంతికరీ మి త్యర్థః. తథా తాతానుతర్పణే నాస్మ త్పూర్వపితృసంతర్పణేన పచేళిమం పరిపక్వం భాగధేయం భాగ్యం యస్యా స్తాం,పరోపకారాచరణోపయోగిత యైవ జన్మసాఫల్యసంభవా దితి భావః † పచేళిమేత్యత్ర + 'కర్మకర్తరి' 'కేళిమరఉపసంఖ్యాన' మితి కేళిమర్ప్రత్యయః, భగవతీం పూజ్యాం, భాగీరథీం గంగాం, శరణం, భజామః ప్రాప్నుమః,యతోఽస్మత్కులమహత్తరేణ భగీరథేనేంద్రపరిముషితాశ్వమేధీయాశ్వాన్వేషణసమయే కాపిలకోపానలదగ్ధానాం పితౄణాం స్వర్లోకప్రాపణా యావతారితా కార్యసిద్ధిం కృతవతీ అతో భాగీరథీనామ్నా ఇయం వ్యవహ్రియతే. తస్మా దస్మాకమపి శరణాగతానాం కార్యసిద్ధిం కరిష్య తీతి తద్భజనం యుక్త మేవేతి భావః. స్పష్టోఽత్ర రూపకాలంకారః. వసంతతిలకావృత్తం. ౧౧౭

† 'తాతానువర్త' నేతి పాఠే తాతస్య పూర్వపురుషస్య భగీరథస్యకర్మణః అనువర్తనేనానుసరణేన పచేళిమం భాగధేయం భాగ్యం యస్యాస్తాం, భగీరథకర్మ కానుసరణేన గంగాపుణ్యప్రభావః ప్రకటిత ఇతి భావః.

1 దుర్నయస్య.

గ. తదనంతరం రామ స్సాంత్వవచనవారితసుమంత్ర స్ససౌమిత్రి ర్మంగళాని ప్రార్థయమానయా తయా మైథిల్యా సహ గుహే నానీతాం నావ మారురోహ. ౧౧౮

స ఏష నిషిధ్యనిషాదాధిపతే రనుగమన మపి తూర్ణ మేవ [1]ని స్తీర్ణసురసరిత్పూర స్సంపూర్ణసస్యే వత్సాభిధానే జనపదే కృత

తదితి. తదనంతరం భాగీరథీభజనానంతరం, రామః, సాంత్వ వచనైః ప్రియోక్తిభి రేవ వారితః త్వం పున రయోధ్యాం ప్రతి యాహీతి నివర్తితః సుమంత్రో యేన స, తథోక్తః. అత్ర సాంత్వగ్రహణం తన్మనఃఖేదనిరాసార్థ మి త్యవగంతవ్యమ్, ససౌమిత్రి స్సలక్ష్మణ స్సన్, మంగళాని, * 'పుత్రో దశరథ స్యాయం మహారాజస్య ధీమతః, నిదేశం పారయి త్వేమం గంగే త్వదభిరక్షిత' ఇత్యాది శ్రీరామాయణోక్తకల్యాణా నీత్యర్థః, ప్రార్థయమానయా యాచమానయా, * ని. 'యాచ్ఞాయా మభియానే చ ప్రార్థనా కథ్యతే బుధైః' రిత్యభిధానాత్, తయా అనుసృతయా, మైథిల్యా సహ జానక్యా సాకం, గుహేన, ఆనీతాం, భృత్యద్వారా ప్రాపితా మిత్యర్థః, నావం తరి, మారురోహ అధిష్ఠితవాన్, ని. 'స్త్రియాం నౌ స్తరణి స్తరి' రిత్యమరః. ౧౧౮

స ఇతి. యో నావ మారురోహ స ఏష రామః, నిషాదాధిపతే ర్గుహస్యాపి, సుమంత్రానుసరణనిషేధసముచ్చయార్థకోఽయ మపి శబ్దః, అనుగమన మనుసరణం, నిషిధ్య, త్వయా సమ్యగ్భక్తిః ప్రదర్శితా అత స్త్వ మత్రైవ వసేతి నివార్య తూర్ణం క్షిప్ర మేవ, విలంబేఽంతరాయ స్స్యా దితి భయా దితి భావః. ని స్తీర్ణసురసరిత్పూరః విలంఘితగంగాప్రవాహ స్సన్, సంపూర్ణసస్యే, వ్రీహ్యాదిసకలసస్య సమృద్ధ ఇత్యర్థః, వత్స ఇ త్యభిధాన మాఖ్యా యస్య తస్మిన్, జనపదే దేశే, ని. 'నీవృజ్జనపదో దేశవిషయౌ' వి త్యమరః, కృతపదః ప్రవిష్ట ఇత్యర్థః. చల లక్ష్యవేధన చతుర శ్చంచలశరవ్యప్రహారనిపుణః, అతఏవ చతుర శ్చతుస్సంఖ్యాకాన్, మృగాన్ వరాహాదీన్, నిహత్య ప్రహృత్య, క్షత్ర ధర్మత్వే నానిషిద్ధత్వా దితి భావః, కుత్రచి త్కస్మింశ్చి ద్వనస్పతి మూలే వృక్షాధః ప్రదేశే, నిశాం రాత్రిం, మనైషీత్ వ్యగమయత్,

1 వితీర్ణ; అవతీర్ణ.

పద [1]శ్చలలక్ష్యవేధనచతుర శ్చతురో మృగా న్నిహత్య కుత్రచి ద్వన
స్పతిమూలే నిశా మనైషీత్. ౧౧౯

అన్యేద్యు ర్వన్యేన పథా ప్రయాతా స్తే [2] ప్రయాగే [3] ప్రతాయమానహోమధూమప్రాగ్భారం భరద్వాజాశ్రమ [4]మాశ్రయంతః పశ్చా దభివాద్య త మమందహర్షం [5]మహర్షి మనేనాదిష్టవర్త్మనా

†మత్స్యాభిధాన ఇతి ప్రామాదికః పాఠః, ఉక్తంచ శ్రీరామాయణే. 'తత స్సమృద్ధాన్ శుభసస్యమాలినః క్షణేన వత్సా న్ముదితా నుపాగమత్, తౌ తత్ర హత్వా చతురో మహీమృగాన్ వరాహ మృశ్యం పృషతం మహారురు' మి త్యాది. ౧౧౯

అన్యేద్యు రితి. అన్యేద్యు రన్యస్మిన్ దినే+'సద్యః పరు' దిత్యాదినా నిపాతిత మవ్యయం, ని. 'అద్యాత్రా హ్న్యథ పూర్వేహ్ని' త్యాదౌ పూర్వోత్తరాపరాత్. ని.'తథాధరాన్యాన్యతరేతరా త్పూర్వేద్యురాదయ' ఇ త్యమరః, తే సీతారామలక్ష్మణాః, వనే భవో వన్య స్తేన పథా ఆరణ్యకవర్త్మనా, ప్రయాతాః ప్రస్థితాస్సంతః, ప్రయాగే ప్రయాగాఖ్యే పుణ్యక్షేత్రే, ప్రతాయమానః స్వయం ప్రతన్యమానో, వ్యాప్నువాన ఇతియావత్, + తనోతేః కర్మకర్తరి యకి లటశ్శానచి ముమాగమః, + 'తనోతే ర్యకీతి' అనునాసికస్య వైకల్పిక ఆకారః హోమధూమప్రాగ్భారో హోమధూమసమూహో యస్మిన్ తం, హవ్యగంధిధూమానుమేయ మి త్యర్థః, ప్రాగ్భారశబ్ద స్సమూహే రూఢః, భరద్వాజాశ్రమం భరద్వాజాఖ్యమహర్షేస్తపోవనం, ఆశ్రయంతః ప్రాప్నువంత స్సంతః, అమందహర్షం నిజాగమనా దమందః అనల్పః హర్షః ఆనందో యస్యతం, మహర్షిం ఋషిశ్రేష్ఠం, తం భరద్వాజం, అభివాద్య నమస్కృత్యచ, రామ స్స్వయం తారకబ్రహ్మాఽపి క్షత్రియ

†గంగాయమునయో ర్మధ్యే ప్రయాగప్రదేశో వత్సదేశః, తతః పశ్చిమభాగే పాంచాలః, యమునాదక్షిణదేశే శూరసేనః, తస్మా త్పశ్చిమతో మత్స్యదేశ, ఇతి, ఇత్థందేశవ్యవస్థాయాదృశ్యమానత్వా న్మత్స్యేతిపాఠః ప్రామాదిక ఇతి శ్రీరామాయణాయోధ్యాకాండత్రిపంచాశసర్గ వ్యాఖ్యానే గోవిందరాజీయే.

1 చలల్లక్ష్య. 2 ప్రభాతే. 3 ప్రతీయమాన. 4 శ్రయన్తః. 5 మహర్షి జనేన.

వైకర్తనీపూరోపప్లవం ప్లవేన వైణవేన నిస్తీర్య శమధనజనసన్నిధానశమిత[1]శాత్రవసకలసత్త్వ[2]చరిత్రవిచిత్రం[3]చిత్రకూటాచల[4]మభజన్. ౧౨౦

ప. అనుజరచితపర్ణాగారహృద్యాసు మాద్య
త్పరభృత[5]గళచంచత్పంచమై[6]రంచితాసు,
జనకదుహితృయోగాజ్జాతసాకేతసౌఖ్య

రూపేణావతీర్ణత్వాత్ 'యద్యదాచరతి శ్రేష్ఠ' ఇత్యాదిస్మరణాత్ క్షత్రియమర్యాదాం ప్రవర్తితవానితి సూచితం, అనేన మహర్షిణా, ఆదిష్టం యద్వర్త్మ చిత్రకూటమార్గ స్తేన, వికర్తనస్య సూర్యస్యాపత్యం వైకర్తనీ యమునానదీ + 'తస్యాపత్య'మిత్యణ్. 'టిడ్ఢాణ' ఇత్యాదినా జీప్. తస్యాః పూరః ప్రవాహ ఏవ ఉపప్లవ ఆపత్ తం, మార్గనిరోధకత్వాదితి భావః. ని. 'కాళిందీ సూర్యతనయా యమునా శమనస్వసే'త్యమరః, వైణవేన వేణుమయేన, ప్లవేనోడుపేన, ని. 'ఉడుపం తు ప్లవః కోల' ఇత్యమరః, నిస్తీర్య తీర్త్వా, శమో వైరాగ్యాదినా నిర్వికారచిత్తత్వం స ఏవ ధనం యేషాం తే శమధనా మహర్షయ స్త ఏవ జనాః తేషాం సంనిధానేన సాన్నిధ్యేన శమితశాత్రవాణి ప్రశాంతవైరాణి యాని సకలసత్త్వాని గోవ్యాఘ్రాదిసమస్తజంతవః తేషాం చరిత్రేణాన్యోన్యసాహచర్యరూపేణ విచిత్రమాశ్చర్యకరం, నిర్వైరదేశత్వా న్నివాసార్హమిత్యర్థః, చిత్రకూటం నామ అచలం పర్వత, మభజన్ ప్రాపుః. ౧౨౦

అనుజేతి. అనుజరచితపర్ణాగారహృద్యాసు సౌమిత్రినిర్మితపర్ణశాలామనోహరాసు, తథా మాద్యత్పరభృతానాం మత్తకోకిలానాం గళేషు కంఠకుహరేషు చంచంతః ప్రసరంతో యే పంచమాః స్వరవిశేషా స్తైః, ని. 'పికః కూజతి పంచమ'మి త్యభిధానాత్. ని. 'వనప్రియః పరభృతః కోకిలః పిక' ఇత్యమరః, అంచితాసు మనోహరాసు, + 'అంచేః పూజాయా' మితీడాగమః, చిత్రకూటస్య స్థలీ ష్వకృత్రిమభూమిషు. + 'జానపదే' త్యాదినా అకృత్రిమార్థే జీప్. రామః, జనకదుహితృయోగాత్-జానకీసాంగత్యా ద్ధేతోః, ని. 'యోగ స్సన్నహనోపాయధ్యాన

---

1 శాత్రవసత్త్వచారిత్రమ్. 2 చరిత్రం విచిత్ర. 3 చిత్రకూటమచలం. 4 అభజన్త. 5 కులమ్. 6 రక్షితాసు.

శ్చిర మరమత రామ శ్చిత్రకూటస్థలీషు. ౧౨౧

౪. అథ మాం వనవాసవైరస్యా దపి నామ రామ స్సమాహ్వయే దితి ప్రత్యాశాపరతంత్ర స్సుమంత్రః కానిచి దహాని గుహసకాశే నీత్వా నిరాశ స్తతః ప్రతినివృత్తో నివృత్తోత్సవా మయోధ్యా మాసాద్య నిర్దాశరథి స్సారథి రయం సమాగతఇతి [1]శోకాతిరేకాతురపౌరజనజనిత

సంగతియు క్తిష్వి' త్యమరః, జాత మిథ్యోత్సన్నం సాకేతే అయోధ్యాయాం య త్సౌఖ్య మానందః. తత్సదృశం సౌఖ్యం యస్యస, తథోక్త స్స న్నితి నిదర్శనాలంకారః. చిరం బహుకాల, మరమత ఆక్రీడత్, ని. 'సాకేతం స్యా దయోధ్యాయాం కోసలానందినీతథే'తి యాదవః. ౧౨౧

అథేతి. అథ చిత్రకూటభజనానంతరం, వనవాసే క్లేశభూయిష్ఠే వనసంచారే వైరస్యాత్ ద్వేషా దపినామ, అస్మత్సహవాసానురాగాభావే పీ త్యపిశబ్దార్థః, నామేతిసంభావనాయాం. ని. 'నామ ప్రకాశసంభావ్యకుత్సాభ్యుపగమేషుచే'తి విశ్వః, రామః, మాం, సమాహ్వయేత్, ఆకారయే ది త్యేవంభూతాయాః, ప్రత్యాశాయాః ప్రత్యాకాంక్షాయాః పరతంత్రః పరాధీనః, తాదృగాశాబద్ధ స్స న్నిత్యర్థః, సుమంత్రః, గుహసకాశే గుహనికటే, కానిచి దహాని, ద్విత్రాణి దినానీత్యర్థః. తథారామాయణమ్ * 'తతస్సుయాహ్నసమయే తృతీయేఽహని సారథి' రితి, నీత్వా గమయిత్వా, తత స్తదనంతరం, నిరాశః దృఢప్రతిజ్ఞస్య కుతో వైరస్యం కుతః పునరాహ్వాన మిత్యాశారహితస్సన్, ప్రతినివృత్తః ప్రత్యావృత్తః, నివృత్తోత్సవాం-నిరానందా, మిత్యర్థః, అయోధ్యాం, సమాసాద్య - ప్రాప్య, నిర్దాశరథిః - దాశరథిరహితః, అయం సారథి స్సుమంత్రః సమాగత ఇతి హేతోః య శ్శోకాతిరేకః విషాదాతిశయ స్తేనాతురైః విహ్వలైః పౌరజనై ర్జనితః ఉత్పాదితః యో దీనాక్రందః ఆర్తఘోష స్తేన మందీభూతోఽంతర్హితో నేమిఘోష శ్చక్రధారాధ్వని ర్యస్య తస్మా, ది త్యాక్రందాతిశయోక్తిః, ని. 'చక్రధారాప్రధి ర్నేమి'రిత్యమరశేషః. రథా దవరుహ్య ప్రయాణోన్ముఖా ఉత్క్రమణోద్యుక్తాః ప్రాణాః యస్యతం, పుత్రవియో

1 శోకాతిరేకాత్పౌర.

దీనాక్రందమందీభూత[1]నేమిఘోషా దవరుహ్య రథా ద్దశరథం ప్రయాణోన్ముఖప్రాణం ప్రాణంసీత్. ౧౨౨

ఏతద్దర్శనేన విసంజ్ఞో దశరథః కౌసల్యాసుమిత్రాభ్యాం సమాశ్వాసితః కథం ప్రయాతం రామేణ కథం కథితం మైథిల్యా కింవృత్త స్సౌమిత్రి రితి ముహుర్ముహు రశ్రుకుంఠితకంఠ స్సుమంత్ర మన్వయుఙ్క్త. సోఽపి రాజ్ఞే వ్యజిజ్ఞపత్. ౧౨౩

దేవ కథం బ్రవీమి కఠినహృదయోఽహం. కుతః. ౧౨౪

స. సేవారసానుగతపౌరమనోరథస్య

గవేదనాసహిష్ణుత్వేన ఆసన్నమరణ మి త్యర్థః, దశరథం, ప్రాణంసీత్ప్రణతవాన్, + నమే ర్లుఙ్. 'యమరమనమాతాం స'క్చేతి సగాగమః చకారా దిడాగమ శ్చ 'ఇటఈ'టీతి సిచో లుక్ 'నే' టీతి ప్రతిషేధా ద్వృద్ధ్యభావః 'అడభ్యాసవ్యవాయేపీ'తి ణత్వం. ౧౨౨

ఏత దితి. ఏతద్దర్శనేన సుమంత్రస్య కేవల స్యాలోక నే నేత్యర్థః, విసంజ్ఞో విచేతనః, మూర్ఛిత ఇతి యావత్, అథ, కౌసల్యాసుమిత్రాభ్యాం, కైకేయ్యా అనభిమతతయా బహిర్భూతత్వా దితి భావః. సమాశ్వాసితః యథా ససంజ్ఞస్స్యా త్త థోపలాలిత స్స, న్నిత్యర్థః, దశరథః, రామేణ, కథం కేనప్రకారేణ, ప్రయాతం ప్రస్థితం, + భావే క్తః. న తు దుఃఖేన ప్రయాతం కి మిత్యర్థః, తథా మైథిల్యా, కథం కయా రీత్యా, కథిత ముక్తం, న తు నిర్వేదేన కథితం కి మిత్యర్థః, తథా, సౌమిత్రిః, కింవృత్తః కథంభూతవ్యాపారః, అనువర్తనతత్పరో వా ఉత న వే త్యర్థః, ఇ త్యేవం, ముహుర్ముహుః పునఃపునః, + వీప్సాయాం ద్విరుక్తిః, అశ్రుకుంఠితకంఠః బాష్పగద్గదవచన స్సన్, సుమంత్ర, మన్వయుఙ్క్త అపృచ్ఛత్, ని. 'ప్రశ్నోఽనుయోగః పృచ్ఛా చే' త్యమరః. సోఽపి సుమంత్రోఽపి, రాజ్ఞే దశరథాయ, వ్యజిజ్ఞపత్ విజ్ఞాపితవాన్. ౧౨౩

తత్ప్రకార మే వాహ. దేవేతి. హే దేవ రాజన్, కథం కుతో వా, బ్రవీమి కథయామి, ప్రత్యుత్తర మితి శేషః, కుతః. యతః, అహం,

---

1 నేమీ.

[1]దూరే రథస్య చ సుతౌ తవ వర్తమానౌ,
భూత్వా విదేహదుహితు ర్నవసౌవిదల్లౌ
భాగీరథీతటవనే పథికా వభూతామ్. ౧౨౫

[2]కించ.— దేవ త్వ త్తనయస్య కుంతలభరం క్షీరైః స్వధేనూద్భవై
స్సేక్తుం వాల మరుంధతీపతి రభూ త్తస్యాభిషేకోత్సవే,

కఠినహృదయో నిర్దయచిత్తః, అరణ్యే రామం విహాయ పున రాగత
త్వా త్తస్య తాదృగ్వ్యతాకథనవ్యాలోలరసనత్వా చ్చేతి భావః. ౧౨౪

అ. ఏవ మాత్మానం వినింద్య సంప్రతి ప్రశ్నత్రయస్య క్రమే
ణోత్తర మాహ. దేవేతి. హే దేవ, తవసుతౌ త్వత్పుత్రౌ రామలక్ష్మ
ణౌ, సేవారసేన భజనానురాగేణ అనుగతాః అనుసృతాః యే పౌరాః
పురవాసినో జనా స్తేషాం మనోరథస్యానువర్తనరూపాభిలాషస్య, తథా
రథస్య స్యందనస్యచ, దూరే విప్రకర్షే, వర్తమానౌ, తమసాతీరే
నిద్రాణానాం పౌరాణాం విసృష్టత్వా ద్వనవాసతత్పరాణా మస్మాకం కి
మనేన రథే నేతి పరిత్యక్తత్వా చ్చేతి భావః, భాగీరథీతటే య ద్వనం
తత్ర, విదేహదుహితు ర్వైదేహ్యాః, నవసౌవిదల్లౌ నూతనకంచుకినౌ,
భూత్వా, తత్పరిరక్షణతత్పరౌ సంభూయేత్యర్థః. ఏత త్సౌవిదల్లస్యేదం
ప్రథమత్వా జ్జాగరూకత్వద్యోతనార్థత్వా న్నవత్వం ద్రష్టవ్యమ్. పం
థానం గచ్ఛత ఇతి పథికౌ పాదచారిణా వితి యావత్ + 'పథ ష్కన్'
న్నితి కన్ప్రత్యయః. అభూతాం, అత్ర పూర్వార్ధే మనోరథరథయోః
కేవలప్రకృతయో ర్దూరీకృతత్వరూపతుల్యధర్మే ణౌపమ్యస్య గమ్యమా
నత్వా త్కేవలప్రకృతగోచరా తుల్యయోగితా. ఉత్తరార్ధే తు దాశ
రథ్యో ర్నవసౌవిదల్లత్వరూపణా ద్రూపకాలంకారః. ఇత్యనయో రన్యో
న్యనైరపేక్ష్యా త్సంసృష్టిః. వసంతతిలకావృత్తమ్. ౧౨౫

వక్తవ్యాంతర మప్యస్తీ త్యాహ. కించేతి. త దేవాహ. దేవేతి.
హే దేవ, అరుంధతీపతి ర్వసిష్ఠః, అభిషేకోత్సవే రాజ్యాభిషేకమహో
త్సవే, తస్య త్వత్తనయస్య యుష్మత్పుత్రస్య రామస్య, కుంతలభరం
చికురనికురుంబం, ని. 'చికురః కుంతలో వాల' ఇత్యమరః, స్వధేనూద్భ

---

1 పాఠే. 2 కింతు.

సిక్తో హంత స ఏష మైథిలసుతాబాష్పోదకోత్పాదకై
ర్న్యగ్రోధక్షురితై ర్జటా రచయితుం క్షీరై ర్నిషాదాహృతైః.
తస్యా విదేహదుహితుః పదయో ర్నఖేషు
లాక్షాం వి నాఽప్యరుణిమా సహసా బభూవ,
వన్యే పథి ప్రియతమేన సహ వ్రజంత్యా

తైః స్వస్య యా ధేనుః కామధేనుః తదుద్భవైస్తత్సంభూతైః, అత్యంత శ్లాఘ్యై రిత్యర్థః, క్షీరై స్సిక్త మార్ద్రీకర్తుం, తదానీం గోక్షీరాభిషేకస్య శాస్త్రవిహితత్వా దితి భావః. అలం శక్తో నాభూత్, వైవర్ణ్యాపత్తిభయాదితి భావః, అలంశబ్దయోగే + 'పర్యాప్తివచనే ష్వలమర్థేష్వి'తి. తుమున్, ని. 'అలం భూషణపర్యాప్తిశక్తివారణవాచక' మి త్యమరః, స ఏవ కుంతలభరః, మైథిలసుతాయాః సీతాయాః బాష్పోదకోత్పాదకై రశ్రుజలోత్పత్తిహేతుభిః, నిషాదాహృతైః గుహపరిజనానీతైః, న్యగ్రోధక్షురితై ర్వటవృక్షోద్భవైః, ని. 'న్యగ్రోధో బహుపా ద్వట' ఇత్యమరః, క్షీరైః, జటాః, రచయితుం గ్రంథయితుం, సిక్తః ఆర్ద్రీకృతః, హంతేతి ఖేదే. అత్రారుంధతీపతేః కామధేనుక్షీరాభిషేకశక్తత్వేఽపి తదశక్తత్వోక్తేః సంబన్ధే అసంబంధరూపాతిశయోక్తిః, తయా చ కుంతలభరస్య తాదృ గ్రామణీయకం వ్యజ్యత ఇ త్యలంకారేణ వస్తుధ్వనిః, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౧౨౬

తస్యాఇతి. వన్యే పథి కాంతారమార్గే, ప్రియతమేన భర్త్రా, శ్రీరామేణ సహ, వ్రజన్త్యా గచ్ఛంత్యాః, స్తస్యాః విదేహదుహితు ర్వైదేహ్యాః, పదయో శ్చరణయో ర్నఖేషు, లాక్షాం వినాఽపి, అలక్తద్రవ్యాభావే పీ త్యర్థః, + 'పృథగ్వినే' త్యాదినా ద్వితీయా, అరుణిమా లౌహిత్యం, + 'వర్ణదృఢాదిభ్య ష్ష్యఞ్చే'తి చకారా దిమనిచ్, సహసా శీఘ్రం, బభూవ ప్రాదుర్బభూవ, పల్లవకోమలత్వా చ్చరణనఖే ష్వారుణ్య మరణ్యసంచారే ణావిరభూ దిత్యర్థః, వక్త్రే - ముఖేతు, కదాపి కదాచిదపి, వైవర్ణ్యం కాంతిహైన్యం, నావిరభవత్ నప్రాదురభూత్, పూర్వవదేవ వక్త్ర మశోభతేత్యర్థః, ప్రియతమసాహచర్యా దితిభావః. తద్వచనం తు కిమపి న శ్రుత మితి వాక్యశేషః. అత్ర లాక్షాయాపకార

వైవర్ణ్య మావిరభవ న్న కదాఽపి వక్త్రే. ౧౨౭

సీతాపతేః కిసలయైః పరికల్ప్య తల్పం
సంచార్య సత్త్వదమనాయ నిశాసు దృష్టిమ్,
ధన్వీ తదంఘ్రిభజనా దివ పుణ్యలభ్యా
దస్వప్న ఏవ వనవర్త్మని లక్ష్మణోఽభూత్. ౧౨౮

౯. ఏవంసుమంత్రనివేదితపుత్రచరిత్ర శ్చరమగిరిశిఖరజుషి నిగమ

ణం వినాఽప్యరుణిమరూపకార్యోత్పత్తికథనా ద్విభావనాలంకారః. తథా కాంతారసంచారరూపకారణసద్భావేఽపి వైవర్ణ్యరూపకార్యా నుత్పత్తికథనా ద్విశేషోక్తి రిత్యనయోః పరస్పరనైరపేక్ష్యా త్సంసృష్టిః స్పష్టా. వసంతతిలకావృత్తమ్. ౧౨౭

సీతేతి. ధన్వీ ధనుర్ధరః, + వ్రీహ్యాదిత్వాదినిః. లక్ష్మణః, వన వర్త్మని కాంతారమార్గే, నిశాసు రాత్రిషు, సీతాపతే స్సీతాసమే తస్య, శ్రీరామస్యే త్యర్థః, కిసలయైః పల్లవైః, తల్పం శయ్యాం, పరి కల్ప్య నిర్మాయ, సుఖశయనార్థ మితి భావః. తథా, సత్త్వదమనాయ దుష్టజంతూ న్దమయితు మిత్యర్థః, ని. 'సత్వ మస్త్రీ తు జంతుష్వి' త్యమరః, దృష్టిం, సంచార్య దిశు ప్రసార్య, పుణ్యలభ్యాత్ పుణ్యై ర్వ్రతోపవాసాదిసుకృతవిశేషై ర్లభ్యా త్ప్రాప్యాత్, తదంఘ్రిభజ నా త్తస్య శ్రీరామ స్యాంఘ్రిభజనా చ్చరణసేవనా ది వేతి హేతూత్ప్రే క్షా. అస్వప్నో నిర్నిద్రః, జాగరూక ఏ వేతి యావత్, దేవశ్చేతిగ మ్యతే.ఏవకారః క్షణమాత్రనిద్రాసంబంధ మపి వ్యవచ్ఛినత్తి,అభూత్ జాతః, మహాత్మనః తత్రభవతః శ్రీరామస్య పాదసేవాయా దేవభూయ ప్రాపకత్వా దితి భావః, అస్వప్న ఇ త్యత్ర అభిధాయాః ప్రస్తుతైక గోచరత్వా ద్దేవవిషయశబ్దశక్తిమూలో ధ్వనిః. స చోత్ప్రేక్షానిర్వా హకత్వా ద్వాచ్యసిద్ధ్యంగం. ౧౨౮

ఏవ మితి. ఏవ ముక్తరీత్యా, సుమంత్రేణ నివేదితం విజ్ఞాపితం పుత్రయోః రామలక్ష్మణయోః చరిత్రం వ్యాపారో యస్యసతథోక్తః, సుమంత్రముఖా దాకర్ణితపుత్రస్నుషావృత్తాంత ఇ త్యర్థః, నరపతిర్దశ రథః, నిగమవపుషి త్రయీతనౌ, జ్యోతిషి సూర్యే, చరమగిరిశిఖరజుషి

వపుషి జ్యోతిషి హృదయలగ్నశోకశల్యాం కౌశల్యాం [1]సమాశ్వాస్య నరపతి రిత్థ మకథయత్. ౧౨౯

పురా ఖలు సరయూరోధసి వివిధతరునివహాపిహిత[2]దివస్పతౌ మృగయాస్పృహయా క మపి సమయ మగమం, తత్ర. ౧౩౦

ప. తోయాదాన[3]సనాదపుష్కరగజభ్రాంత్యా తపస్వీ మయా
విద్ధః కశ్చన శబ్దవేధనవిదా పాథ [4]స్సరయ్వాం హరన్,

అస్తాచలకూటభాజి, అస్తంగతే సతీ త్యర్థః, హృదయలగ్నం శోక ఏవ శల్యం శంకుః యస్యాస్తాం, దురంతశోకాక్రాంతాంతఃకరణామిత్యర్థః, కౌసల్యాం, సమాశ్వాస్య తత్కాలోచితై ర్వచనైః ఉపలాల్య, ఇత్థం వక్ష్యమాణరీత్యా, అకథయ దవోచత్. ౧౨౯

అ. తత్ప్రకార మేవాహ. పురేతి. పురా పూర్వకాలే, ఖలుశబ్దో వాక్యాలంకారే వివిధతరునివహేన నానావిధవృక్షసందోహేన, పిహితదివస్పతౌ ఛాదితసూర్యే, సూర్యతేజసోఽప్యనవకాశప్రద ఇతి తరూణాం సాంద్రత్వాతిశయోక్తిః + 'తృతీయాదిషు భాషితపుంస్కం పుంవద్గాలవస్యేతి పుంవద్భావప్రాప్తి దేశవికల్పా ద్వనస్పతా వితి సిద్ధం. సరయూరోధసి సరయూనదీతీరే, మృగయాస్పృహయా ఆఖేటకేచ్ఛయా, క మపి సమయం, కస్మింశ్చి త్కాల ఇత్యర్థః. ని. 'సమయా శ్శపథాచారకాలసిద్ధాంతసంవిద' ఇ త్యమరః + 'కాలాధ్వనో రత్యంతసంయోగే' ద్వితీయా. అగమ మగచ్ఛం, తతః కి మత ఆహ. తత్రేతి. తత్ర సరయూరోధసి. ౧౩౦

తోయేతి. తోయాదానే నోదకగ్రహణేన, సనాదం సశబ్దం హితం పుష్కరం శుండాగ్రం యస్య స తథోక్తో యో గజస్స ఇతి భ్రాంత్యా భ్రమేణ, ని. 'పుష్కరం కరిహస్తాగ్రే వాద్యభాండముఖేజల' ఇ త్యమరః, శబ్దవేధనవిదా. శబ్దానుసారేణ లక్ష్యసంప్రహారాభిజ్ఞేనే త్యర్థః. మయా, సరయ్వాం నద్యాం, పాథః ఉదకం, ని. 'కబంధ ముదకం పాథ' ఇ త్యమరః, హరన్ పిత్రర్థం కమండలునా సశబ్దం సంగృహ్ణన్. కశ్చన. తపస్వీ మునిపుత్రః, శరేణ విద్ధః సంప్రహృ

---

1 ఆశ్వాస్య. 2 వివస్వతివేతస్వతి. 3 నిదాన. 4 సరయ్వాహరన్.

తత్పితో ర్జరదంధయో రనుమృతిం కర్తుం [1]చితించిన్వతో
శ్శాపో మ య్యపత ద్భవా నపి సుత(ప్రేమ్ణా (ప్రణశ్యే దితి. ౧౩౧

అహం వైశ్యస్య శూద్రాయాం జాత స్తస్మా న్న సంభవేత్,
బ్రహ్మహ త్యేతి మా ముక్త్వా స్వర్గతో దుర్గతో మునిః. ౧౩౨

తః, తతః కి మత ఆహ. తదితి. జరంతౌ జరాజీర్ణాతౌ చ తౌ వంధౌ చ తయోః. ని. 'జీనో జీర్ణో జర న్నపీ' త్యమరః. విశేషణయో రపి మిథోవిశేషణవిశేష్యభావవివక్షాయాం + 'విశేషణం విశేష్యేణ బహుళ' మితిసమాసః. అత ఏవా నుమృతిం పుత్ర మనుస్పత్య మరణం, కర్తుం చితి మగ్ని దీప్యకాష్ఠసంచయం, చిన్వతోః ప్రార్థయతోః, న చా త్రా త్మఘాతదోషః. * 'అనుష్ఠానాసమర్థస్య వానప్రస్థస్య జీర్యతః, భృగ్వగ్ని జలసంపాతై ర్మరణం ప్రవిధీయతే' ఇతి స్మరణాత్. తస్య తపస్వినః, పిత్రో ర్మాతాపిత్రోః, + 'పితామాత్రే' త్యేకశేషః, శాపః, మయ్య పతత్పపాత, అగర్జితాశనివ దితి భావః. కిమితి. భవా నత్ర మపి, సుత ప్రేమ్ణా పుత్రస్నేహేన, ప్రణశ్యేత్ మ్రియా, దితి + 'శేషే ప్రథమ'ఇతి ప్రథమః, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౧౩౧

శరవిద్ధ స్తపస్వీ కింజాత ఇత్యత ఆహ. అహమితి. అహం, వైశ్యస్య వణిజః, శూద్రాయాం శూద్రజాతీయాంగనాయాం, ని. 'శూద్రా తజ్జాతి రంగనే' త్యమరః+'శూద్రా చామహత్పూర్వా జాతి' రిత్యుక్తత్వా న్న జీప్, జాతః కరణః, న తావ ద్వైశ్యోఽప్య స్మీత్యర్థః, * 'వైశ్యా త్కరణ శ్శూద్రాయా' మితి యాజ్ఞవల్క్యః. ని. 'శూద్రా విశో స్తు కరణ'ఇత్యమరశ్చ. తస్మా త్కారణాత్, బ్రహ్మహత్యా, న సంభవేత్, కుతో బ్రహ్మహ త్యేతి భావః. ఇతి, మాంప్రత్యుక్త్వా, దుర్గతః శరసంప్రహారదురవస్థాక్రాంతః మునిః స్వర్గతః స్వర్లోకం గతః, ని. 'స్వ రవ్యయం స్వర్గనాకత్రిదివత్రిదశాలయా' ఇత్యమరః' తథా చ శ్రీరామాయణే * 'బ్రహ్మహత్యాకృతం పాపం హృదయా దపనీయతామ్, న ద్విజాతి రహం రాజ న్మా భూత్తే మనసో వ్యథా, శూద్రాయా మస్మి వైశ్యేన జాతో జనపదాధి పే'తి. ౧౩౨

1 చితార.

గ. త దవశ్యం వశ్యేవాస్మిమ్మృత్యో రితి ¹స్మృతిపథగతరామ ఏవ విరరామ. ౧౩౩

²ప. మునిశాపకృతోత్పత్తి ర్విపత్తి ర్నిష్ప్రతిక్రియా,
తతో దశరథా యాశు దిదేశ దశమీం దశామ్. ౧౩౪

³నాక్రాంత స్త్రిదివః పరై స్సుమనసాం కాంతా న బందీకృతా

తదితి. తత్తస్మాన్మునిశాపకారణాత్, అవశ్యం నిశ్చితం, మృత్యో రంతకస్య, వశ్యో వశం గత ఏ వాస్మి, నాత్రసందేహ ఇత్యేవ శారార్థః. ఇత్యుక్త్వేతి శేషః. స్మృతిపథగతః స్మరణగోచరో రామో యస్య స తథోక్త స్సన్నేవ రామ మనుశోచ న్నేవే త్యర్థః. విరరామ నిర్వచనోఽభూత్, కంఠగతప్రాణోఽభూ దిత్యర్థః + 'వ్యాఙ్పరిభ్యో రమ' ఇతి పరస్మైపదమ్. ౧౩౩

మునీతి. తతో విరామానంతరం, మునిశాపే నోక్తరూపేణ కృతా ఉత్పత్తి ర్యస్యాస్సా తథోక్తా, మునిశాపజనితేత్యర్థః, నిష్ప్రతిక్రియా ప్రతిక్రియారహితా, ఉపాయాంతరై రపరిహార్యేత్యర్థః, విపత్తి రాపత్, దశరథాయ దశానాంపూరణీ దశమీ + 'తస్యపూరణేడ'డితి డట్. 'నాంతా దసంఖ్యాదే ర్మ'డితి డటో మడాగమః. 'టిడ్ఢాణ'ఇత్యాదినా ఙీప్, తాం, దశమీం దశాం మరణావస్థాం, దిదేశ - దత్తవతీ, అమోఘమునిశాపానుసారేణా వాయం మమారేత్యర్థః, మన్మథావస్థాసు అస్యా దశమత్వా దిత్థం నిర్దేశః. తదుక్తమ్. 'దృఙ్మనస్సంగ సంకల్పా జాగరః కృశతాఽరతిః, హ్రీత్యాగోన్మాదమూర్ఛాంతా ఇత్యనంగదశా దశే'తి దశరూపకే? ౧౩౪

నేతి. అత్ర యద్యపీతి పదం సర్వత్రానుబధ్యతే. యద్యపి విచార్యమాణే, పరై శ్శత్రుభిః, త్రిదివః స్వర్గోనాక్రాంతః నాస్కందితః, తథా, యద్యపి, సుమనసాం దేవానాం, ని. 'సుమనాః పుష్పమాలత్యో స్త్రీదేవబుధయోః పుమా' నితి వైజయంతీ, కాంతాః, నబందీ కృతాః, నోపగృహీతాః, శత్రుభి రితి శేషః. ని. 'ప్రగ్రహోప్రగ్రహౌ బంద్యా' మిత్యమరః. తథా, యదపి, పురుహూత శాసనధరైః ఇంద్రాజ్ఞాక

1 దశరథస్మృతి మార్గ..అరామ. 2 కింబహునా.— 3 నాక్రాన్తం త్రిదివం.

నాకీర్ణం పురుహూతశాసనధరై స్సాకేతబాహ్యాంగణమ్,
నాదిష్టా స్సచివా శ్చ భూతలపరిత్రాణాయ యద్యప్యహో
నాకం శోకవశా దగా ద్దశరథో నాస్థాం వహ న్వాహనే. ౧౩౫

౧. అథ దశరథప్రశంసామాంసలైః కైకేయీనిందా కందలితైః రామగుణకీర్తన ద్విగుణితై రవరోధవధూజనపరిదేవనరవై ర్మ్ముఖ

రై ర్ద్యూతైః, సాకేతబాహ్యాంగణం అయోధ్యాపురబహిశ్చత్వరం, ని. 'స్యా త్సాకేత మయోధ్యాయా' మి త్యమరః. నాకీర్ణం నసంకీర్ణం, ఇంద్రాజ్ఞయా నిజాహ్వానార్థ మాగతై ర్దేవదూతై ర్నసంకుల మి త్యర్థః, తథా, యద్యపి భూతలపరిత్రాణాయ భూమండల సంరక్షణార్థం, సచివా మంత్రిణో, నాదిష్టా నాజ్ఞప్తాః, రాజ్ఞో దేశాంతరగమనే భూభారస్య సచివేషు చిక్షేప్యత్వా దితి భావః. తథా పీతి శేషః. దశరథః, శోకవశా త్పుత్రవిరహజనితశోకాయత్తత్వా ద్ధేతోః, ని. 'వశ ఆయత్తతాయాం చే'త్యమరః. వాహనే రథే, అస్థా మాదరం, నవహ న్నగృహ్ణన్నేవ, వాహనం విహాయై వే త్యర్థః. నాకం స్వర్గం,. ని. 'ఆకాశే త్రిదివే నాక' ఇత్యమరః, అగా త్ప్రాప, అహో, పూర్వం త్రిదివస్య పరాక్రమణాది నిమిత్తసంభవే తత్ర గచ్ఛతి స్మ ఇదానీం తు తాదృఙ్నిమిత్తాభావే ప్యగా దిత్యాశ్చర్య మిత్యర్థః, ని. 'అహో హీ చ విస్మయే'ఇ త్యమరః, అతఏవ విభావనాలంకారః. పుత్రశోకాతురతయా స్థూలశరీరం విహాయ సూక్ష్మశరీరేణ స్వర్లోకం జగా మేతి తాత్పర్యమ్. శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౧౩౫

అథేతి. అథ రాజ్ఞః స్వర్లోకగమనానంతరం, దశరథస్య ప్రశంసయా మహారాజో ఽయం సత్యసంధః స్వర్లోకం గత ఇత్యాద్యుపశ్లోకేన మాంసలైః ప్రచురై స్తద్భూయిష్ఠై రిత్యర్థః, + సిధ్మాదిత్వా న్మత్వర్థీయో లచ్ప్రత్యయః, కైకేయ్యాః నిందయా పాపిష్ఠయా అనయా రామే ప్రవ్రాజితే తద్విరహశోకాతురో రాజా కాలధర్మం గత ఇత్యాదిగర్హణేన కందలితైః కందళైః కిసలయైః తద్వంతః కృతాః కందలితాః తైః, సంవర్ధితై రిత్యర్థః + 'కందళవచ్ఛబ్దా న్ణిచి ణావిష్ఠవద్భా

రితేషు దిఙ్ముఖేషు. ౧౩౬

ప. అభూ దరాజకం మ్లానసద్గణం గగనాంగణమ్,
ఆలో క్యైవ తదా శాంత మశేషం చ మహీతలమ్. ౧౩౭

గ. తతః ప్రభాతే వసిష్ఠవచసా [1]సచివాస్తైలద్రోణ్యాం [2]నిక్షిప్య

వాత్ విస్మృతే ర్లుగితి లుక్. రామస్య గుణకీర్తనేన గుర్వాజ్ఞాపరతంత్రః సత్యధర్మపరాయణోఽయం మునివ్రతచారీ వనం గతఇత్యాది సద్గుణ వర్ణనేన ద్విగుణితైః ద్విరావర్తితైః, అవరోధవధూజనపరిదేవనరవై రంతఃపురస్త్రీజనవిలాపాక్రందైః, దిఙ్ముఖేషు - హరిదంతరాళేషు, వద నేషు చేతి గమ్యతే. ముఖరితేషు వాచాలితేషుప్రతిధ్వనితేషు సత్స్వి త్యర్థః. ౧౩౬

తతః కింజాత మి త్యత ఆహ. అభూ దితి. తదాతస్మిన్సమయే న విద్యతే రాజా చంద్రో యస్మిన్ త త్తథోక్తం, కృష్ణపక్షరాత్రిత్వా చ్చంద్రరహిత మిత్యర్థః + శైషికః కప్రత్యయః. అతఏవ మ్లానః - తేజోహీన స్సద్గణో నక్షత్రమండలంయస్మిన్ త త్తథోక్తం, గగనాం గణం-నభస్థల,మాలోక్య, దృష్ట్వైవేత్యుత్ప్రేక్షా. అశేషం కృత్స్నం, మహీతలం - భూమండలంచ, అరాజకం - దశరథరహితం, అతఏవ మ్లాన స్సద్గణః సాధుజననివహో యస్మిన్ త త్తథోక్తంసత్, శాన్తం- స్తిమిత, మభూత్, + 'వాదాన్తశాంతే'త్యాదినానిపాతః, చంద్ర రా హిత్యేన గగనం యథా తేజోహీననక్షత్రకం భవతి తథా దశరథ మహారాజరాహిత్యేన భూతల మపి ఖిన్నసాధుజనమభూ దిత్యర్థః, ని. 'రాజా మృగాంకే క్షత్రియేనృపే' ఇ త్యమరః. ని. 'సన్ సత్యే విదుషి శ్రేష్ఠే సాధౌ భవతి చ త్రిషు. సత్ క్లీబమ్మృషు' ఇతి నానార్థరత్నమా లా, అతోత్ప్రేక్షాశ్లేషయో స్సాపేక్షత్వా త్సంకరః. ౧౩౭

తతఇతి. తతః - పరిదేవనానన్తరం ప్రభాతే ప్రాతఃకాలే, సచి వాః - మంత్రిణః. ని. 'మంత్రీధీసచివోఽమాత్య'ఇ త్యమరః. వసిష్ఠస్య వచసాభరతాగమనపర్యన్తమేత చ్ఛరీరంరక్షంత్వితిని యోగవచనేన,క్షితి

---

1. 'సచివా' ఇతినాస్తిక్వచిత్. 2 నిక్షిప్యక్షిప్రమేవ.

క్షితిపతేస్తనుం క్షిప్రమేవ భరతమకథితదశరథకథా ఏవానయతేతి దూతాన్ కేకయేషు ప్రేషయామాసుః. ౧౩౭

తేఽపి జితపవన [1]జవనహయసంకోచితపథాః తురగపతిపురే [2]దుస్స్వప్నదర్శనదూయమానమానసం భరతమభివన్ద్య గురు[3]నియోగం వ్యజిజ్ఞపన్. ౧౩౮

సోఽయం మాతామహేన మాతులేన యుధాజితా చాను

పతేః పరేతస్య దశరథస్య, తనుం-కళేబరం, తైలద్రోణ్యాం-తైలపూరితకాష్ఠాంబువాహిన్యాం, నిక్షిప్య - ఉచ్ఛూనత్వాదినా వైరూప్యాభావార్థమితి భావః, 'ద్రోణీ కాష్ఠాంబువాహినీ'త్యమరః, అకథితదశరథకథా - అనివేదితదశరథవృత్తాన్తాస్సన్త ఏవ, అన్యథా కార్యవిఘాతాపత్తేరితి భావః. భరతం, క్షిప్రమవిలంబితమేవ, ఆనయత - ప్రాపయత, ఇత్యాదిశ్యేతి శేషః. దూతాన్ - సందేశహారిణః, కేకయేషు-తన్నామకదేశేషు, ప్రేషయామాసుః - ప్రహితవన్తః, ని. 'స్యాత్సందేశహరో దూత' ఇత్యమరః. ౧౩౭

తేఽపీతి. తేఽపి దూతాశ్చ, జితపవనాః-పవనాధికవేగాః-జవనా - జవశీలాశ్చ+'జుచంక్రమ్యే'త్యాదినా యుచ్, యే హయా అశ్వాస్తైస్సంకోచితస్సంకోచంప్రాపిత ఇవ పంథా యేషాం తే, తథోక్తాస్సన్తః, తాదృగశ్వవేగవశాత్సంకుచితతయా ప్రతీయమానమార్గదైర్ఘ్యా ఇత్యర్థః. తురగపతేరశ్వపతేః కేకయస్య పురే - పత్తనే, దుస్స్వప్నదర్శనేన స్వపితుర్దురవస్థాశంసిస్వప్నదర్శనేన, దూయమానం-పరితప్యమానం - మానసం యస్య తం, తాదృశం, భరతమభివన్ద్య - నమస్కృత్య, గురోర్వసిష్ఠస్య నియోగం శీఘ్రమాగన్తవ్యమిత్యేవంరూపామాజ్ఞాం, వ్యజిజ్ఞపన్ - విజ్ఞాపయామాసుః. ౧౩౮

సోఽయమితి. సోఽయం భరతః, మాతామహేన-మాతుః పిత్రా కేకయేన, మాతులేన - మాతృభ్రాత్రా యుధాజితా, చానుజ్ఞాతః, కతిపయైరేవ దినైః కైశ్చిదేవాహోభిః, మాతులగృహాన్నిర్గమనదినమారభ్యాష్టమే దిన ఇత్యర్థః. తథా రామాయణే * 'అద్య

---

1 యవన. 2 దుఃఖప్రదూయ. 3 నిదేశం.

జ్ఞాతః కతిపయైరేవ దినై [1]రనిమిత్తసంపాతసాతంక స్సాకేత మాససాద.

ప. అతిచకితమతిః పురైవ పశ్య
న్పుర మయథాపురచారపౌరవర్గమ్,
న్యవిశత భరతః పరీతదూతః
[2]పితృభవనం పితృకాననా దనూనమ్. ౧౮౧
స పితర మనవేక్ష్య తత్ర మాతు
స్సదనగతః ప్రణిపత్య తా మపృచ్ఛత్,

మే సప్తమీ రాత్రి శ్చ్యుత స్యార్యకవేశ్మన' ఇతి కైకేయీం ప్రతి భరతవచనమ్, అనిమిత్తసంపాతేన - దుర్నిమిత్తపరంపరయా, సాతంక స్సభయసంభ్రమ స్సన్, సాకేత మయోధ్యా, మాససాద-ప్రాప. ౧౮౦

అతీతి. పరీతదూతః - పరివేష్టితదూతో, భరతః, పురా-పురాభావ మనతిక్రమ్య యథాపురం - యథాపూర్వం, + యథార్థే అనతిక్రమణేఽవ్యయీభావః. 'అవ్యయీభావశ్చే'తి నపుంసకత్వం. 'హ్రస్వో నపుంసకే ప్రాతిపదికస్యే'తి హ్రస్వత్వం, త న్నభవతీత్యయథాపురం తత శ్చారశబ్దేన * 'సుప్సుపే'తి సమాసః, అయథాపురం చారః ప్రచారః పరిపాటీ యస్యస తథోక్తః, పౌరాణాం వర్గః సమూహో యస్మిన్తత్తథోక్తం. శ్రీరామవనవాసరాజవిపత్తిభ్యాం విషణ్ణజనసఙ్కుల మిత్యర్థః, పుర మయోధ్యాం. పురా నికటఏవ, పశ్య న్నవలోకయన్, ని. 'స్యా త్ప్రబంధే చిరాతీతే నికటాగామికేపురే' త్యమరః, అత ఏవాతిచకితమతి రత్యంతభయసంభ్రాంతాంతఃకరణ స్సన్, పితృకాననాత్ - శ్మశానా, దనూన మన్యూనం, భూతాక్రోశభూయిష్ఠత్వాత్తత్కల్ప మిత్యర్థః, పితు ర్దశరథస్య భవనం - గృహం, న్యవిశత-ప్రవిష్టవాన్, ని. 'శ్మశానం స్యా త్పితృవన' మి త్యమరః, పుష్పితాగ్రావృత్తమ్ * 'అయుజినయుగరేఫతో యకారో యుజి చ నజౌ జరగాశ్చపుష్పితాగ్రే'తి లక్షణాత్. ౧౮౧

స ఇతి. స భరతః, తత్ర భవనే, పితరందశరథ, మనవేక్ష్యాఽదృష్ట్వా, మాతుః - కైకేయ్యాః, సదనగతో - గృహం ప్రవిష్ట స్సన్, తాం మాతరం, ప్రణిపత్య గురుజనాదరతత్పరత్వా న్నమస్కృత్య

1 అతినిమిత్తభూతసాతఙ్కః. 2 పితృభవనే పితృకాననాదనూనే.

క్వ ను మమ గతవాన్ పితేతి సైషా
పరుషతరం భరతాయ వాచ మూచే. ౧౮౨
వనచర ఇవ సాకం మైథిలీలక్ష్మణాభ్యాం
పితృవిధి మనురోద్ధుం ప్రస్థితో రామభద్రః,
తదను తవ పితా ఽభూ త్కాల ధర్మా[1]నుకూల
స్త్వ మనుభవ యథేచ్ఛం నిస్సపత్నాం ధరిత్రీమ్. ౧౮౩
మయూ రీవ మహానాగం కేకయా కేకయాత్మజా,
భారత్యా భరతం చక్రే పరిక్షుభితమానసమ్. ౧౮౪

మమ, పితా దశరథః, క్వను కుత్ర, గతవా, న్, ఇ త్యపృచ్ఛత్ పృష్ట వాన్, అథ, సైషా కైకేయీ, భరతాయ, భరతం ప్రతీ త్యర్థః, + 'క్రియాగ్రహణ మపి కర్తవ్య' మితి సంప్రదానత్వా చ్చతుర్థీ, పరుష తర మత్యంతకర్ణకఠోరం యథా తథా, వాచ, మూచే ఉక్తవతీ, వృత్తం పూర్వవత్. ౧౮౨

అ. తత్ప్రకార మే వాహ. వనచర ఇతి. రామభద్రః, మైథిలీ లక్ష్మణాభ్యాం సాకం, పితృవిధిం పితృనియోగం; అనురోద్ధు మనువ ర్తితుం, వనచరో ముని రివ, ప్రస్థితో గతః, మునివేషధారీ సన్ త్వం గ చ్ఛేతి పిత్రాజ్ఞప్త స్సన్ అరణ్యం గత ఇత్యర్థః, తదను తదనంతరం తవ, పితా దశరథః, కాలధర్మస్య మరణస్య అనుకూలః యోగ్యః అభూ జ్జాతః, మృత ఇ త్యర్థః, ని.'స్యా త్పంచతా కాలధర్మ' ఇ త్యమరః, అత, స్త్వం, నిస్సపత్నాం నిష్కంటకాం, ధరిత్రీం, యథేచ్ఛం స్వ చ్ఛందం, మనుభవ, పరిపాల యే త్యర్థః, మాలినీవృత్తమ్. ౧౮౩

మయూరీతి. కేకయాత్మజా కైకేయీ, భారత్యా ఉక్తరూపయా వాచా, భరతం, మయూరీ బర్హిణీ, + 'జాతే ర స్త్రీవిషయా దయో పధా' దితి జీష్, కేకయా స్వవాణ్యా, ని.'కేకా వాణీ మయూరస్యే' త్యమరః, మహానాగం మహాభుజంగ మివ, పరిక్షుభితమానసం క్షుబ్ధ హృదయం, చక్రే, ని. 'మయూరో బర్హిణో బర్హీ నీలకంఠో భుజంగ భు' గిత్యభిధానా న్మయూర్యా స్తద్విరోధిత్వా దితి భావః, పూర్ణోపమా లంకారః. ౧౮౪

[1] అనుయాతః.

గ. తదను భరత శ్చిరతరం విలప్య విలుప్యమానవివేకః కైకేయీ మిత్థ మకథయత్. ౧౮౫

ప. పరిణతిపరుషాణాం పాప్మనాం సన్నిపాతా
న్నహి భవసి చతుర్ణాం సా త్వ మస్మాక మంబా,
త దిహ తనయవత్యః సల్లపిష్యంతి కామం
శ్రుతిపుటరచితార్తే స్త్వాం సవిత్రీ మకీర్తేః. ౧౮౬

తదన్వితి. తదను కైకేయ్యావచనానంతరం, భరత, శ్చిరతరం బహుకాలం, విలప్య. పితృభ్రాత్రుద్దేశేన పరిదేవనం కృత్వే త్యర్థః. విలుప్యమానో లోపం ప్రాప్నువన్ వివేకో యస్య స తథోక్తః, పితృమరణ భ్రాతృప్రవ్రజనశ్రవణాలుప్తబుద్ధిస్ఫురణతయా కర్తవ్యాకర్తవ్యవిచార విధుర ఇత్యర్థః, కైకేయీం, ఇత్థ, మకథయ దవోచత్. ౧౮౫

అ. త దేవ వివృణోతి. పరిణతీత్యాదినా. హే కైకేయి, పరిణతి పరుషాణాం పర్యంతే దుర్దశాను సంధాయకానాం, పాప్మనా మేవంవిధ పాపానాం, ని. 'అస్త్రీ పంకం పుమా న్పాప్మే' త్యమరః, సన్నిపాతా త్సంఘాతా ద్ధేతో, స్సా తథాభూతా, త్వం, చతుర్ణాం శ్రీరామాదీనా, మస్మాకం, అంబా మాతా, న భవసి హి న జాయసే ఖలు, ఈదృశ్యా పాపిష్ఠా త్వ మస్మాక మమ్బా భవితుం నార్హసీ త్యర్థః, త త్తస్మాత్కారణాత్, ఇహ అస్మిన్ లోకే, తనయవత్యః పుత్రవత్యః, స్త్రియః, తథా భూతానా మేవ పరిజ్ఞానసంభవా దితిభావః, త్వాం, శ్రుతిపుటయోః శ్రోత్రగోళకయోః రచితా విహితా ఆర్తిః పీడా యయా సా తథోక్తా తస్యాః, శ్రోత్రాణా మత్యంతఖేదకారిణ్యా ఇ త్యర్థః, అకీర్తే ర్దుష్కీర్తేః, సవిత్రీ మంబాం, కామ మత్యంతం, సల్లపిష్యంతి, పాపాచారేయం కి మేత దకృత్య మకరోత్ యతో దుర్నివారాపకీర్తిమూల మభూ దిత్యన్యోన్యసంభాషణం కరిష్యంతీ త్యర్థః, ని. 'సల్లాపో భాషణం మిథ' ఇ త్యమరః, * 'సంభావితస్య చాకీర్తి ర్మరణా దతిరిచ్యత' ఇతి భగవద్వచనా దితి భావః, అత్ర కైకేయ్యా నిజమాతృత్వ మపహ్నుత్య అకీర్తిమాతృత్వ స్యారోపా దపహ్నవభేదః, ఏతదాది శ్లోకచతుష్టయం మాలినీవృత్తమ్. ౧౮౬

గ. తదను తన్ముఖా దాకృష్టదృష్టి రనుజ మిద మవాదీత్. ౧౪౮

ప. [1]అవిరళ మినవంశం దగ్ధు మాశ్రిత్య తాపం
జనమనసి కిరన్త్యాం హంత సత్యాం భవత్యామ్,
అనుసవన మపాపై ర్దేవతా పూజ్యమానా

తదితి. తదను తదనంతరం, తన్ముఖా త్కైకేయీవచనా, దాకృష్టా అపసారితా దృష్టి ర్యేన స తథోక్తః, ఈదృగపకారకారిణ్యా ముఖం కి మవలోకనీయ మితి జుగుప్సయా తదపనీతచక్షు స్సన్ని త్యర్థః, అనుజం శత్రుఘ్నం ప్రతీదం వచన, మవాదీ దవోచత్. ౧౪౮

తదేవ వివృణోతి. అవిరళమితి. భాతీతి భవత్యాం పూజ్యాయాం, + 'భాతే ర్డవతు'రి త్యౌణాదికో డవతుప్రత్యయః. 'ఉగితశ్చే' తి ఙీప్, సత్యాం సాధ్వ్యా, మస్యాం కైకేయ్యా, మితి సోల్లుంఠనోక్తిః, ని. 'సతీ సాధ్వీ పతివ్రతే' త్యమరః, అవిరళం సాంద్రం, ప్రవృద్ధ మితి యావత్, 'అవికల' మితి పాఠే వైకల్యరహిత మక్షత మి త్యర్థః, ఇనవంశం సూర్యవంశం, వేణువనం చ గమ్యతే, దగ్ధుం నాశయితుం, భస్మీకర్తుం చ, ఆశ్రి త్యాధిష్ఠాయ, జనానాం మనసి హృదయే, తాపం సంతాప మూష్మాణంచ, కిరంత్యాం విక్షిపన్త్యాం, ప్రవర్తయన్త్యాం సత్యా మి త్యర్థః, వంశవినాశకారిణ్యా స్తస్యా స్సజ్జనమనస్సంతాపహేతుత్వా దితి భావః, సవనే ష్వనుసవనం, ప్రాతరాదిసవనత్రయే పీ త్యర్థః, + విభక్త్యర్థే ఽవ్యయీభావః, అపాపై స్సుకృతిభి ర్యజమానైః, పూజ్యమానా, దేవతా, పావక ఇత్యర్థః, ఇదానీ మస్మి న్నవసరే, ఆశ్రయం కాష్ఠగుల్మాదిక మశ్నా తీ త్యాశ్రయాశః స ఇ త్యభిధానం నామధేయం, కథం, వహతి ప్రాప్నోతి, నవోఢవ్య మి త్యర్థః, సతి ప్రతిపక్షే స్వప్రతిష్ఠాయా అనిర్వాహ్యత్వా దితి భావః, ని. 'ఆశ్రయాశో బృహద్భానుః కృశానుః పావకోఽనల' ఇ త్యమరః. హంత అప్రచ్యుత స్యాస్మద్వంశ స్యేయం ప్రచ్యుతిం సంపాదితవ తీతి ఖేద ఇత్యర్థః. అతోఽపమేయ స్యాధిక్యకథనాపేక్ష యోపమానస్య పావక స్యాశ్రయాశాభిధానవహనాక్షేపా త్ప్రతీపాలంకారః * 'యత్రోపమాన స్యాక్షేపః కైమర్థ్యేన

1 అవికలమ్.

వహతి కథ మిదానీ మాశ్రయాశాభిధానమ్. ౧౪౫

అవిరత[1]కృషితాంతం వత్స మాలోక్య ధేనో
రపి తనుజశతానాం మాతు రస్రం బభూవ,
త దిహ తనయశోకం సంతరే దేకపుత్రా

కథ్యతే, య ద్వోపమేయభావోఽత్ర ప్రతీప స్స్యా దలంకృతి’ రితి
లక్షణాత్. ౧౪౫

అ. పుత్రపీడన మతిదుస్సహదుఃఖకారణ మితి దర్శయితు మితి
హాస మాహ. అవిరతేతి. అవిరతా అవిచ్ఛిన్నా మధ్యాహ్నపర్యంతేతి
యావత్. తయా కృష్యా కర్షణేన తాన్తం గ్లానం ఖిన్నం, వత్సం తన
యం, బలీవర్దా వి త్యర్థః, జాతా వేకవచనం, స్వవంశ్యత్వా ద్వత్సత్వేన
నిర్దేశః. ని. ‘వత్సో నా కుటజే వక్షే తర్ణకే తనయాదిక’ ఇతి వైజయం
తీ, ఆలోక్య దృష్ట్వా, తన్వాం జాతా స్తనుజాః, పుత్రాః తేషాం శతా
నాం, మాతుః, అనేకపుత్రజనన్యా అ పీ త్యర్థః, ధేనోః కామధేనోః,
గగనస్థాయా ఇతి శేషః అస్ర మశ్రు, బభూవ, తనయక్లేశజనితశోకవశా
ద్రుదితవ తీ త్యర్థః, ని. ‘రోదనం చాస్ర మశ్రు చే’ త్యమరః. త త్తస్మా
త్కారణా, దేకః శ్రీరామః పుత్రో యస్యా స్సా తథోక్తా ఏకపుత్రా,
కోసలేంద్రస్య పుత్రీ కౌసల్యా, ఇహాస్మి౯ లోకే, ఇదానీం, తనయశో
కం పుత్రవిరహజనితశోకం, అతిదుస్తర మితి భావః కథం కేనోపాయే
న, సంతరేత్ తరితుం శక్నుయాత్, న కేనాపి సంతరే దే వే త్యర్థః,
కథయ బ్రూహీతి విషాదాభినయవచనం. బహుపుత్రసంపన్నాఽపి
స్వర్లోకనివాసి న్యపి కామధేను రపి సాక్షా దనాత్మజ స్యాపి వత్సస్య
క్లేశ మసహమానా శోచితవతీ ఏవంభూతా కౌసల్యా శోచిష్య తీతి
కిము వక్తవ్య మిత్యర్థః, తథాశ్రీరామాయణమ్ * ‘యస్యాః పుత్ర
సహస్రాణి సాఽపి శోచతి కామధుక్, కింపున ర్యా వినా రామం కౌస
ల్యా వర్తయిష్యతి, ఏకపుత్రా చ సాధ్వీ చ వివత్సేయం త్వయాకృ
తే’తి. అత్ర కామధేన్వపేక్షయా అసారాయాః కౌసల్యాయాః శోకసం
తరణాశక్తత్వస్య కైముత్యన్యాయేన కథితత్వా దర్థాపత్తి రలంకారః,

1. తృషితార్తమ్ ——.

కథయ కథ మిదానీం కోసలేంద్రస్య పుత్రీ. ౧౪౯

అపిబ దియ మమంత్రే కాలయోగా న్నరేంద్రే
వరయుగరసనాభ్యాం ప్రాణవాయుం తదీయమ్,
అపనగర మముష్యా వర్తనం యుక్తరూపం
పితృవనవసుమత్యాం క్వాపి వల్మీకవత్యామ్. ౧౫౦

* 'ఏకస్య వస్తునో భావా ద్యత్ర వస్త్వన్యథా పతేత్, కైముత్యన్యాయత స్సా స్యా దర్థాపత్తి రలంక్రియే'తి లక్షణాత్. ౧౪౯

అపిబదితి. ఇయం కైకేయీ, భుజగీ చ ప్రతీయతే నరేంద్రే రాజ్ఞి దశరథే, విషవైద్యే చ. ని. 'నరేంద్రః పార్థివే రాజ్ఞి విషవైద్యే చ కథ్యత' ఇతి విశ్వః. కాలయోగా త్కాలవశాత్, న విద్యతే మంత్ర ఉపాయచింతనం భుజగస్తంభనమంత్రశ్చ యస్య తస్మి న్నమంత్రే, పూర్వం మంత్రసంపన్నత్వేఽపి కాలవశా త్తద్విహీనే సతీత్యర్థః. వరయుగమేవ రసనే తాభ్యాం, తదీయం నరేంద్రసంబంధినం, + 'త్యదాదీని' చేతి వృద్ధసంజ్ఞాయాం 'వృద్ధాచ్ఛ' ఇతి ఛప్రత్యయః. ప్రాణవాయు, మపిబత్ పీతవతీ, వరయుగాపదేశేన నరేంద్రం నిహతవతీ త్యర్థః, + 'పాఘ్రాధ్మే' త్యాదినా పిబాదేశః. అముష్యాః కైకేయ్యాః, నగరాదపసృత్య అపనగరం, అయోధ్యానగరం వర్జయి త్వే త్యర్థః, + 'అపపరిబహిరంచవః పంచమ్యా' ఇ త్యవ్యయీభావసమాసః. 'అవ్యయీభావశ్చే'తి నపుంసకత్వం, వల్మీకవత్యాం భుజగీనివాసోచిత వామలూరుప్రచురాయాం. ని. 'వామలూరు శ్చ నాకు శ్చ వల్మీకం పున్నపుంసక' మి త్యమరః. క్వాపి కస్యాంచిత్, పితృవనవసుమత్యాం శ్మశానభువి, వర్తన మవస్థానం యుక్తరూపం ప్రాశస్త్యేన యుక్తం, + 'ప్రశంసాయాం రూపప్', ఈదృక్క్రూరసమాచా రేయం నగరా న్నిర్వాసనీ యేత్యర్థః, అత్ర వరయుగే రసనాత్వరూపణా త్కైకేయ్యా భుజగీత్వప్రతీతేః శ్లేషసంకీర్ణైక దేశవర్తిసావయవరూపకం తథా పూర్వవాక్యార్థ స్యోత్తరవాక్యార్థం ప్రతి హేతుత్వా ద్వాక్యార్థహేతుకం కావ్యలింగ మిత్యనయో రంగాంగిభావేన సంకరః. ౧౫౦

ఏషా నికృష్టమతి రాత్మగుణోచితేషు
వంశేషు సత్సు బహుధా పిశితాశనానామ్,
మాకందశాలిని వనే విషవల్లరీవ
హా హంత కేకయకులే కథ మావిరాసీత్. ౧౫౧
జననీతివిహీనా మే జన నీతి స ధర్మవిత్,
నిరయా న్నిరయా ద్వీరో నిరయా దివ సానుజః. ౧౫౨

౯. [1]తత్ర సామాత్య [2](స్సముపేత్య) పత్యు శ్చితాధిరోహణ మభి

ఏషేతి. నికృష్టమతి ర్నీచబుద్ధి రేషా కైకేయీ, ఆత్మగుణోచితేషు నిజదుర్గుణానుగుణేషు, పిశితాశనానాం రాక్షసానాం, వంశేషు బహుధా బహుప్రకారేణ, సత్సు విద్యమానేషు, మాకందై శ్చూతవృక్షై శ్శాలతేఽభీక్ష్ణ మితి మాకందశాలిని + 'బహుళ మాభీక్ష్ణ్యే' ఇతి ణినిః. తస్మిన్, వనే ఉద్యానే, విషవల్లరీ విషమంజరీవ, ని.'వల్లరీ మంజరీ సమే' ఇత్యమరః, కేకయస్య రాజ్ఞః కులే, సకలలోకశ్లాఘ్యే, మహారాజవంశ ఇత్యర్థః. కథం కుతః, ఆవిరాసీత్ ఉదితాఽభూత్, తాదృశమహారాజకులే అస్యా ఉత్పత్తి రనుచి తేత్యర్థః, ఉపమాలంకారః. వసంతతిలకావృత్తమ్. ౧౫౧

జననీతి. వీరః దేయదానాదిషు వీర్యశాలీ, ధర్మవి ద్ధర్మజ్ఞః, స, భరతః, మే మమ, జననీ మాతా, జనానాం నీత్యా మర్యాదయా విహీనా, నేత్యుక్త్వేతి శేషః. సానుజ స్సశత్రుఘ్న స్సన్, నిరయాత్ రల యోరభేదా న్నిలయాత్ కైకేయీగృహాత్, నిరయా న్నరకా దివ,ని. 'స్యా న్నారక స్తు నరకో నిరయో దుర్గతి స్స్త్రియా' మిత్యమరః, నిరయాత్ నిరగాత్, + నిర్పూర్వాత్ 'యా ప్రాపణే' ఇత్యస్మా ద్ధాతో ర్లఙ్, ఉపమానుప్రాసయో స్సంసృష్టిః. ౧౫౨

తత్రేతి. తత్ర తస్మిన్ సమయే, భరత, స్సామాత్య స్సమంత్రివర్గ స్సన్, సముపేత్య సమీప మాగత్య, కౌసల్యాయా ఇతి శేషః. పత్యుః భర్తు ర్దశరథస్య, చితాధిరోహణ మనుగమన,మభిలషంతీం కామయమానాం. * 'ఆర్తార్తే ముదితే హృష్టా ప్రోషితే మలినా కృశా, మృతే మ్రియేత యా నారీ సా స్త్రీ జ్ఞేయా పతివ్రతే'తి. స్మృత్యా

1 తతః. 2 నైతద స్తి క్వచిత్.

లపంతీం కౌసల్యాం భరత శ్శపథశ్శతై ర్నివార్య [1]వసిష్ఠా దిష్టేన పథా దశరథాయ [2](సదా యాగశీలాయ) యాయజూకాభిప్రేతం [3]ప్రేత కృత్య మకరోత్. ౧౫౩

ప. తాతే పితృవనం యాతే యాతుం భ్రాతృవనం తదా,
భరతః ప్రార్థయామాస ప్రాంజలిః ప్రకృతీః కృతీ. ౧౫౪

గ. [4](అథ) తాభ్యాం కౌసల్యాసుమిత్రాభ్యామంతఃపురజనేన చ

తస్య పతివ్రతాధర్మత్వాదితి భావః. కౌసల్యాం, శపథశ్శతైః *'కృతా శాస్త్రానుగా బుద్ధి ర్మాభూ త్తస్య కదాచన, సత్యసంధ స్సతాం శ్రేష్ఠో య స్యార్యోఽనుమతే గత' ఇత్యాది శ్రీరామాయణోక్తానేకశపథై రి త్యర్థః, నివార్య చితాధిరోహణాభినివేశా న్నివర్త్య, వసిష్ఠేన నిజ కులాచార్యేణ మహర్షిణా ఆదిష్టేన, పథా అంత్యేష్టిమార్గేణ, సదా, యాగశీలాయ దశరథాయ, యాయజూకః అశ్వమేధాదిబహుయజ్ఞ కర్తా. ని. 'ఇజ్యాశీలో యాయజూక' ఇ త్యమరః, + 'యజజపదశాం యజ' ఇతి యజతే ర్యజంతా దూకప్రత్యయః, త స్యాభిప్రేత మభిమ తం, ప్రేతకృత్యం దహనాదిమృతసంస్కార, మకరోత్, ని. 'మృతః ప్రేతః పరాసు శ్చే'తి వైజయంతీ. ౧౫౩

అ. తతః కం జాత మి త్యత ఆహ. తాత ఇతి. కృత మనేన కృతీ కుశ లః, కృతకృత్య ఇ త్యర్థః, + 'ఇష్టాదిభ్య' శ్చేతి ఇనిప్రత్యయః, భరతః, తాతే పితరి దశరథే, పితృవనం శ్మశానం, యాతే గతే సతి, పర లోకగామిని స తీత్యర్థః, తదా తస్మిన్ సమయే, స్వయం, భ్రాతృవనం శ్రీరామాధిష్ఠితం, దండకావన మి త్యర్థః, యాతుం గంతుం, ప్రాంజ లిః కృతాంజలిస్సన్, + 'ప్రాదిభ్య' ఇత్యాదినా ప్రబద్ధోఽంజలి ర్యే నేతి బహువ్రీహిః, ప్రకృతీ రమాత్యాదీన్, ని. 'ప్రకృతి స్సహజే యోనా వమాత్యే పరమాత్మ నీ'తివిశ్వః, 'స్వామ్యమాత్యసుహృ త్కోశరాష్ట్రదుర్గబలాని చ, రాజ్యాంగాని ప్రకృతయః పౌరాణాం శ్రేణయోఽపిచే'త్యమరః, ప్రార్థయామాస యాచితవాన్. ౧౫౪

అ. తదనంతరవృత్తాన్త మాహ. అథేతి. భరతః, అనునీతః వసిష్ఠ

---

1 వసిష్ఠాధిష్ఠితేన. 2 ఏతన్నాస్తిక్వచిత్. 3 ప్రేతకృత్యమశేషం. 4 ఏతన్నాస్తిక్వచిత్.

సాక మనునీతో భరతో భవన మభజత. ౧౫౫

అథ యథావిధి విహితౌర్ధ్వదైహికం గమితచతుర్దశదివసం దివసకరకులహితేన పురో[1]హితేన నగరవృద్ధైశ్చ సార్ధ మమాత్యా స్సము

సుమన్త్రాదిభిః ప్రార్థిత స్సన్, తాభ్యాం మాతృత్వేన ప్రసిద్ధాభ్యాం కౌసల్యాసుమిత్రాభ్యాం, కైకేయ్యా అనాదరాభిభూతత్వా దితి భావః, తథాన్తఃపురజనేన, అన్యేన రాజావరోధవధూజనేన చ సాకం, భవనం గృహం, అభజత ప్రవివేశ. ౧౫౫

అథేతి. అథ గృహప్రవేశానన్తరం, విధి మనతిక్రమ్య యథావిధి యథాశాస్త్రం, + 'యథాసాదృశ్యే' ఇత్యవ్యయీభావః. †ఊర్ధ్వం దేహా ద్భవ మౌర్ధ్వదైహికం పరలోకక్రియాం, ని. 'మృతార్థం తదహే దానం త్రిషు స్యా దౌర్ధ్వదైహిక' మి త్యమరః + 'ఊర్ధ్వదేహాచ్చే'తి వక్తవ్యా ట్ఠక్. అనుశతికాదే రాకృతిగణత్వా దుభయపదవృద్ధిః, విహిత మాచరిత మౌర్ధ్వదైహికం యేన తం తథోక్తం, గమితా నీతా శ్చతుర్దశసఙ్ఖ్యాకా దివసా యేన తం, భరతం, అమా సహ వసన్తీ త్యమాత్యాః మన్త్రిణః, + అవ్యయాత్త్యప్, దివసకరకులహితేన, పురోహితేన వసిష్ఠేన, తథా, నగరే పత్తనే యేవృద్ధా జ్ఞానవిద్యావయోవృద్ధాః తై శ్చ, సార్ధం, సముపేత్య - సమీప మాగత్య, ముకుటస్య రాజచిహ్నస్య కోటీరస్య ధారణాయ, భరతం, ప్రార్థయామాసుః యాచితవన్తః, మూర్ధాభిషిక్తో భూత్వా భువం పరిపాలయే త్యనునీతవన్త ఇత్యర్థః, నను 'క్షత్రియస్య షోడశాహా' నీతి షోడశాహాశౌచసద్భావాత్ కథం చతుర్దశదివసమి త్యుచ్యత ఇతి చేత్సత్యం. * 'క్షత్రియ స్తు దశాహేన స్వకర్మనిరత శ్శుచి'రిత్యాది విశేషశాస్త్రానుసారేణ దశాహే నాశౌచనివృత్తౌ ద్వాదశేఽహని శ్రాద్ధం కృతవా నితి మన్తవ్యం. చతుర్దశదివస మితి తు వాస్తవత్వా దవిరోధః. తథాచ

---

†దేహా దూర్ధ్వ మూర్ధ్వదేహః + రాజదన్తాదిః, ఊర్ధ్వదేహే భవం ఔర్ధ్వదైహికం + అధ్యాత్మాదిత్వా ట్ఠఞ్. అనుశతికాదిత్వా దుభయపద వృద్ధిః, కేచి దుత్తరపద వృద్ధిం నేచ్ఛన్తీ త్యమరసుధాయామ్.

1 హితకరై ర్నగరవృద్ధైః.

పేత్య ముకుటభరణాయ భరతం ప్రార్థయామాసుః. ౧౪౭

తత స్తా న్నిర్బధ్నతో భరతః ప్రత్యవాదీత్. ౧౪౮

ప. బహుభి రిహ కిముక్తై స్త్యక్త సౌమిత్రి[1]వృత్తి
ర్మకుట [2]మపి వహేయం యుష్మదాజ్ఞా హి పూజ్యా,

రామాయణమ్. * 'తతో దశాహేఽతిగతే కృతశౌచో నృపాత్మజః, ద్వాదశేఽహని సంప్రాప్తే శ్రాద్ధకర్మా ణ్యకారయత్'. తథా. 'తతః ప్రభాతసమయే దివసే చ చతుర్దశే, సమేత్య రాజ కర్తారో భరతం వాక్య మబ్రువ' న్నితి * తతః ప్రభాతసమయే దివసేఽథ త్రయోదశే, విలలాప మహాబాహు ర్భరత శ్శోకమూర్ఛిత' ఇతి. త్రయోదశేఽహ్ని భరతస్య శోకవిహ్వలత్వేన ప్రసాదయితు మయుక్తత్వా 'ద్దివసేచచతుర్దశ'ఇతి శ్రీరామాయణే ఉక్తమ్. అత్ర తు గమిత చతుర్దశదివస మిత్యనేన చతుర్దశ స్యాప్యహ్నో గమితత్వా త్పంచదశేఽహ్న్యాయాతం. తథా చ శ్రీరామాయణవిరోధ ఇతి చేత్. తర్హి యద్యపి విరోధో దుర్వారః తథాఽపి యథాకథంచి దుపాంత్యన్యాయేన చతుర్దశ దివసఏవ పరిణమయితవ్యమ్. యద్వా గమిత ఇత్యత్ర వర్తమానార్థే క్తప్రత్యయే క్రియమాణే గమితో గమ్యమానః నీయమానఇతి యావత్. చతుర్దశః దివసో యేన త మితి చతుర్దశదివస ఏవ పర్యవస్యతి తథా న కోఽపి విరోధ ఇత్యల మతిప్రసంగేన. ౧౪౭

తతః ప్రార్థనానన్తరం, నిర్బధ్నతః ముకుటభరణార్థం నిర్బంధం కుర్వతః, తా న్సమాత్యాన్, ప్రత్యవాదీత్ ఉవాచ. ౧౪౮

తదేవాహ. బహుభిరితి. ఇహేదానీం, బహుభి రనేకై, రుక్తైః ఉక్తిభిః, + భావే క్తః. కిం నకించి దపీత్యర్థః. వృథా కాలక్షేపావహత్వా దితి భావః. కింతు త్యక్తా విసృష్టా సౌమిత్రే ర్లక్ష్మణస్య వృత్తి ర్వర్తనం శ్రీరామకైంకర్యరూపం యేనస తథోక్త స్సన్, ముకుట మపి, వహేయం ధారయేయం, రాజ్యాధిపత్య మంగీకుర్యా మిత్యర్థః, అపి శబ్ద స్సంభావనాయాం, కుతః, యుష్మాక మాప్తానాం భవతా మాజ్ఞా నియోగః, పూజ్యా హి మాననీయా ఖలు, అవశ్యకర్తవ్యేత్యర్థః,

1 వృత్తి. 2 అథ.

మమ పర మవకాశః పర్ణశాలానుకూలః
క్వచి దపి విపులాయాం నాస్తి చే ద్దండకాయామ్. ౧౫౭

గ. ఇత్యుక్త్వా [1]శ్రీరామసేవోత్సుకమనా నిశ్చక్రామ. తత్ర. ౧౫౮

ప. [2]అనుపధి రచయిత్వా సత్పథే పాంసులత్వం
[3]సుజననయనసౌఖ్యప్రాతికూల్యం చ కృత్వా,
నరపతిగృహమధ్యా త్తూర్ణ ముద్ఘూర్ణమానా

కథం చేత్, విపులాయాం విస్తృతాయాం దండకాయాం, క్వచిత్కుత్రచి దపి, మమ, పర్ణశాలానుకూలః పర్ణశాలానిర్మాణానుగుణః, తావన్మాత్రక ఇ త్యర్థః. అవకాశోఽంతరం పర మత్యంతం, నాస్తి చేత్, తదా, వహేయ మితి సంబంధః. అతో లక్ష్మణవత్ శ్రీరామకైంకర్యతత్పరే ణైవ మయా భూయతే న తు ముకుటభరణాదర వ తేతి తాత్పర్యమ్. ౧౫౭

ఇతీతి. ఇత్యనేనప్రకారేణ, ఉక్త్వా, శ్రీరామసేవోత్సుకం శ్రీరామకైంకర్యోత్కంఠితం మనః చిత్తం యస్య స, తథోక్తస్సన్, నిశ్చక్రామ నిర్జగామ, గృహా దితి శేషః. తత్రేతి. తత్ర తస్మిన్ భరతనిర్గమన సమయే. ౧౫౮

అనుపధీతి. అనుపధి అకపటం, అగూఢ మితి యావత్. క్రియావిశేషణమేతత్. ని. 'కపటోఽస్త్రీ వ్యాజదంభోపధయ' ఇ త్యమరః. సత్పథే శ్రీరామాభిషేకాచరణరూపసాధుమార్గే, అన్యత్ర, సతాం నక్షత్రాణాం పంథా స్తస్మి న్నాకాశే, + 'ఋక్పూ' రిత్యాదినా సమాసాంతః. పాంసవో దోషా అస్యా స్సంతీతి పాంసులా. ని. 'స్వైరిణీ పాంసులా చ స్యా' దిత్యమరః, + సిధ్మాదిత్వా ల్లచ్ప్రత్యయః, తస్యాభావ స్తత్త్వం తద్వ్యాఘాతకరణరూపదోషకారిత్వ మి త్యర్థః + 'త్వతలో ర్గుణవచన' స్యేతి పుంవద్భావో వక్తవ్యః, అన్యత్ర, పాంసవః పరాగా అస్య సంతీతి పాంసులః తద్భావ స్తత్త్వం, రచయిత్వా ప్రకటయిత్వా, ఆపాద్య చ, అత ఏవ సుజననయనసౌఖ్యప్రాతికూల్యం సజ్జననేత్రోత్సవవిఘాతం, అన్యత్ర సుష్ఠు జనానాం నయనసౌఖ్యస్య నేత్రసుఖస్థితేః ప్రాతికూల్యం విరోధం చ, కృత్వా, ఉద్ఘూర్ణమానా పరిభ్రమమాణా, ఏకతోఽన్యత్రత్వా

1 రామ. 2 అనవధి. 3 భువన.

కుటిలగతి రుదస్థా న్మంథరా నామ వాత్యా. ౧౬౦
కేశహస్తం స్వహస్తేన గృహీత్వా తద్వధోద్యతమ్,
కౌసల్యా వారయామాస క్రుద్ధం రామానుజానుజమ్. ౧౬౧

గ. తత స్సాన్తఃపురజన ఏవ పురా న్నిర్గత్య శిల్పివర్గసమీకృత సరణి ర్భరతః [1](పురతః) ప్రసృతనరగజరథతురగచరణక్షుణ్ణక్షోణీతలసము

దన్యత్ర స్వాభావ్యా చ్చేతిభావః. కుటిలగతి ర్వక్రగతిః, ఏకత్ర కుబ్జత్వా దన్యత్ర తాదృక్చక్రిచంక్రమణశీలత్వా చ్చేతిభావః, మంథరా నామ మంథ రేతి ప్రసిద్ధా, వాత్యా వాతసంహతిః, + 'పాశాదిభ్యో యః' ఇతి యప్రత్యయః, నరపతిగృహమధ్యాత్ రాజభవనాంతరాత్, తూర్ణం క్షిప్రం, ముదస్థా దుత్థితవతీ, నిర్గతవతీ త్యర్థః. + 'ఉదోఽనూర్ధ్వకర్మణి' త్యేతస్య ప్రత్యుదాహరణ మేతత్. అత్ర ప్రకృతాప్రకృతగతః శ్లేషాలంకారః. * 'ప్రకృతాప్రకృతోభయగత ముక్తం చే చ్ఛబ్దమాత్రసాధర్మ్యం. శ్లేషోఽయం శ్లిష్టత్వం న త్వ త్రాద్యద్వయే నాంత్య' ఇతి లక్షణాత్. ౧౬౦

కేశహస్తమితి. తత స్తదనంతరం, క్రుద్ధం తద్దర్శనా త్కోపోద్రిక్తం, అతఏవ, స్వహస్తేన నిజకరేణ, కేశహస్తం మంథరాకేశకలాపం. ని. 'పాశః పక్ష శ్చ హస్త శ్చ కలాపార్థాః కచాత్పర' ఇత్యమరః, గృహీత్వా, తస్యాః మంథరాయాః వధే ఉద్యత ముద్యుక్తం, ఈదృక్పాపిష్ఠాయా వధేన స్త్రీహత్యాదోషో న ప్రసజ్యే తేతి తద్విధ్వంసనే విహితాగ్రహ మిత్యర్థః. రామానుజస్య భరతస్య, లక్ష్మణస్యవా, అనుజం శత్రుఘ్నం, కౌసల్యా, వారయామాస, కి మనేన క్షుద్రదాసీనిగ్రహే ణేతి తన్నిర్బంధాభినివేశా న్నివారితవ తీత్యర్థః, ఏతే నాస్యాస్సాధ్వీజనోచితదయాసౌశీల్యాదిగుణసంపత్తి స్సూచి తేతి మంతవ్యమ్. ౧౬౧

తత ఇతి. తతః తదనంతరమ్, భరత, స్సాంతఃపురజన ఏవ కౌసల్యాద్యంతఃపురస్త్రీసహిత స్స న్నేవ, శిల్పివర్గేణ ఖనకవర్ధకి వృక్షతక్షకప్రముఖశిల్పినివహేన సమీకృతా గర్తపాషాణగుల్మాదినిరసనేన ఋజూకృతా సరణి ర్మార్గో యస్య స, తథోక్తస్సన్, పురతః ఖుర

1 ఏతన్నాస్తి క్వచిత్.

త్కీర్ణేన రేణునికురుంబేణ జంబాలయ న్నంబరగంగాం గంగాం చ సుమంత్రభణితగుణనివహగుహానుమత్యా నిస్తీర్య దూరా దేవాశ్రమ ద్వారి నివేశితబలభారో భరద్వాజాభివందన మకరోత్. ౧౬౨

సోఽయం ప్రీతమనా ముని ర్భరద్వాజో భరతం జననీజన మపి

స్తాత్, ప్రసృత్వానాం ప్రవృత్తానాం నరాణాం గజానాం రథానాం తురగాణాం చ చరణైః పాదైః క్షుణ్ణ మవదారితం యత్ క్షోణీతలం తస్మా త్సముత్కీర్ణేన సముత్థితేన, రేణునికురుంబేణ పాంసుభరేణ, అంబరగంగా మాకాశగంగాం, జంబాలయన్ జంబాలవతీం, కుర్వన్, పంకిలయ న్నిత్యర్థః, అసంబంధే సంబంధరూపాతిశయోక్తిః. ని. 'నిషద్వర స్తు జంబాలః పంకోఽస్త్రీ శాదకర్దమా' విత్యమరః + జంబాలశబ్దా త్త త్కరోతీతి ణ్యంతా ల్లట శ్శత్రాదేశః. తథా సుమంత్రేణ భణితో వర్ణితః గుణనివహ స్సౌశీల్యసౌహార్దాది సద్గుణసంపత్తి ర్యస్య తథోక్తస్య గుహస్య నిషాదనాథ స్యానుమత్యాంగీకారేణ, గంగాం, భూతలవాహినీం చ, నిస్తీర్య తీర్త్వా, అత్రాస్మాభిః క్రియమాణ మతిథిసత్కారం పరిగృహ్య పునర్గంతవ్య మితి ప్రార్థయమానం గుహం సాంత్వవచనైః ప్రసాద్య తదనుమత్యా తేనస హైవ గంగాం సంతీ ర్యేత్యర్థః. దూరా ద్దూరత ఏవ విప్రకృష్టదేశ ఏవ, మహర్షే రవరోధభయా దితి భావః + 'దూరాంతికార్థేభ్యో ద్వితీయా చే'తి చకారా త్పంచమీ, ఆశ్రమద్వారే తపోవనప్రతిహారప్రదేశే, నివేశితబలభార స్సంస్థాపితసేనానివహ స్సన్, మహర్ష్యాశ్రమపీడాభయా త్క్రోశా దేవ విసృష్టసైన్య ఇత్యర్థః, తథా శ్రీరామాయణమ్. * 'భరద్వాజాశ్రమం దృష్ట్వా క్రోశా దేవ నరర్షభః, బలం సర్వ మవస్థాప్య జగామ సపురోహిత' ఇతి. అథ, భరద్వాజస్య మునే రభివందనం పాదవందన, మకరోత్. ౧౬౨

స ఇతి. సోఽయం, ముని ర్మననశీలః, భరద్వాజః, ప్రీతమనా స్సంతుష్టాంతఃకరణ స్సన్, భరతం, జననీజన మపి కౌసల్యాదిభరతమాతృజనం చ, ప్రత్యేకం వివిక్త, మాలోక్య, దయాదృష్ట్యాఽనుగృహ్యేత్యర్థః, సేనాం, భరతచమూమ, ప్యుపహాయ, ఆనీయతా మిత సేనే

ప్రత్యేక మాలోక్య సేనా[1]మప్యాహూయ యథోచిత మాతిథ్య మకురుత. ౧౬౩

ప. తథాఽఽతిథ్యం చక్రే భరతబలభాజాం తనుభృతాం
భరద్వాజ స్సోఽయం భ్రుకుటిభటకల్పాఖిలసురః,
తప స్తప్త్వా ఘోరం దివి సుమనస స్తత్ఫలభుజో
యథా తేషాం తోషం క్షణ మభిలషేయు స్మునికృతమ్. ౧౬౪

తి భరత మాజ్ఞాప్య, తద్భృత్యముఖే నాకారయి త్వే త్యర్థః, యథోచితం యథార్హం, మాతిథ్య మతిథిసత్కారం, అకురుత కృతవాన్. ౧౬౩

అ. తత్ప్రకార మేవ వర్ణయతి. తథేతి. భ్రుకుట్యా భ్రూభఙ్గమాత్రేణైవ హేతునా ఈషదసమాప్తా భటా భటకల్పాః కింకరప్రాయా ఇతి యావత్ + 'ఈషదసమాప్తౌ కల్ప బ్దేశ్య దేశీయరః' ఇతి కల్పప్ప్రత్యయః, ని. 'కల్ప బ్దేశ్య శ్చ దేశీయః ప్రత్యయాః కించిదూనకే' త్యమరః, తే అఖిలసురా అఖిలదేవా యస్య స తథోక్తః, లోకత్రయే ప్యస్యాసాధ్యం న కించి దస్తీతి భావః. అత ఏవ సోఽయం భరద్వాజః, భరతస్య బలభాజాం చమూచరాణాం, + భజో ణ్విః, తనుభృతాం శరీరిణాం, తథా తేన ప్రకారేణ, ఆతిథ్యం అభ్యఙ్గస్నానవాసోగన్ధమాల్యాలంకారమృష్టాన్నపానాద్యతిథిసత్కారం, చక్రే చకార, + 'అతిథేర్ణ్య' ఇతి తాదర్థ్యే ణ్యప్రత్యయః. కథం చకారే త్యత ఆహ, ఘోరం దుష్కరం. తపః వ్రతోపవాసాదిరూపం, తప్త్వా కృత్వా, సుమనసో దేవా స్సన్తః, అతఏవ దివి స్వర్గే, తత్ఫలభుజః తస్య తపసః ఫలభుజః రంభాసంభోగాదిఫలభోక్తారః, పురుషాః, మునికృతం భరద్వాజేన విహితం, తేషాం భరతచమూచరాణాం, తోష మానన్దం, క్షణం క్షణమాత్రం, యథాఽభిలషేయుః క్షణమాత్రమ పీదృక్పరితోషోఽస్మాకం సంభవే ద్యది, తర్హి కృతార్థాభవే మేతి యథా వాంఛేయు, స్తథా చకారే త్యర్థః. సర్వేఽపి చమూచరా మునికృతాతిథ్యవశా త్స్వర్గసుఖా ద ప్యధికం సుఖ మనుబభూవు రి త్యర్థః. అత్ర స్వర్గిణాం తత్పరితోషణాభిలషణాసంబన్ధేఽపి తత్సంబన్ధోక్తే రతిశయోక్తిభేదః. శిఖరిణీ వృత్తమ్. 'రసై రుద్రై శ్ఛిన్నా యమనసభలాగ శ్శిఖరిణీ'తి లక్షణాత్.

1 అస్యాహూయ.

గ. ఇతి తద్దినం దినశతకల్పం తత్ర నీత్వా మునే ర్నిదేశేన [1]సర్వే చిత్రకూటవనోద్దేశ మువిశన్. ౧౬౫

తత్ర సన్య స్తసైన్య స్తతఇతో గుహేన సహ రామ మన్విష్యన్ హవ్యగంధినా గంధవహేన [2]హోమధూమేన చ దూరా దేవ విభావ్య మాన [3]మచలమృగగణం అదృశ్యరూపాభి ర్వనదేవతాభి రవకీర్యమాణ బలికుసుమ [4]మశేషపిశితాశనపిశాచోచ్చాటనమంత్రాయమాణలక్ష్మణ

ఇతీతి. ఇ త్యనేనప్రకారేణ, తద్దినం మునిదర్శనదివసం, దినశత కల్పం, శ్రీరామదర్శనౌత్సుక్యా ద్బహుదినతుల్య మి త్యర్థః. ‡ తత్ర భరద్వాజాశ్రమే నీత్వా గమయిత్వా. అథ మునేః నిదేశేన భరద్వాజాజ్ఞయా, సర్వే భరతాదయ, శ్చిత్రకూటస్య పర్వతస్య, వనోద్దేశం వనప్రదేశ, మవిశన్ ప్రవిష్టవంతః. ౧౬౫

తత్రేతి. భరతః, తత్ర వనోద్దేశ ఏవ, సన్య స్తసైన్య స్స్థాపితసైన్య స్సన్, శ్రీరామమన స్యన్యథా ప్రతీ త్యనుదయార్థ మితి భావః, తథా గుహేన సహ గహనమార్గవేదినా నిషాదాధిపేన సాకం, తతఇతః ప్రదేశే, రామ, మన్విష్య న్మృగయన్, హూయత ఇతి హవ్య మాజ్యాది తద్గంధోఽస్యా స్తీతి తథోక్తేన హవ్యగన్ధినా, గంధవహేన వాయునా, హోమధూమేన ఔపాసనాద్యగ్నిసూచకహోమధూమేన చ, దూరా ద్విప్రకృష్టదేశ ఏవ, విభావ్యమాన మనుమీయమానం, అచలాః నిర్భయదేశత్వా దచలాయమానా మృగగణాః హరిణాదిమృగ యూథాని, యస్మిన్ తం, అదృశ్యరూపాభి రంతర్హితాకారాభి ర్వనదేవతాభి ర్వనాభిమానినీభి ర్దేవతాభిః అవకీర్యమాణాని విక్షిప్యమాణాని బలికుసుమాని పూజోపహారపుష్పాణి యస్మిన్ తం, వనదేవతానా మప్యర్చనీయ మి త్యర్థః. ని. 'కరోపహారయోః పుంసి బలి' రిత్యమరః, అశేషాస్సమస్తా యే పిశితాశనాః, క్ర

‡ స్యురుత్తరపదేత్వమీ, నిభసంకాశనీకాశప్రతీకాశోపమాదయఇత్యత్ర ఆదిశబ్ద పరిగృహీతకల్పశబ్దేన సహాస్వపదవిగ్రహః.

1 సర్వేపి. 2 ధూమగన్ధేన. 3 అచపలమృగ. 4 అశేషిత.

చాపఘోషశ్రవణ సముచితసామీప్యదేశం నూతనపరికల్పితపర్ణశాలా వాస్తవ్య వైఖానసకుటుంబినీ [1]నిబిరీసభూభాగం అనోకహశాఖావలం బమానవల్కలాజిన [2]మమరతరుశాఖాపచిత్రై రంబరచరపతి[3]కరకిసలయ విముక్తైః అభినవపల్లవభంగశబలై రవిరలైః కుసుమనికరై రభ్యర్చ్య

వ్యాదా స్తఏవ పిశాచా భూతగ్రహవిశేషా స్తేషా ముచ్చాటనమంత్ర వదాచర న్నుచ్చాటనమంత్రాయమాణో * యోలక్ష్మణ చాపఘో షః సౌమిత్రిధనుష్టంకారః తచ్ఛ్రవణస్య తదాకర్ణనస్యసముచితో యో గ్య స్సామీప్యప్రదేశః ప్రాంతభూమి ర్యస్యతం; నిరంతరలక్ష్మణచాప ఘోషఘుమఘుమాయమానసమీపదేశ మిత్యర్థః. నూతనపరికల్పి తాః శ్రీరామసహవాసేన కృతార్థత్వసంపాదనార్థం ప్రత్యగ్రం నిర్మి తా స్తాసు పర్ణశాలాసు వసం తీతి వాస్తవ్యా వసంతః + 'వసే స్తవ్య త్కర్తరి ణిచ్చేతి కర్తరి తవ్యప్రత్యయో వృద్ధి శ్చ. వైఖానసా స్తపో విశేషలబ్ధసంజ్ఞా స్తాపసవిశేషాః, యద్వా, బ్రహ్మణో నఖజాతా వైఖా నసాః. † 'యేనఖా స్తే వైఖానసా' ఇతి శ్రుతేః, యద్వా, విఖనసము నినా ప్రోక్తం సూత్ర మధికృత్య తస్మార్గానుసారిణో వైఖానసాః నూ తనపరికల్పితపర్ణశాలావాస్తవ్యా శ్చ తే వైఖానసా శ్చ తేషాం కు టుంబిన్యః పురంధ్ర్యః తాభి ర్నిబిరీసః నిబిడో భూభాగో భూప్రదే శో యస్య తం. ని.'నిబిడం నిబిరీసం చ దృఢం గాఢం ప్రచక్షత' ఇతి వైజయంతీ × 'నేర్బిడజ్బిరీసచా' ఇతినిశ్శబ్దా ద్బిరీస చ్ప్రత్యయః,'నిబి డితేతిపాఠే నిబిడశబ్దా న్నిరుక్తా త్తత్కరో తీతి ణిచి కర్మణి క్తః,సాం ద్రీకృ తే త్యర్థః,అనోకహానాం వృక్షాణాం శాఖాసు లంబమానాని స్రం సమానసంస్థానకాని వల్కలాని చీరవసనా న్యజినాని కృష్ణాజినాని చ యస్మింతం, తథా. అమరతరుశాఖాఖ్యః కల్పవృక్షశాఖాభ్యః అపచిత్రై ర్విలూనైః, అంబరచరపతయః సిద్ధగంధర్వాదిఖేచరాధీశ్వరా ఇంద్రా దయః తేషాం కరకిలయవిముక్తైః పాణిపల్లవవికీర్ణైః, అభినవపల్లవభంగ శబలైః బాలప్రవాళశకలమిశ్రణకర్బురవర్ణైః. ని. 'చిత్రకింమీరకల్మాష

† మంత్రవదా చరతీత్యర్థే + 'కర్తుః క్యఙ్సలోప శ్చే'తిక్యఙన్తా ల్లట శ్శానచ్.

1 నిబిడిత. 2 అముం తరుశాఖారచిత్రైః. 3 పృతనాగణకర.

మానజానకీ నివాసతరుమూలవేదిక మాలక్ష్యమాణ ఖడ్గకార్ముక నిషంగ మతిథిజనసపర్యా పర్యుత్సుకసౌమిత్రిసమాహృత కందమూలఫల కలితైకదేశమవినాభూతజనకదుహితృచరణనళినవిన్యాస మపహసిత[1]సాకేతరామణీయకం రామాశ్రమం భరత స్ససంభ్రమ మభజత. ౧౬౬

ప. అథావాసం శాంతే రకృతసుకృతానా మసులభం
నవాంభోదశ్యామం నళిననయనం వల్కలధరం,

శబలైతాశ్చకర్బుర' ఇత్యమరః. అవిరళై స్సాంద్రైః, కుసుమనికరైః పుష్పనికురుంబైః, అభ్యర్చ్యమానా సంపూజ్యమానా జానకీనివాసతరుమూలవేదికా సీతానికేతనవృక్షాధఃప్రదేశవితర్దికా యస్మిం స్తం,ని, 'స్యాద్వితర్దిస్తు వేదికే'త్యమరః ఆలక్ష్యమాణాః పరిదృశ్యమానాః,ఖడ్గకార్ముకనిషంగా యస్మిం స్తం. అతిథిజనానాం సపర్యాయాం పర్యుత్సుకేన ప్రోత్సాహవతా సౌమిత్రిణా సమాహృతై రానీతైః,కందమూలఫలైః కలిత స్సమృద్ధః ఏకదేశో యస్య తం కన్దావర్తులమూలపిండాః,మూలాని దీర్ఘాకారాణీతివివేకః. అవినాభూతాః నిరంతరానువృత్తాః జనకదుహితృచరణనళినవిన్యాసాః జానకీపాదపద్మముద్రాః యస్మిం స్తం. అత ఏవ అపహసితం పరిహాసితం ధిక్కృతమితియావత్ తత్సాకేతరామణీయక మయోధ్యాపుర సౌభాగ్యం యేనతం + రమణీయస్యభావో రామణీయకం యోపధాద్గురూపోత్తమాద్వుఞ్. రామాశ్రమం శ్రీరామనివాసస్థానం, సంభ్రమేణ సంతోషజనితవేగేన, సహితం యస్మిన్ కర్మణి తద్యథాభవతి తథాససంభ్రమం. అభజత ప్రాప, అత్ర సాకేత రామణీయకస్యాపహసితత్వాసంబంధేపి తత్సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిభేదః. ౧౬౬

అథేతి. అథాశ్రమభజనానంతరం, శాంతే రావాసం శమైకనికేతనం అకృతసుకృతానా మనాచరితపుణ్యకర్మణాం జనానా, మసులభం దుష్ప్రాపం, నవాంభోదశ్యామం నీలమేఘకోమలాంగం, నళిననయనం పుండరీకాక్షం, వల్కలధరం వల్కలవస్త్రధారిణం, జటాజూట ఏవ ఆపీడః శేఖరో యస్య తం. ని. 'శిఖా స్వాపీడశేఖరా'వి త్యమరః. భుజగ

---

1 సాకేతమ్.

జటాజూటాపీడం భుజగపతిభోగోపమభుజం
దదర్శ శ్రీమంతం విపినభువి సీతాసహచరమ్. ౧౬౭
తత స్తస్యోపాంతే జనకయజనాధీనజననాం
వసందేవైదేహీం రజనికరలేఖామివ నవామ్,
అరణ్యానాం పుణ్యా త్పదకమలముద్రాపరిచయా

పతేరాదిశేషస్య భోగః కాయః సఏవ ఉపమా సదృశః యయో స్తౌ తాదృశౌ భుజౌ యస్య తం, ఉపమోపమానం స్యాది త్యత్ర పఠితో పమాశబ్దస్య నిత్యస్త్రీలింగస్య సదృశసాదృశ్యోభయార్థకత్వాత్, వృత్తాయతపీవరబాహు మిత్యర్థః, † శ్రీమంతం సహజశోభాసంపన్నం + నిత్యయోగే మతుప్, సీతాసహచరం జానకీసమేతం, శ్రీరామం, విపినభువి కాంతారసీమ్ని, దదర్శ, ఏతదాదిశ్లోకత్రయం శిఖరిణీవృత్తం. ౧౬౭

తత ఇతి. తతః శ్రీరామదర్శనానంతరం, తస్య శ్రీరామస్యోపాంతే పార్శ్వదేశే, నవాం నూతనాం, రజనికరరేఖాం చంద్రకలా మివ స్థితా, మిత్యుత్ప్రేక్షా, భూలోకగతాయా శ్చంద్రకలాయా అప్రసిద్ధత్వా న్నోపమా, ‡ జనకస్య రాజ్ఞో యజనాధీనం యజ్ఞాయత్తం జననం జన్మ యస్యా స్తాం, హలముఖకృష్టజనకయజ్ఞక్షేత్రసముత్పన్నా మి త్యర్థః. ని. 'అధీనో నిఘ్న ఆయత్తః' ఇత్యమరః, తథా పుణ్యాత్పవిత్రాత్, పదకమల ముద్రాపరిచయాత్ నిజపాదపద్మవిన్యాససంస్థానాద్ధేతోః, అరణ్యానాం విపినానాం, ని. 'అట వ్యరణ్యం విపిన' మిత్యమరః, అవికలం దృఢంయథాతథా, అయోధ్యాసధ్రీచీ మయోధ్యాసహచరీం, తత్సదృశీ మి త్యర్థః, అతఏవోపమాలంకారః, అవస్థాం దశాం,విదధతీం, సంపాదయంతీ మిత్యర్థః, యత్ర నిజసంచార స్తత్రైవా యోధ్యాపురస ద్భావాదితి భావః, + దధాతే శ్శత 'ర్యుగిత శ్చే'తి జీప్ 'నాభ్య

† యద్వా, భుజగపతిభోగస్య సదృశౌ భోగోపమౌ తాదృశౌ భుజౌ యస్యతం, 'వాచ్య లింగా' ఇత్యారభ్య, 'స్యురు త్తరపదే త్వమీ, నిభసంకాశనీకాశ ప్రతీకాశోపమాదయ' ఇత్యుక్తేః, ప్రకృతే విశేష్యనిఘ్నేన సదృశార్థకోపమశబ్దే నాస్యపదవిగ్రహః.

‡ యదాయ ముపమానాంశో లోకసిద్ధి మపేక్షతే, తదోప మైవ యేనేవశబ్దస్సాధర్మ్యవాచకః. యదా పున రయం లోకా దసిద్ధేః కవికల్పితః, తత్రోత్ప్రేక్షైవ యేనేవ శబ్దస్సంభావనాపరః' ఇతిహరివచనాత్.

దయోధ్యాసధ్రీచీ మవికల మవస్థాం విదధతీమ్. ౧౬౭

స్వతస్సిద్ధం యస్మి న్నితరదురవాపం విజయతే
సుమిత్రాపుత్రత్వా దపి జగతి రామానుజపదమ్,
యదీయాఙ్ఘ్రిద్వంద్వప్రతినిధి భవే దంబుజయుగం

స్తాచ్ఛతు'రితి సుమభావః. వైదేహీం జానకీం, వవందే నమశ్చకార, శ్రీరామస్య దర్శనం సీతాయా శ్చ వందనం చేతి నైతచ్చోద్య ముద్భావనీయం. శ్రీరామాపేక్షయాఽపి తత్ప్రత్యాసత్త్యం పరమపతివ్రతాయాం తస్యా మే వాత్యంతాదరసంభవా దితి భావః + 'సధ్రీచీ' మిత్యత్ర సహాంచతీతి సధ్రీచీ అంచతేః 'ఋత్విగి'త్యాదినాక్విన్ ప్రత్యయః 'సహస్యసధ్రి'రితి సహశబ్దస్య సధ్ర్యాదేశః. 'అనిదితా' మిత్యాదినా నకారలోపః. అచఇత్యకారలోపే 'చా'వితిదీర్ఘః. 'ఉగితశ్చే'తిఙీప్, ఉక్తాలంకారయోః పరస్పరనైరపేక్ష్యా త్సంసృష్టిః. ౧౬౭

స్వతస్సిద్ధ మితి. ఇతరదురవాపం భ్రాత్రంతరదుష్ప్రాపం, భిన్నోదరదుర్లభ మిత్యర్థః, † రామానుజఇతి పదం శబ్దః యస్మిన్ లక్ష్మణే సుమిత్రాపుత్రత్వాత్ సపత్నీమాతృజన్యత్వేన భిన్నోదరత్వా దపీత్యర్థః, కౌసల్యాగర్భసంభూతత్వాభావే పీ త్యపిశబ్దార్థః. తథాత్వే రామానుజత్వస్య స్వతస్సిద్ధత్వే అవివాద ఏ వేతి భావః. యద్వా, సుమిత్రాయా అపుత్రత్వా దీషత్పుత్రత్వాత్ అస్య సుమిత్రాగర్భసముద్భూతత్వమాత్రమేవ పుత్రలాభఫలస్య తు కౌసల్యాగామిత్వా దితి భావః, అత్రాపి రవధారణార్థకః, అథవా, సుమిత్ర మకృత్రిమసుహృత్ అపుత్రఈషత్పుత్రః పుత్రకల్ప ఇత్యర్థః 'పితృసమో జ్యేష్ఠ'ఇతి న్యాయస్యాత్రైవ ప్రసిద్ధత్వా దితి భావః;సుమిత్రం చాసా వాపుత్ర శ్చేతి విశేషణసమాసః తస్య భావ స్తత్త్వాత్, అన్యస్యైతాదృశత్వాభావా దిత్యపిశబ్దార్థః, యద్వా, సుమిత్రాపుత్రత్వాత్ సుమిత్రాపుత్రత్వంవిహాయేత్యర్థః + 'ల్యబ్లోపే కర్మ ణ్యధికరణే చే'తి పంచమీ, అత్రాపిరేవకారార్థకః, స్వతస్సిద్ధం నిసర్గసిద్ధం సత్, జగతి లోకే, విజ

---

† 'రామానుజ స్త్వాదిశేషే లక్ష్మణేఽపి ధనంజయ' ఇత్యభిధానా ద్రామానుజశబ్దస్య తత్రైవ రూఢేః స్వతస్సిద్ధం సదితరదురవాపం విజయతే ఇత్యన్వయః. రూఢ్యా స్వతస్సిద్ధత్వ మత్ర, అన్యత్ర రూఢ్యభావా త్తయా తదితరదురవవాపత్వం చ సిద్ధమ్.

నిశీథే నిర్నిద్రం యది తమపి సాక్షాదకృత సః. ౧౬౯

౫. తదనంతరం మరుపథే [1]పృథుతరగ్రీష్మోష్మణి దైవాత్కృతోప
లంభ మంభోరుహతటాకం సుధా[2]సారపూరితాపం భూరితాపః సతృష్ణ
ఇవ కృష్ణసారో భరత స్సరభసం సముపేత్య రామం [3]పాదయో ర్ని

యతే సర్వోత్కర్షేణ వర్తతే, 'ఫలాన్యర్థాశ్శోలభ్యతే' ఇతి న్యాయా దితి
భావః, + 'విపరాభ్యాం జే'రిత్యాత్మనేపదం. తథా, అంబుజయుగం అ
రవిందయుగ్మం, కర్తృ, నిశీథే అర్ధరాత్రే, ని. 'అర్ధరాత్రనిశీథౌ ద్వౌ'
విత్యమరః, నిర్నిద్రం యది ప్రఫుల్లంచేత్, యస్య లక్ష్మణస్య సంబంధి
యదీయం, తచ్చతత్, అక్షిద్వంద్వం నేత్రయుగళంచ, తస్య ప్రతినిధి
ఉపమానం. భవేత్ స్యాత్ నా స్యోపమానంకించిత్పశ్యామ ఇతి భా
వః, ఏతేన లక్ష్మణస్య సర్వదా నిద్రారాహిత్యం సూచ్యతే, తం లక్ష్మ
ణమపి, సః భరతః, సాక్షాదకృత ప్రత్యక్షీ చకార, అపశ్య దిత్యర్థః. +
కరోతే ర్లుఙి సిచః కిత్వా న్న గుణః 'హ్రస్వాదంగా'దితి సలోపః, అ
త్రాంబుజయుగస్య నిశీథే నిర్నిద్రత్వాసంబంధే ఽపి తత్సంభావనయా
సంబంధకథనా దతిశయోక్తిః; తదేతత్, + 'పుష్పం ప్రవాళోపహితం
యది స్యా'దిత్యా ద్యుదాహృత్యాలంకారసర్వస్వకారః స్పష్టీచకార.

తదనంతరమితి. తదనన్తరం శ్రీరామసీతాలక్ష్మణదర్శనానంత
రం, పృథుతరోఽత్యంతబహుళః గ్రీష్మోష్మా గ్రీష్మర్తుజనితసంతాపో
యస్మిన్ తస్మిన్, దుస్సహసంతాపకారిణీత్యర్థః, మరుపథే ఊషరస్థల
వర్త్మని, నిర్జలదేశ ఇతి యావత్, + 'ఋక్పూరి' త్యాదినా సమాసాం
తః, దైవా ద్భాగ్యవశాత్. ని. 'దైవం దిష్టం భాగధేయం భాగ్య' మి
త్యమరః, కృతోపలంభ, ముపలబ్ధిం ప్రాప్త మిత్యర్థః, సుధాయా అ
మృతస్య సార ఇవ సార ఉత్కృష్టాంశో యాసాం తాః పూరితాః పరి
పూర్ణాశ్చ + కర్తరి క్తః, ఆపో యస్మిన్ తం, అమృతప్రాయ పయఃపరిపూ
ర్ణ మిత్యర్థః, + 'ఋక్పూ'రిత్యాదినాసమాసాంతః, అంభోరుహతటాకం

† యదీయాక్షిద్వంద్వం ప్రతినిధి ర్యస్యేతి బహువ్రీహిః పుంసి ప్రతినిధిరి త్యు
క్త్యా తస్య నిత్యపుంస్త్వాత్. ఉపమానస్య కమలద్వంద్వస్యోపమేయత్వప్రకల్పనా త్ప్ర
తీపాలంకారః * 'ప్రతీప ముపమాన స్యోపమేయ త్వప్రకల్పన' మితి లక్షణాత్.

1 ప్రథితతర. 2 ధారా. 3 నిపత్యపాదయోశ్చిరతర.

పత్య చిరం రుదన్ దశరథకథా మపి కథయిత్వా మైథిలీసహితాయ సలక్ష్మణాయ రామాయ శోకమూర్ఛాం ప్రాయచ్ఛత్. [1](జననీజనో ఽపి తత్రనిపత్య సుచిర మరోదీత్). ౧౭౦

ప. వేలోల్లంఘన మేతేషాం శోకోదన్వతి తన్వతి,
అగస్త్యాయిత మేతస్మి న్వసిష్ఠే నాత్మవేదినా. ౧౭౧

గ. తతః [2]ప్రతిపద్య సంజ్ఞా మనుజ్ఞమా గురో రమరసరితి విరచిత

పద్మసరోవిశేషం, భూరితాపః బహుళసంతాపః, అతఏవ సతృష్ణః పిపాసాతురః, కృష్ణసారో హరిణవిశేష, ఇవేత్యుపమా భరతః, సరభసం సవేగంయథాతథా, ని. 'రభసో వేగహర్షయో'రి త్యమరః, రామం, సముపేత్య ప్రాప్య, పాదయో,ర్నిపత్య, చిరం,రుదన్, రోదనం కుర్వన్,దశరథస్య, కథాం పరలోకయాత్రారూపాం, వార్తామపి, కథయిత్వా, మైథిలీసహితాయ, సలక్ష్మణాయ, రామాయ, శోకేన యా మూర్ఛా తాం, ప్రాయచ్ఛత్ దత్తవాన్, భరతముఖాత్ దశరథపరలోకయాత్రాం శ్రుత్వా సీతారామలక్ష్మణాః శోకవశా న్మూర్ఛాం ప్రాపు రిత్యర్థః, + 'పాఘ్రాధ్మే'త్యాదినా దాణో యచ్ఛాదేశః. (జననీజనోఽపీత్యాదిస్పష్టం, తతకిమిత్యత ఆహ). ౧౭౦

వేలేతి. ఏతేషాం శ్రీరామాదీనాం, సంబన్ధిని, ఏతస్మిన్ పూర్వోక్తే, శోకఉదన్వానివేత్యుపమితిసమాసః, అగస్త్యాయిత మిత్యుపమాలింగాత్ తస్మిన్ శోకోదన్వతి దుఃఖసాగరే, + 'ఉదన్వానుదధా చే'తి నిపాతనాత్సాధుః, వేలోల్లంఘనం కూలాతివర్తనం, మర్యాదాతిక్రమణంచ, ని. 'అబ్ధ్యంబువికృతౌ వేలాకాలమర్యాదయో రపీ' త్యమరః; తన్వతికుర్వతి, ఉద్వేలేసతీ త్యర్థః, ఆత్మవేదినా ఆత్మతత్త్వజ్ఞేన, శోకాపనయకో విదేనేత్యర్థః వసిష్ఠేన మహర్షిణా, అగస్త్యేనేవాచరిత మగస్త్యాయితం, కుంభసంభవోఽంభోధిమివ వసిష్ఠ స్తదీయశోకసంరంభం స్తంభితవా నిత్యర్థః + 'కర్తుఃక్యఙ్సలోపశ్చే'తిక్యఙ్. 'అకృత్సార్వధాతుకయోర్దీర్ఘ 'ఇతి దీర్ఘః,తతో భావే క్తః,ఉపమాలంకారః. ౧౭౧

తత ఇతి. తత స్తదనంతరం, సంజ్ఞాం చేతనాం, ప్రతిపద్య ప్రా

1 ఏతన్నాస్తిక్వచిత్. 2 ప్రపద్య.

సముచితనివాపకృత్యం ప్రణిపత్య [1]రామం ప్రతినివర్తయితుం భరతః [2]ప్రావర్తత. ౧౭౭

వికర్తనకులస్య యదనుకూలం గుణగణస్య యదనుగుణంయశో రూపస్య యదనురూపం [3]సమాచారస్య యత్సముచితంప్రాచీనభాగ్యస్య

స్య, ప్రతిబుద్ధ్యేత్యర్థః. ని. 'సంజ్ఞా నామని గాయత్ర్యాం చేతనాయాం రవిస్త్రియా' మితి విశ్వః, గురో రనుజ్ఞయా వసిష్ఠనిదేశేన, అమరసరితి గంగాయాం, విరచిత మాచరితం సముచితం న్యాయ్యం తత్కాలోచితం వా నివాపకృత్యం పితృతర్పణకర్మ యేన తం, * 'ఇదం భుంక్ష్వ మహారాజ ప్రీతో యదశనా వయం, యదన్నః పురుషో భవతి తదన్నా స్తస్య దేవతాః' ఇతి శ్రీరామాయణోక్తరీత్యా, తదానీం సంభవద్భిః పదార్థై ర్నిర్వర్తితపితృయజ్ఞ మిత్యర్థః, రామం, ప్రణిపత్య నమస్కృత్య, భరతః, ప్రతినివర్తయితుం వనవాసా త్ప్రత్యావర్తయితుం; ప్రావర్తత ప్రవృత్తోఽభూత్, శ్రీరామప్రతినివర్తనార్థం విజ్ఞాపయితు ముపాక్రమ తేత్యర్థః. ౧౭౭

తత్ప్రకారమేవ వివృణోతి.వికర్తనేతి.అత్రానుకూలాదిశబ్దానాం ప్రాయశ స్తావ దేకార్థకత్వం. తథాపి కించిద్వ్యాఖ్యాయతే. వికర్తనకుల స్యార్కవంశస్య. ని. 'వికర్తనార్కమార్తండ'ేత్యమరః, యత్. యాదృగితి సర్వత్ర యచ్ఛబ్దార్థః, అనుకూలం సమ్మతం, గుణగణస్య విద్యావినయాదిసంపత్తేః, యదనుగుణ మనువృత్తం, యోగ్య మిత్యర్థః, యశోరూపస్య ప్రశస్తయశసః, + ప్రశంసాయాం రూపప్ 'ప్రశంసావచనై శ్చే'తి సమాసః. య,దనురూప మర్హం, సమాచారస్య సమ్యగాచారస్య, య త్సముచితం న్యాయ్యం, ప్రాచీనభాగ్యస్య పురాతనపుణ్యస్య, యత్, యోగ్యం యుక్తం, లోకగర్హణాయా లోకాపవాదస్య, య, దసర్హ మయోగ్యం లోకనిందానివర్తకం యాదృగి త్యర్థః శ్రుతస్య, శాస్త్రస్య, య, త్సదృశం,సమాన మవిరుద్ధ మిత్యర్థః, ని. 'శ్రుతం శాస్త్రావధృతయో' రిత్యమరః తాదృశం తాదృక్ప్రకార మేవ,విధేయప్రాధాన్యా త్పుల్లింగనిర్దేశః, ఆశయ మభిప్రాయం, ని. 'ఆశయ స్స్వ

1 రామమసకృత్ప్రవర్తయితుం. 2 ప్రార్థయత్. 3 సమయాచారస్యేతిపాఠే సంప్రదాయాచరణస్యేత్యర్థః.

య ద్యోగం లోక[1]గర్హణాయా యదనర్హం శ్రుతస్య యత్సదృశం
తాదృశ మాశయం ప్రకాశయంతీ భరతోపజ్ఞం విజ్ఞాపనా. ౧౭౩

తత్‌క్షణం క్షణప్రభాభంగురలక్ష్మీసమావేశలక్షణే క్షోణీపతిశతధృతోజ్ఝితే ముకుటే విఘటితాశం [2]సాదరం ప్రణిపత్య మాంపాదుకాభ్యాం పరిష్కురుతం యువా మితి రఘువర[3]చరణౌ స్వయ మేవ

దభిప్రాయే మానసాధారయో రపీ'తి విశ్వః ప్రకాశయంతీ, ప్రకటయంతీ విజ్ఞాపనా ప్రార్థనా, + ఉపజ్ఞాయత ఇత్యుపజ్ఞా ఆద్యజ్ఞానవిషయః + 'ఆతశ్చోపసర్గే' ఇతి కర్మణ్యఙ్ప్రత్యయః, భరతస్యోపజ్ఞా భరతోపజ్ఞం భరతేనాదాజ్ఞాతే త్యర్థః + కర్తరి షష్ఠ్యా సమాసే 'ఉపజ్ఞోపక్రమ' మిత్యాదినా నపుంసకత్వం, ని. 'ఉపజ్ఞోపక్రమాంతాశ్చ తదాదిత్వప్రకాశన' ఇ త్యమరః మహాకులీనత్వాదిగుణసంపన్నత్వస్య యథా యుక్తం స్యాత్తథా భరతో విజ్ఞాపితవా నితి ఫలితార్థః, శ్రీరామప్రతినివర్తనార్థం అనన్యసాధారణీం విజ్ఞాపనాం కృతవా నితి తాత్పర్యమ్. ౧౭౩

తతః కింజాత మి త్యత ఆహ. తత్‌క్షణ మితి. తస్మిన్నేవ క్షణే తత్‌క్షణం, + 'అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా'. క్షణం ప్రభా ద్యుతిర్యస్యాస్సా క్షణప్రభా విద్యుత్ తద్వ ద్భంగురా భంగశీలా అతిచంచలేత్యర్థః + 'భంజభాసమిదో ఘురచ్' తస్యా లక్ష్మ్యాః రాజ్యశ్రియః సమావేశస్య సంప్రాప్తేః లక్షణే చిహ్నే, తథా, క్షోణీపతిశతై రనేకక్షోణీపతిభిః ధృతంచ త దుజ్ఝితం త్యక్తం చేతి స్నాతానులిప్తవ + 'పూర్వకాలే'త్యాదినా సమాసః, తస్మిన్ విశేషణద్వయే నాపి హేయత్వం సూచ్యతే. ముకుటే కోటీరే, విఘటితాశం త్యక్తస్పృహం, భరతస్యోత్తమాంగం శిరః, ని. 'ఉత్తమాంగం శిర శ్శీర్ష' మి త్యమరః. అత ఏవ, సాదరం సగౌరవం, ప్రణిపత్య సమస్కృత్య, యువాం, పాదుకాభ్యాం, భవదీయాభ్యాం, పరిష్కురుతం, మా మలంకురుతం, న హి మే తద్వ్యతిరేకేన ముకుట మలంకార ఇతి భావః + 'సంపర్యుపేభ్యః కరోతౌ భూషణ' ఇతి సుట్. కరోతే ర్లోణ్మధ్యమపురుషద్వివచనం, ఇత్యేవం రఘువరచరణౌ రఘునాయకపాదౌ, స్వయ మే వో త్తమాంగ మేవ,
ప్రార్థ్య యాచయిత్వా, ప్రతిశ్రయితుం నిజప్రార్థనా మంగీకర్తుం, ని.

1 గర్హణీయాయ. 2 రామంప్రణిపత్యసాదరం. 3 చరణద్వయం.

పాార్థ్య[1]ప్రతిశ్రుతుం స్థండిలశాయి[2]చరిత మివ బభార భరత స్యోత్త మాంగమ్. ౧౨౪

ప. [3]త్వయా మయా చ[4]క ర్తవ్య స్సత్యవాచః పితు [5]ర్విధిః,
ఇతి ప్రత్యాదిశద్రామో భారతీ మపి భారతీం. ౧౨౫

గ. [6](తత్ర)జాబాలిప్రార్థనాయా మపి వ్యర్థాయామ్. ౧౨౬

'అంగీకారాభ్యుపగమప్రతిశ్రవసమాధయ' ఇత్యమరః. స్థండిలే భూతలే శేతే(వ్రతవశా దితి స్థండిలశాయీ. ని.'య స్థండిలే వ్రతవశా చ్ఛేతే స్థండిలశాయ్యసౌ'సావి త్యమరః + 'స్థండిలా చ్ఛయితరి వ్రత'ఇతి ణినిః తస్య. యచ్చరిత మాచరణం స్థండిలశాయిత్వరూపం,త ద్బభారే, వేత్యు త్ప్రేక్షా. యథా కశ్చిద్వ్రతీ స్వేష్టదేవతాయా యావదనుగ్రహ మథ శ్శయనే(వ్రతనియమాదితాత్పర్యే ణావతిష్ఠతే తథా భరతస్యోత్త మాంగమపి శ్రీరామచరణనికటే పాదుకాదానరూపానుగ్రహాపర్యం తంనిప త్యాతిష్ఠ దిత్యుత్ప్రేక్షార్థః. ౧౨౪

అ. తత శ్శ్రీరామః కిమకరో దిత్యతఆహ. త్వయేతి. సత్య వాచ స్సత్యవచనస్య, పితుర్దశరథస్య, విధిః, చతుర్దశవత్సరావధికభూపరి పాలనవనవాసనియోగ ఇత్యర్థః, త్వయా, మయా చ, పుత్రాభ్యా మావాభ్యా మిత్యర్థః, కర్తవ్యః అవశ్యంవిధేయః, అన్యథా దోషస్మ రణా దితి భావః., ఇత్యుక్త్వేతి శేషః. భారతీంభరతసంబంధినీ మపి, భారతీం ప్రార్థనావాచం, ప్రత్యాదిశ త్ప్రత్యాఖ్యాతవాన్, పుత్రస్య పిత్రాజ్ఞోల్లంఘన మనుచిత మతోఽవశ్యంమయా నియతకాలంవనేవ ర్త వ్యంత్వయా చప్రజాపరిపాలనతత్పరేణభవితవ్యమితినిరాకృతవా నిత్యర్థః, తాదృగ్వినయాదిసద్గుణసంపన్నస్యభరత స్యైవ ప్రార్థనాం ప్రత్యాఖ్యాత వాన్ కిము తాన్య స్యేతి కింవక్తవ్య మస్య సత్యప్రతిజ్ఞాపరిపాలకత్వ మ పీత్యపిశబ్దార్థః. ౧౨౫

అథకిం త త్రాహ. తత్రేతి. తత్ర తస్మిన్సమయే. జాబాలీతి. అత్రరామాయణం.+'ఆశ్వాసయంతం భరతంజాబాలి ర్బ్రాహ్మణోత్త మః(అలోక్యేతి శేషః)ఉవాచ రామం ధర్మజ్ఞం ధర్మాపేత మిదం వచః.

1 పరిరచయితుం. 2 చరణమివ. 3 ఏతత్పూర్వం-'తథాహి' ఇతిక్వచిత్. 4 కర్త వ్యమ్. 5 వచః. 6 ఏతన్నాస్తిక్వచిత్.

ప. భరతస్తదనుప్రార్థ్య లేభే లాభవిదాంవరః,
కాకుత్స్థపాదుకాకారం [1]మహార్ఘంముకుటద్వయమ్. ౧౭౭
స ఏష సానుజః ప్రాయాదయోధ్యాం భ్రాతృశాసనాత్,

సాధు రాఘవ మాభూత్తే బుద్ధిరేవం నిరర్థికా, ప్రాకృతస్య నరస్యేవ హ్యార్యబుద్ధే స్తపస్వినః. కఃకస్య పురుషో బంధుః కిమాప్యం కస్య కేనచిత్, యదేకో జాయతే జంతురేక ఏవ వినశ్యతి, తస్మాన్మాతా పితా చేతి రామ సజ్జేత యోనరః. ఉన్మత్త ఇవ స జ్ఞేయో నాస్తి కశ్చిద్ధి కస్యచి'దిత్యేవంభూతాయాం జాబాలేర్మహర్షేః ప్రార్థనాయాంయాచ్ఞాయా మపి, వ్యర్థాయా మనంగీకృతాయాం సత్యాం, జాబాలివచనేపి నిరాకృతే సతీ త్యర్థః. మహర్షేరపి వచనం నాంగీకృతం కిముతాన్యస్యేత్యపిశబ్దార్థః, భరతప్రార్థనానంగీకారసముచ్చయార్థకో వా. ౧౭౬

భరతఇతి. తదను జాబాలిప్రార్థనానంతరం, లాభవిదా మధికఫలప్రాప్తివ్యవహారపరిజ్ఞాతౄణాం, + విదేర్ జ్ఞానార్థా త్సంపదాదిత్వాత్క్విప్, వరః. శ్రేష్ఠః, ని. 'దైవాద్వృతే వరః శ్రేష్ఠ' ఇత్యమరః, భరతః, ప్రార్థ్య, * 'అధిరోహార్య పాదాభ్యాం పాదుకే హేమభూషితే, ఏతే హి సర్వలోకస్య యోగక్షేమం విధాస్యత' ఇతి రామాయణోక్తరీత్యా, యాచయిత్వా, కాకుత్స్థస్య శ్రీరామస్య, పాదుకాభ్యాం, మహార్ఘ మమూల్యం, ని. 'మూల్యే పూజావిధా వర్ఘ' ఇత్యమరః, ముకుటద్వయం కోటీరయుగళం, లేభే ప్రాప, కిమేతే నాపకర్షావహేన రాజలక్షణకోటీరే ణేతి పరిహృత్యోత్కర్షావహం మస్తకాలంకారోత్తమం పాదుకాద్వయం స్వీకృతవా నిత్యర్థః, ధర్మిష్ఠం జ్యేష్ఠం పరిత్యజ్యరాజ్యపరిపాలన మపూజ్యమితి మత్వా తదీయపాదుకాద్వయపురస్కారేణ రాజ్యం కర్తుం తద్ద్వయం సంగృహీతవా నితి భావః. అత్రలాభవిద్వరపదార్థస్య విశేషణగత్యా ముకుటద్వయప్రాప్తిపదార్థహేతుత్వాత్ పదార్థహేతుకం కావ్యలింగ మలంకారః. * 'హేతోర్వాక్యపదార్థత్వే కావ్యలింగ ముదాహృత' మితి లక్షణాత్. ౧౭౭

అనంతరవృత్తాంత మాహ, సఇతి. సఏష భరత, స్సానుజ స్సశత్రుఘ్నస్సన్, భ్రాతృశాసనా చ్ఛ్రీరామనియోగాత్, అయోధ్యాం,

---

[1] మహార్ఘమ్.

అటవీం పితృసందేశాద్యయౌ రామస్సలక్ష్మణః. ౧౭

విలంఘ్య వివిధాన్ దేశాన్ భరతో ధృతవల్కలః,

విషయం [1]స్వముపాశ్రిత్య విషయే విముఖోఽభవత్. ౧౮

౯. తతశ్చాయం యావదార్యస్య ప్రత్యాగమనం తావదయో

పాఽరియా త్పారిపత్, తథా, రామస్సలక్ష్మణస్సన్, పితృనియోగాత్పితృశాసనాత్, అటవీం దండకారణ్యం, యయౌ. యథా శ్రీరామస్య పితాఽఽజ్ఞాపరిపాలనీయత్వేన గరిష్ఠా, తథా భరతస్య భ్రాత్రాజ్ఞేతి భావః. ఏతేన భరతస్య పితాఽఽజ్ఞాపేక్షయాపి భ్రాత్రాజ్ఞైవ గరీయసీతి సూచ్యతే. ౧౭

విలంఘ్యేతి. భరతః ధృతవల్కలస్సన్, జ్యేష్ఠే ధర్మిష్ఠే వల్కలధారిణిసతి మమ సమీచీనవస్త్రధారణమయుక్తమితి పరిధృతవల్కలవసన ఇత్యర్థః వివిధాన్నానావిధాన్, దేశాన్, భరద్వాజాశ్రమాదిప్రదేశాన్, జనపదాన్వా, విలంఘ్యాతిక్రమ్య, తతః, స్వం స్వకీయం, విషయం కోసలదేశ, ముపాశ్రిత్య, విషయే రాజార్హభోగే, విముఖో నిరాస్థోఽభవత్ భ్రాతృవత్కందమూలఫలాహారేణ శరీరయాత్రాతత్పరోఽభూదిత్యర్థః అత్రాయం ధ్వనిః, భరతో నామ కశ్చన మునిః వివిధాన్ తిర్యఙ్మనుష్యాదిరూపేణ బహుప్రకారాన్ దిశ్యంత ఇతి దేశాన్ శరీరాణి విలంఘ్య తత్తత్కర్మానుసారేణ తత్తచ్ఛరీరోపాధ్యవచ్ఛిన్నతయా యావత్కర్మానుభవం స్థిత్వా తత్తత్కర్మక్షయే తాని సర్వాణ్యతిక్రమ్యేత్యర్థః. ధృతవల్కలః చరమశరీరావచ్ఛిన్నదశాయాం వైరాగ్యాద్వల్కలధారీ సన్ స్వం స్వహృదయాకాశాంతస్థం విషయం జ్ఞేయతయా నిర్దిష్టం చిదానందాత్మకం బ్రహ్మోపాశ్రిత్య కుతశ్చిద్భాగ్యోదయాద్ధ్యానగోచరంకృత్వా విషయే తుచ్ఛే సాంసారికసుఖే విముఖః విరక్తోఽభవత్, అత్రాభిధాయాః ప్రకృతార్థనియంత్రణాదప్రకృతమునిగోచరశబ్దమూలోఽయం ధ్వని రితి సంక్షేపః. ౧౮

తత ఇతి. తతస్తదనంతర, మయం భరతః, యావత్ యావత్పర్యంతం, ఆర్యస్య శ్రీరామస్య, ప్రత్యాగమనం ప్రత్యావృత్తిః, తావత్ తావత్పర్యంతం, అయోధ్యాం నగరిం, + 'అధిశీఙ్స్థాసాంకర్మే'తి కర్మ

[1] సముపాశ్రిత్య.

ధ్యాం నాధ్యాస్యే, తస్మిన్నవధి మతిక్రమ్య చిరాయతి సతి సద్య ఏవాశ్రయాశ మాశ్రిత్యా[1]పి ప్రాణాన్నందయిష్యామీతి నందిగ్రామసంజ్ఞమాశ్రమ మశిశ్రియత్. ౧౮౦

దాశరథి రపి శమధనజనకథితనిశిచరగణ [2](రచిత) కదనపరిహరణాయ గహనజఠర మవజగాహే. ౧౮౧

త్వం, నాధ్యాస్యే నాధితిష్ఠామి, సతి వనవాసిని జ్యేష్ఠే. తత్ర రాజ్యస్యాకర్తు మనర్హత్వాదితి భావః. తథా, తస్మిన్ శ్రీరామే, అవధిం చతుర్దశవత్సరాత్మకమర్యాదా, మతిక్రమ్యోల్లంఘ్య, †చిరాయతిసతి, సశీఘ్రం నాయాతి చేదిత్యర్థః, సద్యఏవ-అవిలంబేనైవ, ఆశ్రయ మశ్నాతీ త్యాశ్రయాశ మనలం, ఆశ్రిత్యాపి, ప్రాణాన్, నందయిష్యామి - సంతోషయిష్యామి, తదనంతరవిరహస్యాగ్నిప్రవేశా దప్యత్యంతదుస్సహత్వా దితి భావః, ప్రాణపరితోషకోపాయాం తరాత్యంతాభావసూచకోఽయ మపిశబ్దః. ఇతి ప్రతిజ్ఞా యేతి శేషః. నందిగ్రామ ఇతి సంజ్ఞా నామధేయం యస్య తం, ఆశ్రమం-తపోఽర్హ నివాసం, అశిశ్రియత్ ఆశ్రితవాన్, తత్రార్య పాదుకయోః రాజ్యాభిషేకం కృత్వా తత్పరతంత్రయా రాజ్యం పరిపాలయ న్నతిష్ఠ దిత్యర్థః, + శ్రయతే ర్లుఙి 'ణిశ్రిద్రుస్రుభ్యః కర్తరి చఙి'తి చఙ్. చఙిచేతి ద్విత్వం, నను * 'అసూర్యా నామ తే లోకా అంధేన తమసా వృతాః, తాం స్తే ప్రేత్యాభిగచ్ఛంతి యే కేచాత్మహనోజనా' ఇతి శ్రుతే రాత్మహంతౄణాం మహాసర్థశ్రవణాద్ధర్మశాస్త్రరహస్యాభిజ్ఞోఽయంభరతః కథమాశ్రయాశాశ్రయణరూపప్రతిజ్ఞాం కృతవానితి చే త్సత్యం. ఏవం కథయతి భగవతీశ్రుతిః. తథాప్యాతురస్య భరతస్యాత్యంతసౌభ్రాత్రప్రదర్శనార్థకత్వాదిత్థం ప్రతి జ్ఞేతి వేదితవ్యమ్. ౧౮౦

దాశరథిరితి. దాశరథిః - శ్రీరామోఽపి, శమధనజనైర్మహర్షిభిః, కథితం - నివేదితం, నిశిచరగణరచితం - రాక్షసనివహాకృతం, యత్కదన మాశ్రమోపప్లవరూపం తస్య పరిహరణాయ - నిరసనార్థం,

---

†(భావలక్షణసప్తమ్యాః 'గోషుదుహ్యమానాసుగత' ఇత్యాదౌ జ్ఞాప్యజ్ఞాపకభావః. 'పాథసి పీతే తృష్ణాశామ్యతీ' త్యాదౌ హేతుహేతుమద్భావః, ప్రకృతే శ్రీరామాగమనవిలంబస్యాగ్నిప్రవేశహేతుత్వా ద్ధేతుహేతుమద్భావోఽర్థః.

---

1 ప్రాణానపినన్దయిష్యామి. 2 ఏతన్నాస్తిక్వచిత్.

ప. విస్తీర్ణాక్షై ర్విపినహరిణై ర్వీతభీతిప్రరోహై
ర్దర్భగ్రాసేఽప్యకృతరుచిభి స్సస్పృహం వీక్ష్యమాణః,
రామః ప్రాప్య ప్రకృతిమహితం స్థాన మత్రే ర్మహర్షే
ర్జగ్రాహాస్య ప్రముదితధియః ప్రేమవర్యాం సపర్యాం. ౧౮-౨

మహోపద్రవకారిరాక్షససంహరణేన మహర్షీన్ స్వస్థాన్ కర్తు మిత్యర్థః, గహనజఠరం - కాంతారాంతరాళం, అవజగాహే ప్రవివేశ. ౧౮-౧

విస్తీర్ణేతి. రామః, వీతోఽపగతో భీతిప్రరోహో భయావిర్భావో యేషాం తైః, ప్రసన్నత్వాది గుణదర్శనజనితవిస్రంభా దనుత్పన్నభయై రిత్యర్థః, అతఏవ, విస్తీర్ణాన్యౌత్సుక్యా ద్విస్తారితా న్యక్షీణి యేషాం తైః+'బహువ్రీహౌ సక్థ్యక్ష్ణో స్స్వాంగాత్షచ్'. తథా దర్భాణాం గ్రాసే - కబళేఽపి, అకృతరుచిభిరవిహితాదరైః, శ్రీరామదివ్యమూర్తిదర్శనవ్యాసంగా న్నిజదేహయాత్రాయా మప్యాసక్తిరహితై రిత్యర్థః, విపినహరిణైః - అరణ్యమృగవిశేషైః, సస్పృహం - సాభిలాషం యథాతథా, వీక్ష్యమాణః - అవలోక్యమానస్సన్, శ్రుతిభవపద్మభవప్రముఖానా మప్యగోచరో భగవాన్ సీతాలక్ష్మణోపేత శ్శ్రీరామః పంగూపరిగంగాప్రవాహావ దస్మాకం పురతః ప్రాదురాసీ దితి సకలజగన్మోహనదివ్యమంగళవిగ్రహదర్శనానన్దవిచ్ఛేదభయేన నిమేషరహితై ర్నేత్రై ర్విశిష్టమృగాదిభి రపి సవిస్మయం పరిదృశ్యమాన ఇత్యర్థః, తిరశ్చా మప్యయం విలోకనీయః కిముతాన్యేషా మితి భావః, ప్రకృత్యా- స్వభావేనైవ, మహితం - పూజ్యం, అత్రే రత్రినామ్నో, మహర్షేః - ఋషిశ్రేష్ఠస్య, స్థాన మాశ్రమం, ప్రాప్య, ప్రముదితధియః-నిజాగమనాత్సంతుష్టాంతఃకరణస్య, అస్యాత్రిమహర్షేస్సంబంధినీం, ప్రేమవర్యాం - ప్రీతిపూర్వకత్వా దుత్కృష్టాం, సపర్యా మతిథిపూజాం, జగ్రాహ - స్వీకృతవాన్, యథార్హాతిథిసత్కారాచరణతత్పరేణ మహర్షిణా యావదుత్సాహం సంభావితాం - పూజాం, గృహీతవా నిత్యర్థః. ని. 'పూజా నమస్యాఽపచితి స్సపర్యార్చార్హణా స్సమా' ఇత్యమరః, సకలలోకపూజ్య స్యాస్య భగవతో రఘునందనస్య మహర్షిపూజ్యత్వం యుక్తమే వేతి భావః. ౧౮-౨

గ. సీతా మ ప్యనసూయాభిధానా తస్య పత్నీ స్వభూషణై రతోషయత్. ౧౮౩

ప. ఖండనాయ వసుధావధూమనః
పుండరీకతుహినత్విషాం ద్విషామ్,

అ. తతఃకిమత ఆహ. సీతామపీతి. అనసూయేత్యభిధాన మాఖ్యా యస్యాస్సా తథోక్తా, తస్య మహర్షేరత్రేః, పత్నీ భార్యా, సీతాం శ్రీరామధర్మపత్నీమపి, స్వభూషణైః స్వకీయాలంకారైః, అతోషయ దమోదయత్, వస్త్రమాల్యాదిదానేన సంభావయామాసే త్యర్థః, సాధ్వీమణే స్సాధ్వీమణితోషణం యుక్త మితి భావః, తథా రామాయణం * 'ఇదం దివ్యం వరం మాల్యం వస్త్ర మాభరణాని చ, అంగ రాగం చ వైదేహి మహార్హం చ విలేపనమ్. మయా దత్త మిదం సీతే తవ గాత్రాణి శోభయే'దితి. ౧౮౩

ఖండనాయేతి. రాఘవః రఘువంశోద్భవః, శ్రీరామః, వసు ధైవ వధూః భార్యా తత్త్వత స్తస్య శ్రీమహావిష్ణుత్వేన భూపతిత్వా దితి భావః. తస్యా మన ఏవ పుండరీకం సితాంభోజం. సి. 'పుండరీకం సితాంభోజ'మి త్యమరః, తస్య తుహినత్విషాం హిమకరాణాం, చంద్రాణా మితి యావత్, చంద్రవ త్తదుల్లాసనిరసనహేతుభూతానా మి త్యర్థః, అధర్మాచరణతత్పరత్వేన మనస్సంతాపకారిత్వా దితి భావః. న చానేక చంద్రగ్రహణం దోషాయ, విశేష్యబాహుళ్యేనోపచరితత్వా దిత్యుక్తం విద్యానాథేన. * 'ప్రోద్యన్ముక్తౌఘతారాప్రకరపరివృతస్సర్వథా వక్త్రచంద్రాః'ఇతి. ద్విషాం రాక్షసానాం, ఖండనాయ సంహరణార్థం వస్తుతః స్వయం దుష్టరాక్షసశిక్షణార్థమవతీర్ణత్వా త్తేషాం చావశ్య ముపలాలనీయాయా వసుధారూపనిజభార్యాయా మానసోల్లాసనిరాసనకృత్యకారిత్వా చ్చేతి భావః. చండభాను స్సూర్యో, మేఘమండల మభ్రబృందమివ, దండకావనం, మవాప, తత్సమీపం జగామే త్యర్థః, రూపకోపమయో స్సంసృష్టిః. స్పష్టా, శబ్దాలఙ్కార స్త్వనుప్రాసః, చమత్కారకారితయా సంప్రదాయశుద్ధిద్యోతకతయా చ శ్రీరామాయణాయోధ్యాకాండాంతిమశ్లోకతురీయపాదాంతిమోపమా మత్రాప్యంతే ప్రయుక్తవా నిత్యనుసంధేయం. తథాచ శ్రీరామాయణం

దండకావన మవాప రాఘవ
శ్చండభాను రివ మేఘమండలమ్. ౧౫౪

ఇతి శ్రీవిదర్భరాజవిరచితే శ్రీమతిచంపూరామాయణే
అయోధ్యాకాండ స్సమాప్తః

'ఇతీవ తైః ప్రాంజలిభి స్తపస్విభి ర్ద్విజైః కృతస్వ స్త్యయనః పరంతపః వనం సభార్యః ప్రవివేశ రాఘవః సలక్ష్మణస్సూర్య ఇవాభ్రిమండల'మితి రథోద్ధతావృత్తమ్. * 'రాన్నరావిహరథోద్ధతాలగా'వితి లక్షణాత్.

ఇతి శ్రీమత్పరమయోగీంద్రబృందమానసేందిందిరసందోహ మందానందలాభాభినందిత రఘునందనచరణారవిందమకరన్దాస్వాదన కందళితసారస్వతే నాఖండతపఃప్రచండమునిప్రకాండమండలేశ్వరశాండిల్యమహామునిగోత్రావతంసస్య వంచనాన్వయసుధాపారావారపారిజాతస్య ధన్వంతర్యవతారాంతరస్య ఆయుర్వేదప్రముఖ నిఖిలవిద్యాసార సర్వజ్ఞసార్వభౌమస్య కోండపండితవర్యస్య తనూజేన గంగాంబికాగర్భ రత్నాకరసుధాకరేణ రామచంద్రబుధేంద్రేణ విరచితాయాం చంపూరామాయణవ్యాఖ్యాయాం సాహిత్యమంజూషికాసమాఖ్యాయాం అయోధ్యాకాణ్డః.

అరణ్యకాండః.

ప్రవిశ్య విపినం మహ త్తదను మైథిలీవల్లభో
మహాబలసమన్విత శ్చలితనీలశైలచ్ఛవిః,
నిశాచరదవానలప్రశమనం విధాతుం శరై

అథ శ్రీమదరణ్యకాండో వ్యాఖ్యాయతే. ప్రవిశ్యేతి తదనుదండకావనప్రాప్త్యనంతరం, మహాబలసమన్వితః, అప్రమేయపరాక్రమశాలీ. త్యర్థః. ఏతేన అవిసంవాదితయా సకలరాక్షసశిక్షణదక్షత్వం సూచ్యతే. అన్యత్ర మహాబలో వాయుః తేనసమన్వితః, తత్ప్రేరిత ఇ త్యర్థః,. చలితస్య సంచలతో నీలశైలస్య ఇంద్రనీలాచలస్య ఛవి రివ చ్ఛవి ర్యస్య స తథోక్తః. సమాన మేతత్. ఏతే నాత్యంతాశ్చర్యకరత్వం మహోన్నతత్వం చ సూచ్యతే. మైథిలీవల్లభః సీతాపతిః, శ్రీరామః, మహ ద్విపులం, విపినం దండకారణ్యం, ప్రవిశ్య, శరై ర్బాణై ర్నీరైశ్చ. ని. 'శరో దధ్యాద్యగ్రసారే బాణే కాండే తృణాంతరే, శరంతునీర' ఇతి నానార్థరత్నమాలా. నిశాచరా రాక్షసాః దవానలా వనవహ్నయ ఇవేత్యుపమితిసమాసః. తటిత్త్వా ని వేతి స్పష్టోపమాలింగాత్. తేషాం ప్రశమనం వినాశ ముపశమనం చ, విధాతుం కర్తుం, సశరాసనో ధనుర్ధర స్సన్, అన్యత్ర సేంద్రచాపః, సురపథే ఆకాశే, + 'ఋక్పూ' రిత్యాదినా సమాసాంతః. తటితో ఽస్య సం తీతి తటిత్వాన్ మేఘఇవ, + 'తసౌ మత్వర్థ' ఇతి భసంజ్ఞాయా మేకసంజ్ఞాధికారే ణాపదత్వాత్పదకార్యం జశ్త్వం నభవతి. కింతు 'ఝయ' ఇతి మతుపో మకారస్యవకారః. చచార విజహా రే త్యర్థః. అత్రోక్తరార్థశ్లేషానుప్రాణితో ఽయ ముపమాలంకారః స్పష్టః, చలితనీలశైలేత్యత్ర నీలశైలస్య చలనాసంభవాత్. ఇయ మభూతోప మేత్యాచార్యదండిప్రభృతయోబభణుః అత ఏ వాప్రసిద్ధ స్యోపమానత్వాయోగా దుత్ప్రేక్షేత్యాధునికాలంకారికా స్సర్వేవర్ణయంతి. పక్షచ్ఛేదా త్పూర్వం

శ్చారసశరాసన స్ఫురపథే తటిత్త్వా నివ. ౧

గ. [1]తదను [2]కండూలవనశుండాలకపోలకషణవిషమితా [3]మిత విటపసాలషండనిర్యాత నిర్యాసగంధాన ప్యాత్తగంధా న్విదధానై రాహుతి [4]గంధై రనుమీయమానా నవినాభూతజలాశయా నాశ్రమ

యదివివక్షా తదోపస్మై వేత్యలం, పృథ్వీవృత్తమ్. లక్షణంతూక్తమ్ అత్ర శ్రీరామాయణారణ్యకాండాద్యపద్యాద్యపదం ప్రయుక్తమిత్య వగంతవ్యమ్. తచ్చ 'ప్రవిశ్యతు మహారణ్య' మితి. ౧

తదన్వితి. కండూర్నామ నఖాద్యుల్లేఖనాపనేయ స్త్వగ్రోగవిశేషః సా ఏషా మస్తీతికండూలాః + సిధ్మాదిత్వాల్లచ్. ని. 'కండూః ఖర్జూ శ్చ కండూయే'త్యమరః. శుండా స్తుండా ఏషాం సంతీతి శుండాలాః + 'ప్రాణిస్థా దాతో లజన్యతరస్యా'మితి మత్వర్థీయో లచ్ప్రత్యయః, రేఫాంతపక్షే కుటీశమీ శుండాభ్యో ర'ఇతి రప్రత్యయః, కండూలాః యే వనశుండాలకపోలాః అరణ్యమత్తేభగండస్థలాని తేషాం కషణేన సంఘర్షణేనవిషమితాః విశకలీకృతాః, అమితా అసంఖ్యాతా శ్చ విటపా శ్శాఖాయస్యస తథోక్తః, ని.'విటపః పల్లవే షిద్గే విస్తారే స్తంబశాఖయో' రితివిశ్వః, తాదృశో య స్సాలషండ స్సర్జకతరునివహః తస్మాన్నిర్యాతః నిర్గతః నిర్యాసగంధో మజ్జావిశేషామోదో యేషాం తే తథోక్తా నపి, ఆత్తగంధాన్ పునః స్వీకృతామోదాన్. అభిభూతామోదానితి చ గమ్యతే, విదధానైః, నిర్యాసగంధవిధురత్వేఽపి పునస్సాభివ్యాప్త్యా బహుళతరగంధసంపన్నాన్ కుర్వాణై రిత్యర్థః. ని. 'సాలే తు సర్జకార్శ్యాశ్వకర్ణకా స్సస్యసంవరః,ఆత్తగంధోఽభిభూత స్స్యా'దితి చామరః, ఆహుతిగంధై ర్ఘ్రాయమానహవిరాద్యామోదై ర్హేతుభిః, ని. 'గంధో గంధక ఆమోదే లేశే సంబంధగర్వయో'రితి విశ్వః. అనుమీయమానా నభ్యూహ్యమానాన్, దూరాదే వేతి శేషః,ఇమే ఋష్యాశ్రమా భవితు మర్హంతి ఆహుతిగంధవత్త్వా త్సంప్రతిపన్నాశ్రమవత్. ఇత్యనుమితివిషయీక్రియమాణా నిత్యర్థః. అవినాభూతాః సర్వతఃప్రతిపన్నాః జలాశ్రయా హ్రదా యేషు తాన్, శ్రీమహారిణ ఇ

---

1 తతః. 2 కండూలాపనయనపటుశుండాల. 3 మితానమితవికటవిటప.
4 గంధైర్ధూమస్తోమైః.

భాగా నభిత శ్చరతో రాతిథ్య[1]ప్రశమిత మార్గశ్రమయో [2]రామలక్ష్మణయో రధ్వానం [3]తరసా రురోధ విరాధాభిధానో యాతుధానః. ౨

స ఏష [4]రోషభీషణవేష స్త్రిశిఖ[5]శిఖావతంసితవివిధమృగశవశతహృదయ శ్శతహ్రదాతనయ స్సీతా మపజహార వ్యాజహార దాశరథీ చ. 3

కౌ యువాం యువానౌ కుత స్త్వా వామాచారవ త్ప్రతిభాతి

త్యర్థః, ఆశ్రమభాగానభితః తపోవనానాం సమంతాత్, + 'అభితఃపరితః' ఇత్యాదినా ద్వితీయా. చరతో స్సంచారతత్పరయోః, ఆతిథ్యేన మునివిరచితాతిథిసత్కారేణ + 'అతిథేర్ఞ్యః' ఇతి ఞ్యప్రత్యయః. ప్రశమితః శాంతిం గమితః, మార్గశ్రమో ఽధ్వగమనప్రయుక్తఖేదో యయో స్తయోః 'శ్రమః ఖేదోఽధ్వరత్యాదే'రితి లక్షణమ్. రామలక్ష్మణయోః దాశరథ్యోః అధ్వానం మార్గం, తరసా వేగేన. ని. 'రంహ స్తరసీ తు రయ స్స్యద' ఇత్యమరః. విరాధ ఇత్యభిధానం నామ యస్య స తథోక్తో యాతుధానో రాక్షసః, రురోధ నిరుద్ధవాన్, ని. 'యాతుధానః పుణ్యజనో నైరృతో యాతురక్షసీ' ఇత్యమరః. ౨

స ఇతి. రోషేణ సహజామర్షేణ భీషణో భయంకరః వేషో యస్య స తథోక్తః, + నంద్యాదిత్వాల్ల్యుః, త్రిశిఖశిఖయా త్రిశూలాగ్రేణ అవతంసితాని ప్రోతాని వివిధమృగశవశతహృదయాని శతసంఖ్యాకసింహాదినానావిధమృతమృగశరీరవక్షఃప్రదేశా యస్య స తథోక్తః, భక్షణార్థం శూలాగ్రప్రోతసింహాద్యనేకమృగనివహ ఇత్యర్థః, తథా రామాయణమ్ * 'త్రీన్ సింహాన్ చతురో వ్యాఘ్రాన్ ద్వౌ వృకౌ పృషతాన్ దశ, సవిషాణం వసాదిగ్ధం గజస్య చ శిరో మహత్, అవసజ్యాయసే శూలే వినదంతం మహాస్వన' మితి. శతహ్రదాయా స్తనయః స ఏషః సోఽయం విరాధః, సీతాం, మపజహార అపహృతవాన్, దాశరథీ రామలక్ష్మణౌ, ప్రతి, వ్యాజహారోవాచ చ, ని. 'వ్యాహార ఉక్తి ర్లపిత' మి త్యమరః. 3

అ. వ్యాహారప్రకారమేవాహ. కావితి. యువానౌ తరుణౌ, యువాం భవంతౌ, కౌ, కస్మిన్ వంశే జాతా వి త్యర్థః, కుతః కస్మా ద్దేశా

1 శ్రమిత ప్రశ్రమిత. 2 దాశరథ్యోః. 3 తరసారురోధ సహసారురోధ. 4 భీషణస్త్రిలోకీ. 5 శిఖరావతంసిత.

మే వా మాచారః చీరం వపుషి జటా శ్శిరసి క రే చ చండకోదండదండః శ్చాయ మాకల్పః క్వచన కల్పలతాకల్పేయ మనల్పాభరణాతరుణీతి.౧
దాశరధి రపి కథితని జాన్వయోవిరాధాంకే వేపమానాం [1]వి దేహదుహితరం విలోక్య సకోప స్సౌమిత్రిణా సాకం రక్షోవక్షసి శిలీ ముఖా [2]న్నిచఖాన. ౨

దాగతౌకుతస్త్యౌ, + అవ్యయాత్త్యప్. వాం యువయోః, + 'యు ష్మదస్మదోష్షష్ఠీ చతుర్థీ ద్వితీయాస్థయోర్వాన్నావా'వితి వామా దేశః, ఆచారః ప్రవృత్తిః, వామాంచారవ ద్వక్రాచారవ, దతిరమ్యాచారవ దితి పరమార్థః, ని. 'వామ స్తు వక్రే రమ్యే స్యా త్సవ్యే వాపస్థితేపి చే'తి శబ్దార్ణవే + 'తేన తుల్యం క్రియా చే ద్వతి' రితి వతిప్రత్యయః, మే మమ, ప్రతిభాతి పరిస్ఫురతి, కుతః, వపుషి దేహే, చీరం వల్కలం, శిరసి, జటాః, కరేచ, చండః ప్రకాశమానః కోదండదండః ధనుర్యష్టి, శ్చాస్తి,అయం పరిదృశ్యమానః, ఆకల్పః జటావల్కలశరచాపాసిధారణ రూపో వేషః, ని. 'ఆకల్పవేషౌ నైపథ్య' మి త్యమరః. క్వ, ఈషదస మాప్తా కల్పలతా కల్పలతాకల్పా కల్పవల్లీసదృశీ, సకలమనోరథపూరణీ త్యర్థః, + 'ఈషదసమాప్తౌ కల్పబ్దేశ్యదేశీయర' ఇతి కల్పప్రత్యయః, అనల్పాభరణా సకలాభరణభూషితా, ఇయ మేషా తరుణీ సుం దరీ, క్వచన, మునివేషధారణస్త్రీసాహచర్యయో రత్యంతవిరుద్ధత్వా దితి భావః, ఇతి, వ్యాజహా రేతిసంబంధః. ౧

దాశరధి రితి. దాశరధిః శ్రీరామోపి, కథితః ఉక్తః నిజాన్వయః నిజవంశో యేన స తథోక్తస్సన్, ఇక్ష్వాకు వంశప్రభవత్వాది నిజకథాం కథయి త్వే త్యర్థః, విరాధ స్యాంకే, కటిప్రదేశ ఇతి యావత్. వేప మానాం భయసంభ్రాంతతయా కంపమానాం, విదేహదుహితరం వైదేహీం, విలోక్య, అత ఏవ, సకోపస్సాసూర్షస్సన్, సౌమిత్రిణా సాకం లక్ష్మణేనసహ, రక్షోవక్షసి విరాధోరస్థలే, శిలీ శల్యం ముఖే యేషాం తే శిలీముఖా బాణా స్తాన్, నిచఖాన నిఖాతితవాన్, స ప్తభి ర్బాణైః రక్షోవక్షో విదారయామాసే త్యర్థః,*'ధనుషాజ్యాగుణవతా స ప్తబాణా న్ముమోచ హే'తి శ్రీ రామాయణే,స.'అళి బాణౌశిలీముఖా'వి త్యమరః. ౨

1 విదేహరాజ. 2 నిజఘాన.

ప. [1]విశిఖే విశిఖే [2]తస్మి న్విధాతృవరవర్మణి,
సీతాం [3]నిక్షిప్య చిక్షేప శూలం రక్షో రఘూద్వహే. ౬

తదను శూల మఖండయ దంజసా
శితశిఖం రఘునాయకసాయకః,
నియత మేవవిరాధవిరోధినాం
హృదయశూల మపిత్రిదివౌకసామ్. ౭

గ. విరాధోఽపి క్రుధా సరభస మభిపత్య స్కంధే నిధాయ రామ

అ. తతః కిం తత్రాహ. విశిఖఇతి. విధాతృవరో బ్రహ్మవర ఏవ వర్మ కంచుకం యస్య తస్మిన్, వరరూపాభేద్యకవచ ఇ త్యర్థః, ని. 'తనుత్రం వర్మదంశన' మి త్యమరః, అత ఏవ తస్మిన్ విరాధే విషయే విశిఖే రామబాణే ష్వి త్యర్థః. జాతావేకవచనం, అతఏవ శిలీముఖా నితి న బహువచనవిరోధః. విగతాః శిఖాఅగ్రాణి యస్యతస్మిన్, అకిం చిత్కరేషు స త్స్వి త్యర్థః, రక్షః విరాధః, సీతాం నిక్షిప్య నిధాయ, రఘూద్వహే రఘునాయకే విషయే,శూలం, చిక్షేప ప్రయుయోజ ౬

తదన్వితి. తదను తదనంతరం, రఘునాయకస్య సాయకో బాణః, శితశిఖం తీక్ష్ణాగ్రం, శూలం విరాధప్రియుక్తం త్రిశూలం, అంజసా శీఘ్రం, అఖండయ దచ్ఛినత్, తథా, విరాధవిరోధినాం, విరాధోప ద్రుతానా మిత్యర్థః. త్రిదివః స్వర్గః, ఓకః స్థానం యేషాం తేషాం దేవా నాం, నియతం నిత్యానుస్యూతం, ఏవకార స్త్వయోగవ్యవచ్ఛేదార్థకః, హృదయశూలం హృచ్ఛల్య, మప్యఖండయత్, శ్రీరామబాణఖండితం విరాధశూలం నిరీక్ష్య దేవా విశల్యాంతఃకరణా బభూవు రి త్యర్థః. అత్ర ద్వయో శ్శూలయోః ప్రకృతయో రేవ ఖండనక్రియారూపసామ్యా దౌపమ్యస్య గమ్యమానత్వాత్ కేవలప్రకృతగోచరా తుల్యయోగి తా. ద్రుతవిలంబితం. * 'ద్రుతవిలంబిత మాహ నభౌ భరా'విత లక్షణాత్. ౭

విరాధ ఇతి. విరాధోఽపి, క్రుధా శూలఖండనజనితక్రోధేన, సర భసం సవేగం, ని. 'రభసో వేగహర్షయో' రితి విశ్వః. అభిపత్యాభ్యుప

---

1 ఏతత్పూర్వం తతః ఇతిక్వచిత్. 2 తత్ర. 3 విక్షిప్య.

లక్ష్మణౌ గతినిరోధాపరాధ [1]పరిహారా ద్యేవ మిహిరహిమకరౌ ప్రస్థే
వహ న్వింధ్య ఇవ ప్రతస్థే. ౮

రామ స్తత్ర సౌమిత్రిం విరాధవధోద్యుక్త మభిదధే. ౯

ప. యా తు నఃపదవీ [2]సైషా యాతున శ్చాస్య లక్ష్మణ,
యాతు కామం తథైవేదం యాతుకామం న హన్యతామ్. ౧౦

గమ్య, గతినిరోధాపరాధపరిహారా ద్యేవ నిజాగమనప్రతిబంధనిరాకర ణార్థమివ, రామలక్ష్మణౌ, స్కంధే, అంసయో రిత్యర్థః, నిధా యారో ప్య, మిహిరహిమకరౌ సూర్యాచంద్రమసౌ, ప్రస్థే సానోః, ని. 'స్నుః ప్రస్థ స్సాను రస్త్రియా' మిత్యమరః, ఉభయత్ర జాత్యేకవచనమ్. వ హన్ ధారయమాణో, వింధ్యః వింధ్యాచల ఇవ, ప్రతస్థే చచార, + 'సమవప్రవిభ్యస్థ' ఇత్యాత్మనేపదమ్. అత్ర వింధ్యస్య మేరుస్పర్ధయా సూర్యచంద్రగతి నిరోధ కౌన్నత్య సంభవేఽపి ప్రస్థానాసంభవా దు త్ప్రేక్షా. ౮

రామఇతి. తత్ర తస్మిన్ సమయే, రామః, విరాధస్య వధే, హిం సాయా ముద్యుక్తం సన్నద్ధం, సౌమిత్రిం, అభిదధే ఉవాచ. ౯

అ. తదేవాహ. యేతి. హేలక్ష్మణ,యాతు య్యైవ, తుశబ్ద స్త్వ వధారణార్థకః, నః అస్మాకంసంబంధినీ, పదవీ మార్గః, యాఽస్మాభిర్జి గమిషితా పదవీ త్యర్థః సైషైవ, అస్య, యాతునో రక్షస శ్చ, పదవీ. ని. 'నైరృతో యాతురక్షసీ'ఇ త్యమరః, అస్త్వేవం కింత త్రాహ, ఇదం రక్షః, తయా పదవ్యైవ, యాతుంకామో యస్య తత్ యాతుకామం గంతుకామం, + 'తుంకామమనసోరపీ'తి తుమునో మకారలోపః, అ తః, కామం యథేచ్ఛం, యాతు గచ్ఛతు, + యాతేర్లోట్, నహన్య తాం నవధ్యతాం, దుర్గమే అస్మిన్ కాంతారమార్గే అస్మద్వహనతా త్పర్యేణోపకారకత్వాత్ అయం నహంతవ్య ఇ త్యర్థః. న హ్యస్మాభి రస్మాత్ క్షుద్రరక్షః కీటకా ద్భేతవ్యం. కింతు కతిపయప్రదేశోద్వహనేన సుఖం గత్వా అనంతర మముంనిహనిష్యామః. అతో యథేచ్ఛం గచ్ఛ త్వితి భావః. ఏతేనా స్యాత్యంతధైర్యసంపత్తి స్సూచ్యతే * 'మనసో నిర్వికారత్వం ధైర్యం స త్స్వపి హేతుష్వి'తిరసికాః. అత్ర శ్రీరామస్య

1 పరిహారణాద్యైవ. 2 సేయమ్.

అయికబళయమామమూవిముంచేత్యతికరుణంరుదతీమవేక్ష్యసీతామ్,
అరమరచయతాముభావసిభ్యాంపిశితభుజంభుజభారహీనమేనమ్. ౧౧

౮. తత స్తేన తీక్ష్ణ[1]తరప్రహరణగవాక్షితవక్షసాఽపి రక్షసా న

కాంతారసుఖసంచారే కాకతాలీయన్యాయే నాస్య స్యార్థస్య రక్షోవహనస్య కారణత్వకథనాత్సమాధిరలంకారః, 'కారణాంతరయోగాత్కార్యస్య సుకరత్వం సమాధి'రితి సూత్రమ్. ౧౦

అయీతి. అయి హే రాక్షస, మాం, కబళయ - భక్షయ, అమూ రామలక్ష్మణౌ, విముంచ - త్యజ, + 'శేముచాదీనా' మితినుమ్, ఇత్యుక్త్వేతి శేషః. స్వాపేక్షయాఽపి తయో రత్యంతప్రేమాతిశయవిషయత్వస్య సంభవా దితి భావః. అతికరుణ మతిదీనం, రుదతీం రోదనం కుర్వాణాం, సీతా, మవేక్ష్య దృష్ట్వా, ఉభౌ రామలక్ష్మణౌ, అరం క్షిప్రం, ని. 'లఘు క్షిప్రమరం ద్రుత' మి త్యమరః. అసిభ్యాం ఖడ్గాభ్యాం, ఏనం, పిశితభుజం క్రవ్యాదం విరాధం, భుజా వేవ భారః తేన హీనం రహితం, అరచయతా మకురుతాం, లక్ష్మణ స్సవ్యబాహుం రామో దక్షిణంచ చిచ్ఛేదేత్యర్థః, తథా శ్రీరామాయణమ్. *'తస్యరౌద్రస్యసౌమిత్రి స్సవ్యం బాహుం బభంజహ, రామోఽపి దక్షిణంబాహుం తరసా తస్యరక్షస' ఇతి, పుష్పితాగ్రావృత్తమ్. 'అయుజి నయుగరేఫతో యకారో యుజిచ నజౌజరగాశ్చ పుష్పితాగ్రే'తిలక్షణాత్. ౧౧

తతఇతి. తతో భుజచ్ఛేదానంతరం, తీక్ష్ణతరప్రహరణేన - గాఢతరప్రహారేణ, గవాక్షవత్కృతంగవాక్షితం ఛిద్రితం + 'తత్కరోతీ'తి ణ్యంతా త్కర్మణి క్తః. తద్వక్షః ఉరస్థలం యస్య తేన తథోక్తేన + శైషికస్య కపో వైభాషికత్వా న్న కప్. తేన రక్షసా విరాధేన, ప్రాణేషు న పరిత్యక్తేషు సత్సు, తస్మిన్నమృతే స తీ త్యర్థః + నఞర్థస్య నశబ్దస్య 'సుప్సుపే'తి సమాసః. ఏతౌ రామలక్ష్మణౌ, పరాక్రమస్య భుజబలస్యావిషయః అగోచరః పరాక్రమః కాఠిన్యం యస్యాస్సా.†

---

† 'పరాక్రమావిషయపరాక్రమా' వితి ద్వివచనాంతపాఠే పరేషా మరీణాం ఆక్రమస్యావస్కందనస్య అవిషయః అగోచరః పరాక్రమః నిజశక్తిర్యయోస్తౌ, వితిరామలక్ష్మణవిశేషణమ్.

1 క్షురప్రహరణ.

పరిత్యక్తేషు ప్రాణేషు పరాక్రమావిషయపరాక్రమాయాం ప్రాక్ర
మేతా మేతౌ తదంగగళితరుధిరధారాసేకేన ఖననక్షమాయాం కా
ననక్షమాయాం రాక్షసశవోచిత [1]మతివిశంకట మవట ముత్పాద
యితుమ్. ౧౨

తత్క్షణ మేవ క్షణదాచరోఽపి సంజాత [2]ప్రత్యభిజ్ఞో రామాయ
వ్యజిజ్ఞపత్. ౧౩

ఆత్మనో గంధర్వకులసంభవం రమ్భా [3]పరిరమ్భణారమ్భసంరం

తస్యాం ఖననాశక్యాయా మిత్యర్థః, తథా తస్య విరాధ స్యాంగేభ్యో ఽవయవేభ్యో గళితయా పరిస్రవంత్యా రుధిరధారయా రక్తప్రవాహేణ. య స్సేక ఆప్లవ స్తేన, ఖననక్షమాయాం అవదారణయోగ్యాయాం, కాననక్షమాయాం కాంతారక్షిత్యాం, ని. 'క్షితిక్షాన్త్యోః క్షమాయుక్తే క్షమం శక్తే హితే త్రిష్వి'త్యమరః, రాక్షసశవస్య రక్షః కుణపస్య ఉచిత మనురూపం, 'తాదృశాం తాదృశీగతి' రితివచనాద్రాక్షసానాం ప్రేతానాం గర్తప్రక్షేపణస్య ధర్మత్వా దితి భావః. తేనైవోక్తం శ్రీరామాయణే శ్రీరామంప్రతి. * 'రక్షసాం గతసత్త్వానా మేష ధర్మ స్సనాతనః, అవటే యే నిధీయంతే తేషాం లోకా స్సనాతనా' ఇతి. అతివిశంకట మత్యంతవిశాలం, ని. 'విశంకటం పృథు బృహ ద్విశాలం పృథులం మహ'ది త్యమరః, అవటం గర్తం, ని. 'గర్తావటౌ భువి శ్వభ్రే' ఇ త్యమరః. ఉత్పాదయితుం రచయితుం, ప్రాక్రమేతాం ఉపక్రాంతవంతౌ. ౧౨

తత్క్షణమేవేతి. తత్క్షణమేవ తస్మిన్నేవ క్షణే, గర్తరచనాసమయఏవేత్యర్థః, + 'అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా'. క్షణదాచరః విరాధోఽపి, సంజాతా స్మృత్యారూఢా ప్రత్యభిజ్ఞా పూర్వానుభూతస్వవృత్తాంతపరామర్శో యస్య స తథోక్త స్సన్, రామాయ. వ్యజిజ్ఞపత్ విజ్ఞాపయామాస, నిజవృత్తాన్త మితి శేషః + క్రియాగ్రహణ మపి కర్తవ్య మితి సంప్రదానత్వా చ్చతుర్థీ. ౧౩

అ. తత్ప్రకారమేవవివృణోతి. ఆత్మన ఇతి. ఆత్మనః స్వ స్యేతి సర్వత్ర సమ్బధ్యతే. గంధర్వాణాం దేవయోనివిశేషాణాం దేవగాయ

---

1 వికటమవటమ్. 2 ప్రత్యభిజ్ఞస్సన్ రామం. 3 పరిరంభ.

భతచ్ఛ్రీవణకుపితవైశ్రవణదత్తాం రక్షోరూపిణీం శాపవ్యాపదం త
స్యా స్తథావిధ మవసానం చ. ౧౮

ప. రక్షోవధః ప్రకృత ఇ త్యయ మేవ శంసే
త్స్వర్గాయ గాయకపదం గమితో విరాధః,
నాగాలయాయ వపు రస్య వదే దతీవ

కానాం కులే ఎంశే సంభవ ముత్పత్తిం, తథా రంభాయాః వైశ్రవణ
స్నుషాయాః పరిరమ్భణారమ్భసంరమ్భం ఆలింగనోద్యోగసంభ్రమం
చ, తథా తచ్ఛ్రవణేన రమ్భాపరిరమ్భణారమ్భసంరమ్భాకర్ణనేన కుపితః
క్రుద్ధో వైశ్రవణః కుబేరః తేనైవ దత్తా మతిసృష్టాం + విశ్రవసోపత్యం
వైశ్రవణ ఇతి విగ్రహః 'తస్యాపత్య' మిత్యణ్ 'విశ్రవసో విశ్రవణరవ
ణౌ' వితి ప్రకృతే ర్విశ్రవణాదేశః. ని. 'కిన్నరేశో వైశ్రవణ' ఇ త్య
మరః, రక్షోరూపిణీం రాక్షసరూపదాయినీ, మిత్యర్థః, శాపవ్యాపదం
శాపరూపమహావిపత్తించ, తస్యా శ్శాపవ్యాపద, స్తథావిధం తాదృ
క్ప్రకారం, వనవాససంచారతత్పరేణ శ్రీరామేణ, శ్వభ్రప్రక్షేపణరూప
మి త్యర్థః, అవసాన మంతంచ, వ్యజిజ్ఞపదితిసంబంధః - అత్రేదం శ్రీ
రామాయణవచనం. * 'అభిశాపా దహం ఘోరాం ప్రవిష్టో రాక్షసీం
తనుం, తుమ్బురు ర్నామ గంధర్వః శప్తో వైశ్రవణేన హ. ప్రసాద్యమా
న శ్చ మయాసోఽబ్రవీ న్మాం మహాయశాః, యదా దాశరథీ రామ
స్త్వాం వధిష్యతి సంయుగే. తదా ప్రకృతి మాపన్నో భవాన్ స్వర్గం గ
మిష్యతి, ఇతి వైశ్రవణో రాజా రమ్భాసక్త మువాచ హే'తి. ౧౮

రక్షఇతి. రక్షోవధః రాక్షససంహారః, ప్రకృతః ప్రక్రాంతః, రా
మేణేతి శేషః, ఇతిఏతద్వచన మి త్యర్థః, గాయకపదం గంధర్వస్థానం,
గమితః ప్రాపితః, అయం విరాధఏవ, స్వర్గాయ, స్వర్గలోకావాసిభ్య
ఇ త్యర్థః, శంసేత్, స్వర్లోకగత మముం దృష్ట్వా దేవాః ప్రక్రాంతో
రాక్షసవధ ఇతి జానీయు రి త్యర్థః, తథాఽస్య విరాధస్య వపు ర్మృత
శరీరం, కర్తృ, నాగాలయాయ పాతాళలోకవాసిభ్య ఇ త్యర్థః. ని. 'అ
ధోభువనపాతాళ బలిసద్మరసాతలం, నాగలోక' ఇ త్యమరః, రక్షోవధః
ప్రవృత్త ఇతి వదేత్ కథయేత్, భూలోకే తు ప్రసిద్ధ మేవేతి భావః,

శ్వభ్రే త ద క్షిప దిషు ప్రహతం స రామః. ౧౫

౫. తదను నాకలోకభజనాయ పురుహూతేన సహూహూతస్య భగ వత శ్శరభంగ స్యాశ్రమపదం రఘుపతి రభజత. ౧౬

౬. తత్ర దశశతనయనేఽపి వీక్ష్యమాణేదశరథపుత్రసిషేవిషైవజాతా, మనసిజశరభంగకారివృత్తేర్మనసి మునే శ్శరభంగనామభాజః. ౧౭

ఇతి మత్వేతి శేషః, స రామః, ఇషుభి ర్బాణైః, ప్రహతం ప్రకర్షేణ హతం, తద్విరాధవపుః, శ్వభ్రే గర్తే,అక్షిపత్, క్షిప్తవా నిత్యర్థః, త్వేష్ఠా, పాతాళపర్యంతగంభీరే గర్తే తద్వపు ర్నిపాతితవా నిత్యర్థః. ౧౫

తదన్వితి. తదను విరాధవధానంతరం, రఘుపతిః శ్రీరామః, నాక లోకభజనాయ స్వర్లోకనివాసార్థం, పురుహూతేనేంద్రేణ, సహూహూతస్య తావకం తపః ఫలితం అతః స్వర్లోకం భ జే త్యాకారితస్యేత్యర్థః, సమస్తమునిజన సమభిలషణీయసాన్నిధ్యేనేంద్రేణ స్వయం సహూహూ తత్వా త్కిం తస్య మాహాత్మ్యం కథనీయ మితి భావః, భగవతః పూ జ్యస్య, శరభంగస్య, శరభంగనామ్నో మునే, రాశ్రమపదం తపోవనస్థా న, మభజత ప్రాప. తత్ర. తస్మిన్. ౧౬

దశేతి. దశశతాని నయనాని యస్య తస్మిన్ సహస్రాక్షే, వీక్ష్య మాణేదృశ్యమానేసత్యపి, అలభ్యదర్శనే దేవేంద్రే దృష్టే సత్యపీ త్యపి శబ్దార్థః, మనసిజశరాణాం మన్మథబాణానాం అంగంకరో తీతి తద్భంగ కారిణీ వృత్తి ర్వర్తనం యస్య తథోక్తస్య, జితేంద్రియ స్యే త్యర్థః, భంగకారీ త్యత్ర + 'స్త్రియాఃపుంవ'ది త్యాదినా పుంవద్భావః, శర భంగ ఇతి నామ భజతీతి తథోక్తస్య మునేః, * 'నివృత్త స్సర్వతత్త్వ జ్ఞః కామక్రోధాదివర్జితః, ధ్యానస్థో నిష్క్రియో దాంతః తుల్యమృ త్కాంచనోమునిః' రిత్యుక్తలక్షణస్య శరభంగమునేః, ర్మనసి, దశరథపు త్రసిషేవిషైవ శ్రీరామభజనేచ్ఛైవ, + సేవతే స్సన్నంతాత్ స్త్రి యా మప్రత్యయే టాప్, జాతా సముత్పన్నా, నిరతిశయనిర్మలనిత్యా నందస్వరూపస్య భక్తజనపారిజాతస్య భగవత శ్శ్రీరామస్య భజనానం దం విహాయ స్వర్లోకే స కి మపి భోక్తవ్య మస్తి, అత స్తత్సేవాం కృత్వా స్వర్లోక మాగమిష్యా మీతి ఇంద్రం ప్రేషితవా ని త్యర్థః, ౬తఏవ ఇంద్రవాక్య ముల్లంఘ్యాపి శ్రీరామభజన మస్య యుక్త మితి

౫. స ముని రాశ్రిమస్థం కాకుత్స్థ మాతిథ్యేన సమారాధ్య తత్సా న్నిధ్యశుద్ధాం మంత్రపూతా [1]మాహుతి మి వా[2]త్మన స్తను మత నూష్మణితనూనపాతిపాతయిత్వా శాశ్వతం పదం మాశ్రితవాన్. ౧౮

తత స్తీక్ష్ణతపస [3]స్సుతీక్ష్ణస్య [4]నిదేశేన దేశా త్తస్మా దుచ్ఛలిత స్సలిలనిధిపానసంభావితజీవనాభావశంకయా శరణాశ్రయణాయ లంబ మాననీలాంబుదసందోహసం దేహావహేన నానానోకహానివహేన పిహి

భావః, పుష్పితాగ్రావృత్తం. ౧౭

సఇతి. స ముని శ్శరభంగః, ఆశ్రిమే తిష్ఠతీ త్యాశ్రిమస్థం నిజ భాగ్యవశా దాశ్రమం ప్ర త్యాగత మి త్యర్థః, + 'సుపిస్థ' ఇతి. కప్ ప్ర త్యయః, కాకుత్స్థం కకుత్స్థాన్వయేఽవతీర్ణం, శ్రీరామ, మాతిథ్యే నాతిథిసత్కారేణ, సమారాధ్య - సమ్య క్పూజయిత్వా, తస్య శ్రీరా మస్య, సాన్నిధ్యేన సన్నిధానేన, శుద్ధాం పవిత్రాం, మాత్మనః స్వస్య, తనుం శరీరం, మంత్రేణ ఋగ్యజుస్సామాదినా మంత్రవాదేన, పూ తాం - పవిత్రాం, మాహుతి, మాజ్యాహుతి మి వేత్యుపమా, అతనుః అమందః ఊష్మా యస్య తస్మిన్, జాజ్వల్యమాన ఇ త్యర్థః, తనూనపాతి జాతవేదసి, ని. 'జాతవేదా స్తనూనపా'ది త్యమరః, పాతయిత్వా నిక్షిప్య, శాశ్వతం పదం బ్రహ్మస్థాన, మాశ్రితవాన్, ముక్తోఽభూ ది త్యర్థః, * 'ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్య శ్శ్రోతవ్యో మంతవ్యో నిదిధ్యాసి తవ్య' ఇత్యాదిశ్రుత్యా పరమాత్మరూపశ్రీరామదర్శనస్య మోక్షహే తుత్వా న్ముక్తి ర్యుక్తైవేతి భావః, * 'వృద్ధ శ్చ్యావ చక్రియాలుప్తః ప్రత్యా ఖ్యాతభిషక్క్రియః, ఆత్మానం ఘాతయే దృ స్తు భృగ్వగ్న్యనశనాంబుభి' రితి వచనాత్ శరభంగస్యాన్యాయ్య ఏ వాగ్నిప్రవేశ ఇతిమంతవ్యమ్.

తతఇతి. తత శ్శరభంగమోక్షానంతరం, రామః, తీక్ష్ణం నిశితం తపః వ్రతోపవాసాదిరూపం యస్యతథోక్తస్య సుతీక్ష్ణస్య, మునే, ర్ని దే శే నాజ్ఞయా, ఏతేన సుతీక్ష్ణసందర్శన మపి కృత మితి సూచితం, తస్మా ద్దేశాత్ సుతీక్ష్ణాశ్రమప్రదేశాత్, + 'అపాదానేపంచమీ'. ఉచ్ఛలితః ప్రస్థితస్సన్, సలిలనిధిపానేన - సముద్రాచమనేన సంభావితా సంప్రతి పన్నా, యా జీవనాభావశంకా జీవన స్యోదకస్య జీవికాయా శ్చేతి

1 ఆహూతిమ్. 2 ఆత్మతనుమ్. 3 సుతీక్ష్ణ. 4 నిదేశాత్.

తాభోగ మగస్త్యాశ్రమం [1](రామస్ససంభ్రమ) మాససాద అకథయ
చ్చ మైథిలీమ్. ౧౯

ప. తస్యేద మాశ్రమపదం [2]సరసీరుహాక్షి
సంఖ్యావిహీనమహిమైకనికేతనస్య,
భర్తా సమస్తసరితాం కుపితస్య యస్య

గమ్యతే. అభావశంకా అభావోత్ప్రేక్షా తయా హేతునా, ని. 'అనిష్టాభ్యాగమోత్ప్రేక్షాం శంకామాహుర్మనీషిణ' ఇత్యభిధానాత్ ఉత్ప్రేక్షా ఊహః, శరణాశ్రయణాయ, శరణం గంతు మిత్యర్థః, లంబమానః స్రంసమానో యో నీలాంబుదసందోహః నీలమేఘనికురుంబం స ఇతి సందేహావహేన సంశయప్రదేన, నానానోకహనివహేన నానావిధవృక్షషండేన, పిహితాభోగ మాచ్ఛాదితదేశవిస్తారం, + 'వష్టి భాగురి రల్లోప మవాప్యో రుపసర్గయో' రిత్యపే రకారలోపః. ని. 'అపిధాన తిరోధానపిధానాచ్ఛాదనానిచే' త్యమరః. అగస్త్యమునే, రాశ్రమం, ససంభ్రమ, మాససాద ప్రాప, అకథయదితి మైథిలీంప్రత్యకథయ దుక్తవాంశ్చ, మనోవినోదార్థమాఖ్యాయికాః కథయితు మారబ్ధవానితి భావః, అత్రానోకనివహవిశిష్టనీలాంబుదసందోహ సందేహాసహత్వోత్ప్రేక్షణాత్సందేహోజ్జీవినీ గుణనిమిత్తా జాతిస్వరూపోత్ప్రేక్షేతి సంకరః, సందేహశబ్దస్య భ్రాంతిపరత్వేన భ్రాంతిమదలంకార ఇతి వివేకః. ౧౯

అ. కథనప్రకారమేవాహ. తస్యేత్యాదిభి శ్చతుర్భిః. హే సరసీరుహాక్షి పద్మలోచనే, మైథిలి, ఇద మేతత్పురోదృశ్యమానం, సంఖ్యావిహీనమహిమైకనికేతనస్య అగణనీయమాహాత్మ్యముఖ్యనిలయస్య, మునే, రాశ్రమపదం ఆశ్రమస్థానం, యత్తదో ర్నిత్యసంబంధా త్తచ్ఛబ్దస్య యచ్ఛబ్దాకాంక్షాయా మాహ. సమస్తసరితాంభర్తా సముద్రః, కుపితస్య క్రుద్ధస్య, యస్య మునే రగస్త్యస్య. హస్త ఏవ అరవిందం తత్ర మకరందదశాం పుష్కరసావస్థా, మవాప, ఈదృఙ్మాహాత్మ్యసంపన్నోఽయం ముని రితి భావః. రూపకాలంకారః. తథా పరిచ్ఛిన్నే మునిహస్తే అపరిచ్ఛిన్నసముద్ర స్యాధేయత్వకథనాత్ అధికప్రభేదోఽ

1 ఏతన్నాస్తి క్వచిత్. 2 సరసీరుహాక్షి.

హస్తాగ్రవిందమకరందదశా మవాప. ౨౦

ఇహసమదగజేంద్రన్య స్తహస్తాతిభారా
త్పథి [1]నియమితశాఖ స్సల్లకీవృక్ష ఏషః,
అభినయతి నికామం సంగతోచ్ఛ్రాయహాని
ర్మునివరకరపాతా ద్భగ్నవింధ్యాద్రిముద్రామ్. ౨౧

లంకారః,'ఆధారాధేయో రానురూప్యాభావోఽధికోమత'ఇతిలక్షణాత్. వసంతతిలకావృత్తమ్. ౨౦

ఇహేతి. ఇహాస్మిన్, పథి ఆశ్రమమార్గే, సమదగజేంద్రేణ మత్తమహామతంగజేన న్యస్తో విశ్రమార్థం, పల్లవభక్షణార్థం వా నిక్షిప్తో యోహస్తో నిజతుండః స ఏ వాతిభారో భారాతిశయ స్తస్మాద్ధేతోః, వినమితశాఖో భుగ్నశాఖః,అతఏవ నికామ మత్యంతం, సంగతా ప్రాప్తాఉచ్ఛ్రాయహాని రౌన్నత్యభంగోయస్య స తథోక్తః, ఉత్కృష్టః శ్రాయఃఉచ్ఛ్రాయ ఇతి + ఘఞం తేనోపసర్గస్యసమాసః నోపసృష్టా ద్ఘఞ్ ప్రత్యయః. 'శ్రీనీభువోఽనుపసర్గ'ఇతి నియమాత్, ఏషోఽయం పరిదృశ్యమానః సల్లకీ చాసౌ వృక్ష శ్చేతి విశేషణసమాసః, గజభక్ష్యాఖ్యవృక్షవిశేషః. అత్రవృక్షశబ్దస్య సామాన్యవాచకత్వా న్న పౌనరుక్త్యంచూతవృక్ష ఇ త్యాదివత్. ని. 'గంధినీ గజభక్ష్యా తు సువహా సురభీ రసా, మహేరణా కుందరుకీ సల్లకీ హ్లాదినీతిచే'త్యమరః.'సల్లకీ స్యా ద్గజప్రియే'తి హలాయుధశ్చ. మునివర స్యాగ స్త్యస్య మహామునేః కరపాతాత్ హ స్తేన నియమనా ద్ధేతోః, భుగ్న స్యావనతస్యవింధ్యాద్రేర్ముద్రాం పరిపాటీ, మభినయతి నాటయ త్యనుకరోతి, ప్రకటయ తీ త్యర్థః. ఏతన్మునినియమితవింధ్యాద్రిముద్రానుకరణ మేతన్మున్యాశ్రమస్థ వృక్షస్య యుక్త మతి భావః. పురాకిల మేరుస్పర్ధయా ప్రవర్ధమానం సూర్యమార్గనిరోధినం వింధ్యాచలం త్రిదశాభ్యర్థితోఽగ స్త్యః స్వహస్తేన నియమితవా నితి పౌరాణికీ కథా. అత్రాభినయతే స్స్యాదృశ్యపర్యవసానా దుపమా. తథా ముద్రా మి త్యత్ర తత్సదృశీం ముద్రా మితి సాదృశ్యాక్షేపాత్. అసంభవద్వస్తుసంబంధరూపో నిదర్శనాలంకార ఇత్యనయో స్సంసృష్టిః. మాలినీవృత్తమ్. ౨౧

---

1 వినమిత.

[1]అస్మిన్మహాపథధియా వదనం విగాహ్య
నిర్గంతుమక్షమతయా జఠరే లుఠద్భిః,
వన్యైర్గజై రజగరాః పిశితాశనేభ్యో
వాతాపిదానవదశా ముపదేశయంతి. ౨౨

[2]కించ.— [3]చుళకగతసముద్రాస్వాదనే కుంభయోనే
రితరకరనిరస్తా మక్షికోత్సారరీత్యా,

అస్మిన్నితి. అస్మిన్నాశ్రమే అజగరా స్తిలిత్సాపరనామానః మహాంగా స్సర్పవిశేషాః కర్తారః ని. 'తిలిత్స స్స్యాదజగర' ఇత్యమరః మహాపథధియా మహామార్గ ఇతి భ్రాంత్యా, అత ఏవ భ్రాంతిమదలంకారః, వదనం స్వవక్త్రకుహరం, విగాహ్య ప్రవిశ్య, నిర్గంతుం పునరాగంతు మక్షమతయా అసమర్థతయా, సంకటత్వాదితి భావః. జఠరే కుక్షిగోళకే, లుఠద్భి ర్వివరమానై ర్వనే భవై ర్వన్యై ర్గజైః, పిశితాశనేభ్యః క్రవ్యాదేభ్య, వాతాపిదానవదశాం వాతాపినామకదానవావస్థాం, ఉపదేశయం త్యుపదేశం కారయంతి. ఉపమా + ఉపపూర్వా ద్దిశతే ర్ణ్యంతా ల్లట్. ణ్యర్థో వివక్షితః. పూర్వ మనుష్య మహాత్మనోఽగస్త్యస్య ఉదరే వాతాపినామా దానవః ఏవ మేవ పరిలుఠన్ జీర్ణోఽభూ దతో యుష్మాభిః కైతవాచరణైః న భవితవ్య మితి బోధయంతీ త్యర్థః. అత్రార్థాసంబంధేఽపి తత్సంబంధకథనా దతిశయోక్తిభేదః సచ పూర్వోక్తభ్రాంతిమతా సాపేక్షత్వా త్సంకీర్యతే. అత్ర శ్రీరామాయణం 'అగస్త్యేన తదా దేవైః ప్రార్థితేన మహర్షిణా, అనుభూయ కిల శ్రాద్ధే భక్షిత స్స మహాసుర' ఇతి. వసంతతిలకావృత్తమ్. ౨౨

అ. ఆశ్చర్యాంతరమపి విద్యత ఇత్యాహ. కించేతి. తదేవాహ, చుళుకేతి. యే ఘనా మేఘాః, చుళుకగతసముద్రస్య గోకర్ణాకృతిదక్షిణకరతలస్థసాగరస్య ఆస్వాదనే పానసమయ ఇ త్యర్థః. మక్షికోత్సారరీత్యా మక్షికానిరాకరణప్రక్రియయా, కుంభయోనే రగస్త్యస్య, ని. 'అగస్త్యః కుంభసంభవ' ఇ త్యమరః, ఇతరకరేణ సవ్యహస్తేన నిరస్తాః నిరాకృతాః జాతా ఇతి శేషః. తే ఘనాః, గగనగతివిహీనాః నిరాకరణజనిత దా

1 తస్మిన్. 2 తత్ర. 3 చులుక.

గగనగతివిహీనా యే ఘనాః పల్వలాంతే
విపినమహిషవేషైః కేవలం తే వలంతే. ౨౩

గ. ఏవం విపినవిలోకనవిస్మితమతిస్తదుటజనికట మాసాద్య రామ శ్శిష్యైః ప్రవేశిత స్సకలలోకవంద్యమానచరణారవింద [1]మరవింద సంభవ మివ బృన్దారకై ర్మునిబృందారకై శ్చ పరివృతం కోపహుంకార నిరహంకారాయ నహుషాయ భుజంగభావదూషితాయ దత్తభుజంగ

ద్బల్యాన్నభోమార్గ సంచారసామర్థ్యరహితా స్సంతః పల్వలాంతే అల్పసరోమధ్యే, ని. 'వేశంతః పల్వలంచాల్పసర' ఇత్యమరః, విపిన మహిషవేషైః అరణ్యలులాయభూమికాభిః, కేవల మత్యంతం, వలంతే సంచరంతి, వన్యమహిషవ్యాజేన పరిలుఠంతీత్యర్థః, అత్ర వేషశబ్దేన మహిషత్వ మపహ్నుత్య విశిష్టఘనత్వప్రతిపాదనాత్ సాపహ్నవో త్ప్రేక్షా వ్యంజకాప్రయోగా ద్గమ్యా. మాలినీవృత్తమ్. ౨౩

ఏవమితి. ఏవముక్తప్రకారేణ, విపినవిలోకనేన తపోవనదర్శనేన విస్మితా విస్మయం ప్రాప్తా మతి ర్యస్య స తథోక్తః, రామః, త స్యాగ స్త్యస్య మునే రుటజనికటం పర్ణశాలాభ్యర్ణం, ని. 'పర్ణశా లోటజోఽ స్త్రియా'మి త్యమరః. ఆసాద్య ప్రాప్య, శిష్యై ర్మునేరంతేవాసిభిః, శ్రీ రామోఽయంమునిసందర్శనాకాంక్షితయా సమాగత స్తస్మై నివేదయం త్వితి లక్ష్మణవాక్యేన మునయే నివేద్య తదనుమత్యా పునరాగతై రి త్యర్థః, ప్రవేశితో మునిసమీపం ప్రాపిత స్సన్, సకలలోకేన అశేష భువనస్థజనేన వంద్యమానే నమస్క్రియమాణే చరణారవిందే పాదప ద్మే యస్య తం, ని. 'లోక స్తు భువనే జన' ఇత్యమరః, బృందారకై ర్దైవతైః, తథా మునిబృందారకై ర్మునిముఖ్యైశ్చ, పరివృతం పరివేష్టి తం, సకలసురమునిసేవ్య మి త్యర్థః, ని. 'బృందారకా దైవతాని పుంసి వా దేవతాస్త్రియాం' 'బృందారకౌ రూపిముఖ్యా' వి త్యుభయ త్రా ప్యమరః, అతఏ వారవిందసంభవం బ్రహ్మాణమివస్థిత, మిత్యుపమా, తథా కోపహుంకారేణ నిజరోషజనితహుంకారేణ నిర్గతః అహంకా రో యస్యతస్మై, భుజంగభావేన శచీవిటభావేన దూషితాయావలిప్తా

---

1 అరవిందభవమివబృందారకబృందైః.

భావం ఖగగతినిరోధకల్యవైపుల్యయోర్దురవగాహమహావనయోర్వింధ్యశైలసింధురాజయోర్గాధతాగాధతాతస్కరకరోదర ముదరజాత జాతవేదో [1]విరచితవాతాపిదానవావలేపలోపం లోపాముద్రావల్లభం సకల

య, నహుషాయ యయాతిజనకాయ, రాజ్ఞే, దత్తః భుజంగభావః సర్పత్వం యేన తస్మై * 'భుజంగో విటసర్పయో' రిత్యుభయత్రాభిధానాత్, పురా కిల నహుషో రాజా కుతశ్చిత్పుణ్యవశాత్ సశరీరః స్వర్గం ప్రాప్య తత్రేంద్రస్సన్ శచీజారణార్థం యాన మధిరుహ్యాగచ్ఛన్ సాహంకార స్సర్ప సర్పేతి భగవంత మాక్షిప్య కోపహుంకారకారిణా తేన సర్పో భవేతి శప్త ఇతి పౌరాణికాః కథాం కథయంతి. ఖే గచ్ఛంతీతి ఖగాః పక్షిణః తేషా మపి గతినిరోధే గమనప్రతిబంధే కల్యం సమర్థం వైపుల్యం విశాలత్వం యయో స్తయోః, దురవగాహం దుష్ప్రవేశం మహావనం మహాకాననం అగాధజలం యయో స్తయోః, ని. 'వనే సలిలకాననే' ఇత్యుభయత్రాప్యమరః, వింధ్యశైలసింధురాజయోః వింధ్యాచలసముద్రయో స్సంబంధిన్యౌ, యే గాధతాగాధతే ఔన్నత్యగాంభీర్యే, తయో స్తస్కర మపలోపకం కరోదరం కరో హస్తః ఉదరం కుక్షిశ్చ యస్య తం, తథోక్తం, కరతలనియమితవింధ్యత్వాత్ కుక్షినిక్షిప్తసముద్రత్వా చ్చేతి భావః, అసాధారణసామర్థ్యైక నికేతన మిత్యర్థః, అత్ర వింధ్యస్య గాధతా సముద్రస్య అగాధతేతి చ యథాక్రమ మన్వయాత్ వనే త్యత్ర శ్లేషసంసృష్టో యథాసంఖ్యాలంకారః, తథా ఉదరజాతజాతవేదసా జఠరాగ్నినా విరచితో విహితః వాతాపిదానవావలేపలోపో వాతాపి నామక దానవగర్వనిర్వాపణం యేన తం తథోక్తమ్, ని. 'అవలేప స్తు గర్వే స్యా ల్లేపనే దూషణే పిచే'తి విశ్వః, లోపాముద్రాయాః వల్లభం దయితం, ని. 'మైత్రావరుణి ర స్యైవ లోపాముద్రా సధర్మిణీ' త్యమరః, వల్లభో దయితే ఽధ్యక్షే' ఇతి విశ్వః, సకలానా మశేషాణాం సరితాం నదీనాం వల్లభః పతిః, సముద్రః తస్య నిశ్శేషీకరణే నిరవశేషతాపాదనే బాడబం బడబానలం, పూర్వం నిజోదరస్య సామర్థ్యవర్ణన మిదానీం స్వ

1 జితవాతాపి.

సరిద్వల్లభనిశ్శేషీకరణబాడబం [1]బాడబప్రశస్తమపాస్తసమస్తాశమప్యుపగతదక్షిణాశం వృష్టైకతానజన్మానమపి కుంభజన్మానం భగవన్తమగస్త్యమపశ్యత్. ౨౪

ప. ప్రభామివార్కీం తమసాం నిహన్త్రీం
బ్రాహ్మీం దధానం నియమేన లక్ష్మీమ్,

స్యేతి న పౌనరుక్త్యం, అత్ర మునౌ బాడబత్వరూపణాదూపకం తేన ప్రసిద్ధం బడబానలస్యైతచ్ఛోషకత్వమిత్యపూర్వత్వరూపం వస్తు వ్యజ్యతే. బాడబప్రశస్తం బ్రాహ్మణోత్తమం. ని. 'బాడబో బడబానలః, ఆశ్రమోఽస్త్రీ ద్విజాత్యగ్రజన్మభూదేవబాడబా' ఇతి చామరః, అపాస్తసమస్తాశం నిరస్తాశేషతృష్ణమపి, ఉపగతదక్షిణాశం ప్రాప్తదక్షిణారూపద్రవ్యాతితృష్ణ, మితి విరోధః అధిష్ఠితయామ్యదిశ మితి పరిహారాద్విరోధాభాసోఽలంకారః, ని. 'ఆశా దిగతితృష్ణయో' రిత్యుభయత్రాపి వైజయంతీ, ఉక్తం చ బ్రహ్మాండపురాణే. * 'అగస్త్యో దక్షిణామాశామాశ్రిత్య నభసి స్థితః, వరుణస్యాత్మజో యోగీ వింధ్యవాతాపిమర్దన' ఇతి, తథా వృష్టైకతానం సుకృతైకాయనం జన్మ యస్య తం. సకలధర్మైకనికేతనావతారతయా మహానుభావ మిత్యర్థః, వృషభాయత్తజన్మానమితి చ ప్రతీయతే, తథాపి కుంభజన్మానం క్షుద్రకుంభోద్భవ, మితివిరోధః; ఊర్వశీదర్శనాత్ ప్రస్కన్నస్య మిత్రావరుణతేజసః కుమ్భే నిక్షిప్తత్వాత్ తత్సంభవత్వేనాస్య వస్తుగత్యాపరిహారాత్ పూర్వవదలంకారః, మాహాత్మ్యతావ న్నోత్పత్తిస్థానం ప్రయోజక మితి భావః, భగవన్తం షడ్గుణైశ్వర్యసంపన్నం, అగస్త్యమపశ్యత్, ని. 'సుకృతే వృషభే వృషః' 'ఏకతానోఽనన్యవృత్తి' రేకాగ్రైకాయనావపీ'తిచామరః.

అ. తతః శ్రీరామః కిమకార్షీ దిత్యాశంక్యాహ ప్రభామితి. ఆర్కీమర్కసంబంధినీం, ప్రభాం దీప్తిమివ, తమసామజ్ఞానజనితమోహానాం అంధకారాణాం చ నిహన్త్రీం విధ్వంసకారిణీం, + కర్తృకర్మణోః కృతీ' తి కర్మణి షష్ఠీ, బ్రాహ్మీం లక్ష్మీం, బ్రహ్మతేజః, నియమేన నైయత్యేన, నిష్ఠాపారతంత్ర్యేణ సమిత్కుశాద్యాగన్తుకసాధనవిష్పాద్య కర్మవిశేషేణ వా హేతునా దధానం ధారయన్తం, ని. 'నియ

---

1 బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠమ్.

తపోనిధిం శౌర్యనిధిః ప్రసన్న
స్స్వనామ సంకీర్త్య ననామ రామః. ౨౫

౯. తతః పరమహార్షేణ మహర్షిణా ప్రణీతాభి రాశీర్భి స్సహ మురశాసనశరాసనం సరసిజాసనాస్త్రం సౌత్రామణం తూణీరయుగ్మం రుక్మమయకోశం ఖడ్గం చ [1]ప్రతిగృహ్య తదాజ్ఞయా గోదావర్యా స్తట

మ స్తు నయత్కర్మ నిత్య మాగంతుసాధన' మిత్యమరః, తపసః వ్రతోపవాసాదిసహితమితమేధ్యాశనరూపస్య నిధిం నిధానం, అగస్త్యం, శౌర్యనిధిర్మహాశౌర్యసంపన్నః, ప్రసన్నః నిర్మలాంతఃకరణః, ఇతిచ విశేషణద్వయేన దుష్టనిగ్రహశిష్టానుగ్రహసామర్థ్యోక్తిః, ప్రపన్న ఇతి పాఠే ప్రాప్త ఇత్యర్థః, రామః, స్వనామ, సంకీర్త్య, ననామ, శ్రీరామవర్మాహం భో అభివాదయ ఇతి నిజనామోచ్చారణపూర్వకం నమశ్చకారేత్యర్థః. జ్యాయసాం నమస్కారే తథా శాస్త్రాచారా దితిభావః. * 'అభివాద పరం విప్రం జ్యాయాంస మభివాదయేత్, అసౌనామాహ మస్మీతి స్వనామ పరికీర్తయే' దితి మనుస్మరణాత్. అత్ర శ్లేషసంకీర్ణోపమా. వృత్త ముపజాతిః. ౨౫

తత ఇతి. తతః నమస్కారానంతరం, రామ ఇత్యధ్యాహార్యః. పరమహార్షేణ సాక్షాత్పరబ్రహ్మరూపోఽయం శ్రీరామః మద్దర్శనాపదేశే నాగత్య స్వయం ప్రత్యక్షోఽభూ త్కృతనమస్కార శ్చాభూ దిత్యుత్పన్నామందానందతుందిలాంతఃకరణే నేత్యర్థః, మహర్షిణా అగస్త్యేన ప్రణీతాభిః స్వయం మహర్షిత్వాత్ తస్యచ ప్రతీత్యా రాజపుత్రత్వాచ్చ విరచితాభి, రాశీర్భి స్సహ ఆశీర్వాదైస్సాకం, మురశాసనశరాసనం వైష్ణవచాపం, సరసిజాసనాస్త్రం బ్రహ్మాస్త్రం, సుత్రామ్ణఇదం సౌత్రామణం ఐంద్రం, తూణీరయుగ్మం అక్షయసాయకతూణయుగళం, తథా రుక్మమయకోశం హిరణ్మయపిధానం, ఖడ్గంచ, ప్రతిగృహ్య స్వీకృత్య ని.'కోశోఽస్త్రీ కుట్మలే ఖడ్గపిధానేఽర్థౌఘదివ్యయో'రిత్యమరః, తదాజ్ఞయా తస్యాగస్త్యస్యనిదేశేన, గోదావర్యాః, తటనికటే రోధస్సమీపే ప్రకటితాంప్రసిద్ధాం,పంచానాం వటానాం సమాహారఃపంచవటీ

1 ప్రగృహ్య.

నికట ప్రకటితాం పఞ్చవటీ మసేవత. ౨౬

తత్ర విస్తృతపక్షద్వంద్వ[1]మప్రతిద్వన్ద్వ మతిశౌర్యావస్థా[2]ప్రత్యయం కృతాపరోక్ష్య మివతార్క్ష్యం మహామహీధ్రకల్పం గృధ్రరాజ మద్రాక్షీత్. ౨౭

ప. పానేన హీనజల మబ్ధి మపాస్య నూనం

తాం, తదుపలక్షితత్వా త్తదాఖ్యయా ప్రఖ్యాతం కంచి దాశ్రమ మిత్యర్థః. అసేవత నివాసార్థమభజత, + పంచవటీ త్యత్ర తద్ధితార్థే త్యాదినా సమాసః. 'సంఖ్యాపూర్వో ద్విగు'రితి ద్విగుసంజ్ఞా. 'అకారాన్తోత్తరపదో ద్విగుః స్త్రియాం భాష్యత' ఇతి స్త్రీత్వం 'ద్విగో'రితి ఙీప్. ౨౬

తత్రేతి. తత్ర పంచవట్యాం, శ్రీరామః, విస్తృతం విశాలం పక్షద్వంద్వం గరుద్యుగ్మం యస్య తం, ని. 'పక్షః పార్శ్వగరుత్సాహ్యసహాయబలభిత్తిష్వి'తి యాదవః. అప్రతిద్వంద్వ మవిద్యమానప్రతిభటం, జగదేకవీర మిత్యర్థః, అతిశౌర్యావస్థాయాః మహాశౌర్యపుగ్యాదాయాః, ప్రత్యయమధీనం, లోకోత్తరశౌర్యసీమాన మిత్యర్థః, యద్వా శౌర్యావస్థాయాః ప్రత్యయో నిశ్చయో యస్మిన్నితి బహువ్రీహిః. ని. 'ప్రత్యయోఽధీనశపథజ్ఞానవిశ్వాసహేతు'ష్విత్యమరః, 'అప్రతిద్వంద్వశౌర్యావస్థాప్రత్యయ' మితిపాఠే అప్రతిద్వంద్వాయా నిరుపమాయా శ్శౌర్యావస్థాయాః, ఇత్యన్వయః కృత మాపరోక్ష్యం అపరోక్షతా యేన తం, ప్రత్యక్ష మిత్యర్థః, తార్క్ష్యం గరుడమివస్థితం, మిత్యుపమా. ని. 'గరుత్మాన్ గరుడ స్తార్క్ష్య' ఇత్యమరః, మహీం ధరతీతి మహీధ్రః + మూలవిభుజాదిత్వాత్ కప్రత్యయః. యథాహవామనః. * 'మహీధ్రాదయో మూలవిభుజాదా తథాదర్శనా'దితి. మహామహీధ్రకల్పం ఈషదసమాప్తమహాపర్వతం, + ఈషదసమాప్తౌ కల్పప్రత్యయః, గృధ్రాణాం రాజానం గృధ్రరాజం జటాయుషం, + 'రాజాహస్సఖిభ్య ష్టజి'తి టచ్. అద్రాక్షీ దపశ్యత్, + దృశేర్లుఙి సిచి వృద్ధిః. ౨౭

పానేనేతి. ఏషోఽయం మైనాకః పర్వతః, సిద్ధవత్కృత్య నిర్దేశోఽత్ర తథా ప్రతీయమానత్వా దిత్యవగంతవ్యం. పానేన మునికర్తృక

1 అప్రతిద్వంద్వశౌర్యం. 2 ప్రత్యయాయ.

మైనాక ఏష మునిమాశ్రయతీతి జాతామ్,
శంకా మిమాం రఘుపతేః కథితాత్మవంశ
స్త్వత్తాతమిత్ర మహ మిత్యహర జ్జటాయుః. ౨౮

౯. రామస్తు దశరథ మివ తం పశ్య[1]న్కాశ్యపసముద్భూతం సమ్పాతే రనుజ మనుజరచితపర్ణశాలః పఞ్చవట్యాం కంచి త్సమయం

పానక్రియయా హేతునా, హీనజలం జలరహితం, స్థలప్రాయ మిత్యర్థః, అబ్ధిం సముద్ర మపాస్య త్యక్త్వా, పూర్వం పక్షచ్ఛేదోద్యతపురందరభయా త్తత్ర నిలీనత్వా దితి భావః. యథాహ కాళిదాసః. 'మైనాకమంభోనిధిబద్ధసఖ్య' మితి. ముని మగస్త్య మాశ్రయ త్యనుసరతి స్వాశ్రయభంగకారిణ స్తస్య స్వైనాశ్రయణీయత్వా దితి భావః, నూనమిత్యుత్ప్రేక్షాయామ్. ఇత్యేవం ప్రకారేణ జాతా ముత్పన్నాం, ఇమాం, రఘుపతేః శ్రీరామస్య, శంకాం వితర్కం, ని. 'శంకావితర్కభయయో' రితి శాశ్వతః, జటాయుః, కథితాత్మవంశః, వినతాయాం కశ్యపా జ్జాత స్యారుణస్య గరుడాగ్రజస్య తనయోఽహం శ్యేనీగర్భసంభవః సంపాతే రనుజ ఇత్యాద్యుపవర్ణితనిజాన్వయవృత్తాంతస్సన్, అహం, త్వత్తాతస్య దశరథస్య మిత్రం సుహృత్, ని. 'మిత్రం సుహృది మిత్రోఽర్కే' ఇతివిశ్వః, ఇత్యుక్త్వేతి శేషః, అహరత్పరిహృతవాన్, శ్రీరామముక్తసందేహరహిత మకార్షీ దిత్యర్థః, * తథా రామాయణమ్ * 'ద్వౌ పుత్రౌ వినతాయాస్తు గరుడోఽరుణ ఏవ చ, తస్మా జ్జాతోఽహ మరుణా త్సంపాతి శ్చ మమాగ్రజః, జటాయు రితి మాం విద్ధి శ్యేనీపుత్ర మరిందమే'తి. అత్ర కవిసమ్మతసాదృశ్యా న్మహోన్నతే జటాయుషి మైనాకసందేహోదయా త్తస్య చ తేనైవ పరిహృతత్వాత్. నిశ్చయాంత స్సందేహాలంకారః. అత్ర శంకాశబ్దస్య భ్రాంతిపరత్వే భ్రాంతిమదలంకారః, సచోత్ప్రేక్షయాంగేన సంకీర్యతే. వసంతతిలకావృత్తమ్. ౨౮

రామ ఇతి. రామస్తు రామోఽపి, కాశ్యపసంభూతం కశ్యపస్య పౌత్ర మిత్యర్థః, సంపాతే రనుజం తం జటాయుషం, దశరథమివ, పశ్యన్, పితు రతిసుహృత్త్వాత్తమివ బహు మన్యమానస్సన్ అనుజ

1 కాశ్యపకులసంభూతం.

గమయామాస. ౨౯

అథ కదాచి దుపచీయమానమనోభవవైభవః పాకకపిశ [1]కలమమంజరీపుంజపింజరీభూత కేదారపరిపఞ్చః [2]పఞ్చబాణరణప్రయాణోచితవీరపాణనత్పత్రపుటపాత్రదృశ్యావశ్యాయబిందుసందోహః చన్ద్రాతపే నిరానన్దతాం చన్దనానులేపే నిర్లోలుపతాం చన్ద్రశాలాయాం నిరాశతాం [3]చన్ద్రోపలస్థలే నిరాస్థతాం వాతాయనసేవనే నిరుత్సుక

రచితపర్ణశాలో లక్ష్మణనిర్మితోటజస్రక్, పంచవట్యాం, కంచిత్సమయం కియంతం కాలం, గమయామాస యాపయామాస. ౨౯

అ. అథ శూర్పణఖాగమనం వక్తుం తత్కాలోద్దీపకం హేమంతం వర్ణయతి. అథేత్యాదినా. అథ, పంచవట్యాం, కియత్కాలయాపనానంతరం, కదాచి త్కస్మింశ్చిత్సమయే, శరత్కాలావసాన ఇత్యర్థః, హేమంతసమయ స్సముదజృంభతేత్యన్వయః, కీదృశో హేమంతసమయ ఇత్యాకాంక్షాయాం తమేవవిశినష్టి, ఉపచీయమానం స్వయం పరివర్ధమానం, + చినోతేః కర్మకర్తరి శానచ్, మనోభవవైభవం మన్మథపరిభావః కామోత్సవో వా యస్మిన్ స, తథోక్తః, ఉద్దీపకత్వాదితి భావః. పాకేన పక్వావస్థయా, కపిశాః పిశంగ్యో యాః కలమమంజర్యః శాలివిశేషకణిశగుచ్ఛాః తాసాం పుంజైః కదంబైః పింజరీభూతః కేదారపరిపంచః వ్రీహిక్షేత్రవిస్తారః యస్మిన్ స తథోక్తః తత్ర తేషాం పచేళిమత్వసంభవాదితి భావః, అపింజరః పింజర స్సంపద్యమానః పింజరీభూతః + 'అభూతతద్భావేచ్విః'. 'అస్యచ్వా'వితి దీర్ఘః. 'కుగతిప్రాదయ' ఇతి సమాసః. ని.'శాలయః కలమాద్యాశ్చ కణిశం సస్యమంజరీ'తి చామరః, పంచబాణస్య మారమహావీరస్య రణప్రయాణే జైత్రయాత్రా ప్రారంభే ఉచితమనురూపం యద్వీరపాణం వీరాణామవశ్యకర్తవ్యం మధుపానం తేషాం తథాచారాదితిభావః. ని. 'వీరపాణంతు యత్పానం వృత్తే భావిని వారణే' ఇత్యమరః. తేనతుల్యం తద్వదితి తద్ధితగతార్థ ఉపమా + 'తేన తుల్యం క్రియా చే ద్వతి' రితి వతిప్రత్యయః. 'తద్ధితశ్చాసర్వవిభక్తి'రి త్యవ్యయసంజ్ఞా, పత్రపుటాని తరుపలాశ

1 కమలమంజుమంజరీ. 2 పంచబాణప్రయాణ. 3 చంద్రకాంతస్థలే.

తాం వాపీకూపోపకణ్ఠే నిరుత్కణ్ఠతాం వాసరావసానే నిరాదరతాం వారివిహారే నిరాకాంక్షతా ముత్పలమాలాయా ముపేక్ష్యతా ముపవనభజనే ఘ్యుద్విగ్నతాం చ జనానాం జనయన్ గమ్భీరాభోగగర్భగృహస్య [1]ఘనేష్టకచితభిత్తే రశ్లక్ష్ణతిరస్కరణీపటలస్య శశోదరలోమ

సంపుటాని, తాన్యేవ పాత్రాణి చషకా ఇతి రూపకం తేషు దృశ్యః సంలక్ష్యమాణః అవశ్యాయబిందుసందోహః నీహారశీకరనికురుంబం యస్మిన్ స తథోక్తః. ని. 'అవశ్యాయస్తు నీహార స్తుషార స్తుహినం హిమ'మి త్యమరః. తథా, చంద్రాతపే చంద్రికాయాం, నిరానందతాం ప్రీతిరాహిత్యం, చందనానులేపే పటీరచర్చాయాం, నిర్లోలుపతాం నిరపేక్షతాం, చంద్రశాలాయాం శిరోగృహే. ని. 'చంద్రశాలా శిరోగృహ'మిత్యమరః, నిరాశతా మభిలాషరాహిత్యం, చంద్రోపలస్థలే చంద్రకాంతమణికుట్టిమే, ని. 'ఉపలః ప్రస్తరే మణా'వితి విశ్వః. నిరాస్థతా మాసక్తిరహితత్వం, వాతాయనసేవనే గవాక్షమార్గానువర్తనే, ని. 'వాతాయనం గవాక్ష స్స్యా' దిత్యమరః, నిరుత్సుకతా మపరితోషతాం, వాపీనాం దీర్ఘికాణాం కూపానాం ఉదపానానాం చోపకంఠే ఽంతికసంచారే, నిరుత్కంఠతాం నిరుల్లాసతాం, వాసరావసానే సాయంకాలే, నిరాదరతా మతత్పరతాం, వారివిహారే జలక్రీడాయాం నిరాకాంక్షతాం నిస్పృహత్వం, ఉత్పలమాలాయాం కువలయదామ్ని, ఉపేక్ష్యతా మౌదాసీన్యవిషయతాం, ఉపవనభజనే ఉద్యానవనసేవనే, ఘ్యుద్విగ్నతాం భీరుతాంచ, జనానాం, జనయన్ ఉత్పాదయన్, కాలాంతరోపయోగినాం చంద్రాతపాదిశీతలోపచారాణాం తదానీమనుపయుక్తత్వేన అనపేక్షితత్వాత్తేషు నిరానందత్వాదిజనక ఇత్యర్థః, అత్రచంద్రాతపనిరానందత్వాదీనాం కేవలప్రకృతానా మేవోత్పాదనక్రియారూపధర్మసంబంధే నౌపమ్యస్యగమ్యమానత్వాత్ కేవలప్రకృతగోచరా తుల్యయోగితా తదుక్తమ్. * 'ప్రస్తుతానాం తథాన్యేషాం కేవలం తుల్యధర్మతః, ఔపమ్యం గమ్యతే యత్ర సా స్మృతా తుల్యయోగితే'తి లక్షణాత్, తథా గంభీరః తుషారవాతాదిదుష్ప్రవేశగాంభీర్యయుక్తః ఆభోగో విస్తారో యస్య తత్త

1 ఘనేష్టికారచితభిత్తిశ్లక్ష్ణ.

మృదులకమ్బలస్య కాలాగురుధూమస్య కాశ్మీరాంగరాగస్య నిర్ధూమాం
గారభరితహసన్తికాయన్త్రస్య చ సుభగంకరణః మదన[1]కరేణుకరవికీర్ణ

ఘోక్తం యద్గర్భగృహ మావాసాగరం, ని. 'గర్భాగారం వాసగృహ మి'త్యమరః, తస్య, ఘనం నీరన్ధ్రం యథాతథా ఇష్టకాభిశ్చితా రచితా భిత్తిః కుడ్యం తస్యాశ్చ శీతబాధానివర్తకత్వేన తస్యా అప్యుపయోగిత్వాదితి భావః, ని. 'భిత్తిః స్త్రీ కుడ్య మేడూకమి త్య'మరః, + 'ఇష్టకేషీకామాలానాం చితతూలభారిష్వి'తి హ్రస్వః. అశ్లిష్టం అతను సుఘటిత మితి యావత్. తస్య, తిరస్కరిణీ పటలస్య ప్రతిసీరానికరస్య, ని. 'శ్లక్ష్ణం దభ్రం కృశం తను' 'ప్రతిసీరా యవనికా స్యాత్తిరస్కరణీ చ సే'తి చామరః. + 'తిరసోఽన్యతరస్యా' మితి సత్వం, శశస్య మృగవిశేషస్య, ఉదరే కుక్షిప్రదేశే యాని రోమాణి కోమలతనూరుహాణి, తన్నిర్మితం యన్మృదులకంబలం అథవా తద్వన్మృదులం యత్కంబలం సుఖసంస్పర్శకంబలం తస్య, 'సీతం నైవ విదీర్యతే, ప్రియతమై రాలింగనం కమ్బల' మితి చారుచర్యావచనాదితి భావః. కాలాగురుధూమస్య కృష్ణాగురుధూమస్య కాశ్మీరాంగరాగస్య కుంకుమవిలేపనస్య * 'కాశ్మీరపంకేన కృతప్రలేపో హైమంతికా నాశు నిహంతి దోషా' నితి. తస్య దోషనివర్తకత్వేన తదానీ ముపేక్షితత్వాదితి భావః. ని. 'కుంకుమం ఘుసృణం పుణ్యం ప్రోక్తం లోహితచందనమ్, కాశ్మీరజన్మ విద్వద్భిః కాలేయం జాంగలం స్మృత'మితి హలాయుధః. నిర్ధూమాంగారైః ధూమరహితాంగారైః భరితం పూర్ణం, యద్ధసంతికాయంత్రం అంగారశకటీరూపయంత్రం తస్య చ. ని. 'అంగారధానికాంగారశకట్యపి హసంత్య పీ'త్యమరః. నిర్ధూమగ్రహణం నేత్రయోరనుద్వేజకత్వార్థ మి త్యవగంతవ్యం, అసుభగం సుభగం కుర్వం త్యనేనేతి సుభంగంకరణః సౌభాగ్యకరః, గర్భాగారాదీనాం శైత్యక్లేశనివర్తకత్వే నోపయోగిత్వా త్తజ్జన్మసత్తాసాఫల్యసంపాదక ఇత్యర్థః, + 'ఆఢ్యసుభగస్థూలపలితనగ్నాంధప్రియేషు చ్వ్యర్థే ష్వచ్వౌ కృఞః కరణే ఖ్యు' న్నితి ఖ్యున్ప్రత్యయః. 'అరుర్ద్విష' దిత్యాదినా ముమాగమః. అత్రాపి పూర్వవద్గర్భగృహాదీనాం ప్రకృతానా మేవ సౌభాగ్యలాభరూపధర్మ

1 రేణుకణాయమాన ; కరేణుకరనికరవర్తకణాయమాన.

శీకరనికరాయమాణతుషారధూళీధూసరవాసరస్సరసీరుహ[1]దావపావక
స్తుహినవ్రణితలాసికాధరదళ[2]దూరీభూతదంశకృత్యః ప్రక్షీణతారుణ్యప
ణ్యాఙ్గనాఙ్గవ త్ప్రియాతసౌభాగ్యప్రపాసన్నివేశ స్తాలవృన్తవిశ్రాన్తి

సమ్బన్ధే నౌపమ్యస్య గమ్యమానత్వాత్ కేవలప్రకృతగోచరా తుల్యయోగితా. తథా మదన ఏవ కరేణుః గజః తస్య గజో వా. తస్య కరశ్శుండా తేన వికీర్ణాః యే శీకరనికరాః సూక్ష్మబిందుసందోహాః, తద్వదాచరన్తః అతిసూక్ష్మాకారా ఇత్యర్థః. కామోత్తేజకా ఇతి యావత్. + ఆచారక్యజన్తాల్లట శ్శానజాదేశః, తాదృశాః యే తుషారాః నీహారాస్త ఏవ ధూళ్యః పరాగా ఇతి రూపకం తాభి ర్ధూసరాః ధూమ్రాః వాసరా దివసాః యస్య స, తథోక్తః. ని, 'క్లీబే దివసవాసరా' వి త్యమరః. సరసీరుహాణాం దావపావకో దవాగ్నిః. తుషారతుషానలేన తద్ధ్వంసకత్వా దితి భావః. ని. 'వనే చ వనవహ్నౌ చ దవో దావశ్చ కథ్యతే' ఇతి శాశ్వతః. తుహినేన వ్రణితాని వ్రణవంతి కృతాని స్ఫుటితానీత్యర్థః. + వ్రణవచ్ఛబ్దాత్తత్కరోతీతి ణ్యన్తాత్కర్మణి క్తః, తాదృశాని యాని లాసికానాం పణ్యస్త్రీణాం మధరదళా న్యధరోష్ఠపల్లవాని తేషాం దూరీభూతం దూరతోఽపాస్తం దంశకృత్యం దంతక్షతక్రియా యస్మిన్ స, తథోక్తః, స్వతః స్ఫుటితానాం దంశకృత్యాసహత్వా దితి భావః, 'వంశకృత్య' ఇతిపాఠే దూరీభూతం దూరతః పరిహృతం వంశకృత్యం వేణునాదక్రియా యస్మిన్, స్ఫుటితానా మధరాణాం వేణుపూరణాసమర్థత్వా దితి భావః, కులవధూజనాధరపుటానాం దంశకృత్యవంశకృత్యానౌచిత్యాల్లాసికాగ్రహణం ద్రష్టవ్యం. ని. 'నర్తకీలాసికే సమే' ఇత్యమరః. ప్రక్షీణతారుణ్యపణ్యాంగనాంగవత్ వృద్ధవేశ్యావయవవదిత్యుపమా. ప్రియాతసౌభాగ్యోపగతరామణీయకః ప్రపాసన్నివేశః పానీయశాలికాసంస్థానం యస్మిన్ స, తథోక్తః, విటానాం పాంథానాం చానపేక్షితత్వా త్తృప్తిసాధనాభావేన వృద్ధపణ్యాంగనాంగానాం ప్రపాసన్నివేశానాం చ అపగతరామణీయకత్వం ద్రష్టవ్యం. ని. 'ప్రపా పానీయశాలికే'త్యమరః. + ఘుఙ్ఞార్థేకవిధానం, తాలవృంతానాం వ్యజనానాం వి

1 గహనదావ. 2 దూరీకృతవంశకృత్యః.

[1]కాలః కామినీ స్తనభరగిరిదుర్గసీమ్ని నిర్భయనిలీననిదాఘభావో దివాభీత వాిత స్యాప్యనతిభయంకరదివాకర శ్చకోరనికర స్యాప్యనతిక్షేమంకర [2]సుధాకరః కాదంబకదంబ స్యాప్యనతి[3]ప్రియంకరకమలాకరః[4]కృతకరయు

శ్రాంతికాలో విశ్రమసమయః, విశ్రాంతికర ఇతి పాఠే విశ్రమసంపాదక ఇ త్యర్థః. గ్రీష్మర్తా విత స్తతో వ్యజనవ్యాధూననజనితజనానంద సంభవా దితి భావః. ని. 'వ్యజనం తాళవృంతక' మి త్యమరః. కామినీనాం తరుణీనాం స్తనభరః కుచభార ఏవ గిరిదుర్గసీమా గిరిదుర్గస్థానంతత్రి నిర్భయం నిరాతంకం యథా తథా నిలీనో నిగూఢతయా ప్రవర్తమానో నిదాఘభావః ఊష్మా యస్మిన్ స తథోక్తః * 'కూపోదకం వటచ్ఛాయా తాంబూలం తరుణీ స్తనౌ, శీతకాలేభవే దుష్ణ ముష్ణకాలేతు శీతల'మిత్యుక్తేః తదానీం కామినీకుచభరేషు అత్యంతౌష్ణ్యస్య విద్యమానత్వాత్, ఇయ ముత్ప్రేక్షా గమ్యారూపకసంకీర్ణా. ఏతేన హేమంతనిదాఘయోః జేతృజేతవ్యభావో వ్యజ్యతే. ని. 'నిదాఘోగ్రీష్మకాలే స్యా దుష్ణస్వేదాంబునో రపి', 'భావ స్సత్తాస్వభావాభిప్రాయచేష్టాత్మజన్మస్వి'తి విశ్వప్రకాశామరౌ. దివాభీతవాిత స్య దివా అహని భయశీలస్య, ఘూకనికర స్యాపి. ని. 'దివాంధః కౌశికో ఘూక' ఇత్యమరః. అనతిభయంకరః మందప్రకాశత్వా దీషద్భయంకరః దివాకరః సూర్యః యస్మిన్ సః, + 'మేఘర్తిభయేషు కృఞ' ఇతి ఖచి అరుర్ద్విషదిత్యాదినా ముమాగమః. చకోరనికర స్యాపి చంద్రికాపాయిపక్షి విశేషనివహ స్యాపి. ని. 'చకోర శ్చంద్రికాపాయీ'త్యభిధానాత్. అనతిక్షేమంకరః నీహారావరణేన మందరశ్మిత్వా దీష త్తృప్తికరః సుధాకర శ్చన్ద్రః యస్మిన్ సః, + క్షేమప్రియమద్రేఽణ్చేతి ఖచి ముమాగమః కాదంబకదమ్బ స్యాపి కలహంసనికురుంబ స్యాపి. ని. 'కాదమ్బాః కలహంస స్స్యా'ది త్యమరః, అనతిప్రియంకరాః పద్మోల్లాసహైన్యా దీషత్ప్రీతిజనకాః కమలాకరా స్సరాంసి యస్మిన్ సః + ప్రియంకరేత్యత్రపూర్వవ త్ఖచ్ప్రత్యయ ముమాగమౌ. తథాకరయుగళస్య హస్తయుగ్మస్య స్వస్తికః స్వస్తికాకార స్సన్నివేశవిశేషః. వ్యత్యాసస్థాపనం స్వస్తిక

---

1 కరః. 2 నిశాకరః. 3 ప్రీతికర. 4 కరయుగకృత.

గళస్వస్తికబంధనతయా నీహారాతంకశంకయా హృదయకమల మివ గోపాయంత మశ్రాంతదంతవీణావ్యాపారేణ వేపమానాధరపుటతయా శీతికాపిశాచికానిర్వారణాయ నిపుణం మంత్రజప మివ కుర్వంత మవిరళపులకపాళీకబళితకళేబరతయా సకరుణవిధివితీర్ణరోమకంబలకృతాంగరక్ష మివ భిక్షా మటంతం దుర్గతవర్గం నిర్ఘృణా కదాచి దపి కమ

శబ్దార్థః. తద్రూపం యద్బంధనం తత్ కృతం శీతబాధానివర్తకవసనకమ్బళాద్యాచ్ఛాదనాభావా దురసి విరచితో యేన స తథోక్తః. శీతబాధయా వ్యత్యస్తహస్తాచ్ఛాదితోరస్థల ఇత్యర్థః. తస్య భావ స్తత్తా తయా హేతునా నీహారాతంకా తుహినోపద్రవాత్ యా శంకాభీతిః తయా. ని. 'శంకా వితర్కభయయో' రితి యాదవః. హృదయకమలం హృత్పద్మం, గోపాయంతం రక్షంత మివే త్యుత్ప్రేక్షా, + గుపూధూపవిచ్ఛిపణిపనిభ్య ఆయ' ఇత్యాయప్రత్యయః. దంతా ఏవ వీణా వల్లకీవాద్యవిశేషః. శైత్యజనితకంపవశేన ధ్వననశీలత్వాత్, అశ్రాంతం నిరంతరం యో దంతవీణావ్యాపారః చలనరూపక్రియావిశేషః. తేన, వేపమానాధరపుటతయా కమ్పమానాధరోష్ఠతయా హేతునా, శీతికాయాః శైత్యబాధాయా ఏవ పిశాచికాయాః నిర్వారణాయ, తాం నిరాకర్తు ముచ్చాటయితు మి త్యర్థః, నిపుణం సమర్థం, మంత్రజపం మంత్రోచ్చారణం, కుర్వంత, మివే త్యుత్ప్రేక్షా, అవిరళపులకపాళ్యా సాన్ద్రరోమాంచప్రపంచేన కబళితం గ్రస్తం ఆచ్ఛాదిత మితియావత్. కళేబరం శరీరం, యస్య త త్తయా హేతునా, సకరుణేన దయాళునా విధినా బ్రహ్మణా వితీర్ణం దత్తం య ద్రోమకమ్బలం తనూరుహరూపకం బళం తేన కృతాంగరక్షంవిరచితాంగసంగోపన మివ స్థిత, మి త్యుత్ప్రేక్షాణాం తిసృణాం సంసృష్టిః. భిక్షా మటంతం భిక్షాచరణతత్పరం, దుర్గతవర్గం దరిద్రసమూహం, ని. 'దరిద్రో దుర్గతోఽపి స' ఇత్యమరః, నిర్ఘృణా నిష్కరుణా, ని. 'కారుణ్యం కరుణా ఘృణే' త్యమరః, కమలం లీలాపద్మం అస్యాః అస్తీతి కమలా లక్ష్మీః + అర్శఆద్యచ్ప్రత్యయః, ని. 'లక్ష్మీః పద్మాలయా పద్మా కమలా శ్రీ ర్హరిప్రియే' త్యమరః, నాలోకితవతీ న దృష్టవతీ, కరుణాకటాక్షవీక్షణేన తస్య ధన్యతాం నాపాదితవ తీ త్యర్థః, + నఞర్థస్య నశబ్దస్య 'సుప్సు పే'తి

లా [1]నాలోకితవతీతి తస్యై సాసూయ ఇవ తదీయవాస[2]తామరసం సపత్త్రకోశం వినాశయన్నంగజమతంగజకరపుష్కరోత్థిత[3]శీకరనికరాకారై రతిపరుషస్మరశర[4]నిపాతప్రతప్తగగనాఙ్గనాఙ్గప్రభవ[5]స్వేదసదృశై

సమాసః, అథవా అలోకితవతీ న భవతీ త్యర్థః, + 'అస్తి ర్భవంతిపరో ప్రయుజ్యమానోఽప్యస్తీ'తి భాష్యకారవచనాత్. భవంతీతి లటః పూర్వాచార్యాణాం సంజ్ఞా, ఇతి మత్వేతి శేషః, తస్యై కమలాయై, తస్యాం కమలాయా మిత్యర్థః, + 'క్రుధద్రుహేర్ష్యాసూయార్థానాం యం ప్రతికోప' ఇతి చతుర్థీ, సాసూయ స్సేర్ష్యస్స, న్నివేత్యుత్ప్రేక్షా, సపత్త్రకోశం సపర్ణకుట్మలం, సవాహనార్థౌఘంచ, ని. 'పత్త్రం వాహనపర్ణయోః, 'కోశోఽస్త్రీ కుట్మలే ఖడ్గపిధానే ర్థౌఘదివ్యయో' రిత్యుభయ త్రాప్యమరః, తస్యా ఇదం తదీయం కమలాసంబంధియ దావాసతామరసం నివాసపంకేరుహం. ని. 'పంకేరుహం తామరస' మిత్యమరః, త ద్వినాశయ న్విధ్వంసయన్, తత్రస్థాయాః కమలాయాః ప్రతీకారస్య దుష్కరత్వేన తదీయావాసతామరసప్రతీకారకథనా త్ప్రత్యనీకాలంకారః. తదుక్తమ్.* 'బలినః ప్రతిపక్షస్య ప్రతీకారే సుదుష్కరే, య స్తదీయతిరస్కారః ప్రత్యనీకం త దుచ్యత' ఇతి, సచోక్తోత్ప్రేక్షోజ్జీవిత ఇతి సంకరః. సపత్త్రకోశ మితి శ్లేషస్తు శేషః. తథా అంగజః మన్మథ ఏవమతంగజః కుంజరః. ని. 'మతంగజో గజో నాగః కుంజరో వారణః కరీ' త్యమరః, తస్య కరపుష్కరేణ హస్తాగ్రేణోత్థితః ఉత్క్షిప్తః యశ్శీకరనికరో జలబిందుసందోహః తదాకారై స్తద్రూపై రితిరూపకసంకీర్ణ తాద్రూప్యోత్ప్రేక్షాగమ్యా, ని. 'పుష్కరం కరిహస్తాగ్రే వాద్యభాండముఖే జల' ఇత్యమరః, అత్ర పుష్కరశబ్దేనైవ కరాగ్రప్రతీతేః పునః కరగ్రహణం కరికలభకర్ణావతంసాదివ ద్రష్టవ్యం, అతిపరుషస్మరశరనిపాతేన అత్యంతకఠోరమన్మథబాణనిపతనేన ప్రతప్తం సంతప్తం యద్గగన మేవ అంగనా తస్యాః అంగం శరీరం తస్మా త్స్రవన్ స్యందమానః యస్స్వేదః ఘర్మాంబుకణగణః తత్సదృశైః తత్సదృశై, రిత్యుత్ప్రేక్షా. అభూతోపమా. గగనస్యాంగస్వేదయో రప్ర

1 నాలోకయతీతి. 2 తామరసకోశన్నాశయన్నంగజమతంగజ. 3 శశికర. 4 తాపప్రతప్త; జాతతాప. 5 స్వేదబిందు.

రక్షీణమహిమహిమప్రసరై రధ్వగాంతఃకరణాని సీమన్తయన్ హేమంతసమయ స్సముదజృంభత. ౩౦

౫. యత్ర కాంతా న పశ్యంతి క్లాంతా విరహవహ్నినా,
నిశావసానవేలాం చ వేలాం చ వ్యసనామ్బుధేః. ౩౧

౬. తత్ర పర్ణశాలామధ్యమధ్యాసీనం లక్ష్మణాగ్రజ [1]ముపససాద శూర్పణఖా. ౩౨

సిద్ధత్వాదితి తద్యుక్తం ప్రాక్ + 'దృశేః క్స' ఇతి క్సప్రత్యయః, అమూర్తస్య గగనస్యైవ స్మరశరసంతప్తత్వే కిము తాంన్యస్యేత్యాశ్చర్య మితి భావః, అక్షీణమహిమహిమప్రసరైః అవిచ్ఛిన్నవైభవతుషారాసారైః అధ్వగాంతఃకరణాని పాంథహృదయాని, సీమంతయన్ విదారయన్, హేమంతసమయః హేమంతకాలః, సముదజృంభత విజృంభితోఽభూత్. ౩౦

యత్రేతి. యత్ర యస్మిన్ హేమంతే, విరహవహ్నినా ప్రియవియోగాగ్నినా, క్లాంతా నిపీడితాః, కాంతాః స్త్రియః, నిశావసానవేలాం రజనీవిరామకాలం, వ్యసనాంబుధేః దుఃఖసాగరస్య, వేలాం కూలం చ, నపశ్యంతి, దుస్సహవిరహవేదనావశాత్ తయోస్తథా అనవధికత్వేన ప్రతీయమానత్వాదితి భావః, ని. 'అబ్ధ్యంబువికృతౌ వేలా కాలమర్యాదయో రపీ' త్యమరః, అత్ర వేలయో రుభయో రపి ప్రకృతయోరేవాదర్శనక్రియారూపధర్మసామ్యే నౌపమ్యస్య గమ్యమానత్వాత్ కేవలప్రకృతగోచరా తుల్యయోగితా. ౩౧

తత్రేతి. తత్ర హేమంతే శూర్పం శోణితభాజనం + 'నఖవిదూషణ' ఇతి ధాతోః కః, శూర్పేణ శోణితభాజనేనయజ్ఞాదిసత్క్రియాః నఖయతి దూషయతీతి శూర్పణఖా, యద్వా శూర్పాకారాణి నఖాని యస్యాస్సా శూర్పణఖా నామ రాక్షసీ రావణస్వసా, + 'పూర్వపదాత్సంజ్ఞాయా మగ' ఇతి ణత్వం. 'నఖముఖాత్సంజ్ఞాయా' మితి న ఙీప్, పర్ణశాలామధ్యం, తన్మధ్యఇత్యర్థః, + 'అధిశీఙ్స్థాసాం కర్మే'తి కర్మత్వం, అధ్యాసీన మధిష్ఠితం + 'ఈదాస' ఇతీకారః, లక్ష్మణాగ్రజం రామ, ముపససాద ప్రాప, కామాతురతయేతి భావః, భావికార్యకరణ

1 ఉపససర్ప.

ప. తస్మి న్నుజ్జృమ్భితోష్ణ స్తనతటదయితాహీనసంహారకాలే
కాలే ప్రాలేయధారాకవచితగగనాభోగదిక్చక్రవాళే,
కామాన్ధా రాక్షసీ సా పతిమతి మతనో న్మైథిలీప్రాణనాథే

దక్షత్వా ల్లక్ష్మణగ్రహణం ద్రష్టవ్యమ్. 3_౨

తస్మిన్నితి. ప్రలయాదాగతం ప్రాలేయం + 'తతఆగత' ఇత్యణ్ * 'కేకయమిత్రయుప్రలయానాం యాదేరియ' ఇతి యశబ్దస్యఇయాదేశః. ప్రాలేయధారాభిర్హిమాసారైః,కవచితఃఆవేష్టితః, గగనాభోగో గగనవిస్తారః, దిక్చక్రవాళం దిఙ్మండలంచ యేనతస్మిన్, తథోక్తే, ని. 'చక్రవాళం తు మండల' మిత్యమరః, అతఏవోజ్జృంభితోష్ణం ప్రవృద్ధోష్మస్తనతటం కుచమండలం యాసాం తాభి ర్దయితాభి ర్వధూభిః హీనావిహీనా వియుక్తావిరహిణఇత్యర్థః, తేషాం సంహారకాలే ప్రలయకాలే, అథవా తేషాం సంహారే సంహరణక్రియాయాం,కాలే కృతాంతరూపే, ని. 'కృతాంతానేహసోః కాల' ఇ త్యమరః *'హసంతీం చహసంతీం చ హసంతీం వామలోచనామ్,హేమంతే యే న సేవంతే తేనరాదైవవంచితా' ఇతి వచనాత్. విరహిజనమారక ఇత్యర్థః, తస్మిన్ కాలే హేమంతసమయే, కామే నాంధా వివేకదృష్టిశూన్యే త్యర్థః, సా పూర్వోక్తా, రాక్షసీ శూర్పణఖా, + 'జాతేరస్త్రీవిషయాదయోపధా' దితిఙీప్. లక్ష్మ్యాః లీలారవిందే విహారపద్మే. లీలయా కరధృతకమలేనా, నవపిశితధియం నూతనమాంసబుద్ధిం,తన్వతీ కుర్వతీ, తాదృగ్భ్రాన్తింప్రాప్నువతీత్యర్థః. ని. 'పిశితం తరసం మాంస' మిత్యమరః, నవగ్రహణం జిఘృక్షోత్పాదనార్థ మి త్యవగన్తవ్యమ్. శ్యేని కేవ శ్యేనాంగనేవ, వర్తమానా స తీతి శేషః. శ్యేనో గృధ్రజాతీయః కపింజలాదిక్షుద్రఖగగ్రాహీ పక్షివిశేషః+ 'జాతే రస్త్రీ' త్యాదినా ఙీప్, తతః స్వార్థే కః, 'కేణ'ఇతిహ్రస్వః, మైథిలీప్రాణనాథే సీతావల్లభే, శ్రీరామే, ఏతేనాస్య సమ్భోగార్హం ప్రత్యంతరాత్యన్తాభావస్సూచ్యతే. పతిమతిం పతిరయంమేభూయా దితిబుద్ధిం, మతనోత్ అకరోత్, పతిత్వే నావృణో దిత్యర్థః, శ్యేనికా లీలారవిందే మాంసబుద్ధి మివ శూర్పణఖాపి శ్రీరామే ప్రియతమబుద్ధిం చకా రే త్యర్థః, అథవా రాక్షసీ శ్యేనికా లక్ష్మ్యా

లక్ష్మీర్లీలారవిందే నవపిశితధియం తన్వతీ శ్యేనికేవ. 33

౧. తత స్తేన జానకీజాని రితి జానీహి [1]జన మిమం మ మానుజ మతిమనుజభుజ[2]బల మబలావియుక్తం యుక్తమాశ్రయితుం త వేతి

లీలారవిందే నవపిశితధియ మివ మైథిలీ ప్రాణనాథే పతినుతిం. తన్వతీ విదధానా సతీ అతనో ద్వరణ మితి శేషః. త్వం మే పతిర్భవేతి శ్రీరామ మవృణోదిత్యర్థః, ఉపమాలఙ్కారః. స చారవిందే శ్యేనికాయాః పిశితభ్రాన్త్యుదయకథనా ద్భ్రాన్తిమ తాంగేన సంకీర్యతే. స్రగ్ధరావృత్తమ్. లక్షణం తూక్తమ్. 33

తతఇతి. తతః పతిత్వేన వరణానన్తరం, ఇమ మేనం జనం, మా మిత్యర్థః. తస్యా ఖండితమహిమాతిశయద్యోతనార్థ మిదంశబ్దేన నిర్దేశః. జానకీ జనకమహారాజపుత్రీ జాయా యస్య జానకీజానిః సీతాపతిః, + 'జాయాయానిఙ్'తినిఙాదేశః. ఈదృక్సౌభాగ్యశాలినీ మహాకుల ప్రసూ తేయం సన్నిహితా మమ భార్యా నిసర్గతోఽహం చైకపత్నీవ్రతశీలః తస్మా న్మమ త్వయా వరణ మయుక్త మితి భావః, ఇతి జానీహి జానకీపతిమవబుధ్యస్వేతి ప్రాతీతికోఽర్థః పరమార్థ స్తు దశరథనందనరూపేణ జననా జ్జనం దుష్టనిగ్రహశిష్టపరిపాలనార్థం రాజపుత్రత్వే నావతీర్ణ మిత్యర్థః, ఇమం మాం, జానీహి సీతారూపిణ్యాలక్ష్మ్యాః పతిః శ్రీమహావిష్ణుః. తథా చ రాక్షసనంహర్తు ర్విష్ణోః న రాక్షసీవరణం యుక్తమితిభావః. ఇతిజానీహి, తతఃకిమిత్యాశంక్యాహ * 'గురుణాఽపి సమం హాస్యం కర్తవ్యం కుటిలం వినే'త్యాది న్యాయేన భ్రాతృవిషయక మపి పరిహాసం ప్రయోజయన్ రామో లక్ష్మణవిషయత్వేన ప్రవృత్త్యాభాసప్రత్యాయకైః తాత్పర్యేణ నివృత్తిప్రతిపాదకైః శ్లిష్టశబ్దైః ప్రలోభనార్థ ముత్తర మనుభాషతే. మమేత్యాదినా. మమానుజం సోదరం, నతు యంకఞ్చన, సౌశీల్యసౌన్దర్యాదభిర్మత్తుల్యమిత్యర్థః, మనుజా నతిక్రాన్త మతిమనుజమ్, + అత్యాదయః క్రాన్తాద్యర్థే ద్వితీయ యేతిసమాసః. త ద్భుజబలం యస్య తం, అమానుషబాహుపరాక్రమశాలిన మిత్యర్థః,అబలావియుక్త మనూఢభార్య్యం, మసన్నిహిత

1 జనమముం. 2 బలమబాలం.

ప్రత్యాఖ్యాతా రామేణ సా సౌమిత్రి ముపేత్య యథామనీషిత మభాషత. 58

తే నాపి భద్రే తస్యార్యస్య దాసోఽహం దాసభార్యాపద మ

భార్యంవా, అతో భార్యాపేక్షిణ మిత్యర్థః. సాచ త్వ మేవ భవిష్యసీతిభావః, ఈదృశం, లక్ష్మణ, మాశ్రయితుం భార్యాత్వే నానువర్తితుం, తవయుక్త మనురూప,మితి పరిహాసానుకూలః ప్రాతీతికార్థః. అన్తరాశయ స్తు మమానుజం ధర్మశీలత్వాదినా మత్సబ్రహ్మచారిణ మిత్యర్థః, అతి మనుజః పురుషోత్తమో విష్ణు రితి యావత్. త స్యేవ భుజబలం యస్య తం, విష్ణుతుల్యపరాక్రమ మిత్యర్థః, అబలావియుక్తం పరదారపరిగ్రహాదిశూన్యం, ఏకపత్నీవ్రత మిత్యర్థః. ఆశ్రయితుం యుక్త, మితికాకుః, న యుక్త మిత్యర్థః, ఇత్యనేనప్రకారేణ, రామేణ ప్రత్యాఖ్యాతా ప్రత్యుక్తా, నిరాకృతావా, శూర్పణఖా, సౌమిత్రి, ముపేత్య, తాత్పర్యానభిజ్ఞతయా శ్రీరామవచనం స్వానుకూల మేవ మన్వానా మన్దబుద్ధి రియం లక్ష్మణసమీపం గత్వే త్యర్థః. మనీషిత మనతిక్రమ్య యథామనీషితం, యావదభిలాష మి త్యర్థః, అభాషత మాం పరిగృహాణే త్యవోచత, + 'యథా ఽసాదృశ్య'ఇ త్యవ్యయీభావః, ని. 'యథా సాదృశ్యవీప్సార్థపదార్థానతివృత్తి ష్వి' త్యభిధానాత్. 38

అ. తతః కిం జాత మి త్యత ఆహ.—తేనేతి. భద్రే హేకల్యాణి, ఆర్యస్య శ్రేష్ఠస్య, తస్య శ్రీరామస్య, య స్త్వయా ప్రథమం వృత స్తస్యే త్యర్థః. అహం, దాసో భృత్యః, అతః, కులజాతాయా స్సత్కులప్రసూతాయాః, ఆర్యాయా ఇతియావత్. నార్యాః వధ్వాః, ని. 'నారీ సీమన్తినీ వధూ'రి త్యమరః, దాసభార్యాపదం భృత్యభార్యాస్థానం, తథాభూతత్వ మి త్యర్థః, ని. 'పదం వ్యవసితత్రాణస్థాన లక్ష్మాంఘ్రివస్తు ష్వి' త్యమరః, అనార్యం నను అయుక్తంఖలు, దాసభార్యా భూత్వా దాసీభావం గంతు మసామ్ప్రత మి త్యర్థః, తస్మా త్కారణా, త్తమార్యం శ్రీరామ మేవ,భజేథాః ప్రాప్నుయాః,ఆర్యాయా ఆర్యభజనం యుక్త మిత్యక్షరార్థః, వాస్తవార్థ స్తు విరుద్ధలక్షణయా అపహ్నవేన

నార్యం నను నార్యాః కుల[1]జాతాయా స్తస్మాత్త్త మేవభజేథాః. ౩౫
[2]కించ. [3]కూ్రరసత్త్వభయానకకాననసంచారాచతురాంవిదేహ
రాజపుత్రీం విహాయ తత్రభవతీం భవతీ మే వా సా పరిగ్రహీష్యతీతి

హేభద్రే అమంగళే, కుజవాసరే అమంగళే మంగళశబ్దప్రయోగవత్. 'అభద్రేజాతే సర్వం భద్రంజాత' మిత్యాదిప్రయోగవచ్చ ద్రష్టవ్యమ్, ఆర్యస్య శ్రేష్ఠస్య, శ్రీరామస్య భార్యాత్వ మేవ భవిష్యసీతి భావః, ఈదృశం లక్ష్మణ, మాశ్రయితుం భార్యాత్వే నానువర్తితుం, త వా యుక్త మననురూప, మితి పరిహాసానుకూలః ప్రాతీతికోఽర్థః, సర్వసు పర్వసార్వభౌమస్య తస్య ప్రసిద్ధస్య శ్రీమహావిష్ణురూపిణోఽహం, దాసః భక్తః, శ్రీవిష్ణురూపశ్రీరామభక్తత్వేన అత్యంతపావన ఇత్యర్థః, అతః కులజాతాయాః నార్యాః భవత్యాః దాసస్య శ్రీవిష్ణుభక్తస్య భార్యాయాః యత్పదం తద్వరణ మయుక్తం. శూన్యాః ఆందోళికారోహణవాంఛావ ది త్యర్థః, తస్మా త్త్వం విష్ణురూపంరామమేవ, భజేథాః శరణం గచ్ఛేః, యత ఈదృగపకారిణీ త్వం ముక్తా భవిష్యసీ త్యర్థః. అథ 'గురుణాఽపి సమం హాస్య' మిత్యాదిన్యాయేన లక్ష్మణః శ్రీరామే సీతాయా మపి పరిహాసం ప్రయుఙ్క్తే. ౩౫

ఆ. కిం చే త్యాదినా. క్రూరసత్త్వైర్వ్యాఘ్రాదిభి ర్వ్యాప్తైః భయానకే భయంకరే కాననే సంచారాచతురాం సంచరణాశక్తాం, భీతామిత్యర్థః. యద్వా సంచారే ణాచతురాం విహ్వలాం ఖిన్నాం, ఉభయథాఽపి వనవాసప్రతిబంధకీభూతా మిత్యర్థః, విదేహరాజపుత్రీం న తు సదేహరాజపుత్రీం అతఏవ కృశాంగీ మి త్యర్థః, * 'అనుదరా కన్యా అలవణా యవాగూ' రిత్యాదిభాష్యకారవచనా దీషదర్థవాచిన ఇత్యర్థకోఽయం విశబ్దః, అవ్యయానా మనేకార్థత్వాత్. విదేహశబ్దోఽయం రాజవిశేషణం రాజపుత్రీవిశేషణం వా. త్వం తు నోక్తవిశేషణవిశిష్టేతి భావః. ఈదృశీం సీతా, మపహాయ త్యక్త్వా, తత్రభవతీం పూజ్యాం, భవతీం త్వా మే, వేత్యర్థః, + 'ఇతరేభ్యోపి దృశ్యత' ఇతి ప్రాగ్దిశీయ త్రల్ప్రత్యయః. 'సుప్సు' పేతి సమాసః. ఉగితశ్చేతిజీప్. ని.

---

1 సంభూతాయాః. 2 ఏతన్నాస్తిక్వచిత్. 3 అత్రక్రూరసత్త్వాం.

లక్ష్మణే నాభిహితా వీతమతి స్సా హిత మితి తదీయం [1]వచన మమనుత. ౩౮

ప. దశరథాత్మజయుగ్మనిరీక్షణక్షణసమాకులబుద్ధిరియందథా,

'త్రిషు తత్రభవా న్పూజ్య స్తథై వాత్రభవా నపీ'తి యాదవః, అసౌ శ్రీరామః, పరిగ్రహీష్యతిస్వీకరిష్యతీతి, ప్రాతీతికో ఽర్థః. వస్తుతస్తు అతిదుష్టశ్వాపదవిశిష్టకాననసంచారేణాచతురాం పీడితాం,సుకుమారీ మి త్యర్థః, యద్వా తత్సంచారేభీరు మిత్యర్థః, భీరుత్వ స్యైవ కులస్త్రీధర్మత్వాదితి భావః,విదేహరాజపుత్రీం జనకమహారాజకన్యకాం,మహాకులప్రసూతాం విశిష్టదేహరాజపుత్రీంచ, అత ఏవ, తత్రభవతీం బహుమాననీయాం, సీతామేతాదృక్సకలగుణసంపన్నత్వేనాపరిత్యాగార్హామిత్యర్థః.విహాయ, కఠోరహృదయాంకులవధూధర్మపరిత్యాగేన ఆతతాయితయా కాననస్వైరసంచారతత్పరాం, రాక్షసీత్వే నాకులజాతాం, వికృతాకారాం చ, అతఏవ తత్రభవతీం విరుద్ధలక్షణయా అపూజ్యాం,పరిత్యాగార్హాం, త్వాం, పరిగ్రహీష్యతీ, తికాకుః, న పరిగ్రహీష్యత్యే వే త్యర్థః, ఇత్యేవంప్రకారేణ, తేన లక్ష్మణే, నాభిహితా ప్రత్యుక్తా సతీ, వీతమతిః పరిహాసాశయానభిజ్ఞతయానష్టబుద్ధి, స్సా శూర్పణఖా, తదీయం లక్ష్మణోక్తం వచనం, హిత మనుకూలమితి, అమనుత అబుధ్యత, తత్ర వీతమతిపదార్థస్య విశేషణగత్యామననశబ్దార్థం ప్రతి హేతుత్వాత్పదార్థహేతుకం కావ్యలింగ మలఙ్కారః. ౩౮

అ. తత స్సా కి మకరోదిత్యత ఆహ.—దశరథేతి. దశరథాత్మజయుగ్మస్య రామలక్ష్మణయోః నిరీక్షణక్షణేన దర్శనోత్సవేన దర్శనావ్యవహితకాలేన వా సమాకులా ససంభ్రమా బుద్ధి ర్యస్యా స్సా, అనయోః కతరం భజామీతి దోలాయమానమానసే త్యర్థః, ని. 'నిర్వ్యాపారస్థితౌ కాలవిశేషోత్సవయోః క్షణ' ఇత్యమరః. ఇయం శూర్పణఖా, ఉభేచతేకూలేచ ఉభయకూలే + 'అత్రోభాదుదాత్తోనిత్య' మితి పృథక్సూత్రకరణా దేవ నిత్యత్వే సిద్ధే పున ర్నిత్యగ్రహణసామర్థ్యాద్వృత్తి

1 వచనమమమతమమనుత.

ఉభయకూలసముత్థితశాద్వలభ్రమగతాగతఖిన్నగవీదశామ్. 32

వృషస్యంతీ వృషస్కంధం రాఘవం రావణానుజా,

విషయే ఉభశబ్దస్థానే ఉభయశబ్దప్రయోగ ఏవ సాధురిత్యనుసంధేయం యథాహ కైయటః. 'అత్రోభాదుదాత్తో నిత్య'మితి నిత్యగ్రహణస్యేదం ప్రయోజనం వృత్తివిషయే ఉభశబ్దప్రయోగో మాభూత్. ఉభయశబ్దస్యైవ యథాస్యాదిత్యుభయపుత్రఇత్యాదిభవతీ'తి. ఏతద్వ్యాఖ్యాతం మదీయశృంగారచాటకే. తయోః పూర్వోక్తనదీతీరయోః సమం తుల్యం యథాతథా స్థితౌ శాద్వలౌ శష్పశ్యామదేశౌ శాదాశ్శష్పాణ్యనయోర్దేశయోస్సంతీతి శాద్వలావితి విగ్రహః. ని. 'శాద్వలశ్శాదహరిత'ఇత్యమరః. 'శాదఃకర్దమశష్పయో' రితి విశ్వశ్చ + 'నడశాదాద్డ్వల'జితి వలచ్ప్రత్యయః, తయోరన్యభ్రమః కుత్రవాగచ్ఛామీతి చిత్తసంభ్రమః. తేన హేతునా గతాగతాభ్యాం యాతాయాతాభ్యాం ఖిన్నా ఖేదం ప్రాప్తా యా గౌః ధేనుః ఖిన్నగవీ + గోరతద్ధితలుకీ,తి సమాసాంత ష్టచ్ టిత్వాత్ జీప్, తస్యా దశామవస్థాం దధౌ ధృతవతీ, ని. 'దశా వర్త్యా వవస్థాయా'మితి విశ్వః. రామలక్ష్మణయోరన్యతరప్రాప్త్యాశాందోళనేన పరమఖిద్యతేత్యర్థః. అత్రాన్యధర్మస్యాన్యత్రాసంభవాత్తత్సదృశీం దశామితి సాదృశ్యాక్షేపాదసంభవద్వస్తుసంబంధరూపో నిదర్శనాలంకారః. తదుక్తమ్. * 'అసంభవద్వస్తుయోగాదుపమానోపమేయయోః, ప్రతిబింబక్రియాగమ్యా యత్ర సాస్యాన్నిదర్శనే'తి లక్షణాత్. 'ఉభయకూలసముత్థితే'తి పాఠే ఉభయకూలయోః సముత్థిత ఉత్పన్నో య శ్శాద్వలభ్రమ ఇత్యన్వయః. 32

వృషస్యంతీతి. వృషః పుమాన్, ని. 'వృష స్స్యాద్వాసవే ధర్మే సౌరభేయే చ శుక్రజే, పుంరాశిభేదయోశ్శృంగ్యాంమూషికశ్రేష్ఠయోరపీ'తి విశ్వః, వృషంపురుష మాత్మనః ఇచ్ఛతీతి వృషస్యంతీ కాముకీ, ని. 'వృషస్యంతీ తు కాముకీ'త్యమరః. + 'సుప ఆత్మనః క్య'జితి క్యచ్. 'అశ్వక్షీరవృషలవణానా మాత్మప్రీతౌ క్యచి' త్యసుగాగమః. 'అశ్వవృ

భూయశ్శూర్పణఖా భేజే శూర్పకారాతిబాధితా. ౩౭

గ. తదను జనకదుహితు రనితర[1]యువతియోగ్యభాగ్యం [2]రామస్య రూపరామణీయకం చ నిరూప్య పున రియమేవ మచిన్తయత్. ౩౮

ప. లావణ్యాంబునిధే రముష్య దయితామేనా మివైనం జన

షయో రైర్మథునేచ్ఛా యా'మితి నక్తవ్య మిత్యర్థనియమః, తతశ్శత్రు ప్రత్యయః. 'ఉగిత' శ్చేతి జీప్, రావణానుజా రావణస్వసా, శూర్పణఖాశూర్పకశ్శంబరాపరనామా కశ్చి దసురః. త స్యారాతి ర్మదన స్తేన బాధితా పీడితాసతీ, జగన్మోహనదివ్యమంగళవిగ్రహశ్రీరామదర్శనజనితమదనాతురా సతీ త్యర్థః, వృషస్య వృషభస్య స్కంధా విన స్కంధౌ భుజశీర్షే యస్య తం, స్కంధౌన్నత్యస్య మహాపురుషలక్షణత్వా దితి భావః. రాఘవం శ్రీరామం, భూయః పునరపి, భేజే ప్రాప. ౩౭

తదన్వితి. తదను భజనానంతర, మియం శూర్పణఖా జనకదుహితు ర్జానక్యాస్సంబంధి అనితరయువతియోగ్యం అనన్యవధూసాధారణం, భాగ్యం శ్రీరామపత్నీత్వరూపం భాగధేయం, తథా, రామస్య, రూపరామణీయకం ఆకారసౌందర్యం చ, ని. 'రూపం స్వభావేసౌందర్యే ఆకారశ్లోకయోర పీ'తివిశ్వః + 'యోపధా ద్గురూపోత్తమా ద్వుఞ్'. యద్వా కుండలముక్తాహారనూపురాంగదాదిచతుర్విధభూషణాభావేఽపి భూషితవదవభాసమాన ఆకారవిశేషో రూపం. తదుక్తం భావప్రకాశే. * 'ఆవేధ్యారోప్యనిక్షేప్య బంధనీయైరభూషితమ్, యద్భూషిత మివాభాతి తద్రూపమితికథ్యత' ఇతి. 'అంగాన్యభూషితాన్యేవ ప్రక్షణీయై ర్విభూషణైః, యేన భూషితవ ద్భాంతి తద్రూప మితికథ్యత' ఇతి భూపాల శ్చ. తస్య రామణీయకం రమణీయత్వం చ, నిరూప్య నిర్వర్ణ్య, పునశ్శబ్దో వాక్యాలంకారే. ఏవం వక్ష్యమాణప్రకారే ణాచింతయత్ చింతితవతీ. ౩౮

అ. తత్ప్రకారమే వాహ.—లావణ్యేతి. అస్మదన్వయగురో రస్మత్కులశ్రేష్ఠస్య అస్మత్కులకూటస్థస్య పులస్త్యస్యే త్యర్థః. ని. 'గురు స్తు గీష్ప

---

1 యువతీ. 2 రామస్యరామణీయకం.

కస్మా న్నాసృజ దస్మ దన్వయగురో రుత్పత్తిభూఃపద్మభూః,
[1]ఆస్తా మేతదరణ్యవాసరసికే హా కష్ట [2]మస్మి న్నిమాం
కాంతిం కాననచంద్రికాసమదశాం కిం నిర్మమే నిర్మమే. ౪౦

తా శ్రేష్ఠ'ఇతి విశ్వః, ఉత్పత్తిభూ ర్జన్మస్థానం, సాక్షా జ్జనక ఇతి యావ త్,తథాచాస్మత్ప్రపితామహ త్వే నాస్మాకం హితాచరణతత్ప రేణభవిత వ్య మితి భావః. పద్మభూ ర్బ్రహ్మా, లవణఏవలావణ్యం కాంతివిశేషః. + చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వా త్స్వార్థేష్యఞ్ప్రత్యయః. ని. 'లవణో రసరక్షో భిద్భేదేషు లవణా రుచీ' తివిశ్వః, యద్వా * 'ముక్తాఫలేషుచ్ఛాయాయా స్తరళత్వ మి వాంతరా, ప్రతిభాతి యదంగేషు తల్లావణ్యమిహోచ్యత'ఇతి భూపాలః, తస్యాంబునిధేః అపరిచ్ఛిన్న లావణ్యసంపన్న స్యేత్యర్థః, అముష్య శ్రీరామస్య, దయితాం భార్యాం, మేనాం సీతామివ, ఏనంజనం,మా మి త్యర్థః, కస్మా ద్ధేతోః, నాసృజత్ నసృష్టవాన్, ప్రపితామహత్వరూపసంబంధా దత్ర మేవసృష్టవ్యా.తథా,మామకాంగం న సృష్టవాన్ కుహాకో విధా తే త్యర్థః. ఏవంచేదియమివాహ మ ప్యస్య లావణ్యాంభోధేః భార్యాభూత్వా ధన్యతాం ప్రాప్నుయా మితి భావః. కి మనయా అకాండచింత యేతి స్వమనసి స్వయమేవ నిషేధతి. ఆస్తా మితి. ఏత త్సర్జనవిషయకచింతన, మాస్తాం తిష్ఠతు, గతజలసేతు బంధనప్రాయే ణానేన కి మి త్యర్థః,కిం త్వరణ్యవాసరసికే వనవాసతత్ప రే, రాజ్యస్త్రీసంభోగాదినిస్పృహ ఇ త్యర్థః. + 'అతఇనిఠనౌ' వితి రస శబ్దా న్మత్వర్థీయ ష్ఠన్ప్రత్యయః, కుతః నిర్మమే మమే త్యేతద్విభక్తిప్రతి రూపక మవ్యయం. మమత్వా ద్వాంఛితా ద్రహితో నిర్మమః తస్మి న్వైరాగ్యసంపన్న ఇత్యర్థః, అస్మిన్ శ్రీరామే, కాననచంద్రికాసమదశా మరణ్యచంద్రికాప్రాయా, ముపభోగానుపయోగితయా నిష్ఫలా మి త్యర్థః. ఇమా మేతాదృశీం, కాంతిం లావణ్యసంపత్తిం, కిం కిమర్థం, నిర్మమే నిర్మితవాన్, అరణ్యచంద్రికావ న్నిరర్థకత్వా దీదృక్కాంతి నిర్మాణ మయుక్త మి త్యర్థః, ప్రాయశ ఏతాదృశానుపయుక్తనిర్మాతైవాయం విధా తేతి భావః, హేతి ఖేదే. కష్టం బ్రహ్మణః ఏతాదృశ కాంతినిర్మాణప్రయాసవైఫల్యా త్కృచ్ఛ్ర మిత్యర్థః, అథవా ఈదృ

1 ఆస్తాంతావత్; ఏతత్తావత్. 2 అస్మిన్జనే.

సీతా మాహర్తుకామా మసులభవిషయప్రార్థనోద్దామకామాం
సౌమిత్రిశ్శస్త్రపాణి ర్దశముఖభగినీం తా మనార్యాం నివార్య,
కామక్రో[1]ధాత్మకానామహమహమికయా ప్రేంఖితానా మాయతానాం

క్ష్వరుపాలాభా దాత్మనః కష్ట మిత్యర్థః. ఏవమచింతయదితిసంబంధః. ౪౦

అ. తతః కింజాతం తత్రాహ. సీతామితి. సీతా మాహర్తుం కామో యస్యా స్తాం, రామలక్ష్మణకృతావమానజనితక్రోధాత్సీతాగ్రహణేచ్ఛయా భ్యాగచ్ఛంతీ మి త్యర్థః, + 'తుం కామమనసో రపీ'తి తుమునో మకారలోపః. అసులభో దుర్లభో యో విషయః. శ్రీరామసంభోగరూపార్థః. తస్య ప్రార్థనాయాం తత్ప్రాప్తీచ్ఛాయా ముద్దామో బహుళః. కామోఽభిలాషో యస్యాస్తాం, మూర్ఖతయాఽత్యన్తాలభ్యలాభాకాంక్షిణీ మి త్యర్థః, ని. 'కామోఽభిలాష స్తర్షశ్చే' త్యమరః. అతఏ వానార్యాం దుర్బుద్ధిమతీం, తాం పూర్వోక్తాం, దశముఖభగినీం రావణానుజాం, సౌమిత్రి ర్లక్ష్మణః, శస్త్రం పాణౌ యస్య సః శస్త్రపాణిః ఖడ్గహ స్తస్సన్, + 'సప్తమ్యుపమానే' త్యాదినా బహువ్రీహిః 'ప్రహరణార్థేభ్యః పరే నిష్ఠాసప్తమ్యౌ భవత'ఇతి వక్తవ్యా త్పాణిశబ్ద స్యోత్తరనిపాతః, నివార్య నిరుధ్య, అలభ్యవస్తువాంఛావిశేషః కామః తదభావా న్మనఃప్రజ్వలనం క్రోధః తదాత్మకానాం తనయానాం, అహమధికోఽహమధిక ఇ త్యన్యోన్యం ప్రతి యోఽభిమానోఽసా వహమహమికా. ని. 'అహమహమికా తు సా స్యా త్పరస్పరం యోఽభవ త్యహంకార' ఇత్యమరః, + అహ మితి విభక్తిప్రతిరూపక మవ్యయం నిపాతితం. తస్య వీప్సాయాం ద్విరుక్తిః. సంజ్ఞాయాం కన్ప్రత్యయః, 'పృషోదరాదిత్వా' దితి సుభూతిచంద్రః. తయా అహమహమికయా హేతునా, ప్రేంఖితాం పరిలుఠితాం, నాసావివరయో స్సంకుచితత్వేన సంకటత్వా దితిభావః. ఆయతానాం దీర్ఘాణాం, తస్యాః శూర్పణఖాయాః, శ్వాసానిలానాం నిశ్వాసమారుతానాం, తరసా బలేన, రంహసా వా, ని. 'తరసీబలరంహసీ' ఇత్యభిధానాత్, మార్గస్య విస్తారకృత్యం విస్తారక్రియాం, అకురుత కృతవాన్, సంకుచిత మార్గే తద్విస్తారకృత్యస్య యుక్తత్వా దితి భావః, శ్రీరామా

---

1 అధికానాం.

తస్యాశ్శ్వాసానిలానా మకురుత తరసా మార్గవిస్తారకృత్యం. ౪౧

౧. తత స్తస్యా నికృత్తకర్ణనాసికాయాః కనీయస్యాః పరిభవం వదనే వచనే చ దృష్ట్వా శ్రుత్వా చ జనస్థానవర్తీ సమరముఖ ముఖరః ఖర శ్చతుర్దశ[1]సహస్రసంఖ్యాకశాఖం చతుర్దశాధ్యక్షరక్షితం

జ్ఞయా ఖడ్గేన తన్నాసికాం చిచ్ఛేదే త్యర్థః. తస్యా స్తథైవ ప్రాయశ్చిత్తత్వా దితి భావః. ఏతేన కర్ణచ్ఛేదోఽపిలక్ష్యతే. తథాచ శ్రీరామాయణమ్. * 'ఇత్యుక్త్వా లక్ష్మణ స్తస్యాః క్రుద్ధో రామస్య పశ్యతః, ఉద్ధృత్య ఖడ్గం చిచ్ఛేద కర్ణనాసం మహాబల' ఇతి. అత్రనాసికాచ్ఛేదనరూపకారణేన ప్రస్తుతే నైవ మార్గవిస్తారరూపస్య కార్యస్య గమ్యతయా పర్యాయోక్తిరలంకారః. * 'కారణం గమ్యతే యత్ర ప్రస్తుతా త్కార్యవర్ణనాత్, ప్రస్తుతత్వేన సంబద్ధం తత్పర్యాయోక్తి రిష్యతే' ఇతి లక్షణాత్. ౪౧

తతఇతి. తత స్తదనంతరం, జనస్థానం నామ దండకారణ్యమధ్యభూప్రదేశః తత్ర వర్తితుం శీల మస్యా స్తీతి జనస్థానవర్తీ, తదధిప ఇత్యర్థః, + తాచ్ఛీల్యే ణినిప్రత్యయః, సమరముఖే రణాగ్రే ముఖరః సింహనాదాడంబరతత్పరః, రణశూర ఇత్యర్థః, ఖరో నామ, రాక్షసాధిపతిః, నికృత్తం ఛిన్నంకర్ణనాసికంయస్యా స్తస్యాః, తథాభూతాయాః. కనీయస్యాః.అనుజాయా, స్తస్యాశ్శూర్పణఖాయాః, పరిభవం కర్ణనాసికాచ్ఛేదనరూపం భంగం, వదనే, వచనేచ, దృష్ట్వా, శ్రుత్వాచ, వదనే దృష్ట్వా వచనేశ్రుత్వా ఇతి యథాక్రమ మన్వయా ద్యథాసంఖ్యాలంకారః. తదనంతర మేవ శూర్పణఖయా తత్సమీపం గత్వా ప్రత్యక్షం స్వముఖభంగం ప్రదర్శ్య శ్రీరామలక్ష్మణకథాయాః కథితత్వా దితి భావః. వచన ఇత్యత్ర + అపాదానే వక్తవ్యేఽప్యధికరణవివక్షాయాం సప్తమీ. రామలక్ష్మణౌ, జిఘృక్షుః గ్రహీతు మిచ్ఛుస్సన్, + గ్రహేస్సన్నన్తా దుప్రత్యయః, చతుర్దశసంఖ్యాకాః శాఖాః వ్యూహాః విభాగాః యస్య త త్తథోక్తం, స్వయంచతుర్దశసహస్రసంఖ్యాకరాక్షసాధిపతిత్వా దేకైకసహస్రకల్పితైకైక వ్యూహ మి త్యర్థః, అతఏవ చతు

---

1 సహస్రసంఖ్యః.

రక్షోబలం రామలక్ష్మణౌజఘ్నతుః ప్రేషయామాస. ౪౨

అథ దాశరథిర్నిరీక్ష్య రక్షోగణముపసర్పన్తమపసర్ప[1]భూతయా శూర్పణఖయా [2]దర్శితసరణి [3]మరణిరివమథనా[4]త్పూర్వమనావిష్కృత తేజః[5]ప్రసరస్సీతారక్షణే లక్ష్మణమాదిశ్య యాతుధానవధంతథావిధ [6]మకరోత్. ౪౩

[7](యథా) తపోధననిధనకరం కరనికురుంబ మిదంపరుషభాషణ

ర్దశాధ్యక్షైః చతుర్దశసంఖ్యాకసేనానాయకైః రక్షితం పరిపాలితం, ఏకైక వ్యూహ స్యైకైకనాయకేన భావ్యత్వా దితి భావః, రక్షోబలం రాక్షససైన్యం, ప్రేషయామాస ప్రహితవాన్. ౪౨

అథేతి. అథానంతరం దాశరథిః శ్రీరామః అపసర్పభూతయా చారసమావస్థానం ప్రాప్త యేత్యర్థః, ని. 'అపసర్ప శ్చరః స్పశః, యుక్తే క్ష్మాదావృతే భూతం ప్రాణ్యతీతే సమే త్రిష్వి' తిచామరః, శూర్పణఖయా దర్శితా నివేదితా సరణి ర్మార్గో యస్య తం, అతఏవ ఉపసర్పంతం సమీపంప్రత్యాగచ్ఛంతం, రక్షోగణం రాక్షససైన్యం, నిరీక్ష్య. మథనా త్పూర్వ మరణి రగ్నినిర్మంథనదా ర్వివ, ని. 'యా పాగ్రం తర్మనిర్మంథ్య దారుణి త్వరణి ర్ద్వయో' రి త్యమరః, అనావిష్కృతః అప్రకటితః తేజఃప్రసరః ప్రభావస్ఫూర్తి రనలప్రకాశశ్చ యస్యసః, నిర్మంథనదారు ణ్యగ్నివ న్నిగూఢప్రతాప ఇ త్యర్థః. శ్లేష సంకీర్ణేయ ముపమా. ని. 'తేజోఽనలే ప్రభావేఽహ్నిజ్యోతి ష్యర్చిషి రేతసీ' తి వైజయంతీ. లక్ష్మణం, సీతారక్షణే, ఆది శ్యాజ్ఞాప్య, స్వయ మసహాయశూరత్వా త్తాదృక్సంకటే వధూనాం రక్షణీయ త్వా చ్చేతి భావః. తథావిధం తాదృక్ప్రకారం, యాతుధానవధం రాక్షససంహారం, అకరోత్, ని. 'యాతుధానః పుణ్యజన' ఇత్యమరః. ౪౩

అ. కీదృగ్విధంరాక్షసవధ మకరో ది త్యత ఆహ. యథేతి. యథా యేనప్రకారేణ, ఇద మేతత్, తపోధననిధనం మునిహింసాం కరో తీతి తథోక్తం కరనికురుంబం హస్తకదంబకం, ని. 'నికురుంబం

---

1 భూతయాతయా. 2 నిదర్శిత. 3 అరణిమివ. 4 ప్రాక్. 5 ప్రసరం. 6 అతనుత 7 ఏతన్నాస్తిక్వచిత్.

స్పృహయాళు తాలుజాత మిదం పరదార[1]నిరీక్షణనిరపత్రపం నేత్రబృంద మిదం [2](తాపసావసథచారణచతురం చరణయుగళమిద) మితి నిశితతర నిజ[3]శరశకలితనిశిచరశరీరావయవా నాహృ త్యాహృత్య ప్రత్యుటజం

కదంబక' మి త్యసురః, ఇదం, పరుషభాషణాయ కఠోరవదనాయ, స్పృహయాళు స్పృహావత్, + స్పృహాయతే రదంతా చ్చురాది ణిచి 'స్పృహిగ్రహి' త్యాదినా ఆళు చ్ప్రిత్యయః, అతోలోపస్య స్థానివత్త్వా న్న లఘూపధాగుణః. తాలుజాతం కాకుదనివహః, ని. 'తాలు తు కాకుద' మి త్యమరః. ఇదం, పరదారాణాం పరస్త్రీణాం నిరీక్షణే సస్పృహావలోకనే నిరపత్రపం నిర్లజ్జం, ని. 'లజ్జా సాఽపత్రపాఽన్యత' ఇత్యమరః. నేత్రబృందం నయనసమూహః, ఇదం, తాపసావసథేషు తపస్వినివాసేషు చారణే సంచారే చతురం నిపుణం, చరణయుగళ, మి త్యేవం ప్రకారేణ, నిశితతరై రతితీక్ష్ణై ర్నిజశరైః స్వకీయబాణై శ్శకలితాని ఖండితాని యాని నిశిచరశరీరాణి రాక్షసకళేబరాణి తేషా మవయవాన్ పూర్వోక్తకరప్రభృతీ న్యంగా న్యాహృత్యాహృత్య + వీప్సాయాం ద్విరుక్తిః, ప్రత్యుటజం ప్రతిపర్ణశాలం, + 'అవ్యయం విభక్తీ' త్యాదినా వీప్సాయా మవ్యయీభావః, ని. 'పర్ణశాలోటజో ఽస్త్రియా' మిత్యమరః, ప్రదర్శయద్భిః ప్రత్యక్షీకుర్వద్భిః, తేషా మానందార్థ మితి భావః, వ్యంజకాభావా ద్గమ్యోత్ప్రేక్షా, తపోధనాధ్వశుద్ధిం ఆశ్రమమార్గశోధనం, విదధ్వం రాక్షసశవభక్షణేన కురుధ్వమి త్యేవంభూతాత్, గృధ్రరాజస్య జటాయుషో నిదేశా దాజ్ఞావచనా దివేతి హేతూత్ప్రేక్షా. అన్యో దేశో దేశాంతరం తస్మాత్, తద్విషయేభ్య ఇ త్యర్థః, + 'సుప్సు పే'తి సమాసః. ని. 'నీవృ జ్జనపదా దేశవిషయౌ' విత్యమరః. ఆపతద్భి రాగచ్ఛద్భిః, కంకకాకప్రాచీకప్రాయైః కంకాః లోహపృష్ఠాపరనామకాః పక్షివిశేషాః. ని. 'లోహపృష్ఠ స్తు కంక స్స్యా' ది త్యమరః, 'కంకో గృధ్రో లోహపృష్ఠ' ఇతి వైజయంతీచ, కాకాః ధ్వాంక్షాః ప్రాచీకాః మాంసభుజః పక్షివిశేషాః తత్ప్రాయైః తద్భూయిష్ఠైః తద్రూపై ర్వా. ని.'ప్రాయో

1 నికురుంబ. 2 ఏతన్నాస్తిక్వచిత్. 3 శరశతశకలిత.

ప్రదర్శయద్భి స్తపోధనాధ్వశుద్ధిం విదధ్వ మితిగృధ్రరాజని దేశా దివ దేశాంతరా దాపతద్భిః కంకకాకప్రాచీకప్రాయైః పతద్భి రనవకాశ మభూ దాకాశమ్. ౪౪

[1]తతో నికృత్తశిరసిత్రిశిరసి విస్రగంధినా శరీరస్రుతవసాస్రోత సా ప్రే త్యాపి క్రియమాణాశ్రమదూషణే దూషణే చ రోషభీషణవీక్షణ

భూయోమృత్యుతుల్యబాహుళ్యానశనేషు నే' త్యేకాక్షరః,ప్రాచీకశబ్దః పక్షి వాచకో నిఘంట్వంత రేషు మృగ్యః, యద్వా. ని. 'ప్రాచీకోల్కాపిపీలికే'తి స్త్రీలింగశేషే త్వమరః. తత్ర మధుమక్షికాః ప్రాచీకా ఇతి తద్వ్యాఖ్యాతారః. తదా కంకకాకాః ప్రాచీకా ఇవ నీరంధ్రత్వ సామ్యా త్తత్ప్రాయై స్తత్ప్రచురైః, పతద్భి రండజైః, ని. 'పతత్రిపతత్రి పతగపతత్పత్రరథాండజా' ఇత్యమరః, ఆకాశ మంతరిక్షం, అనవకాశ మవకాశరహితం, నీరంధ్ర మితి యావత్. అభూత్, తథావిధం యాతుధానవధ మకరో దితి సంబంధః. ౪౪

తతఇతి. తతః రాక్షసబలవధానంతరం, త్రిశిరసి త్రిశిరోనామ రాక్షససేనానాయకే, నికృత్తం రామబాణచ్ఛిన్నం, శిరో యస్య తస్మిం తథోక్తే సతి, తథా దూషణే - దూషణాఖ్య సేనాధిపతౌ, ప్రేత్య మృత్వాపి, జీవద్దశాయాం కిం వక్తవ్య మితిభావః. విస్రగంధో స్యాస్తీతివిస్రగంధినా - ఆమగంధినా, ని. 'విస్రం స్యా దామగంధి య' దిత్యమరః, 'అత ఇని ఠనా' వితి మత్వర్థీయ ఇని ప్రత్యయః. అథవా విస్ర మామగంధీ వస్తుత స్యేవ గంధో యస్య త త్తథోక్తే నే త్యుపమాన పూర్వపదోబహువ్రీహిః + ఉపమానా చ్చేతిగంధ స్యేకారో ఽన్తాదేశః. శరీరాత్ - శరవిదళిత నిజగాత్రాత్, స్రు

సర్వత్ర కోశేషుప్రాచీకప్రాయై రితి చకారో త్తరదీర్ఘహ్రస్వాంతపాఠోదృశ్యతే. స చాసాధు రితి 'ప్రాచికోల్కాపిపీలి కే'తి స్త్రీలింగశేషామరసుధాయాం ''ప్రాచతి 'అచగతౌ' ణ్వుల్, వనమక్షి కేతి ముకుటః పక్షిభేద ఇతిస్వామీ'' ఇతి ప్రక్రియార్థయోః ప్రదర్శనాత్ ప్రాచికాప్రాయై రితి చకారో త్తరహ్రస్వాకారదీర్ఘాంతపాఠ ఏవ సాధు రితి భాతి.

1 తత్ర.

ఖరః ఖరో రాఘవ మాహవా యాహ్వాయత. ౨౫

తత్ర విపశ్చిద్భి ర ప్యనిశ్చీయమానజయాపజయ [1]మనిమిషై ర

తేన - స్రవతా, వసాస్రోతసా మేదఃప్రవాహేన, ని. 'మేద స్తు వపా వసే' త్యమరః, క్రియమాణ మాశ్రమదూషణం తపోవనబీభత్సా యేన తస్మిన్, తథోక్తే. తస్మి న్నపి నిహతే స తీత్యర్థః. రోమభీషణాభ్యాం క్రోధావేశభయంకరాభ్యాం వీక్షణాభ్యాం నేత్రాభ్యాం ఖర స్తీక్ష్ణః, దుర్ధర్ష ఇ త్యర్థః, ని. 'తిగ్మం తీక్ష్ణం ఖరం తద్వ' దిత్యమరః, ఖరో రాక్షసః, ఆహవాయ ఆహవార్థం, యోద్ధు మి త్యర్థః, రాఘవం- శ్రీరామ, మాహ్వాయత - స్పర్ధయాహూతవాన్, నిహతై రేభీ రాక్షసైః కా శ్లాఘా మాం జిత్వా ఖలు తవకృతకృత్య తే త్యాత్మనో సహాయశూరత్వగర్వా దాకారితవా ని త్యర్థః, + హ్వాయతే ర్లుఙి 'స్పర్ధాయా మాఙః' ఇ త్యాత్మనేపదమ్, 'లిపి సిచి హ్వశ్చ' 'ఆత్మనేప దే ష్వన్యతరస్యా' మితిచ్లే రఙాదేశః. తత్రాఽయం పరమార్థః స్ఫురతి. తత్ప్రకార మే వాహ. శ్రీరామోఽయం సాక్షా ద్విష్ణ్వవతారః, తదేతేన నిహతానాం - నిశ్చితానను పరమపదప్రాప్తిః. ఏవంచ సత్యే తావతో రాక్షసా న్నిహత్య హతశేష మేక మముం కిం హనిష్యా మీతి య ద్యుపేక్షేత తర్హి తదేత న్మమానిష్టం స్యాత్. తస్మాత్. * 'ఆహూతో న నివర్తేత ద్యూతా దపి రణా దపీ'తి క్షత్రియధర్మ త్వే నాహ్వానే సతి పున ర్న నివర్తేత తథాచ మమేష్టసిద్ధి స్స్యా దితి మత్వా హూతవానితి. ౨౫

తత్రేతి. తత్ర - తస్మిన్సమయే, విపశ్చితో - విద్వాంసః, సంది గ్ధనిర్ధారకా ఇతి యావత్. తై రపి, కిము తాన్యై రితి భావః. అని శ్చీయమానా వనిర్ధార్యమాణౌ జయాపజయౌ అన్యతరవిషయౌ య స్మిన్ త త్తథోక్తం అన్యోన్యం తుల్యబలతయా నిర్ధారితు మశక్యత్వా దితి భావః. న విద్యతే నిమిషో యేషాం తై రనిమిషైః సురై రితి యా వత్. ని. 'సురమత్స్యా వనిమిషా' వి త్యమరః. తైరపి కిముతాన్యై స్సనిమిషై రితి భావః అననుసంధీయమానా వవిభావ్యమానౌ శరా ణాం రామఖరబాణానాం సంధానమోక్షౌ మార్గే యోజనవిసర్గౌ య

1 అనిమేషైః.

ష్వననుసంధీయమానశరసంధానమోక్ష మభూ దభూతపూర్వం ద్వంద్వయుద్ధమ్. ౨౬

[1]తతః ఖరో గృహీతకోదండ †స్సకృ దనుభూయమాన నమనోన్నమనాయాస స్సమరసమాపన [2]చతురం చతురాననాస్త్ర [3]సంధాన

స్మిన్ తత్తథోక్త తథా క్షిప్రహస్తత్వా దితి భావః. పూర్వంభూతం భూతపూర్వం + సుప్సుపేతి సమాసః. తతో నఞ్ సమాసః, నిరుపమ మిత్యర్థః, ద్వంద్వ స్యాసహాయశూరయో ర్యుద్ధం ద్వంద్వయుద్ధ మభూత్. శ్రీరామఖరయో రితి భావః. అత్ర జయపరాజయయో ర్నిశ్చ యసంబంధేఽపి తథా శరసంధానమోక్షయో రనుసంధీయమానత్వ సంబన్ధే ప్యసంబంధాభిధానా త్సంబంధే అసంబంధరూపాతిశయోక్త్యో శ్చ పరస్పరనైరపేక్ష్యా త్సంసృష్టిః. ౨౬

తతఇతి. తతః - ద్వంద్వయుద్ధానంతరం, గృహీతకోదండ శ్చాపపాణిః, ఖరః సకృ దేకవార మనుభూయమానః అనుభవగోచరీక్రియమాణః నమనోన్నమనాయాసః జ్యాకర్షణప్రయాసః శరసంధానమోక్షప్రయాసో వా యేన స తథోక్త స్సన్ అసకృ చ్ఛరసంధానమోక్షప్రయాసేఽపి క్షిప్రహస్తత్వా త్తథాభూత ఇవ ప్రతీయమాన ఇతి వేగాతిశయోక్తిః. సమరసమాపనే - రణసమాప్తికరణే, చతురం - నిపుణం, క్షిప్రమేవ రిపుమారకత్వా దితి భావః, చతురాననాస్త్ర సంధానదశార్హం బ్రహ్మాస్త్రసంధానక్రియాయోగ్యం, తేనైవ స్వాశింసచ్ఛేత్స్యమానత్వా దితి భావః, దశార్హస్య సంబంధిదాశార్హం వైష్ణవం,

† 'అసకృదనుభూయమాననమనోన్నమనాయాస'మితి ద్వితీయాంతపాఠేదాశార్హశరాసనస్య విశేషణమిదం. 'అనుభూయమానే' త్యత్ర 'వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవద్వే' త్యనేన వర్తమానసమీపే భవిష్యతికర్మణి లట శ్శానచ్. అసకృదాకర్షణసహత్వరూపదార్ఢ్యం ద్యోతయ దేతద్విశేషణ ముత్ప్రేక్షాం ద్రఢయతి. కిం చ 'ఖరగృహీతః కోదండదండోఽసకృదనుభూయమాననమనోన్నమనాయాస' ఇతిపాఠే ఖరసమ్బంధికోదండదండస్యైవ శ్రీరామేణ ధనురంతరస్య గ్రహణేప్రయోజకత్వం. తచ్చ ఝడితి యుద్ధసమాపనద్వారా స్వకీయనమనోన్నమనాయాసపరిహారార్థంభవే దితి భావో వర్ణనీయః.

1 తత్ర, 2 చతుర, 3 సంధానార్హ.

దశార్హ్వం దాశార్హ్వశరాసనం గ్రాహయితుకామ ఇవ రామహస్తా
త్ప్రాక్తనం చాపం శర్త్రై రపజహార. ౪౭
సోఽపి కోప[1]పావకేన యావకితాననః కుంభసంభవద త్తం ధను
రాద త్త.. ౪౮

వ. ఖరపరుషశరాసనే గృహీతే ఖరకిరణాన్వయశేఖరేణ తేన,

పూర్వ మగస్త్యద త్తం శరాసనం చాపం, గ్రాహయితుం గ్రహణం కారయితుం, కామో యస్యసతథోక్త ఇ వేతి ఫలోత్ప్రేక్షా, రామేణేతి శేషః. ఉత్తరతత సై్యవ గ్రహీష్యమాణత్వా దితి భావః + గ్రహే ర్ణ్యన్తా, త్తుమున్, తతః 'మంకామమనసో రపీ' తితుమునో మకారలోపః, రామహస్తా త్సకాశా త్ప్రాక్తనం - పురాతనం, పూర్వధృత మిత్యర్థః, + 'సాయంచిర' మిత్యాదినా ట్యుప్రత్యయ స్తుడాగమ శ్చ, చాపం, శర్త్రై, రపజహార, అపహృతవాన్, నిజహస్త లాఘవంప్రదర్శయన్ శ్రీరామచాపం ముష్టిప్రదేశే అఖండయ దిత్యర్థః, తథాచ శ్రీరామాయణే * 'తతోఽస్య సశరం చాపం ముష్టిదేశే మహాత్మనః, ఖర శ్చిచ్ఛేద రామస్య దర్శయన్ హస్తలాఘవ' మితి. ౪౭

సోఽపీతి. సః శ్రీరామోపి, కోపపావకేన చాపఖండనజనితకోపాగ్నినా, యావకవ త్కృతం యావకితం, శోణీకృత మిత్యర్థః, + తత్కరోతీతి ణ్యన్తాత్కర్మణి క్తః, త దాననం యస్య స, తథోక్తస్సన్ కుంభసంభవద త్త మగస్త్యమునిద త్తం, ధను ర్వైష్ణవం చాపం, ఆద త్త గృహీతవాన్, ని. 'అగస్త్యః కుంభసంభవ' ఇ త్యమరః. ౪౮

ఖరేతి. ఖరకిరణాన్వయశేఖరేణ సూర్యవంశావతంసేన, యద్వా, ఖరకిరణాన్వయానాం సూర్యవంశజన్యరాజన్యానాం, శేఖరేణ శిఖామణినా. ని. 'శిఖా స్వాపీడశేఖరా' విత్యమరః, తేన శ్రీరామేణ, ఖరాణి దృఢాని నిబిడాని పరూంషి పర్వాణి యస్య తస్మిన్ దుష్ప్రిధర్షణ ఇత్యర్థః. ని. 'గ్రంథి ర్నా పర్వపరుషీ' ఇత్యమరః, శరాసనే వైష్ణవధనుషి, గృహీతే స్వీకృతేసతి, ఖరరఘువరయోః ఖరాసురశ్రీరామయోః, ఖరన ఖరాయుధయోః రాసభసింహయోరివ, ని. 'రాసభా గర్దభాః ఖరా' ఇత్యమరః, క్షణేనాల్పకాలేన,రణం సమరం. ని. 'అస్త్రియాం సమరానీక

1 పావకయావకితాననః.

ఖరరఘువరయో రణం సమాప్తం ఖరనఖరాయుధయో రివక్షణేన. ౪౯

ఖరవధపరిశుద్ధే దండకారణ్యభాగే
మునిభి రభిహితానా మాశిషాం తాదృశీనామ్,

రణా' ఇత్యమరః, సమాప్తం, అభూదితి శేషః. గర్దభసింహయో ర్యావదంతరం తావ దంతరం ఖరరాఘవయో రపీ త్యుపమార్థః. శ్రీరామేణ వైష్ణవధను ర్గృహీత్వా తత్రేంద్రదత్తమహాస్త్రసంధానేన క్షిప్ర మేవ ఖరవధోఽపి కృత ఇ త్యర్థః. స చ ప్రకృతః ప్రకృతే నైవ స్వకార్యేణ గమ్యత ఇతి పర్యాయోక్త ముక్తోపమయా సంసృజ్యతే. ఇంద్రశరేణ ఖరవధే శ్రీరామాయణవచనమ్ *'స తద్దత్తం మఘవతా సురజ్యేష్ఠేన ధీమతా, సందధే చ స ధర్మాత్మా ముమోచ చ ఖరం ప్రతి. స వృత్ర ఇవ వజ్రేణ ఫేనేన నముచి ర్యథా, బలో వేంద్రాశనిహతో నిపపాత హతః ఖర' ఇతి. కేచి త్తు 'ఖరనఖరాయుధయో రివే' త్యత్ర. ని. 'కుక్కుటశ్చరణాయుధ' ఇత్యభిధానాత్, తీక్ష్ణనఖకుక్కుటయో రివేతి కథయంతి, త దత్యంతారమణీయం. శ్రీరామే హీనోపమాదిదోషప్రసంగాదిత్యలమ్. ౪౯

ఖరేతి. దండకారణ్యభాగే దండకావనప్రదేశే, ఖరవధేన ఖరాసురసంహారేణ పరిశుద్ధే పరిపూతే, నిర్బాధే సతీ త్యర్థః, అతఏవ మునిభి స్తద్విషయవాసిభి స్తాపసై, రభిహితానాం నిర్బాధస్థితిలాభజనితానందాతిరేకేణోక్తానాం, తాదృశీనాం తథావిధానా, మమోఘానా మిత్యర్థః. ఆశిషాం స్వస్తివచసాం. ని. 'స్వస్త్యాశీః క్షేమపుణ్యాదా' విత్యమరః, మంథరా కైకేయీదాసీ, సైవ స్వకీయై ర్గుణైః, కైకేయీదుర్మంత్రబోధనశ్రీరామరాజ్యాభిషేకవిఘాతుకత్వవనవాసప్రేరకత్వాదిభిః స్వయ, మచరమపాత్ర మాద్యభాజన, మభూత్ *'దైవేఽనుకూలే కిం నామన శివాయ ప్రవర్తత' ఇతిన్యాయేన దైవానుకూల్యే అగుణ మపి సగుణం భవతి. యతో విరుద్ధాచరణతత్పరాఽపి మంథరా మున్యాశీర్వాదానామపాత్రం నాభూత్. కింతు ప్రథమపాత్ర మిత్యేత చ్చిత్ర మి త్యర్థః, తస్యా ఏవో క్తరీత్యా మునివిరోధిరాక్షసనాశనిదానత్వా దితి భావః, ని. 'యోగ్యభాజనయోః పాత్ర' మి త్యమరః, తదను తదనంతరం, శౌ

స్వయమచరమపాత్రం స్వైర్గుణై ర్మంథరాఽభూ
త్తదను మనుకులేందు స్సానుజ శ్శౌర్యరాశిః. ౫౦

తథాహి.—ప్రాఙ్మంథ రేతి మహి షీతి వరద్వయీతి
ధర్మవ్యయవ్యథితభూపతిభార తీతి,
కాకుత్స్థకాననక థేతి చ సంతి సంజ్ఞాః
† పౌలస్త్య [1]హీనభువనత్రయభాగ్యపఙ్క్తేః. ౫౧

ర్యరాశి రతిశౌర్యశాలీత్యర్థః, సానుజ స్సలక్ష్మణః, మనుకులేందు ర్వైవస్వతమనుసంతానాహ్లాదకరః శ్రీరామః, స్వైర్గుణై శ్శౌర్యౌదార్యమునిజనక్షేమంకరత్వాదిభి, శ్చరమపాత్ర మభూ దితి సంబంధః. మంథరామూలే నాయం సమాగ త్యాస్మాకం నిరుపద్రవం చకా రేతి సానందం మునయః శ్రీరామ స్యాశిషం ప్రయుంజతే స్మే త్యర్థః, అత్రశౌర్యరాశి రితి శౌర్యతద్వతో రభేదో క్తే ర్భేదే అభేదరూపాతిశయో క్తిః. తథామంథరాయా అచరమపాత్రత్వాసంబంధేఽపి తత్సంబంధో క్తేరసంబంధే సంబంధరూపాతిశయో క్తి రి త్యనయో స్సంసృష్టిః. ౫౦

నను సాక్షా ద్రాక్షసహంతారం సకలసద్గుణాభిరామం శ్రీరామం విహాయ అమాన్యాయాః మంథరాయాః కథం మునిజనాశీర్వాదాచరమపాత్రత్వమితి కవిరాశంక్య నైతావ ద్రాక్షససంహార ఏ వేయం మూలం కిం తు త్రిలోకకంటకరావణాదిసంహారే చేతి మనసి కృత్వా తదుక్త మేవే త్యాహ. తథాహీతి. త దేవ వివృణోతి. ప్రాగితి. ప్రాక్ప్రథమం,మంథ రేతి, తతః మహిషీ కైకే యీతి, తదను వరద్వయీ పూర్వద త్తవరద్వయ మితి, అనంతరం ధర్మవ్యయవ్యథితస్య ధర్మచ్యుతినిపీడితస్యభూపతే ర్దశరథస్య భారతీ రామవనవాసప్రేరకవాక్య మితి, కాకుత్స్థకాననకథా శ్రీరామవనవాసవా ర్తేతి చ, ఏవం పూర్వపూర్వస్యోత్తరో త్తరప్రేరకత్వేన ప్రసిద్ధా మంథరాదయ ఇత్యర్థః. పౌలస్త్యేన లోక

† పౌలస్త్యభీతభువనత్రయేతిపాఠస్తుసాధుః. పౌలస్త్యహీనేతిపాఠేతు తదానీం హైన్యాభావాదాశంసాయాం భూతవచ్చేతిభవిష్యదర్థే భూతవత్ప్రత్యయః కల్పనీయః. యద్వా పౌలస్త్యేనహీనంరావణహేతుకాపకర్షవద్యద్భువనత్రయమితిసంబంధః.

1 భీత.

గ. అథ శూర్పణఖా లంకాపుర మపి జనస్థాన మివ విజనస్థానం కాకుత్స్థేన కారయితుం దశకంఠోపకంఠే కృత్యేవ నిపత్య రామ

కంటకేన రావణేన హీనం రహితం య ద్భువనత్రయం త్రైలోక్యం తస్య భాగ్యపఙ్క్తేః నిర్బాధస్థితిహేతుభూతభాగధేయశ్రేణ్యాః, సంజ్ఞాః నామధేయాని, వర్తంతే, అతో మంథరాయా అచరమపాత్రత్వం యుక్త మితి భావః. వసంతతిలకావృత్తమ్. ౫౧

అ. అథ శూర్పణఖాయా లంకాగమనవృత్తాంత మాహ. అథేతి. అథ ఖరప్రముఖరాక్షససంహారానంతరం, శూర్పణఖా, లంకాపురం రావణరాజధానీమపి, జనస్థానం ఖరాసురదేశ మివ, విజనం జనరహితం స్థానం యస్య తత్తథోక్తం, శూన్య మిత్యర్థః, కాకుత్స్థేన శ్రీరామేణ, కారయితుం, విధ్వంసయితు మి వే త్యర్థః, అత ఏవ ఫలోత్ప్రేక్షా గమ్యోపమయాంగేన సంకీర్ణా. సీతాహరణోపదేశాదినా తథా భావయిష్యమాణత్వా దితిభావః + కరోతే ర్ణ్యంతా త్తుమున్. 'హృక్రోరన్యతరస్యా'మి త్యణికర్తుః కర్మత్వవికల్పా 'త్కర్తృకరణయో స్తృతీయే'తి తృతీయా. దశకంఠోపకంఠే రావణసమీపే, కృత్యేవ మారణాధిదేవతేవ, ని. 'కృత్యా క్రియాదేవతయో స్త్రిషు భేద్యే ధనాదిభి'రిత్యమరః + 'కృఞశ్చే'తి చకారాత్ క్యప్. నిపత్య భువిపతిత్వా, రామలక్ష్మణయో ర్యాథాతథ్యం తథాభావ మనతిక్రమ్య యథాతథం యథాస్వరూప మితి యావత్. ని. 'యథార్థం తు యథాతథ'మి త్యమరః + యథార్థేఽవ్యయీభావః. 'అవ్యయీభావశ్చే'తి నపుంసకత్వమ్. 'హ్రస్వో నపుంసకే ప్రాతిపదికస్యే'తి హ్రస్వత్వం. తస్య భావః యాథాతథ్యం + బ్రాహ్మణాదిత్వా ద్భావే ష్యఞ్ ప్రత్యయః. ఞిత్వా దాదివృద్ధిః, * 'దీర్ఘబాహు ర్విశాలాక్ష శ్చీరకృష్ణాజినాంబరః, కందర్పసమరూప శ్చ రామో దశరథాత్మజ' ఇత్యాదిరామలక్ష్మణతత్త్వస్వరూప మి త్యర్థః. తథా వైదేహ్యా దేహసౌందర్యమన్యూనానతిరిక్తావయవసన్నివేశపరియుక్తజగన్మోహనదివ్యమంగళవిగ్రహరామణీయక మి త్యర్థః. తదుక్తమ్. * 'అంగప్రత్యంగకానాం య స్సన్నివేశో యథోచితమ్, సంశ్లిష్టసంధిబంధం య త్తత్సౌందర్య మితి చోచ్యత' ఇతి. తథా ఖరప్రముఖై

లక్ష్మణయో ర్యాథాతథ్యం వై దేహ్యా దేహసౌందర్యం ఖరప్రముఖై స్సాక మనీకస్య చతుర్దశసహస్ర [1]సంఖ్యాకస్య పంచతాకరణ కారణభూతా మాత్మావజ్ఞాంచ విజ్ఞాపయామాస. ౫-౨

ప. స దండకాయాం కృతదండకాయాం
స్వసార మేనాం ప్రథితస్వసారః,
నిశామ్య రామస్య నిశమ్య వృత్తం

స్సాకం ఖరదూషణత్రిశిరః ప్రభృతిభి స్సహ. ని. 'సాకం సత్రా సమం సహే' త్యమరః. చతురధికాః దశచతుర్దశ సహస్రాణి యస్యాం సా తథోక్తా సంఖ్యా యస్య త త్తథోక్తస్య అనీకస్య రాక్షససైన్యస్య. ని. 'అనీకం తు రణే సైన్య' ఇతి విశ్వః, పంచతాకరణే మరణకర్మణి కారణభూతాం కారణత్వేన పర్యవసితాం, ని. 'స్యా త్పంచతా కాలధర్మో దిష్టాంతః ప్రలయో త్యయః, అంతో నాశో ద్వయో ర్మృత్యు ర్మరణం నిధనోఽస్త్రియా' మి త్యమరః, ఆత్మావజ్ఞాం కర్ణనాసికాచ్ఛేదన రూపనిజావమాననాం చ, విజ్ఞాపయామాస విజ్ఞాపితవతీ, సీతారామ కథాకథనేన రావణస్య కామక్రోధా వుద్దీపయామాసే త్యర్థః. ని.' రీఢా ఽవమాననాఽవజ్ఞే' త్యమరః. ౫-౨

అ. తతో రావణః కిం కృతవా ని త్యత ఆహ. సఇతి. ప్రథితః సకల లోకప్రఖ్యాతః స్వసారః స్వకీయభుజబలం యస్య స, తథోక్తః, ని, 'సారో బలే స్థిరాంశేచే' త్యమరః. రాక్షసచక్రవర్తీ రాక్షససార్వభౌమ స్స రావణః, దండకాయాం దండకారణ్యే, కృతో లక్ష్మణేన విరచితో దండః కర్ణనాసికాచ్ఛేదనరూపశాసనం యస్యాస, తథోక్తః. కాయో దేహో యస్యా స్తా మితి బహువ్రీహిగర్భిత బహువ్రీహిః. ని. 'దండో స్త్రీ శాసనే రాజ్ఞాం హింసాయాం లగుడేఽపి చ, మర్యాదాయాం సైన్యభేద' ఇతి వైజయంతీ. 'కాయో దేహఃక్లీబపుంసో' రి త్యమరః, ఏనాం స్వసారం భగినీం శూర్పణఖాం, నిశామ్య దృష్ట్వా, + 'శమోదర్శన' ఇత్యనేన శామ్యతే ర్దర్శనార్థే అమిత్త్వా ద్ధ్రస్వాదేశాభావః. తథా రామస్యవృత్తం పూర్వోక్త మాచరితం. నిశమ్య శ్రుత్వా, తన్ముఖాదే వేతి శేషః. ని. 'నిశామ్య తీతి శ్రవణే తథా నిశమయత్యపీ'తి భట్టమల్లః,

1 సంఖ్యస్య.

చక్రే రుషం రాక్షసచక్రవర్తీ. ॥౩

౫. తతః ప్రస్థాప్య జనస్థానే రాక్షసానష్ట [1]నష్టనీతి రయం తాటకేయహాటకమృగం పురస్కృత్య [2]సీతాహ్వయాంహరిణీం గ్రహీతుం తస్యావసథ మాససాద. ॥౪

మారీచోఽప్యాకర్ణితరావణ[3]మతః ప్రయత్నశతై రప్యనివార్య

అత్ర + నిశామ్యతే రిదం రూప మన్యథా నిశమయ్యేతి స్యాత్. అతఏవాహ వామనః. 'నిశమ్య నిశమయ్యశబ్దౌ ప్రకృతిభేదా' దితి. రుషం చక్రే, మత్పరాక్రమానభిజ్ఞతయా వనగోచరోఽయం రామః కియత్కార్యం కృతవానితి చుకోపే త్యర్థః. వృత్త ముపజాతిః. ॥౩

తతఇతి. తతః రోషానంతరం, జనస్థానే ఖరాలయే, అష్టరాక్షసాన్, ప్రస్థాప్య తత్పరిపాలనార్థం ప్రేషయిత్వా, నష్టనీతి ర్హతనయః, అమార్గవర్తీత్యర్థః. అయంరావణః, తాటకాయాః అపత్యం తాటకేయో మారీచః + 'స్త్రీభ్యో ఢ'గితి ఢక్యాదేశః. తద్రూపో హాటకమృగః మాయాకల్పితహిరణ్మయహరిణః. ని. 'హిరణ్యం హేమహాటక' మిత్యమరః, + హాటకస్య హాటకమయో వా మృగో హాటకమృగ ఇతి విగ్రహః షష్ఠ్యావివక్షితార్థలాభే సతి మయడాదిగ్రహణాభావేఽప్యదోషః. తం, పురస్కృత్య పురోధాయ, సీతాహ్వయాం సీతాభిధానాం, హరిణీం మృగీం, గ్రహీతుం విచార్యేతి శేషః. యథా లోకే లుబ్ధకః కంచన మృగం పురస్కృత్య వనం గత్వా తద్విప్రలబ్ధం మృగాంతరం గ్రహీతుమిచ్ఛతి తద్వ దిత్యర్థః. తస్య మారీచ, స్యావసథం స్థానం, ఆససాద ఆవివేశ, ని. 'స్థానావసథవాస్తు చే'త్యమరః, అత్రైవం జనస్థానం ప్రతిరాక్షసప్రేరణం సీతాపహరణా త్పూర్వ ముక్తం. శ్రీరామాయణే తుతదనంతర మిత్యేవం పౌర్వాపర్యవిపర్యయనిబంధనో విరోధః పురాణాంతరా త్సమాధేయః, 'తాటకేయహాటక మృగ' మిత్యత్ర రూపకశంకా న కార్యా. త స్యారోపహేతుకత్వాత్. మారీచే తు హాటకమృగత్వస్యాగమసిద్ధేరనారోప్యమాణత్వా దితి. ॥౪

మారీచఇతి. మారీచోఽప్యాకర్ణితం శ్రుతం, రావణస్య మతం

1 నష్టమతిః. 2 సీతాహ్వాం. 3 మతిః.

మానే [1]తస్మిన్ సుబాహుమేవ బహుమన్యమానో గత్యంతరాభావా త్తదభ్యర్థనా మంగీకృత్య జాతరూపమయమృగరూపంగృహీత్వా సీతాం వంచయితుం పంచవటీ [2]మగాహత. ౫౫

దశముఖోఽపిజలధరపథస్థాపితరథః దాశరథివిఘటనేకృతాస్థ స్తస్థౌ.

సీతాపహరణరూపం చికీర్షితం యేన స తథోక్త స్సన్, తస్మిన్ రావణే ప్రయత్నశతై రపి * 'అపి రామో న సంక్రుద్ధః కుర్యా ల్లోకా నరాక్షసాన్, అపి తే జీవితాంతాయ నోత్పన్నా జనకాత్మజా' ఇత్యాది శ్రీరామాయణోక్తబహుప్రయత్నై రిత్యర్థః. అనివార్యమాణే నివారయితు మశక్యే సతి, తద్వినాశకాలస్య ప్రత్యాసన్నత్వా దితి భావః, సుబాహుం సుబాహునామానం, స్వభ్రాతర మేవ యో హి విశ్వామిత్రాధ్వరే శ్రీరామేణనిహత ఇతి భావః, బహు భూయిష్ఠం, మన్యమానః, సుబాహువ త్పూర్వ మేవ ఆత్మనో మరణే ఇదానీ మేతాదృశనిర్బంధో న స్యాత్, అతః స ఏవ ధన్య ఇ త్యవబుధ్యమాన స్స న్నిత్యర్థః, గత్యంతరాభావా త్తద్విపరీతబుద్ధినివర్తనే ఆత్మవిమోచనే వా ఉపాయాంతరాభావాత్, ని. 'దేశోపాయగమే గతి'రితి వైజయంతీ. అభ్యర్థనా, మంగీకృత్య. తతః, జాతరూపమయః కాంచనవికారః + వికారార్థేమయట్, యోమృగ స్తద్రూపం తదాకారం, గృహీత్వా స్వీకృత్య, రాక్షసానాం కామరూపత్వా న్మాయాకనకమృగభూమికాం ధృత్వే త్యర్థః, ని. 'చామీకరం జాతరూపం మహారజతకాంచనే' ఇత్యమరః, సీతాం, వంచయితుం ప్రలోభయితుం, పంచవటీ, మగాహత అసేవత, ప్రవివేశే త్యర్థః, పంచవటీ వ్యాఖ్యాతా. ౫౫

దశముఖఇతి. దశముఖో రావణశ్చ, జలధరాణాం మేఘానాం పంథాః జలధరపథః అంతరిక్షం + 'ఋక్పూ'రిత్యాదినా సమాసాంతోఽకారప్రత్యయః. ని. 'తారాపథోఽంతరిక్షం చే'త్యమరశేషః,తత్ర స్థాపితో నిక్షిప్తో రథో యేన స తథోక్తః, నిజకపటప్రకాశార్థ మితి భావః. దాశరథివిఘటనే రామలక్ష్మణవియోజనే, కృతాస్థో విహితాదరః, తదేకాగ్రచిత్త స్స న్ని త్యర్థః, తస్థౌస్థితవాన్. ౫౬

1 తస్మిన్రావణే. 2 అవగాహత.

ప. విపిన మవజగాహే రాక్షసానాం కరోటీ
రసకృ దసకృదావిర్బాష్ప మాలోక్య శోచన్,
కృతరుచి రివ వర్త్మ న్యంకుశానాం కుశానాం
పథికచరణలా విన్యంకురే న్యంకు రేషః. ౫౭

తదను జనకపుత్రీయాచ్ఞయా [1]తం జిఘృక్షు

విపినమితి. అ థానంతర, మేష, న్యంకుః కనకమృగరూపో మారీచః, ని.'న్యంకు ర్గురుకులస్థాయాం శిష్యే మానే మునౌ మృగ'ఇతి నానార్థరత్నమాలా, 'కృష్ణసారరురున్యంకురంకుశంబరరౌహిషా' ఇత్యమర శ్చ, రాక్షసానాం ఖరాదీనాం కరోటీః శిరోస్థీని, కపాలా నీతి యావత్. ని 'శిరోస్థిని కరోటి స్త్రీ' త్యమరః. అసకృ దసకృత్ పునఃపునః, బహువార మిత్యర్థః, +వీప్సాయాం ద్విర్భావః, ఆవిర్బాష్పం ప్రాదుర్భవదశ్రుజలం యథా తథా, ని. 'బాష్పోఽశ్రు ణ్యమ్బుధూమయో' రితి వైజయంతీ. ఆలోక్యదృష్ట్వా, శోచన్, హాకష్టం జనస్థానవాసినా రామేణ ఖలు నిహతా స్సర్వేఽపి బాంధవా స్తదేషా మిమాః కరోట్యః పరిలుఠంత్యో దృశ్యంతే స్వాత్మనోఽపి అస్మిన్ దేశే మరణం నిశ్చిత మితి మనసి విషీదం త్సన్ని త్యర్థః. తథా వర్త్మని విపినమార్గే, అంకుశానాం నైశిత్యసామ్యా త్సృణిప్రాయాణాం, ని. 'అంకుశోఽస్త్రీ సృణి ర్ద్వయో' రి త్యమరః. కుశానాం దర్భాణాం, సంబంధిని. ని. 'అస్త్రీ కుశం కుథో దర్భ' ఇ త్యమరః. అతఏవ పథికానాం పాంథానాం చరణా న్పాదతలాని లునా తీతి పథికచరణలావిని, +కర్మ ణ్యణ్, అంకురే అంకురే ష్వి త్యర్థః, కృతరుచిః కృతాభిలాష ఇవ, పశ్యతాం స్వకపటాప్రకాశనార్థం మృగజాతిధర్మమనువర్తమాన ఇ వే త్యర్థః వస్తుత స్తు న త థేతి భావః. విపినం పంచవటీనికటారణ్యమ్, అవజగాహే ప్రవివేశ, వైదేహ్యా విలోచనగోచరీభవితు మితిభావః. మాలినీవృత్తమ్. ౫౭

తదన్వితి. తదను మృగప్రవేశానంతరం, రామః జనకపుత్ర్యా జానక్యాః యాచ్ఞయా. +'ఆర్యపుత్రాభిరామోఽసౌ మృగో హరంతి

---

1 తజ్జిఘృక్షుః.

ర్హారిణ మనుజగాహే చాప మాదాయ రామః,
సమయ ఇతిచ భేజే †వక్త్ర మాతత్య మృత్యోః
కుశికసుతమఖాజౌ భ్రష్ట మేనం జిఘాంసుః. ౫౯
ఆకృష్య దూర ముటజా దథ దర్శితాశః

మే మనః, ఆన యైనం మహాబాహో క్రీడార్థం నో భవిష్యతీ'త్యాది ప్రార్థనయా హేతునా తం హారిణం మాయాకనకమృగం, జిఘృక్షుః గ్రహీతు మిచ్ఛు స్సన్, +గ్రహే స్సన్నంతా దుప్రత్యయః. 'నలోకావ్యయే'త్యాదినా షష్ఠీప్రతిషేధః. చాపమాదా, యానుజగాహే అనుసృత్య జగామ, తథా మృత్యో రంతకశ్చ, సమయః అయ మేవ కబళనావసర, ఇతి మ త్వేతి శేషః. వక్త్ర మాతత్య వ్యాదాయ, కుశికసుత మఖాజౌ విశ్వామిత్రాధ్వరసమయప్రవృత్తయుద్ధే, ని. 'సమిత్యాజిసమి ద్యుధ' ఇత్యమరః. భ్రష్టం గళితం, శ్రీరామబాణేన సముద్రమధ్యే జీవత ఏవ తస్య ప్రవేశితత్త్వా దితి భావః. ఏనం మారీచం మాయామృగం జిఘాంసుః హంతు మిచ్ఛుస్సన్, +హంతేస్సన్నంతా దుప్రత్యయః. పూర్వవత్ షష్ఠీప్రతిషేధః, భేజే, తదంతికం ప్రాపేత్యర్థః, శ్రీరామజిఘృక్షితస్య తస్యావశ్యం భావిమరణకత్త్వా దితిభావః. అత్ర పూర్వవాక్యార్థస్యోత్తరవాక్యార్థహేతుత్త్వా త్కావ్యలింగభేదః. వృత్తంపూర్వవత్. ౫౯

ఆకృష్యేతి. అథానంతర, మేషః పూర్వోక్తః ‡క్రవ్యం మాంస మశ్నాతీతి క్రవ్యాశః మాయామృగరూపో మారీచః +కర్మణ్యణ్, ని. 'పలలం క్రవ్య మామిష' మిత్యమరః. దర్శితా ఉత్పాదితా ఆశా గ్రహణకాంక్షా యేన స, తథోక్తస్సన్, హస్తలభ్యవ త్పునఃపున ర్మాయయా సన్నిహితత్త్వా దితి భావః. శ్రీరామ, ముటజా త్పర్ణశాలాయా స్సకాశాత్, దూరం విప్రకృష్టం, ఆకృష్యోత్తరోత్తరాశోత్పాదనేన దూరం నీత్వేత్యర్థః,*'ప్రలోభయిత్వా వైదేహీంయథేష్టం గంతుమర్హసీ'తి. రావణస్య కృతసంకేతస్య తథాభూతత్త్వా దితి భావః, అథ రఘు

† 'పాశమాతత్యే'తి పాఠే పాశం రజ్జుం ఆతత్య తద్గ్రహణార్థం విస్తీర్యేత్యర్థః.

‡'దర్శితాంగః క్రవ్యాదఏష' ఇతి పాఠే దర్శితాంగః ప్రదర్శితమృగదేహః, క్రవ్యం పక్వ మాంస మత్తీతి క్రవ్యాదః, +కర్మణ్యణ్. ఆమమాంసార్థకత్వే 'క్రవ్యే చే'తి విటి క్రవ్యా దితి రూపం స్యాత్.

క్రవ్యాశ ఏష రఘునాథశరేణ విద్ధః,
కార్తస్వరైణ తనుతాం విజహౌ హతోఽస్మి
త్యార్తస్వరేణ సహ రామవచోనిభేన. ౫౯

౫. ఏత దాకర్ణ్య విదీర్ణహృదయా హృదయదయితప్రేమ్ణా కర్త

నాథస్య శ్రీరామస్య శరేణ బాణేన, విద్ధః ప్రలోభనేన దూరాకర్షణజనిత కోపాత్సంప్రహృత స్సన్, హతోఽస్మి మృతో భవా, మిత్యేవం రూపేణ రామవచసా సదృశేన రామవచోనిభేన; + నిత్యసమాసత్వా దస్వపద విగ్రహః, అత ఏవ. ని. 'స్యురుత్తరపదే త్వమీ, నిభసంకాశనీకాశ ప్రతీకాశోపమాదయ' ఇత్యమరః, ఆర్తస్వరేణ సహ హా సీతే హా లక్ష్మణేతి దీనాక్రందనేన సాకం, ఏవం చేత్ సీతా రామం ప్రతి లక్ష్మణం ప్రేషయే త్తచ్ఛూన్యే పర్ణశాలాభ్యంతరే సీతాం రావణోఽపహరే దితి కపటోపాయా దితి భావః. కార్తస్వరమయీ హిరణ్మయీ ఏణ తను ర్మృగశరీరం యస్య కార్తస్వరైణతను స్తస్య భావ స్తత్తా తాం, విజహౌ తత్యాజ, ని. 'హిరణ్యం హేమహాటకం, రుక్మం కార్తస్వరం జాంబూనద మష్టాపదోఽస్త్రియా' మిత్యమరః. దీనాక్రందనపూర్వకం కృత్రిమమృగశరీరం పరిత్యజ్య పూర్వరూపం ధృతవా నిత్యర్థః, తథా చ రామాయణమ్ * 'మ్రియమాణ స్తు మారీచో జహౌ తాం కృత్రిమాం తనూమ్, కృత్వా తద్వచనం రక్షో దధ్యౌ కేన తు లక్ష్మణమ్. ఇహ ప్రస్థాపయే త్సీతా శూన్యే తాం రావణో హరేత్, సంప్రాప్తకాల మాజ్ఞాయ చకార చ తత స్స్వరమ్. సదృశం రాఘవ స్యైవ హా సీతే లక్ష్మణేతి చ, మృగరూపం తు త త్త్యక్త్వా రాక్షసం రూప మాత్మనః. చక్రే స సుమహాకాయో మారీచో జీవితం త్యజన్నితి. అత్రార్తస్వరేణ సహ దేహత్యాగకథనా త్సహోక్తి రలంకారః తదుక్తం కావ్యప్రకాశే. 'సహోక్తి స్తు సహార్థస్య బలా దేకార్థవాచక' ఇతి. ౫౯

ఏతదితి. ఏతచ్ఛ్రీరామవచనసదృశ మార్తవచనం, జానకీ, ఆకర్ణ్య శ్రుత్వా, హృదయదయితే మనోవల్లభే ప్రాణేశ్వర ఇతి యావత్. శ్రీరామే ప్రేమ్ణా స్నేహేన హేతునా, ని. 'ప్రేమ్ణా నా ప్రియతా హార్దం ప్రేమ స్నేహ' ఇత్యమరః, విదీర్ణహృదయా విదళితాంతరంగా,

వ్యాకర్తవ్యమజానానాజానకీజానీహి భ్రాతరమితి సౌమిత్రిమాదిదేశ. ౬౦

తత శ్చార్యే న కార్య మిద మాదిష్టం దిష్టదోషా న్మిథ్యా ప్రతీతిః పరం [1]పరిభవతి భవతీమ్. ౬౧

త్రిభువనైకధనుర్ధరస్య శౌర్యరాశే [2]రార్యస్య కశ్చి ద్ధ్రనిత [3]క్షోణప

అతఏవ కర్తవ్యాకర్తవ్యం విధేయావిధేయం కృత్యాకృత్యం, మజానానా అనవబుధ్యమానా, ఇతికర్తవ్యతాశూన్యే స తీత్యర్థః. + 'జ్ఞా అవబోధనే' ఇత్యస్మా చ్ఛానచ్, 'జ్ఞాజనో' ర్జేతి జాదేశః, భ్రాతరం శ్రీరామం, జానీహి పరామృశ, శేత్యేవం ప్రకారేణ, సౌమిత్రి, మాదిదేశ. రాక్షసేభ్యో రామస్య విపత్తి మాశం క్యేత్థ మాజ్ఞాపయామా సే త్యర్థః, తథా రామాయణమ్ * 'ఆర్తస్వరం తు తం భర్తు ర్విజ్ఞాయ సదృశం వనే, ఉవాచ వచనం సీతా గచ్ఛ జానీహి రాఘవ' మిత్యాది. ౬౦

తత ఇతి. తతశ్చ నిదేశానంతరంచ, హే ఆర్యే పూజ్యే, జానకి, ఇద మాదిష్టం మయ నూ దేశః, + భావే క్తః, నకార్యం నకర్తవ్యం భ్రాతరం జానీహీ త్యేవ మాజ్ఞప్తం న యుక్త మి త్యర్థః, కుతః దిష్టదోషా త్కాలవిపర్యాసాత్, ని. 'కాలో దిష్టో ఽప్యనేహాపి' త్యమరః, అథవా దిష్టదోషా ద్దైవప్రాతికూల్యాత్, ని. 'దైవం దిష్టం భాగధేయ' మి త్యమరః, మిథ్యా ప్రతీతి ర్విపర్యయజ్ఞానం, అరామసంబంధి న్యార్తస్వరే తత్సంబంధిత్వేన భ్రాంతి రిత్యర్థః, భవతీం త్వాం పర మధికం, పరిభవతి తిరస్కరోతి, లోకే చాకచక్యదోషా చ్ఛుక్తౌ రజతప్రతిపత్తివ త్తవాపి అతస్మిం స్తద్గ్రహణ ముత్పన్న మభూత్ అతః పరం భ్రాంతా సీ త్యర్థః. ౬౧

అ. నను త్వ యా ప్యయ మార్తస్వరః ప్రత్యక్ష మనుభూతః స చ రామస్య విపత్తి మంతరా నోపపద్యతే అతః కథం మమ భ్రాంతత్వ మి త్యాశంక్య నైత ద్విశ్వసితుం యోగ్య మి త్యాహ. త్రిభువనేతి + త్రయాణాం భువనానాం సమాహార స్త్రిభువనం + 'తద్ధితార్థే' త్యాదినా సమాహారసమాసః 'పాత్రాదిభ్యః ప్రతిషేధో వక్తవ్య' ఇతి స్త్రీలింగతా ప్రతిషేధః, ని. 'పాత్రాద్యదంతై రేకార్థో ద్విగు

1 పరాభవతి. 2 రామార్యస్య. 3 క్షోణప.

ఘుణానిమిత్తాం విపత్తి మితి ప్రణిపత్య ప్రత్యాచక్షాణం ([1]లక్ష్మణం) హృదయతోదకారిణ్యా వాణ్యా మోహవిహ్వలా సా బహ్వతర్జయత్.

భూయోఽపి లక్ష్మణః [2]ప్రజావతీం పరుషభాషిణీ మేవ

గ్నత్యనుసారత' ఇత్యమరః, తత్రైక ధనుర్ధరస్య జగదేక ధానుష్కస్యే త్యస్త్రబలసంపన్నతోక్తిః, శౌర్యరాశే ర్మహాశౌర్యసంపన్నస్యేతి శారీరబలసంపన్నతోక్తిః, ఏవంవిధ స్యార్యస్య మహాత్మన శ్శ్రీరామస్య, కోణపా రాక్షసా స్తే ఘుణాః కీటవిశేషా ఇవ తన్నిమిత్తాం తన్మూలాం, యద్వా, మృగభూమికయా ప్రచ్ఛన్నమప్యముం నిజబుద్ధ్యా రాక్షసం నిశ్చిత్యాహ. కోణపో రాక్షసో మారీచః సః ఘుణ ఇవ తన్నిమిత్తాం తన్మూలాం, ని. 'రాక్షసః కోణపః క్రవ్యా' దిత్యమరః. విపత్తిం ప్రాణసంకటం, కః వివేకీ, శ్రద్దధీత విశ్వసేత్, న శ్రద్దధీతైవేత్యర్థః, * 'పన్నగాసురగంధర్వదేవదానవరాక్షసైః, అశక్య స్తవ వైదేహి భర్తా జేతుం నసంశయ' ఇతి శ్రీరామాయణేఽప్యుక్తత్వా దితి భావః, + 'శ్రదంతరో రుపసర్గవ ద్వృత్తిర్వాచ్యే'తి శ్రచ్ఛబ్దస్య పూర్వనిపాతః, ఇత్యేవంప్రకారేణ, ప్రణిపత్య నమస్కృత్య, ప్రత్యాచక్షాణం ప్రత్యాలపంతం, లక్ష్మణం, హృదయతోదకారిణ్యా మనోవ్యథోత్పాదికయా, వాణ్యా వాచా * 'అనార్యాకరుణారంభ నృశంస కులపాంసన, అహం తవ ప్రియం మన్యే రామస్య వ్యసనం మహ'దిత్యారభ్య 'న త్వహం రాఘవా దన్యం పదాఽపి పురుషం స్పృశే' ఇత్యంతేన శ్రీరామాయణోక్తప్రకార యేత్యర్థః, మోహేన ప్రియవిపత్త్యాశంకాజనితచిత్తవైకల్యేన విహ్వలా విక్లబా సతీ, సా జానకీ, బహు భూయిష్ఠం, అతర్జయ దభర్త్సయత్, అనిందయ దితియావత్, + తర్జయతేః పరస్మైపదం కవిప్రయోగా త్సిద్ధం, తర్జయతే రనుదాత్తత్త్వేఽపి తస్యానుదాత్తేత శ్చిక్షిఙో జిత్కరణేన అనుదాత్తనిమిత్తస్యాత్మనేపదస్యానిత్యత్వజ్ఞాపనా త్పరస్మైపద మితి. అతఏవ 'తర్జయతి భర్త్సయతిచేత్యపి దృశ్యత' ఇతిభట్టమల్లః. ౬౨

అ. తామేతాం సీతావాణీ మసహమానో లక్ష్మణః పున రువాచేత్యాహ—భూయ ఇతి. భూయః పున రపి, లక్ష్మణః, పరుషభాషిణీం

---

1. ఏతన్నాస్తి క్వచిత్. 2 పరుషభాషణభాషిణీం ప్రజావతీం.

మభాషత. ౬౩

ప. సుముఖి మమ సుమిత్రా సత్య మంబా య[1]దాసీ
స్త దభజ మవితర్కం మాతృ[2]సంపర్కసౌఖ్యమ్,
సపది విధివిపాకా ద్వ్యాహరంతీ దురుక్తిం
త్వ మసి విపినమధ్యే మధ్యమాంబాఽపి జాతా. ౬౪

గ. ఇత్యుక్త్వా [3]భ్రాతృసమీపగామిని లక్ష్మణే తత్క్షణ మేవ రంధ్రా

కర్ణకఠోరాలాపినీం, ప్రజావతీం భ్రాతృభార్యాం సీతాం, మేవం వక్ష్యమాణరీత్యా, అభాషత అవోచత, ని. 'ప్రజావతీ భ్రాతృజాయే' త్యమరః. ౬౩

అ. లక్ష్మణవాక్య మేవ వివృణోతి. సుముఖీతి. హే సుముఖి మధురభాషిణి జానకి, + 'స్వాంగా' దిత్యాదినా జీప్. యద్యస్మా త్కారణా, త్త్వం, మమ, సత్యం యథార్థం, అకపటమితి యావత్, సుమిత్రా సుమిత్రారూపి, అంబా మాతా, ఆసీః అభూః, సువచనోపలాలనాదినా నిజజననీ జాతా ఆసీ రిత్యర్థః, తత్తస్మా త్కారణా, దవితర్కం నిశ్శంకం, మాతృసంపర్కేణ మాతృసాన్నిధ్యేన యత్సౌఖ్య మానన్ద స్తమభజం ప్రాప్నవం, అన్వభూవ మి త్యర్థః, ఏతావత్పర్యంత మితి శేషః, మాతృత్వే తవ తత్సహవాససౌఖ్యానుభవస్య యుక్తత్వా దితి భావః. సపదీదానీం తు, విధివిపాకాద్దైవప్రాతికూల్యా ద్ధేతోః, ని. 'విధి ర్విధానే దైవేపీ' త్యమరః. విపినమధ్యే అరణ్యమధ్యే, త్వం, దురుక్తిం కర్ణకఠోరవచనం, వ్యాహరంతీ ఆలపంతీ సతీ, ని. 'వ్యాహార ఉక్తి ర్లపిత' మిత్యమరః. మధ్యమాంబా కైకేయ్యపి జాతాఽసి, న కేవలం సువచనేన సుమిత్రైవ, కింతు దుర్వచనేన కైకేయ్యపి జాతేతి కృత్వా ఉభయథాఽపి త్వం మమాంబైవ భవసి, అతః పుత్రే మయి కాఽన్యశంకా కార్యేతి భావః. మధ్యమాంబా వ్యాఖ్యాతా. మాలినీవృత్తమ్. ౬౪

ఇతీతి. ఇ త్యేవముక్త్వా, లక్ష్మణే, భ్రాతృసమీపం శ్రీరామనికటం ప్రతిగచ్ఛతీతి తద్గామిని సతి తత్క్షణమేవ తస్మిన్నేవ క్షణే, విలంబే కార్యవిఘాతా దితి భావః + 'అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా, రంధ్రి

1 ఆసీత్. 2 సాన్నిధ్య. 3 భ్రాతృజాయాం భ్రాతృ.

న్వేషీ దశకంధర స్స్యందనం విహాయ విహాయస్థ్సలా దవతీర్య నిజాంతఃకరణేఽప్యమాంతం రాగం బహిః ప్రకటయ న్నివ † (ధృతకాషాయపటః) కపటసన్యాసివేషః [1]పర్ణశాలాభ్యర్ణ మాససాద. ౬౫

ప. రామాశ్రమా ద్విగతలక్ష్మణసన్నిధానా

మపహరణోచితసమయ మన్విష్య త్యాకాంక్షత ఇతి రంధ్రాన్వేషీ, దశకంధరో రావణః, స్యందనం శతాంగం, ని. 'శతాంగ స్స్యందనో రథ' ఇ త్యమరః, విహాయ త్యక్త్వా, విహాయస్థ్సలా దాకాశమండలా, దవతీర్య అవరుహ్య, ని. 'పుం స్యాకాశవిహాయసీ' ఇ త్యమరః. నిజాంతఃకరణే నిజమానసేఽప్యమాంతం, అత్యుత్కటత్వా ద్బహిర్నిర్గచ్ఛంత మిత్యర్థః, రాగ మనురాగం, లౌహిత్యం చ, ని. 'రాగోఽనురక్తా మాత్సర్యే క్లేశాదా లోహితాది'ష్వితి విశ్వః. బహి ర్బాహ్యేఽపి ప్రకటయ న్ప్రకాశయ న్నివస్థిత, ఇ త్యుత్ప్రేక్షా. తస్యాశ్చ రాగయోః శ్లేషభిత్తికాభేదాధ్యవసాయ మూలాతిశయోక్త్యనుప్రాణితత్వా త్సంకరః, కపటసన్యాసివేషః మాయాభిక్షువేషధారీ సన్, సద్య ఏవ తస్యా అనుద్వేగార్థ మితి భావః. పర్ణశాలాభ్యర్ణం సీతానివాసపర్ణశాలోపకంఠం, ఆససాద ప్రాప, + సదే ర్లిటి ద్విత్వం, ని. 'ఉపకంఠాంతికాభ్యర్ణాభ్యగ్రా అ ప్యభితోఽవ్యయ'మి త్యమరః. ౬౫

రామేతి. చపలశ్చంచలః, అనియతచిత్త ఇ త్యర్థః, పిశితాశ

---

† 'ధృతకాషాయపటః' ఇతి క్వాచిత్కపాఠేతు కషాయేణ రక్తః కాషాయః + 'తేనరక్తం రాగా' దిత్యణ్. తాదృశః పటః ధృతో యేన సః కాషాయవస్త్రధారీ త్యర్థః, భట్టికావ్యే పంచమసర్గే 'కమండులుకపాలే' నేతి ద్విసప్తతమశ్లోకే దండవా న్త్రిదండీత్యర్థః, అత ఏవ పూర్వశ్లోకే శిఖీ త్యుక్తం. 'ఏకదండిన శ్శిఖాభావా' దితి మల్లినాథసూరివ్యాఖ్యానమ్. కించ శ్రీరామాయణారణ్యకాండే షట్చత్వారింశే సర్గే 'శ్లక్ష్ణకాషాయసంవీత శ్శిఖీ ఛత్రీ ఉపానహీ, వామే చాంసేఽవస జ్యాథ శుభే యష్టికమండులూ' ఇతి శ్లోకవ్యాఖ్యానే 'యష్టిస్త్రిదండం శిఖీ త్యనేన సాహచర్యా' దితి విలిఖ్య. 'యతేర్లింగం ప్రవక్ష్యామి యేనాసౌ లక్ష్యతే యతిః, బ్రహ్మసూత్రం త్రిదండం చ వస్త్రం జంతునివారణమ్. శిక్యం పాత్రం బృసీ చైవ కౌపీనం కటివేష్టనమ్, య స్యైత ద్విద్యతే లింగం స యతి ర్నేతరో యతి' రిత్యంగిరస్స్మృతి ర ప్యుదాహృతా. తస్మా త్త్రిదండసన్యాసివేష ఏవా త్రేతి నిర్ణయః.

---

1 పర్ణశాలా మాససాద.

త్సీతాం జహార చపలః పిశితాశనేన్ద్రః,
మాలాం [1]నవోత్పలమయీం పలలభ్రమేణ

నేన్ద్రః రాక్షసచక్రవర్తీ రావణః, విగతం లక్ష్మణస్య సన్నిధానం సాన్నిధ్యం యస్య తస్మాత్, లక్ష్మణరహితా దిత్యర్థః, రామాశ్రమాత్ శ్రీరామనివాసాత్, + 'ధ్రువ మపాయేఽపాదాన' మిత్యపాదానత్వాత్పంచమీ. సీతాం, జహార అపహృతవాన్, సాధారణవధూభ్రాన్త్యేతి భావః. కథ మివ నిరస్తజనాత్ అర్చకాదిజనశూన్యాత్, దేవాలయాత్ దేవాయతనాత్, + పూర్వవ త్పంచమీ, నవోత్పలమయీం నూతనేన్దీవరవికారాం, తద్గ్రథితా మిత్యర్థః, నవగ్రహణ మమ్లానతాద్యోతనార్థం + వికారార్థే మయట్ జీప్, మాలాం స్రజం, పలలభ్రమేణ సకాలఖండాంత్రభ్రాంత్యా, అన్యథా పలలశబ్దస్య కేవలమాంసపరత్వే తస్య రక్తవర్ణత్వేన నీలోత్పలమాలాయాం తద్భ్రాంత్యనుదయాత్. అలర్కః సాపస్మారశునక ఇ, వేత్యుపమా, అలర్కస్య మాలాపహరణే యో లాభ స్స ఏవ సీతాపహర్తుః రావణ స్యాపీ త్యుపమార్థః, ని. 'శునకో భషక శ్శ్వా స్యా దలర్క స్తు సయోగిత' ఇత్యమరః, అత్ర కశ్చి ద్రహస్యోపదేశః కథితః శ్రీరామాయణవ్యాఖ్యాతృభిః. యద్యపి లక్ష్మీరూపా సీతా విష్ణురూపరామస్య మృగాన్వేషణసమయే రామ ఏవ తిరోహితా తథాఽపి తస్మిన్ సమయే దేవైః స్వకార్యార్థం శ్రీరామానుమత్యా మాయయా నిర్మితా సీతా తత్రస్థితా, తాం రావణో జహారేతి. అన్యథా రామస్య సీతావియోగాంగీకారే క్షణమాత్ర మపి విశ్లేషాభావప్రతిపాదకం 'విశ్లేషానపాయి నీ'తి వాక్య మప్రమాణం స్యాత్. నను క్షణ మాత్రవిశ్లేష స్యానంగీకారే వివాహా త్పూర్వం సంబంధాభావః కథ మితి చేన్న. సర్వదా స్వస్మిన్ విద్యమానాయా ఏవ సీతాయాః లోకవ్యవహార మనుసరన్ జనకస్య గృహే ఆవిర్భావం పరికల్ప్య వివాహాదిలీలాకరణాత్. అన్వేషణవిలపనాది అనుకరణమాత్రం. తచ్చ స్త్రీసంగినా మియ మవస్థేతి ప్రఖ్యాపనార్థం అత ఏవోక్తం శ్రీభాగవతే. 'స్త్రీసంగినా మితిగతిం ప్రథయం

1 మహోత్పల.

దేవాలయా దివ నిరస్తజనా దలర్కః. ౬౬

హా నాథ క్వ చిరాయ సీతి బహుశో వ్యాక్రుశ్య బాష్పావిలం
చక్షు ర్దిక్షు విముంచతీం దశరథ స్యాద్యా మవేక్ష్య స్నుషామ్,
రే రే[1]రాక్షస మా వధూం [2]ప్రరుదతీం ముం చేతి గృధ్రాధిపో

శ్చుచా రే'తి. రావణకుంభకర్ణయోః పూర్వం వరప్రదానా దేవ స్వ వధ్యత్వే సిద్ధే యద్యపి ప్రకారాంతరేణాపి తయో ర్వధ స్సంభవతి తథాపి మాయారూపసీతాం కల్పయిత్వా తదపహరణాపరాధేన రావణ హననాదికథాప్రవర్తనేన లోకం పవిత్రీకర్తుం పరదారాపహర్తు రేవం వినాశ ఇతి జ్ఞాపనార్థం చే త్యల మతికథయా, వసంతతిలకా వృత్తమ్. ౬౬

అ. తతఃకింజాత మిత్యత ఆహ.—హానాథేతి. హేతి ఖేదే, నాథ ప్రాణేశ్వర, శ్రీరామ, క్వ కుత్ర, చిరాయసి విలంబసే, యే నైతాదృ శ్యవస్థా సంప్రాప్తేతి భావః ఇత్యనేన ప్రకారేణ, బహుశః బహువారం, + 'బహ్వల్పార్థా చ్ఛస్కారకా దన్యతరస్యా'మితి శస్ప్రత్యయః. వ్యాక్రుశ్య ఉచ్చై రాక్రంద్య, బాష్పావిల మశ్రుకలుషం, చక్షుః, దిక్షు దిగంతరేషు, విముంచతీం ప్రసారయంతీం, శ్రీరామాగమనాశయేతి భావః, దశరథ, స్యాద్యాం స్నుషాం జ్యేష్ఠపుత్రకళత్రత్వాత్ జ్యేష్ఠస్నుషాం, అవేక్ష్య దృష్ట్వా. రే ఇతి ప్రకృతే ర్భర్త్సనే చాపలా ద్ద్విరుక్తోఽయం శబ్దో హీనసంబోధనవాచీ. ని. 'హీనసంబోధనే తు రే' ఇత్యమరః, + 'చాపలే ద్వేభవత' ఇతి ద్విరుక్తిః, 'సంభ్రమేణ ప్రవృత్తి శ్చాపల'మితి కాశికోపదేశా చ్చ సంభ్రమః. అత్ర 'స్వరిత మామ్రేడితే'ఇత్యాదినా ప్రాప్తస్య ప్లుతస్య, 'సర్వః ప్లుతః సాహస మనిచ్ఛతా విభాషా వక్తవ్య' ఇతివార్తికః ప్రతిషేధః. 'శాస్త్రత్యాగ స్సాహస' మితి హారదత్తః, రాక్షసేతి తస్య నా మా ప్యుచ్చరితు మనుచిత మిత్యామంత్రిత మితి మంతవ్యం. మా, సీతాపహరణసాహసం మా కు ర్విత్యర్థః, మేతి వారణే, ని.'మాస్మ మాలం చ వారణే' ఇ త్యమరః,ప్రరుదతీం ప్రకర్షేణ క్రోశంతీం, వధూం స్నుషాం,

1 రావణ. 2. ప్రతిరుధః.

రుద్ధ్వాఽధ్వాన మనల్పకోప మకరో దగ్రేవణం రావణమ్. ౬౭
సమభూ త్సమయే తస్మిం త్సమరం సమరంహసోః,
మిథోమథనసంక్రుద్ధ గృధ్రరాక్షసరాజయోః. ౬౮
దశముఖరథ మాశు ధ్వస్తరథ్యం విసూతం
శిథిలతరవరూథం శీర్ణచక్రం స చక్రే,

ముంచ త్యజ, †'మాప్రతిరుధ' ఇతి వా పాఠః, తత్పక్షే నిరోధం మా కురి త్యర్థః. ని. 'సమాః స్నుషా జనీవధ్వ'ఇ త్యమరః. అత్ర దశరథ స్యాత్మప్రియసుహృద్భావేన భ్రాతృత్వా త్తత్స్నుషాయా అపి స్వ స్నుషాత్వా ద్వధూగ్రహణం ద్రష్టవ్యమ్. ఇత్యుక్త్వేతి శేషః. గృధ్రాధిపో జటాయుః, అగ్రేవణం వనపురోభాగ ఇ త్యర్థః, + 'వనంపురగామిశ్రికా సిధ్రగా శారికా కోటరాగ్రేభ్య' ఇతి వననకారస్య ణత్వం. అధ్వానం మార్గం, రుద్ధ్వా నిరుధ్య, రావణంప్ర, త్యనల్పకోప మధిక క్రోధ, మకరోత్, అనుచితకారిణం రావణం విజిత్య సీతాం మోచ యితు ముద్యుక్తవా ని త్యర్థః, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౬౭

సమభూ దితి. తస్మిం త్సమయే సీతాపహరణకాలే, సమరంహ సో స్తుల్యవేగయోః, అతఏవ మిథోమథనేన పరస్పరప్రహారేణ సంక్రుద్ధా సమ్య క్కుపితౌ యౌ గృధ్రరాక్షసరాజౌ జటాయూరావణౌ తయో, స్సమరం యుద్ధం, సమభూత్ సమ్య క్ప్రవృత్త మి త్యర్థః. ౬౮

అ. తతః కిం త త్రాహ. దశముఖేతి. స, శకుంతః పక్షీ జటా యుః, ని. 'శకుంతిపక్షిశకునిశకుంతశకునద్విజా' ఇ త్యమరః, శక్తయః ఆయుధవిశేషాః ప్రాస్యంత ఇతి ప్రాసాః కుంతాపరపర్యాయాః క్షేప ణీయా ఆయుధవిశేషాః. తదుక్తంవృత్తికారేణ + 'అకర్తరిచ కారకే సంజ్ఞాయా'మి త్యత్ర 'ప్రాస్యంత ఇతి ప్రాసా'ఇతి, బాణా ఇషవః అస్యంతే అనే నేతి బాణాసః కార్ముకం +'హలశ్చే'తి కరణే ఘఞ్. ని. 'ధను శ్చాపౌ ధన్వశరాసనకోదండకార్ముకం ఇష్వాస'ఇ త్యమరః, ఖడ్గ శ్చంద్రహాసః ని. 'ఖడ్గే తు ని స్త్రింశచంద్రహాసాసిరిష్టయ'ఇ త్యమరః. త్రి

---

† 'రుధిరావరణే'ఇతిధాతోః 'మాఙిలుఙి'తి లుఙి సిపి 'ఇరితో'వేతి చ్లే రఙాదేశే. 'న మాఙ్యోగే' ఇత్యడాగమప్రతిషేధే 'మాప్రతిరుధ' ఇతిరూపం.

గురుదభిహతశక్తిప్రాస[1]బాణాసఖడ్గ
త్రిశిఖవిశిఖతూణీపాశకుంత శ్శకుంతః. ౬౯

రాక్షసాసిక్షతః క్షిప్రం పపాత పతతాం వరః,
మైథిలీపక్షపాతేన పక్షపాత[2]మవాప్య సః. ౭౦

శిఖం త్రిశూలం విశిఖా బాణాః. ని. 'పృషత్కబాణవిశిఖా' ఇత్యమరః. తూణ్యౌ తూణీరా ని. 'తూణోపాసంగతూణీరనిషంగా ఇషుధిర్ద్వయోః, తూణ్యా'మి త్యమరః, పాశాః రజ్జ్వపరపర్యాయా ఆకర్షణసాధనాయుధవిశేషాః కున్తాః ప్రాసాః ప్రసిద్ధాః. ని. 'ప్రాసస్తు కుంత' ఇత్యమరః, తే రావణప్రయుక్తా ఆయుధవిశేషాః. గరుద్భ్యాం పక్షాభ్యామభిహతాః పరాహతా యేన స తథోక్తస్సన్, ని. 'గరుత్పక్షచ్ఛదాః పత్ర'మి త్యమరః, దశముఖరథం రావణస్యందనం, ఆశు క్షిప్రం, ధ్వస్తా వినాశితా రథ్యా రథవోఢారోఽశ్వా యస్య తం, ని. 'రథ్యో వోఢా రథస్య య' ఇత్యమరః. + 'తద్వహతి రథయుగప్రాసంగ'మితి యత్ప్రత్యయః, విగతస్సూతః సారథిర్యస్య విసూతం, ని. 'సూతః క్షత్తా చ సారథి'రి త్యమరః, శిథిలతరోఽత్యంతవిశ్లిష్టోఽవరూథో రథగుప్తిర్యస్య తం, ని. 'రథగుప్తిర్వరూథో నే' త్యమరః. శీర్ణే విచ్ఛిన్నే చక్రే రథాంగే యస్య తం, తథోక్తం, చక్రే కృతవాన్, సీతావిమోచనాభినివేశవత్తయా యావచ్ఛక్తి బీభత్సం చకారే త్యర్థః, మాలినీ వృత్తమ్. ౬౯

అ తతః కిం తత్రాహ, రాక్షసేతి. సః, పతతాం వరః అండజమండలేశ్వరో జటాయుః, మైథిల్యాం, పక్షపాతేన ఆసక్తివిశేషేణ హేతునా, రాక్షసాసిక్షతః రావణచంద్రహాసవిదళితస్సన్, పక్షపాతం గరుద్భంగ, మవాప్య, క్షిప్రం, పపాత, పక్షపాతతత్పరాణాం పక్షపాతప్రాప్తిర్యుక్తైవేతి భావః. అసినిర్భిన్నపక్షో భువి న్యపతదిత్యర్థః, ని. 'పక్షః పార్శ్వగరుత్సాధ్యసహాయబలభిత్తిష్వి'తి వైజయంతీ. తథా రామాయణమ్ * 'స చ్ఛిన్నపక్షస్సహసా రక్షసా రౌద్రకర్మణా, నిపపాత హతో గృధ్రో ధరణ్యామల్పజీవిత' ఇతి. ౭౦

---

1 బాణాసి. 2 అవాప.

౯. తత్క్షణమన్యరథాధిరూఢేన రావణేన భూయోఽపి నీయమానా జానకీ [1]శృంగసంగతప్లవంగపంచకే [2]పంచచూడ ఇవ [3]క్ష్మాధరకుమారకే కస్మింశ్చిత్ క్ష్మాధరే సుగ్రీవసాత్కృతదశగ్రీవప్రతాపానలసదృశం వాలినాశపిశునమహోల్కాపాతప్రతిమం రామసాహాయకప్రోత్సాహ

తత్క్షణమితి. తత్క్షణం తస్మిన్నేవ క్షణే, జటాయునిపాతానంతరక్షణ ఇత్యర్థః, అన్యరథాధిరూఢేన రథాంతరాధిష్ఠితేన, పూర్వరథస్య జటాయుషా విధ్వస్తత్వాదితి భావః, రావణేన, భూయః పునరపి, నీయమానా అపహ్రియమాణా, జానకీ, శృంగసంగతం శిఖరోపవిష్టం ప్లవంగానాం సుగ్రీవాదికపీనాం పంచకం యస్య తస్మిన్ తథోక్తే, ని. 'కపిప్లవంగప్లవగశాఖామృగవలీముఖా' ఇత్యమరః, అత ఏవ పంచచూడాః శిఖాః యస్య తస్మిన్, ని. 'శిఖా చూడా కేశపాశ' ఇత్యమరః, క్ష్మాధరకుమారః రాజకుమార ఇవ స్థిత, ఇత్యుత్ప్రేక్షా రాజకుమారస్య పంచచూడత్వాసంభవాత్. యద్యుపనయనకాలీనత్వ వివక్షా తదా ఉపమైవేతి వివేకః. కస్మిన్ చిత్, క్ష్మాధరే పర్వతే, ఋశ్యమూక ఇత్యర్థః. సుగ్రీవసాత్కృతః బ్రహ్మణా సుగ్రీవాధీనః కృతః, + 'దేయే త్రా చే' త్యత్ర చకారాత్సాతిప్రత్యయః, తథాభూతో యో దశగ్రీవప్రతాపానలః రావణప్రతాపాగ్నిస్తత్సదృశం తత్తుల్యం, అత్ర రావణప్రతాపానలస్య సుగ్రీవసాత్కృతత్వేన స్వతస్సిద్ధత్వసందేహాదుపమోత్ప్రేక్షయోస్సందేహసంకరః. వాలివినాశస్య పిశునస్సూచకో యో మహోల్కాపాతః తత్ప్రతిమం తత్సదృశ, మితి పూర్వవత్సందేహసంకరః. ఉత్తరత్ర ఏతత్ప్రత్యక్షీకరణతత్పర సుగ్రీవప్రత్యాయితేన శ్రీరామేణ తథాకరిష్యమాణత్వాదితి భావః. ని. 'కర్ణేజపస్సూచకస్స్యాత్పిశున' ఇత్యమరః. రామస్య యత్సాహాయకం సహాయకర్మ, + 'యోపధా ద్గురూపోత్తమా ద్వుఞ్' తత్ర ప్రోత్సాహనాయ ప్రేరణార్థం, పుత్రం సుగ్రీవం, ప్రత్యభిపతతః అభ్యాగచ్ఛతః, పతంగస్య యద్బింబం మండలం. ని 'పతంగౌ పక్షిసూర్యౌ చే' త్యమరః, తచ్ఛంకావహం తత్సందేహజనకం, తద్భ్రాంతిజనకం వా అతస్సందేహే వాలంకారా. తథా పతంగబింబస్య పతనాసంభవాత్ అభూతోపమా

1 ఋష్యమూక. 2 పంచచూడాధర ఇవ. 3 క్ష్మాధరే.

నాయ పుత్ర మభిపతత్పతంగబింబశంకావహాం కనక [1]కపిశకౌశేయో త్త
రీయాంతరిత మాభరణ [2]జాల మపాతయత్. ౭౧

తత్పతన మపి స్వతేజఃపతన మివ [3]నాలక్షయ న్లంకాలంకార

త్వ్రిషా వా మతభేదా ద త్యుక్తం తదేతదుజ్జీవిత ముక్తాలంకారద్వ
య మితి సంకరః. కన కేన కనకవ ద్వా కపిశం పిశంగం యత్కౌశేయం
ని. 'కౌశేయం క్రిమికోశోత్థ'మి త్యమరః. తన్మయం తద్రూపం య దు
త్తరీయం సంవ్యానం తే నాంతరితం నిబద్ధం, ని. 'సంవ్యాన ము త్తరీ
యంచే' త్యమరః, ఆభరణజాలం హారనూపురాద్యాభరణకలాపం, అ
పాతయత్, రావణేన నీయమానాం మా మిమే వానరాః శ్రీరామా
య కథయేయు రితి మత్వా పాతయామా సే త్యర్థః. ౭౦

తదితి. తత్పతన మపి త స్యాభరణజాలస్య పతన మపి, స్వతేజః
పతన మివ నిజప్రతాపని పాత మివ, నాలక్షయ న్న ప్రత్యక్షయన్, 'న కల
య'న్నితి పాఠే ప్యయమే వార్థః కామాంధత్వా దితి భావః + నఞర్థస్య
నశబ్దస్య 'సుప్సు' పేతి సమాసః, నయాభిజ్ఞో నీతినిపుణః, ని. 'ప్రవీణే
నిపుణాభిజ్ఞవిజ్ఞనిష్ణాతశిక్షితా' ఇత్యమరః. స న భవ తీత్యనయాభిజ్ఞః దుర్వి
నీత ఇత్యర్థః, 'అనయజ్ఞ' ఇతి పాఠే నయం జానా తీతి నయజ్ఞః సన
భవతీ త్యనయజ్ఞః + అత్ర ఆతో ఉనుపసర్గేక' ఇతి కప్రత్యయః న'త్వి
గు పధే'త్యాదినా కప్రత్యయః. అత ఏ వాహ భగవా న్కాత్యాయనః
'అకారా దనుపసర్గా త్కర్మోపపదో భవతి విప్రతిషేధే' నేతి, వా ర్తిక
వ్యాఖ్యానే భాష్యకారే ణార్థజ్ఞశబ్ద ముదాహృ త్యార్థస్య సమర్థనా
త్తతో నఞ్సమాసః, అనయజ్ఞః, నీతిశాస్త్రవిచారశూన్య ఇత్యర్థః, దశగ్రీ
వో రావణః, మైథిలీం సీతాం, లంకాయాః అలంకారభూతాం అలం
కారోపమితాం, తత్ప్రియా మి త్యర్థః, ని. 'భూతం క్ష్మాదౌ పిశాచా
దౌ న్యాయ్యే సత్యోపమానయో'రితి విశ్వః. అశోకవనికాం నిజవిహా
రోచితోద్యానవనికాం, అనయత్, తత్ర నిక్షి ప్తవా ని త్యర్థః, + దు
హాదిత్వా న్నయ తే ర్ద్వికర్మకత్వం, అత్రరామాయణమ్ * 'హ్రియ
మాణా తు వైదేహీ కం చి న్నాథ మపశ్యతీ, దదర్శ గిరిశృంగస్థాన్

1 పిశఙ్గ. 2 భారం. 3 నపశ్యన్.

భూత్వా మశోకవనికాం మైథిలీ మనయ [1]దనయాభిజ్ఞో దశగ్రీవః. ౭౨

ప. అశోకవనికా లేభే రాక్షసీపరివేష్టితాం,
సీతాం మారుతివాలాగ్ని స్తంభనార్హా మివౌషధీమ్. 23
కాకుత్స్థో ప్యథ రక్షసా మధిపతేర్వాగ్వాగురావేష్టితే

పంచ వానరయూథపాన్. తేషాం మధ్యే విశాలాక్షీ కౌశేయం కనక ప్రభమ్, ఉత్తరీయం వరారోహా శుభా న్యాభరణానిచ. ముమోచ యది రామాయ శంసేయు రితి భామినీ, వస్త్ర ముత్సృజ్య తన్మధ్యే వినిక్షిప్త సుభూషణమ్, సంభ్రాంతస్తు దశగ్రీవ స్తత్కర్మచ నబుద్ధవా' నిత్యాది.

అశో కేతి. అశోక వనికా కర్త్రీ, రాక్షసీభిః నిగూఢసంగోప నార్థం రావణనియుక్త రాక్షస స్త్రీభిః పరివేష్టితాం పరివృతాం, సీతాం మారుత స్యాపత్యం పుమాన్ మారుతిః హనుమాన్ + 'అతఇ' ఇతీ ఇఞ్, తస్యవాలే లాంగూలే యోఽగ్ని స్సుందరకాండే వక్ష్యమాణరూపః తస్య స్తంభనే నిరోధనే అర్హాం యోగ్యాం, శక్తా మిత్యర్థః. ఓష ధీం లతావిశేష మివ, లేభే ప్రాపే, వేత్యుత్ప్రేక్షా. సీతాన్వేషణసమ యే లంకాం ప్రవిష్టో హనుమాన్ సీతా మాలోక్య నిజాగమనజ్ఞాపనా ర్థ మశోకవనికాం భఙ్క్త్వా పితృనియుక్తే నేంద్రజితా నిబ ద్ధ్యాసీతః వాలే వస్త్రైస్సంవే ష్ట్యాగ్నినా ప్రజ్వాలితో వైదేహీనివాసత యైకా మశోకవనికా మన్తరేణకృత్స్నాం లంకాం దదాహేతి సుందరకాం డే వక్ష్యతి. 23

అ. అనంతరవృత్తాంత మాహ. కాకుత్స్థ ఇతి. కాకుత్స్థో రఘు నాయకోఽపి. రక్షసా మధిపతేః రావణస్య, వాక్ ప్రేరణవచనం సైవ వాగురా మృగబంధినీ రజ్జునిర్మితజాలవిశేష ఇతి యావత్. తయా ఆ వేష్టితే ఆవృతే, నియమిత ఇత్యర్థః, ని. 'వాగురా మృగబంధనీ' త్య మరః, హాటకస్య వికారో హాటకమయో య స్తాటకేయో మారీచ స్తస్మి న్నేవ హరిణేమృగే, శార్దూలవిక్రీడితం శార్దూలో వ్యాఘ్రః. ని. 'శార్దూల ద్వీపినౌ వ్యాఘ్రే' ఇత్యమరః, తస్య విక్రీడితవ ద్విక్రీడితం, కృత్వా, శార్దూలవత్తం నిహత్యే త్యర్థః. అ థానంతర, మాగ

1 అనయజ్ఞో.

కృత్వా హాటకతాటకేయహరిణే శార్దూలవిక్రీడితమ్,
ఆగచ్ఛ న్ననుజేన తత్ర గదితా మాకర్ణ్య వార్తాం తత
స్సీతాసంగమలాలస స్తదుటజం రామః ప్రతస్థే ద్రుతమ్. ౭౪

అయం కథం స్యా దితి బాష్పగర్భ
మాలోక్యమానో వనదేవతాభిః,

చ్ఛన్, తత్రాగమనసమయే, అనుజేన లక్ష్మణేన, గదితా ముక్తాం, వార్తాం దీనాక్రందశ్రవణవిషణ్ణసీతానిష్ఠురవచనప్రేరితోఽహ మాగతోఽస్మీ త్యేవంరూపవృత్తాన్త మిత్యర్థః, ని. 'వార్తా ప్రవృత్తి ర్వృత్తాన్త' ఇ త్యమరః, ఆకర్ణ్య శ్రుత్వా, తత స్తదనన్తరం, సీతాయా స్సంగమే లాలసోఽత్యన్తాభిలాషీ సన్, విజనే వనే తద్విపత్తే రవశ్యంభావిత్వా దితి భావః, తదుటజం తస్యా స్సీతాయాః ఉటజం పర్ణశాలాం ప్రతి, త దితి వా చ్ఛేదః, ని. 'పర్ణశాలోటజోఽస్త్రియా' మి త్యమరః. రామో, ద్రుతం శీఘ్రం, ప్రతస్థే చచాల, అత్ర భిన్నవాక్యస్థత్వా త్కాకుత్స్థరామశబ్దయో ర్నపౌనరుక్త్యం. యద్వా కాకుత్స్థః కకుత్స్థవంశోద్భవ ఇతి విశేషణత్వేన వా యోజనా, అత్ర వాక్తాటకేయయో ర్వాగురాహారిణరూపణేన కాకుత్స్థే మృగయుత్వప్రతీతేః ఏకదేశవర్తిరూపకం. తచ్చ 'శార్దూలవిక్రీడిత' మి త్యత్ర తత్సదృశం విక్రీడిత మితి సాదృశ్యాక్షేపా దసంభవద్వస్తుసంబంధరూపనిదర్శనయా సాపేక్షితత్వా త్సంకీర్యతే. 'శార్దూలవిక్రీడిత' మి త్యత్ర అ స్యాపి వృత్తస్య శార్దూలవిక్రీడితత్వాత్ కవే శ్చాతుర్య మనుసంధేయమ్ * 'సూర్యాశ్వై ర్మసజా స్తతా స్సగురవ శ్శార్దూలవిక్రీడిత' మితి లక్షణాత్. ౭౪

అయమితి. అయం శ్రీరామః, కథం కథంభూతః, స్యాత్ భవేత్, ప్రియ తమారహితపర్ణశాలాం దృష్ట్వేతి శేషః.ఇతి మ త్వే త్యర్థః. బాష్పా అశ్రూణి గర్భే యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా భవతి తథా, వనదేవతాభి, రాలోక్యమానో దృశ్యమాన స్సన్, తాసా మపి శోచనీయ ఇతి భావః. రామః, కేవలాం సీతారాహిత్యేన శూన్యాం, పర్ణశాలా ముటజం, విలోకయన్, అత ఏవ వినష్టచేతాః భగ్నోత్సాహ స్సన్, విలలాప పరిదేవయామాస, ని. 'విలాపః పరిదేవన' మిత్యమరః,

విలోకయ న్కేవలపర్ణశాలాం
[1]వినష్టచేతా విలలాప రామః 24

హా కష్ట మత్ర న హి సా కి మిదం ప్రవృత్త
మాలోకయామి చటులా మిహ పాదముద్రామ్,
మాం వీక్ష్య నూన మగృహీతమృగం ముహూర్త
మంతర్హితా తరుషు రోషవ తీవ సీతా. 25

త్వదభిలషితపూర్త్యా వంచితః పంచవట్యా

---

* 'మహాత్మగురు దేవానా మశ్రుపాతః క్షితౌ యది, దేశభ్రంశో మహా ద్దుఃఖం మరణం చ భవే ద్ధ్రువ' మితి. క్షితౌ దేవతాశ్రుపాతనిషేధ దర్శనాత్ శ్రీరామస్య క్షిప్ర మేవ మహాద్దుఃఖప్రాప్తి సూచనార్థం బాష్ప గర్భ మి త్యుక్తమ్. వృత్త ముపజాతిః. 24

అ. విలాపప్రకార మే వాహ పంచభిః, హా కష్ట మితి. హేతి ఖేదే, కష్టం కృచ్ఛ్రం ప్రాప్త మితి శేషః. కుతః. అత్రాస్యాం పర్ణశాలాయాం సా సీతా, నహి నాస్తి ఖలు, + 'అస్తి ర్భవంతిపరోఽప్రయుజ్యమానోఽప్యస్తీ'తి భాష్యకారవచనాత్. భవం తీతి లటః పూర్వాచార్యాణాం సంజ్ఞా, ఇద మేతత్సీతాఽభావరూపం కార్యం, కిం ప్రవృత్తం, కేనకారణేన సంజాత మి త్యర్థః తథా ఇహాస్మిన్ ప్రదేశే, చటులాం, పాదముద్రాం, వికలితాః పాదవిన్యాసా ని త్యర్థః, ఆలోకయామి పశ్యామి, కి మేత దిత్యర్థః. ఇత్యేవ ముక్త్వా స్వయం కథంచి దన్యథోత్ప్రేక్ష తే. మామితి. అగృహీతమృగ మనాహృతహిరణ్మయహరిణం, మాం, వీక్ష్య, సీతా, రోషవతీ కుపితేవ, వస్తుతస్తు న తథా పరమప్రేమాస్పదే మయిరోషాభావా దితి భావః. తరుషు వృక్షేషు, ముహూర్తం క్షణమాత్రం, ఘటికాద్వితయం వా. ని. 'ముహూర్త మల్పకాలే స్యా ద్ఘటికాద్వితయేఽపి చే'తి విశ్వః, అంతర్హితా అంతర్ధానం గతా, నూన మిత్యుత్ప్రేక్షా, లోకే హి కాంతాః కాంతే స్వాభిమతార్థాసంగ్రహీతరి సతి రోషవిడమ్బనయా కుత్రచి న్నిగూఢతయా కంచిత్కాలం గమయంతి తద్వ దిత్యర్థః. వసంతతిలకావృత్తమ్. 25

అ. ఏవం సామాన్యాకారేణ విలప్య సంప్రతి సీతా మామంత్ర్య

---

1 విలీన.

మచరమచరమోహం మోఽహభాజాం ప్రజానామ్,
త దిహ సరళబుద్ధే నైష రోషస్య కాల
స్సుముఖి మమ ముఖం కిం సోఢసీతావియోగం. 22
య ద్యస్తి కౌతుక మపూర్వమృగే మృగాక్షి

విలపతి. త్వదితి. హేసరళబుద్ధే ఋజుబుద్ధే, సుముఖి సుందరానసే,'జానకీ'తి సంబోధనద్వయేన నైవం విప్రలంభ స్త్వయా కర్తు ముచిత ఇతి సూచ్యతే, త్వదభిలషితపూర్త్యా తవ అభిలషితం అరణ్యేఽపి సహసంచారరూపమనోరథః చిత్రమృగాహరణరూపమనోరథోవా తస్య పూర్త్యా పూరణేన హేతునా, వంచితః విప్రలబ్ధః ప్రతారితః, వ్యామోహిత ఇతి యావత్. అహం, మోహభాజాం, స్త్రైణప్రియాణా మి త్యర్థః. ప్రజానాం జనానాం. ని. 'ప్రజా స్యా త్సంతతౌ జన' ఇత్యమరః, చరమోఽం తిమో న భవతీ త్యచరమః ఆద్యః అగ్రేసర స్సన్ని త్యర్థః, పంచవట్యా మచరం సంచరితవా నస్మి, ఏతావత్పర్యంతం త్వత్సాహచర్యా త్త్వన్మనోరథపరిపూరణతత్పరతయా వ్యవహృతవా నస్మీ త్యర్థః. తత్తస్మాత్కారణా, దిహ మహారణ్యే, రోషస్త్వేష కాలో న, రోషం కర్తు మయం సమయో న భవ తీ త్యర్థః. సత్యపి రోషహేతౌ వీదృగ్వనవాససంకటే మనస్సమాధా యానుకూల్యేనైవ వర్తితవ్యత్వా దితి భావః. అస్తు వాఽయం రోషకాలః. మమ విరహాసహిష్ణుత్వా ద్వా త్వయైవం కర్తు మయుక్త మి త్యాహ. హే సుముఖి మమ ముఖం యత్త్వత్సహవాసే నైవ సోల్లాస మితి భావః. సోఢః క్షాంతః సీతాయా స్తవ వియోగః విరహో యేనత, త్తథోక్తం కిం, సీతావిరహసహిష్ణు భవతి కిం, నభవత్యే వేత్యర్థః. అత స్సర్వథా రోషం పరిత్యజ్య సన్నిధేయ మితి భావః. అత్ర సీ తే త్యనాప దేశగ్రహణమఖండితప్రేమాస్పదత్వద్యోతనార్థం. మాలినీవృత్తమ్. 22

అ. తథాప్యపూర్వమృగాహరణే యది త వాభిలాష స్త దానేన తుచ్ఛేన మాయామృగేణ కిం ఇత్యోఽప్యత్యంతశ్లాఘ్యమానేనాప్యభిహత్యాహ. యదీతి. హే మృగాక్షి కురంగనయనే, జానకి, అపూర్వమృగే అసాధారణమృగే, కౌతుకం కుతూహలం, అభిలాష ఇతి యావత్.

+ 'పూర్త్యై'ఇతి చతుర్థ్యంతపాఠే తదర్థం పూరణోద్దేశేనే త్యర్థః.

చాంద్రం హరామి హరిణం మమ సన్నిధేహి,
యావ న్న ముంచసి మయా హృత మేణ మేనం
తావ ద్దధాతు తవ వక్త్రతులాం మృగాంకః. ౭౮
సప్రాణా చే జ్జనకతనయా కిం న తిష్ఠేత మహ్యాం

ని. 'కౌతూహలం కౌతుకం చ కుతుకం చ కుతూహల'మి త్యమరః, అస్తి యది వర్తతే చేత్, త వేతి శేషః, తర్హి చంద్ర స్యాయం చాంద్రః చంద్రనిష్ఠ ఇ త్యర్థః + 'తస్యేద' మి త్యణ్. తం, హారిణం, హరా మ్యానయామి, య ద్వా హరిష్యా మీత్యర్థః. + వర్తమానసామీప్యే వర్తమానప్రత్యయః, అతః మమ, సన్నిధేహి సన్నిహితా భవ, మత్సమీపం ప్రత్యాగ చ్ఛేత్యర్థః. అతః మయా, హృత మానీతం, ఏనం చాంద్ర మేణం హారిణం యావత్ యావత్పర్యన్తం, న విముంచసి న త్యజసి, కౌతుకా దితి భావః. తావత్, మృగః అంక శ్చిహ్నం యస్య మృగాంక శ్చంద్రః, తవ వక్త్రేణ నిష్కళంకేన త్వదీయవదనేన, తులాం సాదృశ్యం, దధాతు ధారయతు, + సంభావనాయాం లోట్. తదనంతర మిదానీం వా వక్త్రసాదృశ్య ధారణక థైవ నాస్తీ త్యర్థః. అత్ర 'తులాం దధా'త్వితి సంభావితా ఆర్థీ ఉపమాతయా చోపమానా దుపమేయస్యాధిక్యప్రతిపాదనరూపో వ్యతిరేకో వ్యజ్యత ఇ త్యలంకారే ణాలంకారధ్వనిః. లోకోత్తరలావణ్యాసంపన్న భవన్ముఖావలోకనాభావే మమ కథం నిర్వాహ ఇతి ఫలితార్థః + 'వక్త్రతులా'మిత్యత్ర 'తుల్యార్థై రతులోపమాభ్యా'మి త్యత్ర అసాదృశ్యపర్యాయస్యైవ తులాశబ్దస్య ప్రతిషేధా దత్ర సాదృశ్యవాచిత్వా త్తద్యోగేఽపి తృతీయాసమాసః, వసంతతిలకావృత్తమ్. ౭౮

అ. ఇత్థం విలాపేఽ ప్యసన్నిహితాయా స్తస్యా మృతిం నిశ్చినోతి. సప్రాణేతి. జనకస్య తనయా జానకీ, విశిష్టపితృజన్యత్వా త్పరమసాధ్వీ త్యర్థః. సప్రాణా చేత్ సజీవితా యది, మహ్య మత్యంతవిరహాసహిష్ణవ ఇతిభావః. న తిష్ఠేత కిం ఆత్మానం ప్రకాశయం త్యేవ న వర్తేత కిం, వర్తేతై వే త్యర్థః. అతో న ప్రాణసహి తేతి + తిష్ఠతే ర్లిజ్ 'ప్రకాశనస్థేయాఖ్యయో శ్చే' త్యాత్మనేపదం. తర్హి వ్యాఘ్రాదిభిః భక్షితా కిం, నే త్యాహ. హింస్రైః నత్వే వ్యాఘ్రాదిఘాతుకజంతుభిః, ని. 'శరారుర్ఘాతుకో హింస్ర' ఇత్యమరః. న సిహతా ఖలు న హింసితాఖలు, కుతః. పృథ్వీ భూః,

హింస్రైస్త్వైర్న [1]ఖలు నిహతా రక్తసిక్తా న [2]పృథ్వ్యా
[3]గోదావర్యాం పులినవిహృతిం రామశూన్యా న కుర్యా
ద్వ్యక్తం నక్తంచరకబళనా త్సర్వథా సంస్థితా సా. ౭౯

లోకాంతరప్రణయినం శ్వశురం ప్రణంతు
మాజ్ఞప్తకాల మతిలంఘ్య యది ప్రయాసి

రక్తసిక్తా రుధిరక్లిన్నా న భవతీ త్యర్థః. తథాచే ద్రక్తసిక్తా భవే దేవే తి శేషః. తర్హి గోదావరీతీరే విహర్తుం గతవతీ కిం తథాభూతాపి నభవతీ త్యాహ. గోదావర్యాం, లక్షణయా గోదావరీతీర ఇత్యర్థః. 'గోదావర్యా' ఇతి షష్ఠ్యంతపాఠే తస్యాః, పులినేషు సైకతేషు విహృతిం విహారం, ని. 'తోయోత్థితం తత్పులినం సైకతం సికతామయ' మి త్యమరః, రామేణ ప్రియతమేన మయా, శూన్యా విరహితా సతీ, న కుర్యాత్ న విదధ్యాత్, యుక్తం, ప్రియతమవిరహితవిహారస్య పతివ్రతానా మధర్మత్వా దితి భావః. కింతు జానకీ సర్వథా సర్వప్రకారేణ, + 'ప్రకారవచనే థాల్', నక్తంచరకబళనా ద్రాక్షసకర్తృకభక్షణా ద్ధేతోః, సంస్థితా నష్టా, యుక్త, మేత ద్విచారణం సంగత మి త్యర్థః. ని. 'సంస్థా స్థితౌ వ్యవస్థాయాం నాశ' ఇతి విశ్వః. 'వ్యక్త' మితి పాఠే స్ఫుట మి త్యర్థః, అత్రైవం బహుధా సందిహ్య నిశ్చయపర్యవసానకథనా న్నిశ్చయాంత స్సందేహాలంకారః. మందాక్రాంతా వృత్తమ్. ౭౯

లోకాంతరేతి. హే జానకి, లోకాంతరప్రణయినం స్వర్గస్థం, శ్వశురం పత్యుః పితరం దశరథం, ప్రణంతుం నమస్కర్తుం, + 'ఉపసర్గా దసమాసేఽపి ణోపదేశస్యే' తి ణత్వం, ఆజ్ఞప్తశ్చతుర్దశవత్సరాత్మకతయా నియుక్తః యః కాలస్త, మతిలం ఘ్యోల్లంఘ్య, తావంతం కాల మయాపయిత్వే వే త్యర్థః. ఇదానీం సాగ్రైకవత్సర స్యావశిష్టత్వా దితి భావః. 'అవిలం' ఘ్యేతి పాఠే స్పష్టోఽర్థః. ప్రయాసి యది గచ్ఛసి చేత్, యద్యపి పరమపతివ్రతాయా స్తవ మాంపతి ముత్సృజ్య పురస్తా ద్గమనమనుచితం తథాఽపి శ్వశురప్రణామౌత్సుక్యేన గచ్ఛసి చేదిత్యర్థః. తర్హి హే సాధ్వి పతివ్రతే, అతో మద్విగహం న సహిష్యసే ఇతి భావః. ని.

---

1 కిల. 2 భూమిః, 3 గోదావర్యాః.

విజ్ఞాప్య మా మపి సమాహ్వాయ సాధ్వీ తస్మై
సౌమిత్రి రేవ భరతే నిదధాతు రాజ్యం. ౮౦
ఇత్థం విలప్య విపినే దయితాం విచిన్వ
న్రామో న తత్ర ధృతిమా న్నహి లక్ష్మణ శ్చ,
తాదృగ్విధా మపి [1]కథాం కథయ న్స్వవాచా
వల్మీకజన్మముని రేవ కఠోరచేతాః. ౮౧

'సతీ సాధ్వీ పతివ్రతే' త్యమరః. తస్మై శ్వశురాయ, విజ్ఞాప్య ప్రియవియుక్తాఽహం స్థాతుం న శక్నోమీతి నివేద్య, మా మపి, సమాహ్వాయ ఆకారయ, ప్రవేశయేత్యర్థః. ని. 'హూతి రాకారణాహ్వానే' ఇ త్యమరః. తద్వినాశా దాత్మనోఽపి వినాశో నిశ్చిత ఇతి భావః. తర్హి రాజ్యస్య కా గతి రిత్య త్రాహ సౌమిత్రిర్లక్ష్మణ ఏవ భరతే రాజ్యం నిదధాతు నిక్షిపతు స్వలోకయాత్రాతత్పరేణ శ్రీరామేణాహం ఇతికర్తవ్యతాయాం నియుక్త ఇతి భరతం మదాజ్ఞాపరిపాలనతత్పరం సామ్రాజ్యే అభిషేక్ష్యతీతి భావః. వసంతతిలకావృత్తమ్. ౮౦

కవే ర్వాక్యం. ఇత్థ మితి. ఇత్థ మనేన ప్రకారేణ, విలప్య పరిదేవనం కృత్వా, రామ, స్తత్ర తస్మి, న్విపినే అరణ్యే, దయితాం ప్రేయసీం సీతాం, విచిన్వ న్మృగయ న్, ధృతిమా న్ధైర్యవా న్, నాభూత్, కిం తు సీతావిరహవేదనయా విషణ్ణహృదయోఽభూదిత్యర్థః. తథా లక్ష్మణ శ్చ, ధృతిమా న్నహి, నాభూ దే వే త్యర్థః. తద్దుఃఖస్యైత ద్దుఃఖత్వా దితి భావః. కింతు తాదృశీ విధా ప్రకారో యస్యా స్తాం, ఇత్థ మితి వక్తుం శ్రోతుం వా అశక్యా మిత్యర్థః, తథాభూతా మపి, కథాం శ్రీరామవిలాపప్రకారవాక్యప్రబంధం, స్వవాచా నిజకంఠోక్త్యా, కథయ న్ పునః పున ర్వర్ణయ న్, కఠోరచేతాః కఠినహృదయః, నిర్దయహృదయ ఇతి యావత్. వల్మీకాజ్జన్మ యస్య స తథోక్త స్స చాసౌ ముని శ్చ స ఏవ వాల్మీకి రేవ ధృతిమా నభూత్. సకలలోకానందకరసమ స్తసద్గుణాభిరామస్య. తత్ర భవతః శ్రీరామస్య తాదృగ్విషాదవైక్లబ్యాభివ్యంజకవిలాపకథాకథనాసిర్విణ్ణచిత్తతయా స ఏ వాతిధైర్యసంపన్నోఽభూ దిత్యర్థః. పేలవచిత్తానా

1 దశామ్.

గ. [1]తతః ప్రారభ్యమాణప్రయాణాన్ ప్రాణా నవష్టభ్య జటాయు [2](స్తతఇతః) క్రియమాణసీతాన్వేషణం రామం సలక్ష్మణ మాలక్షయ న్నవోచత. ౮౨

ఆయుష్మ న్మాం ఖడ్గవిక్షతపక్షతిం క్షితితలే నిక్షిప్య [3]క్షిప్ర మప జహార జానకీం రావణ ఇతి. ౮౩

ప. స్వయ మపి శరభంగస్వీకృతాం భంగహీనాం

మస్మాకం కథం ధృతి మత్త్వ మితి భావః. వృత్తం పూర్వవత్. ౮౧

తతఇతి. తత స్తదనంతరం, ప్రారభ్యమాణ ముపక్రమ్యమాణం ప్రయాణం పరలోకయాత్రా యై స్తే, సన్మ్రియమాణశీలా ని త్యర్థః. ప్రాణాన్, జటాయు,రవష్టభ్య సంస్తభ్య,నిరు ధ్యే త్యర్థః. శ్రీరామాయ వార్తాకథనార్థ మితి భావః. తత ఇతః ప్రదేశేషు క్రియమాణసీతాన్వేషణం,సీతామన్విష్యంత మి త్యర్థః, సలక్ష్మణం సౌమిత్రిసహితం,రామ, మాలక్షయన్ పశ్య,న్నేవ, మవోచత ఉక్తవాన్, + 'బ్రూఞో వచే ర్వా లుఙీవచ ఉ'మి త్యుమాగమే గుణః. ౮౨

అ. కి మి త్యవోచ తే త్యత ఆహ. ఆయుష్మ న్నితి. హే ఆయుష్మన్, + ప్రశంసాయాం మతుప్, సకలలోకహితాచరణతత్పరతయా సఫలజీవ నే త్యర్థః, ఖడ్గవిక్షతపక్షతిం చంద్రహాసవిదళితపక్షమూలం, ని. 'స్త్రీ పక్షతిః పక్షమూల' మి త్యమరః, మాం క్షితితలే నిక్షిప్య పరిశ్రాంతం మాం పక్ష విచ్ఛేదపూర్వకం భూమౌ పాతయి త్వే త్యర్థః, రావణః, క్షిప్రం దుతం, జానకీం మైథిలీ, మపజహా రాపహృతవా, నిత్యవోచ తేతి పూర్వేణ సంబంధః, తథా చ రామాయణమ్. * 'పరిశ్రాంతస్య మే పక్షౌ ఛిత్త్వా ఖడ్గేన రావణః, సీతా మాదాయ వైదేహీ ముత్పపాత విహాయస' మితి. ౮౩

అ. తతః కిం జాతం తత్రాహ. స్వయమితి. జటాయుః, సపది సద్య ఏవ, శ్రీరామస్యసీతాపహరణవార్తాకథనసమయ ఏ వే త్యర్థః. సంహృతాయు స్త్యక్తజీవిత స్సన్, స్వయ మపి, శరభంగేన మునినా స్వీకృతాం ప్రాప్తాం, భంగహీనా మక్షతాం, శాశ్వతీ మి త్యర్థః. గతిం వైకుంఠస్థాన, మవాప్తః ప్రాప్త స్సన్, నిజభాగ్యోదయేన పరబ్ర

1 తత్ర. 2 ఏతన్నాస్తిక్వచిత్. 3 క్షిప్రతర.

సపది గతి మవాప్త స్సంహృతాయు †ర్జటాయుః,
నయనసలిలమిశ్రం రామహస్తేన దత్తం
దశరథదురవాపం ప్రాప నైవాప మంభః. ౮౪

౯. అథ దక్షిణారణ్యానీం ప్రతి ప్రస్థితే కాకుత్స్థే రాక్షసీ కాచి

హ్రూపస్య శ్రీరామస్య దివ్యమంగళవిగ్రహసాక్షాత్కారాత్ శరభంగవ న్ముక్త స్సన్నిత్యర్థః. నయనసలిలమిశ్రం బాష్పోదకమిశ్రితం, పితృసఖత్వేన తస్య పితృవ ద్రోదనార్హత్వా దితి భావః, రామహస్తేన దత్తం, దశరథేన దురవాపం దుర్లభం, అసాన్నిధ్యా దితి భావః. నైవాపం పితృతర్పణసంబంధి, ని. 'పితృదానంనివాపస్స్యా' దిత్యమరః. అంభః, ప్రాప, పితృనిర్విశేషం తస్యౌర్ధ్వదైహికం రామశ్చకా రేత్యర్థః, ఉక్తం చ రామాయణే, * 'తతో గోదావరీం గత్వా నదీం నరవరాత్మజౌ, ఉదకం చ క్రతు స్తస్మై గృధ్రరాజాయ తా వుభా'వితి. నను తిరశ్చాం కర్మానధికారా దగ్నిసంస్కారానర్హత్వా చ్చ ఉత్తమలోకాభావేన కథ మస్య ముక్తయుక్తత్వ మితి చే న్న*'మయా త్వం సమనుజ్ఞాత శ్శాశ్వతీం ముక్తిమాప్నుహీ'తి శ్రీరామాయణోక్తత్వా ద స్త్యే వాస్య ముక్తిః. తదుక్తం నృసింహపురాణే. * 'మత్కృతే మరణం యస్మా త్త్వయా ప్రాప్తం ద్విజోత్తమ, తస్మా న్మమ ప్రసాదేన విష్ణులోక మవాప్స్య సీ'తి.'సుగ్రీవో హనుమా నృక్షో గజో గృధ్రో వణిక్పథ' ఇతి ముక్తమధ్యపరిగణనా చ్చ జటాయుషో ముక్తిప్రాప్తి స్సిద్ధే త్యవగమ్యత ఇ త్యుపరమతే. మాలినీవృత్తం. ౮౪

అథేతి. అథ, జటాయుర్ముక్త్యనంతరం, కాకుత్స్థే శ్రీరామే, మహదరణ్య మరణ్యానీ. ని.'మహారణ్య మరణ్యానీ'త్యమరః. + 'ఇంద్రవరు' ణేత్యాదినా మహత్త్వే జీప్. ఆనుగాగమ శ్చ, దక్షిణాదక్షిణదిగవస్థితా సా చ సా అరణ్యానీ చ తాం ప్రతి,ప్రస్థితే చలితే సతి, జటాయుషా తద్దిగవస్థితేన రావణేన సీతాహరణ స్యోక్తత్వా దితి భావః. అయోముఖీనామ అయోముఖీతి నామ్నా ప్రసిద్ధా, కాచి ద్రాక్షసీ, సౌమిత్రిం లక్ష్మణం, అభిభూయ * 'ఏహి రంస్యావ హే' త్యుక్త్వా స

---

† 'జటాయు' రితి సకారాంతః, ఉకారాంతోఽపి 'జటాయో మాపమంస్థా స్తవ' మితి భట్టిప్రయోగాత్.

దయోముఖీ నామ సౌమిత్రి మభిభూయ తదీయశస్త్రేణ శూర్పణఖా సిద్ధి మలభత. ౮౫

[1]తతః క్రౌంచారణ్యసరణ్యా ప్రయాతౌ వేతౌ మహర్షేః స్థూల శిరస శ్శాపా త్కోణపతాం ప్రపన్నః పన్నగపతిభోగభీషణాభ్యాం

మాలంబత లక్ష్మణ'మిత్యాద్యుక్తప్రకారే ణాక్షిప్య, తదీయేన సౌమిత్రిసంబంధినా, శస్త్రేణ ఖడ్గేన, శూర్పణఖాయాః రావణభగిన్యాః యా సిద్ధిః ముఖభంగరూపనిష్పత్తిః తత్సదృశీం సిద్ధి, మితి నిదర్శనా, అలభత ప్రాప, శూర్పణ ఖేవ లక్ష్మణఖడ్గనికృత్తకర్ణనాసికా బభూ వే త్యర్థః. ఉపలక్షణ మేతత్ నికృత్త స్తనా చ బభూవ. తథా చోక్తం శ్రీరామాయణే * 'ఏవ ముక్త స్తు కుపితః ఖడ్గ ముద్యమ్య లక్ష్మణః, కర్ణనాసే స్తనౌ తస్యాః విచకర్తారిసూదన' ఇతి. ౮౫

తత ఇతి. తతః అయోముఖీకర్ణనాసికాస్తనచ్ఛేదనానంతరం, క్రౌంచారణ్యస్య సరణ్యా మార్గేణ, ని. 'అయనం వర్త్మమార్గాధ్వ పంథానః పదవీ సృతిః, సరణి' రిత్యమరః, అత్రిసృతీయోపపత్తి ర్వ్యాఖ్యాతా. ప్రయాతౌ ప్రస్థితౌ, ఏతౌ రామలక్ష్మణౌ, కర్మ, స్థూలశిరస స్తన్నామ్నో, మహర్షేః ఋషిశ్రేష్ఠస్య, శాపా, త్కోణపతాం రాక్షసత్వం, ప్రపన్నః ప్రాప్తః, యథార్థనామా అన్వర్థాభిధానః, కబంధః రాక్షసః, పన్నగపతేః కుండలీశ్వరస్య భోగః కాయ స్తద్వ ద్భీషణాభ్యాం, భయంకరాభ్యాం భుజాభ్యాం, బబంధ, రురోధే త్యర్థః. వస్తుత స్తు శ్రీరామస్య సాక్షాద్విష్ణోః శేషాంకశాయిత్వా ల్లక్ష్మణస్య శేషావతారత్వా చ్చ తయో ర్నాయం బంధో న దుఃఖహేతు శ్చేతి జ్ఞాపయితుం 'పన్నగపతిభోగభీషణాభ్యా' మితి భుజవిశేష ముక్త మిత్యనుసంధేయం. 'కబంధ' ఇత్యత్ర విరుద్ధలక్షణయా కస్య శిరసో బంధో ఽస్యాస్తీతి కబంధ ఇతి విగ్రహః, అపమూర్ధకళేబర మి త్యర్థః. ని. 'కబంధం సలిలే ప్రోక్త మపమూర్ధకళేబరమ్, కబంధోఽస్త్రీ క్రియాయుక్త మపమూర్ధకళేబర' మితి విశ్వామరౌ. ప్రకృతే పీండ్రవజ్రాభిఘాతా ద్వక్షోవిభుగ్నశిరస్కతయా కబన్ధత్వా ద్యథార్థనామత్వ మ స్యేతి భావః. తథా చ శ్రీరామాయణే లక్ష్మణం ప్రతి కబంధవాక్యమ్ * 'పురా రామ మహాబా

1 తదను.

భుజాభ్యాం బబన్ధ యథార్థనామా కబన్ధః. ౧౬

తదనన్తర మనశ్రుపాత్రేషు రాక్షసీనేత్రేషు సదోత్పాదితతర వారిభ్యాం రామలక్ష్మణయో స్తరవారిభ్యాం కబన్ధబాహుయుగళం కదళీలావ మలూయత. ౧౭

ప. తదను దనుకబన్ధే నాదరా దర్శితౌ తౌ

హో మహాబలపరాక్రమ, రూప మాసీ న్మ మాచిన్త్యం త్రిషు లోకేషు విశ్రుతమ్. తత స్స్థూలశిరా నామ మహర్షిః కోపితో మయా, విచిన్వ న్వివిధం వన్యం రూపే ణానేన ధర్షితః. తే నాహ ముక్తః ప్రేక్ష్యైవం ఘోరశాపాభిధాయినా, ఏత దేవ నృశంసం తే రూప మస్త్వితి గర్హితమ్. ఇంద్రకోపా దిదం రూపం ప్రాప్త మేవ రణాజిర' ఇతి. ౧౬

తదనన్తర మితి. తదనన్తరం నిరోధానన్తరం, అనశ్రుపాత్రేషు బాష్పయోగ్యేషు, నిజభర్తృమహిమ్నా కదాఽపి శోకాద్యుపహత్యభావా దనాఘ్రాతాశ్రుగన్ధేష్విత్యర్థః. ని. 'యోగ్యభాజనయోః పాత్ర' మిత్యమరః. రాక్షసీనేత్రేషు రాక్షసాఙ్గనానయనేషు, సదా సర్వదా, ఉత్పాదితతరాణ్యతిశయేనోత్పాదితాని. + 'ద్వివచనవిభజ్యే' త్యాదినా, తరప్ప్రత్యయః. తాని వారీణి బాష్పోదకాని యాభ్యాం తౌ తాభ్యాం, రాక్షసఖండనేన శోకోత్పాదకత్వా న్నిరన్తరరాక్షసీనేత్రజలోత్పాదకాభ్యామి త్యర్థః, రామలక్ష్మణయో, స్తరవారిభ్యాం ఖడ్గాభ్యాం, ని. 'తరవారి ర్మండలాగ్రః ఖడ్గకౌక్షేయకౌ సమా' ఇత్యమరశేషః, కబన్ధబాహుయుగళం, కదళీ మివ లూత్వా కదళీలావ, మలూయత అచ్ఛిద్యత, కదళీకాండ మివా నాయసే నాఖండితేత్యర్థః. కదళీలావమ దిత్యపపాఠః + 'ఉపమానే కర్మణిచే' తి ణముల్ ప్రత్యయః. 'కషాదిషు యథావిధ్యను ప్రయోగ' ఇతి లూఞోఽనుప్రయోగః, నిర్బన్ధకుపితౌ శ్రీరామలక్ష్మణౌ నిజాసిభ్యాం కబన్ధస్య దక్షిణసవ్యబాహూ చిచ్ఛిదతు రిత్యర్థః, అత్ర కరణయో రపి తరవార్యోః కర్తృత్వవ్యపదేశ స్తయో రఖండితతీక్ష్ణత్వద్యోతనార్థం* తథా రామాయణమ్* 'దక్షిణో దక్షిణం బాహు మసక్త మసినా తతః, చిచ్ఛేద రామో వేగేన సవ్యం వీర స్తు లక్ష్మణ' ఇతి. ౧౭

తదన్వితి తదను బాహుచ్ఛేదానన్తరం, దనువంశోద్భవత్వా ద్దనుః స చాసౌ కబన్ధ శ్చేతి విశేషణసమాసః, యద్వా దను రిత్యస్య

గిరితటభువి దేహం దేహతు స్తస్య భీమమ్,
అకథయ దథ శాపాపాయతుష్ట స్స రామం
తపనతనయమైత్ర్యా మైథిలీం ప్రాప్నుహీతి. ౫౮

గ. తస్మి న్నృశ్యమూకమార్గ ముపదిశ్య స్వర్గం గతే మతంగాశ్రమ

పూర్వనామ, తథా శ్రీరామాయణే అరణ్యకాండే * 'ఏవ ముక్త స్తు రామేణ వాక్యం దను రనుత్తమ'మితి,'దనో స్స కాశా త్తత్త్వేన ప్రభావం తే మహాత్మన'ఇతి. శబరీం ప్రతి శ్రీరామవాక్యంచ, తథా 'దను ర్నామ స్త్రియః పుత్ర శ్శాపా ద్రాక్షసతాం గత'ఇతి కిష్కింధాకాండే చోక్తమ్.తథా చ + దనునామా చా సౌ కబంధ శ్చ దను. కబంధ ఇతి శాకపార్థివాదిత్వా న్మధ్యమపదలోపీ సమాసః శాకపార్థివాది రాకృతిగణః. తేన దనుకబంధే,నాదరా ద్గౌరవాత్ అర్థితౌ * 'మిత్రం చైవో పదేక్ష్యామి యువాభ్యాం సంస్కృతో ఽగ్నినే'తి యాచితౌ, తౌ రామ లక్ష్మణౌ, గిరితటభువిగిరిప్రదరసీమ్ని, * 'గిరిప్రదర మాసాద్య పావకం విససర్జతు'రితి శ్రీరామాయణాత్. భీమం భయంకరం, తస్య కబంధస్య, దేహం కళేబరం, దేహతు ర్భస్మీచక్రతుః, + 'దహ భస్మీకరణ' ఇతి ధాతో ర్లిట్.'అతఏక హల్మధ్యే ఽనాదేశా దేర్లిటి'ఇ త్యేత్వాభ్యాసలోపౌ, అథ దహనానంతరం, శాపాపాయేన మునిప్రయుక్తశాపాంతేన, తుష్ట స్తోషం గత స్సన్, కబన్ధః, రామం ప్రత్యకథయత్ అవోచత్, కిమితి. తపనతనయమైత్ర్యా సుగ్రీవస్నేహేన మైథిలీం సీతాం, ప్రాప్నుహి లభ,స్వేతి * ఉక్తంచ శ్రీరామాయణే. 'శ్రూయతాం రామ వక్ష్యామి సుగ్రీవో నామ వానర'ఇత్యారభ్య సతే సహాయో మిత్రం చ సీతాయాః పరిమార్గణ'ఇత్యం తేన మై త్ర్యే త్యత్ర + బ్రాహ్మణాదిత్వా 'ద్గుణవచనే'త్యాదినా ష్యఞ్ప్రత్యయః. షిద్గౌరాదిభ్య శ్చే'తి జీష్ న చ'మాతరిషి చ్చే'తి షిత్వాదేవ సిద్ధే మాతామహశబ్దస్య గౌరాదిషు పాఠే నానిత్యజ్ఞాపనా ద్వైకల్పికః. అతఏవ వాహ వామనః. 'ష్యఞి షిత్కరణా దీకారో బహుళ'మితి. సి. 'స్త్రీనపుంసకయో ర్భావక్రియయోః ష్యఞ్ క్వచి చ్చ వుఞ్, ఔచిత్య మౌచితీ మైత్ర్యం మైత్రీ వుఞ్ప్రా గుదాహృత' ఇత్యమరః. మాలినీవృత్తమ్. ౫౮

తస్మిన్నితి. తస్మిన్ కబంధే,ఋశ్యమూకమార్గం సుగ్రీవాధిష్ఠిత

వాసిన్యా ([1]తపస్విన్యా శబర్యా కృతాం సపర్యాం ప్రతిగృహ్య రామ స్తదనుజ్ఞయా [2]మనోజ్ఞవివిధవిహగకూజితం మృగగణ[3]విహారణమనోహరం గహనపద మవగాహ్య [4]వ్యాకోచకుశేశయపరిచయకషాయై ర్వనదేవతాలతాదోలానుకూలైః కూలాయతలీలాపరవశ వశావల్లభమదాంబుచుం

ఋశ్యమూకాఖ్యపర్వతవర్త్మ, ఉపదిశ్య నివేద్య, స్వర్గం గతే సతి, మతంగస్య మహర్షే రాశ్రమే వసతి తాచ్ఛీల్యే నేతి మతంగాశ్రమవాసిన్యా + తాచ్ఛీల్యే ణినిః. తపస్విన్యా వ్రతోపవాసాదితపోనిష్ఠయా + 'అస్మాయామేధాస్రజో విని'రితి వినిప్రత్యయః, శబర్యా శబరస్త్రియా, మతంగశిష్యయా కయాచి ద్వరక్తరమణ్యా, కృతాం విహితాం, సపర్యా మర్ఘ్యపాద్యాదిరూపపూజాం, ని. 'పూజా నమస్యాపచితి స్సపర్యార్చార్హణా సమా' ఇత్యమరః. రామః, ప్రతిగృహ్య స్వీకృత్య, నిరంతరభక్తిపరతంత్రత్వా చ్ఛబర్యా స్తద్విరచితాయా అపి పూజాయా మహాత్మనా భక్తవత్సలేన శ్రీరామేణ గ్రాహ్యత్వా దితి భావః. తతః, తదనుజ్ఞయా తస్యా శ్శబర్యాః అనుజ్ఞయా నియోగేన, మనోజ్ఞాని మనోహరాణి వివిధాని అనేకప్రకారాణి విహగకూజితాని శుకశారికాదిపక్షిరుతాని యస్మిన్ తత్తథోక్తం, మృగగణానాం హరిణచమరరుర్వాదిమృగయూథానాం విహరణేన స్వైరసంచారేణ, మనోహరం హృదయానందకరం, గహనపద మరణ్యస్థాన, మవగాహ్య ప్రవిశ్య, అథ వ్యాకోచకుశేశయపరిచయేన సంఫుల్లకమలపరిశీలనేన కషాయై స్సౌరభ్యసంపన్నైః, ని. 'ప్రఫుల్లోత్ఫుల్లసంఫుల్లవ్యాకోచవికచస్ఫుటాః' 'సహస్రపత్రం కమలం శతపత్రం కుశేశయ' మితి చామరః. 'రాగద్రవ్యే కషాయోఽస్త్రీ నిర్యాసే సౌరభే రస'ఇతి యాదవః. వనదేవతానాం యా లతాదోలాః లతారూపప్రేంఖోళికాః తాసా మనుకూలై రనుగుణైః, స్వప్రయత్నం వినైవ తత స్తత శ్చాలనహేతుత్వా దితి భావః, కూలే పంపారోధసి, ఆయతలీలాపరవశాః అవిచ్ఛిన్నక్రీడాపరతంత్రాః, తిర్యగ్దంతప్రహారరూపవ్యాపారతత్పరాః ఇ త్యర్థః, యే వశానాం కరిణీనాం వల్లభా మత్తమతంగజా స్తేషాం

---

1 ఏతన్నాస్తి క్వచిత్. 2 మనోజ్ఞకూజితవిహంగమృగ. 3 విహార. 4 వ్యాకోశ.

బిభిః శంబరారాతిశరధిసదృశ[1]తటరుహసహకారశిఖరవిసరదాసవాసార శీకరశేఖరైర్వివిధలతాలాసికాలాస్యోపదేశదేశికాయమానైః కాయమానసమానాభోగలతాగృహకేళీలుబ్ధలుబ్ధకపురంధ్రీశిథిలధమ్మిల్లమల్లి

మదాంబుదానోదకం చుంబంత్యవబధ్నంతీతి తథోక్తైః, మదగంధసంబంధబంధురైరిత్యర్థః, ని. 'వశా స్త్రీ కరిణీ వంధ్యే'త్యమరః, శంబరారాతిశరధిసదృశాని పంచబాణతూణీరసరూపాణీత్యుపమా. యాని తటరుహసహకారశిఖరాణి తీరరుహాతిసౌరభరసాలాగ్రమంజర్యః అత్ర శిఖరశబ్దేన తద్గతమంజర్యో లక్ష్యంతే. ని. 'శిఖరం శైలవృక్షాగ్రశిఖాపులకకోటిష్వి'తి విశ్వః, తేభ్యో విసరన్ స్రంసమానో య ఆసవాసారో మకరందధారాసంపాతః తస్య శీకరాః కణా ఏవ శేఖరా అవతంసాః యేషాం తైస్తథోక్తైః, మాకందమకరందబిందుసందోహసుందరైరిత్యర్థః. ని. 'ఆమ్రశ్చూతో రసాలోఽసౌ సహకారోఽతిసౌరభః', 'శీకరోఽంబుకణాః స్మృతా'ఇతి చామరః. వివిధా నానాప్రకారాః లతాః మల్లికామాలత్యాదివల్లర్యస్తా ఏవ లాసికాః నర్తక్య ఇతి రూపకం తాసాం లాస్యోపదేశే నాట్యక్రియాసంశిక్షణే దేశికాః గురవ ఇవాచరంతో దేశికాయమానాస్తైః నాట్యవిద్యాచార్యైరివ, తాసాం నర్తనప్రవర్తకైరిత్యర్థః, + ఆచారక్యజంతాల్లట శ్శానజాదేశః, అత్ర విచిత్రలతాచలనేన మారుతానాం దేశికాయమానత్వోత్ప్రేక్షణాత్ క్రియానిమిత్తా జాతిస్వరూపోత్ప్రేక్షా. ని. 'నర్తకీలాసికే సమే, తాండవం నటనం నాట్యం లాస్యం నృత్తం చ నర్తన'మితి చామరః. కాయమితం మానం ప్రమాణం యస్య కాయమానః అంగణాద్యా స్తంభాదినిర్మితపురుషప్రమాణోన్నతో మండపవిశేషః తత్సమాన స్తత్సదృశః ఆభోగో విస్తారో యేషాం తేషు లతాగృహేషు లతావితానమయనికేతనేషు కేళీలుబ్ధానాం క్రీడాగృధ్నూనాం లుబ్ధకపురంధ్రీణాం పుళిందసుందరీణాం యే శిథిలధమ్మిల్లాః విశ్లథకచభరాః తేషు యాః †మల్లికాః తృణ

---

1 తటరుహాకార.

† మల్లికాయాః కుసుమాని మల్లికాః + 'పుష్పమూలేషు బహుల'మితి లుపి 'లుపి యుక్తవద్వ్యక్తివచనే' ఇతి స్త్రీత్వం, ని. 'పుష్పే జాతిప్రభృతయ స్స్వలింగా'ఇ త్యమరశ్చ* 'గంధా స్సురభయో వాతా స్తరవః కుసుమాంచితాః, భ్రమరాః కోకిలా హర్షా

శాగన్ధమాంసలై ర్మల్లికాక్షపక్షక్షోభక్షోదీభూతపాథః పాథేయై స్తటవనపవనై రనుకంప్యమానః పంపా మభజత. ౮౯

ఇతిశ్రీవిదర్భరాజవిరచితే శ్రీమతిచంపూరామాయణే
అరణ్యకాండః.

శాల్యకుసుమాని తాసాం గన్ధేన సౌరభ్యేణ మాంసలైః పరిపూర్ణైః, ని. 'కబరీ కేశవేశోఽథ ధమ్మిల్లస్సంయతాః కచా' ఇత్యమరః, 'మల్లీ తు మృత్పాత్రితృణశాల్యయో' రితి రత్నమాలాయాం, మల్లికాక్షా మలినచంచుచరణా హంసవిశేషాః. ని. 'రాజహంసాస్తు తే చంచుచరణై ర్లోహితైస్సితాః మలినై ర్మల్లికాక్షా స్తే' ఇత్యమరః, తేషాం పక్షవిక్షోభేన గరుదభిఘాతేన క్షోదీభూతం చూర్ణీభూతం నీహారాకారేణ శకలీకృత మిత్యర్థః. తాదృశం యత్పాథ ఉదకం తదేవ పాథేయం సంబళం యేషాం తైః, స్తత్సహకృతై రిత్యర్థః, ని. 'కబంధ ముదకంపాథ' ఇత్యమరః. 'క్షోదీభూత' మిత్యత్ర అక్షోదః క్షోదః సంపద్యమానం క్షోదీభూత మితి విగ్రహః + అభూతతద్భావే చ్విః. 'కుగతిప్రాదయ' ఇతిసమాసః. పాథేయ మిత్యత్ర పథి సాధు పాథేయం + 'పథ్యతిథి వసతిస్వపతేర్ఢ' ఞితి ఢఞ్ ప్రత్యయః, ఏవం శైత్యమాంద్యసౌరభ్యసంపన్నై శ్చ, స్తటవనపవనై స్తీరకాంతారమారుతైః, అనుకంప్యమానో దోధూయమానస్సన్, విరహిణాం వేదనోద్దీపకత్వా దితి భావః, పంపాం నామపుష్కరిణీం అభజత తత్తీరంప్రాపే త్యర్థః. ౮౯

ఇతి శ్రీమత్పరమయోగీంద్రబృందమానసేందీవరసందోహామందానన్దలాభాభినందితరఘునందనచరణారవిందమకరందాస్వాదనకన్దళితసారస్వతే నాఖండితపరప్రచండమునిప్రకాండమండలేశ్వర శాండిల్యమహామునిగోత్రావతంసస్య పంచనాన్వయసుధాపారావారపారిజాతస్య ధన్వంతర్యవతారాంతర స్యాయుర్వేదప్రముఖనిఖిలవిద్యాసారసర్వజ్ఞసార్వభౌమస్య కొండపండితపర్యస్య తనూజేన గంగాంబికాగర్భరత్నా

మృద్వీకయా సురాసవః. ఇత్యాదయో విభావాస్స్యు ర్వసంతే రాగదీపనాః' ఇతి తేషాం విరహవేదనోద్దీపకత్వే నాభియుక్తోక్తేః.

కరసుధాకరేణ రామచంద్రబుధేంద్రేణ విరచితాయాం చంపూరామాయణవ్యాఖ్యాయాం సాహిత్యమంజూషికాఖ్యాయాం అరణ్యకాండస్సమాప్తః.

రామచంద్రార్యరచితా రామచంద్రపదార్పితా,
అరణ్యకాండవ్యాఖ్యాఽసౌ పూర్ణా మంజూషికాభిధా.

కిష్కింధాకాండః.

ప. స తాం సతాం బుద్ధిమివ ప్రసన్నాం
పంపాం వియోగజ్వరజాతకంపః,
విలోకయన్ లోకనివిష్టకీర్తి
రార్తిం రఘూణాం ప్రవరః ప్రపేదే. ౧

గ. తతస్తస్యాస్తటవనే నానానోకహనివహపరిష్కృతే నిభృతేతర

అథ కిష్కింధాకాండో వ్యాఖ్యాయతే. సతామితి. స విరాధత్రిశిరోదూషణఖరకబంధాదీనామయత్నసంహరణేన ప్రసిద్ధపరాక్రమయుక్తః, అత ఏవ లోకనివిష్టకీర్తిర్జగద్విఖ్యాతయశస్సంపన్నః, రఘూణాం ప్రవరో రఘునాయకః, సతాం సాధూనాం, బుద్ధిం చిత్తవృత్తిమివ, ప్రసన్నాం నిర్మలాం, ఏకత్ర స్వాభావ్యాదన్యత్ర రాగాద్యనుపహతత్వాచ్చేతి భావః, తాం చికీర్షితరావణవధోపయోగిసుగ్రీవాధిష్ఠితఋశ్యమూకసమీపవర్తినీం, పంపాం, విలోకయన్ పశ్యన్, అత ఏవ వియోగేన సీతావిరహశోకాతిశయేన, యో జ్వరః సంతాపః ఇంద్రియక్షోభ ఇతి యావత్. తేన జాతః ఉత్పన్నః కంపో గాత్రవేపథుర్యస్య స తథోక్తస్సన్, ఆర్తిం మదనపీడాం, ప్రపేదే ప్రాప, తస్యాః ప్రసన్నత్వేఽపి విరహిణాముద్దీపకత్వాత్పరమయం వ్యథామనుబభూవేత్యర్థః, ని. 'ఆర్తిః పీడాధనుష్కోట్యో'రిత్యమరః, + అత్ర 'బుద్ధిమివే'త్యేకం పదం 'ఇవేన సహ నిత్యసమాసో విభక్త్యలోపః పూర్వపదప్రకృతిస్వరత్వం చే'తి వక్తవ్యాత్, అత ఏవ సమాసగా శ్రౌతీ పూర్ణోపమా. వృత్తముపజాతిః. అత్రాదౌ * 'స తాం పుష్కరిణీం గత్వా పద్మోత్పలఝషాకులామ్, రామస్సౌమిత్రిసహితో విలలాపాకులేంద్రియః' ఇతి. శ్రీరామాయణకిష్కింధాకాండాద్యపద్యాదిమపదప్రయోగేణ చాతుర్యం దర్శితం కవినేత్యనుసంధేయమ్. ౧

తత ఇతి. తతస్తదనంతరం నానావిధానామనోకహానాం చూతచాంపేయాదితరువిశేషాణాం నివహేన నికురుంబేణ, పరిష్కృతే

[1]భ్రమణపరభృతవ్రాతచంచూమయవిపంచీసముదంచితపంచమాంచితా, సన్తతాకుంచిత పంచశరశరాసనశరాసారవంచితపథికజనసంచారప్రపంచా ప్రమదభరభరిత చంచరీకకులకంచుకితమాధవీ మాధవీ విభూతి రుదజృమ్భత. ౨

భూషితే + 'సంపర్యుపేభ్యః కరోతౌ భూషణే' ఇతి సుడాగమః, తస్యాః పంపాయాః, స్తటవనే పరిసరవర్తికాననే, నిభృతేతర మనిభృత మతిచపలం భ్రమణ మాత్మౌత్సుక్యప్రయుక్తసంభ్రమో యస్య తథోక్తః యః పరభృతవ్రాతః పికనికరః. ని. 'వనప్రియః పరభృతః కోకిలః పిక ఇత్యపీ'త్యమరః, తస్య చంచూమయీ త్రోటీరూపా, అత్ర చంచూశబ్దేన కంఠో వివక్ష్యతే, తత్రైవ స్వరావిర్భావాత్. ని. 'చంచుస్త్రోటి రుభే స్త్రియా' మిత్యమరః, + తాద్రూప్యే మయట్. 'స్త్రియాః పుంవ'దిత్యాదినా పుంవద్భావః, తాదృశీ యా విపంచీ వీణా. ని. 'విపంచీ వల్లకీ వీణే'తి వైజయంతీ. 'వీణాతు వల్లకీ, విపంచీ'త్యమరశ్చ. తస్యాస్సకాశా త్సముదంచితా స్సముత్పన్నాః యే పంచమాః పంచమాఖ్యాః స్వరవిశేషాః. ని. 'పికః కూజతి పంచమ' మిత్యభిధానాత్. తై రంచితా మనోజ్ఞా, + అంచేః పూజాయా మితీడాగమః, తథా సంతతం ఆకుంచితం శరసంధానార్థ మవనమితం పంచశరశరాసనం మన్మథకార్ముకం తస్మా న్నిర్గతో యశ్శరాసారః అవిచ్ఛిన్నబాణవృష్టిః, తేన వంచితో నివారితః పథికజనానాం విరహిణాం సంచారప్రపంచః యాతాయాతప్రచారో యస్యాం సా, తథా ప్రమదభరేణ మకరందలాభజనితసంతోషాతిశయేన, భరితం పూర్ణం యచ్చంచరీకకులం రోలంబనికురుంబం తేన కంచుకితాః కంచుకవత్యః కృతాః ఆవేష్టితా ఇత్యర్థః, + కంచుకచ్ఛబ్దా త్తత్కరోతీతి ణ్యంతా త్కర్మణి క్తః. తా మాధవ్యోఽతిముక్తలతాః యస్యాం సా. ని. 'ఇందిందిరశ్చంచరీకో రోలంబో బంభరశ్చ సః, అతిముక్తః పుండ్రకస్స్యా ద్వాసంతీ మాధవీలతే'తి చామరః, మధో ర్వసంతస్య ఇయం మాధవీ, ని. 'మధు ర్వసంతే చైత్రే చే'తి విశ్వః. + 'తస్యేద' మిత్యణ్ 'టిడ్ఢాణ' ఇత్యాదినా జీప్. విభూతి స్సంపత్, ఉదజృంభత ఉజ్జృంభితవతీ. ని. 'భూతి ర్భస్మని సంపది' త్యమరః. ౨

1 పరిభ్రమణ,

ప. యత్ర కాన్తై ర్వియుక్తానాం యుక్తానా మపి సుభ్రువామ్,
దోలాకర్మ వితన్వంతి మనాంసి చ వపూంషి చ. 3

కరతలై [1]రపచాయ మథేక్షణై రపచయం చ వనేషు జనేషు చ,
సుమనసాం మనసా మపి యద్దినే వికచయంతి విలోలవిలోచనాః.

యత్రేతి. యత్ర యస్మిన్ వసంతసమయే, కాంతైః ప్రియతమైః, ర్వియుక్తానాం, కాంతైః, ర్యుక్తానా మపి, సుభ్రువాం సుందరీణాం, మనాంసి హృదయాని చ, వపూంషి శరీరాణిచ, దోలాకర్మ దోలాలీలాం, వితన్వంతి కుర్వంతి, విరహిణాం మనాంసి ప్రియవియోగవేదనయా దోలాయమానాని భవంతి ప్రియసంగతానాం వపూంషి తు వసంతోత్సవే ప్రియై స్సాకం దోలాఖేలనలాభా త్తాదృశఖేలనజనితసుఖ మనుభవం తీ త్యర్థః, అత ఏవ యథాక్రమ మన్వయా త్క్రమాపరనామా యథాసంఖ్యాలంకారః. తథా మనసాం వపుషాం వర్ణ్యతయా ప్రకృతానా మేవ దోలాకర్మవితననక్రియారూపధర్మసంబంధే నౌపమ్యస్య గమ్యమానత్వా త్కేవలప్రకృతగోచరా తుల్యయోగితా ఇయం చోక్తాలంకారే ణాంగేన సజ్కీర్యతే. 3

కరతలై రితి. యద్దినే, యస్య వసంతస్య దినే ష్విత్యర్థః. విలోలవిలోచనా శ్చంచలాక్ష్యః, కరతలై ర్నిజహస్తప్రదేశై ర్వనే ష్వారామ్యానవనేషు, సుమనసాం పుష్పాణాం, ని. 'స్త్రియ స్సుమనసః పుష్ప' మిత్యమరః. అపచీయత†ఇత్యపచాయః లవనం, + 'ఉపసృష్టా ద్ఘఞ్' అథేతి వా క్యారంభే, ఈక్షణై ర్దృష్టిభిః, జనేషు, మనసాం, అపచీయత ఇ త్యపచయః అపహారః ఆకర్షణ మితి యావత్. ని. 'అపహార స్త్వపచయ' ఇత్యమరః. తం, వికచయంతి వితన్వంతి, అలంకారౌ పూర్వవ దున్నేయౌ. ద్రుతవిలంబితవృత్తమ్. *'ద్రుతవిలంబిత మాహ నభౌభరౌ' వితి లక్షణాత్. ४

† అపచాయఇత్యత్ర + 'హస్తాదానేచేర స్తేయే' ఇతి ఘఞ్, 'అపచయ' ఇత్యత్ర 'ఏర' జి త్యచ్, 'ఈక్షణై రుపచయ' మితి పాఠే జనేషు మనసాం ఉపచయః వృద్ధిః ఉల్లాస ఇతియావత్ తం వికచయం తీ త్యర్థో బోధ్యః.

1 ఉపచారమ్.

౭. తస్మిన్నసమశరసమరసమయే పంపాం [1]సమయా పర్యటన్ పర్యాకులహృదయో హృదయదయితాం హృది లక్షయన్ లక్ష్మణ మిత్థ మభాషత. ౭

౮. అథౌ సిద్ధౌషధి రివ హితా కేళికాలే వయస్యా
పత్నీ త్రేతా యజనసమయే క్షత్రియా ణ్యేవ యుద్ధే,

తస్మిన్నితి. తస్మి, న్నసమశరసమరసమయే పంచబాణరణకాలే, వసంతసమయ ఇ త్యర్థః, పంపాం సమయా పంపాయాః సమీపే, ని. 'సమయానికషాశబ్దౌ సామీప్యే ప్యవ్యయే మతౌ' వితి హలాయుధః, + 'అభితః పరితః స్సమయానికషాహాప్రతియోగే'పీతి ద్వితీయా. పర్యటన్ సంచరన్, పర్యాకులహృదయః వ్యాకులాంతఃకరణః, శ్రీరామః, హృదయదయితాం సీతాం, హృది, లక్షయన్ నిరంతరభావనయా హృదయే విలోకయన్,లక్ష్మణం ప్రతి, ఇత్థ మనేన ప్రకారే, ణాభాషతావోచత. ౭

౮. తత్ప్రకార మేవాహ. అథౌ వితి. అత్ర యత్తదోర్నిత్యసంబంధా దుత్తరవాక్యే తచ్ఛబ్దస్య విద్యమానత్వా ద్యచ్ఛబ్దోఽధ్యాహార్యః. యా సీతా, మే మమ, అథౌ మానసవ్యథాయాం సత్యాం, ని. 'పుంస్యాధి ర్మానసీ వ్యథే' త్యమరః,ఆధిగ్రహణేన తజ్జన్య శారీరామయో లక్ష్యతే. సిద్ధౌషధి రివ సంజీవన్యాద్యోషధివిశేష ఇవ, హితా పథ్యా, ఆరోగ్యకరీ త్యర్థః, తాదాత్వికోపచారాచరణహితోపదేశాదినా ఆధిం నిరస్య తజ్జనితవ్యాధే రపి నివర్తకత్వా దితి భావః. తదుక్తం జ్ఞానవాసిష్ఠే * 'ఆధిజా వ్యాధయ స్తత్ర ద్రవ్యమంత్రశుభక్రమైః, చికిత్సావాదిశాస్త్రోక్తైర్నశ్యంతి త్వం చ వేత్సి త' దితి. కేళికాలే క్రీడాసమయే, వయస్యా సఖీ, అనపాయినీ త్యర్థః. ని. 'ఆళి స్సఖీ వయస్యా చే' త్యమరః. తథా త్రేతాయజనసమయే త్రేతాయాః ఆహవనీయాద్యగ్నిత్రయస్య, యజనసమయే హవిరాదిద్రవ్యదాన పూజాకాలే, ని. 'త్రేతా త్వగ్నిత్రయే యుగ'ఇ త్యమరః. త్రేతాశబ్దో వ్యాఖ్యాతో బాలకాండే త్రయ స్త్రేతాగ్ని తేజస' ఇత్యత్ర. పత్నీ సహ ధర్మిణీ, పత్యు

---

1 సమన్తాత్.

శిష్యా దేవద్విజపితృసమారాధనే బంధు రార్తౌ
సీతా సా మే శిశిరితమహాకాననే కా న జాతా. ౬

మలయగిరిచరోఽయం మన్మథాధోరణాజ్ఞా
మథితపథికవర్గో మారుత[1]వ్యాళహస్తీ,

రనయా యజ్ఞ స్సంపద్యత ఇతి పత్నీ తి విగ్రహః. ని. † 'పత్నీ పాణిగృహీతీ చ ద్వితీయా సహధర్మిణీ' త్యమరః, యుద్ధే క్షత్రియాణ్యేవ క్షత్రియకులోద్భవైవ, క్షాత్రయుక్తధర్మోపదేశతత్పరై వేత్యర్థః, పలాయనాద్యుపదేశవ్యవచ్ఛేదకోఽయ మేవకారః + 'అర్యక్షత్రియాభ్యాం వే' తి స్వార్థే జీప్. ఆనుగాగమ శ్చ, తథా దేవానా మిష్టదేవానాం ద్విజానాం వసిష్ఠాదిబ్రాహ్మణానాం పితౄణాం దశరథకౌసల్యాదీనాం చ సమారాధనే పూజాయాం విషయే, శిష్యా అంతేవాసినీ భయభక్తిశ్రద్ధాపూర్వక ముచితోపచారకరణతత్పరేత్యర్థః, ని. 'ఛాత్రాంతేవాసినౌ శిష్యే' ఇత్యమరః. తథా ఆర్తౌ ఆగంతుకపీడాయాం సత్యాం, బంధుః ప్రియసుహృత్, హితోపాయోపదేశాదినా తన్నిరసననిపుణే త్యర్థః. జాతేతి సర్వత్రానుషజ్యతే, సా సీతా, మే, శిశిరితం స్వసాహచర్యేణ పూర్వం శిశిరీకృతం, య న్మహాకాననం మహారణ్యం తస్మిన్, కా న జాతా కాపి నాభూత్, ఆధ్యాదిషు పూర్వం తత్తదానుగుణ్యేన తథా తథా జాతా ఇదానీం త్వస్మి న్మహారణ్యే న కాఽపి జాతే తి మహత్కష్ట మాపన్న మి త్యర్థః, ఈదృగ్గుణగణశాలిన్యా స్సీతాయాః విరహే కథం మమ నిర్వాహ ఇతి భావః. సిద్ధౌషధి రి వేత్యుపమా స్పష్టా, అన్యత్ర రూపక మిత్యనయో స్సంసృష్టిః. మందాక్రాంతావృత్తమ్. ౬

మలయేతి. మలయగిరిచరో మలయాచలవర్తీ, ఏకత్ర దాక్షిణాత్యత్వా దన్యత్ర తద్భవత్వా చ్చేతి భావః. తదుక్తమ్* 'హిమవద్వింధ్యమలయా గజానాం ప్రభవా నగా' ఇతి. తథా మన్మథ ఏ వాధోరణో హస్తిపకః త స్యాజ్ఞయా నియోగేన, మథితో వ్యాకులితో మర్దిత శ్చ

---

† 'పత్యు ర్నో యజ్ఞసంయోగ' ఇతి జీపి నకారాదేశే చ పత్నీతి రూపమ్.

1 వ్యాజహస్తీ.

విరచయతి మదీయే శైత్యసౌరభ్యమాంద్య
త్రివిధమదసమృద్ధో మానసే వప్రలీలాం, ౭

౮. [1]ఏవం దుస్సహవిరహకృశాను([2]భావ)కృశానుభావం భావసంధు

పధికవర్గః పాంథనివహో యేన స తథోక్తః, ఏకత్రోద్దీపకత్వా దన్యత్ర నిరంకుశత్వాచ్చేతి భావః. ని. 'ఆధోరణా హస్తిపకా హస్త్యారోహ నిషాదిన' ఇత్యమరః. అయం ప్రవర్తమానః, మారుత ఏవ వ్యాళహస్తి మత్తగజః, ని. 'వ్యాళో దుష్టగజే సర్ప' ఇత్యభిధానాత్. వ్యాళశబ్దేనైవ హస్తిప్రతీతౌ పునర్హస్తిగ్రహణం కరికలభకర్ణావతంసాదివద్ద్రష్టవ్యమ్. శైత్యసౌరభ్యమాంద్యరూపః త్రివిధ స్త్రిప్రకారో యో మదో దానోదకం పరపరిహరణహేతుభూతదర్పోవా తేన సమృద్ధ స్సంపూర్ణస్సన్, శైత్యాదిగుణత్రితయరూపమదోన్మత్త ఇత్యర్థః. మదీయే, మానసే, వప్రలీలా ముత్ఖాతకేళీం, విరచయతి తనోతి, అత్యంతవైకల్యాపాదకవేదనోత్పాదనేన మన్మనోవిదారణం కరోతీత్యర్థః, ని. 'ఉత్ఖాతకేళి శ్శృంగాద్యై ర్వప్రక్రీడా నిగద్యత' ఇతి శబ్దార్ణవే. హస్తిమాత్రస్యైవ వప్రక్రీడా దుస్సహా తస్య తు పునరాధోరణాజ్ఞప్తత్వం దుష్టత్వం త్రివిధమదసమృద్ధత్వం చ యది తదా కిము వక్తవ్య మితి భావః. మారుతే శైత్యాదిగుణవర్ణనస్య కవిసమయసిద్ధత్వా దితి ద్రష్టవ్యం. అత్ర మారుతే వ్యాళహస్తిత్వరూపణా న్మన్మథ స్యాధోరణరూపణం గమ్యత ఇత్యేకదేశవర్తి సావయవరూపకం. మాలినీవృత్తమ్. ౭

ఏవ మితి. ఏవ ముక్తరీత్యా, దుస్సహ స్సోఢు మశక్యః యో విరహకృశానో ర్విరహానలస్య భావ శ్చేష్టావ్యాపార ఇతి యావత్. తేన కృశః క్షీణః అనుభావ స్సామర్థ్యం చిత్తస్వాస్థ్యం యస్య తం తథోక్తం, ని. 'కృశానుః పావకోఽనల' ఇత్యమరః, + అనుగతో భావోఽనుభావ ఇతి ఘఞంతేన ప్రాదిసమాసః న తూపసృష్టాద్ఘఞ్ ప్రత్యయః, 'శ్రిణీభువోఽనుపసర్గే' ఇత్యనుపసర్గాదేవ తద్విధానాత్. అత ఏవ కాశికాయాం. 'కథం ప్రభావో రాజ్ఞాం పరి

'విరహకృశానుకృశానుభావ' మితి పాఠే విరహ ఏవ కృశాను రగ్ని రిత్యర్థః.
1 తతః. 2 ఏతన్నాస్తి క్వచిత్.

క్షణవిచక్షణలక్ష్మణవచనధార్యమాణధైర్యం రాఘవ మగ్రత స్సుగ్రీవో విలోక్య వాలి[1]ప్రహితావపసర్పధియా సుదూర మపససర్ప. ౮

స తు సమ్మంత్ర్య మంత్రిభి స్తయో రాశయ మవజిగమిషుః [2]ప్రభంజనాత్మజం ప్రాహిణోత్. ౯

కృష్టో భావ' ఇతి ప్రాదిసమాస' ఇతిచోద్యపరిహారౌ, భావసంధుక్షణం స్వభావానుసంధానం పునః ప్రకృతిప్రాపణ మితి యావత్ + ధుక్షే ర్ల్యుట్. తత్ర విచక్షణాని నిపుణాని లక్ష్మణవచనాని తై ర్ధార్యమాణం ధారణవిషయీక్రియమాణం ధైర్యం చిత్తస్థైర్యం యేన తం తథోక్తం, * సం స్తంభ రామ భద్రం తే మా శుచః పురుషర్షభ, నేదృశానాం మతి ర్మందా భవ త్యకలుషాత్మనా'మితి శ్రీరామాయణస్థలక్ష్మణోక్తవచనావలంబితధైర్య మి త్యర్థః. ని. 'భావ స్సత్తా స్వభావాభిప్రాయచేష్టాత్మ జన్మస్వి'త్యమరః, రాఘవం శ్రీరామ, మగ్రతః పురోభాగే, సుగ్రీవో, విలోక్య దృష్ట్వా, వాలినా ప్రహితః వృత్తాంతపరిజ్ఞానార్థం ప్రేషితః యోఽపసర్పో గూఢచార స్స ఇతి ధియా, తద్భ్రాంత్యే త్యర్థః, ని. 'అపసర్ప శ్చరస్స్పశః, చార శ్చ గూఢపురుష'ఇ త్యమరః, సుదూర మతివిప్రకృష్ట మపససర్ప అపసృతవాన్, పూర్వాధిష్ఠితస్థలం పరిత్యజ్య స్థలాంతరం జగామే త్యర్థః. ౮

స ఇతి. స తుసోఽపి, సుగ్రీవః షాడ్గుణ్యచింతనం మంత్రః స ఏషామ స్తీతి మంత్రిణః తై రమాత్యై స్సహ. ని. 'మంత్రీ ధీసచివోఽమాత్య' ఇత్యమరః. + తత్ర సహాదిశబ్దాప్రయోగేఽపి తదర్థస్య గమ్యతాయాం 'వృద్ధో యూనే'తి జ్ఞాపకా త్తృతీయా, సమ్మంత్ర్య సమ్యగ్విచార్య, తయోః రామలక్ష్మణయోః, రాశయ మభిప్రాయం, అవజిగమిషు రవగంతు మిచ్ఛుః, జిజ్ఞాసు స్స న్ని త్యర్థః, + అవ పూర్వా ద్గమేస్సన్నంతా దుప్రత్యయః, ప్రభంజనాత్మజం పవమానతనయం హనూమంతం, ప్రాహిణో త్ప్రేషితవాన్, తత్సమీప మితి శేషః, త స్యైవ మహాబుద్ధిసంపన్న త్వేన దూత్యే ప్రేషణీయత్వా దితి భావః. ౯

---

1 ప్రణిహితా. 2 ఆంజనేయం ప్రభంజనసంజాతమ్.

ప. తపనపవనయో ర్యః ప్రాప్తవాన్ పుత్రభావం
శతమఖకృత[1]పాళి ర్విద్యయా జన్మనా చ,
స తు దశముఖకీర్తి స్తోమ సోమస్య పక్షః

అ. సోఽపి శ్రీరామం ప్రతి జగామే త్యాహ.—తపనేతి. యః హనూమాన్, విద్యయా సకలశాస్త్రాభ్యాసేన, జన్మనా ఉత్పత్త్యా చ హేతునా, తపనపవనయో స్సూర్యపవమానయోః, పుత్రభావం పుత్రత్వం, ప్రాప్తవాన్ గతవాన్, * 'మార్తండ స్త్వబ్రవీ త్తత్ర భగవాన్ తిమిరాపహః, తేజసోఽస్య మదీయస్య దదామి శతికాం కలామ్. యదా చ శాస్త్రాణ్యధ్యేతుం శక్తి రస్య భవిష్యతి, తదాఽస్య శాస్త్రం దాస్యామి యేన వాగ్మీ భవిష్యతి. భవితా త్రిషు లోకేషు న కశ్చి చ్ఛాస్త్రదర్శన' ఇతి ఉత్తరకాండే భగవత స్సూర్యా ల్లబ్ధవరత్వకథనా త్తత్సకాశా త్సకలశాస్త్రాధ్యయనేన సూర్యపుత్రత్వం ప్రాప్తవాన్, శిష్య స్యోపాధ్యాయపుత్రత్వం చోక్తమ్. శ్రీరామాయణే వాలినం ప్రతి శ్రీరామవాక్యం * 'జ్యేష్ఠభ్రాతా పితా వాఽపి య శ్చ విద్యాం ప్రయచ్ఛతి, త్రయ స్తే పితరో జ్ఞేయా ధర్మే చ పథి వర్తిన' ఇతి 'ధర్మశ్చ దత్ర కారణ' మితి పాఠాంతరమ్. 'జనితా చోపనేతా చ య శ్చ విద్యాం ప్రయచ్ఛతి, అన్నదాతా భయత్రాతా పంచైతే పితరః స్మృతా' ఇతి. తథా 'తతో రాజా ప్రశాస్త్యస్య కేసరీ నామ వై పితా, యస్య భార్యా బభూ వేష్టా హ్యంజనేతి పరిశ్రుతా. జనయామాస తస్యాం వై వాయు రాత్మజ ముత్తమ' మితి. త త్రైవోక్తత్వా జ్జన్మనా వాయుపుత్రత్వం చ ప్రాప్తవా నిత్యనుసంధేయమ్. అత ఏవ యథాక్రమ మన్వయా ద్యథాసంఖ్యాలంకారః, తథా శతమఖే నేంద్రేణ, కృతా విరచితా, పాళి రంకః వామహనుభంగరూపో యస్య స తథోక్తః, బాల్యే క్షుధా ర్తస్య ఫలమోహా త్సూర్యం గ్రహీతుకామ స్యా స్యేంద్రవజ్రాభిఘాతేన గిరిపతనే వామహనుభంగస్య జాతత్వా దితిభావః. ని. 'పాళి స్త్ర్యశ్ర్యంకపఙ్క్తిషు' ఇత్యమరః. ఏతేన బాల్య ఏ వేంద్రవజ్రప్రహారసహనశక్త స్యాస్య కిం వక్తవ్యం శక్తిసంపన్నత్వ మితి సూచ్యతే,

1 వాణీ.

శ్చరమ ఇవ తనూమాన్ ప్రాప రామం హనూమాన్. ౧౦

౫. స ఏష స్వీకృత [1]భిక్షు వేష స్సవినయ మేతౌ వాబభాషే. ౧౧

భవన్తౌ కతరౌ కాంతాకారౌ కాంతారం కథ మిద మవాత
రతామ్. ౧౨

---

† తథాచోక్తగుణవిశిష్టతయాఽస్యైవ దూతత్వం యుక్త మిత్యవగమ్యతే, యథాహ కామందకః. * 'ప్రగల్భస్స్మృతిమా న్వాగ్మీ శస్త్రే శాస్త్రే చ నిష్ఠితః, అభ్యస్తకర్మా నృపతే ర్దూతో భవితు మర్హతీ'తి. దశముఖస్య రావణస్య కీర్తిస్తోమో యశోమండలం స ఏవ సోమ శ్చంద్రః తస్య, తనూమాన్ మూర్తిమాన్, ని. 'స్త్రియాం మూర్తి స్తను స్తనూ' రిత్యమరః. చరమః పక్షః కృష్ణపక్ష ఇవ స్థిత,ఇ త్యుత్ప్రేక్షా, కాలక్రమే ణాస్య తత్క్షయకరత్వా దితి భావః. స తు సోఽపి హనూమాన్, + 'శరాదీనాం చే'తి దీర్ఘః, రామం ప్రాప, ఉక్తాలంకారయో స్సంసృష్టిః. మాలినీవృత్తమ్. ౧౦

స ఇతి. స్వీకృతభిక్షువేషః స్వీకృతసన్యాసివేషః, స ఏషః హనుమాన్, చారాణాం తథై వాచారా దితి భావః * 'భిక్షురూపం తతో భేజే శఠబుద్ధితయా కపి' రితి శ్రీమద్రామాయణే, సవినయం సప్రశ్రయం, ఏతౌ రామలక్ష్మణౌ, వాబభాషే ఉవాచ, అత్ర మహాపుణ్యస్య పరమభాగవతాగ్రగణ్యస్య హనూమతోఽపి రూపాంతరస్వీకరణే కిము తాతికూరస్య దుర్వినీతస్య రావణస్య సీతాపహరణసమయ ఇత్యనుసంధేయమ్. ౧౧

అ. భాషణప్రకార మేవాహ.—భవంతా వి త్యాదినా. కాంతాకారౌ మనోహరరూపౌ, ని. 'కాంతం మనోహరం రుచ్య' మి త్యమరః. భవంతౌ, ఇద మేత, ద్దుష్ప్రవేశ మిత్యర్థః, కాంతారం కాననం, ని. 'గహనం కాననం వనం, కాంతార' మి త్యమరః. కథం కేన హేతునా, అవాతరతా మవతీర్ణవంతౌ, ప్రవిష్టవంతా విత్యర్థః. ౧౨

---

† 'శతమఖకృతవాణీ విద్యయో' రితిపాఠే శతమఖకృతా వాణీ విద్యాఐంద్రం వ్యాకరణమ్.

1 భిక్షుక.

విచిత్రతరజిష్ణుకోదండమండితా వపి దిన స్యాస్య సుదినత్వా ద్భవంతౌ న జీమూతౌ. ౧౩

జటావల్కలయుతా వపి జంగమత్వా ద్భవంతౌ న కల్పవృక్షౌ. ౧౪

తమోపహాలోక[1]కలితా వపి యౌగపద్య[2]భాస్వర తేజస్సాన్నిధ్యా

విచిత్రతేతి. కిం చ విచిత్రతరాభ్యా మత్యంతాశ్చర్యకరాభ్యాం, జిష్ణుకోదండాభ్యాం, జైత్రచాపాభ్యాం, తథా విచిత్రతరేణ నానావర్ణసంపూర్ణత్వా దతిచిత్రేణ జిష్ణుకోదండే నేంద్రధనుషా చ మండితౌ, +'మడిభూషణ'ఇతి ధాతోః కర్మణి క్తః. ని. 'జిష్ణుశ్శక్రే ధనంజయే, జైత్రేచే'తి విశ్వః, తథా ప్యస్య దినస్య సుదినత్వాత్ యుష్మద్దర్శనా న్మేఘచ్ఛన్నత్వాభావేన చ సుదినత్వా ద్ధేతోః,భవంతౌ యువాం,జీమూతౌ మేఘౌ,నభవత, ఇత్యర్థః. తథా చే 'న్మేఘచ్ఛన్నేఽహ్ని దుర్దిన' మిత్యభిధానా ద్దుర్దినత్వ మేవ స్యా దితి భావః ని. 'జీమూతౌ మేఘపర్వతా'వి త్యమరః. జీమూతశబ్దో వ్యాఖ్యాతః. ౧౩

జటేతి. కిం చ జటావల్కలై ర్గ్రథితకచవల్కలవసనైః శిఫాత్వగ్భిశ్చ యుతౌ సహితా వపి, ని. 'శాఖాశాలే శిఫాజటే' 'త్వక్ స్త్రీ వల్కం వల్కల మస్త్రియా'మి త్యమరః, జంగమత్వా త్సంచారశీలత్వా ద్భవంతౌ, కల్పవృక్షౌ, న భవతః, తథా త్వే స్థావరత్వం స్యా దితి భావః.౧౪

తమోపహేతి. కిం చ తమోపహాలోకేన అజ్ఞాననిరాసకదర్శనేన తద్వ ద్ధ్వాంతవిధ్వంసకద్యోతనేన కలితౌ యుక్తౌ, ని. 'రాహౌ ధ్వాంతే గుణే తమః' 'ఆలోకౌ దర్శనద్యోతా'వితి చామరః, తథాపి యౌగపద్యభాస్వరయోః యుగపత్ప్రకాశనశీలయోః,యువయోః, సాన్నిధ్యా త్సన్నిధానా ద్ధేతోః,భవంతౌ, పుష్పవంతౌ దివాకరనిశాకరౌ న భవతః, తథా త్వే యౌగపద్యభాస్వరసాన్నిధ్య మేవ న స్యా దితి భావః. అతః 'కౌయువా' మితి వాక్యశేషః + 'స్థేశభాసపిసకసో వరచ్' ఇతి వరచ్, పుష్పంవికాసః అనయో ర స్తీతి పుష్పవంతా వితి విగ్రహః. ని. 'ఏకయోక్త్యా పుష్పవంతౌ దివాకరనిశాకరా'వి త్యమరః. అత్ర స్థానత్రయేఽపి శ్లేషభంగ్యా జీమూతత్వాదినా సందిహ్య సుదిన

---

1 లలితౌ. 2 భాస్వరసాన్నిధ్యాత్.

ద్భవంతౌ న పుష్పవంతౌ. ౧౫

ప. కుశస్తంబేఽపి సంభూతం సౌరభ్య మివ భాసతే,

తపోవేషేఽపి సౌందర్యం యువయో ర్యువయోగినోః. ౧౬

యుష్మద్వార్తాసుధాస్వాద లుబ్ధయో శ్శ్రోత్రయో స్సుఖమ్,

త్వాదిహేతుభి ర్విశేషేఽపి నిశ్చయపర్యవసానాభావా చ్ఛ్లేషసమాహితవిరోధానుప్రాణితశుద్ధవిషయ స్సందేహాలంకారః * 'విషయో విషయీ యత్ర సాదృశ్యా త్కవిసమ్మతౌ, సందేహగోచరౌ స్యాతాం సందేహాలంకృతి స్త్రిధే'తిలక్షణాత్. † ౧౫

కుశేతి. కుశస్తంబే దర్భకాండే, అపిశబ్దో నిరోధసూచకః, తత్ర యదా కదాఽపి సౌరభ్యానుదయా దితి భావః. సంభూతం సముత్పన్నం, సౌరభ్య మామోద ఇవ, తపోవేషే, జటావల్కలధారణరూపతపస్విసముచితవేషేఽపీ త్యర్థః, యువానౌ చ తౌ యోగినౌ చ తయో ర్యువయోగినోః తరుణతపస్వినోః, యువయో ర్భవతోః, సౌందర్యం రామణీయకం, భాసతే ప్రకాశతే, భవతో రివ తపస్విషు సౌందర్యావభాసనం న కుత్రాపి దృష్టచరం అతో యువా మపూర్వతపస్వినా విత్యాశయః. అత్ర కుశస్తంబస్య పవిత్రత్వాదిధర్మైః ప్రశస్తత్వేఽపిహేమ్న ఇవ తస్య కదాఽపి సౌరభ్యాసంభవా దభూతోపమేయం, తయా చ పరమపవిత్రత్వనిరుపమసౌందర్యసంపన్నత్వాదివస్తు వ్యజ్యతే. ౧౬

అ. అథ మహాత్మాం నికటే కపట మనుచిత మితి మత్వా స్వాశయం ప్రకాశయ న్నాహ.—యుష్మదితి. యుష్మద్వార్తా యుష్మద్వృత్తాన్తః సైవ సుధా అమృతం తస్యా ఆస్వాదే లుబ్ధయో గృధ్న్వోః, యుష్మన్ముఖా ద్భవదీయవార్తాకర్ణనలోలుపయో రిత్యర్థః, శ్రోత్రయో ర్మదీయకర్ణయో, స్సుఖ మానందం, కర్మ, మే మమ, జిహ్వా రసనా,

---

† అత్ర మతుప్ప్రత్యయప్రదర్శనా త్తాంతత్వం, అతఏవ 'క్రమోదితాభ్యా మివ పుష్పవద్భ్యా' మిత్యాది ప్రయుక్తం అకారాంతత్వ మప్యస్తి, 'రవిశశినౌ పుష్పవంతావాఖ్యా' విత్యమరమాలాయాం ప్రయోగదర్శనాత్, 'ప్రాక్ప్రత్యగ్ధరణీధరశిఖరస్థితపుష్పవంతాభ్యా'మిత్యాదిప్రయోగదర్శనా చ్చ, అమరసింహ స్తు పక్షద్వయం మనసి నిధాయ 'ఏకయోక్త్యా పుష్పవంతా' వితి సామాన్యతో నిర్దిష్టవాన్,

స్వయ మేవ గ్రహీతుం మే జిహ్వా ప్రహ్వా ప్రవర్తతే. ౧౬

గ. కశ్చి దస్తి సమస్తవానరపతి స్సుగ్రీవ ఇతి. ౧౭

తేన భ్రాతృభయా దృశ్యమూక ముపాశ్రితేన యువాభ్యాం [1]సమం సఖ్య మిచ్ఛతా ప్రేషితం [2]హనూమదభిధానం భిక్షురూపప్రతిచ్ఛన్నం వానర మిమం జన మాంజనేయం ప్రభంజనసంజాతం జానీత మితి.

తత స్తదీయం వచన మాకర్ణ్య కర్ణయుగళసుధావర్షి దేవర్షి

ని. 'రసజ్ఞా రసనా జిహ్వా' త్యమరః, స్వయ మేవ గ్రహీతు మనుభవితుం ప్రహ్వా నమ్రా సతీ, ప్రవర్తతే యుష్మచ్ఛ్రీముఖాత్ భవదీయ వార్తా మనాకర్ణ్యైవ మహత్సందర్శనజనితప్రభావవశా దహ మేవ వాం వక్తుం ప్రవృత్తోఽస్మీ త్యర్థః. ౧౬

కశ్చి దితి. సుగ్రీవ ఇతి నామ్నా ప్రసిద్ధః, కశ్చి, త్సమస్తవానరపతిః సర్వకపీశ్వరః, అస్తి వర్తతే. ౧౭

అ. అస్తు తతః కిం తత్రాహ. — తే నేతి. భ్రాతు ర్వాలినో భయా ద్ధేతోః, ఋశ్యమూక మృశ్యమూకాఖ్యం గిరి, ముపాశ్రితే నాధిష్ఠితేన, మతంగశాపా ద్వాలిన స్తత్రాగంతు మశక్యత్వా దితి భావః, అత ఏవ యువాభ్యాం సమం భవద్భ్యాం సాకం, సఖ్యం మైత్రీ మిచ్ఛతా కాంక్షతా, తేన సుగ్రీవేణ, ప్రేషితం వృత్తాన్తపరిజ్ఞానార్థం ప్రహితం, అత ఏవ భిక్షురూపేణ సన్న్యాసివేషేణ ప్రతిచ్ఛన్నం గుప్తమిమం జనం మాం, ఆంజనేయ మంజనాగర్భసంభూతం, + 'స్త్రీభ్యో ఢక్' ప్రభంజనాద్వ్యజనిషేక్తుః పవమానా, త్సంజాతం సముత్పన్నం, ని. 'నభస్వద్వాతపవనపవమానప్రభంజనా' ఇ త్యమరః. హనుమా నిత్యభిధానం యస్య తం తథోక్తం, హనూమదభిధానం, వానరం, జానీత మవధారయత, మిత్యబభాషే ఇతిసంబంధః. ౧౮

తత ఇతి. తత స్తదనంతరం, కర్ణయుగళసుధావర్షి, స్వాభిలషితార్థావేదకత్వా చ్ఛ్రవణానందకర మిత్యర్థః, తదీయం హనూమత్సంబంధి, వచన, మాకర్ణ్య, దేవర్షిప్రతిమః స్వమాహాత్మ్యా ద్దేవర్షిసదృశః, మహానుభావ ఇత్యర్థః, దాశరథిః శ్రీరామః,

1 సహ. 2 హనుమదభిధానం దధానమ్.

ప్రతి మోదాదాశరథి స్తముపాశ్లిష్య [1]తద్దర్శితేన పథా విరచితభువనసౌఖ్యం సఖ్యం తపనతనయేన సాక మగ్నిసాక్షిక మకరోత్. ౨౦

ప. యోగం వితన్వతి హనూమతి రాఘవస్య
వైవస్వతేన హరిణా సమవర్తినా చ,

సానుజ ఇతి శేషః, తం హనూమంత,ముపాశ్లి,ష్యారుహ్యేత్యర్థః *'పృష్ఠ మారోప్య తౌ వీరౌ జగామ కపికుంజర' ఇతి శ్రీరామాయణవచనా దితి భావః, తద్దర్శితేన హనూమన్నిర్దిష్టేన, పథా మార్గేణ, గత్వేతి శేషః, తపనతనయేన సాకం సుగ్రీవేణ సహ, విరచితభువనసౌఖ్య ముత్పాదితనిఖిలలోకానందం, తస్య సకలలోకకంటక రావణసంహారమూలత్వా దితిభావః, సఖ్యం మైత్రీం, + 'సఖ్యు ర్య' ఇతి యప్రత్యయః, అగ్నిసాక్షీసాక్షా ద్ద్రష్టా యస్మి న్కర్మణి తద్యథా తథా అగ్నిసాక్షిక, మకరోత్, + 'సాక్షా ద్ద్రష్టరి సంజ్ఞాయా'మితి సాక్షాచ్ఛబ్దా దిని ప్రత్యయః, తత శ్శైషికః కప్ ప్రత్యయః, * 'స్వరక్షణేఽప్యశక్తస్య కో హేతుః పరరక్షణ'ఇతి న్యాయే నాన్యోన్యాస్యరుచి ర్న జాతా అవశ్యం భావినః కార్యస్య బ్రహ్మణాఽపి నివర్తయితు మశక్యత్వా దితి భావః. తథాచ శ్రీరామాయణమ్* 'తతోఽగ్నిం దీప్యమానం తౌ చక్రతు శ్చ ప్రదక్షిణమ్,సుగ్రీవో రాఘవ శ్చైవ వయస్యత్వ ముపాగతా'వితి. ౨౦

యోగ మితి. హనూమతి ఆంజనేయే, రాఘవస్య, వివస్వతః సూర్య స్యాపత్యేన వైవస్వతేన,+'తస్యాపత్య'మి త్యణ్. సమం వర్తితుం శీల మ స్యాస్తీతి సమవర్తినా సర్వదాఽపి సామ్యే నైవ, వర్తన శీలే నే త్యర్థః, + తాచ్ఛీల్యే ణినిః. హరిణా కపినా. సుగ్రీవేణ, యోగం సంగతిం, వితన్వతి కుర్వతి సతి. ని. 'యోగ స్సన్నహనోపాయధ్యానసంగతియుక్తి ష్వి' త్యమరః విధి ర్దైవం చ. ని. 'విధి ర్విధానే దైవేపి' త్యమరః. ఇంద్రపుత్రం హరిం కపిం, వాలిన మి త్యర్థః, వైవస్వతేన సూర్యతనయేన, సమవర్తినా, ప్రాణినాం కర్మానురూపదండప్రవర్తనశీలేనే త్యర్థః. హరిణా యమేన, ఘటయితుం, మేనే, శ్రీరామ

1 'దాశరథి స్తద్దర్శితేనపథా తముపాశ్రిత్యే'తి పాఠే తం నిజకృచ్ఛ్రాపనోదకం సుగ్రీవ ముపాశ్రిత్య ఆశ్రయణీయత్వేన ప్రాప్యేత్యర్థః.

మేనే విధి ర్ఘటయితుం [1]హరి మింద్రపుత్రం
వైవస్వతేన హరిణా సమవర్తినా చ. ౨౧

౪. తత స్తత్క్షణసంభూతవిస్రంభాయ ప్రతిశ్రుతవాలివధాయ[2]కథితనిజమన్మథదశాయ దాశరథయే సుగ్రీవో దశగ్రీవనీయమానసీతాపాతితాని కానిచి దాభరణాని న్యదర్శయత్. ౨౨

౫. ప్రత్యర్పితానాం కపిపుంగవేన

సుగ్రీవసఖ్యాత్ మృత్యోః ప్రత్యాసన్నే వాలిన ఇతి ఫలితార్థః, ని. 'శ్రాద్ధదేవో వైవస్వతోఽన్తకః సమవర్తీ పరేతరాట్', 'యమానిలేంద్రచంద్రార్క-విష్ణుసింహాంశువాజిషు, శుకాహికపిభేకేషు హరి ర్నా కపిలే త్రిష్వి'తి చామరః. అత్ర విధే రీదృఙ్మనాసంబంధేఽపి తత్సంబంధకథనా దతిశయోక్తిభేదః. తథా ద్వితీయపాదస్య చతుర్థే సంయమనాత్సందష్టయమక శ్శబ్దాలంకారః. వసంతతిలకావృత్తమ్. ౨౧

తత ఇతి. తత స్తదనంతరం. తత్క్షణసంభూత స్సఖ్యకరణక్షణ ఏవ సంజాతః విస్రంభో విశ్వాసో యస్య తస్మై, తత్సమాగమస్య సద్య ఏవ ప్రత్యయజనకత్వా దితి భావః. ని. 'సమౌ విస్రంభవిశ్వాసా'వి త్యమరః, ప్రతిశ్రుతః ప్రతిజ్ఞాతో వాలివధో యేన తస్మై, భవద్ద్వేషిణం వాలినం హత్వా తారయా సహ తత్సామ్రాజ్యం తుభ్యం దాస్యామీతి కృతప్రతిజ్ఞా యే త్యర్థః. ని. 'అంగీకృత మాశ్రుతం ప్రతిజ్ఞా' మి త్యమరః, కథితా ఉక్తా. నిజా స్వీయా మన్మథదశా సీతావిరహ ప్రయుక్తమన్మథావస్థా యేన తస్మై, ప్రియతమావియోగే నాహ మేవం విషణ్ణో జాత స్త్వయాఽవశ్యం తదన్వేషణార్థం ప్రయత్నః కర్తవ్య ఇత్యావేదితాత్మీయవేదనా యే త్యర్థః, ని. 'దశావర్తా వవస్థాయా' మితివిశ్వః, దాశరథయే శ్రీరామాయ, సుగ్రీవః, దశగ్రీవేణ రావణేన నీయమానయా హ్రియమాణయా, సీతయా, పాతితాని త్యక్తాని, కాని చి త్కియ, న్త్యాభరణాని భూషణాని, న్యదర్శయ ద్దర్శయామాస.

ప్రత్యర్పితానామితి. రామః, కపిపుంగవేన కపిశ్రేష్ఠేన, సుగ్రీవేణ, ప్రత్యర్పితానాం, తథా సంస్కారహైన్యాత్ క్షాళనశోధనాద్య

1 కపిమ్. 2 'కథితనిజకథాయ ; కథితనిజదశాయ.

రామ స్స్వకాంతాధృతభూషణానామ్,
సంస్కార[1]హైన్యా త్పరిధూసరాణాం
ప్రక్షాళనం బాష్పజలై శ్చకార. ౨౩

గ. తత స్సౌమిత్రిఫణితినిర్బంధసంధుక్షితధైర్యేణ రామే ణానుయుక్తో వాలివైరకారణం భానుసూను రిత్థ మకథయత్. ౨౪

పురా ఖలు నిఖిలరిపుకులతిమిరనిచయమరీచిమాలినం వాలినం మాయావీ నామ దానవః కశ్చన దుందుభే ర్భ్రాతా యుద్ధాయ రుద్ధ్వా

భావా, త్పరిధూసరాణాం పరితో మలినానాం, స్వకాంతాధృతభూషణానాం, బాష్పజలై ర్నిజనేత్రాంబుభిః. ప్రక్షాళనం పరిశోధనం, నిర్మలభావ మితి యావత్, చకార, తానీమాని ఖలు తదీయాని భూషణా నీతి పునఃపునః పశ్య న్నశ్రూణి ముమోచే త్యర్థః, అత్ర క్షాళనకరణాసంబంధేఽపి తత్సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః, తయా చ తస్య తాదృశీ ప్రియతమావిషయప్రేమాతిభూమి రితి వ్యజ్యతే. ఇంద్రవజ్రావృత్తమ్. ౨౩

తత ఇతి. తతో భూషణదర్శనజనితశోకానంతరం, సౌమిత్రిఫణితిభిః మహాత్మన స్తవ నైవం శోకలాలసత్వం యుక్త మి త్యాద్యుపలాలనవాక్యై ర్యో నిర్బంధ స్తేన సంధుక్షితం సందీపితం, ధైర్యం యస్య తేన, లక్ష్మణవాక్యవశా త్పునః ప్రకృతి మాపన్నే నేత్యర్థః, రామేణ, భానుసూను స్సుగ్రీవః, వాలివైరకారణ, మనుయుక్తః పృష్ట స్సన్, + అనుపూర్వా ద్యుజేః కర్మణి క్తః. ని. 'ప్రశ్నోఽనుయోగః పృచ్ఛా చే' త్యమరః. + అత ఏవ దుహాదిత్వా ద్ద్వికర్మకత్వం, ఇత్థ మకథయత్ కథయామాస. ౨౪

అ. తత్ప్రకార మేవ వివృణోతి.- పురా ఖల్విత్యాదినా. పురా పూర్వకాలే, ఖలుశబ్దో వాక్యాలంకారే, నిఖిలరిపుకుల మశేషశత్రుమండల మేవ తిమిరనిచయోఽంధకారపటలం తస్య మరీచిమాలినం సూర్యం సకలశత్రుకులసంహారిణ మి త్యర్థః, వాలినం, దుందుభే, ర్భ్రాతా జ్యేష్ఠః, మాయావీతి యథార్థనామ్నా ప్రసిద్ధః, + అస్మాయా మేధాస్రజో వినిః, రితి మత్వర్థీయో వినిప్రత్యయః, కశ్చన కోఽపి,

---

1 హాన్యా.

తద్బల [1]చలితధృతి రురగనగరకుహర [2]మగాహత. ౨౫

తదను గుహాం గాహమానేన మానశాలినా హేమమాలినా వాలినా బిలముఖపాలనాయ నిహిత స్తస్యోత్థానవేళాం [3]పరిపాలయన్ సన్ చిరకాలే[4]వ్యతీతే ఫేనస్త్యానమాంస[5]విస్తృత మసృక్పూర మవేక్ష్య భ్రాతా మే నిహత ఇతి నిరచినవమ్. ౨౬

తదను విపులోపలఫలకపిహిత [6]బిలముఖ స్తస్మై దత్వా స్వయ

దానవః, యుద్ధాయ యుద్ధం కర్తుం, రుద్ధ్వా నిరుధ్య, తస్య వాలినో బలేన పరాక్రమేణ చలితా భ్రష్టా ధృతి ర్ధైర్యం యస్య స తథోక్త స్సన్, ఉరగనగరకుహరం పాతాళగుహాం, అగాహత ప్రావిశత్. ౨౫

తద న్వితి. తదను తదనంతరం, గుహాం దానవప్రవిష్టకుహరం, గాహమానేన ప్రవిశతా, కుతః మానశాలినా పరవిదారణాభిమానధనేన, న తు యథాకథంచి జ్జీవనతత్పరేణేత్యర్థః, హేమమాలా ఇంద్రదత్త కనకమాలికాఽస్యాస్తీతి హేమమాలినా, + వ్రీహ్యాదిత్వా దినిః, వాలినా, బిలముఖపాలనాయ గుహాద్వారసంరక్షణాయ, దానవాంతరాప్రవేశార్థమిత్యర్థః, నిహితః నియుక్తః, అహ మితి శేషః, తస్య వాలినః ఉత్థానవేళాం పునరాగమనసమయం, పరిపాలయన్, తదా చిరకాలేఽప్యతీతే సాగ్రసంవత్సరే సతీ త్యర్థః, * 'తస్య ప్రవిష్టస్య బిలం సాగ్ర స్సంవత్సరో గత' ఇతి శ్రీరామాయణాత్. తతః ఫేనేన సూక్ష్మతరబుద్బుదమండలేన స్త్యానం ఘనీభూతం య న్మాంసం పిశితం తేన విస్తృతం పర్యాప్తం, అసృక్పూరం రక్తప్రవాహం, అవేక్ష్య దృష్ట్వా, మే మమ, భ్రాతా వాలీ, నిహత ఇతి, నిరచినవం నిరధారయం, తాదృగసృగ్దర్శనేన తథా భ్రాన్తోఽస్మీత్యర్థః. ౨౬

తదన్వితి. తదను నిర్ధారణానంతరం, విపులోపలఫలకేన † విస్తృతశిలాఫలకేన పిహిత మాచ్ఛాదితం బిలముఖం గుహాద్వారం, యేన స తథోక్త స్సన్, దానవస్య పునర్నిర్గమనాభావార్థ మితి భావః, ని. 'అపి

---

† 'విపులోపలపటలే' తిపాఠే మహత్తరశిలానికరేణేత్యర్థః.

1 చకిత. 2 అవగాహత. 3 ప్రతిపాలయన్. 4 అప్యతీతే. 5 నిస్సృత.

6 బిలముఖస్సవేశ్ముఖబలః ఇత్యధికం క్వచిత్.

ముదశ్రు రుదకం నైవాప మాపం శోకాన్ధః కిష్కింధామ్. ౨౭

అథ విదితవృత్తాంతై రమాత్యై రభిషేచితే మయి స వాలీ మాయావినం నిహత్య ఖరతరభుజపరిఘవిఘటితబిలవదనపిధాన స్తరసా రసాతలా న్నిర్గత్య పురం ప్రవిష్టోఽతీవ రుష్టః ప్రభ్రష్టాశయం బహుశః ప్రణిపతంతం ప్రతిపాదితయాథాతథ్య మముం జనం నిరాగస మపి

ధానతిరోధానపిధానాచ్ఛాదనానిచే'త్యమరః, + 'వష్టి వాగురి రల్లోప మవాప్యో రుపసర్గయో' రిత్యపే రకారలోపః, స్వయ ముదశ్రు రుద్గత బాష్పస్సన్, తస్మై వాలినే, నైవాప ముదకం పితృతర్పణజలం, దత్త్వా, శోకేన భ్రాతృనిధనజనితవిషాదేన, అంధః ఇతికర్తవ్యతామూఢ స్సన్, కిష్కింధాం వాలిపాలితనగరీం, అవాపం ప్రాప్నువం, ప్రవిష్టవా నిత్యర్థః. ౨౭

అథేతి. అథానంతరం, విదితో విజ్ఞాతో వృత్తాంతః వాలివినాశరూపవార్తా యై స్తై రమాత్యై ర్మంత్రిభిః, మయి, అభిషేచితే రాజ్యాభిషిక్తే సతి, స వాలీ, మాయావినం దానవం, నిహత్య సంహృత్య, ఖరతరాభ్యా మతిశయేన కఠినాభ్యాం భుజపరిఘాభ్యాం నిజభుజార్గళాభ్యాం విఘటితం విదారితం బిలవదనపిధానం గుహాద్వారాచ్ఛాదనశిలాఫలకం యేన స తథోక్తస్సన్, తరసా రంహసా, రసాతలాత్పాతాళకుహరాత్, నిర్గత్య బహిరాగత్య, పురం కిష్కింధానగరీం, ప్రవిష్టః, తదాఽతీవ రుష్టః, బిలమధ్యేఽయం దానవేన నిహత స్స్యాదితి తన్ముఖ మాచ్ఛాద్య స్వయ మజాన న్నివాగత్య రాజ్యసుఖమనుభవత్యేష ద్రోహీ త్యత్యంతరోషాక్రాంతచిత్త స్సన్నిత్యర్థః, ప్రభ్రష్టాశయ మేతద్దర్శనా ద్వినష్టబుద్ధి, మితికర్తవ్యతాశూన్య మిత్యర్థః, అత ఏవ బహుశో బహువారం, ప్రణిపతంత, మజ్ఞానాదేవ కృత మతో మదపరాధం క్షమ స్వేతి పునః పునః పాదయో ర్నిపతంత మిత్యర్థః, తథా ప్రతిపాదితం సమ్యక్కథితం యథాతథ్యం యాథార్థ్యం యేన తం తథోక్తం, రక్తప్రవాహదర్శనేన త్వదీయనిధన మాశంక్య దానవోఽయం పునర్నిర్గమనాక్షమతయా బిలమధ్యే మ్రియతా మితి తన్ముఖ మాచ్ఛాద్యాగతోఽస్మి న తు ద్రోహేణేతి కథితవస్తుగతి మి

నగరా న్నిరకాసయత్. ౨౮

తదను తదనుధావనా త్కాందిశీకస్య మమ పర్వతేఽస్మి న్నకుతోభయసఞ్చారకారణ మాకర్ణ్యతామ్. ౨౯

పు రైకదా వాలిన [1]మతనుభుజబల మఖిలకులాచలచాలనచతురం చతురర్ణవలంఘనజంఘాలం దుందుభి ర్నామ బృందారకారి

త్యర్థః, యాథాతథ్య మరణ్యకాండే వ్యాఖ్యాతం 'రామలక్ష్మణయో ర్యాథాతథ్య' మి త్యత్ర. నిరాగసం వస్తుతో నిరపరాధ మపి, ని. 'ఆగోఽపరాధో మంతుశ్చ' ఇ త్యమరః, అముం జనం, మా మిత్యర్థః, నగరా త్కిష్కింధానగరాత్, నిరకాసయత్ నిష్కాసితవాన్, 'నిరాసయ' దితి పాఠే ప్యయ మేవార్థః. ౨౮

తదన్వితి. తదను నిష్కాసనానంతరం, తదనుధావనాత్ తస్య వాలినః కర్తుః అనుధావనా దనుసృత్య ధావనాత్, + 'భీత్రార్థానాం భయహేతు' రిత్యపాదానత్వా త్పంచమీ, కాందిశీకస్య భయద్రుతస్య. ని. 'కాందిశీకో భయద్రుత' ఇ త్యమరః, మ మాస్మిన్ పర్వతే ఋశ్యమూకే నాస్తి కుతో భయ మ త్రే త్యకుతోభయః వాలిభయశంకాశూన్య ఇ త్యర్థః, + మయూరవ్యంసకాది 'ప్రాచోపచోచ్చనీచాచపరాచోచ్చావచాకించనాకుతోభయా' దితి తత్పురుషే నిపాతనా త్సాధుః, స చాసౌ సంచారశ్చ తస్య కారణం హేతు రాకర్ణ్యతాం శ్రూయతాం. ౨౯

అ. త దేవ వివృణోతి.- పు రేతి. పురా పూర్వకాలే, ఏకదా ఏకస్మిన్ దినే, అతనుభుజబల మనల్పబాహుపరాక్రమశాలినం, అతఏవాఖిలకులాచలానాం మహేంద్రాదిసప్తకులపర్వతానాం, చాలనే విలోలతాపాదనే, చతురం, శక్త మి త్యర్థః, + 'మహేంద్రో మలయ స్సహ్య శ్శుక్తిమా నృక్షపర్వతః, వింధ్య శ్చ పారియాత్ర శ్చ సప్తైతే కులపర్వతా' ఇత్యాది విష్ణుపురాణవచనం, తథా చతుర్ణా మర్ణవానాం లంఘన మతిక్రమణ మి త్యుత్తరపదసమాసః, తత్ర జంఘాలం జంఘావేగవంతం, అతిజవ మిత్యర్థః. ని. 'జంఘాలోఽతిజవ స్తుల్యా' వి త్యమరః, +'ప్రాణిస్థా దాతో ల జన్యతరస్యా' మితి

---

1 అతుల.

ర్లులాయకాయః పరిభూయ సమరే సమతిష్ఠత. ౩౦

౧. తదను నిహతస్య తస్య శరీరం వాలీ బలావలేపేన సకలలోకవిలయ[1]విలోలలలితాతులబలపవనచలితలఘుతూలలీలయా మతంగాశ్రమక్షితౌ క్షిప్ర మక్షిపత్. ౩౧

౨. తత్ర వాలికరనున్ననిష్పతద్దుందుభి[2]ప్రభవరక్తబిందుభిః,

మత్వర్థీయో ల చ్ప్రత్యయః, వాలినం, లులాయకాయో మహిషాకృతిః, ని. 'లులాయో మహిషో వాహద్విష' దిత్యమరః, దుందుభిర్నామ దుందుభి రితి ప్రసిద్ధః, బృందారకారిః సురరిపుః, కశ్చిద్దానవ ఇత్యర్థః, పరిభూయ తిరస్కృత్య, ని. 'అనాదరః పరిభవః పరీభావస్తిరస్క్రియే' త్యమరః సమరే యుధి, సమతిష్ఠత సంస్థితః మృతః, వాలినా నిహతోఽభూ దిత్యర్థః, ని. 'సంస్థాచారే స్థితౌ మృతా' వి త్యమరః, + సంపూర్వా త్తిష్ఠతే ర్మరణార్థా ల్లఙ్. +. 'సమవప్రవిభ్యస్స్థ' ఇ త్యాత్మనేపదం. ౩౦

తదన్వితి. తదను, నిహతస్య, తస్య దుందుభేః, శ్శరీరం, వాలీ, బలావలేపేన నిజభుజబలగర్వేణ హేతునా, ని. 'అవలేపస్తు గర్వే స్యాల్లేపనే దూషణేఽపి చే' తి విశ్వః, సకలలోకవిలయే జగత్ప్రళయే విలోలః విశేషేణ చంచలః. ని. 'లోలశ్చలసతృష్ణయో' రిత్యమరః, లలితో వికసితః వ్యాపనశీల ఇతి యావత్. + 'లలవికాస' ఇతి ధాతోః కర్తరి క్తః, అతులబలః నిరుపమశక్తిశ్చ యః పవనః ప్రలయకాలప్రచండమారుత ఇత్యర్థః, తేన చలిత ముద్ధూతం య ల్లఘుతూలం తస్య లీలయా తత్సదృశలీలయేతి నిదర్శనా, మతంగస్య మహర్షే రాశ్రమక్షితౌ తపోవనసీమ్ని, క్షిప్రం ద్రుతం, అక్షిప త్ప్రేరయామాస, నిపాతయామా సే త్యర్థః. ౩౧

తత్రేతి. తత్ర తస్మిన్ క్షేపణసమయే, వాలినః కరాభ్యాం నున్న, ప్రేరితః + 'నుదవిదే' త్యాదినా నిష్ఠాతకారస్య నకారః, అతఏవ నిష్పతన్నిర్గచ్ఛన్ యో దుందుభిః దుందుభికాయః తత్ప్రభవై స్తదుత్పన్నైః

1 'విలోలదతులబలపవనచలితలఘుతూలకులలీలయే' తి పాఠే విలోలన్ విశేషేణ చలన్. ని. 'చలం ల్లోలం చలాచల' మి త్యమరః, తూలకులం కార్పాస సమూహ ఇత్యర్థః.

2 ప్రసృత.

పాటలం తదభవన్మునేర్వనం తస్య వక్త్రమపి [1]రోషరూషితమ్. ౩౭

గ. తతో మతంగశాపబలా దవాలి వశ్య మృశ్యమూకం విమృశ్యాస్మిన్ విస్మృతపురనివాససుఖే మయి సుచిరం నివసతి సతి. ౩౮

ప. అయ మసుఖయ దేవం దేవ ధీమాన్ హనూమాన్
రిపు రితి భవతోఽపి త్రస్త మస్తౌజసం మామ్,

రక్తబిందుభి శ్శోణితపృషతైః, మునే ర్మతంగస్య సంబంధి, తత్ప్రసిద్ధం, వనం తపోవనం, పాటలం రక్తవర్ణ, మభవత్, తథా తస్య మునేః, వక్త్రం వదన మపి, రోషేణ నిజతపోవన మలినీకరణజనితకోపేన రూషితం ఆలిప్తం సత్, పాటల, మభవత్, కోఽయం మదీయతపోవనస్య కాలుష్య మాపాదితవా నితి మునిర్భృశ మాగ్రహావిష్టోఽభూ దిత్యర్థః. అత్ర మునివనవదనయోః ప్రకృతయో రేవ పాటలితత్వ సంబంధా దౌపమ్యస్య గమ్యత్వాచ్చ కేవలప్రకృతగోచరా తుల్యయోగితా, రథోద్ధతావృత్తమ్. ౩౭

తత ఇతి. తతస్తదనంతరం, మతంగస్య వాలినైవ తత్కృత మితి నిజతపోబలేన విజ్ఞాతవతో మతంగమహామునేః శాపబలాత్, ఇహవనే నా ప్రవేష్టవ్యం ప్రవిష్టస్య వధో భవే దిత్యేవంరూపశ్రీరామాయణోక్తశాపవశాది త్యర్థః, ఋశ్యమూక మవాలివశ్యం, వాలినః ప్రవేష్టు మశక్య మిత్యర్థః, విమృశ్యాలోచ్య, అస్మిన్ ఋశ్యమూకే, మయి పురనివాసేన పత్తనవాసేన య త్సుఖం జాతం తద్విస్మృతం యేన తస్మిన్, తథోక్త, ఇతి విధేయవిశేషణం, రాజ్యసుఖా దప్యధిక సుఖ మనుభవితరీత్యర్థః, సుచిరం బహుకాలం, నివసతి వర్తమానే సతి. ౩౮

అయమితి. హే దేవ స్వామిన్, ఊహాపోహార్థవిజ్ఞానేన తత్త్వనిర్ధారణం ధీః సా నిత్య మస్యాస్తీతి ధీమాన్. + నిత్యయోగే మతుప్, అయమితి హస్తనిర్దేశః, హనూమాన్, రిపుః వాలిప్రహితోఽయం యః కశ్చన శత్రు రితి, మత్వేతి శేషః, భవతస్త్వత్తోఽపి, మత్సఖ్యార్థం సమాగతా దపీ త్యపిశబ్దార్థః, త్రస్తం భీత,మస్తౌజసం నష్టతేజస్కం, మాం,ఏవ మనేనప్రకారేణ, యుష్మత్ప్రవృత్తిపరామర్శపూర్వకసఖ్యానుసంధానరూపేణేత్యర్థః, అసుఖయత్ అతోషయత్, కథ మివ వారిశీతః సలిలసంప

---

1 రోషదూషితం ; రోషపాటలం.

దవహుతవహధూమస్తోమ ఇత్యంబువాహా
చ్చకిత మివ మయూరం మారుతో వారిశీతః. ౩౮

గ శ్రుత్వా తు రామ శ్శోకోదగ్రాం సుగ్రీవగిర మథ య ద్యేవం మహాభాగ మాభైషీ ర్మమ శిలీముఖ ఏవ వలీముఖస్య తస్యాసూ౯ కాలక్షేప మపాస్య పాస్య తీత్యుక్త్వా తత్ప్రత్యయార్థం పాదాంగుష్ఠేన ప్రేరితదుందుభికళేబరభర స్తత్కర్మణాఽపృత్పృ స్తస్య తస్య సుగ్రీవస్య

ర్కశీతలః మారుతః వాయుః, దవహుతవహస్య దవానలస్య ధూమస్తోమో ధూమపటల, మితి, మత్వా, అంబువాహా జ్జలధరాత్, ఆత్మోల్లాసకరా దే వేతి భావః, చకితం భయసంభ్రాంతం, మహ్యా మతిశయేన రౌతీతి మయూరం బర్హిణ మివ, ని. 'మయూరో బర్హిణో బర్హీ'త్యమరః + పృషోదరాదిత్వా త్సాధుః,అత్ర శ్రౌతీపూర్ణోపమా సా చాంబువాహే ధూమస్తోమభ్రమా ద్భ్రాంతిమ తాంగేన సంకీర్యతే, మాలినీవృత్తమ్. ౩౮

శ్రుత్వేతి. రామః, శోకోదగ్రాం శోకబహుళాం, సుగ్రీవగిరం, శ్రుత్వా, అథానంతరం, హే మహాభాగ ప్లవగమండలసార్వభౌమ, య ద్యేవం, త్వదుక్తప్రకార ఏవ నిశ్చిత శ్చే ది త్యర్థః, మాభైషీః భయపరవశో మాభూః, కుతః మమ శిలీముఖ ఏవ, ని. 'అళిబాణౌ శిలీముఖా' విత్యమరః, తస్య, వలీముఖస్య కపేః వాలినః, ని. 'కపిప్లవంగప్లవగశాఖామృగవలీముఖా' ఇత్యమరః, అసూ న్ప్రాణా౯, ని. 'పుంసి భూమ్న్యసవః ప్రాణా' ఇత్యమరః, కాలక్షేపం కాలవిలంబనం, అపాస్య త్యక్త్వా, క్షిప్ర మే వే త్యర్థః, పాస్యతి హరిష్యతి, ఇత్యేవ, ముక్త్వా, తత్ప్రత్యయార్థం విశ్వాసో త్పాదనార్థం, ని. 'ప్రత్యయోఽధీనశపథజ్ఞానవిశ్వాసహేతుష్వి'త్యమరః, పాదాంగుష్ఠేన ప్రేరితో దశయోజనపర్యంతం క్షిప్తో దుందుభికళేబర మేవ భరో యేన సతథోక్త స్సన్౯,పూర్వం వాలీ నిజభుజాభ్యాం యావ ద్బల ముద్భ్రామ్యేదం కళేబర ముత్క్షిప్తవా౯ తదేత త్పాదాంగుష్ఠేన వినిక్షిప్తం చే త్తస్మా దప్యధికబలోఽయ మితి మయి విశ్వాసోఽస్య భవే దిత్యాశయేన తథా కృతవా నిత్యర్థః, తతః తత్కర్మణా పాదాంగుష్ఠేన దుందుభికళేబరప్రేరణరూపకృత్యే, నా పృత్పృ స్తస్య,పూర్వం మేదోమాంసాదినా అతిభారవ దిద మిదానీం

ప్రార్థనయా సప్త[1]భువనస్తమ్భసమ్భావనయా కిల సప్తధా [2]ధాత్రా ప్రవర్ధ్యమానపరిణాహారోహాన్ సప్తసాలా నవిధేయయాతుధాన[3]కులవధ విధాయకేన సాయకేన వివ్యాధ. ౩౫

సోఽయం సాయకో నికటగిరికటక మపి పాటయామాస. ౩౬

ప. నిర్భిన్నసాలకటకోఽస్మి యథా తథా త్వం

తు కేవలాస్థిప్రాయ మత ఏవ తత్ప్రేరణేన కథం మమ విశ్వాసో భవేదిత్యప్రతుష్ట స్యేత్యర్థః, సుగ్రీవస్య, ప్రార్థనయా యాచ్ఞయా, హేతునా, సప్తానాం భువనానాం లోకానాం స్తమ్భసమ్భావనయా ఆధారస్తమ్భకరణేచ్ఛయా, కిలేత్యలీకే, వస్తుత స్తు స్వభావత ఏవేతి భావః, అతఏవోత్ప్రేక్షా సప్తధా సప్తప్రకారైః, + ప్రకారవచనే ధాల్, ధాత్రా బ్రహ్మణా, ప్రవర్ధ్యమానా వుపచీయమానౌ పరిణాహారోహా విశాలత్వోచ్ఛ్రాయా యేషాం తాన్. అతివిశాలా నభ్రంకషాం, శ్చేతిభావః. ని. 'పరిణాహో విశాలతా' 'నగాద్యారోహ ఉచ్ఛ్రాయ'ఇతి చామరః, సప్త సప్తసంఖ్యాకాన్, సాలాన్ సర్జకతరూన్. అవిధేయయాతుధానకులవధవిధాయకేన దుర్వినీతరాక్షసవంశవినాశకేన, సాయకేన బాణేన, వివ్యాధ. బిభేదే త్యర్థః. ౩౫

సఇతి. సోఽయం, సాయకః, యేన సాలాన్ బిభేద సోఽయమిత్యర్థః, నికటగిరికటకం సమీపస్థపర్వతనితంబ మపి పాటయామాస, ని. 'కటకోఽస్త్రీ నితంబోఽద్రే' రి త్యమరః, దుందుభికాయప్రేరణమాత్రే ణాయం మాం న విశ్వసితవాన్, కింతు నిజవానరస్వాభావ్యేన మత్ప్రభావం జ్ఞాతు మశక్నువ న్నేవ సప్తసాలనిర్భేదనం యాచితవాన్ తథా చ తావన్మాత్రభేదనే మమ కియ ద్ధస్తలాఘవ మిత్యభినివేశవతా శ్రీరామేణ తస్య తథాప్రయుక్తత్వా దితి భావః, తథా చ శ్రీరామాయణం, * 'స విసృష్టో బలవతా బాణస్స్వర్ణపరిష్కృతః, భిత్త్వా సాలాన్ గిరిప్రస్థం సప్త భూమిం వివేశ హే'తి. ౩౬

నిర్భిన్నేతి. యథా యేనప్రకారేణ, అహం, నిర్భిన్నాః విదారితాః సాలకటకా స్సప్తసాలగిరినితంబా యేన స తథోక్తోఽస్మి, తథా

1 భువనభవన. 2 ధాత్ర్యావర్ధమాన. 3 కులవివిధవధ.

పౌలస్త్యసాలకటకం యుధి పాటయేతి,
ఊచే శిలాదళనజాతరవేణ నూనం
తస్మై వలీముఖవరాయ శిలీముఖస్సః. ౩౮

౧. తత[1]స్తత్ప్రత్యయా దాహూతేన పురుహూతతనయేన సార్ధం తస్య తలాతలియుద్ధే ప్రవృత్తే సుజనదుర్జనయోర్భేదం రూపతో వివేక్తు మక్షమతయా [2]సదసి వాచంయమతా ముపేత ఇవ వాగ్మి

తేన ప్రకారేణ త్వం, పౌలస్త్యస్య రావణస్య సాలకటకం పురప్రాకారనితంబప్రదేశం, ని. 'ప్రాకారవృక్షయో స్సాల స్సాల స్సర్జతరు స్స్మృతః' 'కటకం వలయే సానౌ రాజధానీ నితంబయో'రిత్యుభయత్రాపి విశ్వః, యుధి యుద్ధే పాటయ విదారయ, ఇ త్యేవంప్రకారేణ, స శిలీముఖో రామబాణః, శిలాదళనజాతరవేణ పాషాణవిదారణజనితధ్వనినా, తస్మై వలీముఖవరాయ సుగ్రీవాయ, ఊచే ఉక్తవాన్, నూన మిత్యుత్ప్రేక్షాయాం, తాదృగ్రామబాణసామర్థ్యం నిరీక్ష్య సుగ్రీవో వాలినం నిహనిష్య త్యయ మితి విశ్వసితవా ని త్యర్థః, వసంతతిలకావృత్తమ్.

తత ఇతి. తత స్సాలవిదారణానంతరం, తత్ప్రత్యయా త్సాలవిదళనరూపవిశ్వాసా, దాహూతేన యుద్ధార్థ మాకారితేన, పురుహూతతనయేన సార్ధం వాలినా సహ, తస్య సుగ్రీవస్య, తలై శ్చ తలై శ్చ ప్రహృ త్యేదం యుద్ధం ప్రవృత్త మితి తలాతలి+'తత్ర తే నేద మితి సరూపే'ఇతి సమాసః, 'అన్యేషా మపి దృశ్యత'ఇతి దీర్ఘః 'ఇచ్కర్మవ్యతిహార'ఇతీ త్త్వం తచ్చ త ద్యుద్ధం చ తస్మిన్, ముష్టియుద్ధ ఇత్యర్థః, ప్రవృత్తే జాతే సతి, సుజనదుర్జనయో, ర్భేద మంతరం, రూపతః ఆకృతివశా, ద్వివేక్తుం వివిచ్య వక్తు, మక్షమతయా అసమర్థతయా హేతునా. సదసి సభాయాం, వాచం యచ్ఛ తీతి వాచంయమః మౌనీ, ని. 'తపస్వీ తాపసః పారికాంక్షీ వాచంయమో ముని' రి త్యమరః, + 'వాచి యమో వ్రత'ఇతి ఖచ్ప్రత్యయః 'వాచం యమపురందరౌ'చేతి నిపాతనా న్మమాగమః,తస్య భావ స్తత్తా తాం, నిర్వచ స్త్వ మిత్యర్థః, ఉపేతః ప్రాప్తః, వాచోఽస్య సం తీతి వాగ్మీ వావదూకః, ని. 'వాచో

1 ప్రత్యాహూతేన. 2 మనసివిచారయ న్సదసి.

తయో రవిశేషవేషకర్మణో ర్భేద మనవగచ్ఛ న్నముక్తశరో ఽభూద్దాశరథిః. ౩౮

సుగ్రీవ స్తు వాలిబలా[1]సహతయా లబ్ధదైన్యో వదాన్య ఇవ మార్గణాపాతమార్గే చక్షు ర్విక్షిప న్నపగతధృతి స్సుదూర మపాసరత్. ౩౯

గ. త మేన మృశ్యమూకే మూకవ త్త్రపయా నిషణ్ణం విషణ్ణ

యు క్తిపటు ర్వాగ్మీ, 'వావదూకోఽతివక్తరి' త్యమరః + 'వాచోగ్మిని' రితి గ్మినిప్రత్యయః, స ఇవే త్యుపమా, దాశరథిః శ్రీరామః, అవిశేషవేష కర్మణోః అభిన్నహారాద్యాభరణజనితశోభాచేష్టితయోః, తయో ర్వాలిసుగ్రీవయోః, భేద మంతర, మనవగచ్ఛ న్నజాన, న్నముక్తశరః అప్రయుక్తబాణోఽభూత్, యథా వాగ్మీ తుల్యరూపత్వా త్సుజన దుర్జనయో ర్భేద మజాన న్నయ మేష ఇతి వక్తుం న శక్నోతి తథా శ్రీరామోఽపి తయో స్తుల్యవేషకర్మత్వా త్తత్స్వరూపభేద మజానానో మూలఘాతభయా చ్ఛరం ప్రయోక్తు మశక్నువం స్తూష్ణీం ముదా స్తే స్మే త్యర్థః. ౩౮

అ. తతః కి మి త్యత ఆహ. సుగ్రీవ ఇతి. సుగ్రీవ స్తు తుశబ్దోఽప్యర్థకః, న సహత ఇ త్యసహః + పచాద్యచ్, వాలిబలస్య వాలిపరాక్రమస్య అసహతయా అక్షమతయా, లబ్ధదైన్యః ప్రాప్తదీనభావః, విహ్వల స్సన్ని త్యర్థః, వదాన్యో బహుప్రద ఇవ, ని. 'స్యు ర్వదాన్యస్థూలలక్ష దానశౌండా బహుప్రదే' ఇత్యమరః, మార్గణాపాతమార్గే శ్రీరామ సాయకాగమనమార్గే, అర్థిజనాగమనమార్గే, చేతి శ్లేషసంకీర్ణేయ ముపమా. ని. 'మార్గణా సాయకార్థినా' వితి నిఘంటుః. చక్షు ర్విక్షిపన్ దృష్టిం ప్రసారయన్, తదాగమనాశయే నేతి భావః. తతః, అపగత ధృతిః నిరస్తధైర్య స్సన్, సుదూర మతివిప్రకృష్టదేశ, మపాసర దపసృతవాన్, పలాయితవా ని త్యర్థః. ౩౯

అ. తతః కి మత ఆహ. తమితి. త్రపయా పరాజయలజ్జయా హేతునా, ఋశ్యమూకే ఋశ్యమూకగిరౌ, భాషణశ్రవణాశక్తో మూకః తేన తుల్యం తద్వత్, నిర్వాచా ఇవేత్యర్థః. ని. 'మూక స్తు

---

1 సహనతయా.

హృదయం [1]దయాళు రాలోక్య త్రైలోక్యైకధన్వీ రామ స్తద్భేద మవగన్తుకామః కామ ప్యభిజ్ఞానమాలాం సుగ్రీవగ్రీవాయాం బాణనివారణనిపుణాం సిద్ధౌషధీ మివ బద్ధ్వా భూయోఽపి వాలిన మాహావాయాహ్వయేతి త మాదిదేశ. ౪౦

పున రప్యవాప్య కిష్కిన్ధాం పర్జన్య ఇవ గర్జతి తస్మిన్ సుత్రామ

పక్త్రుం శ్రోత్రు మశిక్షిత’ఇ త్యమరః + ‘తేన తుల్యం క్రియా చేద్వతి’రితి వతిప్రత్యయః, నిషణ్ణ ముపవిష్టం, విషణ్ణహృదయం విషాదాక్రాన్తచిత్తమ్. * ‘విషాద శ్చేతసో భఙ్గ ఉపాయాభావచిన్తనై’రితి లక్షణం, త మేనం సుగ్రీవం, విలోక్య,దయాళుః, కారుణికః, పరదుఃఖప్రహాణేచ్ఛు రి త్యర్థః, ని. ‘స్యా ద్దయాళుః కారుణిక’ ఇత్యమరః, తథా త్రయో లోకా స్త్రైలోక్యం, + చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వా త్స్వార్థేష్యఞ్ప్రత్యయః, తత్త్రైకధన్వీ, జగదేకధానుష్క ఇ త్యర్థః. ని. ‘ధన్వీ ధనుష్మా న్ధానుష్క’ ఇత్యమరః. + వ్రీహ్యాదిత్వా దినిః, విశేషణద్వయేనా ప్యస్య కార్యనిర్వహణదక్షత్వం సూచ్యతే,స రామ, స్తద్భేదం తయో ర్వాలిసుగ్రీవయో ర్భేద మన్తరం, అవగన్తు కామో జ్ఞాతు మిచ్ఛన్. +. ‘తుంకామమనసో రపీ’తి తుము నో మకారలోపః, కా మపి కాంచిత్, అభిజ్ఞాయతేఽనేనే త్యభిజ్ఞానం లక్షణం తథాభూతా చ సా మాలాచ తా మభిజ్ఞానమాలాం, ఖేదప్రత్యాయకగజపుష్పీమాలా మిత్యర్థః, గజపుష్పీ నాగపుష్పీనామ లతా, ఉక్తంచ శ్రీరామాయణే. తతో గిరితటే జాతా ముత్పాట్య కుసుమాయుతామ్, లక్ష్మణో గజపుష్పీం తాం తస్య కంఠే వ్యసజ్జయ’దితి,నచైవం శ్రీరామ స్యాత్ర కర్తృత్వవిరోధః. ప్రయోజకకర్తరి తథాత్వోపచారా దితి, సుగ్రీవగ్రీవాయాం, బాణనివారణే శరనిపాతనివర్తనే నిపుణాం సమర్థాం,సిద్ధౌషధీమి,వేత్యుత్ప్రేక్షా,బద్ధ్వా ఆజస్య,భూయః పున రపి,వాలినం,ఆహావాయ ఆహావం కర్తుం, ఆహ్వాయ ఆకారయేతి, తం సుగ్రీవ, మాదిదేశ ఆజ్ఞప్తవాన్.౪౦

పున రితి. తస్మిన్ సుగ్రీవే,పునః భూయోఽపి, కిష్కింధా,మవాప్య,పర్జన్యో మేఘ ఇవ,గర్జతి గర్జనం కుర్వతి సతి,సుత్రామపుత్రో వాలీ,

---

1 హృదయాళుః.

పుత్రస్తారాభిహితాం హితోక్తి మతిక్రమ్య దురతిక్రమతయా నియతే స్సమారబ్ధసమరో [1]దాశరథినిశితతరశరశకలితవక్షఃస్థలః క్షితితలే [2]నిపపాత. ౪౧

అథ విదితవృత్తాంతా సంతతాశ్రునిష్యందకలుషతరతారా[3]తారానగరా న్నిర్గత్య వారీవారిత మివ వారణయూథపతిం [4]నిర్భయనిరీక్షమాణసుగ్రీవ ముద్గతగ్రీవ ముత్థాతు మక్షమం క్షమాతలార్పితకూర్పర

తారయా నిజభార్యయా, అభిహితా ముక్తాం, హితోక్తిం హితవచనమ్. * 'ససహాయ మహం మన్యే సుగ్రీవం త ముపాగతం, అవష్టబ్ధసహాయ శ్చయ మాశ్రిత్య స గర్జతీ'త్యాది శ్రీరామాయణోక్తరూపామిత్యర్థః. అతిక్రమ్యోల్లంఘ్య, నియతే దైవస్య,ని. 'నియతి ర్నియమే దైవ' ఇతి శాశ్వతః, దురతిక్రమతయా దుర్విలంఘతయా హేతునా, అతిక్రమణస్య కర్తు మశక్యతయే త్యర్థః, సమారబ్ధసమరః ప్రక్రాంతయుద్ధ స్సన్, తథా దాశరథేః శ్రీరామస్య నిశితతరోఽతితీక్ష్ణః స చాసౌ శర శ్చ తేన శకలితం విదళితం వక్షఃస్థల మురః ప్రదేశో యస్య స తథోక్త స్సన్, క్షితితలే భువి, నిపపాత న్యపత దిత్యర్థః. ౪౧

అథేతి, అథ పతనానంతరం, విదితో విజ్ఞాతః వృత్తాంతో వాలివధరూపవార్తా యయా సా తథోక్తా, అతఏవ సంతతాశ్రునిష్యందేన నిరంతరబాష్పసంపాతేన కలుషతరే అత్యంతదూషితే తారే కనీనికే యస్యా స్సా. ని. 'తారకాఽక్ష్ణః కనీనికే' త్యమరః. తారా వాలిపత్నీ, నగరాత్ పురా, న్నిర్గత్య, వార్యాం గజబంధనస్థానే, ని. 'వారీ తు గజబంధనీ' త్యమరః, వారితం నిరుద్ధం, వారణయూథపతిం గజయూథనాథ మివ స్థిత, మిత్యర్థః, ఉపమాలంకారః, ని. 'యూథనాథ స్తు యూథప'ఇత్యమరః, అతఏవ నిర్భయం భయరహితం యథా తథా నిరీక్షమాణః అవలోకమానః సుగ్రీవో యం తం, ఉద్గతగ్రీవ మాత్మప్రహర్తృప్రతీక్షణార్థ మున్నమితకంధరం, తథాఽప్యుత్థాతు, మక్షమ మసమర్థం, దృఢప్రహారవేదనయా ఇంద్రియపాటవాభావా దితి భావః, అతఏవ క్షమాతలే అర్పితం నిక్షిప్తం కూర్పరయుగళం

---

1 దాశరథే ర్నిశితతరశరశకలితనిజవిశాలవక్షస్స్థలః. 2 సహసాపపాత. 3 తారాన్తరాత్. 4 సుగ్రీవంనిర్భయనిరీక్ష్యమాణమ్.

యుగళం [1]గళదసృక్ప్రసరశారశరీరం శరాసనశిఖరన్యస్తహస్తేన సన్ని కర్షస్థితేన కాకుత్స్థేన కృతసల్లాప మపేతాడంబర మి వా[2]మ్బునిధి మస్తో న్ముఖ మివ మయూఖమాలినం వాలిన మాలింగ్యస్వాఙ్కోత్తంసితతదు త్తమాంగా రఘునాథ మిత్థ మకథయత్. ౮౨

ప. కారుణ్యం నిరవధి య త్త్వ ప్రసిద్ధం

కఫోణిప్రదేశయుగ్మం యేన తం, తథోక్తం, తదవష్టంభేన స్థిత మిత్యర్థః, ని. 'స్యా త్కఫోణి స్తు కూర్పర' ఇ త్యమరః, గళదసృక్ప్రసరేణ స్యంద మానశోణితాభివ్యాప్త్యా శారం కృష్ణర క్తసితవర్ణయుక్తం శరీరం యస్య తమ్, ని. 'కృష్ణర క్తసితే శార'ఇతి యాదవః,అథవా శారం సంపృక్తం శరీరం యస్య తమ్, ని. 'కరంభః కరభ శ్శార స్సంపృక్తః ఖచిత స్స మా' ఇతి హలాయుధః, తథా శరాసనశిఖరే చాపకోట్యాం న్యస్తో ని క్షిప్తః హస్తో యేన తేన, తథోక్తేన, ధానుష్కాణాం తథా ఆచారా దితి భావః, సన్నికర్షస్థితేన సమీపవర్తినా, కాకుత్స్థేన శ్రీరామేణ సహ, కృతసల్లాపం విహితసంభాషణమ్,* 'పరాఙ్ముఖవధం కృత్వా కో ను ప్రాప్త స్త్వయా గుణః, య దహం యుద్ధసంరబ్ధ స్త్వత్కృతే నిధ నం గత' ఇత్యాదిరామాయణోక్తసంభాషణతత్పర మిత్యర్థః, ని. 'స ల్లాపో భాషణం మిథ'ఇత్యమరః, తథా అపేతాడంబరం అపగతసంరం భం, కల్లోలాద్యభావేన స్తిమిత మి త్యర్థః, ని. 'ఆడంబరోఽస్త్రీ సం రంభ'ఇ త్యమరః, ఆడంబరశబ్దోవ్యాఖ్యాతః 'అంబరుహాడంబరచౌర్యే' త్యత్ర, అంబునిధిం సముద్ర మివ, తథా అస్తోన్ముఖ, మ స్తం గచ్ఛంత మిత్యర్థః, మయూఖమాలినం సూర్య మివ స్థిత, మిత్యుపమాద్వయం, వాలిన, మాలిం గ్యాశ్లిష్య, స్వాంకో త్తంసితం నిజోత్సంగక్షిప్తం త స్యవాలిన ఉత్తమాంగం శిరో యయా సా, తథోక్తా సతీ, ని. 'ఉత్సం గచిహ్నా యో రంకః', 'ఉత్తమాంగం శిర శ్శీర్ష' మితి చామరః, రఘు నాథం శ్రీరామం ప్రతి,ఇత్థం వక్ష్యమాణప్రకారేణ,అకథయ దవోచత్.

అ. తత్ప్రకార మేవాహ. కారుణ్యమిత్యాదినా శ్లోకషట్కేన. హే మనుకులనాథ మనువంశనాయక, మహాకులీ నే త్యర్థః. తాదృశ

---

1 గళగళదసృక్ప్రసర. 2 అమ్బుధిం.

శీతాంశో స్సహజ మివా_ర్తిహారి శైత్యమ్,
త త్సర్వం మనుకులనాథ రమ్యకీర్తే
మత్పాపా త్కథయ కథం త్వయా నిరస్తమ్. ౪౩

ప. ఏవంవిధే ప్రియతమే హ్యనపేతజీవాం
మాం రాక్షసీతి రఘుపుంగవ సాధు బుద్ధ్వా,
బాణం విముఞ్చ మయి సంప్రతి తాటకారే

స్యాపి మనువంశస్య త్వయైవ సనాథత్వ మాశస్త్వన్మాహాత్మ్యం కిం వర్ణనీయ మితి భావః. తథా హే రమ్యకీర్తే రమణీయకీర్తిసంపన్న శ్రీరామ, శీతాంశో శ్చంద్రస్య, సహజం నైసర్గిక, మార్తిహారి పరోపతాపశాంతికరం, విశేషణద్వయ మేతత్కారుణ్యేఽపి యోజ్యం, శైత్యం శిశిరత్వ మివ, తవ, నిరవధి నిర్మర్యాద మియత్తానవచ్ఛిన్నం, పరిమాణశూన్య మి త్యర్థః, యత్కారుణ్యం కరుణా, + స్వార్థే ష్యఞ్, ప్రసిద్ధం లోకవిఖ్యాత, మభూ దితి శేషః, ని. 'కారుణ్యం కరుణా ఘృణే' త్యమరః, సర్వం, సమగ్రం, త త్కారుణ్యం, మత్పాపా న్మదీయదుష్కృతా ద్ధేతోః, పతివిపత్తేః పత్న్యదురదృష్టహేతుకత్వా దితి భావః, త్వయా, కథం కుతః, నిరస్తం త్యక్తం, కథయ అభిధేహి. నిరపరాధోఽయం మత్ప్రాణేశ్వర స్త్వయా అకారుణికేనేవ కథం నిష్కారణం నిహత ఇతి భావః, ప్రహర్షణీవృత్తం. ౪౩

అ. ఏవం సాధారణ్యేనోపాలభ్య సంప్రతి స్వస్యాప్యుపహతిం ప్రార్థయతే, ఏవంవిధ ఇతి. హే తాటకారే తాటకాంతక, రఘుపుంగవ రఘుశ్రేష్ఠ శ్రీరామ, ప్రియతమే ప్రాణేశ్వరే, ఏవంవిధే ఈదృక్ప్రకారే, మృతే సత్యపీత్యర్థః, అనపేతజీవా మనిర్గతప్రాణాం, మాం, రాక్షసీతి రాక్షసీప్రాయేతి, సాధు సమ్యక్, బుద్ధ్వా జ్ఞాత్వా, ప్రియతమవిపత్తిసహనస్య రాక్షసీలక్షణత్వా దితి భావః, మయి ఉక్తప్రకారేణ రాక్షస్యాం, సంప్రతీదానీం, బాణం, విముంచ, మాం ప్రహరేత్యర్థః, తాటకాంతకస్య తవ రాక్షసీసంహరణ ముచిత మేవేతి భావః, నను తాటకాసంహననేన పరోపద్రవశాంతిరూపం ఫలం లబ్ధం త్వత్ప్రహారణాత్కిం ఫల మిత్యత ఆహ, శ్రేయ ఇతి. దయితేన సహ సంగమం కరోతీతి దయితసంగమ

శ్రేయో మహ ద్దయితసంగమకారిణ స్తే. ౪౪

ప. సాధారణీ [1]క్షితిభృతాం మృగ యేతి పూర్వ
[2]ముక్తం త్వ యైవ జనసంసది సత్యవాదిన్,

కారిణః, ప్రాణేశ్వరేణ మాం యోజయత ఇ త్యర్థః, తే తవ, మహ చ్ఛ్రేయః మహా నభ్యుదయః, పుణ్యం వా, భవిష్యతీతి శేషః, * 'మృతే మ్రియేత యా నారీ సా విజ్ఞేయా పతివ్ర, తేతి స్మరణాత్, మమా యం ధర్మ ఏవ తథా చ తాదృశధర్మప్రవర్తకస్య తవ సుకృతం కిం వర్ణనీయ మితి భావః. ని. 'స్యా ద్ధర్మ మస్త్రియాం పుణ్యశ్రేయసీ సుకృతం వృష' ఇత్యమరః, ఏత దారభ్య శ్లోక చతుష్టయపర్యంతం వసన్తతిలకావృత్తమ్. ౪౪

అ. నను తథాఽపి హింసా మహ్యం న రోచత ఇ త్యాశఙ్క్య త త్రోపపత్తి మాహ. సాధారణీతి. హే సత్యవాదిన్ యథార్థభాషణ శీల, అత స్త్వయా సత్య మేవ సర్వథా పరిపాలనీయ మితి భావః, + తాచ్ఛీల్యే ణినిః, క్షితిభృతాం రాజ్ఞాం, మృగయా ఆఖేటః, ని. 'ఆచ్ఛోదనం మృగవ్యం స్యా దాఖేటో మృగయా స్త్రియా' మి త్యమరః, సాధారణీ సకలసమ్మతా, * 'మృగయాఽఘాయ న భూభృతాం ఘ్నతా' మితి తస్యాః న్యాయ్యత్వా దితి భావః, + 'ఆగ్నీధ్రిసాధారణా దఞ్వక్తవ్య' ఇతి వికల్పా త్తత్పక్షే జీప్, ఇ త్యేవం, పూర్వం పురా, త్వయైవ త్వన్ముఖే నైవ, జనసంసది జనసమాజే, న త్వసాక్షిక మిత్యర్థః, ఉక్తం, *'యాన్తి రాజర్షయ శ్చాత్ర మృగయాం ధర్మకోవిదా'ఇతి కథిత మిత్యర్థః, త త్తస్మా త్కారణా, దిహేదానీం, శాఖామృగీం వానరీం, + 'జాతే ర స్త్రీవిషయా దయోపధా' దితి జీష్, మాం,శరేణ బాణేన, మారయ వినాశయ, ప్రాణై ర్వియోజ యే త్యర్థః, యుక్తం చైత ది త్యర్థాంతరం న్యస్యతి. హే రామ, కో నామ కో వా, మృగా న్యాతీతి మృగయుః మృగసంహారణశీలః, + 'మృగ' య్వాదయ, శ్చే త్యౌణాదికః కుప్రత్యయాంతో నిపాతితః, మృగీణాం మృగాంగనానాం, దయతే దయాం కురు తే, దయ యా మృగాంగనాః కో వా మృగయు రపేక్ష

---

1 క్షితిభుజాం. 2 ఉక్తా.

శాఖామృగం తదిహ మారయ మాం శరేణ
కో నామ రామ మృగయు ర్దయతే మృగీణామ్. ౪౫

సంత్రస్య పూర్వ మముత స్తవ బంధు రేష
భేజే యథాఽద్రి మకుతోభయ మృశ్యమూకమ్,
భర్తా మమాయ మపి రామశరై రభేద్యం

త ఇత్యర్థః, అత స్త్వం! సత్యవచనానుసారేణావశ్యం మాం ప్రహరేతి భావః, + 'దయాక్రియాం ప్రతి కర్మత్వేఽపి అనుకరోతి భగవతో నారాయణస్య' 'తస్య వానుకరోతీ'త్యాదివ త్సంబన్ధమాత్ర వివక్షాయాం, 'మృగీణా' మితి షష్ఠీ చ న విరుధ్యతే, యథాహ భారవిః, * 'సా లక్ష్మీ రుపకురుతే యయా పరేషా' మితి, తథా శ్రీహర్షేణ చ, 'సాధూనా ముపకర్తుం లక్ష్మీం ద్రష్టుం విహాయసా గన్తుమ్, సకుతూహలి తస్య మన శ్చరితం చ మహాత్మనాం శ్రోతు' మితి. † ౪౫

అ. సంప్రతి వాలిప్రహారణ ప్రయుక్తాభిమానోఽపి న కార్య ఇత్యాహ. సంత్రస్యేతి. హేరామ, ఏషోఽయం, తవ, బంధు స్స్నేహాత్, సుగ్రీవః, పూర్వ, మముతోఽముష్మా ద్వాలినః, + 'భీత్రార్థానాం భయహేతు' రిత్యపాదానత్వా త్పంచమ్యా స్తసిః, సంత్రస్య సంత్రాసం ప్రాప్య, యథా యేన ప్రకారేణ, నాస్తి కుతోఽపి భయ మత్రేత్యకుతోభయం, వాలిభయశంకాశూన్య మిత్యర్థః. + మయూరవ్యంసకాదిషు నిపాతనా త్సాధు రిత్యుక్తం, ఋశ్యమూక, మద్రిం, గిరిదుర్గ మిత్యర్థః, భేజే ప్రాప, తథా అయం, మమ, భర్తా ప్రాణేశ్వరో వాల్యపి, అముతోఽముష్మాత్త్వత్త, స్సుగ్రీవాద్వా, సంత్రస్య, శరై స్తావకబాణై, రభేద్యం భేత్తు మశక్య, మితి శాఠిన్యాతిశయోక్తిః, అకుతోభయ మిత్యర్థః, మదీయహృదయం మామకమానస మితి ఛలం కపటం యస్యత, త్తథోక్త, మద్రిదుర్గం, ప్రాప్తః ప్రవిష్టః, అతో మద్ధృదయప్రహరణే తద్గతస్యాపి ప్రహరణసంభవా త్తవాయ మభిమానో యుజ్యతేతి భావః, మృతోఽపి మద్ధృదయా దనపేతో మత్ప్రాణేశ్వర ఇతి ఫలితార్థః. అత్ర ఛలశబ్దేన హృదయ మపహ్ను త్యాద్రిదుర్గత్వే

---

† వస్తుతస్తు 'అధీగర్థదయేశాం కర్మణీ'తి కర్మణశ్శేషత్వ వివక్షాయాంషష్ఠీ.

పాప్తో మదీయహృదయచ్ఛల[1] మద్రిదుర్గమ్. ४६
నాహం సు కేతుతనయా న చ స ప్తసాలీ,
వాలీ న చ త్రిభువనప్రథితప్రభావః
తారాఽస్మి వజ్రహృదయా విశిఖై రభేద్యా
ధన్వీ కథం భవసి రాఘవ మా మవిద్ధ్వా. ४२
క్షితిపతితనయానాం హంత గర్భేశ్వరాణాం

నాసత్యత్వ ప్రతిపాదనా దపహ్నవాలంకారః * 'ఛలాదిశబ్దై రసత్యత్వ ప్రతిపాదన మపహ్నవ' ఇతి సర్వస్వసూత్రమ్. ४६

అ. కించ మత్పరిహరణాభావే తవ ధన్విత్వప్రసిద్ధి రపి న సిద్ధ్యే దిత్యాహ. నేతి. అహం, సు కేతుతనయా తాటకా, న,నభవామీత్యర్థః. *'యక్ష స్సు కేతు ర్ద్రుహిణప్రసాదా ల్లేభే సుతాం కా మపి తాటకాఖ్యా' మి త్యుక్తం బాలకాండే, తథా, సప్తానాం సాలానాం సమాహార స్స ప్తసాలీ సాలతరుశ్రేణి శ్చ, న, నభవామి, అత్ర పంచవటీవ త్పరికిర్యా, తథా త్రిభువనప్రథితప్రభావః, సకలలోకవిఖ్యాతప్రతాపశాలీత్యర్థః, వాలీచ, న నభవామి, య ద్వేనం తర్హి త్వయాఽహా మపి ప్రహృతా స్యా మితి భావః,అత్రవాలినోవి శేషణోపాదానా న్నాయు క్తగుణగ్రహణ దోషః తస్య మహా త్త్వప్రతిపాదనాయ స్వభావో క్త్యర్థత్వాత్, తదు క్తంరసాకరే. * 'ధ్వన్యత్వాదే రసోత్కర్షే భావోక్త్యాదోషవారణే, విశే షణం విశేష్యస్య నాస్త్యయు క్తగుణగ్రహ' ఇతి గుణోవిశేషణమ్,కింతు, వజ్రహృదయా వజ్రవత్కఠోరహృదయా. అతఏవవిశిఖై ర్బాణై రభేద్యా భేత్తు మశక్యా,తారాఽస్మి, అతః, హే రాఘవ, మా మేతాదృశీ, మవి ద్ధ్వా అసంహృత్య. ధన్వీ ధానుష్కః, కథం, భవసి, నభవస్యే వేత్య ర్థః. వేధ్యవేధనే క స్సమర్థో భవేదతో మా మవేధ్యాం విద్ధ్వా ఆత్మ నో ధన్విత్వప్రథాం దృఢీకురు ష్వే త్యర్థః. ४२

ఇత్థ ముపాలంభే ఽపి తూష్ణీం తిష్ఠంత ముద్వి క్ష్యో త్ప్రేక్షతే. క్షితిపతీతి. గర్భేశ్వరాణాం గర్భ మారభ్యేశ్వరాణాం, జన్మప్రభృ త్యై శ్వర్యసంపన్నానా మిత్యర్థః, క్షితిపతితనయానాం రాజకుమారాణాం,

1. స్థలమ్.

కిము నిరవధి మౌగ్ధ్యం శౌర్యవ జ్జన్మసిద్ధమ్,
మమ హృది నిరపాయే వర్తమానే కపీంద్రే
రఘువర యదముష్మి న్తిష్ఠసే చాపపాణిః. ౪౮

౯. ఏవం విలపంత్యా హారాయితాశ్రుధారాయా స్తారాయాః పరి దేవనరవై ర్బాష్పాంబుకణాభ్యుక్షణై [1]రక్షీణై ర్నిశ్వాసానిలైశ్చ

నిరవధి నిర్మర్యాదం, మహత్తర మిత్యర్థః, మౌగ్ధ్యం విచారమూఢత్వం, ని. 'ముగ్ధ స్సుందరమూఢయో' రితి విశ్వః, శౌర్యేణ తుల్యం శౌర్యవ, దిత్యుపమా. + 'తేన తుల్యం క్రియా చేద్వతి' రితి వతిప్రత్యయః, జన్మసిద్ధం కిము స్వభావసిద్ధం కిం, హం తేతి విషాదే, ని. 'హంత హర్షేఽనుకంపాయాం వాక్యారంభవిషాదయో' రిత్యమరః, కుతః యద్యస్మాత్కారణాత్, హే, రఘువర రఘునాయక, నిరపాయే నిరాతంకే, ఇతి హృదయవిశేషణం, కపీన్ద్రవిశేషణం వా, మమ, హృది హృదయదేశే, కపీంద్రే వాలిని, వర్తమానే తిష్ఠతి సతి, అముష్మి న్కపీంద్రాయ, చాపం పాణౌ యస్యస చాపపాణి స్సన్, పునఃపునః ప్రహర్తు మితిభావః + 'సప్తమ్యుపమానే' త్యాదినా బహువ్రీహిః. 'ప్రహరణార్థేభ్యః పరే నిష్ఠాసప్తమ్యౌ భవత'ఇతి వక్తవ్యాత్ పాణిశబ్దస్యోత్తర నిపాతః, తిష్ఠసే, ఆత్మానం ప్రకాశయసి వర్తస ఇత్యర్థః, తస్మా దసాధ్యసాధనే ప్రవృత్తత్వాత్తవాపి రాజపుత్రస్య శౌర్యవ న్మౌగ్ధ్య మాజన్మసిద్ధ మితిభావః, సర్వథా మదీయహృదయవిదారణం కర్తవ్య మితి ప్రలాపవాక్యసముదాయార్థః. + తిష్ఠతే ర్లట్ 'ప్రకాశనస్థేయాఖ్యయో' శ్చేత్యాత్మనేపదం అత్ర స్వాభావిక శ్రీరామావస్థానస్య నిజహృదయస్థవాలిప్రహరణకారణత్వే నోత్ప్రేక్షణా దుత్ప్రేక్షాలంకారః, మాలినీవృత్తం. ౪౮

ఏవ మితి. ఏవం ఉక్తప్రకారేణ, విలపంత్యాః పరిదేవయంత్యాః హారాఇవాచరంతీతి హారాయితాః అశ్రుధారాబాష్పసంపాతా యస్యాస్తస్యాః, సప్రలాపం రుదంత్యా ఇత్యర్థః, తారాయా స్సంబంధిభిః, రక్షీణై రవిచ్ఛిన్నైః, ఇతి సర్వత్ర సంబధ్యతే, పరిదేవనరవైః విలాపాక్రందైః, బాష్పాంబుకణాభ్యుక్షణై రశ్రుబిందుసేకైః, నిశ్వాసానిలై ర్నిశ్వాసమారుతైశ్చ, మూర్ఛోజ్జీవకోపచారప్రాయై రితి భావః, కృతాశ్వాసః

1 అక్షీణశ్వాసానిలైః.

కృతాశ్వాస ఇవ లబ్ధసంజ్ఞో వాలీ నిజనందనం [1]రఘునన్దనే సమర్ప్యాఙ్గద మంగసంగినీం కాఞ్చన కాఞ్చన [2]స్రజం శోకావనతగ్రీవాయ సుగ్రీవాయ దత్త్వా నిజభుజబలప్రశాంతాసురో ఽయం ప్రశాన్తాసురభూత్. ౪౯

హా సకలభువనబహుమతబాహు[3]బలశాలిన్ గోలభగంధర్వగంధసిన్ధురపఞ్చతాకరణపఞ్చానన దశముఖభుజభుజంగ భోగ[4]నిరోధా

పున రుజ్జీవిత ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా, లబ్ధసంజ్ఞః ఉత్పన్నవివేకశాలీ, వాలీ, నిజనందనం ఆత్మజ, మంగదం, రఘునందనే శ్రీరామాయ, + అధికరణవివక్షాయాం సప్తమీ, సమర్ప్య, బాలోఽయం త్వయా రక్షణీయ ఇతి తదధీనం కృత్వేత్యర్థః, తథా శ్రీరామాయణమ్. * 'బాలశ్చాకృతబుద్ధిశ్చ హ్యేకపుత్రశ్చ మే ప్రియః, తారేయో రామ భవతా రక్షణీయో మహాబలః, సుగ్రీవే చాంగదే చైవ విధత్స్వ మతిముత్తమా' మితి తథాంగసంగినీం కంఠప్రాలంబినీం, కాంచన కామపి, కాంచనస్రజం హేమమాలా, మింద్రదత్తామిత్యర్థః, శోకావనతగ్రీవాయ భ్రాతృనిధనకారిత్వప్రయుక్తశోకావనమ్రకంధరాయ, సుగ్రీవాయ, దత్త్వా తత్కంధరాయా మాసజ్యేత్యర్థః.* 'ఇమాం చ మాలా మాధత్స్వ దివ్యాం సుగ్రీవ కాంచనీ' మిత్యాదిరామాయణే, నిజభుజబలేన స్వకీయబాహుపరాక్రమేణ ప్రశాంతాః వినిహతాః అసురా యేన స తథోక్తః మహావీర ఇత్యర్థః, అయం వాలీ, ప్రశాంతాసు రుత్క్రాంతప్రాణోఽభూత్, మృతోఽభవదిత్యర్థః. ౪౯

తత్రేతి, తత్ర తస్మిన్వాలిమరణసమయే, హేతి ఖేదే. ని. 'హా విషాదశుగార్తిష్వి'త్యమరః, సకలభువనబహుమతబాహుబలశాలిన్, అశేషలోకశ్లాఘనీయభుజశక్తిసంపన్న, తథా గోలభనామా యో గంధర్వో దేవయోనివిశేషస్స ఏవ గంధసింధురః మత్తగజస్తస్య పంచతాకరణే నిధనవిధానే పంచానన సింహే, తి శ్లిష్టపరంపరితరూపకమ్, తద్వనాశకేత్యర్థః. ని. 'సింహో మృగేంద్రః పంచాస్య' ఇత్యమరః, తథా దశముఖభుజా రావణబాహవ ఏవ భుజంగభోగాః సర్పకాయాః. ని. 'సిం

1 ఇక్ష్వాకునన్దనే. 2 మాలాం. 3 బలానలశలభాయితాహితబలలలితగంధర్వ. 4 నిరోధాయాహి తుండిక.

హితుండికాయితవాలవలయ వాలిన్ కథం విలయం గతోఽసీతి బాష్పావిలముఖా వలీముఖా స్తస్య రామాజ్ఞయా యథాభిప్రేతం ప్రేతకృత్యం [1]సర్వం నిర్వర్తయామాసుః. ౫౦

([2]తతో జాంబవత్ప్రముఖవలీముఖగణా దాశరథినిదేశాత్సుగ్రీవం కాంచనకలశోదకై రభ్యషించన్.) ౫౧

ప. అభిషిక్తే తు సుగ్రీవే రామశ్శ్యామపయోముచా,
అభిషేక్తుం స్థితా మేఘా స్తన్మహీం మహిషీ మివ. ౫౨

హరి మృగేంద్రః పంచాస్య' ఇత్యమరః, 'భోగ స్సుఖే స్త్ర్యాదిభృతా వహే శ్చ ఫణకాయయోః' ఇత్యమరః. తేషాం నిరోధే నియంత్రణే అహితుండికో వ్యాళగ్రాహీ తద్వదాచరిత మాహితుండికాయితం వాలవలయం లాంగూలమండలం యస్య స,తథోక్తేతి సంబోధనత్రయం, అత్ర రూపకోపమయో స్సంకరః. ని.'విషవైద్యో జాంగలికో వ్యాళగ్రాహ్యాహితుండిక' ఇత్యమరః,కథం విలయం గతోఽసి ఏతాదృశవీర్యసంపన్నకుతో మృతోఽసీ, తి బాష్పావిలముఖాః అశ్రుపరివృతాననాః, వలీముఖా వానరాః, రామాజ్ఞయా, తస్య వాలిన, అభిప్రేత మనతిక్రమ్య యథాభిప్రేతం, యథార్హ మి త్యర్థః. ప్రేతకృత్యం దహనాది ప్రేతసంస్కారం, సర్వం, నిర్వర్తయామాసు, శ్చక్రు రిత్యర్థః. ౫౦

తత ఇతి. తత స్తదనంతరం, జాంబవత్ప్రముఖాః జాంబవత్ప్రధానాః వలీముఖగణా వానరసంఘాః, దాశరథినిదేశా చ్ఛ్రీరామాజ్ఞావచనాత్, సుగ్రీవం, కాంచనకలశోదకై శ్శాతకుంభకుంభసంభృతతీర్థజలైః, రభ్యషించన్, వానరసామ్రాజ్యాభిషిక్తం చక్రు రి త్యర్థః. ౫౧

అభిషిక్త ఇతి. సుగ్రీవే,తుశబ్దో వధారణార్థకః సుగ్రీవ ఏవేత్యర్థః. ని. 'తు స్యా ద్భేదేఽవధారణ'ఇత్యమరః, రామ ఏవ శ్శ్యామపయోముక్ నీలమేఘ స్తే,నాభిషిక్తే సతి, మేఘా జలదాః, తన్మహీం తస్య సుగ్రీవస్య మహీం భువం, మహిషీం రాజ్ఞీ మివ, అభిషేక్తుం, స్థితాః ప్రవృత్తాః, శ్రీరామజలదేన కేవలసుగ్రీవాభిషేకేకృతే జలదానాం తన్మహిష్యభిషేకప్రవృత్తి ర్యుక్తై వేతిభావః, వర్షాసమయ స్సంప్రాప్త ఇతి ఫలితార్థః, రూపకోత్ప్రేక్షయో స్సంకరః. ౫౨

---

1 సర్వ. 2 ఏతన్నాస్తిక్వచిత్.

ఆర్యార్యాన్వేషణా కార్యా శరదీత్యుక్తసంవిదా,
కపీంద్రేణార్థితో రామః కిష్కిన్ధావర్తనం ప్రతి. ౫౩
న యోగ్యా నగరప్రాప్తిరిత్యుక్తవతి రాఘవే,
సుగ్రీవప్రార్థనా ప్యాసీ ద్భరతప్రార్థనాసమా. ౫౪
దత్తార్జునవికాసేన ధార్తరాష్ట్రాన్నిరస్యతా,

ఆర్యేతి. హే ఆర్యస్వామిన్ శ్రీరామ, శరది శరత్కాలే, ఆర్యాయాః సీతాయాః అన్వేషణా గవేషణా, కార్యా కర్తవ్యా, తదానీం కార్యసౌకర్యా దితి భావః, ఇత్యేవ, ముక్తసంవిదా విజ్ఞప్తప్రతిజ్ఞానేన, ని. 'సంవి దాగూః ప్రతిజ్ఞాన' మిత్యమరః, కపీంద్రేణ సుగ్రీవేణ, కారుణికః, శ్రీరామః, కిష్కింధావర్తనం ప్రతి కిష్కింధాప్రవేశముద్దిశ్య, ర్థితో యాచితః. ౫౩

అ. తతః కిం తత్రాహ. నేతి. నగరప్రాప్తిః పత్తన ప్రవేశః, యోగ్యా అర్హా, న భవతి,పితృని దేశపరిపాలనార్థం వనవాసినో మమ పత్తనప్రవేశానర్హత్వా దితి భావః, తథా చశ్రీరామాయణమ్, *'చతుర్దశ సమాః సౌమ్య గ్రామం వా యది వా పురం, న ప్రవేక్ష్యామి హనుమన్ పితు ర్నిర్దేశపాలక' ఇతి. ఇతి ఏవం, రాఘవే, ఉక్తవతి సతి, సుగ్రీవప్రార్థనాఽపి, భరతప్రార్థనయా సమా సదృశీ, అభూత్, యథా భరతప్రార్థనయా శ్రీరామః అయోధ్యాం న ప్రవిష్టవాన్ తథా సుగ్రీవప్రార్థనయా కిష్కింధా మపి న ప్రవిష్టవా నిత్యర్థః, ఉపమాలంకారః, తథాచ భరతస్య సుగ్రీవౌపమ్యం శ్రీరామస్య దృఢవ్రతత్వం చ గమ్యతే. ౫౪

అ. అథ వర్షర్తుం వర్ణయతి. దత్తేత్యాదినా. దత్తః అర్జునవికాసః పార్థమానసోల్లాసః అన్యత్ర కకుభతరుపుష్ప వికసనం చ యేన, తథోక్తేన, ని. 'అర్జునః కకుభే పార్థే కార్తవీర్యమయూరయో' రిత్యమరశేషః, ధార్తరాష్ట్రాన్ నీలచంచుచరణహంసవిశేషాన్, అన్యత్ర ధృతరాష్ట్రపుత్రాని దుర్యోధనాదీన్, నిరస్యతా నిరాకుర్వతా, ని. 'రాజహంసా స్తు తే చంచుచరణై ర్లోహితైస్సితాః, మలినై ర్మల్లికాక్షా స్తే ధార్తరాష్ట్రా స్సితేతరై' రిత్యమరః. తేన ప్రకాశింతేన,

తేన జీమూతకాలేన దేవకీనన్దనాయితమ్. ౫౫

[1]అస్మాకం రూపలక్ష్మీమసకృ దపహస త్యాత్మకాన్త్యాతత దాస్తాం
భర్తారం న స్సురేన్ద్రం కిమపి నగణయ న్వాలినం ద్రా గ్జఘాన,
ఇత్థం మ త్వేవ వైరం ఝడితి ఘనఘటా రాఘవ స్యాహవోత్థా
మాశా మాశా శ్చరుద్ధ్వా స్తనితమిషమహాసింహ[2]నాదా న్వితేనుః.
తత్ర.— ౫౬

ప. ఉపచితజీవనధారా స్సత్పథభాజో నిరస్తసన్తాపాః,

ప్రసిద్ధేన వా, జీమూతకాలేన వర్షాసమయేన, దేవకీనందనేన శ్రీకృష్ణే
నే వాచరితం దేవకీనందనాయితమ్, ఉక్తరీత్యా శ్రీకృష్ణకల్పో వర్షా
సమయః ప్రవృత్త ఇత్యర్థః, + 'కర్తుః క్యఙ్సలోప శ్చ' 'అకృత్సార్వ
ధాతుకయో ర్దీర్ఘ' ఇతి దీర్ఘః, అతో భావే క్తః, జీమూతశబ్దో వ్యా
ఖ్యాతః, శ్లిష్టవిశేషణే య ముపమా శ్లేషో వా మతభేదాత్. ౫౫

అస్మాకమితి. అస్మాకం, రూపలక్ష్మీ మాకారశోభాం, ఆత్మకా
న్త్యా నిజదేహభాసా, ఇంద్రనీలసచ్ఛాయ యేతి భావః, అసకృత్ బహు
వారం అపహసతి అపహాసం కరోతి, త దపహసన మాస్తాం తిష్ఠతు,
కింతు, నోఽస్మాకం, భర్తారం స్వామినం, సురేంద్రం దేవరాజం, కి
మపి కించి దపి, నగణయన్, నలక్ష్యీకుర్వ న్నిత్యర్థః. + 'నఞర్థస్య నశ
బ్దస్య 'సుప్సు పే'తి సమాసః, వాలినం, తత్పుత్ర మితి భావః, ద్రాక్
ద్రుత, మవిచార్యే త్యర్థః, జఘాన హింసితవాన్, ని. 'ద్రాఙ్మంక్షు
సపది ద్రుతే' ఇత్యమరః, ఇత్థ మనేనప్రకారేణ, వైరం విరోధం, మత్వా
జ్ఞాత్వేవ, ఝడితి శీఘ్రం, ఘనఘటాః మేఘబృందా, న్యాహవోత్థాం
యుద్ధసముత్థితాం, రాఘవ, స్యాశాం వాంఛా, ముత్సాహ మితి యా
వత్, ఆశా దిశ శ్చ, ని. 'ఆశా దిగతితృష్ణయో'రితి రత్నమాలా, రు
ద్ధ్వా నిరుధ్య, వర్షాసమయే జైత్రయాత్రాయా అనుపయుక్తత్వా దితి
భావః, స్తనితమిషేణ గర్జితవ్యాజేన మహాసింహనాదా, న్వితేను శ్చ
క్రు,రితి సాపహ్నవోత్ప్రేక్షా, స్రగ్ధరావృత్తమ్, లక్షణం తూక్తమ్.

తత్రేతి. తత్ర తస్మిన్ సమయే. ౫౬

ఉపచితేతి. ఉపచితజీవనధారాః ప్రవృద్ధోదకసంపాతాః, అన్య

---

1 తత్ర.—ఆస్మాకీం. 2 నాదం తతాన.

భూపా ఇవ నవమేఘాః పౌరస్త్యమహాబలాకులితాః. ౫౮

౯. తేన కిల రఘుపతి రతిమాత్రప్రవృద్ధమన్యు శ్శతమన్యుశరాసన శారతరతారాపథాం [1]ఘనరవముఖరితహరిన్ముఖాభోగాం కదమ్బవనపవ

త్రోపచితాః జీవనధారాః దానోదకధారాః యైస్తే, తథోక్తాః, నిరంతర దానశీలా ఇత్యర్థః, * 'సర్వా ణ్యుదకపూర్వాణి దానా నీ'త్యుదకధారాపూర్వకత్వా త్సర్వేషాం దానానా మితి భావః, అథవా ఉపచితా ధర్మాచరణాదినా వర్ధితా జీవనధారా ఆయుర్దైర్ఘ్యం యైస్తే, తథోక్తాః, † తథా సత్పథభాజః ఆకాశమార్గసంచారిణః, అన్యత్ర సన్మార్గవర్తినః, నిరస్తసంతాపాః నిర్వాపితపరితాపాః, అన్యత్ర నిరస్తాశ్రితజనమనఃపరితాపాః, తథా పౌరస్త్యమహాబలాకులితాః, పౌరస్త్యః పూర్వదిగ్భవః ప్రాచ్యః అగ్రతో ఉత్పన్న ఇత్యర్థః. + 'దక్షిణాపశ్చాత్పురస త్త్య'గితి త్యక్ప్రత్యయః, తాదృశో యో మహాబలో వాయుస్తే నాకులితాః ఉద్ధూతాః, ‡ అన్యత్ర రలయో రభేదాత్ పౌలస్త్యస్య రావణస్య మహాబలేన ప్రభూతబాహుపరాక్రమేణ ఆకులితాః విహ్వలీకృతాః, నవమేఘా నూతనజలధరాః, దివ్యాకాశే, భూపా రాజాన ఇవ, జాతా ఇతి శేషః, శ్లేషసంకీర్ణేయ ముపమా, ఆర్యావృత్తమ్. ౫౮

తేనేతి. తేన జీమూతకాలేన హేతునా, కిలేతి సంభావనాయాం, సంభావితేనజీమూతకాలే నే త్యర్థః,ని.'వార్తాసంభావ్యయోః కిలే' త్యమరః, రఘుపతిః శ్రీరామః,అతిమాత్రం నిర్భరం ప్రవృద్ధో వృద్ధిం గతః మన్యుః క్రోధో యస్య తథోక్తస్సన్, ఉద్దీపకత్వా జ్జైత్రయాత్రాప్రతిబంధకత్వాచ్చ క్రుద్ధ స్సన్నిత్యర్థః,ని.'మన్యుర్దైన్యే క్రతౌ క్రుధీ' త్యమరః, శతమన్యుశరాసనే నేంద్రధనుషా, శారతరోఽత్యంతశబలవర్ణః. తారాపథః

† జీవ్యతేఽనే నేతి జీవనమ్ జీవికాసాధనం దేయద్రవ్యం, సంబల మిత్యర్థః, తస్య ధారా అవిచ్ఛేదః ఉపచితా వృద్ధిం ప్రాపితా జీవనధారా యైస్తే ఇతివా, ‡ లశయో ర్లడయో స్తద్వ జ్జవయో ర్వబయో స్తథా, రలయో ర్నణయో శ్చాన్తే సవిసర్గావిసర్గయోః, సబిందుకాబిందుకయో స్స్యా దభేదేన కల్పనం' ఇత్యభియుక్తాః. అంతే చిత్రకావ్యే పాదాంత ఇ త్యర్థః.

1 ఘనతరఘనరవ.

నా [1]కమ్పనిరాడమ్బరకాదమ్బకదమ్బా మమ్బుదకదమ్బకబళితామ్బ
రాం శిలీంధ్రసంబద్ధబన్ధురవసుంధరాం వికచకుటజనిచయకవచితమ
హారణ్యాం ప్రావృషేణ్యాం ప్రక్రియాం ప్రేక్షమాణో లక్ష్మణ మిద
మభాషత. ౫౮

వ. అయం కాలః కాలప్రమథనగళాభై రభినవై

ఆకాశం యస్యాం తాం తథోక్తామ్, ఘనరవై ర్ఘనగర్జితై ర్ముఖరితాః ప్రతిధ్వనితాః హరిన్ముఖాభోగా దిగంతకుహరాణి యస్యాం తాం, తథోక్తాం, కదంబవనపవనాకమ్పేన నీపవనవాయుసంచారేణ నిరాడంబరాణి విహారాడంబరవిధురాణి కాదంబకదంబాని కలహంససమూహా యస్యాం తాం, ని. 'తూలం చ నీపప్రియకకదంబా శ్చ హలిప్రియే' 'కాదంబః కలహంస స్స్యా'దితిచామరః, అమ్బుదకదమ్బేన మేఘబృందేన కబళితం నిగీర్ణ మాచ్ఛాదిత మితి యావత్, అంబర మాకాశం యస్యాం తాం, శిలీంధ్రసంబంధేన కందళీకుసుమసంగత్యా బంధురా మనోహరా వసుంధరా భూః యస్యాం తాం, వసూని ధారయ తీతి వసుంధరా. + సంజ్ఞాయాం భృతౄవృజీ'త్యాదినా ఖచ్ప్రత్యయే ముమాగమః. ని. 'కందళ్యాం చ శిలీంధ్రి స్స్యా'దితి శబ్దార్ణవే, వికచకుటజనిచయై ర్వికసితగిరిమల్లికాకుసుమనికురుంబైః కవచితా న్యాచ్ఛాదితాని మహారణ్యాని యస్యా తామ్,ని.'కుటజో గిరిమల్లికే'తిహలాయుధః,ప్రావృషి భవాం ప్రావృషేణ్యామ్. + 'ప్రావృష ఏణ్య' ఇతి ఏణ్యప్రత్యయః, ప్రక్రియాం పరిపాటీం, ప్రేక్షమాణ స్సన్, లక్ష్మణ, మిదం వక్ష్యమాణ వచన, మభాష తావోచత. ౫౮

అ. తత్ప్రకార మేవ వివృణోతి. అయ మిత్యాదిశ్లోకషట్కేన. అయం వర్తమానః, కాలో వర్షాసమయః, కాలప్రమథనగళాభైః మృత్యుంజయకంఠసచ్ఛాయై, ర్వారిపూరితత్వా దతినీలై రి త్యర్థః. ని. 'కాలో మృత్యౌ మహాకాలే సమయే యమకృష్ణయో' రితి విశ్వః, కుతః అభినవై ర్నూతనై ర్జలధరైః, కరణైః, అహంయూనా మహంకారిణాం, తారుణ్యమదగర్వే ణాజేయం మన్యానా మి త్యర్థః. ని. 'అహంయు స్స్యా దహంకారీ' త్యమరః. +.'అహం శుభ యో ర్యు సితి యుస్ప్ర

---

1 కమ్పన.

రహంయూనాం యూనా మపహరతి ధైర్యం జలధరైః,
స్మరాధారా ధారా[1]పరిచయజడా వాన్తి సహసా
నభస్వన్త స్స్వన్తః కథ మివ వియోగః పరిణమేత్. ౫౯
మహాసమరసూచకః ప్రతిదిశం మనోజన్మనో

త్యయః,యూనాం తరుణానాం, ధైర్యం ధీరత్వం,నిర్వికారచిత్తత్వ మితి యావత్, అపహరతి విలోపయతి, తరుణీప్రవణాంతఃకరణా న్కరో తీత్యర్థః.* 'మనసో నిర్వికారత్వం ధైర్యం సత్స్వపి హేతుష్వి'తి రసికాః, తథా స్మరాధారా మన్మథోద్దీపకా ఇత్యర్థః, ధారాపరిచయజడా వారిసంపర్కశీతలా నభస్వంతః ప్రావృడ్వాతాః. ని.' నభస్వద్వాతపవన పవమాన ప్రభంజనా' ఇత్యమరః, సహసా అకస్మా దతివేగేనే త్యర్థః,+ 'సహసేత్యాకస్మికావిమర్శయో' రితి గణవ్యాఖ్యానే 'స్వరాదిపాఠా దవ్యయ' మితి శాకటాయనః, వాంతి ప్రసరంతి, అతః స్వంతః సుస్వరూపః, అతిదృఢ ఇతి యావత్. ని. 'అన్తోఽస్త్రీ వ్యవసితే మృత్యౌ స్వరూపే నిశ్చయేఽన్తిక' ఇతి వైజయంతీ, అథవా స్వంతః శుభావసానః దేహనాశరహిత ఇతి యావత్,వియోగో విరహఖేదః, కథ మివ కుతో వా, ఇవశబ్దో వాక్యాలఙ్కారే, † పరిణమే త్పరిపాకంగచ్ఛేత్, అతిక్రాన్తో భవేదితి యావత్, స పరిణమే దే వే త్యర్థః, సత్యా ముద్దీపకసామగ్ర్యాం తస్య దుస్తరత్వా దితి భావః, ఛేకానుప్రాసోఽలఙ్కారః. * 'భవే దవ్యవధానేన ద్వయో ర్వ్యంజనయుగ్మయోః,ఆవృత్తి ర్యత్ర స బుధై శ్ఛేకానుప్రాస ఇష్యత' ఇతి లక్షణాత్, శిఖరిణీవృత్తం. ౫౯

మహాసమ రేతి. ప్రతిదిశం దిశిదిశి, మనోజన్మనో మన్మథస్య, జగదేక వీర స్యేతి భావః, మహాసమరసూచకో మహారణజ్ఞాపకః,మయూరగళకాహలీకలకలః మయూరగళాః నీలకంఠకంఠా ఏవ కాహల్యో వాద్యవిశేషా స్తాసాం కలకలః కోలాహలః, కేకారవాడంబర ఇతి యావత్, సముజ్జృంభతేతి విజృమ్భితో భవతి. ని. 'కాహళం భృశశుష్క

† అత్ర కథ మితి హేత్వర్థకో నిపాతః, ని. 'కారణేఽపికథం తర్కే విస్మయే సంపదుద్భవే' ఇత్యభిధానాత్.

1 పరిచిత.

మయూరగళకాహళీకలకల స్సముజ్జృంభతే,
పయోదమలినే దినే పరుషవిప్రయోగవ్యథాం
నరేషు వనితాసు వా దధతి హంత కేకా ఇతి. ౬౦
అమ్భోధరోదరవినిర్గతవారిధారా
సంమర్దమాంసలసమీరసమీర్యమాణైః,
ఆమోదవీచినిచయైః కుటజప్రసూనై

యోః వాద్య భాండవిశేషే తు కాహళిః కాహళః కళ' ఇతి విశ్వః.
ని. 'కోలాహలః కలకల' ఇత్యమరశ్చ, కి మితి సముజ్జృంభత ఇత్యత్ర
ఆహ, పయోదమలినే, దినే, వార్షికవాసరే ష్వి త్యర్థః, పరుషవిప్రి
యోగవ్యథాం దుస్సహవిరహవేదనాం, నరేషు పురుషేషు మధ్యే,
వనితాసు స్త్రీషువా మధ్యే, కేనరాః, కావా వనితాః, దధతి ధార
యంతి, హంతేతి విషాదే, తేషాం తాసాం చ సంహారకాలస్య సంప్రాప్త
త్వా ద్విషాద ఇత్యర్థః, ఇ త్యేవం సముజ్జృంభత ఇతి సంబంధః, కే
మూర్ధ్ని కాయతి కూజతీతి కేకా మయూరవాణీ, యథాహామరసింహః.
ని. 'కేకా వాణీ మయూరస్యే'తి, తాదృశీం వాణీం పదశో విభజ్య నర
వనితావాచకత్వే నోత్ప్రేక్షణా దుత్ప్రేక్షాలఙ్కారః, స చ నరేషు కే
వనితాసు కా ఇతి చ యథాక్రమ మన్వయా ద్యథాసంఖ్యాలఙ్కా
రేణాంగేన సంకీర్యతే, పృథ్వీవృత్తమ్. ౬౦
అంభోధరేతి. అంభోధరోదరేభ్యో జలధరగర్భగహ్వరేభ్యో
వినిర్గతావినిస్సృతాః యా వారిధారా స్తాభి స్సహ సంమర్దే సంగ్రామకర
ణే మాంసలో బలవాన్ వారిధారావిభేదకతయా ప్రవృత్త ఇత్యర్థః,మాం
సం బల మస్యా స్తీతి మాంసల ఇతి విగ్రహః. + సిధ్మాదిత్వా న్మత్వ
ర్థీయో లచ్ప్రత్యయః. 'బలవాన్మాంసలోంసల' ఇతి వృత్తికారః, ని.
'బలవా న్మాంసలోంసల' ఇ త్యమరశ్చ తేన సమీరేణ వాయునా
సమీర్యమాణైః, ఆమోదవీచీనాం గంధపరంపరాణాం నిచయ స్సము
దాయో యేషాం తై, రవిచ్ఛిన్న గంధబంధురై రి త్యర్థః ని. 'ఆమో
దో గంధహర్షయో' రితి విశ్వః, కుటజప్రసూనై ర్గిరిమల్లికాకుసుమైః, ని.
'జయాథ కుటజ శ్శక్రో వత్సకో గిరిమల్లికే' త్యమరః, ఏత త్పరిధ్మృశ్య
మాన మివ స్థిత. మాకాశం నభః,అవకాశవిహీనం నీరంధ్ర, మాసీత్.

రాకాశ మేత దవకాశవిహీన మాసీత్. ౬౧

స ఘనశ్యామలపత్రస్య వ్యోమన్యగ్రోధశాఖినః,
ప్రరోహా ఇవ లక్ష్యంతే వారిధారా ధరాం గతాః. ౬౨

[1](అంభఃపూరసుసంపూర్ణా స్తటస్థతరుపుష్పిణీః,
నదీః పశ్యేహ సౌమిత్రే ప్రవృద్ధా శ్చ దినే దినే.) ౬౩

అత్రాకాశస్యావకాశవిహీనత్వాసంబంధేఽపి తత్సంబన్ధకథనా దతిశయోక్తిభేదః, వసంతతిలకావృత్తమ్. ౬౧

ఘనేతి. ధరాం భువం, గతా ప్రాప్తాః వారిధారాః రోదోంతరాళే దండాయమానతయా ప్రవృత్తా ఉదకధారాః, ఘనా మేఘా ఏవ శ్యామలపత్రాణి నీలపలాశాని యస్య తస్య, అస్యాత్ర ఘనవత్ శ్యామలాని అథవా ఘనాని సాంద్రాణి శ్యామలాని చ పత్రాణి యస్య తత్తథోక్తస్య, వ్యోమ్న ఆకాశస్యైవ, న్యగ్రోధశాఖినో వటవృక్షస్య, ని. 'న్యగ్రోధో బహుపా ద్వట' ఇత్యమరః, ప్రరోహా జటా ఇవ, లక్ష్యంతే దృశ్యంతే, తథా వారిధారాణాం ప్రవృత్తత్వా త్ప్రరోహత్వోత్ప్రేక్షా రూపకానుప్రాణితేతి సంకరః, అత్ర ఇవశబ్ద ఉత్ప్రేక్షాయాం, 'ఇవే తీషదర్థోపమోత్ప్రేక్షావాక్యాలఙ్కారే ష్వి'తి గణవ్యాఖ్యానే. ౬౨

అంభ ఇతి. హే సౌమిత్రే లక్ష్మణ, ఇహ ప్రావృట్కాలే, అంభః పూరేణ పయః ప్రవాహేణ సుష్ఠు సంపూర్ణాః, సుసంపూర్ణాః, తటే తిష్ఠంతీతి తటస్థానాం తీరరుహాణాం కదంబకుటజాదివృక్షాణాం పుష్పాణ్యాసు సంతీతి తటస్థతరుపుష్పిణీః, వాయువశా న్నిపతితపుష్పవ్యాప్తా ఇత్యర్థః, తథా దినేదినే ప్రతిదినం. వీప్సాయాం ద్విర్భావః, ప్రవృద్ధాః ప్రవృద్ధిం గతా, నదీ శ్చ, పశ్య, అత్రాయం ధ్వనిః అంభఃపూరసుసంపూర్ణాః మదనరసాతిరేకవతీ రి త్యర్థః, తటశబ్దే నాత్రనికటం ప్రతీయతే తటస్థా నికటస్థా అనపాయిన ఇతి యావత్ తే తరవః తరువత్ స్థితాః ప్రియా యాసాం తా స్తథోక్తాః అత ఏవ పుష్పిణీ ర్వికాసవతీరితి బహువ్రీహిగర్భితవిశేషణసమాసః అతః ప్రవృద్ధాః కేళిలాభా ద్వృద్ధిం గతాః నదీః స్త్రియః పశ్యేతి. ౬౩

---

1 అస్య పద్యస్య బహుషు కోశే ష్వనుపలంభా త్ప్రక్షిప్త మివ భాతి.

౫. అమ్భోధిపానే సలిలేన సాకమాపీత మౌర్వాగ్నిశిఖాకలాపమ్,
తత్ప్రోదరా వారిధరా వమన్తి విద్యుల్లతోన్మేషమిషేణ నూనమ్.

౬. ఇత్థం ప్రివృత్తేషు ఘనదినేషు దాశరథినా కథమపి నీతేషు తదా
కారకాంతిం గమితమివ శనైశ్శనైర్మేఘమండలం పాండురమభూత్.

అమ్భోధీతి. అంభోధిపానే సముద్రజలపాన సమయే. సలిలేన సాక, మాపీతం నిపీయమాన, మౌర్వాగ్నిశిఖాకలాపం బడబానలజ్వాలాజాలం, కర్మ, ని. 'ఔర్వస్తు బాడబో బడబానల' ఇత్యమరః, వారిధరా మేఘా, స్తప్తోదరా స్సంతప్తకుక్షికుహరా స్సంతః, విద్యుల్లతోన్మేషమిషేణ తటిల్లతాస్ఫురణవ్యాజేన, వమం త్యుద్గిరంతి, బహిర్నిర్గమయం తీ త్యర్థః అత్ర లాలాదినిరసనవాచినా వమనశబ్దే నోపచారాన్నిర్గమనమాత్ర ముచ్యత ఇతి చారుత్వాతిశయః, తదుక్తం దండినా. ని. 'నిష్ఠ్యూతోద్గీర్ణవాంతాదిగౌణవృత్తివ్యపాశ్రయం, అతిసుందర మన్యత్ర గ్రామ్యకక్ష్యాం విగాహత' ఇతి, నూన మిత్యుత్ప్రేక్షాయాం సా చ మిషశబ్దేన విద్యుల్లతోన్మేష మపహ్నుత్యాపత్యత్వప్రతిపాదనా త్సాపహ్నవోత్ప్రే క్షేతి సంకరః. ౬౪

అ. అథ చైత్రయాత్రోపయోగిశరత్కాల స్సంప్రాప్త ఇతి వక్తుంవర్షాపగమం వర్ణయతి. ఇత్థమితి. ఇత్థ ముక్తప్రకారేణ ప్రివృత్తేషు, ఘనదినేషు మేఘాకులితదివసేషు, వార్షికవాసరే ష్వి త్యర్థః, దాశరథినా శ్రీరామేణ, కథ మపి గరీయసా ప్రయత్నే, నాత్యంతప్రియాసే నే త్యర్థః, నీతేషు గమితేషు సత్సు, అత ఏవ, తదాకారకాంతిం తస్య శ్రీరామస్యాకారకాంతిం శరీరశోభాం, విరహజనితపాండురప్రభా మిత్యర్థః, గమితం ప్రాపిత,మి వే త్యుత్ప్రేక్షా,† 'సంసర్గజా దోషగుణా భవంతీ'తి న్యాయాదితి భావః శనైశ్శనై ర్దినక్రమేణ, వీప్సాయాం ద్విర్భావః, మేఘమండలం పాండురం ధవళవర్ణ, మభూత్, ని. 'వళక్షో ధవళో ఽర్జునః, హరిణః పాండురః పాండు' రి త్యమరః. ౬౫

---

† 'తదాకారకాంతివిజితమి వే'తిపాఠే శ్రీరామాకృతి శ్యామలకాంత్యా నిర్జితత్వాత్తద్గుణత్యాగేన శుభ్ర మభూ ది వేత్యుత్ప్రేక్షా.

తస్య [1]చాపవ్యాపారవేళాయాం న సన్నిధాతవ్య మి[2]త్యంతరిక్షా
ద న్తర్హితం కిల పాకశాసనశరాసనమ్. ౬౬

ప. రఘుపతిచాపఘోషసమయో భవి తేతి [3]కిల
వ్యుపరత ముద్భటం ఘనఘటాజనితం స్తనితమ్,
శ్వసితమరుద్భి[4]రస్య విజితః కిల శాన్తి మగా
త్పరిచిత కేతకీకుటజనీపవనః పవనః. ౬౭

తాపోపశాన్తినటనా త్కృతలోకహర్షా

తస్యేతి. తథా తస్య శ్రీరామస్య, చాపవ్యాపారవేళాయాం శరాసనోద్యోగకాలే, న సన్నిధాతవ్యం సన్నిధౌ న స్థాతవ్యం, నప్రిత్యక్షే భవితవ్య మితి యావత్, మహద్వ్యాపారకాలే స్వవ్యాపార స్యాయుక్తత్వా దితి భావః, ఇతి కిల, ఇతిమత్వేత్యర్థః, కిలే త్యలీకే వస్తుతస్తు న తథేతి భావః ఏవ ముత్తరత్రాపి వ్యాఖ్యేయం, అత ఏ వోత్ప్రేక్షా అంతరిక్షా దాకాశా త్తత్సకాశాత్, పాకశాసనశరాసన మింద్రస్య ధనుః, అన్తర్హిత ముపగతం, అదృశ్యతాం గత మిత్యర్థః. ౬౬

రఘుపతీతి. రఘుపతిచాపఘోషస్య శ్రీరామధనుష్టంకారస్య సమయః కాలః, భవితా భవిష్యతి, ప్రత్యాసన్న ఇ త్యర్థః, + భువో లుట్, ఇతికిల ఏవం మత్వేత్యుత్ప్రేక్షా, ఉద్భట ముజ్జృంభితం, ఘనఘటాజనితం మేఘబృందసముద్భూతం, స్తనితం గర్జితం, వ్యుపరతం వినివృత్తం,ప్రిశాంత మభూ దిత్యర్థః,తథాస్యవిరహిణః శ్రీరామస్య,శ్వసితమరుద్భి ర్నిశ్వాసమారుతైః, అవిచ్ఛిన్నతయా ప్రివర్తమానై రితి శేషః, విజితః కిల, నిర్జిత ఇ వేత్యుత్ప్రేక్షా, పరిచితాని పరిశీలితాని కేతకీకుటజనీపవనాని కేతకీనాం కుటజానాం గిరిమల్లికానాం నీపానాం కదంబానాం చ వనాని యేన స, తథోక్తః, పవనో వాయు శ్చ, శాంతి మగా దుపరతో ఽభూత్, వృత్త మున్నేయమ్. ౬౭

తాపేతి. వర్షాః ప్రావృడేవ నటీ నర్తకీ. ని. 'స్త్రియాం ప్రావృట్ స్త్రియాం భూమ్ని వర్షా' ఇ త్యమరః, తాపోపశాంతి స్సంతాపోపశమన మేవ నటనం నాట్యం తస్మా ద్ధేతోః, ని. 'తాండవం నటనం

1 చాపస్య. 2 అన్తరిక్షాన్తరాత్. 3 భియా. 4 అత్ర.

వర్షానటీ గగనరంగతలాత్ప్రయాతా,
అమ్భోదవాద్య మచిరేణ శశామ సర్వం
నిర్వాపితా శ్చ సహ సైవ తటిత్ప్రదీపాః. ౬౮

౯. క్రమేణ వాహినీజాతం సకలం భావినీం వానరవాహినీపూర్తి
మసహమాన మివ తనిమాన మభజత. ౬౯

(¹తథా)దుర్దినాపాయే లఙ్కా యామపిరాజహంసవిశ్వఙ్కసఞ్చారో

నాట్య’మి త్యమరః, కృతః ఉత్పాదితః లోకానాం జనానాం ప్రేక్షకా ణాం చ హర్ష ఆనందో యయా సా, తథోక్తా సతీ, రజ్యం తేఽస్మిన్న టా ఇతి రంగో నాట్యస్థానమ్. ని.‘రంగా తు స్థానరాగాచే’తి వైజయంతీ, తస్య తలం ప్రదేశః గగన మేవ రంగతలం తస్మా, త్ప్రయాతా అపగ తాఽభూ దితి శేషః, తథా సర్వ మశేష, మంభోద ఏవ వాద్యం వీ ణావేణుమృదంగాదీని సర్వాణ్య ప్యంభోదవాద్యానీ త్యర్థః, అచిరేణ సహసా, శశామ శాంతింజగామ, తథా తటితః విద్యుత ఏవ ప్రదీపా దీపజ్వాలాశ్చ, సహసా క్షిప్ర మేవ, నిర్వాపితాః, ప్రశమితా ఇ త్యర్థః, ఏవం సమస్తవస్తువర్తిసావయవరూపకమ్, వస్తుత స్తు రూపకోపమయో స్సాధకబాధకప్రమాణాభావా త్సందేహాలఙ్కారః, వసంతతిలకావృ త్తమ్. ౬౮

క్రమేణేతి. సకల మశేషం,వాహినీజాతం నదీవ్యూహః, కర్తృ. ని. ‘జాతం జనిసమూహయో’ రి త్యభిధానాత్, సర్వా అపి నద్య ఇత్యర్థః, భావినీం భవిష్యంతీమ్, + ‘భవిష్యతిగమ్యాదయ’ఇతి భవిష్యదర్థే ణి నిః, వానరవాహినీపూర్తిం కపిసేనానదీపూరణం, అసహమాన మమృ ష్యమాణమి, వేత్యుత్ప్రేక్షా, వాహినీజాతస్య వాహిన్యన్తరపూర్త్యస హనం యుక్త మే వేతి భావః, క్రమేణ దినక్రమేణ, తనిమానం తనుత్వ, మభజత, ని. ‘సేనానద్యో శ్చ వాహినీ’ తి వైజయంతీ. ౬౯

తథేతి. తథా దుర్దినానాం మేఘచ్ఛన్నదివసానాం రావణవధావధిక దుష్టదివసానాం చ అపాయే అపగమే సతి, ఏకత్ర శరదాగమవశా దన్య త్రశ్రీరామవిక్రాంతివశా చ్చేతి భావః. ని. ‘మేఘచ్ఛన్నేఽహ్ని దుర్దిన’

1 ఏతన్నాస్తి క్వచిత్.

[1]భవిష్యతీతి మత్వా కిల భూమ్యామపి సమజని రాజహంసనిశ్శఙ్కసఞ్చారః. ౨౦

ఏవం ప్రోషితాయామపి ప్రోషితజనశేముషీముషి ప్రావృషి.

ప. కాముక్తపృషత్కభిన్నహృదయచ్ఛిద్రప్రణాలీగళ

న్నేత్రాస్రసారలఘూ [2]ప్రతిశ్రవభరం నిర్వోఢుమప్యక్షమే,

మిత్యమరః, లఙ్కాయాం రావణపుర్యామపి, సాతఙ్కసంచారయో ర్యాయామపీతి భావః, రాజహంసయో శ్చన్ద్రసూర్యయో స్తథా రాజహంసానాం శ్రీరామాదిరాజశ్రేష్ఠానాం కలహంసానాం చేతి గమ్యతే నిశ్శంకసంచారః నిర్భయప్రవృత్తిః, నిరాతంకవిహారశ్చ, ని. 'రాజా ప్రభౌ నృపే చన్ద్రే యక్షే క్షత్రియశక్రయోః' 'భాను ర్హంస స్సహస్రాంశు'రితి విశ్వప్రకాశామరౌ, ని.'రాజహంసో నృపశ్రేష్ఠే కాదంబకలహంసయో'రి త్యన్యత్ర విశ్వః, భవిష్యతీతిమత్వాకి లేత్యుత్ప్రేక్షా; భూమ్యామపి రాజహంసనిశ్శంకసంచారః కలహంసనిరాతంకవిహారః, రాజశ్రేష్ఠనిరాఘాటజైత్రయాత్రా చ, సమజని సంజాతః, + జనేః కర్తరి లుఙ్. 'దీపజనే' త్యాదినా చ్లే శ్చిణాదేశః. ౨౦

ఏవమితి. ఏవ ముక్తప్రకారేణ, ప్రోషితజనానాం ప్రవసితనరాణాం విరహిణామితి యావత్ శేముషీం ప్రజ్ఞాం ధైర్యం ముష్ణాతి విలోపయతీతి ప్రోషితజనశేముషీముషి. + 'ముష స్తేయ'క్విప్. ని.'బుద్ధి ర్మనీషా ధిషణా ధీః ప్రజ్ఞా శేముషీ మతి'రి త్యమరః, ప్రావృషి వర్షర్తౌ, ప్రోషితాయా మపగతాయాం సత్యామపి. ౨౧

అ. తతః కిం తత్రాహ. కామేతి. కాముక్తా మన్మథప్రయుక్తా యే పృషత్కా బాణాః. ని. 'పృషత్కబాణవిశిఖా అజిహ్మగఖగాశుగా'ఇ త్యమరః, తై ర్భిన్నం విదారితం య ద్ధృదయం చిత్తం వక్షశ్చ ని. 'హృదయం జీవితే చిత్తే వక్ష స్యాజీవ భావయో'రితి శబ్దార్ణవః, తస్య ఛిద్రం రంధ్ర మేవ ప్రణాలీ జలనిర్గమనమార్గః. ని. 'ద్వయోః ప్రణాలీ పయసః పదవ్యా'మి త్యమరః, తయా గళ న్నిర్గచ్ఛ న్నైత్రసారస్సఖ్యస్థిరాంశో యస్య స తథోక్తః. అత ఏవ లఘూనిస్సారేత్యుద్రేచ

---

1 సంభవిష్యతి. 2 ప్రతిశ్రుతగిరమ్.

సుగ్రీవే చిర [1]సంశ్రితాం శమయితుం రాగాన్ధతాం తాదృశీం
కిష్కింధాం ద్రుత మాప కోపకలుషో రామాజ్ఞయా లక్ష్మణః. ౭౨

([2]తావకం భ్రాతరం వా త్వం మామకం వానుగచ్ఛసి,
కింవా వానర మే తూర్ణం దీయతా ముత్తరం వచః.)

గ. [3]తత స్సౌమిత్రి రతీవ రుష్టః ప్రవిష్ట ఇ త్యంగదేన విజ్ఞాపితోఽప్యనంగసంగరసంగతపరిశ్రమా దజాతజాగర స్సుగ్రీవ స్తద్దర్శన [4]త్రాససంచలితసకలప్లవగబలకిలకిలాయితేన ప్రబుద్ధ స్సచివయోః ప్లక్ష

అవిచ్ఛిన్నకామకేళిపరతంత్రతయా విస్మృతసఖ్యసంబంధ, ఇత్యర్థః, మైత్రీ వ్యాఖ్యాతా, ని. 'సారో బలే స్థిరాంశే చే'త్యమరః, అత శ్చ ప్రతిశ్రవః సీతాన్వేషణాంగీకారః స ఏవ భర స్త మపి, కిము తా న్యదితి భావః. ని. 'అంగీకారాభ్యుపగమప్రతిశ్రవసమాధయ' ఇత్యమరః, నిర్వోఢుం సమర్థయితు, మక్షమే అశక్తే, సుగ్రీవే చిరసంస్థితాం చిరకాలమారభ్య వర్తమానాం, తాదృశీ మనిర్వాచ్యాం. రాగేణ స్త్రీసంభోగాసక్త్యా యా అంధతా అవివేకితా తాం, శమయితుం నిర్వాపయితుం, స్త్రీలంపటతాం నివర్త్య ప్రస్తుతకార్యే ప్రవర్తయితు మి త్యర్థః, కోపకలుషః రోషాక్రాంతివిక్షిప్తహృదయః, లక్ష్మణః, రామాజ్ఞయా, కిష్కింధాం, ద్రుత, మాప ప్రాప, శార్దూలవిక్రీడితంవృత్తమ్. † ౭౨

తత ఇతి. తతః తదనంతరం, సౌమిత్రి ర్లక్ష్మణః, అతీవ, రుష్టోఽత్యంతరోషావిష్ట స్సన్, ప్రవిష్టః కిష్కింధాం ప్రత్యాగత, ఇత్యంగదేన, విజ్ఞాపితోఽపి, అనంగసంగరసంగతపరిశ్రమా ద్రతిరమణరణసంప్రాప్తఖేదాద్ధేతోః, 'శ్రమః ఖేదోఽధ్వరత్యాదే' రితి లక్షణం, అజాతజాగరోఽనుత్పన్నప్రబోధః, సుగ్రీవః, తస్య రోషావేశవతో లక్ష్మణస్య దర్శనా ద్యస్త్రాసః సాధ్వసం తేన సంచలితానాం సంభ్రాంతానాం సకలానాం సమస్తానాం ప్లవగబలానాం వానరసేనానాం కిలకిలాయితేన కిలకిలధ్వన్యాచరణేన హేతునా, కిలకిలేత్యనుకరణశబ్దః, ప్రబుద్ధో బోధం ప్రాప్త స్సన్, ప్లక్షః ప్రభాసశ్చేతి నామనీ యయో స్తయో స్సచివ

† ప్రతిశ్రుతగిరమితిపాఠే 'ఆర్యార్యాన్వేషణే'త్యాదిగిర మి త్యర్థః.

1 సంస్థితామ్. 2 ఏతత్పద్యం ప్రక్షిప్తమితి మన్యతే. 3 తత్ర. 4 జాతత్రాస.

ప్రభావసామ్నః ప్రభావేన ప్రకృతిం ప్రపేదే. ౨౩

తత స్తస్మిన్ సుగ్రీవే రాఘవరోషస్య కారణం నిరూపయతి సతి ([1]సద్యఏవ) ముఖరిత[2]దిఙ్ముఖోఽభూ [3]ల్లక్ష్మణస్య జ్యాఘోషః. ౨౪

ప. తత్రాసనం ద్రుత మపాస్య పతిః కపీనాం
త్రాస నమ్రవదనో ఘనచాపఘోషాత్,
సంతోష[4]మోక్ష మివ భూరి భజన్ భుజంగ

యో ర్మంత్రిణోః ప్రభావేన ఉద్వేగనివర్తకవచనసామర్థ్యేన ప్రకృతిం పూర్వావస్థాం ప్రపేదే ప్రాప, తథా చ శ్రీరామాయణమ్. ప. 'సోఽయం రోషపరీతాక్షో ద్వారి తిష్ఠతి వీర్యవాన్, వానరా న్వానరపతే చక్షుషా ప్రదహ న్నివ, తస్యమూర్ధ్నా ప్రణమ్య త్వం సపుత్ర స్సహ బంధుభిః, గచ్ఛ శీఘ్రం మహాభాగ రోషో హ్యస్య నివర్త్యతా' మితి.

తత ఇతి. తతః, తస్మిన్ తథా ప్రకృతి మాపన్నే, సుగ్రీవే, రాఘవస్య ప్రాణప్రియసఖ స్యాపి లక్ష్మణస్య, శ్రీరామస్య వా, రోష స్తస్య కారణం, నిరూపయతి, * 'న మే దుర్వ్యాహృతం కించి న్నాపి మే దురనుష్ఠితమ్, లక్ష్మణో రాఘవభ్రాతా క్రుద్ధః కి మితి చింతయే' ఇత్యాదిశ్రీరామాయణోక్తరీత్యా పర్యాలోచయతి సతీ త్యర్థః, ముఖరితహరిన్ముఖః ప్రతినాదితదిగంతరాళో, లక్ష్మణస్య జ్యాఘోషో గుణధ్వని, రభూత్, నిజాగమనజ్ఞాపనార్థం లక్ష్మణో ధనుష్టంకారం చకారే త్యర్థః. ౨౪

తత్రేతి. తత్ర తస్మిన్ సమయే, కపీనాం పతి స్సుగ్రీవః, ద్రుతం శీఘ్రం, మాసనం సింహాసనం, అపాస్యత్యక్త్వా, ఆసనా దుత్థాయే త్యర్థః, ఘనచాపఘోషా న్మహాకార్ముకధ్వనేః, నమ్రవదనః అవనతాననస్సన్, త్రాసబిభాయ కథ మివ సంతాపనాశపిశునాత్ గ్రీష్మాదిజనితసంజ్వరోపశాంతిసూచకా, దితి విశేషణం చాపఘోషేఽపి యోజ్యం, తరుణాభ్రఘోషా న్నూతనమేఘగర్జితాత్, భూరి భూయిష్ఠం యథాతథా, సంతోషమోక్ష మానందవిఘాతం, భజన్ ప్రాప్నువ, న్నితి విశేషణమ్ సుగ్రీవేఽపియోజ్యం, భుజంగ స్సర్ప ఇవ. ని. 'సర్పః

1 ఏతన్నాస్తి క్వచిత్. 2 హరిన్ముఖః. 3 లక్ష్మణవ్యాఘోషః. 4 పోషమ్.

[1]స్సంతాపనాశపిశునా త్తరుణాభిఘోషాత్. ౭౫

గ. [2]తతః ప్రతిశ్రుతకార్యప్రోత్సాహనాయ [3]కుపితేన భ్రాత్రా [4]ప్రేషిత ఇతి మారుతినా ధార్యమాణధైర్య స్సుగ్రీవ స్సౌమిత్రిం సాన్త్వయితుం తారాం ప్రేషితవాన్. ౭౬

ప. ద్రాగ్వారుణీభజననిహ్నుతరాజతేజో

పృదాకు ర్భుజగో భుజంగ' ఇత్యమరః, అత్ర తరుణాభిఘోషస్య నీలకంఠోల్లాసకత్వాత్ తేషాం చ 'నీలకంఠో భుజంగభు' గిత్యభిధానాత్ భుజంగభుక్త్వాచ్చ భుజంగత్రాసహేతుత్వ మవగంతవ్యం ఉపమాలఙ్కారః, వసంతతిలకావృత్తమ్. ౭౫

తత్రేతి. తత్ర విత్రాసనసమయే, ప్రతిశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాతం యత్కార్యం సీతాన్వేషణరూపకృత్యం తస్య. ని. 'అంగీకృత మాశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాత' మిత్యమరః, ప్రోత్సాహనాయ ప్రవర్తనార్థం, కుపితేన విలంబా ద్రుష్టేన భ్రాత్రా రామేణ, ఏషః లక్ష్మణః ప్రేషితః ప్రహితః, ఇత్యుక్త్వేతి శేషః, మారుతినా హనూమతా, ధార్యమాణం ధారణవిషయీక్రియమాణం ధైర్యం యస్య స, తథోక్తః, మారుతివచనా త్పునర్లబ్ధధైర్య స్స న్నిత్యర్థః, సుగ్రీవ, సౌమిత్రిం, సాంత్వయితుం సామవచనై రుపలాలయితుమ్, ని. 'సామ సాంత్వ ముభే సమే' ఇత్యమరః, తారాం నిజవధూం, ప్రేషితవాన్, ప్రథమం స్వస్యైవ దర్శనే పునః కోపోద్బోధో భవిష్యతి స్త్రీదర్శనే తు నైవ మితి మత్వా తాం ప్రహితవానిత్యర్థః, తథా చ శ్రీరామాయణమ్. * 'త్వద్దర్శనవిముక్తాత్మా న స్మ కోపం కరిష్యతి, న హి స్త్రీషు మహాత్మానః క్వచిత్కుర్వంతి దారుణ' మిత్యాది. ౭౬

ద్రాగితి. ద్రాక్ అంజసా వారుణీభజనేన సురాసేవనేన నిహ్నుత మాచ్ఛాదితం రాజ్ఞః ప్రభో స్సుగ్రీవస్య తేజః ప్రతాపో యస్మిన్ తత్తథోక్తం, అన్యత్ర వారుణీభజనేన ప్రతీచీసంగత్యా నిహ్నుత మంతర్హితం రాజతేజ శ్చంద్రప్రకాశో యస్మిన్ తత్, ని. 'సురాప్రత్యక్చ వారుణీ'త్యమరః 'రాజా ప్రభౌ నృపే చంద్ర' ఇతి విశ్వప్రకాశః, నిషాక్రం

---

1 సంతోష. 2 తతః. 3 ప్రణయకుపితేన. 4 ప్రేషిత ఏషఇతి.

నిష్క్రాంత తార ముపశా న్తతమోవికారమ్,
పూర్వాశయా విశతి సత్పథభాజి మిత్రే
సత్యం నిశాంతసమ మస్య నిశా న్త మాసీత్. ౭౭

౮. సా తు రామా రామానుజ మాసాద్య [1]చైవ మహోచత. ౭౮

౯. ప్రాచీనం వ్యసనం సురేంద్రతనయా జ్జాతం వనే భ్రామ్యత

తా నిర్గతా తారా సుగ్రీవపత్నీ యస్మా త్త త్తథోక్తం, అన్య త్రాప గతనక్షత్రం, ఉపశాంతో నివృ త్త స్తమోవికారో మోహవిక్రియా అన్య త్రాంధకారవ్యాప్తి ర్యస్మిన్ త త్తథోక్తమ్, అస్య సుగ్రీవస్య నిశాంతం గృహం, క ర్తృ. ని. 'నిశాంతం భవనోషసో'రితి విశ్వః, సత్పథభాజి సన్మార్గవ ర్తిని, ఆకాశమార్గసంచారిణి చ, మిత్రే సుహృది లక్ష్మణే, అర్కే చ, ని. 'మిత్రం సుహృది మిత్రోఽర్క'ఇతి విశ్వః, పూర్వాశయా పూర్వప్రతిజ్ఞాతార్థకాంక్షయా హేతునా, పూర్వదిశా చ, విశతి ప్రవిశతి సతి, సత్యం యథార్థమతఏ వోత్ప్రేక్షా నిశాయా రజన్యా అంతోఽవసానం త త్సమం తత్తుల్యం, ప్రభాతకల్ప మి త్యర్థః, ఆసీత్, శ్లిష్టవిశేషణేయ ముపమా. ౭౭

సేతి. సా తు సైవ, రామా సుందరీ, ని. 'సుందరీ రమణీ రామే'త్యమరః, 'యత్రాకృతి స్తత్ర గుణా'ఇతి న్యాయా న్నిజగుణసంపదా లక్ష్మణప్రసాదనపాటవాతిశయద్యోతనార్థం రా మేత్యు క్త మిత్యవగంతవ్యం, రామానుజం లక్ష్మణం, రామవ ద్గుణగ్రాహిత్వప్రకటనార్థ మిత్థం నిర్దేశః, ఆసాద్య ప్రాప్య, ఏవం వక్ష్యమాణరీత్యా, అహోచత ఉ క్తవతీచ.

౮. తత్ప్రకార మేవాహ. ప్రాచీనమితి. సురేంద్రతనయా ద్వాలినః, జాత ముత్పన్నం, అతఏవ వనే అరణ్యే, భ్రామ్యత స్సంచరతః, +'వాభ్రాశే'త్యాదినా శ్యన్ప్రత్యయః, సుగ్రీవస్య ప్రాచీనం పురాతనం, వ్యసనం విపత్, ని. 'వ్యసనం విపది భ్రంశే దోషే కామజకోపజ' ఇత్యమరః, ఖరరిపోః ఖరాసురాంతకస్య శ్రీరామస్య, సంబంధినా, సాలచ్ఛిదా స ప్తసాలవిదారిణా, బాణేన, నిరాకృతం నిర స్తమ్, వాలిసం నిహత్య త ద్వ్యసనం నిరాకృత' మి త్యర్థః, అ ద్యేదానీం తు,

1 చైన మహోచత్.

స్సుగ్రీవస్య నిరాకృతం ఖరరిపో ర్బాణేన సాలచ్ఛిదా,
అ ద్యాన్య ద్వ్యసనం తు పఞ్చవిశిఖా దాసీ దుపేంద్రాత్మజా
త్సౌమిత్రే తదపి ప్రశాన్త మభవ జ్జ్యాఘోషమాత్రేణ తే. ౭౯

గ. తదనన్తరం తారా [1]సాంత్వవచనప్రశాన్తకోపేన సౌమిత్రిణా సాకం తపనతనయ స్సవినయ మాశ్రిత్య దాశరథిం ప్రాంజలి ర్వ్యజిజ్ఞపత్. ౮౦

గ. దేవ కపిబల [2]మఖిలకులాచలనిలయ మనిలతనయే నాహూతం.

ఇంద్ర ముపగతః ఉపేంద్ర ఇంద్రానుజో విష్ణుః తస్య తనయాత్, ప్రద్యుమ్నరూపే ణావతీర్ణత్వాదితి భావః, పంచ అరవిందాదయో విశిఖా బాణా యస్య తస్మా న్మన్మథాత్, మహావీరా దితి భావః, అన్య త్పూర్వవిలక్షణం వ్యసనం, స్త్రీవ్యసనమిత్యర్థః, ఆసీత్, హే సౌమిత్రే తద్వ్యసన మపి, తే తవ, జ్యాఘోషమాత్రేణ గుణధ్వనిమాత్రేణ, ప్రశాంతం నివృత్త, మభవత్, ఇంద్రపుత్రకృతవ్యసనం త్వద్భ్రాత్రా నిరస్తం ఇంద్రానుజపుత్రకృతవ్యసనం తు త్వయా నిరస్త మితి క్రమోఽయం యుక్త ఇతి భావః, భవదీయచాపఘోష శ్రవణోత్తరక్షణ ఏవ నివృత్తకామతంత్ర స్సుగ్రీవో యుష్మత్కార్యనిర్వాహపరతన్త్రితయా వర్తతే అత స్త్వయా మహారాజపుత్రేణ న కోపితవ్య మితి ఫలితార్థః. అత్ర శ్రీరామస్య శరేణ వ్యసననిరాసకత్వ మస్య తు చాపఘోషమాత్రేణై వేతి వ్యతిరేకో వ్యజ్యతే, శార్దూల విక్రీడితం వృత్తమ్. ౭౯

తదనంతర మితి. తదనంతరం, తారాయా స్సాంత్వవచనేన ఉక్తరూపసామవాక్యేన హేతునా ప్రశాంతకోపేన నివృత్తరోషేణ, సౌమిత్రిణా సాకం లక్ష్మణేనసహ, తపనతనయ స్సుగ్రీవః, సవినయం భయభక్తిప్రయుక్తవినయసహితం యథా తథా, దాశరథిం శ్రీరామం, ఆశ్రి త్యాధిగమ్య, ప్రాంజలిః కృతాంజలి స్సన్, వ్యజిజ్ఞపత్ విజ్ఞాపయామాస. ౮౦

దేవేతి. హే దేవ స్వామిన్ శ్రీరామ, అఖిలకులాచలనిలయం మహేంద్రాద్యశేషకులపర్వతనికేతనం, కపిబల, మనిలసుతేన హనూ

1 సాంత్వేన. 2 అఖిలమఖిల.

పురుహూత ఇవ పులోమజాప[1]హారిణ మనుహ్లాదం రావణం రణే [2]నిహా
నిష్య సీతి. ౮౧
తతః.—ప. కకుభి కులిశపాణే ర్మైథిలీం తాం విచేతుం
వినత మథ దిశాయాం మారుతిం ప్రేతభర్తుః,
వరుణదిశి సుషేణం యక్షరాజాఞ్చితాయాం
హరితి శతవలిం చ ప్రాహిణో ద్వానరేంద్రః. ౮౨

మతా, ఆహూతం, అతః పులోమజాం శచీం అపహరతీతి పులోమజా
పహారిణమ్, ని. 'పులోమజాశచీంద్రాణీ'త్యమరః, అనుహ్లాదం నామ దా
నవం, పురుహూత ఇంద్రఇవేత్యుపమా, రావణం సీతాపహారిణమితి
శేషః, రణే, నిహానిష్యసి వినాశయిష్య, సీతివ్యజిజ్ఞప దితి సంబన్ధః, మ
హేంద్రే ణేప్సితాం పౌలోమీం తత్పితుః పులోమనామ్నో ఽనుమ
త్యా అనుహ్లాదో జహార ఇంద్ర స్త్వనుమంతారం పులోమాన మపహ
త్యార మనుహ్లాదంచ నిహత్య తత స్తాం ప్రత్యానీతవా నితి పౌరాణికీ కథా
ఽత్రానుసంధేయా. తత స్తదనంతరమ్. ౮౧

కకుభీతి. వానరేంద్ర స్సుగ్రీవః, తా మపహృతాం, మైథిలీం
సీతాం, విచేతు మన్వేష్టుం, కులిశపాణే రింద్రస్య, కకుభి కేనసూర్యేణ
స్కుభ్నాతి ద్యోతయతీతి కకుప్ తస్యాం, ప్రాచ్యా మి త్యర్థః, వినతం
వినతాఖ్యం, వానరసేనాధిపతిం, అ థేతి వాక్యారమ్భే, అన న్తరం వా,
ప్రేతభర్తు ర్యమస్య దిశాయాం, దక్షిణస్యాం దిశీ త్యర్థః, + 'ఆపం చై
వహాలంతానాం యథా వాచా నిశా దిశే'తి వచనాట్టాప్, మారుతిం
హనూమ న్తంచ, అత్ర యువరాజ స్యాంగదస్య ప్రాధాన్యేఽపి కార్య
సాధకత్వాత్ మారుతిగ్రహణ మితి మ న్తవ్యమ్, తథా వరుణస్యదిశి
ప్రతీచ్యాంసుషేణం స్వస్యశ్వశురం, తథాచ శ్రీరామాయణమ్. * 'అథ
ప్రస్థాప్య చ హరీ౯ సుగ్రీవో దక్షిణాం దిశం, అబ్రవీ న్మేఘసంకాశం
సుషేణం నామ వానరమ్, తారాయాః పితరం రాజా శ్వశురం భీమ
విక్రమ' మితి, తథా యక్షరాజాంచితాయాం కుబేరాధిష్ఠితాయాం,
హరితి. ఉత్తరస్యాం ది శీత్యర్థః, శతవలిం శతవలినామానం, వానర
నాయకంచ, ప్రాహిణో త్ప్రేషయామాస, మాలినీవృత్తమ్. ౮౨

1 హారిణం వాలాభిధానం. 2 నిహానిష్యతీతిపాఠే భవానిత్యధ్యాహ ర్తవ్యమ్.

గ. తదను దినేషు కేషుచి ద్గతేషు మాసాతిపాతనాసహో నియత
ముదగ్రదండ స్సుగ్రీవ ఇతి సత్వర [1]మితరదిగన్తరప్రేషితేషు చ ప్లవంగ
బలేషు ప్రతినివృత్తేషు పితృపతిహరితి ప్రేషితా మారుతిజాంబవదంగద
నలసీలప్రభృతయోఽప్యలబ్ధసీతోపలబ్ధయ స్తనయవినాశకుపిత [2]కండు
శాపనిశ్శేషితచరాచర [3]మపరిచితచారప్రాన్తరం కాన్తారం క్రాన్త్వా
కస్మింశ్చి త్కాన్తారే అసుర మేకం నిరీక్ష్య రక్షఃపతి రితి బుద్ధ్వా యుద్ధ

తదన్వితి. తదను వానరప్రేషణానన్తరం, కేషుచి, ద్దినేషు, గతే
ష్వతిక్రాంతేషు సత్సు, మాసాతిపాతనస్య మాసాతిక్రమణస్యాసహో
ఽసహిష్ణుః, ప్రేషణసమయే శ్రీరామాయణశ్లోకః. * 'ఊర్ధ్వం మాసా
న్న వస్తవ్యం వస న్వధ్యో భవే న్మమే' త్యేకమాసమాత్ర స్యావధేః
కృతత్వాదితి భావః, + సహతేః పచాద్యచ్, కుతః నియతం నిశ్చితం,
ఉదగ్రదండశ్చండశాసనః, ని. 'దండోఽస్త్రీ శాసనే రాజ్ఞా'మితి వైజ
యంతీ, సుగ్రీవ ఇతి, మత్వా, ఇతరదిగన్తరప్రేషితేషు దక్షిణదిగ్వ్యతి
రిక్తదిక్త్రియప్రహితేషు, ప్లవంగబలేషు వినతప్రముఖవానరసైన్యేషు,
సత్వరం తూర్ణం, ప్రతినివృత్తేషు అనధిగతసీతావృత్తాన్తతయా ప్రత్యాగ
తేషు సత్సు, పితృపతిహరితి దక్షిణస్యాం దిశి, ప్రేషితాః మారుతిజాంబ
వదంగదనలనీలాః ప్రభృతి ర్యేషాం తే తథోక్తాః, ప్రభృతిగ్రహణాద్గజగ
వాక్షగవయాదయోఽపి గృహ్యంతే తేఽపి వానరోత్తమాః, అలబ్ధసీతో
పలబ్ధయః అప్రాప్తమైథిలీలాభాస్సన్తః, తనయవినాశేన నిజపుత్రనిధనేన
కుపితస్య క్రుద్ధస్య కండునామ్నో మహర్షేః శాపేన నిశ్శేషితా విధ్వంసి
తాశ్చరాచరా జంగమస్థావరాః మృగపక్షివృక్షగుల్మాదయో యస్మిం
స్త త్తథోక్తమ్. తథా చ శ్రీరామాయణమ్.*'కండుర్నామ మహాభాగ
స్సత్యవాదీ తపోధనః, మహర్షిః పరమామర్షీ నియమై ర్దుష్ప్రధర్షణః,
తస్య తస్మి న్వనే పుత్రో బాలకో దశవార్షికః ప్రణష్టో జీవితాంతాయ
క్రుద్ధ స్తత్ర మహామునిః తేన ధర్మాత్మనా శప్తం కృత్స్నం తత్ర మహ
ద్వనమ్ అశరణ్యం దురాధర్షం మృగపక్షివివర్జిత' మితి పరిచితచారంప్ర
వృత్తప్రాణిసంచారం తచ్చ తత్ ప్రాంతరం నికటప్రదేశ శ్చత న్నవిద్యతే

---

1 ఇతరేషు. 2 కణ్వ. 3 అపరచితచార ప్రాన్తారమ్.

సన్నద్ధా బభూవుః. ౧౩

ప. నిశిచరపతి రి[1]త్యవేత్య రోషా
దశనినిపాతనిభేన తాడనేన,
అసురహితమముం ప్రహృత్య దైత్యం
సురహితమేవ చకార వాలి[2]సూనుః. ౧౪

గ. తత స్తారేయవచనా త్తత ఇతో విచిత్య నికటగిరిసానుశయా స్సానుశయా స్సలిలాశయా జలచరపతంగపతనోత్పతనానుమీయమాన

యస్మిం స్తథోక్త మత్యన్తదుర్గమ మిత్యర్థః. ని. 'ప్రాంతరం దూరశూన్యో ధ్వే'త్యమరః. తత్కాంతారం విపినం, క్రాంత్వా తిక్రమ్య, కస్మింశ్చిత్కాంతారే కుత్రచిదరణ్యే, ఏక మసురం, నిరీక్ష్య, రక్షఃపతీ రావణఇతి బుద్ధ్వా జ్ఞాత్వా, యుద్ధసన్నద్ధా స్ససురసన్నాహవన్తో బభూవుః. ౧౩

నిశిచరేతి. వాలిసూను రంగదః, నిశిచరపతీ రావణఇ, త్యవేత్య జ్ఞాత్వా, తమితి శేషః, రోషాత్ సీతాపహరణరూపాకృత్యకరణజనితకోపా ద్ధేతోః, అశనినిపాతనిభేన దమ్భోళిప్రహారసదృశేన తాడనేన ముష్టిఘాతేన, అసురేభ్యోహితం అసురహితమ్, + 'చతుర్థీతదర్థే'త్యాదినా సమాసః, సురాణా మహితం చాముం దైత్యం, ప్రహృత్య నిగృహ్య, సురహిత మేవ, చకా, రేతి విరోధః, స చ అసురహిత మచేతనం ప్రహృత్యసురాణాం హితం సుఖం చకా రేతి పరిహారా చ్ఛ్లేషానుప్రాణితో విరోధాభాసోఽలఙ్కారః. * 'ఆభాసత్వే విరోధస్య విరోధాభాస ఇష్యత' ఇతి లక్షణాత్, పుష్పితాగ్రావృత్తమ్. ౧౪

తతఇతి. తత స్తదనన్తరం, తారాయా అపత్యం తారేయః అంగదః. + స్త్రీభ్యో ఢక్ తస్య వచనా న్నియోగవాక్యా ద్ధేతోః, తత ఇత స్తత్రతత్రవిచిత్యాన్విష్య,నికటగిరిసానుషు సమీపస్థగిరిప్రస్థేషు శేరతఇతి తథోక్తాః, గహనసంచారజనితశ్రమాతిరేకా త్తత్రతత్ర సంవిశంత ఇత్యర్థః + 'అధికరణే శేతే' రిత్యచ్ప్రత్యయః, అతఏవ సానుశయా స్ససంతాపాః, ని. 'భవే దనుశయో ద్వేషే పశ్చాత్తాపానుబంధయో' రితివిశ్వః, వానరాః, సలిలేష్వాశయా వాంఛయా,పిపాసయే త్యర్థః, జలచరపతంగానాం హంసకారండవాదిజలవర్తిపక్షివిశేషాణాం పతనోత్పతనైః ప్రడీ

1 అవేక్ష్య. 2 పుత్రః.

[1]పల్వలోపశల్యం కిమపి [2]కుహర మవగాహ్య తత్ర కంచనకాఞ్చన మయం మయమాయానిర్మితం [3]విహితతపోభంగాయై సురాంగనాయై హేమాయై ద్రుహిణేన వితీర్ణం మేరుసావర్ణిదుహిత్రా స్వయం ప్రభ యాకృతావనం వనోద్దేశ మవిశన్. రాగి

తతఃకృతాతిథ్యాయా స్స్వయంప్రభాయాః ప్రభావేన బిలా దుత్తీర్ణానాం సమయాతి [4]పాతా దాపతిష్యతి సుగ్రీవదండ ఇతి విక్రృతి

నోడ్డీనాదిగతివిశేషైః అనుమీయమాన మభ్యూహ్యమానం యత్పల్వలం సర స్తస్యోపశల్య మాశ్రియ మంతస్థకాసార మి త్యర్థః. కిమపి కించి త్కుహరం భూవివరగర్భమవగాహ్య ప్రవిశ్య, కంచన కమపికాం చనమయం హిరణ్మయం మయ స్యాసురశిల్పినో మాయయా విచిత్ర శక్త్యా నిర్మితం రచితం, తథావిహితతపోభంగాయై కృతతపోవిఘ్నాయై తస్మి న్నేవ వనే పూర్వం హేమయా మయతపోభంగస్య విహితత్వా దితి భావః, హేమాయై హేమాఖ్యాయై, సురాంగనాయై అప్సరసే, ద్రుహిణేన నృత్తగీతసంతోషితేన విధాత్రా వితీర్ణం దత్తం స్వయం ప్రభయా తదాఖ్యయా, మేరుసావర్ణేః దుహిత్రా పుత్రికయా కృతా వనం విహితరక్షణం, వనోద్దేశం వనప్రదేశం, అవిశ న్ప్రవిష్టవన్తః, హేమాయాః ప్రియసఖిత్వాన్మేరుసావర్ణిదుహిత్రే సా వనం దత్తవతీ త్యనుసంధేయం ఉక్తం చ శ్రీరామాయణే. *‘దుహితా మేరుసావర్ణే రహం తస్యా స్స్వయంప్రభా, ఇదం రక్షామి భవనం హేమాయా వానరోత్తమాః; మమ ప్రియసఖీ హేమా నృత్తగీతవిశారదా, తయా దత్తవరా చాస్మి రక్షామి భవనోత్తమ’ మితి. రాగి

తత ఇతి. తతః ప్రవేశానన్తరం, కృతాతిథ్యాయాః, అతిథిన త్కారేణోపచరితవత్యాఇత్యర్థః, స్వయంప్రభాయాః, ప్రభావేన సామ ర్థ్యేన, బిలా, దుత్తీర్ణానాం నిర్గతానాం, సమయాతిపాతా దవధికా లాతిక్రమణా ద్ధేతోః, దండ్యంతే నిగృహ్యంతేఽనే నేతి దండః శిక్షా సుగ్రీవస్యకర్తుః దండః, ఆపతిష్యతి కాలాతిక్రమణేన అస్మాక్ చండ శాసనస్సుగ్రీవో దండయిష్య తీ త్యర్థః, ఇతి మత్వా, విక్రృతిం వికా

---

1 ‘పల్వలోపశల్య’ మితిపాఠే అపశల్యంసమీపప్రదేశ మిత్యర్థః. 2 బిలకుహరం. 3 పిహితాశావభోభాగం విహిత. 4 పాతేనపతిష్యతి.

ముపేత్య సంగతమనోగదే నాఙ్గదేన పవనతనయవచన[1]ప్రత్యయప్ర
త్యాసీతప్రకృతినా సహ ప్రాయోపవేశ ముపేయుషాం ప్లవంగపుంగ
వానాం పరిదేవనకథా[2]ప్రసంగే జటాయుషో నిధనంనిశమ్యవింధ్యరన్ధ్రా
ద్విహితసంపాత స్సంపాతి ర్నామ [3]గృధ్రరాజస్తా నేవ మవాదీత్. ౮౬

రం, ప్రకృతివైకల్య మితి యావత్, ఉపేత్య, సంగతమనోగదేన సం
జాతమనోవ్యాధినా, ని. 'రోగవ్యాధిగదా మయా' ఇత్యమరః, అథ పవన
తనయస్య హనూమతః వచనం తత్కాలోచితవాక్యం తత్ప్రత్యయేన
తద్విశ్వాసేన ప్రత్యాసీతా పునస్సమాహృతా ప్రకృతిః పూర్వావస్థా
యేన స తథోక్తేన, అంగదేన సహ, ప్రాయోపవేశో నామ దక్షిణా
గ్రేషు దర్భేషు స్థండిలే మరణార్థం సంకల్ప్యోపవేశనమ్. ని. 'ప్రాయో
భూమ్న్యన్తగమనే' ఇత్యమరః, త ముపేయుషాం ప్రాప్తవతాం, +
'ఉపేయివా ననాశ్వా ననూచానశ్చే'తి క్వసుప్రత్యయాన్తో నిపాతః,
ఉదగ్రసుగ్రీవదండాపేక్షయా మరణ మేవ వర మితి ముమూర్షతా మి
త్యర్థః, ఉక్తంచ శ్రీరామాయణే. * 'ఉపస్పృశ్యోదకం వింధ్యే ప్రా
ఙ్ముఖా స్సముపావిశన్, దక్షిణాగ్రేషు దర్భేషు ఉదక్తీరం సమాశ్రితాః,
ముమూర్షవో హరిశ్రేష్ఠా ఏతత్ క్షమ మితః స్మ హే' తి, ప్లవంగ
పుంగవానాం జాంబవదాదివానరశ్రేష్ఠానాం, పరిదేవనకథాప్రసంగే.*
'రామస్య వనవాసంచ క్షయం దశరథస్యచ, జనస్థానవధం చైవ వధం
చైవ జటాయుష'ఇత్యాదివిలాపగోష్ఠీప్రస్తావే, జటాయుషో, నిధనం మర
ణం, నిశమ్య శ్రుత్వా, వింధ్యరంధ్రాద్వింధ్యపర్వతకందరాత్, విహి
తసంపాతః కృతనిర్గమః, తత్పరామర్శార్థం వినిష్క్రాన్త ఇ త్యర్థః, సం
పాతిర్నామ, గృధ్రరాజః, జటాయుర్భ్రాతా, తా న్వానరా, నేవం
వక్ష్యమాణప్రకారేణావాదీ దవోచత్, తథా చ శ్రీరామాయణమ్.
*'సంపాతి ర్నామ నామ్నా తు చిరంజీవి విహంగమః, భ్రాతా జటా
యుష శ్శ్రీమా న్ప్రఖ్యాతబలపౌరుషః, కందరా దభినిష్క్రమ్య స
వింధ్యస్య మహాగిరేః, ఉపవిష్టాన్ హరీన్ దృష్ట్వా హృష్టాత్మా గిర మ
బ్రవీ' దితి. ౮౬

---

1 ప్రత్యయానీతం. 2 ప్రసంగేన. 3 గృధ్రస్తానేవం.

ప. కే యూయ [1]మక్షతబలేఽప్యభిధాయ పాపం
వత్సే జటాయుషి మమ శ్రవసీ దహన్తః,
కస్మాత్పురా కిరణదాహిత పక్షయుగ్మం
తిగ్మాంశు ముష్ణవచసా శిశిరీకురుధ్వే. ౮౭

గ. తత స్తైః [2]ప్రస్తావితప్రవృత్తి స్సంపాతిః ప్రోషితాయుషే జటాయుషే నివాపాంజలిం నిర్వర్త్య పురా కదాచిదామిషాన్వేషణాయ ప్రేషితేన నిజసుతేన సుపార్శ్వనామ్నా సమామ్నాతం మహేంద్ర

అ. తదేవాహ—క ఇతి. అక్షతబలే అప్రతిహతపరాక్రమేఽపి, వత్సేఽనుజే జటాయుషి, పాపం నిధన, మభిధాయోక్త్వా, మమ, శ్రవసీ కర్ణౌ, ని. 'కర్ణ శ్శబ్దగ్రహ శ్శ్రోత్రం శ్రుతి స్స్త్రీ శ్రవణం శ్రవ' ఇత్యమరః, దహన్త, భస్మీకుర్వన్తః, యూయం, కే, కస్మాచ్ఛ్రవోదహనా ద్ధేతోః, పురా పూర్వం, సూర్యమండలప్రత్యుద్గమనకాల ఇత్యర్థః, కిరణైః నిజగభస్తిభిః దాహితం దగ్ధంపక్షయుగ్మం గరుద్ద్వయం యేనతం, తిగ్మాంశుం చండభాను, ముష్ణవచసా, తతోఽప్యతితీక్ష్ణవచనేనేత్యర్థః, శిశిరీకురుధ్వే, శిశిరీకురుథ పక్షదహనజనితదుఃఖా దప్యతిరిచ్యతే, యుష్మద్వచన జనితదుఃఖ మితి భావః, సంపాతే స్సూర్యకిరణదగ్ధపక్షతయా వింధ్యపతనాదికథా శ్రీరామాయణేఽనుసంధేయా, అత్రతిగ్మాంశోశ్శిశిరీకరణాసంబంధేఽపి తత్సంబంధాభిధానాదతిశయోక్తిభేదః, వసంతతిలకావృత్తమ్. ౮౭

తత ఇతి. తత స్తదనన్తరం, తై ర్వానరైః, ప్రస్తావిత ప్రవృత్తిరాదిత ఆరభ్య కథితవృత్తాంతః. ని. 'వార్తా ప్రవృత్తి ర్వృత్తాంత' ఇత్యమరః, సంపాతిః, ప్రోషితాయుషే మృతాయ జటాయుషే నివాపాంజలిం తర్పణాంజలిం, నిర్వర్త్య, కృత్వే త్యర్థః. ని. 'నివాపః పితృతర్పణ'మిత్యమరః, పురా పూర్వం, కదాచిత్కస్మింశ్చి త్సమయే, ఆమిషాన్వేషణాయ క్రవ్యవిచయనాయ, ఆహారాసయనార్థ మిత్యర్థః, ప్రేషితేన ప్రహితేన, సుపార్శ్వనామ్నా, నిజసుతేన స్వతనయేన, సమామ్నాతం కథితం, మహేంద్రమహీధ్రస్య మహేన్ద్రాఖ్యకులపర్వతస్య, మహీధ్రశబ్దో వ్యాఖ్యాత ఆరణ్యకాండే మహీధ్రకల్పం గృధ్రరాజమిత్యత్ర,

1 అక్షయబలే. 2 ప్రస్తావితవృత్తాంతః; ప్రస్థాపితవృత్తాన్తః.

మహీధ్రరంధ్రనిర్గతదశవదననీయమానజానకీపరిదేవనం జానాన స్సూక్ష్మచక్షుః పున రప్యవోచత. ౮౮

అలం కాతర్యేణ లఙ్కాభిధానాం యాతుధానరాజధానీ మధివసతి సీతా దశవదననీతా తత్ర గచ్ఛన్తు భవన్తః. ౮౯

కిష్కిం.— ప. దివాకరప్లోషభవాం [1]మమార్తిం
నిశాకరో నామ ముని ర్నిరస్యన్,
జగాద వః కార్య మహార్యధైర్యాః

రంధ్రా ద్బిలాత్ వినిర్గతేన దశవదనేన రావణేన నీయమానాయాః అపహ్రియమాణాయాః జానక్యాః పరిదేవనం విలాపం, జానానోఽవబుధ్యమానః, మన స్యనుసందధాన ఇ త్యర్థః + 'జ్ఞాఅవబోధన' ఇత్యస్మాచ్ఛానచ్, సూక్ష్మచక్షుః సూక్ష్మదృష్టిః పూర్వోత్తరానుసంధానకుశల ఇ త్యర్థః, సంపాతిః, పునర, ప్యవోచత. ౮౮

అ. తదేవాహ. అల మితి. కాతర్యేణ భయవిహ్వలత్వేన, అలం, కాతర్యం న కర్తవ్య మి త్యర్థః. ని. 'అలం భూషణపర్యాప్తిశక్తివారణవాచక' మి త్యమరః, కుతః, దశవదననీతా రావణాపహృతా, సీతా, లంకాభిధానాం, యాతుధానరాజధానీం రాక్షసనగరీం, అధివసతి అధితిష్ఠతి, తత్రాస్త ఇత్యర్థః + 'ఉపాన్వధ్యాఙ్వస' ఇతి కర్మత్వం తత స్తత్ర, లఙ్కాం ప్రతీ త్యర్థః, భవన్తో గచ్ఛన్తు, + 'శేషే ప్రథమ' ఇతి ప్రథమః. ౮౯

అ. తస్మి న్నర్థే ప్రత్యయాన్తరం విద్యత ఇ త్యాహ.—కిం చేతి. అ. తదేవ వివృణోతి —దివాకరేతి. దివాకరేణ సూర్యేణ యః ప్లోషః పక్షదాహః తస్మా ద్భవ తీతి తథోక్తాం, మమ ఆర్తిం మత్పీడాం, సంతాప మితి యావత్, నిశాకరో నామ నిశాకరఇతినామ్నా ప్రసిద్ధః, చంద్ర శ్చ ప్రతీయతే, మునిః అతీతానాగతదర్శీ, నిరస్యన్ యదా సీతాన్వేషణార్థం వానరా ఆగచ్ఛేయు స్తదా తవ పక్షద్వయం పునః ప్రరూఢం భవే దిత్యాదివచనప్రత్యయై ర్నిరాకుర్వన్, దివాకరకృతసంతాపస్య నిశాకరేణ నివర్తనం యుక్త మే వేతి భావః, హేఅహార్యధైర్యాః. అపరిహార్యధైర్యసంపన్నాః, వానరాః, అతో ధైర్యత్యాగో యుష్మాకం

---

1 మదార్తిం.

క్షణేన తాం ద్రక్ష్యథ [1]రామపత్నీమ్. ౯౦
ఇతి బ్రువాణం కృత†సౌహృదం తం

న యుక్త ఇతి భావః, వః యుష్మాకం, కార్యం, జగాద ఉవాచ. తథా చ శ్రీరామాయణమ్. * 'ఏష్యన్తి ప్రేషితా స్తత్ర రామదూతాః ప్లవంగమాః, ఆఖ్యేయా రామమహిషీ త్వయా తేభ్యో విహంగమే'తి. తత్ర స్మాత్కారణాత్, రామపత్నీం సీతాం, క్షణే నాల్పకాలేన, ద్రక్ష్యథ ప్రేక్ష్యథ, సత్యవచసో మునే ర్వచనం నానృతం భవిష్య తీతి భావః. ఉపేన్ద్రవజ్రావృత్తమ్. ౯౦

ఇతీతి. ఇత్యనేనప్రకారేణ, బ్రువాణం కథయన్తం, కృతసౌహృదం విరచితసఖ్యం, పరావరజ్ఞం పూర్వోత్తర పర్యాలోచనచతుర మి త్యర్థః,

† సుహృదయశబ్దస్య యువాదిత్వా ద్భావే అణ్ప్రత్యయే హృదయస్య 'హృల్లేఖయదణ్లాసే'ష్వితి హృదాద్భావే ఆదివృద్ధౌ చ సౌహృదశబ్దః. నను కథం 'హృద్భగసిన్ధ్వన్తే పూర్వపదస్యచే' తినోభయపదవృద్ధిః ఇత్థమ్, అణి పరతః హృదాదేశవృద్ధిశాస్త్రయో రన్యత్ర సావకాశయోఃపరత్వా ద్వృద్ధిశాస్త్రం ప్రథమం ప్రవర్తతే, తత్ప్రవృత్తికాలే హృదన్తత్వాభావా న్నోభయపదవృద్ధి రిత్యాదివృద్ధిః, తతో హృదాదేశః, తదనన్తరంతుహృదన్తత్వోపజీవనేన నోభయపదవృద్ధిః, ఆకృతిపదార్థపక్షే వృద్ధే రేకత్వా త్తస్యా శ్చైకస్మి న్ పదే సకృత్ప్రవృత్తాయా స్తత్రైవ పునః ప్రవృత్త్యభావాత్, యద్వా 'హృద్భగసిన్ధ్వన్తే' ఇత్యత్ర అన్తగ్రహణసామర్థ్యా దిదం విజ్ఞాయతే హృదన్తా దేవాణాదయో యే విహితాః తేషు పరత ఉభయపదవృద్ధిః న తు హృదయాన్తా దణాద్యుత్పత్త్యనన్తరం హృదాదేశే భవ తీతి. తేన శోభనహృదయార్థక సుహృదయశబ్ద ప్రకృతికంసౌహృద మితి భవతి, సౌహార్ద మితితు మిత్రవాచి సుహృచ్ఛబ్దప్రకృతిక మితి న కశ్చి ద్దోషః కేచి దాహుః, 'యువాదిషు సుహృత్సు హృదయశబ్దా ద్వావపి పఠ్యేతే; తత్రసుహృచ్ఛబ్ద స్యాపి సుహృదయశబ్దప్రకృతికస్య ఏకదేశవికృతన్యాయేన సుహృదయశబ్దపాఠా దేవాణిసిద్ధే పునః పాఠోఽన్యత్ర సుహృదయశబ్దే యద్భవతి తత్సుహృచ్ఛబ్దే నాస్తీతి జ్ఞాపనార్థమ్. తేన సుహృదయశబ్దా దణి హృదాదేశే భవ త్యుభయపదవృద్ధిః సుహృచ్ఛబ్దా దణి తు నోభయపదవృద్ధి రితి' అపరే తు 'సంజ్ఞాపూర్వకో విధిరనిత్య' ఇతి క్వచి దుత్తరపదవృద్ధ్యభావ మాహుః' ఇతి శ్రీకూరనాథవిరచిత యమకరత్నాకర వ్యాఖ్యానోక్తం యాదవాభ్యుదయ వ్యాఖ్యానే అనూదితమ్.

1 రాజపత్నీమ్.

సంపాతి మాపృచ్ఛ్య [1]పరాపరజ్ఞమ్,
ప్రవృద్ధహర్షాః ప్రథితప్రభావాః
ప్రతస్థిరే వానరయూథనాథాః. ౯౧
[2]పర్యాప్తప్రమద ముపేయుషాం కపీనాం
[3]పంథానం దశముఖమార్గమార్గణాయ,
పాథేయీకృతకపిరాజశాసనానాం
పాథోధి ర్నయనపథాఽతిథి ర్బభూవ. ౯౨
సుత్రామపుత్రశిలీముఖానాం

తం ప్రసిద్ధం, సంపాతిం, మాపృచ్ఛ్య వయం సాధయామ ఇతిపృష్ట్వా, ప్రథితప్రభావాః ప్రఖ్యాతబలపౌరుషాః, వానరయూథనాథాః అంగదాదివానరశ్రేష్ఠాః, ప్రవృద్ధహర్షాః జానకీవృత్తాంతశ్రవణలాభాదమందానందభరితాస్సంతః, ప్రతస్థిరే ప్రస్థితాః + 'సమవప్రవిభ్యస్స్థః' ఇత్యాత్మనేపదమ్. వృత్త ముపజాతిః. ౯౧

పర్యాప్తేతి. పర్యాప్తః పరిపూర్ణః ప్రమదో హర్షో యస్మాత్తం, పరిపూర్ణానందకర మిత్యర్థః, * 'ప్రమదసంమదౌ హర్షే' ఇతి నిపాతనాత్సాధుః, పంథానం సంపాతికథితమార్గ ముపేయుషాం ప్రాప్తవతాం, లబ్ధప్రవృత్తితయా సంతుష్టాంతఃకరణానా మిత్యర్థః, తథా దశముఖమార్గమార్గణాయ రావణపదవ్యన్వేషణార్థం, పాథేయీకృతం సంబలీకృతం కపిరాజశాసనం సుగ్రీవాజ్ఞా యై స్తేషాం, తీక్ష్ణదండోఽయం సుగ్రీవ ఇతి తదాజ్ఞాజీవనేన రావణగత్యన్వేషిణా మిత్యర్థః, ని. 'పాథేయం సంబళం మత' మితి యాదవః, కపీనాం వానరాణాం, పాథోధి స్సముద్రః నయనపథాతిథి ర్నేత్రమార్గగోచరో, బభూవ, అత్ర కపిరాజశాసనే పాథేయత్వరూపణా ద్రూపకాలఙ్కారః, ప్రహర్షిణీవృత్తమ్.†

సుత్రామేతి. వలీముఖానాం గణః వానరయూథం, సుత్రామ

---

† 'పర్యాప్తం ప్రమద' మితి పాంథానా మితి చ పాఠే సంపాతివచనాత్సీతాస్థితిపరిజ్ఞానేన సంపూర్ణ మానందం ప్రాప్తవతాం అత ఏవ దశముఖమార్గమార్గణాయ పాంథానాం గమనశీలానా మితి కపీనాం విశేషణమ్, అన్య త్సర్వం సమానమ్, అయ మేవ పాఠ స్సాధు రితి భాతి.

1 పరావరజ్ఞమ్. 2 పర్యాప్తం. 3 పాంథానాం.

స్మృత్వా గణ స్తత్ర వలీముఖానామ్,
అపా మపారస్య నిధే శ్చ [1]పశ్చా
దవాఙ్ముఖో వక్తుమవాఙ్ముఖోఽభూత్. ౯౩

గ. తదను వానరసేనా మేనా మవార్యమాణకాతర్యా మిత్థ [2]మవద దఙ్గదః. ౯౪

ప. కి మితి భజథ మానం వానరా మానహీనా

పుత్రారే ర్వాలిమథనస్య శ్రీరామస్య శిలీముఖానాం బాణానాం, అమోఘానా మితి భావః, అపారస్య దుస్తరస్య, అపాంనిధే స్సముద్రస్య చ, స్మృత్వా, అమోఘాన్ శ్రీరామబాణాన్ దుస్తరం వారిధిం చ మనస్యనుసంధాయే త్యర్థః ఉభయత్రాపి, + 'అధీగర్థదయేశాం కర్మణీ'తి షష్ఠీ, సా చ శేషాధికారా చ్ఛేషత్వవివక్షాయామేవ కర్మత్వవివక్షాయాం తు ద్వితీయా భవ తీతి వేదితవ్యం, పశ్చాత్ స్మరణానంతరం, అవాఙ్ముఖోఽవనతవదన స్సన్, వక్తు మాశయం కథయితుం, న విద్యంతే వాచో ముఖేషు యస్య సోఽవాఙ్ముఖోఽభూత్ మూకోఽభూత్ శ్రీరామబాణానా మమోఘత్వం పాథోనిధే ర్దుస్తరత్వం చానుసంధాయ కి మత్ర కర్తవ్య మస్మాభి రితి ఇతికర్తవ్యతామూఢ్యేన నిరుత్తరోఽభూ దిత్యర్థః, వృత్త ముపజాతిః. ౯౩

తదన్వితి. తదను తదనంతరం, అవార్యమాణం అపరిహార్యమాణం కాతర్యం భయవిభ్రాంతత్వం యస్యాస్తాం, ఏనాం పూర్వోక్తాం, వానరసేనాం, ప్రత్యంగదః, ఇత్థం వక్ష్యమాణరీత్యా, అవదత్ అవోచత్. ౯౪

అ. తత్ప్రకార మేవాహ. కిమితి. హే మానహీనా అభిమానశూన్యా, వానరాః, ప్రాణసంకటేఽపి మానో న పరిత్యాజ్య ఇతి బోధయితు మేవ మామంత్రిత మితి ద్రష్టవ్యం, సగరరచితకుల్యోల్లంఘనే సగరనిఖాతకుల్యాప్రాయసాగరతరణే, కుంఠితాశాః భగ్నోత్సాహా స్సంతః, కిమితి కస్మా ద్ధేతోః, మానం నిరుత్తరతాం, భజథ ప్రాప్నుథ, న చైత ద్యుక్త మితి భావః, కుతః కలశభవలేహ్యమగస్త్యస్యావద్యం న భవతీ

---

1 పశ్యన్. 2 అకథయత్.

స్వగరరచిత[1]కులోల్లంఘనే కుంఠితాశాః,
అకలశభవలేహ్యం దుశ్శమం [2]బాడబాద్యై
రనవధి మయశోబ్ధిం కిం సమర్థా స్తరీతుమ్. ౯౨

౧. తతః [3]పారావారస్య పారీణతాయా మాత్మశక్తే రియత్తాం ప్ర

త్యకలశభవలేహ్యం, కించ బాడబాద్యై ర్బడబానలప్రభృతిభిః, ఆ దృశబ్దా ద్గరళానిలాదయ శ్చ గృహ్యంతే, ని. 'బాడబో బడబానల' ఇత్యమరః, దుశ్శమం శమయితు మశక్యమ్, + 'ఈషద్దు' రిత్యాదినా ఖ ల్ప్రత్యయః, అనవధి మమర్యాదం, శతసహస్రాదియోజనపరిమాణ రహిత మిత్యర్థః, ప్రసిద్ధసాగర స్తు నైవం భూత ఇతి భావః, అయశోబ్ధి మపకీర్తిసాగరం, తరీతు ముల్లంఘితుం, + 'వ్రౄతో' వేతి దీర్ఘః, సమ ర్థా శ్శక్తాః కిం, న సమర్థా ఏ వేత్యర్థః, సాగర మిమం సుతరం యది న లంఘయేయు స్తర్హి దు స్తరో దుష్కీర్తిసాగరః ప్రసక్తో భ వేత్, తథా చ గీతాయామ్. * 'సంభావితస్య చాకీర్తి ర్మరణా దతిరిచ్యత' ఇతి న్యా యా న్మహా ననర్థ స్స్యాత్, తస్మా త్సర్వథైవ సాగరోల్లంఘన ఏవ పున రుత్సాహః కర్తవ్య ఇతి భావః, అత్ర ప్రసిద్ధసాగరా దుపమానా దుపమేయ స్యాయశస్సాగర స్యాధిక్యకథనా ద్వ్యతిరేకాలఙ్కారః, మాలినీవృత్తమ్. ౯౨

తత ఇతి. తతః అంగదవచనానంతరం, వానరయూథపేషు గజగవ యగవాక్షాదివానరయూథనాథేషు, ని. 'యూథనాథ స్తు యూథప' ఇత్యమరః, పారావారస్య సముద్రస్య పారీణతాయాం పారంగతత్వే, సముద్ర పారోల్లంఘన ఇత్యర్థః, ని. 'సముద్రోఽబ్ధి రకూపారః పారా వార' ఇ త్యమరః, ప్రత్యేక, మేకైకస్మి న్ని త్యర్థః, + విభక్త్యర్థేఽ వ్యయీభావః, ఆత్మశక్తేః స్వసామర్థ్య, స్యేయత్తా మేతావత్తాం, దశ వింశతి త్రింశ దాదియోజనోల్లంఘన విషయాం స్వస్వప్లవనశక్తి మిత్య ర్థః, తథా చ శ్రీరామాయణే. * 'ఆబభాషే గజ స్తత్ర ప్లవేయం దశ యోజన' మిత్యాది, కథయత్సు సత్సు, జాంబవాన్, ప్రభంజనసంజాతం పవనతనయం, పితృవదత్యన్తజవనత్వద్యోతనార్థ మేతద్విశేషణమ్, ఆజ

---

1 కూపోల్లంఘనే. 2 బాడబాగ్నేః. 3 పారావారపారీణతాయామ్.

త్యేకం కథయత్సు ([1]వానర) యూథపేషు నిర్ది శ్యాంజనేయం ప్రథమం జన[2]సంజాతం జాంబవా నిత్థ మభిహితవాన్. ౯౯

వ. హే వీరా యూథనాథాః పరిణతిపరుషః [3]కార్య ఆసీ ద్విషాదః
కస్మా దస్మాక మేతజ్జలనిధితరణే శక్తి రేతావ తీతి,
స్మృత్వా రాజ్ఞః ప్రతిజ్ఞా మయ మనిలసుతో లంఘనా యోన్ముఖ శ్చే

నేయం అంజనాగర్భసంభూతం హనూమంతం, క్షేత్రాతిశయద్యోతనార్థ మేతత్, నిర్దిశ్యాభిహితవాన్, నను * 'భూతలే సాగరే వాఽపి శైలే షూపవనేషు చ, పాతాళ స్యాపి వా మధ్యే న మ మాచ్ఛిద్యతే గతి' రితి పూర్వం సుగ్రీవసన్నిధౌ గజాదివానరయూథపైః స్వస్వశక్తేః ప్రఖ్యాపితత్వా దిదానీం 'ప్లవేయం దశ యోజన' మిత్యాదినా పునః కి మర్థం స్వస్వప్లవనశక్తిన్యూనతా ముక్తవన్త ఇతి చేత్సత్యం, అధికశక్తియుక్తా అప్యేతే రావణాధిష్ఠితలఙ్కాం ప్రవిశ్య సీతాన్వేషణం దుష్కర మితి మత్వా తాదృశకార్యసాధకస్య మహాధీరస్య హనుమతః ప్రోత్సాహనార్థం తథోక్తవన్త ఇతి సర్వం సమంజసమ్. ౯౯

అ. ఉక్తప్రకార మేవాహ.— హేవీరాఇతి. హే వీరాః శూరాః, యూథనాథాః యూథశ్రేష్ఠాః యూయం చాహం చ వయం తేషా మస్మాకమ్, † 'త్యదాదీని సర్వై ర్నిత్య' మిత్యేకశేషః, ఏతస్య జలనిధే స్తరణే లంఘనే, శక్తి స్సామర్థ్యం, ఏతావతీ ఇయతీ, దశ యోజనాది మాత్ర విష యే త్యర్థః, ఇ త్యేవంప్రకారేణ, పరిణతిపరుషః ఫలకాలవిరసః, విషాద శ్చేతో భఙ్గః, ఖేద ఇతి యావత్ * 'విషాద శ్చేతసో భంగ ఉపాయాభావచింతనై' రితిలక్షణాత్, కస్మాద్ధేతోః, కార్యః కర్తవ్యః, ఆసీత్, నాయం కార్య ఇత్యర్థః, † అథవా కార్యే కృతవస్తువిషయే, పరిణతిపరుష ఇత్యాదియోజనా, కుతః అయ మేష, ఇతి హస్తనిర్దేశః, అనిలసుతః హనూమాన్, అనిలవదేవ తరస్వీతి భావః, రాజ్ఞ స్సుగ్రీవస్య, ప్రతిజ్ఞామ్, * 'ఊర్ధ్వం మాసా న్న వస్తవ్యం వస న్వధ్యో భవిష్య' తీ త్యేవంరూపామ్, అథవా * 'య శ్చ మాసా న్నివృత్తోఽగ్రే

† 'కార్యమాధీవిషాద' ఇతి పాఠే కార్యం మధ్నా తీతి నాశయ తీతి కార్య మాధీ విషాదః కస్మా దితి యోజనా.

1 ఏతన్నాస్తిక్వచిత్. 2 సంభవం. 3 కోఽయమ్.

ద్భేదః ప్రాదుర్భవేత్కిం కథయత పయసామాస్పదే గోష్పదే వా.
ఉదపత దుపభోక్తుం మండలం చండభానోః
పరిణతఫలబుద్ధ్యా బాలభావేఽపి సోఽయమ్,
తదను కులిశపాతక్షుణ్ణగండాయ తస్మై

దృష్టా సీతేతి వక్ష్యతి, మత్తుల్యవిభవో భోగై స్సుఖం స విహరిష్య'తీ త్యేవం రూపాం వా, ప్రతిజ్ఞాం వాచం,స్మృత్వా,లంఘనాయ సముద్ర తరణా, యోన్ముఖోభిముఖశ్చే, దుద్యుక్తస్స్యాద్యదీత్యర్థః, తర్హి, పయసామాస్పదే సాగరే, + 'ఆస్పదం ప్రతిష్ఠాయా'మితి నిపాతనా త్సుడాగమః, గోష్పదే గోపాదన్యాసే వా, భేదోఽంతరం, ప్రాదుర్భవే దుత్పద్యేత కిం,న ప్రాదుర్భవేదేవేత్యర్థః, కథయత,య ద్యత్ర ప్రత్యు క్తిర్విద్యేత తర్హి కథయేత్యర్థః, మహాత్మనోఽస్య యది తితీర్షా స్యాత్తదా గోష్పదమివ సాగరోఽపి సుతర ఇతి భావః, అత్రసాగర గోష్పదయో ర్భేదసంబన్ధే ఽప్యభేదసంబన్ధాభిధానా దసంబన్ధే సంబన్ధ రూపాతిశయోక్తిః, (3) స్రగ్ధరావృత్తమ్. ౯౭

ఉదపత దితి. సః ప్రసిద్ధోఽయం, హనూమాన్, బాలభావేఽపి బాల్యేఽపి, పరిణతఫలబుధ్యా పరిపక్వఫలభ్రాన్త్యా, చణ్డభానో స్సూ ర్యస్య, మండల, ముపభోక్తు మభ్యవహర్తు, ముదపత దుత్పతితవాన్, తద నూత్పతనానన్తరం, కులిశపాతేన ఇన్ద్రప్రయుక్తవజ్రాభిఘాతేన, క్షుణ్ణగణ్డాయ భగ్నహనుప్రదేశాయ, తస్మై హనుమతే, విధాతా బ్రహ్మా, వాయో రేతత్పితు స్తృప్త్యై పరితోషార్థం, తదానీం తనయ ప్రహారణకోపా ద్వాయునా స్వసంచారసంకోచేన త్రైలోక్యసంతాపస్య విహితత్వా దితిభావః, అమేయ మసదృశం, వరం కాంక్షితం కల్పాయు రక్షయ్యత్వ మజయ్యత్వం బ్రహ్మాస్త్రనారాయణాస్త్రపాశుపతాస్త్రప్ర భృతిభి రభేద్యత్వంచ, అదిశ ద్దత్తవాన్, ని. 'దేవాద్వృతే వరశ్శ్రే ష్ఠ'ఇ త్యమరః, బాల్య ఏవ బహుయోజనోత్పతనదక్ష స్యాముష్య వీర స్యేదానీం కియ దేతచ్ఛతయోజనవిస్తీర్ణార్ణవలంఘన మితి భావః.తథాచ శ్రీరామాయణమ్. * 'ప్రసాదితే చ పవనే బ్రహ్మా తుభ్యం వరం దదౌ, అశస్త్రవధ్యతాం తాత సమరే సత్యవిక్రమే'తి. అత్ర బాల్యేన భోలంఘనజంఘాలస్యాస్యేదానీం సాగరంతరణం కియ దితి దండాపూపి

వర మదిశ దమేయం వాయుతృప్త్యై విధాతా. ౯౮

ఇత్థం జామ్బవతా [1]పరాపరవిదా సన్ధుక్షితప్రాభవః
కృత్వా వృద్ధి ముపేయుషా స్వవపుషా త్రైవిక్రమం ప్రక్రమమ్,
ఆరు హ్యాద్రితటం యథోచిత మసౌ సమ్మాన్య [2]సైన్యాధిపా
నాసన్నా నథ సన్నహా తరితుం వారాంనిధిం మారుతిః. ౯౯

ఇతి శ్రీవిదర్భరాజవిరచితే శ్రీమతి చమ్పూరామాయణే
కిష్కిన్ధాకాణ్డః సమాప్తః.

కయాఽర్థాంతర స్యాపతనా దర్థాపత్తి రలఙ్కారః, * 'దండాపూపికయాఽర్థాన్తరాపతన మర్థాపత్తి'రితి సర్వస్వసూత్రమ్, మాలినీవృత్తమ్.

ఇత్థ మితి. ఇత్థ ముక్తప్రకారేణ, పరాపరవిదా, పూర్వోత్తర కార్యపర్యాలోచనచతురే ణేత్యర్థః, జాంబవతా, సంధుక్షితం సముపోద్బోధితమ్, ప్రాభవం సామర్థ్యం యస్య స, తథోక్తః, అసౌ మారుతిః, త్రయోవిక్రమా యస్య త్రివిక్రమః బలిమథనవామనరూపో విష్ణుః తస్యేమం త్రైవిక్రమం ప్రక్రమం ప్రతాపం తాదృగభివృద్ధి మిత్యర్థః, అతఏవ నిదర్శనాలఙ్కారః, ఉపేయుషా ప్రాప్తవతా, స్వవపుషా నిజశరీరేణ, వృద్ధిం, కృత్వా, ప్రవృద్ధశరీర స్సన్నిత్యర్థః, అద్రితటం మహేన్ద్రిశైలసాను, మారుహ్య. ని. 'తటం త్రి'ష్విత్యమరః, ఆసన్నా న్స్వసమీపస్థాన్, సైన్యాధిపా నంగదజాంబవదాదిసేనాధిపతీన్, యథోచితం యథార్హం, సమ్మాన్య బహూకృత్య, అ థానంతరం, వారాంనిధిం సముద్రం, తరితుం లంఘితుం, + వికల్పాన్న దీర్ఘః, సన్నహా సన్నాహం కృతవాన్, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౯౯

ఇతి శ్రీమత్పరమయోగీంద్రబృన్దమానసేందిన్దిరసందోహామన్దానన్దలాభాభినందితరఘునన్దనచరణారవిన్దమకరందాస్వాదనకందళిత సారస్వతేనాఖండతపఃప్రచండమునిప్రకాండమండలేశ్వరశాండిల్యమహాముని గోత్రావతంసస్య వంచనాన్వయసుధాపారావారపారిజాతస్య ధన్వంతర్యవతారాన్తర స్యాయుర్వేదప్రముఖనిఖిలవిద్యాసారసర్వజ్ఞసార్వభౌమస్య కోండపండితవర్యస్య తనూజేన గఙ్గామ్బికాగర్భరత్నాకరసుధా

---

1 పరావర. 2 సేనాధిపాన్.

కరేణ రామచన్ద్రబుధేంద్రేణ విరచితాయాం చమ్పూరామాయణ వ్యాఖ్యాయాం సాహిత్యమంజూషికాసమాఖ్యాయాం కిష్కిన్ధాకాణ్డ సమాప్తః.

రామచంద్రార్యరచితా రామచన్ద్రపదార్పితా,
కిష్కిన్ధాకాణ్డసద్వ్యాఖ్యా పూర్ణా మంజూషికాభిధా.

సున్దరకాణ్డః.

ప. తతో హనూమాన్ దశకంఠనీతాం
సీతాం విచేతుం పథి చారణానామ్,
మహేంద్రశైలస్య ఖగేన్ద్రవేగః
ప్రస్థా దుదస్థా త్ప్రథమానవేగః. ౧

౨. తదానీ ముదన్వదుల్లంఘనదృఢతరనిహితచరణతలనిష్పీడనం

అవ. అథ శ్రీమత్సుందరకాండో వ్యాఖ్యాయతే — తతఇతి. తత స్సన్నాహానన్తరం, ఖగేంద్రస్య గరుడస్య వేగో జవో యస్య స, తథోక్త ఇత్యుపమా, అతఏవ ప్రథమానః పృథుతరో వేగో యస్య స, తథోక్తః. ని. 'ప్రథమానం పృథు ప్రథ'మిత్యభిధానాత్, †హనూమాన్, దశకంఠ నీతాం రావణేన హృతాం, సీతాం, విచేతు మన్వేష్టుం, చారణానాం సిద్ధ చారణగంధర్వాదీనాం పథి సురవర్త్మని, గంతు మితి శేషః, మహేంద్ర శైలస్య, ప్రస్థా త్సానుప్రదేశాత్. ని. 'స్నుః ప్రస్థ స్సాను రస్త్రియా' మి త్యమరః, ఉదస్థా దుత్థితవాన్. + ఉత్పూర్వాత్ 'ష్ఠాగతినివృత్తౌ' ఇతి ధాతో ర్లుఙ్, ఉదోఽనూర్ధ్వకర్మణి' ఇత్యస్య ప్రత్యుదాహరణ మేతత్. *. 'తతో రావణనీతాయా స్సీతాయా శ్శత్రుకర్శనః, ఇయేష పద మన్వేష్టుం చారణాచరితేప'థీతి శ్రీరామాయణసుందరకాండాద్య పద్యాదిమపద మత్రానుసంధాయ కవినా చమత్కృత మిత్యనుసంధే యమ్, వృత్త ముపజాతిః. ౧

తదానీ మితి. తదానీ ముత్థానసమయే, ఉదక మస్యాస్తీ త్యు దన్వా నుదధిః. ని. 'ఉదన్వా నుదధి స్సింధు' రిత్యమరః. +

---

† 'ప్రథమానమాన' ఇతిపాఠే ప్రథమానం ప్రవర్ధమానం మానం సముద్రలంఘ నోచితదేహపరిమాణం య స్యే త్యర్థః.

సోఽయ మచలః క్ష్మాభృ దేష నిశ్శేషనిస్సరన్నిర్ఝరౌఘతయా నిరంతరనిష్పతద్బాష్ప[1]వర్ష ఇవ తత ఇతో వితతజీమూత[2]బృన్దతయా పారిప్లవశిథిలధమ్మిల్ల ఇవ [3]సన్త్రస్యమానకుంజరయూథతయా సంజాతశ్వయథు రివ [4]సాధ్వసధావమాన[5]హరిణగణచరణ [6](ఖరతరఖుర) కోటిపాటనోద్ధూతధాతు[7]ధూళీపాళీపాటలితవికటకటకతయా క్షరితశోణిత

'ఉదన్వా నుదధౌ' చేతి నిపాతనా త్సాధుః, త స్యోల్లంఘనేఽతిక్రమణే విషయే, దృఢతర మతిగాఢం యథా తథా నిహితాభ్యాం నిక్షిప్తాభ్యాం చరణతలాభ్యాం య న్నిష్పీడనం తతో౽యం మచలః అసమర్థః, ఏష క్ష్మాభృత్ మహేంద్రపర్వతః, ని. 'మహీధ్రశిఖరిక్ష్మాభృదహార్యధరపర్వతా' ఇత్యమరః, నిశ్శేషం నిరవశేషం యథా తథా నిస్సర న్నిర్గచ్ఛ న్నిర్ఝరౌఘః ప్రవాహనివహో యస్య తథోక్తః తత్తయా, † హేతౌ తృతీయా, ఏవ ముత్తరత్రాపి. ని. 'ప్రవాహో నిర్ఝరో ఝరః' ఇత్యమరః, నిరంతర మవిచ్ఛిన్నం విరామరహితం వా నిష్పత న్నిర్గళ ద్బాష్పవర్ష మశ్రువృష్టి ర్యస్య స, తథోక్త ఇవ, తథా తత ఇత స్తత్రతత్ర, వితతజీమూతతయా విస్తృతమేఘబృందతయా, ని. 'ఘనజీమూతముదిరే' త్యమరః, పారిప్లవ స్తరళః అతఏవ శిథిలో విశ్లిష్టః ధమ్మిల్లః కచనిచయో యస్య స, తథోక్తః, విశ్లథశిఖాబంధ ఇత్యర్థః, ని. 'చంచలం తరళం లోలం ధమ్మిల్ల స్సంయతాః కచా' ఇత్యమరః, సంత్రస్యమానం సంత్రాసంప్రాప్నువానం కుంజరయూథం గజనివహో యస్మిన్ స తథోక్తః తత్తయా, సంజాత స్సముత్పన్నః శ్వయథు శ్శోభగుణో యస్య స తథోక్త ఇవ, ని. 'శోభ స్తు శ్వయథు శ్శోఫ' ఇత్యమరః, సాధ్వసేన భియా ధావమానానాం పలాయమానానాం హరిణగణానాం మృగయూథానాం యే చరణాః పాదా స్తేషాం ఖరతరఖురకోటిభి రతినిశితశఫాగ్రైః. ని. 'శఫం క్లీబే ఖురః పుమా' నిత్యమరః, పాటనేన విదారణేన ఉద్ధూతా యా ధాతుధూళీపాళ్య స్సిందూరాదిధాతురజఃపుంజా స్తాభిః పాటలితా న్యరుణితాని వికటకటకా

1 పూర. 2 బృన్దస్యన్దతయా. 3 సంత్రస్యమాన. 4 ససాధ్వసతయా. 5 హరిణీ. 6 ఏతన్నాస్తి క్వచిత్. 7 ధూళీపటలిత.

ఇవ తత్రత్యప్రబుద్ధకంఠీరవకంఠారవముఖరితకన్దరతయా కృతాక్రన్ద ఇవ పరిసరగహ్వరనిబిరీస[1]నిస్సరత్సరీసృపతయా నిర్గళితాన్త్రమాల ఇవ ఘూర్ణమానతరువిటపకోటీ [2]పాటితజలదబృన్దస్యన్దితశీకరకోరకితాకారతయా సముపజాతస్వేద ఇవ స్ఫటికతటోపలపతనదళితకీచకసుషిరసంమూ

ని నిమ్నోన్నత సితంబదేశా యస్య స తథోక్తః తత్తయా, † ని. 'కటకోఽస్త్రీ నితంబోఽద్రే' రిత్యమరః, క్షరితశోణితః నిస్రుతరక్త ఇవ, తత్క్షణే తస్మిన్నుత్పతనసమయే ప్రబుద్ధా బోధం ప్రాప్తా యే కంఠీరవా స్సింహాః. ని. 'కంఠీరవో గజరిపు'రిత్యమరః, తేషాం కంఠారవైః కంఠధ్వనిభిః ముఖరితాః వాచాలితాః కందరా గుహా యస్మిన్ స తథోక్తః తత్తయా, ని. 'దరీ తు కందరో వా స్త్రీ'త్యమరః, కృతాక్రందో విహితాక్రోశ ఇవ, ముఖరితశబ్దో వ్యాఖ్యాతః, పరిసరగహ్వరేభ్యః పర్యన్తకందరేభ్యః నిబిరీసం నిబిడం నిస్సృతాః నిర్గతాః ప్రాణప్రయాసేన నిస్సృతా ఇతి యావత్, సరీసృపాః వ్యాళాః యస్మిన్ స తథోక్తః తత్తయా, నిర్గళితాంత్రమాలః బహిర్నిర్గతనాడీసంతతి రివ, ని. 'నిబిడం నిబిరీసం చ దృఢం గాఢం ప్రచక్షత' ఇతి వైజయంతీ, + 'నేర్బిడజ్బిరీసచా'వితి నిశబ్దా ద్బిరీసచ్ప్రత్యయః, ని. 'చక్రీ వ్యాళ స్సరీసృప' ఇత్యమరః, ఘూర్ణమానానాం పరిభ్రమమాణానాం తరూణాం విటపకోటిభి శ్శాఖాగ్రై స్తాడితా ద్విదళితా జ్జలదబృందా త్స్యందితైః ప్రసృతైః శీకరనికరై ర్జలబిందుసందోహైః. ని. 'శీకరోఽంబుకణాః స్మృత' ఇత్యమరః, కోరకిత స్సంజాతకోరకః ఆకారో మూర్తి ర్యస్య స తథోక్తః తత్తయా, ని. 'విటపః పల్లవే షిద్గే విస్తారే స్తంబశాఖయో' రితి విశ్వః. సముపజాతస్వేద స్సంజాతఘర్మోదక ఇవ, స్ఫటికతటేషు స్ఫటికమయసానుషు యే ఉపలా స్త ఏవ ప్రస్తరాః కాఠిన్యాతిశయ ద్యోతనార్థం స్ఫటికగ్రహణమ్. ని. 'ఉపలః ప్రస్తరే మణా'వి త్యమరశేషః, తేషు పతనేనదళితానాం విదీర్ణానాం కీచకానాం వేణువిశేషాణాం సుషిరేషు రంధ్రేషు సంమూర్ఛంతః ప్రవిశంతః యే పవనా స్తై రేవ పూత్కారైః పరిపూరితం గగనం యస్మిన్ స తథోక్తః తత్తయా.

---

† నికటేతిపాఠే నికటాని సమీపస్థితాని.

1 నిస్సరత్. 2 తాడిత.

ర్భుత్ప్లవనపూత్కారపూరితగగనతయా ప్రవర్ధమానోర్ధ్వశ్వాస ఇవ వచసా మవిషయం దౌస్థ్య మభజత. 2

ప. కృత్వా మారుతిలంఘనోత్థితరయా త్తత్రానుయాత్రాం తతః
పర్యాయా [1]త్పతితా మహేన్ద్రిగహనక్షోణీరుహాణాం తతిః,
మధ్యేవారినిధి ప్రకాశితశిఖా సేతోః కృతే భావిన
స్సూత్రన్యాసనిఖాతశఙ్కునివహభ్రాంతిం పయోధా దధౌ. 3
పక్షాభిఘాత రయ రేచితవీచి[2]మాలా
త్పాథోనిధేః పవననందనవిశ్రమాయ,

ని. 'వేణవః కీచకా స్తేస్యు ర్యే స్వనం త్యనిలోద్ధతా'ఇత్యమరః, ప్రవర్ధమానః సమేధమానః ఊర్ధ్వశ్వాసో యస్య స తథోక్త ఇ వేతి సర్వత్రోత్ప్రేక్షా, వచసామవిషయం వక్తు మశక్యం, దౌస్థ్యం దురవస్థత్వమ్. ని. 'దురవస్థా తు దౌస్థ్యం స్యా' దిత్యమర శేషః, అభజత ప్రాప. 2

కృత్వేతి. తత్ర తస్మిం త్సమయే, మారుతేః హనూమతః లంఘనేన ఉత్తరణేనోత్థిత ఉత్పన్నో యో రయో వేగ స్తస్మా ద్ధేతో, రనుయాత్రాం, కృత్వా, అనుసృత్య గత్వే త్యర్థః, తతః అనుయాత్రానన్తరం, పర్యాయా త్క్రమాత్, మధ్యేవారినిధి సముద్రమధ్యే, + 'పారే మధ్యేషష్ఠ్యా' వేత్యవ్యయీభావః, పతితా, మహేన్ద్రిస్య మహేంద్రిపర్వతస్య గహనే బ్రహ్మారణ్యే వర్తమానానాం క్షోణీరుహాణాం వృక్షాణాం తతిః పఙ్క్తిః, ప్రకాశితాః ప్రకటీకృతాః శిఖా అగ్రాణి యస్యా స్సా తథాభూతా సతీ,భావినః కరిష్యమాణస్య, సేతోః కృతే తన్నిమిత్తం† సూత్రన్యాసేన నిఖాతానాం శఙ్కూనాం నివహస్య భ్రాంతిం, పయోధా సింధౌ, దధౌ ధృతవతీ, ని.'స్థాణు రస్త్రీ ధ్రువ శ్శంకు'రిత్యమరః, ఉత్ప్రేక్షాలఙ్కారః, శార్దూలవిక్రీడితంవృత్తమ్. 3

పక్షేతి. పక్షయో రభిఘాతరయే ణాభిభూతవేగేన రేచితా నిరస్తా పృథక్కృతా వీచిమాలా యస్య తస్మా త్పాథోనిధే స్సముద్రా

† సేతోః కృతే త దర్థమ్. ని. 'అర్థే కృతే చ శబ్దా ద్వౌ తాదర్థ్యేఽవ్యయసంజ్ఞకా'వితి విశ్వప్రకాశః.

1 పతతామ్. 2 మాలః.

ఉత్తుంగశృంగకులకీలితనాకలోకో
మైనాకభూభృ దుదజృమ్భత సంభ్రమేణ. ౪

౫. తత్ర యాత్రాప్రత్యూహః ప్రత్యుద్భూత ఇతి వక్షసా త మధః
పాతయిత్వా ప్రయాంత మేనం సాన్త్వయన్ స ఏవ హిరణ్యనాభో బభాషే. ౫

౬. సాగరేణ కృతజ్ఞేన త్వా మధ్వశ్రాంతిశాన్తయే,
మారుతే ప్రేరితో ఽస్మ్యద్య సౌమ్య విశ్రమ్య గమ్యతామ్. ౬
[1]త్వత్పిత్రాఽహం పరిత్రాతః పూర్వం పర్వతభేదినః,

త్సకాశాత్ పవననందనస్య హనూమతః విశ్రమాయ,ఉత్తుంగశృంగకులకీలితనాకలోకఉన్నతశిఖరనివహావాప్తస్వర్గలోకో,మైనాకోనామభూభృత్ మైనాకాద్రిః,సంభ్రమేణ వేగే,నోద జృంభత. వసన్తతిలకావృత్తమ్.

౫. తతఃకిమిత్యతఆహ.—తత్రేతి.తత్ర తస్మిం త్సమయే,యాత్రాయాః సముద్రలంఘనప్రయాణస్య ప్రత్యూహో విఘ్నః. ప్రత్యుద్భూతః ప్రత్యుద్గత,ఇతి పర్యాలోచ్య,తం మైనాకం, వక్షసా వక్షస్థలే, సాధః, పాతయిత్వా, ప్రయాన్తం వేగేనగచ్ఛన్త,మేనం హనూమన్తం,సాంత్వయన్ సామవచనై రుపలాలయన్, స ఏషః సోఽయం, హిరణ్యనాభో హిరణ్యప్రధానో, మైనాకో బభాషే ఉవాచ, ని. 'నాభిః ప్రధానే'ఇతి విశ్వః, + 'అచ్ప్రత్యన్వవపూర్వా త్సామలోమ్న'ఇత్యత్ర'అజ్' తి యోగవిభాగా త్సమాసాంతోఽచ్ప్రత్యయః. ౫

౬. ఉక్తప్రకార మేవ విశదయతి.—సాగరేణేతి. హే మారుతే కృతం జానా తీతి కృతజ్ఞేన. 'ఆతోఽనుపసర్గేక' ఇతి కప్రత్యయః* 'అహమిక్ష్వాకునాథేన సగరేణ వివర్ధితః, ఇక్ష్వాకుసచివ శ్చాయం తన్నార్హత్యవసాదితు' మితి శ్రీరామాయణోక్తరీత్యా ఉపకారజ్ఞే నేత్యర్థః, కుతః సాగరేణ సగరనిర్మితేన సముద్రేణ,తవ,అధ్వశ్రాంతిశాన్తయే అధ్వశ్రమాపనోదనార్థం, అద్యేదానీం, ప్రేరితః ప్రచోదితః, 'ప్రేషిత' ఇతి పాఠే ప్రహితః, అస్మి, అతః హేసౌమ్య సాధో, విశ్ర మ్యాధ్వశ్రమమపనీయ, మ యీతి శేషః, గమ్యతాం. ౬

౭. న హి సముద్రప్రేషణమేవాత్ర నిమిత్తం కింతు సుహృత్సంబంధా

1 తవపిత్రా పరిత్రాతః.

తస్మా [1]న్నాస్మి విప[2]క్షో౽ద్య సపక్ష ఇతి మాం భజ. ౭

౮. ఏవం ప్రార్థయమాన మేనం సమ్మాన్య కార్యగత్వా గతవతి హానూమతి. ౮

౯. అవలోక్య హిరణ్యనాభ మద్ధా వలమానం వలమానమాధివజ్రః,
శతమన్యు రపేతమన్యు రాసీ త్పవమానాత్మజసేవనా దముష్మిన్.

దపి మదాగమన ముపపద్యత ఇత్యాహ.—త్వదితి. హేమారుతే, త్వ త్పిత్రా మారుతేన, పూర్వ, మహాం, పర్వతభేదినః పర్వతపక్షచ్ఛేదినః, ఇంద్రా,త్వది త్రాతః పరిరక్షితః, త్వత్పితృసహాయే నాహం నిర్బంధవిము క్తో౽స్మీత్యర్థః, + 'భీత్రార్థానాం భయహేతు'రిత్యపాదానే పంచమీ, తస్మా త్కారణా, ద్విపక్ష శ్శత్రుః, పక్షరహితశ్చ, నాస్మి, అ ద్యాస్మి న్నవసరే, సపక్షః సుహృత్, పక్షసహితశ్చ, శ్చేతి, మత్వా, మాం, భజ, విశ్రమార్థం మయి నివసే త్యర్థః. ౭

ఏవ మితి. ఏవ ముక్తరీత్యా, ప్రార్థయమానం, యాచమాన, మేనం మైనాకం, సంమాన్య మానయిత్వా, * 'యథా రాఘవనిర్ముక్త శ్శరః శ్వసనవిక్రమః, గచ్ఛే త్తద్వ ద్గమిష్యామి లంకాం రావణపాలితా' మితి శ్రీరామాయణోక్తరీత్యా ప్రతిజ్ఞాయా విహితత్వాత్ కార్యకాల స్యాత్యయికత్వా చ్చ ఇహాన్తరే మయా న స్థాతవ్యమితి సమాధా యే త్యర్థః, కార్యగత్యా స్వామికార్యవశేన, హానూమతిగతవతి సతి. ౮

౯. తతః కింజాతం తత్రాహ.—అవలోక్యేతి. వలమానాన్ చలనశీలాన్ మథ్నాతి విదారయతీతి తథోక్తం వజ్రం దమ్భోళి ర్య స్య స తథోక్తః. యద్వా వబయో రేకత్వస్మరణాత్ బలస్య బలాఖ్యా సురస్య మానం గర్వమ్, ని. 'గర్వో౽భిమానో౽హఙ్కార'ఇ త్యమరః మథ్నాతి నాశయతీతి తథోక్తం వజ్రం యస్యస తథోక్తః, శతమన్యు శ్శతక్రతు, రద్ధా, వలమానం, హిరణ్యనాభ, మవలోక్య, లక్ష్యం లబ్ధ్వా వీక్ష్యర్థః పవమానాత్మజసేవనా ద్ధేతో, రముష్మి న్మైనాకే విషయే, అపేత మన్యుః విగతమన్యు, రాసీత్, శ్రీరామకార్యార్థం ప్రవృత్తస్య సేవనాయ ప్రవృత్తత్వా ద్వైర మవిగణయ్యోపశాన్తకోపో౽భూ దిత్యర్థః. ౯

1 నాస్తి. 2 అత్ర.

గ. తదను యథాపురం లఙ్కాపురం ప్రతి ప్రధావతో హనూమత స్సరణి మరుణ దరుణసారథేః పదవీం విన్ధ్య ఇవ వదనం వ్యాదాయ ద్విరసనజననీ రంహసా సురసా. ౧౦

ప. ఉజ్జృమ్భితస్య తరసా సురసాం విజేతుం
పాదౌ పయోధికలితౌ పవమానసూనోః,
అ స్యోత్తమాంగ మభవ ద్గగనస్రవంతి
వీచీచయస్ఖలితశీకరమాలభారి. ౧౧

తద న్వితి. తదను మైనాకనిర్గమనానన్తరం, పురా పురాభావ మనతిక్రమ్య యథాపురం, పూర్వవ దిత్యర్థః, + 'యథాఽసాదృశ్య' ఇత్యనతిక్రమణే అవ్యయీభావే 'హ్రస్వో నపుంసకే ప్రాతిపదిక' స్యేతి హ్రస్వత్వం, లఙ్కాపురం రావణరాజధానీం ప్రతి, ప్రధావతో వేగేన గచ్ఛతో, హనూమత, స్సరణింమార్గం, అరుణసారథే రనూరుసారథే స్సూర్యస్య. ని. 'సూరసూతోఽరుణోఽనూరు' రిత్యమరః, పదవీం, విన్ధ్య ఇవ, సురసా నామ, ద్విరసరజననీ సర్పమాతా,రంహసా తరసా, ని. 'రంహ స్తరసీ తు రయ స్స్యద' ఇత్యమరః, వదనం, వ్యాదాయ శతయోజనపరిమితం వ్యాత్తం కృత్వా, అరుణత్, రుణోధేత్యర్థః + 'రుధిరావరణ' ఇతి ధాతో ర్లఙ్. ౧౦

అ. తతః కిమిత ఆహ.—ఉజ్జృమ్భితస్యేతి. తరసా వేగేన, సురసాం, విజేతు, ముజ్జృమ్భితస్య ప్రవృద్ధస్య, అస్య పవమానసూనోః హనూమతః, పాదౌ, పయోధికలితౌ సముద్రసంస్థితౌ, అభూతాం, త థోత్తమాంగం శిర స్తు, ని. 'ఉత్తమాంగం శిర శ్శీర్ష' మి త్యమరః, గగనస్రవంత్యాః గగనాపగాయాః మందాకిన్యాః వీచీచయేభ్య స్తరంగపరంపరాభ్యః స్ఖలితానాం విగళితానాం శీకరాణా మంబుకణానాం మాలాః స్రజో బిభ ర్తీతి తథోక్త, మభవత్, సురసా వక్త్రాధికం నిజవపు ర్యథా స్యా త్తథా అయం నిజసామర్థ్యా ద్వ్యవర్ధ తే త్యర్థః, ని. 'స్రవంతీ నిమ్నగాపగా, 'శీకరోఽంబుకణాః స్మృత' ఇతి చామరః + 'ఇష్టకేషీకామాలానాం చితతూలభారి'ష్వితి మాలాశబ్దస్య హ్రస్వత్వం అత్ర హనూమదుత్తమాంగస్య గగనస్రవంతీశీకరమాలభారిత్వాసంబంధేఽపి తత్సంబంధోక్తే రసంబంధే సంబంధరూపాతిశయోక్తిః,వసంతతిలకావృత్తమ్.

తనుం తనూకృత్య తదా హనూమాన్
కృత్వా[1]ఽవగాహం జఠరే తదీయే,
తతో వినిష్క్రమ్య స చక్రపాణే
[2] స్త్రివిక్రమస్య క్రమ మేవ చక్రే. ౧౭

భూయోఽపి సోఽయం రఘునాథదూత
శ్చిచ్ఛేద గచ్ఛ న్నఖరైః ఖరాగ్రైః,

తను మితి. తదాతస్మింత్సమయే, సః తాదృగ్రూపధారణేన ప్రసిద్ధ ప్రభావః, హనూమాన్, తనుం నిజశరీరం, తనూకృత్య అంగుష్ఠమాత్రం కృత్వా, శీఘ్రప్రవేశనిర్గమనసౌకర్యార్థమితిభావః, తదీయే సురసాసంబన్ధిని, జఠరే కుక్షికుహరే, అవగాహం, కృత్వా ప్రవిశ్య, తత స్తదనన్తర, వినిష్క్రమ్య వదనపిధానాత్ పూర్వమేవ నిర్గత్య, త్రయో విక్రమాః పాదన్యాసాః యస్య, బలిబన్ధనోద్యుక్త స్యే త్యర్థః, చక్రం సుదర్శనం పాణౌ యస్య స చక్రపాణే ర్వామనావతారస్య విష్ణోః, + 'సప్తమ్యుపమానే' త్యాదినా బహువ్రీహిః, 'ప్రహరణార్థేభ్యః పరే నిష్ఠాసప్తమ్యౌ భవత' ఇతి సప్తమ్యాః పరనిపాతః, క్రమం, తత్సదృశ ప్రకార మిత్యర్థః, అతఏవ నిదర్శనా, చక్రీబలిబన్ధనోద్యుక్తో, వామనః యథాప్రవృద్ధో భూత్వా పునః ప్రకృతిస్థోఽభూత్తథా అయ మపి తాదృగ్రూపో బభూ వే త్యర్థః, తథా చ శ్రీరామాయణమ్, * త ద్దృష్ట్వా వ్యాదితం త్వాస్యం వాయుపుత్ర స్సుబుద్ధిమాన్, 'సుసంక్షి ప్యాత్మనః కా యం బభూ వాంగుష్ఠమాత్రకః, సోఽభిప త్యాథ తద్వక్త్రం నిష్ప త్య చ మహాజవః, అంతరిక్షే స్థితః శ్రీమా నిదం వచన మబ్రవీ' దితి. వృత్త ముపజాతిః. ౧౭

౧. అనన్తరవృత్తాన్త మాహ.—భూయ ఇతి. సోఽయం సురసావిజయప్రసిద్ధపరాక్రమసంపన్నః, రఘునాథదూతో హనుమాన్, భూయః పున రపి, గచ్ఛన్, పథి మార్గే, చ్ఛాయాసిరోధా దనాతపనిగ్రహా ద్ధేతోః, ని. 'ఛాయా త్వనాతపే కాంతా' వితి వైజయంతీ, ఉపపన్నమన్యుః ప్రాప్తక్రోధః, అతఏవ నృసింహస్య రంహాఇవ రంహో

1 ప్రవేశం. 2 త్రివిక్రమ ప్రక్రమమ్.

నృసింహరంహాః పథి సింహికాంగం
ఛాయానిరోధా దుపపన్నమన్యుః. ౧౩

గ. తదను పారావారస్య పారే [1]లమ్బశిఖరిణి లంబమానః ప్రతను తరతను ర్లఙ్కాపురో త్తరగోపురద్వార మాసాద్య నితాన్తచింతాతంతు

వేగో యస్య స, తథోక్తస్స, న్నిత్యుపమా, సింహికాయా స్సింహికాఖ్యాయాః ఛాయాగ్రహస్య రాహుమాతు రంగం కళేబరం, ఖరాగ్రైః నిశితముఖైః, నఖరై ర్నిజనఖైః, ని. 'నఖోఽస్త్రీ నఖరోఽస్త్రియా' మిత్యమరః, చిచ్ఛేద విదదార, యథా నృసింహో హిరణ్యకశిపుగాత్రం తథాఽయ మపి సింహికాంగం చిచ్ఛే' దే త్యర్థః, * 'తత స్తస్యా నఖై స్తీక్ష్ణై ర్మర్మా ణ్యుత్కృత్య వానరః, ఉత్పపా తాథ వేగేన మన స్సంపాతవిక్రమ' ఇతి శ్రీరామాయణవచనమ్, వృత్తం తు పూర్వవత్. ౧౩

తద న్వితి. తదను సింహికాంగభేదనానన్తరం, † అపారం పార మస్య దుస్తరత్వాత్పారావార స్సముద్రః పవయో రభేదః. ని. 'సముద్రోఽబ్ధి రకూపారః పారావార' ఇత్యమరః, తస్య, పారే పరతీరే, ని. 'పారావారే పరార్వాచీ తీరే పాత్రం తదన్తర' మిత్యమరః, లంబశిఖరిణి, 'లంబగిరౌ లంబమానశిఖరి' ణీ త్యపపాఠః. * 'సలంబశిఖరే లమ్బే లంబమానపయోధర' ఇతి శ్రీరామాయణే ఉక్తత్వాత్, యద్వా లంబపర్వత స్యైవ లంబమాన ఇతి నామాన్తరం, లంబమానః ప్రవిష్టస్సన్, ప్రతనుతరతను రత్యన్తసూక్ష్మశరీర స్సన్, పరేషా మప్రకాశార్థ మితి భావః, లఙ్కాపుర స్యోత్తరగోపురద్వార ముత్తరపురద్వారం, య ద్యపి, ని. 'పురద్వారం తు గోపుర'మి త్యమరః, తథాఽపి కరికలభకర్ణావతంసాదివ దపౌనరుక్త్యం ద్రష్టవ్యమ్, ఆసాద్య ప్రాప్య, లఙ్కేయం కేన మార్గేణ సుప్రవే శేతి జ్ఞాతు మితి భావః,నితాన్త

---

† 'పారం పరతీర మావృణో తీతి పారావారః, పారావారే పరాపరతీరే అస్యస్త ఇతి వా పారావారః అర్శఆద్యచ్' సుధాయాం తు పకారవధ్యో ష్యస్తీతి కశ్చి దిత్యుక్తమ్, న తు పవయో రభేద ఇతి, తదభేదస్య కుత్రాప్యదృష్టచరత్వాత్.

1 లంబమానశిఖరిణి లంబమానతను ర్లఙ్కాపురద్వారమాసాద్య నితాన్తచిన్తా తన్తుసన్తానితాన్తర కరణః.

సంతానసందానితాన్తఃకరణో ఽభూత్. ౧౪

గ. వానరసేనా కథం తరే దిమ మన్తరాయం వితన్వన్తము దన్వన్తమ్ తరతు నామ కథ ముపయాతు యాతుధానరాజధానీ మి మామ్ సర్వథాఽపి వితథమనోరథో దాశరథిః మోఘీకృతార్ణవ లంఘనః కేవల మహ మభవం [1]జీవతి వా న వేతి న జానామి [2]జానకీ మితి [3]తత్ర తత్ర భగవతీం సీతా మవజిగమిషు రాంజనేయః ప్రచ్ఛ న్నసఞ్చారహేతో ర స్తమయం గభ స్తిమాలినః కేవల మభిలలాష. ౧౫

మత్యన్తం చింతా ఏవ తంతు సంతానాని సూత్రసంతతయ స్తైస్సందా నితం బద్ధం అంతఃకరణం యస్య స తథోక్తో ఽభూత్, దురన్తచింతా క్రాంతాంతరంగో బభూ వే త్యర్థః. ని. 'బద్ధే సందానితం మూత' మిత్యమరః. ౧౪

అ. చింతాప్రకారమేవాహ.—వానరేతి. వానరసేనా, అంత రాయం సురసాగ్రహణాదిరూపం విఘ్నం, వితన్వన్తం కుర్వాణం, దు స్తర మిత్యర్థః, ఇమ మేన మతివిస్తీర్ణ, ముదన్వన్తం సముద్రం, కథం కుతో వా, తరేత్ లంఘయేత్, తరితు మశక్యోఽయ ముదధి రితి భా వః యథా కథం చి త్సాగరం తరతు నామ, యాతుధానానాం రక్ష సాం రాజధానీం, త్రికూటస్థితా మిమాం లఙ్కాం, కథ ముపయాతు కథం ప్రాప్నుయాత్, సర్వథా ప్రాప్తు మశక్యే త్యర్థః, సర్వథా సర్వ ప్రయత్నేన, పర్యాలోచనాయాం క్రియమాణాయాం సత్యాం, దాశ రథిః, శ్రీరామః, వితథమనోరథః వ్యర్థసంకల్ప ఏవ, అహ మపి, కేవల మ త్యన్తం, మోఘీకృతం విఫలీకృతం అర్ణవలంఘనం యేన స తాదృశో ఽభవ మభూవం, జానకీసందర్శనార్థ మాగతోఽస్మి బహుప్రయత్నేన, జానకి, జీవతి వా, న వేతి, జానకీం, న జానా, మీత్యేవం, బహుధా సం చిన్త్య వృథాచిన్తయా కిం ప్రయోజన మితినిశ్చిత్య ధైర్య మవ ష్టభ్య, తత్రతత్ర పురే వనేషు చ, భగవతీం మహానుభావాం, సీతాం, ఆంజనేయో హనూమాన్, నవజిగమిషుః అవగంతు మిచ్ఛుస్సన్, ప్రచ్ఛ న్నం రహస్యం యథాతథా సంచారహేతోః సంచారనిమిత్తం, గభ

---

1 జీవితా. 2 జానకీతి. 3 తతస్తత్ర భవతీం.

గ. తదను [1]శాతమఖ స్యాగస్త్యసన్నిధౌ నిక్షిప్తచాపస్య ప్రత్యాసీదతి ప్రయోజనవేళేతి ప్రచేతసే కథయితు మివ ప్రతీచీం దిశం ప్రవిశతి భగవతి భాస్వతి. ౧౬

గ. గగనతల మిద మపరమహీధరకటకకాన్తారసముద్భవదావపావకశిఖాశ్రేణీభిః [2]కిము శోణితం అథవా సమీపసమాపతత్పతంగరశ్మిదృఢతరవేష్టననిష్ఠ్యూతానలతటతపనోపలజాలసముల్లసజ్జ్వాలాపటలైః స్తిమాలినః సూర్య స్యాస్తమయం కేవల మస్తమయమేవ, అభిలలాష చకమే, + 'లషకాంతౌ' వితి ధాతో ర్లిట్. ౧౭

తద న్వితి. తదను హనూమచ్చింతానంతరం, శాతమఖస్య శతమఖసంబంధినః, + 'తస్యేద'మిత్యణ్, అగస్త్యస్య సన్నిధౌ, నిక్షిప్తస్య చాపస్య వైష్ణవస్య ధనుషః, ప్రయోజనవేళా కార్యావసరః, ప్రత్యాసీదతి సమాగతేతి, ప్రచేతసే వరుణాయ, కథయితు మివ, భగవతి మహాత్మని, భాస్వతి వివస్వతి సూర్యే, ప్రతీచీం దిశం, ప్రవిశతి ప్రాప్తవతి సతి. ౧౬

గగనతల మితి. ఇదం గగనతల మాకాశమండలం, అపరమహీధరకటకే ష్వస్తాచలనితంబేషు యాని కాంతారాణి అరణ్యాని తత్సముద్భవస్య తత్సంజాతస్య దావపావకస్య దవాగ్నే శ్శిఖాశ్రేణిభి ర్జ్వాలాజాలైః, శోణితం కిము అరుణీకృతం కిం, అథవా సమీపం నికటం ప్రతి సమాపత న్నాగచ్ఛ న్యః పతంగ స్సూర్యః. ని. 'పతంగౌ పక్షిసూర్యౌ' చేత్యమరః, తస్య రశ్మీనాం కిరణానాం ప్రగ్రహాణా మితి చ గమ్యతే, దృఢతరవేష్టనేన అతిగాఢసంవలనేన నిష్ఠ్యూతో నిర్గతోఽనలోఽగ్ని ర్యేషాం తాని యానితటతపనోపలజాలాని తటవర్తిసూర్యకాన్తమణినికరా స్తేభ్య స్సముల్లసద్భి స్సంస్ఫురద్భి ర్జ్వాలాపటలై రర్చిఃపుంజైః, రాపాటలిత మాసమంతా దరుణితం కిం, ఆహోస్విత్ యద్వా, ని. 'ఆహో ఉతాహో కిముత వికల్పే కిం కిమూత చ స్విత్ప్రశ్నే చ వితర్కే' చేత్యుభయత్రాప్యమరః, ఆగతాయ నిజనివాసం ప్రాప్తాయ, మిత్రాయ సూర్యాయ, సుహృదే చ, ని. 'మిత్రం సుహృది

1 శాతమఖస్యనిక్షేపచాపస్య ప్రత్యాసీదతి. 2 కిమిహ.

కి[1]మాపాటలితం ఆహోస్వి దభ్యాగతాయ మిత్రాయ మహార్ఘ మర్ఘ్యం ప్రదాతుం ప్రముదితచేతసా ప్రచేతసా తూర్ణ[2]మర్ణవోదరోద్గీర్యమాణమాణిక్యకిరణైః కి మరుణితం ఆహోస్వి త్తారాపథతరంగిణీసలిలమపి [3]రసయితు ముజ్జృమ్భితస్య చరమసాగరార్వాగ్నే రర్చిఃపుంజేన [4]కి మనురంజిత మితి సకలజనస్య సందేహసన్దోహం సందధానే సన్ధ్యారాగే సముదఞ్చితే సరసీరుహశ్రేణీషు పత్రపుటకవాటపిధానాసు ప్రతి

మిత్రోఽర్కః' ఇతి విశ్వః, మహార్ఘ మమూల్యం, అర్ఘార్థం పూజార్థం ద్రవ్య మర్ఘ్యం, + 'పాదార్ఘాభ్యాం'చేతి యత్ప్రత్యయః. ని. 'మూల్యే పూజా విధా వర్ఘః,' 'షట్తు త్రిష్వర్ఘ్య మర్ఘార్థ'ఇతి చామరః, ప్రదాతుం. ప్రముదితచేతసా సంతుష్టాన్తఃకరణేన, ప్రచేతసా వరుణేన, తూర్ణం మిత్రాగమనజనితసంభ్రమా త్సత్వరం, అర్ణవోదరాత్సముద్రమధ్యా దుద్గీర్యమాణా న్యుద్ధ్రియమాణాని యాని మాణిక్యాని తేషాం కిరణైః, రరుణితం కిం, అత్ర నిష్ఠ్యూతోద్గీర్యమాణశబ్దయోః గౌణార్థత్వాన్న గ్రామ్యత్వం కింతు సౌందర్యావహత్వ మే వేత్యుక్తం ప్రాక్ ఆహోస్వి, త్తారాపథతరంగిణీసలిల మాకాశగంగోదక మపి, ని. 'తారాపథోఽంతరిక్షం'చే త్యమరశేషః, రసయితు మాస్వాదయితుం, పాతు మితి యావత్, ని. 'రసో గంధరసే స్వాద'ఇతి వైజయంతీ, ఉజ్జృమ్భితస్యోద్గతస్య చరమసాగరార్వాగ్నేః పశ్చిమసముద్రవర్తిబడబానలస్య, ని. 'ఔర్వస్తు బాడబో బడబానల' ఇత్యమరః, అర్చిఃపుంజేన జ్వాలాజాలేన, ఇహేదానీం, రంజితం అరుణీకృతం కి, మి త్యనేన ప్రకారేణ, సకలజనస్య, సర్వేషాం జనానా మిత్యర్థః, సందేహసందోహం సంశయాతిశయం, సందధానే సముత్పాదయతి, సంధ్యారాగే, సముదంచితే సముజ్జృమ్భితే సతి, అత్ర గగనతలస్య నిర్ధారితానేకహేతునిమిత్తారుణితత్వోత్ప్రేక్షణా దుత్ప్రేక్షా, తదుజ్జీవిత శ్చాయం సందేహ ఇతి సంక్షేపః, తథా సరసీరుహశ్రేణీషు అమ్భోజరాజిషు, గృహస్థాంతర్గృహశ్రేణి ష్వితి చ గమ్యతే, పత్రపుటా న్యేవ కవాటా న్యరరాణి తాని పిధానా న్యాచ్ఛాదనాని యాసాం తాసు, ముకుళితాసు సతీ ష్విత్యర్థః,

---

1 మాపటలమ్. 2 అర్ణవోద్గీర్యమాణ. 3 గ్రసితుమ్. 4 కి మితి.

ముదభవనం మకరన్దభిక్షా మటత్సు మధువ్రతద్విజేషు వికచకువలయక లికా[1]కర్షణకషాయేషు [2]సాయన్తనవాయుషు తతఇత స్సంచరత్సు తిమిరే షు కాలాగురుధూమస్తోమశ్యామలితేషు దిక్పాలపురగోపురవ్యూహేషు ప్రతికమలాకరం ప్రేజ్ఖితే విశ్లేషవేదనాపూర్వరంగే రథాంగ[3]విహంగదీనక్రే

ని. 'కవాటమరరంతుల్యే,' 'అపిధానతిరోధానపిధానాచ్ఛాదనాని' చేతి చామరః. + 'వష్టి భాగురి రల్లోప మవాప్యో రుపసర్గయో' రిత్యపే రకా రలోపః, అత ఏవ మధువ్రతా భృంగా ఏవ ద్విజాః బ్రహ్మచారిణ ఇతి రూపకం తేషు, ప్రతికుముదభవనం, కుముదరూపభవనే ష్వి త్యర్థః, + వీప్సాయా మవ్యయీభావః, మకరందభిక్షా ముద్దిశ్యాటత్సు పుష్పరసరూ పభిక్షాటనతత్పరేషు, సత్స్వి త్యర్థః, * 'అప్రత్యాఖ్యాయిన మగ్రేభిక్షీ' తేత్యుపదేశా త్కవాటపినద్ధగృహా న్విహా యాన్యత్ర భిక్షాటనస్య యుక్తత్వా దితి భావః, సూర్యాస్తమయే మధువ్రతానాం ముకుళిత సరసీరుహపరిత్యాగేన వికసితకైరవసంచారసంభవా దియ ముత్ప్రే క్షా గమ్యమానా రూపకసంకీర్ణా, తథా సాయంతనా స్సాయంభవాః. + 'సాయంచిర' మిత్యాదినా ట్యుప్రత్యయ స్తుడాగమ శ్చ, తే చ తే వాయవ శ్చ తేషు, వికచకువలయకలికాకర్షణేన వికసితకోరకసంఘర్ష ణేన కషాయేషు సురభిషు సత్సు. ని. 'కలికా కోరకః పుమాన్, రాగ ద్రవ్యే కషాయోఽస్త్రీ నిర్యాసే సౌరభే రస' ఇత్యమరయాదవౌ, తిమి రే ష్వంధకారేషు, తతఇత, స్సంచరత్సు వ్యాప్రియమాణేషు సత్సు, తథా దిక్పాలపురాణా మిందాద్యష్టదిక్పతిపత్తనానాం గోపురవ్యూ హేషు పురద్వారసన్నివేశేషు, కాలాగురు ధూమస్తోమేన అధివాస నార్థం పరికల్పితకృష్ణాగురుధూమపటలేన శ్యామలితేషు మేచకీకృతేషు సత్సు, తథా ప్రతికమలాకరం, కమలాకరే ష్విత్యర్థః, రథాంగవిహం గానాం చక్రవాకపక్షిణామ్. ని. 'కోక శ్చక్ర శ్చక్రవాకో రథాంగా హ్వయనామక' ఇత్యమరః, విశ్లేషవేదనాయా విరహవేదనాయాః పూ ర్వరంగే ప్రారంభభూతే, దీనక్రేంకారే దీనాక్రందితే, క్రే మి త్యనుక రణశబ్దః, ప్రేంఖితే సముత్పన్నే సతి, తథా గగనమతంగజే, ఆకాశ ఏవ

---

1 కషణ. 2 సాయంవాయుషు. 3 విహంగానామ్.

జ్కారే నక్షత్రమాలాలంకృతే గగనమతంగజే. ౧౭

ప. ఆవిర్బభూవ పూర్వాద్రేశ్శృంగే శృఙ్గారజీవితమ్,
తమస్తమాలకాన్తారకుఠారశ్శశలాఞ్ఛనః. ౧౮

ప. తత్కరా స్తమసా రుద్ధా రేజిరే గగనాజిరే,
శైవాలచయసంచ్ఛన్నా స్సరసీవ బిసాఙ్కురాః. ౧౯

తస్మిన్ ప్రదోషసమయే సహసా హనూమాన్

గజ ఇతి రూపకం నక్షత్రమాలయా తారకాశ్రేణ్యా సప్తవింశతిమౌక్తికహారావళ్యాచ అలంకృతే భూషితే సతి, ని. 'సైవ నక్షత్రమాలా స్యాత్సప్తవింశతిమౌక్తికే'త్యమరః. ౧౭

అ. తతశ్చన్ద్రోదయోఽభూదిత్యాహ.—ఆవిర్బభూవేతి. తమోఽన్ధకార ఏవ తమాలకాంతారం తాపింఛకాననం తస్య కుఠారం పరశు, రితి పరంపరితరూపకం, ధ్వాంతవిధ్వంసక ఇత్యర్థః, ని.'కాలస్కంధస్తమాల స్స్యాత్తాపింఛః''ద్వయోః కుఠారః స్వధితిః పరశుశ్చ పరశ్వథ' ఇతి చామరః, శృంగారస్య శృంగారాఖ్యస్య రసస్యజీవితం జీవనభూతః, తాటస్థ్యే నోద్దీపకత్వాత్తదుజ్జీవక ఇత్యర్థః, తదుక్తమ్. * 'మలయానిలయచంద్రాద్యా స్తటస్థాః పరికీర్తితా' ఇతి † శశలాంఛనశ్చంద్రః, పూర్వాద్రే రుదయపర్వతస్య, ని. 'ఉదయః పూర్వపర్వత' ఇత్యమరః, శృంగే శిఖరే, ఆవిర్బభూవ ఉదజృంభత. ౧౮

తదితి. గగనాజిరే గగనాంగణే, ని. 'అంగణం చత్వరాజిరే' ఇత్యమరః, తమసా అంధకారేణ, రుద్ధా శ్ఛన్నా, స్తత్కరా శ్చంద్రకిరణా. స్సరసి కాసారే, ని.'కాసార స్సరసీ సర' ఇత్యమరః, శైవాలచయసంఛన్నా శ్శైవలజాలాచ్ఛాదితాఃబిసాంకురా మృణాళానామభిరవోద్భిద ఇవ, ని. 'జలనీలీ తు శైవాలం శైవలేఽథ కుముద్వతీ మృణాళం బిస' మితి చామరః, రేజిరే చకాశిరే, + 'రాజృదీప్తా'వితి ధాతోర్లిట్. ౧౯

తస్మిన్నితి. తస్మిన్ప్రదోషసమయే రజనీముఖవేళాయాం, ని. 'ప్రదోషో రజనీముఖ' మిత్యమరః. లంకాప్రవేశ ఏవ నవం నవీనం సా

---

† 'శృంగారజీవిత'ఇతి పుల్లింగపాఠే జీవితః ప్రాణితః శృంగారో యేనేతి బహువ్రీహౌ ఆహితాగ్న్యాదిత్వా న్నిష్ఠాయాః పరనిపాతః.

కీర్తిచ్ఛటాయవనికా మపనీయ శత్రోః,
ఆవిర్బభూవ సుమనఃపరితోషణాయ
లఙ్కాప్రవేశనవనాటకసూత్రధారః. ౨౦

౮. తత్కాలే లఙ్కాధిదేవతా మాత్మనా సహ విగ్రహం విధాతుం గృహీతయువతివిగ్రహాం [1]మార్గప్రసార స్యార్గళీభూయ భూయసా

టకం తత్ర సూత్రధారో నాటకప్రవర్తకః ప్రగల్భనటో, హనూమాన్, అత్ర నవశబ్దగ్రహణం లంకాపురస్య పురుషాంతరాప్రవిష్టచరత్వసూచనార్థ మి త్యవగన్తవ్యమ్, శత్రోః రావణస్య సంబంధి నీం, కీర్తిచ్ఛటాం యశోబృంద మేవ యవనికాం ప్రతిసీరా, మపనీ యాపసార్య, తత్కీర్త్యపనయ స్యైతన్మూలకత్వా దితి భావః. ని. 'బృందం జాలం చక్రవాళం జాలకం పేటికా చ్ఛ' టేతి వైజయంతీ. ని. 'ప్రతిసీరా యవని' కేత్యమరః, సుమనసాం దేవానాం సామాజికవిబుధానాం చ పరితోషణాయ, హృదయరంజనార్థ మి త్యర్థః, ని. 'సుమనాః పుష్పమాలత్యోః స్త్రీ) దేవబుధయోః పుమా' నితి వైజయంతీ, సహసా శీఘ్ర) మావిర్బభూవ, లంకాపురమధ్యదేశప్రవేశాయ ప్రవృత్త ఇ త్యర్థః, సూత్రం చతుర్విధాభినయాత్మకనాటకసూచనాం ధారయ తీతి సూత్రధారః, ని. 'సూత్రం తు సూచకే గ్రంథభేదే తంతువ్యవస్థయో' రితి నానార్థరత్నమాలా. సూత్రధారలక్షణం తు * 'ఆసూత్రయ న్గుణా న్నేతుః కవే రపి చ వస్తునః, రంగప్రసాధనప్రౌఢ స్సూత్రధార ఇహోదిత' ఇతి అయం తు ద్విప్రకారః ఏకః పూర్వరంగవిధాయకః ఇతర స్తు నటాపరపర్యాయ స్సూత్రధారసదృశగుణాకృతిః ప్రస్తావనాప్రయోజక ఇతి కేచిత్. తదుక్తమ్. * 'ప్రయుజ్య రంగం నిష్క్రాంతే సూత్రధారే సహానుగే, స్థాపకః ప్రవిశే దన్య స్సూత్రధారగుణాకృతి' రితి అత్రసమస్తవస్తువర్తిసావయవరూపకాలంకారః, వసంతతిలకావృత్తమ్. ౨౦

తత్కాల ఇతి. తత్కాలే పురప్రవేశసమయే, మారుతి ర్హనూమా న్, ఆత్మనా సహ స్వేన సాకం, విగ్రహం కలహం, విధాతుం కర్తుం, గృహీతో యువతివిగ్రహో యయా తాం, స్త్రీరూపధారిణీ త్యర్థః, అత

1 మార్గస్య.

తర్జయంతీం నిర్జిత్య తత స్తయా వానరరచితావజ్ఞోపజ్ఞం [1]నిజనిలయవిలయం సరసిజాసనశాసనా దావేదయన్త్యా విహితానుమతి ర్మారుతి ర్లఙ్కాయా మవికల మేవ మైథిలీం విచిన్వ [2]న్నైరృతచక్రవ

ఏవ మూర్ధ్వప్రసారస్య మార్గసంచారస్య, అర్గళీభూయ విష్కంభతాం ప్రాప్య, గమన ప్రతిబన్ధినీ భూత్వేత్యర్థః. ని. 'తద్విష్కమ్భేఽర్గళం న' నేత్యమరః, భూయసా బాహుల్యేన, తర్జయంతీం భర్త్సయంతీం + తర్జయతేః పరస్మైపదిత్వం 'తర్జయన్నివ కేతుభి'రిత్యాది కాళిదాసాది ప్రయోగదర్శనా త్సిద్ధం తర్జయతే రనుదాత్తేత్త్వేఽపి చక్షిఙో ఙిత్కరణే నానుదాత్తేత్త్వ ప్రయుక్తాత్మనేపద స్యానిత్యత్వజ్ఞాపనా త్పరస్మైపద మితి అతఏవ 'తర్జయతి భర్త్సయతి చేత్యపి దృశ్యత' ఇతి భట్టమల్లః, లఙ్కాధిదేవతాం లఙ్కాధిష్ఠానదేవతాం, నిర్జిత్య ముష్టిఘాతేన జిత్వా, * 'ముష్టినాఽభి జఘానైనాం హనూమా న్క్రోధమూర్ఛిత' ఇతి శ్రీరామాయణవచనాత్, అథ సరసిజాసనశాసనాత్ బ్రహ్మనియోగవశాత్ ఉపజ్ఞాయత ఇత్యుపజ్ఞా ఆద్యజ్ఞానమ్, ని. 'ఉపజ్ఞా జ్ఞాన మాద్యం స్యా'దిత్యమరః, + భావే అఙ్ప్రత్యయః, వానరేణ రచితా విహితా యా అవజ్ఞాఽవధీరణా సా ఉపజ్ఞా ఆద్యజ్ఞానం యస్య తం, తథోక్తం, వానరకృతావధీరణం తవ యదా స్యా త్తదా లఙ్కాయా వినాశ ఇత్యాదౌ జ్ఞాత మిత్యర్థః. † నిజనిలయవిలయం నిజనికేతననాశం ఆవేదయన్త్యా. *'ఇదం చ తథ్యం శృణు మే బ్రువన్త్యా వై హరీశ్వర, స్వయం స్వయంభువా దత్తం వరదానం యథా మమ. యదా త్వాం వానరః కశ్చి ద్విక్రమా ద్వశ మానయేత్, తదా త్వయా హి విజ్ఞేయం రక్షసాం భయమాగత'మిత్యాది శ్రీరామాయణోక్తరీత్యా కథయన్త్యే త్యర్థః, తయా లఙ్కాధిదేవతయా, విహితానుమతిః కృతాఙ్గీకారస్సన్, లఙ్కాయా మవికల మేవాప్రతిహత

† కేచిత్తు ఉపజ్ఞాయత ఇత్యుపజ్ఞా కర్మణ్యఙ్ ఆద్యజ్ఞానవిషయ ఇత్యర్థః అవజ్ఞయా ఉపజ్ఞా అవజ్ఞోపజ్ఞమ్. + 'ఉపజ్ఞోపక్రమం తదా ద్యాచిఖ్యాసాయా' మితి నపుంసకత్వమ్, అవజ్ఞయా ఆదౌ జ్ఞాత మిత్యర్థః. 'ఉపజ్ఞా జ్ఞానమాద్యం స్యా'దితి కోశేఽపి జ్ఞాన మిత్యస్య జ్ఞానవిషయీభూత మిత్యర్థః, బాహులకా త్కర్మణ్యఙి త్యాహుః.

1 నిజవిలయమ్. 2 నైరృతి.

ర్తినః ప్రాసాద మాససాద. తత్ర. ౨౧

ప. ఏషా రాక్షససార్వభౌమనగరీ రక్షశ్చమూరక్షితా
తస్యేదం సదనం [1]సువర్ణశిఖరం బిభ్రాణ మభ్రావళిమ్,
ఏతత్పుష్పక మాహృతం ధనపతే రి త్యాదరా న్మారుతే
స్తస్యాదర్శయ దిందుదీపకిరణప్రద్యోతితాశా నిశా. ౨౨

అపి చ.—

మేవ, మైథిలీం, విచిన్వ న్మృగయన్, నైరృతచక్రవర్తినో రాక్షస సార్వభౌమస్య రావణస్య, ప్రాసాదం హర్మ్యం, ఆససాద ప్రాప, తత్ర తస్మిన్ప్రాసాదాసాదనసమయే. ౨౧

ఏషేతి. ఏషేయం రక్షశ్చమూరక్షితా రాక్షససేనాభిగుప్తా, రాక్షససార్వభౌమనగరీ రావణరాజధానీ, తథా ఇద మేత, త్తస్య రావణస్య సంబంధి సువర్ణశిఖరం హిరణ్మయశృంగం, అభ్రావళిం, బిభ్రాణం బిభ్రత్, మేఘపర్యంతోన్నత మి త్యర్థః. + భృఞ శ్శానచ్, సదనం గృహం, † తథాఽఏతద్ధనపతే ర్ధనపతిం విజిత్యేత్యర్థః. + 'ల్యబ్లోపే కర్మ ణ్యధికరణే' చేతి పఞ్చమీ, ఆహృత మపహృతం, పుష్పకం పుష్పకాఖ్యం విమానం, ఇతి అనేన ప్రకారేణ, ఆదరాత్ శ్రీరామకార్యప్రవృత్తిజనితప్రీతివశాత్, మారుతే ర్హనూమతః, ఇందు రేవ దీప స్తస్య కిరణైః ప్రద్యోతితాః ప్రకాశితాః ఆశా దిశో యయా సా తథోక్తా, నిశా రాత్రిః, అదర్శయత్ దర్శయామాస, యథా కాచి త్కస్మైచి దభ్యాగతాయరాత్రౌ దీపప్రభయా సర్వం ద్రష్టవ్యం ప్రదర్శయతి తద్వ దత్రాపీ త్యర్థః, చంద్రోదయవశా ద్దిక్ప్రకాశే సతి మారుతి స్సర్వం నిర్వర్ణయామాసేతి ఫలితోఽర్థః. అత్ర నిశాయాః ప్రదర్శకత్వా సంబంధేఽపి తత్సంబంధాభిధానా దతిశయోక్తిభేదః, స చైకదేశ వర్తిరూపకేణ సంకీర్యతే, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౨౨

అ. అథసాక్షా చ్చంద్ర ఏవ మారుతే స్సాహాయకతత్పరోఽభూ దిత్యుత్ప్రేక్ష్యతే. అపి చేతి. కించేత్యర్థః.

† 'సువర్ణశిఖరై ర్బిభ్రాణ' మితి పాఠే శిఖరాణాం భరణే కరణత్వం.

1 విమానశిఖరైః.

ఆదిత్యః కృతకృత్య ఏవ భవితా సీతాపతే రీదృశం
సాహాయ్యం విరచయ్య కీర్తి [1]మతులా మాదిత్సునా సూనునా,
ఇ త్యాలోచ్య తదా కిల స్వయ మపి ఖ్యాతిం గృహీతుం పరాం
లజ్జాయాం రఘునాథదూతసరణౌ చన్ద్రేణ దీపాయితమ్. ౨౩

౪. ఏవ మేవ పర్యట న్నస్వప్నసుందరీసౌందర్యముద్రాం ని [2]దద్రయా
ప్యతిశయ్యశయ్యాగృహేకృతసంవేశం వేశ[3]యువతిజనపరివృత మవరోధ

అ. తత్ప్రకార మేవాహ. ఆదిత్యఇతి. ఆదిత్యస్సూర్యః, కర్తా, సీతాపతేః శ్రీరామస్య, ఏతేనక్షణమాత్రమపితద్విరహాసహిష్ణుత్వంసూచ్యతే, ఈదృశమిత్థంభూతం, సీతాన్వేషణరూపమిత్యర్థః, సాహాయ్యంసహాయకర్మ, సహాయకారిత్వ మితి యావత్ + బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ ష్యఞ్, విరచయ్య కృత్వా, + 'ల్యపిలఘుపూర్వా'దిత్యయాదేశః, అతులాం నిరుపమాం, కీర్తిం ఖ్యాతిం, ఆదిత్సునా ఆదాతు మిచ్ఛునా, సంజిఘృక్షుణే త్యర్థః, + దదాతే స్సన్నంతా దుప్రత్యయః, సూనునా పుత్రేణ, సుగ్రీవేణ, కృతకృత్యః కృతార్థో, భవితాభవిష్యత్యేవ, + భవతే ర్లుట్, ఇ తీత్థ, మాలోచ్య కిల, మత్వాకి మిత్యర్థః, తదాతస్మిం త్సమయే, స్వయ మపి, పరాం, ఖ్యాతిం, గృహీతుంసంపాదయితుం, లజ్జాయాం, రఘునాథదూతస్యహనూమత స్సరణౌమార్గే, చంద్రేణ, దీపాయితం దీపే నే వాచరితం, తద్వ త్సర్వం హనూమతే ప్రదర్శిత మిత్యర్థః, అహోరాత్రప్రకాశకత్వేన తుల్యయో రావయోరన్యతరస్యఖ్యాతిసంభవే మయాతూష్ణీం స్థాతుం నోపయుజ్యత ఇతి మత్వాచంద్రే ణాప్యేవ మాచరిత మిత్యుత్ప్రేక్షితత్వా దుత్ప్రేక్షాలఙ్కారః. దీపశబ్దా దాచారక్యజంతాద్భావే క్తః, వృత్తంతు పూర్వవత్.

ఏవమితి. ఏవ మేవో క్తప్రకారేణైవ, మారుతిః, పర్యటన్ సంచరన్ సీతానిరీక్షణార్థ మితి భావః, న విద్యతే స్వప్నో నిద్రా యేషాం తే అస్వప్నాః దేవాః. ని. 'ఆదిత్యా ఋభవోఽస్వప్నా'ఇ త్యమరః, తేషాం యా సుందర్యః తాసాం సౌందర్యముద్రాం, రామణీయకస్య పరాం కాష్ఠాం, నిద్రయా నిద్రావస్థయాఽపి, అతిశయ్య అతిక్రమ్య, జాగ్రద్దశయా తు కిం వక్తవ్య మితి భావః, శయ్యాగృహే శయనమందిరే, కృతసంవేశం విహితస్వాపం, నిద్రాణ మి త్యర్థః, ని. 'స్యా న్నిద్రా

1 అమితామ్. 2 నిద్రాయామ్. 3 యువతిపరివృతమ్.

వధూజన మన్యవిరోధేన నిరీక్ష్య తత్ర వితథమనోరథో మారుతి ర్విరచిత
బహువిధబహుచింతాప్రకారః [1]ప్రాకారా దవప్లుత స్స న్నశోకవనికా
యామపి మైథిలీ మన్వేష్టు [2]మిష్టదేవతాప్రణతి మతనుత. ౨౮

౨౯. అసౌ జనకనందినీం తత ఇతో విచిన్వన్ క్షణా
దశోకవనికా మగా దపగతాన్యమార్గభ్రమః;

శమనం స్వాప స్స్వప్నస్సంవేశ ఇత్యపీ'త్యమరః, వేశయువతిజనపరివృతం వేశ్యాజనపరివేష్టితమ్. 'తచ్ఛాఖానగరం వేశో వేశ్యాజనసమాశ్రయ'ఇత్యమరః,అవరోధవధూజనం మండోదర్యాద్యంతఃపురస్త్రీజనంచ, ని. 'శుద్ధాంత శ్చావరోధ' శ్చేత్యమరః, అవిరోధేన అప్రతిబంధేన నిరీక్ష్య దృష్ట్వా,తత్రఅంతఃపురేవితథమనోరథః సీతాసందర్శనాలాభా ద్వ్యర్థమనోరథః, అతఏవ విరచితాః బహువిధాఃనానారూపా శ్చింతాప్రకారా విచారపరిపాట్యో యేనస తథోక్తః. * 'కిన్ను సీతాఽథ వైదేహీ మైథిలీ జనకాత్మజా,ఉపతిష్ఠేత వివశా రావణం దుష్టచారిణ' మిత్యాది శ్రీరామాయణోక్తనానావిధచింతాక్రాంతాంతఃకరణ ఇత్యర్థః, అత ఏవ ప్రాకారా దవప్లుతస్సన్, లంఘితప్రాకార స్స న్నిత్యర్థః, అశోకవనికాయా మపి రావణాంతఃపురోచితప్రమదవనేఽపి, మైథిలీం సీతా, మన్వేష్టుం విచేతుం, ఇష్టదేవతానాం వసురుద్రాద్యభీష్టదేవతానాం, ప్రణతిం నమస్కార, మతనుత అకార్షీత్, ప్రారబ్ధకార్యసిద్ధ్యర్థ మిష్టదేవతానమస్కారంచకారే త్యర్థః, తథాచ శ్రీరామాయణమ్. * 'వసూన్ రుద్రాం స్తథాదిత్యా నశ్వినౌ మరుతోఽపి చ, నమస్కృత్వా గమిష్యామి రక్షసాం శోకవృద్ధయ'ఇతి. ౨౮

అసావితి. అసౌహనూమాన్, జనకనందినీం జానకీం, తతఇతో, విచిన్వన్ మృగయన్, అపగతః అన్యమార్గభ్రమో మార్గాంతరసంచారః సంసారమార్గవిభ్రాంతి శ్చ యస్య స తథోక్తస్సన్, విశేషణమేత చ్ఛమధనేఽపియోజ్యమ్, క్షణాత్ క్షణమాత్రేణ, అశోకవనికా, మగాత్ ప్రాపత్, కథ మివ మమే త్యేత దవ్యయం మమత్వా ద్యాంఛితా ద్రహితో నిర్మమో నిస్పృహః, శమో వైరాగ్యాదినా నిర్వికారచిత్తత్వం స ఏవ ధనం యస్య సః శమధనో వైరాగ్యసంపన్నో మునిరి

---

1 ప్రాసాదాత్. 2 అభీష్టదేవతాప్రణామమ్.

పరా మభిలష న్గతిం శమథనో యథా నిర్మమ
స్త్రయీ మఖిలకిల్బిషప్రశమనైకదివ్యౌషధీమ్ ౨౫

౫. తత స్తస్యాం నాగపున్నాగతాలహింతాలతమాలకృతమాలసరళవకుళవంజుళతిలకామలకకుటజలికుచకతకతక్కోలాంకోలలవంగవికంకతకేతకీ[1]కదమ్బోదుంబరకపిత్థాశ్వత్థకురవకమరువకమాకందకుంద

త్యర్థః. పరాం గతిం ముక్తిం, మభిలషన్ వాంఛన్, అఖిలకిల్బిషప్రశమనే సకలపాపనిరాసే ఏకదివ్యౌషధీం, సమస్తపాపక్షయకరీ మిత్యర్థః, త్రియీం యథా వేదత్రయ మివ, 'సామాన్యం విశేషే పర్యవస్య' తీతి న్యాయేన పరిష్కృతోపయోగిత్వా ద్బ్రహ్మప్రతిపాదకోపనిషద్విద్యా మివేత్యర్థః, ని. 'ఇతి వేదా స్త్రయ స్త్రయీ' త్యమరః, 'ఇవవద్వాయథాశబ్దా' ఇతి దండ్యాచార్యానుశాసనా దుపమాలఙ్కారః, స చ త్రయ్యా మోషధిత్వరూపణా ద్రూపకాలంకారే ణాంగేన సంకీర్యతే, పృథ్వీవృత్తమ్.

తత ఇతి. తత స్తదనంతరం, నాగాః నాగదంతకాః పున్నాగా దేవవల్లభాః తాలా స్తృణరాజాహ్వయాః హింతాళాః శ్రీతాళాః దేవదారువిశేషాః వకుళాః కేసరాః వంజుళా అశోకాః తిలకాః క్షురకాః ఆమలకాః తిష్యఫలాః, కుటజాః గిరిమల్లికాః లికుచాః లకుచాః కతకాః జలపంకశోధకబీజవృక్షవిశేషాః తక్కోలాని కోశఫలాని గంధద్రుమవిశేషాః అంకోలా నికోచకాః లవంగాని దేవకుసుమాని వికంకతాః స్రుచాం వృక్షాః కేతక్యః తృణద్రుమవిశేషాః ప్రసిద్ధాః కదంబాః నీపాః ఉదుంబరాః జన్తుఫలాః కపిత్థా దధిఫలాః అశ్వత్థా శ్చలదళాః కురవకా రక్తకురంటకాః మరువకాః పిండీతకాః సమీరణా వా మాకందా శ్చూతవిశేషాః కుందాని మాఘ్యాని తిందుకా స్స్ఫూర్జకాః చందనాః మలయజాః స్యందనా స్తినిశాః చంపకా హేమపుష్పకాః చాంపేయాః నాగకేసరాః పనసాః కంటకఫలాః వేతసాః వానీరాః పలాశాః కింశుకాః పాటలాః ఫలేరుహాః ముష్కకా వారసాలా శ్చూతాః ప్రియాళవో రాజాదనాని చేత్యేతేషాం వృక్షవిశేషవాచకానాం ద్వంద్వః, ఏతేషా మభిధాన మమరకోశాదౌ ద్రష్టవ్యమ్, ఏతత్ప్రాయై రేతత్ప్రచురై,

1 కదమ్బక.

తిందుకచందనస్యందనచంపకచాంపేయపనసవేతసపలాశపాటలముష్కక[1]ప్రియాళుప్రాయై రనేకై రనోకహనివహైః [2]పరివృతాయాం పరిభ్రమ[3]న్నభ్రంకషవిటపనిబిడితగగనప్రపఞ్చాం కాంచన కాఞ్చనమయీం శింశుపా మారురోహ. ౨౬

ప. తత్ర తత్పత్రసంఛన్నగాత్రః పుత్రో నభస్వతః,
న్యగ్రోధదళసంలీనజనార్దనదశాం దధౌ. ౨౭
మల్లీం చూతవనా దివ స్నుహీవనే మ్లేచ్ఛేన సంస్థాపితామ్

రనేకై ర్బహుభి,రనోకహనివహైః వృక్షషండైః, పరివృతాయాం పరిపూర్ణాయాం, తస్యా మశోకవనికాయాం,పరిభ్రమన్ సీతాదర్శనార్థ మిత స్తత స్సంచరన్, అభ్రంకషం తీ త్యభ్రంకషాః. అత్యున్నతాః. + 'సర్వకూలాభ్రకరీషేషు కష' ఇతి ముమాగమః, తై ర్విటపై శ్శాఖావిస్తారై ర్నిబిడితగగనప్రపఞ్చాం ఆచ్ఛాదితగగనాభోగా, మిత్యతిశయోక్తిః, కాంచనమయీం హిరణ్మయీం,+ తాద్రూప్యే మయటి ఙీప్, శింశుపా మగురుతరుం, మారురోహ ఆరూఢవాన్, య దధః ప్రదేశ ఏవ జానకీనివాసస్థాన మితి భావః. ని. 'పిచ్ఛిలా గురుశింశుపా' ఇత్యమరః. ౨౬

తత్రేతి. తత్ర తస్యాం శింశుపాయాం, నభస్వతః పుత్రః పవనస్య తనయో హనూమాన్, తత్పత్రసంఛన్నం తస్యాః శింశుపాయాః పత్రైస్సంఛన్నం పలాశాచ్ఛాదితం గాత్రం యస్య స, తథోక్త స్సన్, న్యగ్రోధదళసంలీనస్య వటపత్రశాయినో జనార్దనస్య శ్రీమహావిష్ణోః దశాం, దధౌ, అన్యేషా మప్రకాశార్థం తత్ర తథా నిలీ యాతిష్ఠ దిత్యర్థః, తత్రాన్యదశాయా అస్య స్యాసంభవా తత్సదృశీం దశా మితి సాదృశ్యాక్షేపా దసంభవద్వస్తుసంబంధరూపో నిదర్శనాలఙ్కారః. ౨౭

అ. తత స్తదధస్తా త్సీతా మపశ్య దిత్యాహ.—మల్లీ మితి. మ్లేచ్ఛేన యవనేన, చూతవనా త్సహకారోద్యానా,దుద్ధృత్యేతి శేషః,స్నుహీవనే సింహుండికావనే, సంస్థాపితాం నిక్షిప్తాం, మల్లీం విచికిలాలతా మివ, ని. 'మల్లీ విచికిలా శీతభీరు స్సాస్య దష్టపత్రి' కేత్యభిధానరత్న

---

1 ప్రియాల. 2 పరివృతామ్. 3 అభ్రంకషవికటవిటప.

మాలాం దేవకులా ది వామిషధియా క్షిప్తాం శ్మశానే శునా,
దేవీ మాశ్రిమత స్తదా [1]స్వభవనం నక్తంచరేణ చ్ఛలా
దానీతా మపనీతవేషరచనా మాలోకయ న్మారుతిః. ౨౮

గ. పున రయ ([2]మేనా మాలోక్యై)వం చింతాం తతాన. ౨౯

ప. జ్యోత్స్నాం వినాఽపి నివసే న్నిశి శీతభాను
శ్ఛాయాం వినాఽపి [3]నివసే ద్దివసేశ్వరోఽపి,
ఏనాం వినా రఘుపతిః పరిగృహ్య ధైర్యం

మాలా, తథా శునా శునకేన, ఆమిషధియా మాంసభ్రాంత్యా, దేవకులా ద్దేవాలయాత్, ఆకృష్యేతి శేషః, ని. 'సజాతీయగణే గోత్రే గృహేఽపి కథితం కుల' మితి విశ్వః, శ్మశానే పితృవనే, క్షిప్తాం, మాలాం స్రజ మివ, శోచ్యా మిత్యర్థః, నక్తంచరేణ రావణేన, ఛలాత్, ఆశ్రిమత స్తపోవనాత్, అపహృత్యేతి శేషః, స్వభవన, మానీతాం ప్రాపితాం, అత ఏ వాపనీతవేషరచనాం అపగతనైపథ్యకలనాం దేవీం సీతాం, తదా తస్మిం త్సమయే, మారుతి, రాలోకయ దపశ్యత్, అనేకై వేయ ముపమా, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౨౮

పున రితి. పునర్భూయోఽపి, అయం హనూమాన్, ఏనా, మాలోక్య, ఏవం వక్ష్యమాణప్రకారాం, చింతాం విచారం, తతాన చకార. ౨౯

అ. తత్ప్రకారమేవాహ. —జ్యోత్స్నామితి. నిశి రాత్రౌ, శీతభాను శ్చంద్రః, జ్యోత్స్నాం వినా చంద్రికాం విహాయాపి, అత్యన్తావినాభూతా మపీతిభావః, నివసేత్ నివాసం స్థితిం ప్రాప్నుయాత్, తథా దివసేశ్వరోఽపి సూర్యోఽపి, ఛాయాం వినా, ఛాయానామ్నీం నిజభార్యాం కాంతిం విహా యేత్యర్థః, నివసేత్. నైత చ్చిత్ర మితి భావః. ని. 'ఛాయా త్వనాతపే కాంతౌ ప్రతిబింబార్కజాయయో'రితి వైజయంతీ, కింతు ఏనాం వినా ఇత్థంభూతయా సీతయా వియుక్త స్సన్, రఘుపతిః శ్రీరామః, ధైర్యం మనస్స్థైర్యం, పరిగృహ్య అవలంబ్య, *మనసోనిర్వికారత్వం

---

1 స్వభవనే. 2 ఏతన్నాస్తి క్వచిత్. 3 విలసేత్.

సప్రాణ ఏవ వసతీతి విచిత్ర మేతత్. ౩౦

౫. ఏవం చింతయతా హనూమతా కథ మపి[1] నీతే నిశీథసమయే నిశీథినీనాథేఽపి చరమగిరిశిఖరోపకంఠ[2] సేవా ముత్కంఠమానే దశకంఠస్తు నిద్రాశేషేణ స్మరశరప్రహారేణ చ కలుషీకృతాక్షః సరసహరిచందనచర్చయా జానకీదర్శనేచ్ఛయా చ ప్రకటితరాగః పరివర్తిత[3]వైకక్ష

ధైర్యం సత్స్వపి హేతుష్వితి రసికాః, సప్రాణ స్సజీవ ఏవ, వసతీతి యత్, ఏతత్ప్రాణనం, విచిత్ర మాశ్చర్యం, ఏతాదృశరూపలావణ్యసంపన్నాః, విహాయ క్షణమాత్ర మపి ప్రాణా న్ధారయితు మశక్యత్వాదితి భావః అత్ర శీతభానుదివసేశ్వరయో ర్జ్యోత్స్నాచ్ఛాయావినాభావేన నివసనాసంబంధేఽపి తత్సంబంధాభిధానా దసంబంధరూపాతిశయోక్తిః, వసంతతిలకావృత్తమ్. ౩౦

ఏవ మితి. ఏవ ముక్తరీత్యా, చింతయతా, హనూమతా, నిశీథసమయే అర్ధరాత్రకాలే, నీతే గమితే సతి, ని. 'అర్ధరాత్రనిశీథా ద్వా'వి త్యమరః, తథా నిశీథినీనాథే చంద్రేఽపి, చరమగిరిశిఖరోపకంఠసేవా మస్తాచలశృంగసమీపానువృత్తిం, ఉత్కంఠమానే అభిలషమాణే, అస్తోన్ముఖే స తీత్యర్థః, దశకంఠ స్తు రావణోఽపి, నిద్రాశేషేణ స్వాపావశిష్టాంశేన, స్మరశరప్రహారేణ మన్మథబాణవేధేన చ, కలుషీకృతాని అరుణీకృతాని అక్షీణి లోచనాని యస్య స, తథోక్తః. + 'బహువ్రీహౌ సక్థ్యక్ష్ణో స్స్వాంగాత్ష’జితి షచ్ప్రత్యయః, తథా కలుషీకృతాని వికలితాని అక్షాణి ఇంద్రియాణి యస్య స, తథోక్తః, తదా సరసహరిచందనచర్చయా సద్రవరక్తచందనలేపనేన చ. ని. 'గుణే రాగే ద్రవే రస’ ఇత్యమరః, జానకీదర్శనేచ్ఛయా చ, ప్రకటితః ప్రకాశితః రాగో లౌహిత్య మనురాగ శ్చ యేన స, తథోక్తః, 'రాగోఽనురక్తౌ మాత్సర్యే క్లేశాదౌ లోహితాదిష్వి' త్యమరశేషః, తథా పరివర్తితా ఉపరి సన్నివేశేన ఆముక్తా యా వైకక్షకమాలా ఉరసి తిర్యక్ప్రసారితపుష్పమాలా తయా చ, ని. 'వైకక్ష్యకం తు తత్, యత్తిర్యక్ క్షిప్త మురసీ’ త్యమరః, ముకుట రత్నప్రభయా కోటీరలసన్మణిదీప్త్యా చ, తిరస్కృ

1 నీతేనిశీథసమయే నిశీథినీనాథే చరమ. 2 సేనాసముత్కంఠమానే. 3 వైకక్ష్య.

కమాలయా [1]ముకుటరత్న పరిభయా చతిరస్కృతనక్షత్రమాల శ్శనైశ్శనై
రవిశ దశోకవనికామ్. 30

ప. రజనిచరమభాగే వారసీమంతినీనాం
కరతలకలికాభి ర్దీపికామార్జనీభిః,
దిశిదిశి పరిమృష్టం య త్తమ స్తం త్సమ స్త
హృదయ మవజగాహే కేవలం రావణస్య. 31

తా న్యక్కృతా నక్షత్రమాలా సప్తవింశతిమా క్తికమాలా తారకా
శ్రేణిశ్చ యేనసతథో క్త స్సన్, ఏకత్ర పరికృత్యా అపరత్ర కాంతిప్రి
సారా చ్చేతి భావః, ని. 'సైవ నక్షత్రమాలా స్యా త్సప్తవింశతిమా క్తి
కే'త్యమరః, శనై శ్శనై ర్మందపరికారం, మదమదనావేశవశా దతిమం
థర మిత్యర్థః, అశోకవనికా, మవిశత్ ప్రవిష్టవా౯, 30

రజనీతి. రజనిచరమభాగే రాత్రివిపరివృత్తిసమయే, అపరరాత్ర
ఇ త్యర్థః, వారసీమంతినీనాం వారనారీణాం, ని. 'వారస్త్రీ గణికా వే'
శ్యేత్యమరః, కరతలకలితాభి ర్హ స్తతలధృతాభిః దీపికాభిరేవ మార్జనీభిః
శోధనీభి, ర్దిశిదిశి ప్రతిదిశం, + వీప్సా యాం ద్విర్భావః, య త్తమోఽం
ధకారో మోహ శ్చ, పరిమృష్టం పరిశోధితం, జాత మితి శేషః, త
త్సమ స్తం కృత్స్నం, తమః, క ర్తృ, రావణస్య, హృదయం కేవలం
హృదయమే, వావజగాహే ప్రవివేశ, యథా లోకే స్త్రీకరధృతమా
ర్జన్యా పరిమృష్టో భూపరాగః కుత్రచి న్మందిరాంతరం, యథా వా ది
నకరకరాభిమృష్టం సర్వతోదిక్కం శార్వర మంధకారం గిరిగహ్వరం
ప్రవిశతి, తద్వదిత్యర్థః, దీపికాధారవారనారీపరివేష్టితో రావణః పర
మమోహావిష్టహృదయ స్తదానీ మశోకవనికాం ప్రవిష్ట ఇతి ఫలి
తోఽర్థః, అత్ర జానకీసంగతిహేతుకత్వేన ప్రసిద్ధస్య రావణహృదయ
తమఃప్రవేశస్య దీపికామార్జనీపరిశోధనహేతుకత్వే నోత్ప్రేక్షణా దు
త్ప్రేక్షా, వ్యంజకాప్రయోగా ద్గమ్యా, సా చ తమసః శ్లేషభి త్తికాభే
దాధ్యవసాయమూలాతిశయోక్త్యా రూపకానుప్రాణితయా నిర్వాహ్యేతే
తి సంకరః. 31

1 ముకుటతటం.

సోఽయం మదాన్ధహృదయో రఘువీరపత్నీం
సీమంతినీతి హతనీతి రవాప పాపః,
ఆమూలపల్లవితకోమలసల్లకీతి
వైతానపావకశిఖా మివ వారణేంద్రః. 33

గ. ఏత[1]ద్దర్శనేన వేపమానతనులతా మైథిలీ కాపురుషవిషయవచన

అ. తతః కింతత్రాహ.—సోఽయ మితి. మదేన దర్పేణాన్ధం వివేకశూన్యం హృదయం యస్య, తథోక్తః, అత ఏవ హతనీతి ర్నష్టనయః, దుర్వినీత ఇతి యావత్, తథా పాపాని పరదారాభిమర్శాదిరూపకల్మషా ణ్యస్య సంతీతి పాపః, దురాచార ఇత్యర్థః + అర్శఆద్యచ్ప్రత్యయః, సోఽయం రావణః, సీమంతినీ సాధారణయోషిదితి, మత్వేతి శేషః, నతు నిజకులనిర్మూలనమూలభూతాం జానాతీతి భావః, రఘువీరపత్నీం శ్రీరామధర్మభార్యాం, వారణేంద్రో మత్తగజః, మూలా దారభ్య ఆమూలమ్. + 'ఆఙ్మర్యాదాభివిధ్యో' రి త్యవ్యయీభావః, తతః పల్లవితశబ్దేన 'సుప్సుపే'తి సమాసః, ఆమూలంపల్లవితా సంజాతపల్లవా + తారకాదిత్వాదితచ్, కోమలా అభినవా చ సల్లకీ గజప్రియవృక్షవిశేషః సేతి, మత్వేతి శేషః. ని. 'సల్లకీ స్యా ద్గజప్రియే'తి హలాయుధః, వితాన స్యాయం వైతానో యజ్ఞీయః. ని. 'క్రతువిస్తారయో రస్త్రీ వితాన' మిత్యమరః, సచాసౌ పావక శ్చ తస్య శిఖాం జ్వాలా మివ, అవాప ప్రాప, ఉపమాలంకారః, అత్ర రఘువీరశబ్దేన శ్రీరామవీర్యా త్సీతాపాతివ్రత్యా న్నిజదుర్నయా చ్చాస్యాసన్నమృత్యుత్వం సూచిత మి త్యవగంతవ్యమ్. 33

ఏత దితి. ఏతద్దర్శనేన ఏతస్య రావణస్య కర్మణః దర్శనే నావలోకనేన, వేపమానా కంపమానా తనులతా గాత్రవల్లీ యస్యా స్సా, తథోక్తా, మైథిలీ, కుత్సితః పురుషః, కాపురుషః. + 'విభాషా పురుష' ఇతి వికల్పాత్ కుశబ్దస్య కాదేశః, తస్య విషయాణి గోచరాణి దుర్జనోచితానీతి యావత్, తాదృశాని యాని పరుషభాషణాని కర్ణకఠోరదుర్భాషణాని తేషాం పారంపర్యేణ పరంపరయా, * 'మాం దృష్ట్వా నాగనాసోరు గూహమానా స్తనోదరమ్, అదర్శన మివాత్మానం భయా న్నేతుం త్వ

1 దర్శనవేపమాన.

పారంపర్యేణ విదీర్యమాణహృదయా హృదయదయితాశయప్రత్యయా
దముం మేవ తృణ మన్తరతః కృత్వా స్థితా ప్రత్యభాషత. ౨౮

[1]అయి సకలసమాచారప్రతిష్ఠానిష్ఠః పరమేష్ఠీ నను కులగురు

మిచ్ఛసి, కామయే త్వాం విశాలాక్షి బహుమన్యస్వ మాం ప్రియే' ఇత్యాదిశ్రీరామాయణోక్తరీత్యా అవాచ్యవచనప్రహేలిక యే త్యర్థః, విదీర్యమాణహృదయా విశీర్యమాణాంతఃకరణా సతీ, హృదయదయితస్య ప్రాణేశ్వరస్య శ్రీరామ స్యాశయే సర్వదా స్వాజిఘృక్షారూపాభిప్రాయే ప్రత్యయా ద్విశ్వాసా ద్ధేతోః, †అముంరావణం ప్రత్యేవ నతు వ్యక్త్యంతరంప్రతీ త్యర్థః, తృణ,మంతరతః మధ్యే, కృత్వా స్థాపయిత్వా, స్థితా వర్తమానా సతీ, ప్రత్యభాషత, ప్రత్యువాచ, రావణస్య సాక్షాత్సంభాషణానర్హత్వా త్తృణవ్యవధానకరణం ద్రష్టవ్యమ్, యద్వా యథాశ్రీరామ స్తృణే నైవ కాకాసురం నిరసితవాన్ తథాఽనేనైవ తృణేన త్వా మపి నిరసిష్య తీతి జ్ఞాపనార్థం వా. పశుసమానస్య త వేదం తృణ మేవ భోజ్య మితి బుద్ధ్యా వా, తృణదంశనేన శ్రీరామపాదయోః ప తేతి బుద్ధ్యా వా, ఆత్మప్రశంసాపరస్య త వైశ్వర్య మేత త్తృణసదృశ మితి బుద్ధ్యా వా, జగదేకవీరస్య శ్రీరామ స్యాపరాధాచరణేన భవాన్ సానుబంధో వినశిష్య తీతి తృణం ఛిత్వా నివేదనార్థంవా తృణ మంతరతః కృత్వా ప్రత్యుత్తరం దత్తవతీత్యర్థః. ‡ ౩౮

అ. తత్ప్రకారమే వాహ.—అయీత్యాదినా. అయీ త్యామంత్రణేన తస్య నామా ప్యుచ్చరితు మనర్హ మి తీత్థం నిర్దేశ ఇత్యవగంతవ్యం, సకలాః సమస్తాః యే సమాచారాః తత్తద్వర్ణాశ్రమోచితా స్సమ్యగాచారాః తేషాం ప్రతిష్ఠాయాం స్థాపనే నిష్ఠా తాత్పర్యం

---

† 'హృదయదయితశౌండీర్య ప్రత్యయా'దితి పాఠే శౌండీర్యం సామర్థ్యం.

‡ 'అము మేవ తృణాయ మత్వాస్థితాపి తృణ మంతరతః కృత్వా ప్రత్యభాష'తేతి పాఠే అముం రావణ మేవ తృణాయమత్వాతృణపదనాద్వృత్త్య + 'మన్యకర్మణ్యనాదరే' ఇతి చతుర్థీ, తస్యైవతృణత్వేన భావనయా తృణనిధానానుపయోగేఽపి భావనాయా మానసికత్వేన బహిర్లోకాచారానుసరణార్థ మంతరా తృణనిధాన మితి మంతవ్యమ్.

1 అయిభోః.

ర్భవతః పరకళత్ర [1]రతి రపత్రపాం జనయతి హి గోత్రజానామ్. ౩౯

భూయోఽపి పంచవటీపరిసర మముం జనం [2]ప్రభంజన ఇవా
నుకూలః కూలోపకంఠం పరిభ్రష్టాం నావ మివ యది నయేథా స్త్రి

యస్య స, తథోక్తః, సమ స్తసదాచారనిర్వహణధురీణ ఇత్యర్థః, పరమే స్థానే తిష్ఠ తీతి పరమేష్ఠీ బ్రహ్మా + 'పరమే స్థః కి'దితి ఇనిప్రత్యయః షొణాదిక 'స్తత్పురుషే కృతిబహుళ'మిత్యలుక్ 'స్థాస్థిన్ స్థృణా'మితి వక్తవ్యాత్ షత్వం, భవత స్తవ, కులగురు ర్నను కులస్వామీ నను, వంశప్రవ ర్తకః ఖల్వి త్యర్థః, బ్రహ్మణో నప్తృత్వాత్ త్వం మహాకుల ప్రసూత ఏవ జాతోఽసీతి భావః, అస్తు తతః కిం తత్రాహ. పరేతి. పర కళత్రేషు పరదారేషు రతి రనురాగో యస్యస, తథోక్తః, భవానితి శేషః, ని. 'రతిః స్మరప్రియాయాం చ రాగేఽపి సురతేఽపి' చేతి విశ్వః, గోత్రజానాం త్వద్వంశోద్భవానాం, ని. 'గోత్రం వంశే పుమాన్ శైల' ఇతి భాగురిః, అపత్రపాం లజ్జాం, జనయతి ఉత్పాదయతి, హి రవధారణే, + శేషప్రథమః, త్వదీయజుగుప్సిత కర్మవశాత్ త్వద్వంశ్యా లజ్జితా భవం తీత్యర్థః, సదాచారప్రతిష్ఠానిష్ఠపరమేష్ఠివంశకేన త్వయా తన్నిష్ఠేనైవ వ ర్తితవ్యం న త్వేవంభూతదురాచారేణ సదాచారాణాం త్వద్గోత్రజాతానాం లజ్జాజనకేన భవితవ్య మితి భావః, ని. 'కళత్రం శ్రోణిభార్యయోః' 'లజ్జా సాఽపత్రపాన్యత' ఇతి చామరః. ౩౯

అ. తథాచ కిమ త్రేతిక ర్తవ్య మిత్యాశంక్య మయోపదిశ్యమాన మేతద్ధితం తవావశ్యం కర్తవ్యం తథాచ శ్రేయోభవిష్యతీత్యాహ. భూయ ఇతి. అముంజన, మిత్యాత్మనిర్దేశః మా మిత్యర్థః, పురుషబుద్ధిరేవ మయి క ర్తవ్యా నతు స్త్రీబుద్ధి రితి జ్ఞాపనార్థ మిత్థం నిర్దేశః, పంచవటీపరిసరం పఞ్చవట్యాశ్రమపర్యంతభువమ్. ని. 'పర్యంతభూః పరిసర' ఇత్యమరః, అనుకూలః ప్రభంజనః అనుకూలవాయు రివ, పరిభ్రష్టాం ప్రతికూల వాయువశా దమార్గగతాం, నావం, కూలోపకంఠం తీరప్రాంతమి, వేత్యనేకేవేయ ముపమా, భూయః పునరపి, నయేథా యది ప్రాపయేథా శ్చేత్, నయతి ర్ద్వికర్మకః, తర్హి మదీయో జీవితేశో మత్ప్రాణేశ్వరః,

1 కళత్రగాత్రనేత్రప్రసక్తి రప్యనిరపత్రపాం. 2 అనుకూలప్రభజజీన.

తవాపి దయతే నియతం మదీయో జీవితేశ స్సాయుజ్జీవితేశోఽపి త్వయిదయాళు ర్భవేత్. ౩౬

[1]దాశరథేర జయ్యాయా మైత్ర్యాః పాత్ర మపి భవితాఽసి[2]కింతు ఖరప్రముఖనిశిచరబలమథనసమయరుచిరలగ్న సాంద్ర[3]వసాపంకిలముఖ

శ్రీరామః పరమదయాళు రితి భావః. ని. 'జీవితేశో యమే కాంత' ఇతి విశ్వః, తవాపి దారాపహరణరూపాపరాధకర్తురపి, సంబంధసామాన్యే షష్ఠీ త్యుక్తం ప్రాక్, †నియతం నిశ్చితం,దయతే దయాం కరిష్యతి, మహాపరాధీ దురాచారోఽయం హస్తగత ఇతి న మారయిష్యతీత్యర్థః, వర్తమానసామీప్యే వర్తమానప్రత్యయః,ఇత్థం శరణాగతే త్వయి కాకాసురవద్దయాం కరిష్యతి తాదాత్వికగుణగణానాపరతంత్రా ఏవ దయాళవో నతు పూర్వాపరాధపరతంత్రా ఇతి భావః,అతస్సాయుజ్జీవితేశః ప్రియతమాంతకోఽపి,త్వయి విషయే,దయాళు ర్దయావా,న్భవే,న్న మారయే దిత్యర్థః, శ్రీరామదయాపాత్రస్య కథం మరణ మితి భావః. ౩౬

అ. నచైవం మత్ప్రియ్యర్పణేన ప్రాణత్రాణమాత్ర మేవ ఫల మపి తు సకలలోకశ్లాఘనీయశ్రీరామమైత్రీపాత్ర మపి భవిష్య సీత్యాహ.— దాశరథే రితి. దాశరథేః శ్రీరామస్యసంబంధిన్యాః అజయ్యాయా జేతుమశక్యాయా అపరిహార్యాయా యావజ్జీవన భావిన్యా ఇతి యావత్.ని. 'జయ్యో యశ్శక్యతే జేతుం జేయో జేతవ్యమాత్రక' ఇత్యమరః'క్షయ్యజయ్యౌ శక్యార్థ'ఇతి నిపాతనా త్సాధుః, మైత్ర్యా స్సఖ్యస్య, మైత్రీవ్యాఖ్యాతా,పాత్రం యోగ్యో,భవితాఽసి భవిష్యసి,అభ్యుచ్చయ శ్చాయం లాభ స్తవ భవితేతి భావః, ని. 'యోగ్యభాజనయోః పాత్ర' మిత్యమరః, విపక్షే దండ మాహ. కింత్వితి. కిం తు మదుక్తాదన్యథాకరణ ఇత్యర్థః, ఖరప్రముఖనిశిచరబలస్య కోపయుక్తఖరాసురప్రభృతిరాక్షససేనాయాః మథనసమయే విధ్వంసనకాలే రుచిరం యథాతథా 'సుచిరే' తిపాఠే అతిచిరకాల మారభ్య లగ్నయా సంసక్తయా సాంద్రవసయా మేదుర

† తవాపి దయతేత్వామపి దయావిషయం కరోతీత్యర్థః + 'అధీగర్థదయేశాం కర్మ'ణీతి కర్మణి శ్శేషత్వే వివక్షయా షష్ఠీతి పయుక్తమ్.

1 దాశరథే రజయ్యస్య. 2 కింత్విత్యస్య స్థానే అన్యథేతి నోచేదితి వా పాఠాంతరంసాధు. 3 వసాపఙ్క-పఙ్కిలిత.

మార్యపుత్రస్య శిలీముఖం భవన్తమన్తరేణ కశ్శ్రద్దధీత నిజహృదయ
గళితరుధిరధారయా ప్రక్షాళయితుమ్. ౩౨

గ. అథవా జనస్థానసమరా దారభ్య సమరాభావావగ్రహ
తృషితానాం సౌమిత్రిపత్త్రిచాతకానాం [1]శోణితామ్బుపారణాం త వా
పనయ శ్చే త్కస్సమర్థో నివారయితుమ్. ౩౩

మేదోవిశేషేణ పంకిలం పంకవత్, + పిచ్ఛాదిత్వా దిలచ్, ముఖ మ
గ్రం వదనం చ యస్య తం, తథోక్త, మార్యపుత్రస్య శ్రీరామస్య, శిలీము
ఖం బాణం,భవన్తమంతరేణ త్వాం వినా, + 'అంతరా న్తరేణ యుక్తే'
ఇతిద్వితీయా,నిజహృదయాత్ స్వకీయవక్షస్స్థలాత్ గళితా నిస్సృతా
యా రుధిరధారా తయా ప్రక్షాళయితుం శోధయితుం, క, శ్శ్రద్ధధీత
శ్రద్ధాం కుర్యాత్, తాదృక్ఛిలీముఖక్షాళనే త్వమేవ శ్రద్ధావాన్,
నాన్య ఇ త్యర్థః, మదుక్తాన్యథాకరణే శ్రీరామః ఖరవిదారణబాణేన త్వదీ
యవక్షో విదారయిష్యతీతి భావః,'శ్రదంతరో రుపసర్గవద్వృత్తి ర్వా'చ్యే
తి శ్రచ్ఛబ్దస్య పూర్వనిపాతః. ౩౨

అ. ఆస్తాం తావ ద్రామబాణవార్తా లక్ష్మణబాణానాం త్వయి
నిపతతాం కో వా నివారయి తేత్యాహ.— అథవేత్యాది. అథ వేతి
పక్షాంతరే, జనస్థానే యత్సమరం ఖరాదిరాక్షసమారణరణం తస్మా,
దారభ్య, తతః ప్రభృతీ త్యర్థః, + 'అన్యారాదితర ర్తే' ఇత్య త్రార
భ్యర్థయోగేఽపీతి వచనా త్పక్షే పంచమీ, అత ఏవ 'తథా కా
ర్త్తిక్యాః ప్రభృ త్యాగ్రహాయ' ణీతి భాష్యకారప్రయోగా దేవ
ప్రభృతిశబ్దయోగా త్పంచమీతి కైయటః, సమరాభావఏ వావ
గ్రహః వృష్టిప్రతిబంధ ఇతి రూపకమ్, ని. 'వృష్టి ర్వర్షం తద్విఘాతేఽ
వగ్రాహావగ్రహౌ సమౌ' విత్యమరః, తేన తృషితానాం, సౌమిత్రిప
త్త్రిణాం లక్ష్మణబాణానా మేవ చాతకానాం పక్షివిశేషాణామ్, ని.
'పత్త్రి రోప ఇషు ర్ద్వయో' రి త్యమరః, శోణితాంబుపారణాం త్వద్ర
క్తాంబుపానం, త వాపనయశ్చేత్ప్రత్యర్పణాభావరూపదుర్నయో య
ది, తర్హి, నివారయితుం, క, స్సమర్థః, న కోఽపీత్యర్థః. అమోఘా

---

1 త్వదంగగళితశోణిత.

ప. అథ నిశిచరనాథం [1]పంచబాణీవిభిన్నం
న హి జనకసుతాయాః ప్రాప దేకాఽపి వాణీ,
జన ముపనతమృత్యుం పంచవక్త్రాహిదష్టం
విశతి [2]హృతవిషాఘే రోషధేః కి న్ను శక్తిః. ౩౯

నాం లక్ష్మణబాణానాం గతిం బ్రహ్మాఽపి వారయితుం న శక్తః, అత స్తద్బాణా ఏవ త్వద్రుధిరం పాస్యంతీతి భావః. † ౩౮

అథేతి. అథ జానకీభాషణానంతరం, పంచానాం అరవిందాదీనాంబాణానాం సమాహారః పంచబాణీ + త్రిలోకీవ ద్విత్రప్రక్రియా, తయా విభిన్నం విదారితం, అత్యంతకామోపహత మిత్యర్థః, ఏకబాణభిన్నస్యైవావస్థా వక్తుం న శక్యతే పంచబాణీభిన్నస్య తు కిం వక్తవ్య మితి భావః, నిశిచరనాథం రావణం, జనకసుతాయాః, ఏకాఽపి, ఉక్తానాం వాచాం మధ్యే కాచిదపి, వాణీ వాక్, న ప్రాపత్, కామాంధహృదయోఽయం న కా మపి వాణీ మశృణో దిత్యర్థః, + ఆప్నోతే ర్లుఙ్, హి రవధారణే. ని. 'హి హేతా వవధారణ' ఇత్యమరః, తత్రదృష్టాన్త మాహ. జన మితి. ఉపనతమృత్యు మాసన్నమరణం, అత ఏవ పంచవక్త్రేణ పంచముఖేన అహినా సర్పేణ దష్టం, జనం, హృతవిషాఘే, విషదోషపరిహారణశక్తాయా అపీత్యర్థః, ఓషధే, శక్తి స్సామర్థ్యం, విశతి కిం ను, న ప్రవిశత్యేవేత్యర్థః, దృష్టాంతాలఙ్కారః. * 'యత్ర వాక్యద్వయే బిమ్బప్రతిబిమ్బతయోచ్యతే, సామాన్యధర్మో వాక్యజ్ఞై స్స దృష్టాన్తో నిగద్యతే' ఇతి లక్షణాత్. ‡ ౩౯

† 'పారణా తవాపఘనఘనత శ్చే' దితి పాఠే అపఘనోఽంగం స ఏవ ఘనో మేఘ స్తస్మాత్ లభే తేతి శేషః, లభేత చేత్ తర్హి తాం పారణాం నివర్తయితు మిత్యాద్యన్వయః ప్రాగ్వత్, 'పారణాం తవాపఘనఘనత' ఇతి పాఠే పూర్వాపరదూషకం; ప్రాప్త మిత్యధ్యాహార్యమ్.

‡ 'పంచవక్త్రాహిదష్ట' మితి దృష్టాన్తవాక్యానురోధా 'త్పంచబాణప్రభిన్న' మితి పాఠ ఏవ సాధుః, పంచబాణో మన్మథః.

1 పంచబాణావభిన్నం. 2 హృతవిషార్తే.

గ. ఏవం జనకదుహితు రవధీరణాభణితి మాకర్ణ్య క్రోధపరాఙ్ముఖో దశముఖ స్తా మభితో నివసంతీ రారక్షికరాక్షసీ, [1]రుద్దిశ్య భవత్య శ్చతుర్భి రప్యుపాయై [2]రేనా మవశ్యాం వశ్యాం కురుధ్వ మియ మన నుకూలా చే దిమాం హతాశాం[3] ప్రాతరాశాయ మహానసం నయ తే త్యాదిశ్య నిశాంతే ప్రత్యాసన్నే నిశాన్త మేవ ప్రవివేశ. ౪౦

ఏవ మితి. ఏవ ముక్తరూపాం, జనకదుహితు స్సీతాయాః, అవధీరణాభణితి మవమాననావచన, మాకర్ణ్య, కోపపరాఙ్ముఖః కోప వినివృత్తముఖః, దశముఖః, తా మభిత, స్తస్యా స్సీతాయా స్సమం తా దిత్యర్థః, + 'అభితః పరితః' ఇత్యాదినా ద్వితీయా. నివసంతీ ర్వ ర్తమానాః, ఆసమంతాత్ రక్షా సంరక్షణం తత్ప్రయోజన మాసా మి త్యారక్షిక్యః, + 'ప్రయోజన' మితి ఠకి ఙీప్ తతః 'స్త్రియాః పుం వ' దిత్యాదినా పుంవద్భావః, తాశ్చ తాః రాక్షస్య శ్చ తా ఉద్దిశ్య, † భాం తీతి భవత్యః అఘటితఘటనానైపుణ్యసంపన్నత్వేన ప్రశస్తాః హే రాక్షస్యః, + 'భాతేర్డవతు' రిత్యౌణాదికో డవతుప్రత్యయః, 'ఉగిత' శ్చే తి ఙీప్, యూయం చతుర్భి రప్యుపాయై స్సామదానభేదదండరూపై శ్చతుర్భి రుపాయై ర, ప్యేనాం సీతా, మవశ్యాం నియతం, వశ్యాం వశం గతాం. + 'వశం గత' ఇతి యత్ప్రత్యయః, కురుధ్వం, యేన కేనాప్యుపాయేన వశీకురుధ్వ మి త్యర్థః, అ థేయం సీతా అన నుకూలా అవశగా చే, త్తర్హి హతాశాం నష్టబుద్ధి, మిమాం సీతాం, ప్రాతరాశాయ ప్రాతఃకాలభోజనార్థం, మహానసం పాకస్థానం, ని. 'స మానౌ రసవత్యాం తు పాకస్థానం మహానస' మిత్యమరః, నయత ప్రాపయత, విశస్య పచనార్థ మితి భావః, + నయతి ర్ద్వికర్మకః, ఇత్యేవ మాది శ్యాజ్ఞాప్య, నిశాంతే నిశావసానే, ప్రభాత ఇ త్యర్థః, ప్రత్యా సన్నే సమీపవర్తిని సతి, నిశాంతం గృహ మేవ, ప్రవివేశ ప్రవిష్టవాన్, ని. 'నిశాన్తం భవనోషసో' రితి విశ్వః. ౪౦

---

† ఆరక్షకరాక్షసీ' రితిపాఠే ఆసమంతా ద్రక్షంతీ త్యారక్షకాః కర్తరి ణ్వులి టాప్ పుంవద్భావాదికం ప్రాగ్వత్.

1 ఆహూయ. 2 ఏనామ్మమావశ్యాం. 3 ప్రాతరశనాయ.

గ. తదను క్షణదాచరీణాం భీషణేక్షణవాగ్ఘోషోన్మేషణాముకుళితహృదయపుండరీకా పుండరీకయూథపరివృతసారంగాంగనాభఙ్గీ మఙ్గీకుర్వాణా గీర్వాణతరుణీవ శాపబలా[1]ద్వసుధాం ప్రపన్నా జనకనందినీ చింతా మేవ మకరోత్. ౪౧

ప. నూనం విదితవృత్తాంతే జటాయుషి గతాయుషి

తదన్వితి. తదను రావణగృహప్రవేశానంతరం, క్షణదాచరీణాం త్రిజటాప్రభృత్యారక్షకరాక్షసీనాం, పిశాచీనాంచ, భీషణాని భయంకరాణి వీక్షణాని విలోకనాని యస్మిం స్తత్తథోక్తం తస్మా ద్వాగ్ఘోషోన్మేషణాత్. * 'తస్య త్వం రాక్షసేంద్రస్య భార్యా భవ యశస్వినీ' త్యాదిదుర్వచనోచ్చారణాత్ తథా వాగేవ దోషా రాత్రి స్తస్యా ఉన్మేషణా దావిర్భావా ద్ధేతోః. ని. 'దోషా రాత్రిముఖే రాత్రావత్రాన్వయ మిష్యత' ఇత్యభిధానాత్, † ముకుళితం సంకుచితం హృదయ మేవ పుండరీకం సితాంభోజం యస్యా స్సా తథోక్తా, రాక్షసీపరుషభాషణవశా న్నిర్భిన్నహృదయే త్యర్థః, ని. 'పుండరీకం సితాంభోజ' మిత్యమరః, శ్లేషసంకీర్ణోఽత్ర రూపకాలఙ్కారః † కించ పుండరీకయూథం వ్యాఘ్రసమూహః, ని, 'వ్యాఘ్రేఽపి పుండరీకో నే' త్యమరః, తేన పరివృతాయా ఉపనిరుద్ధాయా స్సారంగాంగనాయా హరిణాంగనాయాః యా భంగీ పరిపాటిః తా మంగీకుర్వాణా అనువర్తమానా, ప్రాణప్రయాసపర్యంతావస్థాం ప్రాప్నువా నేత్యర్థః, ఉపమా + కరోతే స్తాచ్ఛీల్యే శానచ్, తథా శాపబలా, ద్వసుధాం ప్రపన్నా భూలోకం ప్రాప్తా, గీర్వాణతరుణీ సురసుందరీవ స్థితా, జనకనందినీ, ఏవం వక్ష్యమాణరూపాం, చింతా, మకరోత్. ౪౧

అ. తత్ప్రకారమే వాహ--నూన మితి. విదితః జ్ఞాతః వృత్తాంతో మదపహారవార్తా యేన తస్మిన్, జటాయుషి మృతే సతి, ఆర్యపుత్రః శ్రీరామః, ఇహ తిష్ఠతీతి ఇహస్థాం అత్ర లఙ్కాయాం స్థితాం, + ఇహేత్యవ్యయే ఉపపదే 'సుపిస్థ' ఇతి స్థాధాతోః కప్రత్యయః, మాం

---

† 'తదను రోషభీషణవీక్షణానాం క్షణదాచరీణాం వాగ్ఘోషే' తి పాఠే రోషే త్యాది హేతుగర్భవిశేషణం.

1 వసుంధరామ్.

దుపేత్య పృథ్వీం సుచిరం లుఠంత్యాః,
నక్తంచరస్త్రీముఖకర్శితాయా
స్సీతాలతాయా స్త్రిజటా జటాఽభూత్. ౪౭

౫. తదనన్తర మాత్మత్యాగాయ స్పృహయంత్యాం మైథిల్యాం మారుతి రియ మనుపేక్షణీయా తపస్వినీతి నీతి మనుముఞ్చంతీం చిన్తాం పరిగృహ్యా నేదీయా నస్యా బభూవ తతః. ౪౮

రం, అతిచిరకాల మారభ్యే త్యర్థః, లుఠంత్యా వివర్తమానాయాః, కించ నక్తంచరస్త్రీణాం రాక్షసీనాం ముఖైః, పరుషవచనైః కర్శితాయాః కార్శ్యం ప్రాపితాయాః, నిపీడితాయా ఇతి యావత్, తథా నక్తంచరస్త్రీణాం శిథిల్యాఖ్యకీటకవిశేషాణాం ముఖైః వదనైః కర్శితాయాః అర్దితాయాః, నక్తంచరస్త్రీశబ్దః శిథిలీవాచకత్వేన నిఘంట్వంతరేషు మృగ్యః, సీతాయా ఏవ లతాయాః, త్రిజటా, జటా శిఫా, పునరుత్థానాలంబనే త్యర్థః, అభూత్ ఆసీత్, ని. 'స్కంధశాఖాశాలే శిఫాజటే' ఇత్యమరః, శ్రీరామవిజయసూచకశుభనిమిత్తకథనేన సీతామాశ్వాసయామా సేత్యర్థః, శ్లేషసంకీర్ణోఽయం రూపకాలఙ్కారః, ఉపజాతివృత్తం. ౪౭

తదనంతర మితి. తదనంతరం త్రిజటాస్వప్నకథనానంతరం, మైథిల్యాం సీతాయా, మాత్మత్యాగాయ దేహత్యాగాయ, ని. 'ఆత్మా జీవే ధృతౌ దేహ' ఇత్యభిధానాత్, + 'స్పృహేరీప్సిత' ఇతి సంప్రదానత్వా చ్చతుర్థీ, స్పృహయంత్యా మభిలషంత్యాం, రాక్షసీవిరచితోపద్రవాసహిష్ణుత్వా దితి భావః, మారుతి ర్హనూమాన్, తపస్వినీ శోచ్యా, ని. 'మునిదీనౌ తపస్వినా' విత్యమరః, అనుపేక్షణీయా అనాదరణీయా, విలంబకరణేన న హింసనీయేతి యావత్, ఇతి మత్వేతి శేషః, నీతి మముంచతీం, నీతియుక్తా మిత్యర్థః, + 'శేముచాదీనా' మితి ముమాగమః, చింతా మేతత్సంముఖీభావవిచారం, పరిగృహ్యా కృత్వా, అస్యా మైథిల్యాః, నేదీయా నంతికవర్తీ, బభూవ, + 'అంతికబాఢయో ర్నేదసాధా' వితి నేదాదేశః, తతో నేదిష్ఠత్వానంతరమ్. ౪౮

ప. దేవ్యా దశాననవచోమయవజ్రదీర్ణ
కర్ణాంతరవ్రణవిరోపణభేషజాని,
విస్రంభణార్థ మయ మన్వయసంగతాని
రామాభికీర్తనమధూని శనై ర్వ్యషించత్. ౪౯

గ. తదనంతరం సమన్తా త్ప్రసారితనయనా జనకతనయా తస్యాం శాఖాయాం శాఖామృగ ముద్వీక్ష్య దుస్స్వప్నబుద్ధ్యా చకితహృదయా

దేవ్యా ఇతి. అయం హనూమాన్, దశాననస్య రావణస్య వచోమయం వాగ్రూపం య ద్వజ్ర మాయుధం తేన దీర్ణయోః విదారితయోః కర్ణయో రంతరే యాని వ్రణాని క్షతాని తేషాం విరోపణే చికిత్సాయాం భేషజాని ఔషధాని, ని. 'భేషజౌషధభైషజ్యా' నీత్యమరః, తథా అన్వయేన వంశేన సంగతాని, 'రాజా దశరథో నామ రథకుంజరవాజిమా'నిత్యాదివంశప్రశంసాపూర్వకా ణీత్యర్థః, రామాభికీర్తనాని శ్రీరామనామసంకీర్తనా న్యేవ మధూ న్యమృతాని, దేవ్యాః సీతాయాః, విస్రంభణార్థం, విశ్వాసోత్పాదనార్థ మిత్యర్థః, ని. 'సమౌ విస్రంభవిశ్వాసౌ' విత్యమరః, + 'అర్థేన సహ నిత్యసమాస స్సర్వలింగతా చ వక్తవ్యా' శనై రవ్యగ్రం, న్యషించత్, శ్రావితవా నిత్యర్థః, రూపకాలఙ్కారః, వసంతతిలకావృత్తమ్. ౪౯

తదనంతర మితి. తదనంతరం శ్రీరామనామసంకీర్తనానంతరం, జనకతనయా సీతా, సమంతా, ద్దిక్షు విదిక్షు చేత్యర్థః, ప్రసారితనయనా, కుత ఏత త్ప్రియుక్త మితి ప్రవర్తితదృష్టి స్సతీ తస్యాం నేదిష్ఠాయా మిత్యర్థః, శాఖాయాం శింశుపావిటపే, స్థిత మితి శేషః. శాఖామృగం వానరం, ముద్వీక్ష్య, దుస్స్వప్నబుద్ధ్యా దుష్టస్వప్నోఽయ మితిభ్రాంత్యా, స్వప్నే వానరదర్శన స్యాశుభసూచకత్వేన శాస్త్రసిద్ధత్వా దితి భావః, తథా శ్రీరామాయణే * 'స్వప్నో మయాఽయం వికృతోఽద్య దృష్టః శాఖామృగ శ్శాస్త్రగణై ర్నిషిద్ధ'ఇతి, చకితహృదయా భయసంభ్రాన్తాన్తఃకరణా,అత ఏవ సలక్ష్మణాయ లక్ష్మణసమేతాయ + 'తేన సహేతి తుల్యయోగ'ఇతి బహువ్రీహిః 'నోపసర్జన'స్యేతి సహశబ్దస్య సత్వం, భర్త్రే ప్రాణేశ్వరాయ, శ్రీరామాయ, + 'చతుర్థీ చాశిష్యాయుష్య'

54

సలక్ష్మణాయ [1](రామాయ) భర్త్రే భద్ర మాశంసమానా జన మిమం దురాపస్వాపం స్వప్నః కథ మాప్నుయా దితి [2]విచింత్య మాయాస మాయాతనైరృత[3]పతిబుద్ధ్యా తస్మా న్మారుతపుత్రా త్త్రత్రాస. ౫౦

౧. సోఽపి సమవతీర్య వచనవైచిత్ర్యా జ్జనకపుత్రీం ప్రత్యాయయ న్నాంజనేయః కృతాంజలి ర్వ్యజిజ్ఞపత్. ౫౧

త్యాదినా చతుర్థీ, భద్రం కుశల, మాశంసమానా, 'స్వ స్త్యస్తు రామాయ సలక్ష్మణా' యేతి కల్యాణాశంసనం కుర్వాణే త్యర్థః, ని. 'శ్వ శ్శ్రేయసం శివం భద్రం కల్యాణం మంగళం శుభ' మి త్యమరః, + ఆ జ్పూర్వా చ్ఛంసతే శ్శానచ్, తతో దురాపస్వాపం దుష్ప్రాపనిద్రమ్, ని. 'స్యా న్నిద్రా శయనం స్వాప' ఇత్యమరః, ఏతేన జాగరాఖ్యా చతుర్థీ మదనావస్థా సూచ్యతే, తదుక్తమ్. 'దృఙ్మనస్సంగసంకల్పా జాగరః కృశతాఽరతిః, హ్రీత్యాగోన్మాదమూర్ఛాంతా ఇత్యనంగదశా దశే'తి, ఇమ మీదృగవస్థాపన్నం, జన మిత్యాత్మనిర్దేశః, స్వప్నః స్వప్నదశా, కథం కుతో వా, ఆప్నుయా త్సంగచ్ఛేత్, నాప్నుయా దేవే త్యర్థః, తన్నాంతరీయకత్వా త్తస్యేతి భావః, తథా చ శ్రీరామాయణమ్. * 'స్వప్నోఽపి నాయం నహి మేఽస్తి నిద్రా శోకేన దుఃఖేన చ పీడితాయాః' ఇత్యనేన ప్రకారేణ, విచింత్యాలోచ్య, మాయయా వానరభూమికయా, సమాయాతః పునరాగతోఽయం నైరృతపతీ రావణ ఇతి, బుద్ధ్వా, తద్గోచరభ్రాంత్యే త్యర్థః, తస్మా త్తథాభూతా న్మారుతపుత్రా, త్త్రత్రాస బిభాయ, + 'భీత్రార్థానాం భయహేతు' రిత్యపాదానత్వా త్పంచమీ. ౫౦

అ. తతః కిం తత్రాహ.—స ఇతి. సః ఆంజనేయోఽపి, సమవతీర్య శాఖాయా స్సకాశా దవరుహ్య, వచనవైచిత్ర్యా త్తత్కాలోచితనిజవచనరచనావిశేషచాతుర్యా, జ్జనకపుత్రీం జానకీం, ప్రత్యాయయ, న్నిత్యాంజనేయవిశేషణం, సమాశ్వాసయ న్నిత్యర్థః, † ని. 'ప్రత్యయోఽధీనశపథజ్ఞానవిశ్వాసహేతు' ష్విత్యమరః, కృతాంజలి ర్విరచితకరసంపుట స్సన్, వినయలక్షణ మేతత్, వ్యజిజ్ఞపత్ విజ్ఞాపితవాన్. ౫౧

---

† 'ప్రత్యాయయితు' మితి తుమున్నన్తపాఠే సమాశ్వాసయితు మిత్యర్థః.

1 ఏతన్నాస్తి క్వచిత్. 2 విచింతయమానా మాయాసమాయాత. 3 ఇతి,

ప. కల్యాణి త్వద్వియోగేన తీవ్రవేగేన తామ్యతః,
రాఘవేంద్రస్య దూతం మా మన్యథా మాస్మ మన్యథాః.
త్వయా సహ ప్రస్థితచిత్తవృత్తిర్విభావరీకోకసమానధర్మా,
వచోఽబ్రవీన్మైథిలి మన్ముఖేన త్వాం కౌశలం కోసలరాజ[1]పుత్రః.
అపి చ.—ప. శిరసా తవ సౌమిత్రి రకరో దభివాదనమ్,

అ. విజ్ఞాపనప్రకారమేవాహ.—కల్యాణీతి. హే కల్యాణి శోభనే జానకీ, ఏతేన సౌభాగ్యాభిధాయకేన సంబోధనేన శ్రీరామస్య కుశలం సూచ్యతే. + గౌరాదిత్వాత్ జీష్, తీవ్రవేగేన చండరయేణ, దుర్నిరోధేనేత్యర్థః. ని. 'తిగ్మం తీక్ష్ణం ఖరం తీవ్రం చండ ముష్ణం పటు స్మృత'మితి హలాయుధః, త్వద్వియోగేన త్వద్విరహేణ, హేతునా, తామ్యతో గ్లాయతః, క్లిశ్యత ఇత్యర్థః, ఏతేన వ్యాపారాంతరాసక్తత్వశఙ్కా న కార్యేతి సూచ్యతే, రాఘవేన్ద్రస్య రఘునాయకస్య, దూతం సందేశహరమ్. ని. 'స్యాత్సందేశహరో దూత' ఇత్యమరః, మాం, అన్యథా ప్రకారాంతరేణ, మాస్మ మన్యథాః, నవిజానీయా ఇత్యర్థః, 'స్మోత్తరేల'జ్చేతి చకారాదాశీరర్థే లుఙ్, 'న మాఙ్యోగ' ఇత్యడాగమాభావః. ౹౨

త్వయేతి. హే మైథిలి, త్వయా సహ ప్రస్థితా ప్రయాతా చిత్తవృత్తిర్యస్య స తథోక్తః, త్వదేకాయత్తచిత్త ఇత్యర్థః, అత ఏవ విభావర్యాం రజన్యాం యః కోకశ్చక్రవాకస్తస్య సమానో ధర్మో యస్య స, తథోక్తః, అతివిరహాతుర ఇత్యర్థః. ని, 'కోకశ్చక్రశ్చక్రవాక' ఇత్యమరః, +'ధర్మాదనిచ్కేవలా'దిత్యనిచ్, కోసలానాం జనపదానాం రాజా కోసలరాజో దశరథస్తస్య పుత్రః శ్రీరామః, మన్ముఖేన మద్ద్వారా, త్వాం, కుశలమేవ కౌశలం, + స్వార్థేఽణ్, వచః క్షేమవచనం, అబ్రవీదవోచత్, + బ్రువో లుఙ్, 'బ్రువి శాసీ'త్యాదినా ద్వికర్మకత్వమ్, 'అకథితం'చేతి సీతాయాః కర్మత్వం, ఉపజాతివృత్తమ్. ౹౩

అ. అథప్రత్యయద్ఢార్ఢ్యాయ లక్ష్మణవార్తామప్యాహ.—అపిచేతి.
అ. తదేవ వివృణోతి.—శిరసేతి. 'హే కల్యాణి, సుమిత్రాయా అపత్యం

---

1 సూనుః.

అపృచ్ఛత్సోఽపి భద్రం త్వా మధిప శ్చ వనౌకసామ్. ౫౪
౫. ఏవ మభిహితయా సంభూతవిస్రంభయా భయాపేతయా తయా తావ దనుయు క్తః పవనతనయో వాలిమరణకారణం సుగ్రీవ సఖ్య మాఖ్యాయ ప్రాచేతసచేత ఇవ సంతతసన్నిహిత[1]రామనామమం గళ మంగుళీయక మస్యై ప్రాయచ్ఛత్. ౫౫
౬. సౌఖ్యావహస్య పవనాత్మజ[2]నీయమాన

ప్రమాం తేన్నమితి శ్లక్ష్ణః. + 'బాహ్వాదిభ్య' శ్చేతిఇఞ్ ప్రత్యయః, శిరసా మూర్ధ్నా,తవ, అభివాదనం నమస్కార, మకరో త్కృతవాన్, అథ సుగ్రీవసఖ్య మపి జాత మితి సూచయ న్నాహ. అపృచ్ఛదితి. సః ప్రసిద్ధః, వనౌకసా మధిపోఽపి చ వానరేశ్వర స్సుగ్రీవ శ్చ,ని.'మర్క టో వానరః కీశో వనౌకాః'ఇ త్యమరః, త్వాం, భద్రం కుశలం, మపృ చ్ఛత్ పృష్టవాన్. + దుహ్యాదిత్వా ద్ద్వికర్మకత్వమ్. ౫౪

ఏవ మితి. ఏవముక్తప్రకారేణ, అభిహితయా ఉక్తయా, అత ఏవ సంభూతవిస్రంభయా సంజాతవిశ్వాసయా, హేతుగర్భం విశేష ణమ్. ని.'సమౌ విస్రంభవిశ్వాసా'విత్యమరః, భయా దపేతయా, అప గతసాధ్వస యేత్యర్థః. + 'అపేతాపోఢే' త్యాదినాపంచమీసమాసః, తయా సీతయా, తావ త్తదానీ,మనుయుక్తః కథం సుగ్రీవసఖ్యం జాత మిత్యాది పృష్ట స్సన్. ని. 'ప్రశ్నోఽనుయోగః పృచ్ఛా'చేత్యమరః. పవనతనయో హనూమాన్, వాలిమరణకారణం, సుగ్రీవస్య సఖ్యం మైత్రీం + 'సఖ్యుర్య'ఇతి యప్రత్యయః,ఆఖ్యాయ సమ్యక్కథయిత్వా ప్రాచేతసచేత ఇవ వాల్మీకిమన, ఇవేత్యుపమా, సంతత సన్నిహితేన నిరంతరసన్నికృష్టేన రామనామ్నా మంగళం కల్యాణరూపం, విలి ఖితశ్రీరామనామవర్ణావళీశోభిత మిత్యర్థః, అంగుళీయకం శ్రీరామప్రేషి తా మభిజ్ఞానముద్రికాం, అస్యై సీతాయై, ప్రాయచ్ఛత్ దత్తవాన్, + 'పాఘ్రాధ్మే'త్యాదినా దాణో యచ్ఛాదేశః. ౫౫

సౌ ఖ్యేతి. జనకాత్మజాయా స్సీతాయాః,పాణిగ్రహోత్సవదినం వివాహమహోత్సవదివసః, కర్తృ, సౌఖ్యావహస్య పరమానందకరస్య,

1. రామనామకమఙ్గుళీయకమ్. 2 దీయమాన.

రామాంగులీయకవిలోకనవాసరస్య
సత్యం కలాం [1]శతతమీం భువి నైవ భేజే
పాణిగ్రహోత్సవదినం జనకాత్మజాయాః. ౫౬
౧. తత స్తం జానకీ నిస్సీమహర్షా బభాషే. ౫౭
౧. మహాభాగ సర్వథాఽస్య దురాత్మనః, ప్రత్యాసీదతి [2]మృత్యుః తథైవ మహ్యా మనలాభిధానయా విభీషణదుహిత్రా స్వమాత్రా

పవనాత్మజేన హనూమతా నీయమాన మానీతం య ద్రామాంగులీయకం శ్రీరామాభిజ్ఞానాంగులిముద్రికా తద్విలోకనవాసరస్య తత్సన్దర్శనదినస్య, శతతమీం శతస్య పూరణీమ్, + 'తస్యపూరణే' డడితి డటి 'నిత్యం శతాదిమాసార్ధమాససంవత్సరాచ్చే'తి తమడాగమే టిత్త్వాత్ జీప్, కలా మంశమ్, ని. 'కలా స్యా న్మూలికా వృద్ధౌ శిల్పాదా వంశమాత్రకే, షోడశాంశేఽపి చంద్రస్యే'తి విశ్వః, భువి, సత్యం యథార్థం నైవ భేజే న ప్రాపైవ, తతోఽపి సహస్రగుణాధికానందజనకత్వా దస్యేతి భావః, అత్ర కలాభజనసంబంధేఽప్యసంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః, వసంతతిలకావృత్తమ్. ౫౬

తత ఇతి. తతః అంగులీయకప్రదానానన్తరం, జానకీ, నిస్సీమహర్షా నిరతిశయానందా సతీ, తం హనూమన్తం, బభాషే ఉవాచ. ౫౭

అ. భాషణప్రకారమేవాహ.—మహాభాగేతి. హే మహాభాగ పరహితాచరణభాగ్యసంపన్న, సర్వథా సర్వప్రకారేణ, అస్య దురాత్మనః, పాపిష్ఠస్య రావణస్య, మృత్యు రన్తకః, ప్రత్యాసీదతి ప్రత్యాసన్నో భవతి, తత్ప్రత్యాసాదనం, తథాసిశ్చిత మిత్యర్థః, న హ్యేతన్మదభ్యూహనమాత్రం కిం త్వాప్తముఖాచ్ఛ్రుత మపీత్యాహ, తథైవేతి. తథైవ మదూహితప్రకారేణైవ, మహ్యాం, అనిలేత్యభిధానం యస్యా స్తయా తథా స్వమాత్రా నిజజనన్యా అస్మత్పక్షపాతిన్యా సరమయా, ప్రేషితయా ఏతద్వార్తాకథనార్థం ప్రహితయా, విభీషణదుహిత్రా విభీషణపుత్రికయా, భాషితం చ కథిత మపి, అతః అనార్యశీల స్తుచ్ఛస్వ

1 'శతతమీమపీ'త్యేవ పాఠస్సాధుః; భువీతిపదస్యానుపయోగాత్.

2 మృత్యురేవమ్.

ప్రేషితయా భాషితం చ,అయ మ ప్యనార్యశీల స్తురీయ ముపాయమన్త రేణ [1]న మా మార్యపుత్రస్య సమర్పయిష్యతి నియత మహామపి మాసా దూర్ధ్వం న శక్నుయాం ప్రాణాన్ [2](కృపణాన్)ధారయితు మితి. ౯౧

౯. ఏత దాకర్ణ్య మారుతి ర్మహానుభావే మాభైషీ స్తత్ర భవతీం భవతీం వహ న్నేవ తూర్ణ మర్ణవ ముల్లంఘ్య [3]రఘువరచరణ సరసిజసమీప ముపయాస్యామి మైనం మా మసమర్థం [4]సమర్థయేథాః ఇత్యభిహితవాన్. ౯౨

భావో,ఽయం రావణోఽపి,తురీయం చతుర్థం, + 'చతుర శ్ఛయతా వాద్యక్షరలోప'శ్చేతి ఛప్రత్యయః, ఆద్యక్షరలోప శ్చ,ఉపాయ మన్త రేణ, దణ్డో పాయం వినేత్యర్థః, + 'అన్తరాన్తరేణ యుక్తే'ఇతి ద్వితీయా, మా, మార్యపుత్రస్య రాజపుత్రస్య శ్రీరామస్య, ఆర్యపు త్రేతి రాజపుత్రాణా మభిధానం+ 'ఆర్యో బ్రాహ్మణకుమారయోః రాజా' చేతి నిపాతనాత్, న సమర్పయిష్యతి న దాస్యతి, దణ్డోఽప్యఖిలం భేనైవ ప్రయోక్తవ్య ఇత్యాహ నియతమితి. అహమపి, నియతం నిశ్చి తం, మాసా దూర్ధ్వం,ఏకమాస స్యోపరిష్టాదిత్యర్థః, కృపణాన్ దీనాన్, ప్రాణాన్, ధారయితు నిరోద్ధుం, +'శకధృషే' త్యాదినా తుము న్ప్రత్యయః. న శక్నుయాం శక్తా న భవేయ, మత ఊర్ధ్వం జీవితం త్యక్ష్యా మీత్యర్థః, ఇతి బభాష ఇతి సంబన్ధః, తథా చ శ్రీరామాయణ మ్, * 'ధారయిష్యామి మాసం తు జీవితం శత్రుసూదన, మాసా దూర్ధ్వం న జీవిష్యే త్వయా హీనా నృపాత్మ'జేతి. ౯౧

ఏత దితి. ఏతత్సీతావచన,మాకర్ణ్య శ్రుత్వా, మారుతిః హనూ మాన్, హే మహానుభావే మహాసామర్థ్యసంపన్నే,సామర్థ్య మత్ర పరమ పాతివ్రత్యప్రయుక్త మితి ద్రష్టవ్యమ్,మాభైషీః భయం మా ప్రాప్నుహి, తత్రభవతీం పూజ్యాం,భవతీం త్వాం,వహ న్నేవ స్కంధే ధారయన్నేవ, తూర్ణ మాశు, అర్ణవం సముద్రం, ఉల్లంఘ్య ఉత్తీర్య, రఘువరస్య శ్రీ రామస్య, చరణసరసిజసమీపం పాదకమలసమీప,ముపయాస్యామి ప్రా

---

1 మమార్యపుత్రస్యన. 2 ఏతన్నాస్తి క్వచిత్. 3 రాఘవచరణ. 4 సమర్థయేథా ఇత్యభిధాయ, మహామహీ త్యేత్యాదిపాఠః ప్రాచీనః,

కించ.——ప. మహామహీధ్రసధ్రీచీం సోఽయం వృద్ధి ముపేయివాన్.
యయా నూన మపాంరాశిః కుల్యాతుల్యాం[1]దశాం దధౌ. ౬౦

ప. అథ త మువాచ సా జనకరాజసుతా ముదితా
కిము తవ దుష్కరం చరణలంఘితవారినిధేః,
అపి తు మయా సహ ప్లవగపుంగవ యాస్యసి చే
[2]న్నియత మపాయినీ పరిణమే ద్భవతః పదవీ. ౬౧

అన్య చ్చ.——
ప. పాతివ్రత్యమహాతాశనేన యది తం కుర్యాం మహాం భస్మసా

ప్స్యామి, ఏనం మాం, మసమర్థం, మాసమ్మస్థయేథాః. నమస్య స్త్వేత్యభిహితవాన్ ఉక్తవాన్, కించ అపి చేత్యర్థః. ౫౯

మహామహీధ్రేతి. సోఽయం హనూమాన్, స్వసామర్థ్య పరిజ్ఞాపనాయ, మహతా, మహీధ్రేణ గిరిణా సధ్రీచీం సమానాం,వృద్ధిం, ముపేయివాన్ ప్రాప్తవాన్. ని. 'మహీధ్రశిఖరిక్ష్మాభృ' దిత్యమరః, యయా దేహవృద్ధ్యా, అపాంరాశిః సముద్రః, కుల్యాతుల్యా మల్పీకృతసరిత్సమానాం, దశాం స్థితిం,దధౌ ధృతవాన్,ని. 'కుల్యాఽల్పా కృత్రిమా సరి'దిత్యమరః, హనూమద్దేహాపేక్షయా సముద్రోఽల్పఇవ ప్రతీయత ఇతి భావః. ౬౦

అథేతి. అథ హనూమద్దేహవృద్ధిదర్శనానంతరం,జనకరాజసుతా సీతాముదితా, సంతుష్టా సతీ,త మాంజనేయం, మువాచ, హేఆంజనేయ, చరణాభ్యాం లంఘిత స్తీర్ణః వారినిధి స్సముద్రో యేన తస్య, తవ,దుష్కరం కర్తు మశక్యం,కార్యం,కిం కిమ స్తి, కించి దపి నా స్తీ త్యర్థః,అపి తు కింతు, హే ప్లవగపుంగవ వానరోత్తమ, మయా సహ,త్వం, యాస్యసి గమిష్యసిచే,ద్భవతః,ఇయం, పదవీ మార్గః,అపాయినీ దుష్టా, పరిణమే ద్భవేత్, సంకటయుక్తా భవిష్యతి, అన్యచ్చ, కించేత్యర్థః. ౬౧

పాతివ్రత్యేతి. హే ఆంజనేయ, పాతివ్రత్యమహాతాశనేన పాతివ్రత్యాగ్నినా,తం రావణం, భస్మసా ద్భస్మీభూతం, కుర్యాం కరోమి యది, తర్హి, దాశరథేః, శ్రీరామస్య,శరస్య బాణస్య,ఆత్మోచితా స్వా

---

1 విశేద్ధశామ్. 2 ఇయమనపాయినీ.

త్సత్యం దాశరథే శ్శరస్య నభవే దాత్రోచితా పారణా,
కిం చైతస్య యశోనిశాపతి రపి ప్రమ్లానకాంతి ర్భవే
[1]ద్భ్రాత శ్శాసితరావణే రఘుపతౌ యాత్రా మమ [2]శ్రేయసీ.
గ. ఏవం వ్యాహృతః పవనసుత స్సీతాం [3]వినీతః పున [4]రాబభాషే.
ప. మాయామృగేణ తవ మైథిలి వంచితాయా

నుహాపా, పారణా పూర్తి, స్తృప్తి రితి యావత్. న భవే న్నస్యాత్, సత్యం యథార్థం, నాత్రసందేహ ఇత్యర్థః, శ్రీరామబాణేనైవ రావణహననం కర్తవ్య మితి భావః, శ్రీరామ స్యాపకీర్త్యావహ త్వా చ్చ మమైత న్న యుజ్యత ఇతి పక్షాన్తర మాహ. కించేతి. కించ ఏతన్మాత్రమేవ నభవ తీత్యర్థః, ఏతస్య దాశరథేః, యశః దానవస్త్రోద్భవా సత్సమాఖ్యా తదేవ నిశాపతి శ్చంద్రోపీ,తి రూపకమ్, ప్రమ్లానకాంతిః ప్రక్షీణశోభో, భవేత్, స్వసామర్థ్యే నైవ సీతా రావణం వినాశితవతీ రామ స్త్వశక్త ఏవ జాతః, కి మి త్యపకీర్తి స్సంభవిష్యతీ త్యర్థః, అతః, హే భ్రాత, రిత్యాదరేణా మంత్రణం, రఘుపతౌ రఘునాయకే, శాసితరావణే విధ్వంసితరావణే సతి, శ్రీరామేణ రావణే విధ్వంసితే సతీ త్యర్థః, మమ యాత్రా ప్రతిప్రయాణం, శ్రేయసీ ప్రశస్యా శ్రేష్ఠేతి యావత్, + 'ప్రశస్యస్య శ్ర'ఇతి శ్రాదేశః, అతో మ మైవ మాగంతుం న యుజ్యతే శ్రీరామో యథా శీఘ్ర మాగచ్ఛే త్తథా త్వయా ప్రోత్సాహితవ్య ఇతి భావః ఉక్తరూపకయో స్సంసృష్టిః, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౬౨

ఏవ మితి. ఏవ మనేన ప్రకారేణ, వ్యాహృతః ఉక్తః, ఏత యేతి శేషః, పవనసుతో హనూమాన్, వినీతః వినయయుక్త స్సన్, సీతాం పునః, ఆబభాషే ఉక్తవాన్. ౬౩

అ. తదేవాహ.—మాయేతి. హే మైథిలి, మాయామృగేణ కనకమృగేణ, వంచితాయాః ప్రతారితాయాః, విప్రలబ్ధాయా ఇతి యావత్, తవ మహానుభావాయా ఇతి భావః, శాఖామృగేణ వానరేణ, పునరాగతిః ప్రత్యాగమన, మిత్యేత, దయుక్త మనర్హం, వంచనేనాపహరణం పునస్సంశోచే నాగమనం చేత్యేత త్సంభావితాయా

1 భవే త్తస్మాచ్ఛాసిత; భవేదాజ్ఞాశాసిత. 2 శ్రేయసే. 3 వినీతాం. 4 అభాషత.

శ్శాఖామృగేణ పున రాగతి రిత్యయుక్తమ్,
ఏషా కథాఽపి భువనే [1]వితతా యది స్యా
త్కా నామ రామధనుషః ప్రథితా ప్రశస్తిః. ౯౪

౫. [2]కిం బహునేత్యేత దేవ చింతితం దేవి భవత్యా యదర్హం రాఘవగృహిణ్యా స్తదేవ నిశ్చితం యత్సదృశ మీదృశస్య సమాచారస్య తదేవ ప్రకాశితమ్ యదనుగుణం రావణాపరాధప్రతిక్రి

యా స్తవ న యుక్త మితి భావః, రాజ్ఞ్యాః పునా రాజమార్గే ణైవాగమనం యుక్త మితి భావః, కించ ఏషా ఉక్తా, కథా వార్తాఽపి, భువనే జగతి, ని. 'విష్టపం భువనం జగ' దిత్యమరః, వితతా విస్తృతా పరిచురా, స్యా ద్యది, తర్హి, శ్రీరామధనుషః శ్రీరామచాపస్య, జగత్త్రియప్రసిద్ధ స్యేతి భావః, కా నామ కావా, ప్రశస్తిః పరనిరాసకత్వప్రయుక్తఖ్యాతిః, ప్రథితా ప్రసిద్ధా, స్యా దితి శేషః, న స్యా దేవేత్యర్థః, అత స్త్వయాఽల్పకాలక్లేశసహిష్ణుతయాఽత్ర స్థాతవ్యం శ్రీరామేణ పున రాగత్య రావణం జిత్వా త్వం ప్రత్యానేతవ్యా చేత్యయమేవ రాద్ధాంత ఇతి భావః, వసన్తతిలకావృత్తమ్. ౯౪

అ. అథ సీతాప్రశంసాపూర్వకం నిగమయ న్నాహ.—కి మితి. బహునా కిం, కాలయాపనకరై రనేకై ర్వచనై రల మిత్యర్థః, కుతః, ఇత్యేత త్పరికృత, మిద మేవ, చింతితం, దేవి, భవత్యా, పర్యాలోచితం, సమయోచితత్వేనైతదేవ విచారిత మిత్యర్థః, ని. 'ఇతి హేతుప్రకరణప్రకారాదిసమాప్తి' ష్విత్యమరః, కి మేత దిత్యత్రాహ. యదిత్యాదినా. రాఘవస్య రఘువంశోద్భవస్య శ్రీరామస్య గృహిణ్యా ధర్మపత్న్యాః, య, దర్హం యుక్తం, త దేవ, నిశ్చితం నిర్ణీతం, ఈదృశస్య అనిర్వాచ్యస్యే త్యర్థః, సమాచారస్య పాతివ్రత్యధర్మస్య, య, త్సదృశం

1 విదితా.

2 అత్ర గద్యే 'కింబహునా దేవి భవత్యా త దేవ చింతితం య దర్హం రాఘవగృహిణ్యాః, త దేవ నిశ్చితం య త్సదృశ మీదృశస్య సమయాచారస్య త దేవ ప్రకాశితం య దనుగుణం రావణాపరాధప్రతిక్రియాయాః త దేవానుమోదితం య దనుకూలం కులవధూశీలస్య త దేవ కథితం య దుచితం క్షత్రియాణీజనవాణీక్రమ స్యేతి బహుశః ప్రశ' స్యేతి ప్రాచీనపాఠస్సుగమః.

యాయా స్తదేవానుమోదితమ్ యదనుకూలం కులవధూశీలస్య తదేవ కథితమ్ యదుచితం క్షత్రియాణీవాణీప్రక్రమస్య తదేవోపక్రాన్త మితి బహుశః ప్రశస్య సర్వథా రామలక్ష్మణౌ లంకా మిమాం ప్రాప్తావితి [1]జానకి జానీ హ్యనుజానీహీమం జనం ప్రస్థాతుం కించ కాకుత్స్థేన విదితపూర్వ మభిజ్ఞానం కి మపి దీయతా మితి. ౬౫

౫. సా తు దీర్ఘం నిశ్వస్య నిశ్చిత్య పురా ఖలు చిత్రకూటతటవనే

తుల్యం, త దేవ, ప్రకాశితం మభివ్యంజితం, రావణాపరాధప్రతిక్రియాయాః, య, దనుగుణం అనురూపం, త దే, వానుమోదితం అభ్యుపగతం, కులవధూశీలస్య కులస్త్రీస్వభావస్య, య, దనుకూలం సమ్మతం, త దేవ, కథితం ఉక్తం, క్షత్రియాణీ క్షత్రకులోద్భవా, + 'అర్యక్షత్రియాభ్యాం' వేతి జీప్ ఆనుగాగమశ్చ, తస్యా వాణీప్రక్రమస్య వచనపరిపాట్యాః, య, దుచితం, త దే, వోపక్రాన్త మారబ్ధమ్, ఇ త్యేవం, బహుశః బహువారం, ప్రశస్య ప్రస్తూయ, హే జానకి, సర్వథా సర్వప్రకారేణ, + ప్రకారవచనే థాల్, రామలక్ష్మణౌ, లఙ్కాం, మిమాం, ప్రాప్తౌ ప్రవిష్టౌ, జానీహి అవబుధ్యస్వ, తథా ఇమం జనం, మా మిత్యర్థః, ప్రస్థాతుం పున ర్గన్తుం, ఆమోచనశబ్దవ దుపసర్గేణ ధాత్వర్థస్య బాధః, అతఏవ, ని. 'ప్రస్థానం గమనం గమ' ఇత్యమరః, అనుజానీహి అనుజ్ఞాపయ, అథ చ పునః ప్రష్టవ్యం కించి దవశిష్టం విద్యత ఇత్యాహ. కించేతి. త దేవాహ కాకుత్స్థేనేతి. కాకుత్స్థేన కకుత్స్థవంశోద్భవేన శ్రీరామేణ, విదితపూర్వం, పూర్వం విజ్ఞాత మిత్యర్థః, + 'సుప్సుపే'తి సమాసః, కిమపి కించి, దభిజ్ఞానం జ్ఞాపకవస్తు, దీయతాం ప్రతిపాద్యతాం, ఇత్యాబభాష ఇతి సంబన్ధః. † ౬౫

అ. తతః కింజాతం తత్రాహ.— సేతి. సా సీతాఽపి, తుశబ్దోఽప్యర్థః, దీర్ఘం, నిశ్వస్య, వక్తవ్యార్థస్మరణబీజోద్బోధకచింతానుభావం సవిషాద మభినీయే త్యర్థః, నిశ్చిత్య నిర్ణీయ తదుక్తం, * 'సదృశాదృష్టచింతాద్యాః స్మృతిబీజస్య బోధకాః' ఇతి, అథ ప్రత్యే

---

† అభిజ్ఞాయతేఽనేనేత్యభిజ్ఞానం కరణే ల్యుట్, పూర్వానుభవస్మారకం.

1 జానకి జానీహి జన మిమ మనుజానీహి ప్రస్థాతుమ్.

తరుణతరతరురమణీయతయా [1]మందీభవన్నందనవైభవే [2]రఘునందనే నోపధానీకృతాఙ్కాయాం మమ పయోధరపరిసరే ఖరతరనఖరాగ్రవిరచితవిదారణం ధారాధరనామానం కాక మేకం రఘుపతి [3]ర్వ్యలోకయత్. ౬౬

ప. కుశరూపకుశేశయాసనాస్త్రం విజహౌ వాసవివాయసే సవీరః, భిజ్ఞానాఖ్యాయికా మాహ, పు రేతి. పురా పూర్వం, ఖలుశబ్దో వాక్యాలఙ్కారే, తరుణతరై రత్యంతతరుణైః తరుభిః వృక్షైః రమణీయత యా సుందరతయా హేతునా, అథవా తరుణతరా స్తరవో యస్మిం స్త త్తథోక్తం అత ఏవ రమణీయం చ తస్య భావ స్తత్తా తయా, మందీభవత్ నందనవైభవం ఇంద్రోద్యానసౌభాగ్యాతిశయో యస్మా త్తస్మిన్,త త్తథోక్తే,ఇత్యతిశయో క్తిః,చిత్రకూటతటవనే చిత్రకూటాచల తటవిపినే,రఘునందనే నోపధానీకృత ఉపబర్హీకృతః అంకః ఉత్సంగోయస్యాః, స్తస్యాం.ని.'ఉపధానం తూపబర్హ'మిత్యమరః,మమ,పయోధరపరిసరే కుచప్రాంతే,ఖరతరనఖరాగ్రైః అతినిశితనఖముఖైః విరచితం కృతం విదారణం ఖండనం యేన తం,తథోక్తం, ధారాధర ఇతినామ యస్యతం, ఏకం,కాకం కాకాసురం, రఘుపతిః శ్రీరామః,వ్యలోకయత్ అపశ్యత్.

అ. తతః కి మకరోదిత్యత ఆహ.—కుశేతి. సః వీరః, శ్రీరామః, వాసవస్యాపత్యంపుమాన్ వాసవిః + 'అత ఇఞ్', సచాసౌ వాయస శ్చ తస్మిన్ ఇంద్రపుత్రే కాకాసురే,కుశరూపకుశేశయాసనాస్త్రం దర్భరూపబ్రహ్మాస్త్రం,విజహౌ ప్రయుక్త, అథ ప్రయోగానంతరం,సః తాదృగవస్థాపన్నః,చిరజీవీ చిరకాలజీవీ కాకః,తస్య శ్రీరామస్య,కృపయా దయయా,హృత మక్షిమాత్రం యస్య స,తథోక్త స్సన్,యథార్థసంజ్ఞాంచిరం జీవ తీతి చిరజీవీ త్యన్వర్థనామధేయం,దధౌ,ఏతదభిజ్ఞానం శ్రీరామాయ కథ యేతి వాక్యశేషః,సోఽయం బ్రహ్మాస్త్రపదుత స్సన్ శరణ్యాంతరాభావా త్త మేవ పరమకారుణికం శ్రీరామం శరణం గత్వా పున స్తత్కృపయా అమోఘాయ బ్రహ్మాస్త్రాయ నేత్ర మేకం దత్వా ముక్తోఽభూ దిత్యర్థః.ని.'చిరజీవీ చైకదృష్టి ర్మౌకలిః పికవర్ధన'ఇ

1 మందీకృతనందన. 2 రఘునందనోపధానీకృతోత్సఙ్గాయాః. 3 అథాలోకయత్.

అథ తత్కృపయా హృతాక్షిమాత్రశ్చిరజీవీ స దధౌ యథార్థసంజ్ఞామ్.

గ. సైషా పరిచితకథాస్మరణ[1]ద్విగుణితదుర్దశా కేశపినద్ధమపర మిద మభిజ్ఞాన మున్ముచ్య. ౬౭

ప. చూడామణిం కపివరస్య దదౌ దశాస్య
సంత్రాసపుంజితరుషాగ్నిదశం కృశాంగీ,

త్యమరః, తథా చ శ్రీరామాయణమ్. * 'స దర్భం సంస్తరాద్గృహ్య బ్రాహ్మేణాస్త్రేణ యోజయత్, స దీప్త ఇవ కాలాగ్ని ర్జజ్వాలాభిముఖో ద్విజమ్. స తం ప్రదీప్తం చిక్షేప దర్భం తం వాయసం ప్రతి, తతస్తం వాయసం దర్భః సోఽమ్బరేఽనుజగామ హ' ఇతి, ఔపచ్ఛందసికం వృత్తమ్. ౬౮

అ. ఇత్థం వాచికరూప మభిజ్ఞానం దత్వా సంప్రతి వస్తురూపం దాతుం ప్రావర్తతేత్యాహ.— సేతి. సైషా సీతా, పరిచితకథాస్మరణేన పూర్వానుభూతవృత్తాన్తస్మృత్యా ద్విగుణితా ద్విరావృత్తా దుర్దశా దురవస్థా యస్యాస్సా, తథోక్తా సతీ, కేశపినద్ధం చికురాచ్ఛాదితమ్. ని. 'అపిధానతిరోధానపిధానచ్ఛాదనాని' చేత్యమరః,. +. 'వష్టి భాగురి రల్లోప మవాప్యో రుపసర్గయోః' ఇత్యపి రకారలోపః, నహ్యతేః కర్మణి క్తః, అపరమన్యత్, ఇదం వక్ష్యమాణం, చూడామణి మిత్యర్థః, ఉన్ముచ్య వికృష్య. ౬౯

చూడామణి మితి. కృశాని విరహవేదనవశాత్ కార్శ్యావస్థాపన్నాని అంగాని యస్యాస్సా కృశాంగీ తన్వీ సీతా, + 'అంగగాత్రకంఠేభ్యో వక్తవ్య' మితి జీష్, దశాస్యాత్ రావణాత్ యః సంత్రాసః భీతిః తేన పుంజితః పిండీభూతో యో రుషాగ్నిః క్రోధాగ్నిః తస్య దశేవ దశా అవస్థా యస్య తం, తథోక్తమ్, + 'రుషే' త్యత్ర హలంతాద్వికల్పాట్టాప్ | అత్రోత్ప్రేక్షానుప్రాణితా నిదర్శనా, చూడామణిం శిరోరత్నం, కపివరస్య వానరోత్తమస్య హనూమతః, దదౌ + శ్రీరామాయ ఏతమపి ప్రదర్శయేతి దత్తవతీ ‡ [అత్ర కపివరస్యేతి సంబంధసామాన్యే షష్ఠీ యతః 'క

---

† 'రుషాగ్నిదశ' మిత్యత్ర 'మహాగ్నినిభ' మితి పాఠే రావణభీతిపుంజీభూతాగ్నిసదృశ మిత్యర్థః.

‡ అత్ర కుండలితగ్రన్థేఽసాంగత్యం దోషజ్ఞైరన్విష్య పరిహార్యమ్.

1 ద్విగుణి.

ఆదాయ తత్ప్రణతిపూర్వ మసౌ ప్రతస్థే
మాణిక్యగర్భవదనోరగతుల్యబాహుః. ౬౯

గ. తతః కృతకృత్య[1]ఏవ నిర్గత్య నిశాచరపతేః ప్రకాశయితుం నిజాగ

ర్మణా య మభిప్రైతి స సంప్రదాన' మితి సంప్రదానసంజ్ఞా న భవతి, స్వస్వత్వనివృత్తిపూర్వకపరస్వత్వాపాదన స్యాభావాత్ నహి స్త్రీయం ధన మస్మై దీయతే కింతు ప్రత్యభిజ్ఞాప్రదర్శనమాత్రేణ మణిదానవ్యప దేశః, తథా చ నన్వేవ మపి 'రజకస్య వస్త్రం దదాతి' 'ఘ్నతః పృష్ఠం దదా'తీత్య త్రాపి ప్రాప్నోతీతి చోద్య ముద్భావ్య, నైత దస్తి దానం హి నామ పూజ్యానుగ్రహకామ్యయా ద్రవ్యపరిత్యాగః పరస్వత్వాపా దనం చ తచ్చేహనాస్తీతి న్యాసకారే ణోక్తం, నను భాష్యకారమతేతు చతుర్థ్యైవ భావ్యం తథా చ కైయటకారైః కైశ్చి దన్వర్థసంజ్ఞావిధా నా ద్దదాతివిషయఏవ సంప్రదానసం జ్ఞేత్యభ్యుపగతం దానం చ స్వస్వ త్వనివృత్తిపూర్వకపరస్వత్వాపత్తిపర్యంత మితి ప్రత్యాఖ్యాన ముభయ ముక్తం అన్యత్ర భాష్యకారేణ సంజ్ఞాభ్యుపగమాత్, తథాచ క్రియా గ్రహణస్య 'గత్యర్థకర్మణీ'త్యాది సూత్రస్య చ ప్రత్యాఖ్యానం కృతం తథా స్వత్వనివృత్త్యభావవతి దదాతేః ప్రయోగో దృశ్యతే 'నశూ ద్రాయ మతిం దద్యా' దితి 'తస్మై ఖండికోపాధ్యాయ శ్చ పేటికాం దదా'తీతి చ సప్రపఞ్చ ముపపాదితత్వాదితి] తతఃకపివరః తత్ప్రణతిపూ ర్వం తస్యాస్సీతాయాఃనమస్కారపూర్వకం, మాదాయ స్వీకృత్య, మణిమితి శేషః, † మాణిక్యం గర్భే యస్య తన్మాణిక్యగర్భం తద్వదనం వక్త్రం య స్య తేనతథోక్తేన ఉరగేణసర్పేణ తుల్యాఃసదృశః బాహవో యస్య స, తథోక్త స్సన్, ప్రతస్థే ప్రస్థితవాన్, ఉపమా అస్యాశ్చ పూర్వోక్తాలంకారేణ సంసృష్టిః, వసన్తతిలకావృత్తమ్. ౬౯

అ. తతః ప్రస్థానానన్తరం, ప్రభంజనాత్మజో వాయుసూనుః, కృతకృత్యః కృతార్థ స్సన్, నిర్గత్య సీతాసాన్నిధ్యా న్నిష్క్రమ్య, నిజా

† ఆదాయ తత్ప్రణతీత్యత్ర 'ఆదాయతం ప్రణ' తీతిపాఠే తం చూడామణిం ఆదాయ ప్రణతిపూర్వం అర్థాత్సీతానమనపూర్వక మిత్యర్థః, అత్ర పాఠే మణి మితి నాధ్యాహార్యమ్.

1 ఏషనిశాచరపతేః ప్రకటయితుం నిజా.

మన మశోకవనికాం [1]బభంజ ప్రభంజనాత్మజః. ౭౦

ప. స్వకృత్యై శ్శాఖానా మవనతి [2]పతీవ ప్రకటయ
న్నమార్గేణ భ్రామ్య న్పరికలితభంగ స్సుమనసామ్,
ద్విజానాం సంత్రాసం శ్రుతిమధురవాచాం విరచయ
న్నయం [3]లంకోద్యానే దశవదనలీలా మతనుత. ౭౧

గమనం నిశాచరపతేః రావణస్య, ప్రకాశయితుం ప్రకటయితు, మశోక వనికాం, బభంజ మమర్ద, ఉత్పాటయామా సేత్యర్థః, ౭౦

అ. తదేవాహ.—స్వైతి. స్వకృత్యైః నిజచంక్రమణక్రియాభిః, శాఖానాం ద్రుమాణాం, అతీ వాత్యన్త, మనవతిం భుగ్నత్వం, ప్రకటయన్ పరివర్తయన్, అన్యత్ర స్వకృత్యై ర్నిజవ్యాపారైః, శాఖానాం వేదభేదానాం, అతీ వానవతిం సన్యగ్వివేచనం, ప్రకటయన్ స్ఫుటీకుర్వన్, ని.'శాఖా వేదప్రభేదేషు బాహౌ వంశే ద్రుమాంగయో' రిత్యుభయతాపి యాదవః, తథా అమార్గేణ అన్యమార్గేణ, భ్రామ్యన్ సంచరన్, అన్యత్ర లోకవిరుద్ధమార్గేణ వర్తమానః, + 'వాభ్రా' శేత్యాదినా వికల్పాత్ శ్యన్ప్రత్యయః, సుమనసాం పుష్పాణాం, అన్యత్ర దేవానాం చ, పరికలితభంగో, విరచితవ్యాఘాత ఇత్యర్థః. ని. 'సుమనాః పుష్పమాలత్యోః స్త్రీ దేవబుధయోః పుమా' నిత్యుభయ త్రాపి వైజయంతీ, † తథా శ్రుతిమధురవాచాం శ్రోత్రానంద కరవాచాం, ద్విజానాం అండజానాం, అన్యత్ర శ్రుతిమధురవాచా మామ్నాయమనోహరవచనానాం, ద్విజానాం విప్రాణాం, సంత్రాసం భయం విరచయన్, ని. 'శ్రుతిః శ్రోత్రే తథాఽఽమ్నాయే దన్తవిప్రాండజా ద్విజా' ఇ త్యుభయత్రాపి విశ్వప్రకాశామరౌ, అయం హనూమాన్, లంకోద్యానే అశోకవనికాయాం, దశవదనలీలాం రావణవిభ్రమ, మతనుత, అత్ర అన్యలీలాయా అన్య త్రాసంభవా త్తత్సదృశీం లీలా మితి సాదృశ్యాక్షేపా దసంభవద్వస్తుసంబంధరూపా నిదర్శనా, సా చో క్తశ్లేషానుప్రాణి తేతి సంకరః, శిఖరిణీవృత్తమ్.—౭౧

† 'పరికలితభంగస్సుమనసా' మిత్యత్ర, 'రతే ర్గృహీతానుసయే' నేత్యాదా వివ నిత్య సాపేక్షత్వా త్సమాసః, తథా చ పరికలితసుమనోభంగ ఇత్యర్థః.

1 ప్రబభంజ. 2 అనల్పామ్. 3 లోకోద్యానే.

గ. తదను సరభస[1]మారక్షికరక్షోగణనివేదిత[2]ప్రమదవనకదన ప్రకుపితదశవదనప్రేషితాన్ పితృపతికింకరభయంకరాన్ కింకరాన్ ప్రహస్తపుత్రేణ జమ్బుమాలినా సహ నిహత్య చైత్యతోరణ[3]ముపగతవతి హనూమతి. ౭౨

గ. పునరపి నిశమితామితనిశిచరగణమారణో రావణః సప్త

తదన్వితి. తదను అశోకవనికాభంగానంతరం, సరభసం సవేగమ్, ని. 'రభసో వేగహర్షయో'రితి విశ్వః, ఆరక్షః వనపరిపాలనం ప్రయోజన మస్యారక్షికః * 'ప్రయోజన'మితి ఠక్, సచాసౌ రక్షోగణశ్చ అశోకవనపరిపాలకరాక్షసనివహ ఇత్యర్థః, తేన నివేదితం విజ్ఞాపితం యత్ప్రమదవనకదనం వానరకృతాశోకవనభంగః. ని. 'స్యాదేతద్దేవ ప్రమదవన మన్తఃపురోచితే'మి త్యమరః, + 'జ్యాయో న్స్వజ్ఞా ఛందసో ర్బహుళ' మితి హ్రస్వః, తేన హేతునా ప్రకుపితేన నితరాం క్రుద్ధేన దశవదనేన రావణేన ప్రేషితాన్ ప్రహితాన్, పితృపతికింకరభయంకరాన్, కింకరాన్, అశీతిసహస్రసంఖ్యాకాన్ నిజకింకరా నిత్యర్థః, తథాచ శ్రీరామాయణమ్. * 'తేషా మశీతిసాహస్రం కింకరాణాం తరస్వినా'మితి + 'మేఘర్తిభయేషు కృఞః' ఇతి ఖశో ముమాగమః, ప్రహస్తపుత్రేణ ప్రహస్తాఖ్యమంత్రిప్రవరతనయేన, జంబుమాలినా సహ, నిహత్య మారయిత్వా, హనూమతి, చైత్యతోరణం ప్రాసాదద్వారోపరితనభాగ, ముపగతవతి అధితిష్ఠతిసతి. ౭౨

పునరితి. పునరథ్యాయోఽపి, నిశమితం హతశేషైః శ్రావితం, అమితనిశిచరగణమారణం అశీతిసహస్రసంఖ్యాకరాక్షసనివహాసంహారణం యేనస, తథోక్తో, రావణః, సప్తానాం సచివసుతానాం మన్త్రిపుత్రాణాం నిధనశ్రవణేన సంహారశ్రుత్యా పరికుపితోఽత్యన్తక్రుద్ధస్సన్, పఞ్చాననపరాక్రమాన్ †సింహతుల్యబలాన్, ప్రఘసప్రముఖసచివ

† తథాచ శ్రీరామాయణమ్. * 'తతస్తే రాక్షసేంద్రేణ చోదితా మంత్రిణస్సుతాః, నిర్యయు ర్భవనా త్తస్మా త్సప్త సప్తార్చివర్చసః' ఇత్యాదిసర్గానంతరం, 'హతాన్మంత్రిసుతాన్ బుద్ధ్వా వానరేణ మహాత్మనా, రావణ స్సంవృతాకార శ్చకార మతి ముత్తమామ్. సవిరూపాక్షయూపాక్షౌ దుర్ధరం చైవ రాక్షసమ్, ప్రఘసంభాసకర్ణం చ పంచ సేనాగ్రనాయకాన్. సందిదేశ దశగ్రీవో వీరా న్నయవిశారదా' నితి.

1 ఆరక్షక. 2 ప్రమదావన. 3 ఉపాగతవతి.

సుతనిధనశ్రవణపరికుపితః పశ్చాత్ పంచాననపరాక్రమా [1]న్ప్రఘసప్రముఖాం త్సేనాపతీన్ వలీముఖం జీవగ్రాహం గృహ్ణీధ్వ మితి ప్రాహిణోత్.

తత్ర తా నపి తోరణపరిఘేణ పఞ్చ పఞ్చతాం నీత్వా ముహుర్ముహు ర్దాశరథిదూతోఽహ మి త్యాత్మాన ముద్ఘోషయంత హనూమంతం నియంతుం నియంతా నిఖిలరక్షసా [2]మధ్యక్ష మక్షకుమార మప్యక్షిపత్. ౨౮

ప. రక్షస్సంఘట్టచూర్ణీకృతకనకమహాభిత్తిచైత్యోత్థధూళ్యా

ఖాన్ ప్రఘసాదీన్, పంచసేనాపతీన్ వలీముఖం వానరం, జీవగ్రాహం, గృహ్ణీధ్వం,జీవతీతి జీవః + ఇగుపధలక్షణః కప్రత్యయః, జీవ న్తం గృహీత్వా జీవగ్రాహం గృహ్ణీతేత్యర్థః, దూతవధస్య శాస్త్రనిషిద్ధత్వాత్ జీవతస్తస్యావిలోకనకౌతుకా ద్వేతి భావః + 'సమూలే'త్యాదినా ణముల్ ప్రత్యయః కషాదిత్వా దనుప్రయోగః,ఇత్యుక్త్వేతి శేషః,ప్రాహిణోత్ ప్రేషితవాన్, + 'హి గతా'వితి ధాతోః 'హినుమీనా'నేతి ణత్వం.౨౩

తత్రేతి. తత్ర చైత్యతోరణే, తా నపి పంచసేనాపతీన్, తోరణపరిఘేణ తోరణస్థార్గళేన పఞ్చతాం మరణం, నీత్వా, నిహత్యేత్యర్థః, ముహుర్ముహుః పునఃపునః, అహం. దాశరథి దూత, ఇత్యేవ, మాత్మాన,ముద్ఘోషయంతమ్, * 'దాసోఽహం కోసలేన్ద్రస్య రామ స్యాక్లిష్టకర్మణ' ఇతి. వారంవార మాత్మానం ప్రఖ్యాపయంత మిత్యర్థః, హనూమన్తం, నియంతు నిగ్రహీతుం, నిఖిలరక్షసాం నియంతా సకలరాక్షససార్వభౌమః, రావణః,అధ్యక్షం పురోవర్తినం, సమర్థం వా,అక్షకుమారం అక్షాఖ్యనిజతనూజమ, ప్యక్షిపత్, ప్రాహిణో దిత్యర్థః. ౨౮

రక్ష ఇతి. 'రక్షస్సంఘట్టేన రాక్షససంతాడనేన 'వక్షస్సంఘట్టే'తి పాఠే వక్షస్స్థలసంఘర్షణేన చూర్ణీకృతాః క్షోదితాః కనకమహాభిత్తయః కాంచనమయోన్నతకుడ్యాని యస్య తత్తథోక్తం యచ్చైత్యం ప్రాసాద స్తదుత్థయా తదుత్పన్నయా ధూళ్యా పరాగేణ, అకాలే అనియతకాలే, నక్షత్రాణాం సరణిం ఆకాశం, అరుణయన్ అరుణీకుర్వన్నిత్యతిశయోక్తిః + అరుణశబ్దా 'త్తత్కరోతీ'తి ణ్యంతా ల్లటశ్శ

1 ప్రఘసన; ప్రహస్త. 2 అభ్యక్షమక్షకుమారమాక్షిపత్.

నక్షత్రాణా మకాలే సరణి మరుణయ న్స్వైరలక్ష్మ్యా సమేతః,
రక్షశ్శూరాఖ్యశారాం క్షితితలఫలకే క్షేపణీయాం హనూమా
నక్షక్రీడాం విధాతుం దశముఖనగరీచత్వరే తత్వరేఽసౌ. ౭౫
౧. తత్క్షణం క్షణదాచరాణాం [1]మిషతా మేవ [2]నిష్పాదితరంగ

త్రిదేశః, అత ఏవ వీరలక్ష్మ్యా విజయశ్రియా సమేతోఽసౌ హనూమాన్, (రక్షశ్శూరా రాక్షసయోధా ఇత్యాఖ్యా యాసాం తాః, తథోక్తాః శారా అక్షోపకరణాని యస్యాం తా మితి బహువ్రీహిగర్భో బహువ్రీహిః. క్వచిదపచయవివక్షాయాం శారశబ్దస్య స్త్రీలింగప్రయోగః. ని. 'స్త్రీప్యాత్వాచి స్మృణాశ్యాది ర్ద్యవక్షాపచయే యదీ'త్యభిధానాత్) క్షితితల మేవ ఫలకం తస్మిన్ క్షేపణీయాం ప్రవర్తనీయాం, అక్షక్రీడాం అక్షకుమారసంహరణఖేలాం, పాశద్యూతకేళించ, దశముఖనగరీచత్వరే లంకాపురప్రాంగణే, విధాతుం కర్తుం, తత్వరే, త్వరాం కృతవాన్; 'రక్షశ్శూరాఖ్యశారాన్ క్షితితలఫలకే క్షేపణీయా' నితిపాఠే రక్షశ్శూరా ఇత్యాఖ్యా యేషాం తాన్ శారా నక్షోపకరణాని, క్షితితలఫలకే క్షేపణీయాన్ నిధానసీయాన్ విధాయేతి శేషః† అన్యత్సమానం, ‡(అత్ర శారశబ్దస్య ఆకారాంతత్వేన పుల్లింగతాయాం కవి రేవ ప్రమాణమ్). ని. 'పణోఽక్షేషు గ్లహోఽక్షా స్తు దేవనాః పాశకాశ్చ తే' ఇత్యమరః, శ్లేషసంకీర్ణోఽయం రూపకాలంకారః, స్రగ్ధరావృత్తమ్. ౭౫

తత్క్షణ మితి. తత్క్షణం తస్మిన్నేవ క్షణే, క్షణదాచరాణాం రాక్షసానాం, మిషతాం పశ్యతా మేవ సతాం, మిషతః క్షణదాచరాననాదృత్యేత్యర్థః + 'షష్ఠీచానాదర' ఇతి షష్ఠీ, రంగే రణరంగే, నిష్పేషకృత్యం అక్షవినాశకృత్యం నిష్పాదితం నిర్వర్తితం యేన స, తథోక్తః, తథా ఉత్పాటిత స్తంభజాతేన సముత్పాటిత స్తంభసంభూతేన జాతవేదసా అగ్నినా, జాతం వేదః హిరణ్యం యస్మాత్సః జాతవేదాః, స్తం

---

† 'రక్షశ్శూరాఖ్యశారాన్ క్షితితలఫలకే క్షేపయిష్య'న్నితిపాఠే విధాయేతిసాధ్యాహార్యమ్, క్షేపయిష్యన్ ప్రేరయిష్యన్ ణిజర్థోఽత్రావివక్షితః.

‡ (అత్ర కుండలితపూర్వోత్తరగ్రంథయోరసాంగత్యమస్తి).

1 అనిమిషతామ్. 2 నిష్పాదితదంగ.

నిష్పేషకృత్య చైత్యప్రాసాద ముత్పాటిత స్తంభ జాతజాతవేదసా దగ్ధ్వా భూయో ఒప్యుపాశ్రితతోరణ స్సమీరణసుతో బభూవ,ఏన మపి వృత్తాంతం శ్రుత్వా కుపితస్య [1]నిశాచరపతే ర్యుగప దేవ నిపేతుః పుత్రే సుత్రామజితి [2]సమితిహేతో ర్వింశతిదృష్టయః. ౭౬

ప. అనిమిషభువనే వా వ్యోమ్ని వా భూతలే వా
సమర ముపగతం త్వాం వీక్షితుం క స్సమర్థః,

భసంభ్రమణజనితాగ్ని నేత్యర్థః, చైత్యప్రాసాదం చైత్యగోపురమ్, దగ్ధ్వాః సమీరణసుతో హనూమాన్, భూయః, పునర, ప్యుపాశ్రితతోరణః సమధిరూఢతోరణాన్తరో, బభూవ, పూర్వతోరణస్య తేనా దగ్ధత్వాత్ తోరణాన్తరసమాశ్రితత్వం తత్ర ద్రష్టవ్యం, తథాచ శ్రీమద్రామాయణమ్. * 'ప్రాసాదస్య మహాంతస్య స్తంభం హేమపరిష్కృతం, ఉత్పాటయిత్వా వేగేన హనూమా న్పవనాత్మజః. తత స్తం భ్రామయామాస శతధారం మహాబలః, తత్ర చాగ్ని స్సమభవ త్ప్రాసాద శ్చాప్యదహ్యతే'తి, ఏనం వృత్తాన్త ముక్తకుమారవినాశవార్తా మపి, శ్రుత్వా, కుపితస్య, నిశాచరపతేః రావణస్య, వింశతిదృష్టయః వింశతిసంఖ్యాకా అపి దృశః, సమితి హేతోః, యుద్ధార్థ మిత్యర్థః. ని. 'సమిత్యాజిసమిద్యుధ'ఇ త్యమరః, + 'షష్ఠీ హేతుప్రయోగ'ఇతి షష్ఠీ, పుత్రే నిజతనూజే, సుత్రామజితి ఇంద్రజితి, యుగప దేకవారమేవ, నిపేతుః ప్రసస్రుః, త్వ మేవ అస్య సాధనే సమర్థో నాన్య ఇతి గౌరవాదరాభ్యా మేకదైవ నిఖిలాభి రపి దృష్టిభిః రావణః పుత్ర మింద్రజిత మద్రాక్షీదిత్యర్థః. ౭౬

అ. తతః కిం తత్రాహ. అనిమిషేతి. న విద్యంతే నిమిషా యేషాం తే అనిమిషాః దేవాః + ఇగుపధలక్షణః కప్రత్యయః. ని. 'సురమత్స్యా వనిమిషా' విత్యమరః, తేషాం భువనే స్వర్లోకే వా, వ్యోమ్ని అంతరిక్షే, భువ ర్లోకే వా, భూతలే, భూలోకే, వా, సమర ముపగతం రణోన్ముఖం, త్వాం, వీక్షితుం ద్రష్టుం, యుద్ధార్థంతు కిం వక్తవ్య మిత్యర్థః, క, స్సమర్థః శక్తః, నకోఽపీ త్యర్థః, భూర్భువస్స్వర్లోకేషు నర

1 పిశితాశనపతేః. 2 సమతి.

ఇతి నుతివచనేన శ్లాఘయ న్మేఘనాదం
ప్లవగ మిహ న యేతి ప్రాహిణో ద్రాక్షసేంద్రః. 22

నేతుం శోకరసం నిశాచరపతిం హంతుం [1]చమూం రక్షసాం
త స్యాంతఃపుర యోషితాం రచయితుం మానం వినా రోదనమ్,
సూర్యాచంద్రమసోః ప్రవేశవికలాం లఙ్కాపురీ మగ్నినా
[2]శుద్ధాం కర్తు మముష్య వాసవజితా జాతో రణ స్తోరణే. 23

సంగ్రామదుర్దినే సోఽయం జహర్ష శరవర్షిణి,

చారణసురాణాం సర్వేషా మపి జగ దేకవీరేణ త్వయా నిర్జితత్వా దితి భావః, ఇ త్యేవంభూతేన, నుతివచనేన స్తుతివాక్యేన, మేఘనాద మింద్రజితం, శ్లాఘయన్ ప్రశంసయన్, రాక్షసేంద్రో రావణః, ప్లవగం వానర, మిహ ఆత్ర,నయ ప్రాపయ, ఇత్యు క్త్వేతి శేషః, ప్రాహిణోత్ ప్రేషితవాన్, మాలినీవృత్తమ్. 22

నేతు మితి. నిశాచరపతిం రావణం, శోకరసం విషాదం, నేతుం ప్రాపయితుం, తథా రక్షసాం చమూం రాక్షససేనాం, హంతుం నాశయితుమ్, తథా తస్య రావణస్య, అంతఃపుర యోషితః అవరోధవధ్వః తాసాం, మానం వినా. నిర్మర్యాద మి త్యర్థః, + 'పృథగ్వి నే' త్యాదినా తృతీయా వికల్పా త్పక్షే ద్వితీయా, రోదనం అశ్రుమోచనం, రచయితుం కర్తుం, తథా సూర్యాచంద్రమసోః దివాకరనిశాకరయోః, అహోరాత్రం స్వకరప్రసారణేన జగచ్ఛోధకయో రితి భావః, + 'దేవతా ద్వంద్వేచే'తి దీర్ఘః, ప్రవేశవికలాం ప్రవేశరహితాం, రావణభయా త్సమ్య క్ప్రవృత్త్యభావా దితి భావః, లఙ్కాపురీ, మగ్నినా వాలానలేన, శుద్ధాం పవిత్రాం, కర్తుం, చేత్యర్థః, అముష్య హనూమతః, వాసవజితా ఇంద్రజితా సహ, తోరణేచై త్యోపరితనద్వారదేశే రణః జాతః, అవశ్యంభావినః కార్యస్య బ్రహ్మణాఽపి నివారయితు మశక్యత్వా దితి భావః, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. 23

సంగ్రామేతి. శరాన్ బాణాన్ శరాణి నీరాణి చ వర్ష తీతి తథోక్తే. ని. 'శరో దధ్యాద్యగ్రసారే బాణే కాండే తృణాంతరే, శరం నీరేచే'తి నానార్థరత్నమాలా,తస్మి న్పూర్వోక్తే సంగ్రామ ఏవ దుర్దినం

1 చమూః. 2 శుద్ధిమ్.

బర్హీవ మేఘనాదేన మేఘనాదేన మారుతిః. ౭౯

౮. తదను యాతుధానబలప్రధాననిధనక్రుద్ధో వివిధాయుధవైతథ్యం విమృశ్య విజయశ్రీ[1]సగన్ధం[2]గన్ధవహనన్దనం[3]శతానన్దాస్త్రేణ బబన్ధ దశకంధరాత్మజః. ౮౦

తేన దివ్యాస్త్రేణ వివశశరీర మేనం పిశితాశనా[4]శ్శణవల్కలై ర్బబన్ధుః. ౮౧

మేఘచ్ఛన్నదినం తస్మిన్, ని. 'మేఘచ్ఛన్నేఽహ్ని దుర్దిన' మిత్యమరః, మేఘనాదేన పర్జన్యగర్జితేన, బర్హీ మయూర ఇవ, ని. 'మయూరో బర్హిణో బర్హీ'త్యమరః, మేఘనాదేన ఇంద్రజితా, సోఽయం మారుతి ర్హనూమాన్, జహర్ష తుతోష, ఆత్మతుల్యవీరభటయుద్ధలాభాదితి భావః, త మిమ ముత్పత్త్యనంతర మేవ మేఘవన్నదనశీలత్వాన్మేఘనాద ఇతి కథయంతి, శ్లేషసంకీర్ణేయ ముపమా. ౭౯

తదన్వితి. తదను తదనంతరం, యాతుధానబలప్రధాననిధనేన రాక్షససేనానాయకవినాశేన క్రుద్ధః కుపితః, దశకంధరాత్మజః ఇంద్రజిత్, వివిధాయుధవైతథ్యం నానావిధాస్త్రవ్యర్థతాం, విమృశ్య జ్ఞాత్వా, విజయశ్రియా వీరలక్ష్మ్యా హేతునా సగంధం సగర్వం విజయశ్రియా సగంధం ససంబంధ మితి వా, ని. 'గంధో గన్ధక ఆమోదే లేశే సంబంధగర్వయో' రిత్యుభయత్రాపి విశ్వప్రకాశః, గంధవహనందనం మారుతిం, శతానందాస్త్రేణ చతుర్ముఖాస్త్రేణ, బబంధ, అయ మవధ్య ఇతి మత్వా నిగృహీతవా నిత్యర్థః, తథా చ శ్రీరామాయణమ్. * 'అవధ్యోఽయ మితి జ్ఞాత్వా త మస్త్రేణాస్త్రతత్త్వవిత్, నిజగ్రాహ మహాబాహు ర్మారుతాత్మజ మింద్రజి'దితి. ౮౦

తేనేతి. తేన దివ్యాస్త్రేణ బ్రహ్మాస్త్రేణ, వివశశరీరం పరవశగాత్ర, మేనం హనూమన్తం, పిశితాశనాః రాక్షసాః, †శణవల్కలైః, వల్కలవిశేషరచితరజ్జుభిరిత్యర్థః, బబన్ధుః, * 'తత స్తే రాక్షసా దృష్ట్వా నిర్విచేష్ట మరిందమమ్, బబంధుశ్శణవల్కైశ్చ ద్రుమచీరైశ్చ సంహతై' రితి శ్రీరామాయణవచనమ్, నను ఇన్ద్రాదివ్యవధ్యస్య మహాబలవతో

---

† ఆన్ధ్రభాషాయాం - జనపనారపగ్గములు.

---

1 సజ్జతగంధమ్. 2 గంధవాహ. 3 సదానందాస్త్రేణ; చతురాననాస్త్రేణ. 4 శోణ.

ప. స మారుతై ర్నైరృతపాశజన్మా
బన్ధోఽభవ [1]ద్బంధవిమోక్షహేతుః,
పురా పులస్త్యాన్వయ [2]పాంసనేన
బందీకృతానాం సురసుందరీణామ్. ౮౨

గ. తదనన్తర మితరసహానాసహతయా [3]నిహ్నుతస్య దివ్యాస్త్రస్య ప్రభావం విభావయ న్విభావరీచరపతితనయః పవనతనయం నిజపితృ సమీప ముపనినాయ. ౮౩

హనూమతః కథం రాక్షసకృతబన్ధన మితి చే త్సత్యం, పితామహావర దానానుసన్ధానాత్ రావణదర్శన కుతూహలితయా చ స్వయమేవ నిబద్ధ ఇ త్యల మతి ప్రసఙ్గేన. ౮౧

స ఇతి. సః నైరృతపాశేభ్యో జన్మ యస్య స, తథోక్తః, రాక్షస రజ్జుకృత ఇ త్యర్థః, + 'అవర్జ్యో బహువ్రీహి ర్వ్యధికరణో జన్మాద్యు త్తరపద' ఇతి వామనః, మారుతేః హనూమతః, బన్ధః, పురా పూర్వం, పులస్త్యాన్వయపాంసనేన పులస్త్యబ్రహ్మకులదూషకేణ రావణేన, బం దీకృతానాం ఉపగ్రహీకృతానాం, కారాగృహనిబద్ధానా మి త్యర్థః, ని. 'ప్రగ్రహోపగ్రహౌ బంద్యా' మిత్యమరః, సురసున్దరీణాం దేవతా స్త్రీణాం, బన్ధవిమోక్షహేతు ర్బంధవిమోచనకారణ, మభవత్, లం కాదాహాదినా ఉత్తరత్ర తథావశ్యం భావిత్వా దితి భావః, వృత్త ముపజాతిః. ౮౨

తదనన్తర మితి. తదనన్తరం బన్ధనానన్తరం, సహ్యతే ఇతి సహ నం + భావేల్యుట్, ఇతరసహానస్య అన్యకృతబన్ధనస్య అసహతయా అ సహిష్ణుతయా, నిహ్నుతస్య తిరోహితసామర్థ్యస్య, దివ్యాస్త్రస్య, బ్ర హ్మాస్త్రస్య, ప్రభావం సామర్థ్యం, విభావయన్ పర్యాలోచయన్, విభా వరీచరపతి తనయః ఇంద్రజిత్, పవనతనయం హనూమన్తం, నిజపితృ సమీపం రావణనికటం, ఉపనినాయ ప్రాపితవాన్, దివ్యాస్త్రస్యేతరబం ధాసహిష్ణుత్వ ముక్తం శ్రీరామాయణే. * 'స బద్ధ స్తేన వల్కేన విము క్తోఽస్త్రేణ వీర్యవాన్, అస్త్రబంధ స్స చాన్యం హి న బంధ మను వర్తత' ఇతి. ౮౩

1 బంధనమోక్ష. 2 పాంసులేన. 3 నిజాద్భుతస్య.

ప. సోఽయం దదర్శ దశకంధర మంధకారి
లీలాద్రితోలనపరీక్షితబాహువీర్యమ్,
బందీకృతేంద్రపురవారవధూకరాగ్రై
వ్యాధూతచామరమరుచ్చలితోత్తరీయమ్. ౮౪

ఆపాటలాధరపుటాన్తరరాజమాన
దంష్ట్రామహఃప్రసరశారశరీరకాన్తిమ్,
సంధ్యామ్బుదాన్తరితమధ్యసుధామయూఖ
రేఖాభిరామ మివ వాసవనీలశైలమ్. ౮౫

స ఇతి. సోఽయం హనూమాన్, అంధకారేః అంధకాసురసంహారకస్య శివస్య లీలాద్రిః క్రీడాశైలః కైలాసః తస్య తోలనేన ఉచ్చాలనేన పరీక్షితం పరిశోధితం బాహువీర్యం భుజశక్తి ర్యస్య తం, అప్రమేయబాహుపరాక్రమశాలిన మిత్యర్థః, కించ, బందీకృతానాం ఇన్ద్రపురవారవధూనాం అప్సరసాం కరాగ్రైః వ్యాధూతానాం చామరాణాం ప్రకీర్ణకానాం మరుతా చలిత ముత్తరీయం సంవ్యానం యస్య తం, తథోక్త మితి స్వభావోక్తిః, * 'స్వభావోక్తి రసౌ చారు యథావద్వస్తువర్ణన' మితి లక్షణాత్. ని. 'చామరం తు ప్రకీర్ణకమ్, సంవ్యాన ముత్తరీయం చే'త్యమరః, దశకంధరం రావణం, దదర్శ, ఇతః ప్రభృతి శ్లోకపంచకం వసన్తతిలకావృత్తమ్. ౮౪

అ. అథ త్రిభిః దశకంధరం విశినష్టి. ఆపాటలేత్యాదినా. ఆపాటలస్య సమంతాద్రక్తవర్ణస్య అధరపుటస్యాధరదళస్య అంతరే వివరే రాజమానం ప్రకాశమానం య ద్దంష్ట్రాణాం దన్తవిశేషాణాం మహస్తేజః తస్య ప్రసరేణ ప్రసారేణ శారా కృష్ణరక్తసితవర్ణా శరీరకాంతిః దేహశోభా యస్య తమ్, ని. 'కృష్ణరక్తసిత శ్శార' ఇతి యాదవః, అత ఏవ సంధ్యాంబుదేన సన్ధ్యాకాలమేఘేన సంధ్యాగ్రహణ మత్రామ్బుదస్య రక్తవర్ణత్వద్యోతనార్థం అన్తరిత మన్తర్హితం మధ్యం యస్యాస్సా తథోక్తా యా సుధామయూఖరేఖా చంద్రకలా తయా అభిరామం సున్దరం, వాసవనీలశైలం ఇన్ద్రనీలాచలమివస్థిత, మిత్యుపమా. ౮౫

ప. సంగ్రామకేళిపరిఘట్టనభగ్నమగ్న
దిగ్దన్తిదన్తకృతముద్రభుజాన్తరాళమ్,
ఛాయాత్మనా ప్రతితరంగవిరాజమాన
శీతాంశుమణ్డలసనాథ మివామ్బురాశిమ్. ౯౬

ప. [1]నిశ్శ్రేయసప్రణయినీం పదవీం నిరోద్ధుం
త్రైలోక్యపాపపరిపాక మివాత్తరూపమ్,
సూర్యేన్దుపావకమహాంసి తపోబలేన
జిత్వా [2]యథేష్ట మభిషిక్త మివాన్ధకారమ్. ౯౭

సంగ్రామేతి. పున స్సంగ్రామకేళిషు రణవిహారేషు పరిఘట్టనేన వ్యాఘాతేన భగ్నా శ్శకలితాః అతఏవ మగ్నాః సంలీనా శ్చయే దిగ్దంతిదంతా దిగ్గజదశనాః తైః కృతాః విరచితాః ముద్రాః చిహ్నాని యస్య తత్తథోక్తం భుజాన్తరాళం వక్షస్థలం యస్యతం, అతఏవ ఛాయాత్మనా ప్రతిబిమ్బరూపేణ. ని 'ఛాయా త్వనాతపే కాన్తౌ ప్రతిబిమ్బార్కజాయయో' రితి వైజయంతీ, ప్రతితరంగం తరంగేతరంగే విరాజమానేన శీతాంశుమండలేన చన్ద్రబిమ్బేన సనాథం సహాకృత, మమ్బురాశి మివ స్థిత, మిత్యుత్ప్రేక్షా. ౯౬

నిశ్శ్రేయసేతి. నితరాం శ్రేయో నిశ్శ్రేయసం ముక్తిః. ని. 'ముక్తిః కైవల్యనిర్వాణశ్రేయోనిశ్శ్రేయసామృత' మిత్యమరః, + అచతురాదిసూత్రేణ అజంతతయా నిపాతితః, తస్య, ప్రణయినీం, మోక్షప్రాపికా మిత్యర్థః, పదవీం మార్గం, నిరోద్ధు మావరితుం, ఆత్తరూపం మూర్తిమన్తం, త్రయో లోకాస్త్రైలోక్యం త్రిభువనమ్, + చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వాత్స్వార్థే ష్యఞ్,తత్ర యాని పాపాని తేషాం పరిపాకం పరిణామ మివ స్థిత, మిత్యుత్ప్రేక్షా, తథా సూర్యేన్దుపావకానాం మహాంసి తేజాంసి, ని. 'తేజో ధామ మహో విభే' త్యమరః, తపోబలేన తపస్సామర్థ్యేన, అంధకారస్యైవేతిభావః, యథేచ్ఛం స్వచ్ఛందం, జిత్వా, అభిషిక్తం పట్టబద్ధం, అంధకారం ధ్వాన్త మివ స్థిత, మిత్యనుపాత్తగుణనిమిత్తస్వరూపోత్ప్రేక్షా, పూర్వోత్ప్రేక్షయా సంసృజ్యతే. ౯౭

1 నిశ్శ్రేయసః. 2 యథేచ్ఛమ్.

వ. సోఽపి [1]ప్లవంగ మభివీక్ష్య సమీరపుత్రం
చిత్రీయమాణహృదయః పిశితాశనేన్ద్రః,
కైలాసశైలచలనాగసి శాపదాయీ
నందీశ్వర స్స్వయ మిహాగత ఇత్యమంస్త. ౮౮

గ. తతః ప్రహస్తేన విహితవివిధానుయోగః ప్రత్యభాషత రావణం మారుతిః. ౮౯

[2]అయ మహా మహారథిపతికులతిలకస్య సత్యసంధస్య పితృ

స ఇతి. స పిశితాశనేన్ద్రః రావణోఽపి, సమీరపుత్రం వాయునన్దనం, ప్లవంగం హనూమన్తం, మభివీక్ష్య అభిముఖం దృష్ట్వా, చిత్రీయమాణం ఆశ్చర్యం ప్రాప్నువానం హృదయం యస్య స తథోక్తస్సన్, కైలాసశైలచలనం కైలాసపర్వతోద్ధరణం తదేవాగః అపరాధః. ని. 'ఆగోఽపరాధో మన్తుశ్చే'త్యమరః, తస్మిన్, శాపదాయీ, న కేవలం, మత్క్రీడాశైలోద్ధరణమాత్ర మపి తు యస్మాత్ త్వం వానరముఖతయా మా మధిక్షిప్తవా నసి తస్మాత్ త్వం వానరై రేవ విపత్తిం గమిష్యసీత్యేవంరూపశాపప్రదాతేత్యర్థః, నందీశ్వరః శివపార్షదః, ని. 'భృంగీ భృంగిరిటి స్తుండు నన్దినో నన్దికేశ్వర' ఇత్యమరః, స్వయం సాక్షాత్, ఇహాత్రాగతః, వానరరూపేణ సమాగత, ఇత్యేవంప్రకారేణ, అమంస్త అమన్యత,. తథా చ శ్రీరామాయణమ్. *'కిమేష భగవాన్నందీ భవే త్సాక్షా దిహాగతః, యేన శప్తోస్మి కైలాసే మయా సంచలితే పురే'తి. ౮౮

తత ఇతి. తత స్తదనన్తరం, ప్రహస్తేన రావణమన్త్రిణా, విహితవివిధానుయోగః విరచితనానావిధప్రశ్నః, ని. 'ప్రశ్నోఽనుయోగః పృచ్ఛా చే'త్యమరః, కుత్రత్యః కుతో వా సమాగతః కేన వా ప్రేషిత ఇత్యాదినా పృష్టస్స న్నిత్యర్థః, మారుతిః, రావణం, ప్రత్యభాషత అవోచత, ఏతేన ప్రష్టారం ప్రహస్త మలక్షీకృతవా నిత్యవగమ్యతే. ౮౯

అ. భాషణప్రకారమేవాహ. అయ మిత్యాదినా. అయ మహా మహ్నామధిపతిః అహారధిపతిః సూర్యః తత్కులతిలకస్య తద్వంశభూషణస్య

1 ప్లవంగమ మవేక్ష్య. 2 అయమహ్నామధిపతి.

మేనః పునాన ఇవ మారుతిరాయజూకః,
నిర్వ_ర్తితాక్షవిజయో నిజవాలవహ్నా
హుత్వా పలాశసమిధ స్సుగతి ర్బభూవ. ౧౧౩

లఙ్కా_దాహే ప్యనార్తాం రఘుపతిదయితాం చారణోక్త్యా విదిత్వా
సానన్ద స్తాం ప్రణమ్య ప్రతిగమనవిధౌ ప్రాప్య తస్యా నియోగమ్,
ఆరుహ్యారిష్టశైలం నిధి మపి పయసాం స్వైర ముత్తీర్య వేగా

త్ సంభావితదురిత మిత్యర్థః. ని. 'కలుషం వృజినైనోఘ మంహో దురితదుష్కృత'మిత్యమరః, పునాన ఇవ విశోధయ న్నివ, పాపనోదనం కుర్వాణ ఇవే త్యుత్ప్రేక్షా, + పూఞః శ్యానచ్, నిర్వ_ర్తితాక్షవిజయః విరచితాక్షకుమారనిధనః, కృతేంద్రియజయశ్చ నర. ని. 'అక్షో రథస్యావయవే పాశకే చాక్ష మింద్రియ'మితి విశ్వః, నిజవాలే యో వహ్నిః హుతాశనః తస్మిన్, పలం మాంస మశ్నంతీతి పలాశాః. ని. 'పలో ఽ స్త్రీపలలం మాంస' మిత్యభిధానాత్ పలాశాః రాక్షసాః త ఏవ పలాశసమిధః పలాశవృక్షసమిధః తాః,హుత్వా, సుగతిః అప్రతిహత గమనః,శోభనలోక శ్చ, బభూవ, అత్ర శ్లేషోత్ప్రేక్షానుప్రాణితః సావ యవరూపకాలంకారః, వస_న్తతిలకావృత్తమ్. ౧౧౩

లఙ్కేతి. లంకాదాహేఽపి రఘుపతిదయితాం శ్రీరామప్రేయసీం సీతాం, చారణానాం నభశ్చరాణాం గంధర్వాదీనాం ఉక్త్యా వచనేన, అనార్తాం అపీడితాం, అనష్టా మితి యావత్, విదిత్వా జ్ఞాత్వా, అత ఏవ సానందః ససంతోషః, తాం సీతాం, ప్రణమ్య నమస్కృత్య, ప్రతి గమనవిధౌ ప్రతిప్రయాణవిధానే విషయే, ని. 'విధి ర్విధానే దైవే ఽపీ'త్యమరః, తస్యా స్సీతాయాః, నియోగం ఆజ్ఞాం, ప్రాప్య, తతః అరి ష్టశైలం అరిష్టాఖ్యం పరతీరస్థం పర్వతం, ఆరుహ్య పయసాం నిధింసము ద్రమపి, స్వైరం యథేచ్ఛం, అప్రతిహత మితి యావత్, ఉత్తీర్య ఉల్లంఘ్య, మహేంద్రం అంగదాద్యధిష్ఠితం మహేన్ద్రపర్వతం, గత్వా, హనుమాన్, ప్లవగకులపతీన్ అంగదజాంబవన్నలనీలాదిప్లవగేశ్వరాన్, పూర్ణకామాన్ సంపూర్ణమనోరథాన్,చక్రే, అత్ర అతివి_స్తరేణ కథన యోగ్య స్యాప్యర్థస్య సంక్షేపేణోక్తే స్సంక్షేపో నామ గుణః, తదు క్తం

చ్ఛ్రకేగత్వామహేన్ద్రింప్లవగ [1]కులపతీన్ పూర్ణకామాన్ హనూమాన్.

౯. అథ యథార్హం సైన్యాధిపాన్ సంమాన్య మారుతి[2]స్తై రను యుక్తః [3]స్వకీయవృత్తాన్త మఖిల మాఖ్యాతవాన్. ౧౦౯

౧. తదను పవనతనయవచనముదితా వానరవరూథినీ యూథనాథానుయాతా తద్దర్శనజనిత మానన్ద మానందశరధౌ దాశరథౌ సుగ్రీవే చ సంవిభజ్యేవ వీక్షితుమహ మహమికయా ధావంతీ మధ్యేసరణి

విద్యానాథేన, *'సంక్షేపార్థాభిధానం యత్ సంక్షేపః పరికీర్తిత'ఇతి, స్రగ్ధరావృత్తమ్. ౧౦౮

అథేతి. అథానన్తరం, మారుతిః హనూమాన్, యథార్హం యథాయోగ్యం, సైన్యాధిపాన్ జాంబవదంగదాదిసేనాపతీన్,సంమాన్య మానయిత్వా, తైః సైన్యాధిపైః, అనుయుక్తః 'కథం దృష్టా త్వయా దేవీ కథం వా తత్రవర్తతే' ఇత్యాదినా పృష్టస్సన్, అఖిలమశేషం, స్వవృత్తాన్తం, మాఖ్యాతవాన్, ఉత్పతనాదిసీతాదర్శనలఙ్కాదాహాంతాం నిజవార్తా మశేషాం కథయామా సేత్యర్థః. ౧౦౯

తదన్వితి. తదను తదనన్తరం, పవనతనయవచనముదితా హనూమద్వాక్యసంతుష్టా, వానర వరూథినీ కపిసైన్యమ్. ని. 'వరూథినీబలం సైన్య'మిత్యర్థః, యూథనాథానుయాతా జాంబవదాదియూథాధిపానుయాతా, తదా తద్దర్శనజనితం సీతావలోకనసముత్పన్నం, మానందం, ఆనన్దశరధౌ ఆనన్దసాగరే, నిత్యనిరతిశయానన్దపరిపూర్ణ ఇత్యర్థః, దాశరథౌ శ్రీరామే సుగ్రీవేచ, సంవిభజ్య సమ్యగ్విభజ్య,వీక్షితుం,ద్రష్టుమివేతిఫలోత్ప్రేక్షా, సీతావలోకనవార్తాకథనేన శ్రీరామసుగ్రీవానన్దయోరన్తరం పరీక్షితుమి వేత్యర్థః, అహమిహమికయా పరస్పరాహఙ్కారేణ, అహమహమికా వ్యాఖ్యాతా అరణ్యకాండే 'అహమహమికయే'త్యత్ర, ధావంతీ ధావమానా, అతివేగేన ప్రద్రవంతీ సతీ త్యర్థః, మధ్యేసరణ్యాః మధ్యేసరణి మార్గమధ్యఇత్యర్థః+'పారేమధ్యే షష్ఠ్యా'వేత్యవ్యయీభావః, తత్సన్నియోగా దేకారాన్తత్వం చ మధ్యశబ్దస్య, దధిముఖేన దధిముఖాఖ్యేన సుగ్రీవమాతులేన వానరేణ కృత మవనం

---

1 బల. 2 ఏతైః. 3 స్వవృత్తాన్తమ్.

దధిముఖకృతావనం మధువనం హనూమదనుమత్యాఽభిభూయ మధు
పానసుఖ మనుబభూవ. ౧౧౬

ప. అ థాబ్రవీ ద్గిరివరతుంగ మంగదం
కృతాంజలి ర్దధిముఖ ఏషరోషవాన్,
వలీముఖా న్మధుభజనే శిలీముఖాన్
భవా నిమాన్ ఝడితి నివారయే దితి. ౧౧౭

గ. అయ మ ప్యేన మవోచత్. ౧౧౮

రక్షణం యస్య, తథో క్తం, + 'అవరక్షణే' భావే ల్యుట్, తథా చ శ్రీ
రామాయణమ్. * 'య ద్రక్షతి మహావీర్య స్సదా దధిముఖః కపిః,
మాతులః కపిముఖ్యస్య సుగ్రీవస్య మహాత్మన' ఇతి. మధువనం మధునా
మకసుగ్రీవోద్యానవనం, మధుప్రచురత్వాత్ మధువన మి త్యన్వర్థ
సంజ్ఞా, హనూమదనుమత్యా హనూమదనుజ్ఞయా, అభిభూయ ఆక్ర
మ్య, మధుపానేన క్షౌద్రపానేన య త్సుఖం, తదనుబభూవ, యథేష్టం
మధ్వపిబ దిత్యర్థః, ని. 'మధు మద్యే పుష్పరసే క్షౌద్రేపీ'త్యమరః.

అథేతి. అథానంతరం, రోషవాన్, మధువనాక్రాన్తిజనితకోప
వాన్, ఏషః దధిముఖో వనపాలకః, తదా కృతాంజలిః విరచితకరసం
పుట స్సన్, ప్రార్థనాలక్షణ మేతత్, గిరివరతుంగం, మహోన్నత మి
త్యర్థః, అంగదం యువరాజం, అబ్రవీత్, కిమితి భవాన్, మధుభజనే
మధుపానే, పుష్పరసాస్వాదే చ, శిలీముఖాన్ అళీన్, ని. 'అళిబాణౌ
శిలీముఖా' విత్యమరః, రూపకాలంకారః, ఇమాన్, వలీముఖాన్
కపీన్, ని. 'కపిప్లవంగప్లవగశాఖామృగవలీముఖా' ఇత్యమరః, ఝడితి
అంజసా, నివారయేత్, నిరుంధ్యా, దిత్యేవ, మబ్రవీ దితి పూర్వేణ
సంబంధః, అన్యథా మహోగ్రశాసన స్సుగ్రీవో దండయిష్య తీతి భావః,
+ 'శేషే ప్రథమః' యుష్మదస్మద్వ్యతిరిక్తస్య భవచ్ఛబ్దస్య శేషత్వా
దితి, రుచిరావృత్తం * 'చతుర్గ్రహై రిహ రుచిరా జభస్జగా' ఇతి లక్ష
ణాత్. ౧౧౭

అయమితి. అయ మంగదోఽపి, ఏనం దధిముఖం ప్రతి, అవో
చత్ ఉక్తవాన్. ౧౧౮

ప. దశముఖపురమధ్యే వీక్షితా మైథిలీతి
శ్రవణమధు వితీర్ణం యేన వీరేణ మహ్యమ్,
దధిముఖ యది సోఽయం భాషతే కో నిరుంధ్యా
న్మధు పిబతు యథేచ్ఛం వాహినీ వానరాణాం. ౧౧౯

గ. తదను [1]భయవశసముపనతదధిముఖవచనవిదితమధువనకదనపరి[2]గణితజనకదుహితృదర్శనజనితప్రమదభరభరిత స్తపనతనయ స్తత్ర తను వికృతి మతనుత [3]దధిముఖాగమననిమి త్తసంప త్తిమ్. ౧౨౦

అ. తత్ప్రకారమేవాహ,దశముఖేతి. దశముఖపురమధ్యే లఙ్కాపురమధ్యే, మైథిలీసీతా, వీక్షితా దృష్టా, ఇ త్యేవంభూతం, శ్రవణ మధు శ్రోత్రామృతం, యేన, వీరేణ, మహ్యం, వితీర్ణం ద త్తమ్, ని. 'విశ్రాణనం వితరణం స్పర్శనం ప్రతిపాదన' మిత్యమరః, హే దధిముఖ, సోఽయం వీరః, భాషతే యది ఆజ్ఞావచనం వదతి చేత్, కః కోవా, నిరుంధ్యాత్ నివారయేత్, న కోఽపి నిరోద్ధుం శక్నుయా ది త్యర్థః, + 'శకిలి' ఙ్చేతి లిఙ్,సకలవానరజీవాతుభూతమైథిలీకథామధుప్రదస్య దృఙ్మధుపాననివారణం కథం యు క్తం స్యా దితి భావః, అతః వానరాణాం, వాహినీ సేనా, యథేచ్ఛం ఇచ్ఛానదృశం, యథేష్ట మితి వా పాఠః, మధు, పిబతు, మాలినీవృ త్తమ్. ౧౧౯

అ. తతః కింజాతం త త్రాహ, తదన్వితి. తదను అంగదవచనా న న్తరం, భయవశేన భయపారతంత్ర్యేణ సముపనతస్య సమీపం ప్రా ప్తస్య దధిముఖస్య వచనేన విదితం జ్ఞాతం య న్మధువనకదనం వానర కృతమధువనోల్లుంఠనం తేన పరిగణితం పరిసంఖ్యాతం నిశ్చిత మితియావత్, య జ్జనకదుహితృదర్శనం సీతావలోకనం తజ్జని తేన తదుత్పాదితేన ప్రమదభరేణ హర్షాతిశయేన భరితః సంజాతభరః,ఆన న్దపరిపూర్ణ ఇత్యర్థః, + భరిత ఇత్యత్ర తారకాది త్వాదితచ్,ప్రమదేత్యత్ర 'ప్రమదసంమదౌ హర్ష 'ఇత్యప్రత్యయాంతో నిపాతితః, తపనతనయ స్సుగ్రీవః,తత్ర తస్మిన్ సమయే,దధిముఖాగమన మేవ నిమి త్తసంప త్తిః కారణసామగ్రీ యస్యా స్తాం, తనువికృతిం ముఖవికాసనేత్రవిస్ఫారస్కంధోన్నమనరో

1 భయావేశసమున్నత. 2 భణిత. 3 తదభిముఖాదధి.

ప. ఆరుహ్యాద్రిమ థావరుహ్య విపినా న్యాసాద్య నానాఫలా
న్యాస్వాద్య ప్లుత మారచయ్య వదనై[1]రాపాద్య వాద్యక్రమాన్,
ఆలింగ్య ద్రుమ మక్రమం మదవశా దాధూయ పుచ్ఛచ్ఛటా
మారాదావిరభూ దహంప్రథమికాపీనా కపీనాంచమూః. ౧౨౧
నిద్రాత్యయా దరుణితేన సమీరపుత్రి

మాంచపత్త్రాదిగాత్ర చేష్టా, మతనుత అకరోత్, మధువనకదనశ్రవణా త్ప్రీతాసందర్శనం నిర్ణీయ పరమానన్దభరితోఽభూ దిత్యర్థః. ౧౨౦

అ. అనంతరం కపిసేనాఽపి నికటవర్తి న్యభూ దిత్యాహ. ఆరుహ్యేతి. అద్రిం మార్గస్థం పర్వత, మారుహ్య, అ థావరుహ్య, పర్వతారోహణావరోహణక్రీడా మనుభూ యేత్యర్థః, విపినాని అరణ్యాని, ఆసాద్య ప్రవిశ్య, నానాఫలాని పనసరసాలాదివివిధఫలాని, ఆస్వాద్య భుక్త్వా, ప్లుతం,వల్గితాసీత్యర్థః, ఆరచయ్య కృత్వా + 'ల్యపిలఘుపూర్వా' దిత్యయాదేశః, వదనై ర్ముఖైః, వాద్యక్రమాన్ డిండిమాదివాద్యధ్వనిప్రకారాన్, ఆపాద్య వాదయిత్వా, తథా ద్రుమం, ద్రుమా నిత్యర్థః, అక్రమం అపగతక్రమం, మేహనోత్థాపనాదిజుగుప్సితాచరణేన అపగత మర్యాద మిత్యర్థః, ఆశ్లిష్య మదవశా న్మధుపానజనితదర్పవశాత్, పుచ్ఛచ్ఛటాం లాంగూలజాలం, ని. 'బృందం జాలం చక్రవాళం జాలకం పేటికా చ్ఛటే'తి వైజయంతీ, ఆధూయ చాలయిత్వా, అహం ప్రథమోఽహం ప్రథమ ఇతి యస్యాం క్రియాయాం సా అహంప్రథమికా + మయూరవ్యంసకాదిత్వా త్సమాసః, స్వార్థే కప్రత్యయః తయా పీనా పూర్ణా, ఏతత్పూర్వికయా ధావమా నేత్యర్థః, కపీనాం చమూః వానరసేనా, ఆరా త్సమీపే, ని. 'ఆరా ద్దూరసమీపయో' రిత్యమరః, ఆవి రభూత్, అలక్ష్య తేత్యర్థః, అత్ర కపిస్వాభావ్యేన యథావద్వస్తువర్ణనా త్స్వభావోక్తి రలంకారః, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౧౨౧

అ. తతః కిం తత్రాహ. నిద్రేతి. సమీరపుత్రో హనూమాన్, న్నిద్రాత్యయా న్నిద్రాభావాత్, యావద్వనవాసం నిద్రాహారయో రభావా దితి భావః, అరుణితేన పాటలితేన, సౌమిత్రినేత్రయుగళేన లక్ష్మణనయనయుగ్మేన, నిపీయమానః, అత్యాదరేణ అవలోక్యమానస్స

1 ఆసాద్య; ఆస్ఫోట్య.

స్సామితి నేత్రయుగళేన నిపీయమానః,
చూడామణిం కరతలే కలయన్ వవందే
పాదారవిందయుగళం భరతాగ్రజస్య. ౧౨౨

ప. అక్లేశసంభూతగతాగతాభ్యాం వితీర్ణ [1]విస్తీర్ణమహార్ణవోఽపి
ఆనందసిన్ధౌ పృతనాసమక్షం మక్షస్య హన్తా నితరాం మమజ్జ.

ప. ఆనీతచూడామణిసన్నిధానాదావిఃప్రమోదేన రఘూద్వహేన,

న్నిత్యర్థః, ఏతేన శ్రీరామాపేక్షయాపి లక్ష్మణ స్సైవ భూయాన్ హనూమదాగమనప్రతీక్షణాదరో విద్యత ఇతి సూచ్యతే, చూడామణిం సీతాయా అభిజ్ఞానభూతం శిరోరత్నం, కరతలే, కలయన్, శ్రీరామాదీనాం యథా చక్షుర్గోచరం స్యాత్ తథా ధారయ న్నిత్యర్థః, సీతాం దృష్ట్వా సమాగత ఇతి ప్రథమ మవచనేనైవ జ్ఞాపనార్థమితి భావః, భరతాగ్రజస్య శ్రీరామస్య, పాదారవిందే ఇవేత్యుపమితసమాసో న తు రూపకం, అన్యథోత్తరపదప్రాధాన్యే తత్ర వన్దనాయోగాత్, తయోర్యుగళం, వవందే నమశ్చకార, వసన్తతిలకావృత్తం. ౧౨౨

అక్లేశేతి. అక్షస్య హంతా అక్షకుమారమారకో హనూమాన్, అక్లేశేన అనాయాసేనైవ సంభూతే సంజాతే యే గతాగతే యాతాయాతే తాభ్యాం, వితీర్ణో విలంఘితః విస్తీర్ణ మహార్ణవః పురుషాంతరదుస్తరమహాసముద్రో యేన స, తథోక్తోఽపి, అక్ష్ణో స్సమీపే సమక్షం + సమీపార్థేఽవ్యయీభావః 'అవ్యయీభావే శరత్ప్రభృతిభ్య' ఇతి టచ్ప్రత్యయః, పృతనాయా వానరసేనాయాః, సమక్షం పురతః, నితరా మత్యన్తం, + అవ్యయఘూ దామ్ప్రత్యయః, ఆనందసిన్ధౌ ఆనన్దసాగరే, మమజ్జ మగ్నోఽభూత్, ఈదృఙ్మహాకపివీరవాహినీమధ్యే అహమేక ఏవ మహోదధి ముల్లంఘ్య సీతాం దృష్ట్వా పున రాగతోఽస్మీత్యేవంభూతభావణప్రవర్తకమహాభాగ్యసంపన్నోఽభవ మిత్యమన్దానన్దతున్దిలితా న్తఃకరణోఽభూదిత్యర్థః, అత ఏవ విరోధాభాసోఽలఙ్కారః, వృత్త ముపజాతిః.

ఆనీతేతి. ఆనీతస్య హనుమదాహృతస్య చూడామణే స్సీతాశిరోరత్నస్య సన్నిధానా త్సాన్నిధ్యా ద్ధేతోః, ఆవిఃప్రమోదేన ప్రాదు

1 విస్తీర్ణ.

తత్రానుయుక్తః[1]పవమానజన్మా విజ్ఞాపయామాస కృతప్రణామః.

ప. లఙ్కాపురోపవన[2]సీమ్ని యథ రాజపుత్రీ

మాలోకయం నిశిచరీగణబాధ్యమానాం,

కేనాపి పాతకవశేన సుపర్ణలోకే

బందీకృతా మివ భుజంగమరాజకన్యామ్. ౧-౨౫

ప. దేవ్యా స్త్వదీయాన్వయకీర్తనేన

త్వన్ముద్రయాచ వ్యపనీయశోకమ్,

ఖ్యాతానందేన, రఘూద్వహేన రఘునందనేన, తత్ర తస్మిన్ సీతా వృత్తాన్తే విషయే, అనుయుక్తః పృష్టః, పవనాత్మజన్మా హనూమాన్, కృతప్రణామో విహితసీతానమస్కారస్సన్, తథాచ శ్రీరామాయణమ్. * 'ప్రణమ్యశిరసా దేవ్యై సీతాయై తాం దిశం ప్రతి, ఉవాచ వాక్యం వాక్యజ్ఞ స్సీతాయా దర్శనం యథే' తి, విజ్ఞాపయామాస, సీతావలోకన వార్తాం కథయామాసే త్యర్థః, పూర్వ మాగమనాన న్తరకర్తవ్యతయా విహితో రామనమస్కారః ఇదానీం తు సీతాశుభవార్తాకథనప్రారంభ సంతోషాతిరేకా త్తన్నమస్కార ఇతి వేదితవ్యం, ఇంద్రవజ్రావృత్తమ్.

అ. విజ్ఞాపనప్రకారమేవాహ. లఙ్కేతి. అథ విజ్ఞాపనారంభే మంగళాచారే వా. ని. 'మంగళానన్తరారంభప్రశ్నకార్త్స్న్యేష్వథో అథే' త్యమరః, లంకాపురస్య రావణరాజధాన్యా ఉపవనసీమ్ని ఉద్యానవనప్రదేశే, అశోకవనికామధ్య ఇత్యర్థః, నిశిచరీగణబాధ్యమానా మారక్షికరాక్షసీనివహపరిపీడ్యమానాం, అతఏవ కేనా ప్యనిర్వాచ్యేన, పాతకవశేన పాపానుబంధేన, సుపర్ణలోకే గరుడలోకే, బందీకృతాం, కారాగారబద్ధా మిత్యర్థః, భుజంగమరాజకన్యాం నాగరాజకన్యా మివస్థితాం, రాజపుత్రీం జానకీం, ఆలోకయ మవలోకితవా నస్మి,ఉపమాలంకారః, వసన్తతిలకావృత్తమ్. 'బందీకృతా మివవిభోభుజగేంద్రకన్యా' మితి పాఠాంతరమ్. ౧-౨౫

దేవ్యాఇతి. త్వదీయాన్వయకీర్తనేన భవదీయవంశప్రశంసయా, త్వన్ముద్రియా త్వదీయప్రత్యభిజ్ఞానాంగులీముద్రికయా చ, దేవ్యా సీ

---

1 పవనాత్మజన్మా. 2. సీమని.

వార్తా మభిజ్ఞానమయీ మయాచం
ప్రస్థాతుకామః పరిపూర్ణకామః. ౧౨౬

ప. బ్రహ్మాస్త్రవిత్రస్తజయంతకృత్యాం
కథాం చ విజ్ఞాప్య వనే ప్రవృత్తామ్,
చిరం రుదంత్యా జనకేంద్రపుత్ర్యా
చూడామణిః ప్రేషిత ఏష తుభ్యమ్. ౧౨౭

గ. కిం బహునా.

ప. దేవ తస్యాః ప్రతిష్ఠాసూ నసూ నాశైకపాలితాన్,

తాయాః, శోకం విషాద, మపనీయ నిరస్య, అతఏవ పరిపూర్ణకామః సంపూర్ణమనోరథః, ప్రస్థాతుకామః పునరాగంతు మనాస్సన్, + 'తుంకామ మనసోరపీ'తి తుమునో మకారలోపః, అభిజ్ఞానమయీం అభిజ్ఞానరూపాం, + తాద్రూప్యే మయటి జీప్, వార్తాం వృత్తాంతం, అయాచం యాచితవా నస్మి, ఇంద్రవజ్రావృత్తమ్. ౧౨౬

బ్రహ్మేతి. బ్రహ్మాస్త్రాత్ దర్భమయాత్. విత్రస్తస్య విశేషం భీతస్య జయంతస్య జయంతాసురనామ్నః కాకాసురస్య కృత్యం స్తనోల్లేఖనరూపక్రియా యస్యాం తాం, † వనేచిత్రకూటతటవిపినే, ప్రవృత్తాం సంభూతాం, కథా మాఖ్యాయికాం, అభిజ్ఞాప్య అభిజ్ఞానత్వేనోక్త్వా, చిరం, చిరకాలం, రుదంత్యా పూర్వానుభూతార్థస్మరణవశాత్ అశ్రూణి విముంచంత్యా, జనకేంద్రపుత్ర్యా జానక్యా, ఏషోఽయం, చూడామణిః శిరోరత్నం, తుభ్యం, ప్రేషితః, వాగ్రూపం వస్తురూపం చ అభిజ్ఞానద్వయం ప్రహిత మిత్యర్థః, వృత్త ముపజాతిః. ౧౨౭

అ. నిగమయతి కింబహునేతి. బహునా వాగ్వ్యాపారేణకిం, నకిమపీత్యర్థః.

అ. తథాపి కించిద్వక్తవ్య మవశిష్టం విద్యత ఇత్యాహ. దేవేతి. హే దేవ స్వామిన్, ప్రతిష్ఠాసూన్ ప్రస్థాతుమిచ్ఛూన్, ఉత్క్రమిష్యమాణా నిత్యర్థః + తిష్ఠతే స్సన్నంతా దుప్రత్యయః, తథాపి ఆశైకపాలితాన్ ఆశయా త్వదాగమనప్రతీక్షయైకయా పాలితాన్ గుప్తాన్, + శివభాగవతవత్సమాసః, తస్యాస్సీతాయాః, అసూన్ ప్రాణాన్, తవాభి

---

† 'బ్రహ్మాస్త్రవిత్రస్తజయంతకాకకథా' మితి ప్రాచీనపాఠే తు వ్యధికరణ బహువ్రీహ్యాశ్రయణక్లేశో నేతి బోధ్యమ్.

ముద్రయిత్వా ప్రపన్నోఽహం త్వదభిజ్ఞానముద్రయా. ౧౨౮

ఇతి శ్రీవిదర్భరాజవిరచితే శ్రీమతి చమ్పూరామాయణే

సున్దరకాండ స్సమాప్తః.

జ్ఞానముద్రయా అభిజ్ఞాన రూపాంగుళీముద్రికయా, తయైవాభిజ్ఞానముద్రయా ముద్రాఫలికయేతి శ్లిష్టరూపకం, ముద్రయిత్వా, నిరుద్ధ్యేత్యర్థః, అహం, ప్రపన్నః, ఆగతోఽస్మీత్యర్థః. ౧౨౮

ఇతి శ్రీమత్పరమయోగీంద్రబృందమానసేందిందిరసందోహామందానన్దలాంఛాభినందితరఘునందనచరణారవిందమకరందాస్వాదనకందళితసారస్వతేన అఖండతపఃప్రచండమునిప్రకాండమండలేశ్వరశాండిల్యమహామునిగోత్రావతంసస్య పంచనాన్వయసుధాపారావారపారిజాతస్య ధన్వంతర్యవతారాంతరస్యాయుర్వేదప్రముఖనిఖిలవిద్యాసారసర్వజ్ఞసార్వభౌమస్య కోండపండితవర్యస్య తనూజేన గంగాంబికాగర్భరత్నాకరసుధాకరేణ రామచంద్రబుధేంద్రేణ విరచితాయాం చమ్పూరామాయణవ్యాఖ్యాయాం సాహిత్యమంజూషికాసమాఖ్యాయాం సుందరకాండ స్సమాప్తః.

రామచంద్రార్యరచితా రామచంద్రపదార్పితా,
వ్యాఖ్యా సుందరకాండస్య పూర్ణా మంజూషికాభిధా.

శ్రీరామార్పణమస్తు.

శ్రీ లక్ష్మణకవివర విరచిత

యుద్ధకాండః.

ప. దృష్టే యత్ర యదృచ్ఛయాఽపి వచసాం దేవీ పురో వర్తతే
సారస్యం మహ దభ్యుదేతి సదసి ప్రాగల్భ్య ముజ్జృమ్భతే,

శ్లో. ఆనీతం పవనాత్మజేన జనకక్ష్మాపాలపుత్రీశిరో
రత్నం మూర్తమివానురాగ మసకృ ద్వీక్ష్య ప్రమోదాన్వితః,
యో లోకత్రయకంటకం దశముఖం ప్రోద్ధర్తు మైచ్ఛ ద్బలా
త్సోఽయం వీరవరాగ్రిణీ ర్జనకజాజాని స్సదా పాతు నః.

అ. ఇత్థం నిజచిత్రకవితాసభాజితసకలకవిసమాజేన తత్రభవతా భోజరాజేన విరచితపంచకాండసంబద్ధం చమ్పూరామాయణప్రబంధం పరిపూరయితుకామేన లక్ష్మణనామ్నా పండితవర్యే ణావశిష్టో యుద్ధకాండః నిజవాగ్వైభవానుసారేణ రచిత స్సోఽయం మ యేదానీం వ్యాక్రియతే, అథ తత్రభవా న్కవిః స్వచికీర్షితస్య గ్రన్థస్య నిష్ప్రత్యూహపరిపూరణాయ శిష్టాచారసంప్రాప్తవిశిష్టేష్టగురుచరణారవిందభోజమహారాజస్మరణరూపం మంగళం నిబధ్నాతి.

దృష్టఇతి. యత్ర యస్మిన్, దేశికపదాంభోజే, భోజే చ, యదృచ్ఛయా లీలయాఽపి,అత్యాదరేణచేత్కిము వక్తవ్య మితి భావః,దృష్టే అవలోకితే సతి, నృణాం, మనుష్యమాత్ర స్యేత్యర్థః, ఏత చ్చ సర్వత్ర సంబధ్యతే, వచసాం దేవీ సరస్వతీ, పురోవర్తతే, ఉపాసనాదిప్రయత్నం వినైవ స్వయం సన్నిహితా భవతీ త్యర్థః, తథా మహ దనల్పం, కార్యకరణపర్యాప్తమిత్యర్థః,సారస్యం కవితారసజ్ఞత్వ,మభ్యుదేతి అభ్యుదయం ప్రాప్నోతి, సముత్పద్యత ఇత్యర్థః, 'అభ్యుపైతీ'తి పాఠే ఆభిముఖ్యేన సమీప మాగచ్ఛతీత్యర్థః, తథా సదసి, రాజవిద్వత్సభా స్విత్యర్థః, ప్రాగల్భ్యం సకలవిద్యావివరణప్రౌఢత్వ,ముజ్జృంభతే విజృమ్భితం భవతి, తథా సకలా స్సమస్తా అపి, కలా ఇతిహాసాగమాంద్యా శ్చతుష్షష్టివిద్యాః, జ్ఞాయంతేఅధ్యయనపరిశీలనాభ్యాసాభావే నైవ తత్త్వతోఽవబుధ్యంతే, తథా నవా అపూర్వా,కీర్తి స్సత్సమాఖ్యా, జాగర్తి విలసతి,తత్రి తస్మి

జ్ఞాయంతే సకలాః కలా అపి నృణాం జాగర్తి కీర్తిర్న వా
చేత స్స్నిహ్యతి తత్ర దేశికపదామ్భోజే చ భోజే మమ. ౧

ప. భోజేన తేన రచితా మపి పూరయిష్య
న్నల్పీయసాఽపి వచసా కృతి మత్యుదారామ్,

దేశికపదాంభోజే, భోజరాజే చ, మమ, చేతః, స్నిహ్యతి, ఉత్కర్షేణ బహుశ్రేయస్కరత్వాన్మామకం మన స్తత్ర స్నేహయుక్తం భవతీత్యర్థః, చతుష్షష్టికలాస్తు * 'ఇతిహాసాగమాద్యాశ్చ కావ్యాలంకారనాటకమ్, గాయకత్వం కవిత్వంచ కామశాస్త్రం దురోదరమ్. దేశభాషాలిపిజ్ఞానం లిపికర్మ చ వాచకమ్, సర్వాణి చాపదానాని స్వరశాస్త్రం తు శాకునమ్. సాముద్రికం రత్నశాస్త్రం రథాశ్వగతికౌశలమ్, మల్లశాస్త్రం సూదకర్మ భూరుహాణాం చ దోహదమ్. గంధవాదో ధాతువాదః ఖన్యావాదో రసస్య చ, జాలవాదోఽగ్నిసంస్తంభః ఖడ్గస్తంభో జలస్య చ. వాచస్తంభో వయస్తంభో వశ్యాకర్షణ మేవ చ, విద్వేషణోచ్చాటనే చ మారణం కాలవంచనమ్. పయసి ప్లవచాతుర్యం పాదుకాసిద్ధి రేవ చ, మృత్సిద్ధి ర్ఘుటికాసిద్ధి రైంద్రజాలిక మేవ చ. అంజనం పరదృష్టి స్తు వంచనం స్వరవంచనమ్, మణిమంత్రౌషధానాం చ సిద్ధయ శ్చోరకర్మ చ. వేత్రలోహాశ్మమృద్దారువేణువర్మాంజనక్రియాః, అదృశ్యకరణీ దూరకరణీ మృగయా రతిః. వాణిజ్యం పాశుపాల్యం చ కృషి రాహవకర్మ చ, లావకుక్కుటమేషాదియుద్ధకారణకౌశలమ్. చతుష్షష్టికలా స్త్వేతాః కలావిద్భిః ప్రకీర్తితా' ఇతి, అనుప్రాసోఽలంకారః, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్, లక్షణం తూక్తమ్. ౧

అ. సంప్రతి స్వాహంకారం పరిహరతి. భోజేనేతి. తేన అసాధారణమహిమాస్పదతయా ప్రసిద్ధేన, భోజేన, అపి రతిశయార్థకః. రచితాం ప్రణీతాం, అత ఏవ అత్యుదారాం, రసాలంకారాద్యుల్లసితశబ్దార్థసంఘటనోజ్జృంభితతయా అత్యంతగమ్భీరా మిత్యర్థః, కృతిం కావ్యం, అల్పీయసా అత్యల్పేన, ఈషన్మాత్రగౌరవరహితే నాపీత్యర్థః, + 'ద్వివచనవిభజ్యే'త్యాదినా ఈయసున్ప్రత్యయః, వచసా, పూరయిష్యన్ పూరితాం కరిష్యన్, అహం, మధునా అస్మిన్కాలే,

న వ్రీడితో౽హ మధునా నవరత్నహార
సంగేన కింతు హృది ధార్యత ఏవ తంతుః. ౨

ప. ముద్రాముద్రితజీవితాం జనకజాం మోహాకులం రాఘవం
చూడారత్నవిలోకనేన సుచిరం నిధ్యాయ నిధ్యాయ చ,
ప్రారేభే హృది లక్ష్మణః కలయితుం పౌలస్త్యవిధ్వంసనం
ధీరః పూరయితుం కథాం చ విమలా మేకేన కాండేన సః. ३

+ 'అధునే'తి నిపాతనా త్సాధుః, వ్రీడితో లజ్జితో, నజాతః, క్వాయం ర్భోజభోజప్రబంధః క్వచవా మదీయే నాల్పిష్ఠేన వచనేన తత్పరిపూరణ మితి లజ్జాం న గతో౽స్మీత్యర్థః, కుత ఏత దిత్యాశంక్య తత్రి అర్థాంతరం న్యస్యతి. కిం తు తథాపీ త్యర్థః, తంతుః సూత్రం, నవరత్నహారసంగేన నూతనమాణిక్యహారసమాగమేన, హృది వక్షసి, మానసే చ, ధార్యత ఏవ ఆసజ్యత ఏవ, న తు పరిహ్రియత ఇ త్యర్థః, కుతః అతఏవ తత్సామ్యేన మద్వచన స్యాపి మహాజనపరిగ్రహో భవిష్య తీతి భావః అర్థాంతరన్యాసో౽లంకారః వసంతతిలకావృత్తమ్.

అ. ఏవం నిజవాగ్వ్యాపార స్యావకాశం సంపాద్యేదానీం చికీర్షిత మాహ. ముద్రేతి. ముద్రయా శ్రీరామాభిజ్ఞానముద్రికయా ముద్రితం స్థాపితం జీవితం జీవనం యస్యా స్తాం, జనకజాం జానకీం, తథా చూడారత్నవిలోకనేన చూడామణిదర్శనేన, మోహాకులం మోహావిహ్వలం, రాఘవం చ, సుచిరం అనల్పకాలమ్, + 'అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా,నిధ్యాయ నితరాం ధ్యాత్వా, మన స్యనుసంధాయే త్యర్థః, + 'ధ్యైచింతాయా'మితి ధాతోః నిపూర్వాత్ క్త్వో ల్యబాదేశః, తథా నిధ్యాయ దృష్ట్వా చ, ని. 'నిర్వర్ణనం తు నిధ్యానం దర్శనాలోకనేక్షణ'మిత్యమరః, తథా చ జనకజాం ధ్యాత్వా రాఘవం దృష్ట్వాచేతి యథాక్రమ మన్వయాద్యథాసంఖ్యాలంకారః, ధీరః ధైర్యశాలీ, సప్రసిద్ధః,లక్ష్మణః సౌమిత్రిః, ఏకేన, కాండేన బాణేన, ని.'కాండో౽స్త్రీదండబాణార్వవర్గావసరవారిష్వి'త్యమరః,పౌలస్త్యవిధ్వంసనం రావణసంహారం, కలయితుం కర్తుం, హృది, ప్రారేభే ఉపచక్రమే, మనసి నిర్ధారిత వానిత్యర్థః, తథా ధీరః విద్వాన్, సః లక్ష్మణః లక్ష్మణనామా కవిః, ఏకేన కాండేన యుద్ధకాండేన, విమలాం నిష్కళంకాం,

ప. ఆనందమన్దర మనంతర మాంజనేయా
దాకర్ణ్య వృత్తి మనఘాం జనకాత్మజాయాః,
దృష్టి ర్దశాననరుషా పరుషాయమాణా
బాణాసనోపరి దధే ప్రభుణా రఘూణామ్. ౪

గ. అథసుగ్రీవోఽపి దశగ్రీవకుపితరాఘవావలోకన[1]ద్విగుణితరణో

కథాం రావణసంహారరూపోపాఖ్యానం, పూరయితుం పూర్ణాం కర్తుం, హృది ప్రారేభే మనసి ఉపక్రాంతవాన్, అత్ర లక్ష్మణయో రుభయో రపి ప్రకృతత్వా త్కేవలప్రకృతగోచర శ్లేషాలంకారః, *'ప్రకృతాప్రకృతోభయగత ముక్తం చే చ్ఛబ్దమాత్రసాధర్మ్యమ్, శ్లేషోఽయం శ్లిష్టత్వం సర్వ త్రాద్యద్వయేచ నాంత్య' ఇతి లక్షణాత్, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౩

అ. కథాం పూరయితుం ప్రారేభే ఇత్యుక్తం సంప్రతి తామేవ కథాం ప్రస్తౌతి.—ఆనందేతి. అనంతరం చూడామణ్యభిజ్ఞానప్రదర్శనానంతరం, ఆనందేన మందరం నిర్భరం యథాతథా, ఆనందపరిపూరిత మిత్యర్థః, ఆంజనేయాత్ అంజనాతనయాత్, హనూమతః, +'ఆఖ్యాతోపయోగ' ఇత్యపాదానత్వా త్పంచమీ, అనఘాం నిర్దుష్టాం, జనకాత్మజాయాః, వృత్తిం వర్తనం, జీవనంవా, ని. 'వృత్తిర్వర్తనజీవనే' ఇత్యమరః, ఆకర్ణ్య శ్రుత్వా, రఘూణాం ప్రభుణా శ్రీరామేణ, దశాననే రావణే, రుషా రోషేణ, పరుషాయమాణా ఉగ్రాయమాణా, దృష్టి, ర్బాణాసనోపరి కార్ముకోపరి,దధే నిచిక్షిపే, మహావీరస్వాభావ్యాచ్ఛరాసనావలోకనసంజ్ఞయైవ సుగ్రీవాదిభ్యో జైత్రయాత్రాసన్నాహ మాజ్ఞాపయామా సేత్యర్థః, వసంతతిలకావృత్తమ్. ౪

అథేతి. అథానంతరం, సుగ్రీవోఽపి, దశగ్రీవే కుపితస్య రాఘవ స్యావలోకనేన ద్విగుణితో ద్విరావృత్తః రణోత్సాహో రణప్రియత్నః యస్యస, తథోక్తః, 'లోకోత్తరేషు కార్యేషు స్థేయా న్ప్రియత్న ఉత్సాహ' ఇతి లక్షణం, సహాయస్య భావ స్సాహాయ్యం సహాయకర్మ+ బ్రాహ్మణాదిత్వా త్ప్రాతిక ష్యఞ్, తస్యసమయం సంవిద మపి, సీతా

---

1 ద్విగుణీకృత.

త్సాహ [1]సాహాయ్యసమయ మనుపాలయ న్నన్ధ మివ సిన్ధు మవధార్య ధైర్యా దగాధమతి రధిరూఢత్రికూట[2]శృంగాం లఙ్కా మధిగన్తు మంగదకుముదనలనీలప్రముఖ మపి సమనీనహ [3]దఖిల మనీకమ్. ౫

ప. వారిదా దపి చ రామనామతః పూరితా పున రపాంగధారయా,
తత్క్షణం ప్రతిచచాల దక్షిణం వాహినీశ మఖిలాఽపి వాహినీ.

గ. తత్క్షణే సమచలితఋక్షసముదయే కుముదామోదకారిణి శరభాధిక

ప్రవృత్త్యుపలబ్ధ్యనన్తరం తదపహారిణం వైరిణం సంహృత్య పున స్తామానేష్యా మీతి పూర్వవిహితప్రతిజ్ఞా మిత్యర్థః, ని. 'సమయాశ్శపథాచారకాలసిద్ధాన్తసంవిదః' ఇత్యమరః, అనుపాలయ న్ననువర్తమానః, అగాధమతిః గంభీరబుద్ధిః, †ధైర్యాత్ ధీరత్వాత్, అన్ధుంకూప మివ, సిన్ధుం, అవధార్య, తథా సుతరాం నిశ్చిత్యేత్యర్థః, ని. 'పుంస్యేవాన్ధుః ప్రహిః కూప' ఇత్యమరః, అధిరూఢం త్రికూటాచలశృగం యయా తాం, త్రికూటాచలశృంగాగ్ర వర్తినీ మిత్యర్థః లంకా, మధిగన్తుం, అంగదకుముదనీలాః ప్రముఖాః ప్రధానాః యస్య తత్. తథోక్తం, అఖిల మ ప్యనీకం వానరసైన్యం, ని. 'అనీకం తు రణే సైన్య' ఇతి విశ్వః, సమనీనహత్ సన్నాహయామాస, +నహతే ర్ణౌ చ ఙ్యుపథా హ్రస్వోఽభ్యాసదీర్ఘశ్చ. ౫

వారిదాదితి. రామనామతః రామాభిధానాత్, తద్రూపా దిత్యర్థః, వారిదా జ్జలదా దపి, అపాంగధారయా కటాక్షరేఖయా, తయైవ ధారయా, పున ర్భూయోఽపి, పూరితా సమగ్రీకృతా, ఆప్యాయితా చ, అఖిలా కృత్స్నా ఽపి, వాహినీ వానరసేనా సైవ వాహినీ నదీ, ని. 'సేనానద్యోశ్చ వాహినీ'తి వైజయన్తీ, తత్క్షణం తస్మిన్నేవ క్షణే, దక్షిణం వాహినీశంప్రతి దక్షిణ సముద్ర ముద్దిశ్య, దాక్షిణ్యగుణయుక్తసేనానాయకం చేతి గమ్యతే, చచాల ప్రతస్థే, శ్లేషసంకీర్ణం సమస్తవస్తువర్తిసావయవరూపకమ్. ౬

తత్క్షణ ఇతి. తస్మిన్ క్షణే, తత్కాల ఇత్యర్థః, సమం తుల్యం చలితః ప్రస్థితః ఋక్షసముదయః జాంబవదాదిభల్లూకగణః, అన్యత్ర

---

† 'ధైర్యావగాఢమతి' రితిపాఠే ధైర్యేణావగాఢా వ్యాప్తా మతి ర్యస్యసః.

1 సాహాయ్యకమనుపాలన్నథమ్. 2 శిఖరామ్. 3 వలిముఖానీకమ్.

ప్రసాదశీలే నీలేందీవరానందిని దశాననదిశాక్రమణవ్యగ్రతేజసి సమారూఢతారానన్దనలక్ష్మణానుగతే సరయుముదయసానుమన్తమివ హనూమంతమధిరోహతి నిశాచరతిమిరహరణనిస్తన్ద్రే రామచంద్రే సమన్తతః కందళితబహుళహరిజాలకోలాహలభరితహరిదంతరో నిరంతరాస్కం

నక్షత్రమండలం యస్య తస్మిన్, ని. 'ఋక్షాచ్ఛభల్లభల్లూకాః' 'నక్షత్ర మృక్షంభంతార' మితి చామరః, కుముదస్య కుముదనామ్నః కపిసేనాపతేః. ఆమోదం సంతోషం అన్యత్ర కైరవోల్లాసం కరోతీతి కుముదామోదకారిణి, ని. 'కుముదం కైరవే రక్తపంకజే కుముదః కపా'వితి విశ్వః, శరభే శరభాఖ్యసేనాపతౌ, అధికప్రసాదశీలే అత్యన్తానుగ్రహతత్పరే, అన్యత్ర శరస్య అశ్వవాలాఖ్యతృణవిశేషకుసుమస్య భా శోభా తస్యా అపి, అధికప్రసాదశీలే అతినిర్మలస్వభావే, నీలేందీవరాఖ్య స్సేనానాయకః అథవా నీలః ఇందీవర మివ తదానందిని తత్పరితోషకారిణి, అన్యత్ర నీలోత్పలవికాసకారిణి, ని. 'నీలః కపీశేఽద్రిభేదే కృష్ణే నా తద్వతి త్రిష్వి'తి నానార్థరత్నమాలా, దశాననదిశాక్రమణే రావణదిగవస్కన్దనే వ్యగ్రం చటులం తేజః ప్రతాపో యస్య తస్మిన్ అన్యత్ర దశసంఖ్యాకాని ఆననాని ముఖాని యాసాం తా స్తాసాం దిశానాం దశదిఙ్ముఖానా మిత్యర్థః, ఆక్రమణే ఆవరణే వ్యగ్రం వేగవ త్తేజో జ్యోతి ర్యస్య తస్మిన్, ని. 'తేజో ఽనలే ప్రభావే చ జ్యోతి ష్యర్చిషి రేతసీ'తి వైజయంతీ, సమారూఢః సమధిష్ఠితః తారానన్దనోఽంగదః యేన తేన లక్ష్మణేన సౌమిత్రిణా అనుగతే అనుసృతే, అన్యత్ర సమారూఢాః ప్రతిదిన మేకైకతారాధిష్ఠాననియమాత్ సమధిష్ఠితాః యాః తారాః అశ్విన్యాదినక్షత్రాణి తాః నన్దయతీతి తథోక్తః సచాసౌ లక్ష్మణానుగతః లాంఛనేన అనుసృతశ్చ తస్మిన్, + లక్ష్మణేతి తృతీయాయా అనుగతశబ్దేన అలుక్సమాసః, నిశాచరాః రాక్షసాః తిమిరాణీవ అన్యత్రశార్వరాంధకారాణి తేషాం హరణే విధ్వంసనే నిస్తంద్రే జాగరూకే, రామశ్చంద్ర ఇ,వే త్యుపమితసమాసః, ఉదయసానుమన్త మివేతి స్పష్టోపమాలింగాత్, తస్మిన్ఉదయసానుమన్త ముదయాచల మివ, హనూమన్తం సరయుం సత్వర, మధిరోహతి అధితిష్ఠతి సతి,సమంతత స్సర్వత్ర,కందళితస్సముత్పన్నః బహుళో భూయిష్ఠశ్చ యో హరిజాలకోలాహలః వానర

దితనికటకాంతారావళి ర్వలీముఖబలమహాంబుధి స్ససంభ్రమ ముదజృమ్భత. ౭

ప. ఉత్త్రాసకాసర ముదంచితపఞ్చవక్త్రం
విత్రస్తహస్తి విశరారుచమూరుయూథమ్,
ఆలోలలోచనతరంగకురంగశాబ
మాసీ దసీమ విపినం కపినర్మఘోషైః. ౮

సంఘుకలకలః ఘుముఘుమధ్వనిశ్చ తేన భరితాని పరిపూర్ణాని హరిదన్తరాణి దిగన్తరాణి యస్య స తథోక్తః, నిరన్తరం నీరన్ధ్రం ఆస్కన్దితా ఆక్రాన్తా నికటకాన్తారావళిః సమీపారణ్యశ్రేణిః యేన స తథోక్తః, సమాన మేతత్, వలీముఖ బలమహాంబుధిః, వానరసేనాసముద్ర ఇవేత్యుపమితసమాసః, ససంభ్రమం సాటోపం, ముదజృంభత ఉజ్జృమ్భితోఽభూత్, 'శరభాధికప్రసాదశీలే లక్ష్మణానుగతే' ఇత్యత్ర చ శబ్దశ్లేషః, వస్తుతశ్శబ్దభేదే నార్థద్వయావభాసేఽపి జతుకాష్ఠవ దేకశబ్దస్య ప్రతీతేః, అన్యత్రార్థశ్లేషః, ఏకనాళావలమ్బిఫలద్వయవ దభిన్నపదే నార్థద్వయప్రతీతేః, ఏతత్సంకీర్ణేయ ముపమా. ౭

ఉత్త్రాసేతి. అసీమ నిర్మర్యాదం, అతివిపుల మిత్యర్థః, ని. 'సీమసీమే స్త్రియా ముభే' ఇత్యమరః, విపిన మరణ్యం, కర్తృకపీనాం నర్మఘోషైః జైత్రయాత్రోత్సవక్రీడోద్ఘోషైః, ని. 'క్రీడాలీలా చ నర్మ చే'త్యమరః, ఉత్త్రాసాః భయవిభ్రాన్తాః కాసరాః వనమహిషాః యస్మిన్తత్, తథోక్తమ్, ని. 'లులాయో మహిషో వాహద్విషత్కాసరసైరిభా' ఇత్యమరః, ఉదంచితాః ఉద్భ్రాన్తాః పంచవక్త్రాః సింహాః యస్మిన్తత్, తథోక్తమ్, ని. 'సింహో మృగేన్ద్రః పఞ్చాస్య' ఇత్యమరః, విత్రస్తాః విభీతాః హస్తినః గజాః యస్మిన్తత్, తథోక్తమ్, విగ[illegible]విశరారూణాం వ్యాఘ్రాదిహింస్రజంతూనాం చమూరూణాం మృగాణాంచ యూథాని నివహాః యస్మిన్తత్, తథోక్తమ్, ని. 'శరారు ర్ఘాతుకో హింస్రః' 'సజాతీయైః కులం యూథ'మితి చామరః, ఆలోలాః సాధ్వసా ద్విలోలాః లోచనతరంగాః దృష్టిపరంపరాః యేషాం తే కురంగశాబాః హరిణశిశవో యస్మిన్ తత్ తథోక్తం, చాసీత్, వసన్తతిలకావృత్తమ్. ౮

ప. సైన్యై స్తతో రఘుపతి స్సరితాం నివేశం
వేశ న్తయ న్విరళయ న్విపినా న్తరాణి,
ఆరుహ్య [1]శైల మపి సహ్య మసహ్యవాతం
మందానిలైకనిలయం మలయం జగామ. ౯

వా. గత్వా రామ స్త మద్రిం సౌమిత్రి మిద మవాదీత్. ౧౦

ప. అమీ తటసమీపనిర్ఝరతరంగరిఙ్ఖత్పయో
జడీకృతపటీరభూరుహకుటీరసంసారిణః,

సైన్యైరితి. తతః, నర్మఘోషానన్తరం, రఘుపతిః, సైన్యైః వానరసేనాభిః, సరితాం నదీనాం, నివేశం విన్యాసస్థానమ్, ని. 'నివేశ శ్శిబిరోద్వాహవిన్యాసేషు ప్రకీర్తిత' ఇతి విశ్వః, వేశంతయన్ వేశంతం కుర్వన్, సేనాసంమర్దా దల్పసరాంసి కుర్వ న్నిత్యర్థః, ని. 'వేశ న్తః పల్వలం చాల్పసర'ఇత్యమరః, + వేశంతశబ్దా త్తత్కరోతీతి ణ్యన్తా ల్లట శ్శత్రాదేశః, తథా విపినా న్తరాణి గహనాంతరాళాని, విరళయన్ విరళాని కుర్వన్, వానరసేనాసాటోపధాటీవిఘట్టితతరుగుల్మపాషాణతయా సుగమాని కుర్వ న్నిత్యర్థః, + పూర్వవచ్ఛతృప్రత్యయః, సహ్యం సహ్యాఖ్య మపి, అసహ్యః విరహిణాం దుష్ప్రసహః వాతో యస్మిన్ తం శైలం మార్గసంబద్ధం పర్వత, మారుహ్య, తతః మందానిలైకనిలయం మందరగంధవాహైకనికేతనం, మలయం మలయాఖ్యం శైలం, జగామ, వృత్తం పూర్వవత్. ౯

గత్వేతి. రామ, స్త మద్రిం మలయపర్వతం, గత్వా, సౌమిత్రిం ప్ర, తీదం వక్ష్యమాణప్రకారం వచన, మవాదీత్ ఉక్తవాన్, + వదే ర్లుఙి 'సిచి వృద్ధిః పరస్మైపదే'ష్వితి వృద్ధిః. ౧౦

ల. ఉక్తిప్రకార మే వాహ, అమీఇతి. తటసమీపేషు సానుప్రదేశేషు యే నిర్ఝరాః ప్రవాహాః ని. 'ప్రవాహో నిర్ఝరో ఝర'ఇత్యమరః, తేషాం తరంగేభ్యః రింఖద్భిః స్ఖలద్భిః పయోభిః అంబుభిః జడీకృతాని శిశిరీకృతాని. ని.'సుషిమ శ్శిశిరో జడ'ఇత్యమరః. + అభూతతద్భావే చ్విప్రత్యయః, తథాభూతాని యాని పటీరభూరుహకుటీరాణి

---

1 సహ్యమపి శైలమ్.

మనో విధురయంతి మే మలయమేఖలా మేదురా
దురాసదవనప్రియప్రియతమారుతా మారుతాః. ౧౧
ఇ త్యాలపన్ కరుణ మేష నిరుద్ధవేలం
శైలం మహేంద్ర మధిగత్య మహీమహేన్ద్రః,
ఆవర్తముద్రిత మి వాన్వయభూపతీనా

చందనతరవ ఏవ కుటీరాణి అల్పగృహాణి † తేషు సంసారిణో నియతా వస్థానశీలాః, + తాచ్ఛీల్యే ణినిః, మలయమేఖలాసు మలయశైలనితంబ ప్రదేశేషు మేదురాః సాంద్రాః ని. 'మేఖలా ఖడ్గబంధే స్యా త్కాం చీశైలనితంబయో'రితి విశ్వః,దురాసదాని ఉద్దీపకత్వా ద్దుస్సహాని వన ప్రియప్రియతమానాం కోకిలాంగనానాం రుతాని కూజితాని యేషు తే తథోక్తాః, ని. 'వనప్రియః పరభృతః కోకిలః పికఇత్యపీ'త్యమరః,అ మీ పరివర్తమానాః, మారుతాః అనిలాః, మే మమ, మనో, విధుర యంతి విహ్వాలయంతి, వికలీకుర్వం తీత్యర్థః, యమకానుప్రాసయోస్సం సృష్టిః, పృథ్వీవృత్తమ్, లక్షణం తూక్తమ్. ౧౧

ఇతీతి.ఇ త్యుక్తప్రకారేణ, కరుణం దీన,మాలపన్ వ్యాహరన్, ఏషః, మహీమహేంద్రః భూదేవేంద్రః, శ్రీరామః, నిరుద్ధవేలం ఆవృతస ముద్రకూలం, ని.'వేలాకూలే చ జలధే ర్వేలాకాలవికారయో'రితి వి శ్వః, మహేంద్రశైలం మహేంద్రాఖ్యకులపర్వతవిశేషమ్, ⁎ 'మ హేంద్రో మలయ స్సహ్య శ్శుక్తిమా నృక్షపర్వతః, వింధ్య శ్చ పారి యాత్ర శ్చ సప్తైతే కులపర్వతా' ఇతి విష్ణుపురాణవచనాత్ ఏతేన పూర్వోక్తసహ్యమలయయో రపి కులపర్వతవిశేషత్వ మవగంతవ్యమ్, అధిగత్య ప్రాప్య, $ ఆవర్తైః జలభ్రమైః ముద్రితం చిహ్నితం, ప్రతిబద్ధ మితి యావత్, ని.'స్యాదావర్తోఽంభసాం భ్రమ' ఇత్యమరః, అన్వ యభూపతీనాం సగరాదినిజకులభూభుజాం, క్షేతుం శక్యః క్షయ్యః+ 'క్షయ్య జయ్యౌ శక్యార్థ'ఇతినిపాతః, తతో నఞ్సమాసః, తం, కీర్తినిధిం యశోనిధానమివస్థిత, మిత్యుత్ప్రేక్షా, అంబునిధిం సముద్రం, దదర్శ,

---

† 'కుటీశమీశుండాభ్యోర'ఇత్యల్పార్థేర ప్రత్యయః,ని.'కుటస్తుఘటవేశ్మనోః''కుటి స్త్రీస్యాత్కుంభదాస్యామల్పవేశ్మనిచాపిసా' 'కుటీరాకర్కటాలయా'వితిచరత్నమాలా.
$ 'అధిగత్యే'త్యత్ర 'వాల్యపీ'త్యను నాసికలోపపక్షేతుగాగమః.

మత్యుచ్చ్రైస్తరనిధి మమ్బునిధిం దదర్శ. ౧౨

గ. దృష్ట్వా చ త మద్భుతాకృష్టమనా రామ స్త దిద మాచష్ట. ౧౩

ప. ద్రష్టుం నాల మగాధతాం ఫణిపతి స్సీమా స్తరేఖా దిశో
ద్వీపా స్సైకతమండలాని తదయం దూరే గిరాం వారిధిః,
యేషా మేష సుఖా దఖాని నఖరై ర్యే నాథవా పూరిత

అత్ర ఆవ స్తేషు ముద్రాత్వారోపణా దూపకాలంకారః, సచోక్తోత్ప్రే క్షయా సంసృజ్యతే, వసన్తతిలకావృత్తమ్. ౧౨

దృష్ట్వేతి. త మంబునిధిం, దృష్ట్వా చ, అద్భుతాకృష్టమనాః ఆశ్చర్యావిష్టహృదయ స్సన్, రామః, తదిదం వచన, మాచష్ట అవోచత్.

అ. తత్ప్రకారమే వాహ. ద్రష్టుమితి. † (‡) ఫణిపతిః పాతాళకుహరవాసీ ఆదిశేషః, అగాధతాం అతలస్పర్శతాం. గాంభీర్య మిత్యర్థః, ని. 'అగాధ మతలస్పర్శ' ఇ త్యమరః, ద్రష్టుం, నాలం నపర్యాప్తః, + 'పర్యాప్తివచనేష్వలమర్థే' ష్వితి తుముర్, దిశః సీమాంతరేఖాః మర్యాదావసానభూప్రదేశాః, సికతానాం సమూహాః సైకతాని సికతామయాని, ని. 'సైకతం సికతామయ' మిత్యమరః. + 'సికతాశర్కరాభ్యాం చే' త్యణ్ ప్రత్యయః, తేషాం మండలాని శ్రేణయః, ద్వీపాస్సింహలాదయో ద్వీపవిశేషాః, త త్తస్మా త్కారణా, దయం వారిధిః, గిరాం దూరే, వర్తత ఇతి శేషః. అనిర్వాచ్య ఇత్యర్థః, అతః, ఏష వారిధిః, యేషాం, నః కులభూభుజాం అస్మత్కులప్రసూతపూర్వరాజన్యానాం, సగరకుమారాణా మిత్యర్థః, నఖరైః, సుఖాత్ అనాయాసేన, అఖాని అవదారితః, + ఖనతే ర్లుజ్ 'భావకర్మణో' రితి చిణ్, అథానంతరం, యేనవా అస్మత్కులభూభుజా, భగీరథే నై వేత్యర్థః, పూరిత ఆప్యాయితః, 'గంగాసాగరపూరణే' ఇతి పురాణవచనా త్తస్యాశ్చకాపిలా

---

† 'అత్ర హేసుగ్రీవ. ఉల్లోలకల్లోలవేష్టితం చంచలతరఙ్గవేష్టితం, కల్లోలినీనాం నదీనాం వల్లభః పతిః సముద్రః తం, ద్రష్టుం ప్రేక్షితు మర్హసి, యత్. యస్మాత్కారణాత్' ఇతి. ముంబాపుస్తకే కాచనవ్యాఖ్యాస్తి అస్యాస్తుమూలం కుత్రాపి నోపలభ్యతే.

‡ ఉత్తరత్రతదిత్యస్య సత్వాత్పూర్వంయదిత్యధ్యాహార్యం, యద్యస్మాత్కారణాదిత్యర్థః. ని. 'యత్తద్యత స్తతో హేతా' విత్యమరః.

స్తేషాం నః కులభూభుజా మవిహతస్థేమ్నే మహిమ్నే నమః. ౧౮

గ. అథ హరీంద్రోఽపి మహేంద్రోపాంతకాన్తారశోభిని లోభనీయమలయజాతానిలే [1]వేలోపవనదేశే రఘుపతేర్నిదేశేన నివేశయామాస బల మఖిలమ్. ౧౯

ప. సరసపటీరకుంజవనసంజవనాభిపత
న్మృగమదగంధవహామేదురితే[2]ఽమ్బునిధేః,

నలదగ్ధసగరతనయసంతర్పణార్థం మహాప్రయత్నపూర్వక మనేనానీతత్వాదితి భావః, తేషాం, నః కులభూభుజాం సగరకుమారభగీరథప్రభృత్యస్మదన్వయభూపతీనాం, అవిహత స్థేమ్నే అప్రతిహతస్థైర్యాయ, కల్పాంతస్థాయిన ఇత్యర్థః. + స్థిరశబ్దస్య పృథ్వాదిపాఠా 'ద్వర్ణదృఢాదిభ్యః ష్యఞ్చ' చేతి చకారా దిమనిచ్, 'ప్రియస్థిరే' త్యాదినా స్థాదేశః, మహిమ్నే మాహాత్మ్యాయ, నమో నమస్కారః, +'నమస్స్వస్తీ' త్యాదినా చతుర్థీ, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౧౮

అథేతి. అథానంతరం, హరీంద్రః సుగ్రీవోఽపి, మహేంద్రస్య ఉపాంతకాంతారేణ నికటారణ్యేన శోభత ఇతి తథోక్తే, లోభనీయాః మనోహారిణః తే మలయజాతానిలాః యస్మిన్ తస్మిన్, వేలోపవనదేశే సముద్రకూలోద్యానప్రదేశే, రఘుపతేః, నిదేశేన ఆజ్ఞయా, అఖిలం బలం, నివేశయామాస, ప్రతిష్ఠాపయామా సేత్యర్థః. ౧౯

సరసేతి. సరసానా మార్ద్రాణాం పటీరకుంజానాం చందననికుంజానాం వనే అథవా సరసాః పటీరకుంజాః యస్మిన్ తస్మిన్ వనే, సంజవనః సమ్యగ్వేగశీల స్సన్, + 'జుచంక్రమ్యే' త్యాదినా యుచ్, అభిపతన్ ప్రసరన్ తథా మృగమదస్య కస్తూర్యాః గంధో యస్య స, తథోక్త శ్చాయో గంధవహోఽనిలః తేన మేదురితే, తత్ప్రచుర ఇత్యర్థః, ఏతేన సుఖసంచారయోగ్యత్వం సూచ్యతే, ని. 'మృగనాభి ర్మృగమదః కస్తూరీ'త్యమరః. అంబునిధే స్సముద్రస్య, తటనికటే కూలోపాంతే, లుఠద్భిః పచేళిమతయా వృంతా న్నిపత్య భువి లుఠద్భిః పనసానాం తాళానాం రసాలానాం చ ఫలైః, హేతునా, ఉదితమదాః ఉ

---

1 వేలావనదేశే దాశరథే ర్నిదేశేన. 2 జలధేః.

తటనికటే లుఠత్పనసతాలరసాలఫలై
రుదితమదా విచేరు రుదరమ్భరయో హరయః. ౧౬

౫. తదనంతర మపరమహాంభోధి మివ చలిత మమ్భోధిరోధ
స్యంభోధివిలంఘనవిశృంఖలలాఘవం రాఘవానీక మనీకోన్ముఖం చార
ముఖా దవధార్య ధార్యమాణ హృదయాతంకః పఙ్కలీనచరణ
ఇవైరావణో రావణో విధేయ మపర మజానన్ జానకీ మ ప్యవిమోక్తుకా
మః కామ [1]పరతంత్రో మన్త్రిభి స్సమం సమాజ మాజగామ. ౧౭

త్పన్నహర్షాః, కుతః ఉదరంబిభ్రతీ త్యుదరంభరయః స్వోదరపూరకాః,
+ 'ఫలేగ్రహి రాత్మంభరి'శ్చే త్యత్ర చకారసామర్థ్యా దుదరంభరి రి
త్యస్యాపి నిపాతనా త్సాధుత్వం, హరయః కపయః, విచేరుః, తత్తత్ఫల
భక్షణతత్పరతయా తత్ర తత్ర విజహ్రు రిత్యర్థః, వృత్త్యనుప్రాసాల
ఙ్కారః. ౧౬

౫. అథ రావణవృత్తాన్త మాహ. తదనంతరమితి. తదనంతరం
సేనానివేశానంతరం. అంభోధిరోధసి సముద్రకూలే, చలిత మపర,
మహాంభోధిమివస్థిత, మిత్యుత్ప్రేక్షా, తథా అంభోధివిలంఘనే సము
ద్రతరణే † విశృంఖలలాఘవం నిరాఘాటపాటవం యస్య త, త్తథోక్త
మ్, అనీకోన్ముఖం రణోద్యుక్తం, రాఘవానీకం శ్రీరామసైన్యమ్, ని.
'అనీకం తు రణే సైన్య' ఇతి హలాయుధః, చారముఖాత్ గూఢపురుష
వచనా, దవధార్య శ్రుత్వా, రావణః, ధార్యమాణః, హృదయాతంకః
మనోవేదనా యేన స, తథోక్తః, అతఏవ పంకలీనచరణః కర్దమనిమ
గ్నపాదః, ఐరావణః ఇంద్రగజఇ, వేత్యుపమా, అపర, మన్య, ద్విధేయం
కర్తవ్య, మజానన్ అనవబుధ్యమానః, తర్హి జానకీపరిత్యాగం సకలాతం
కనిరాసకం కరోత్వి త్యతఆహ, కామపరతన్త్రః మన్మథపరాధీనః, అత
ఏవ జానకీ మ, ప్యవిమోక్తుకామః అపరిత్యక్తుమనా స్సన్, మంత్రిభిస్సమం
ప్రహస్తాద్యమాత్యై స్సహ, సమాజం సభామండప, మాజగామ ప్రాప.

† 'అంభోధివిలంఘనే'త్యత్ర 'రోదసీవిలంఘనే' తిపాఠే రోదస్యోర్ద్యావాపృథివ్యో
తద్విలంఘనేత్యర్థః, 'ద్యావాపృథివ్యౌ రోదస్యా' విత్యమరః.

1 పరతన్త్రితః.

ప. రహస్తదానీం రజనీచరేన్ద్రః
ప్రహస్తముఖ్యా నిద మాబభాషే,
ఇదం తు మే వాఞ్ఛిత [1]మీక్షితం వో
వదన్తు య[2]ద్వైరిజనోచితం నః. ౧౮

గ. అమీ చ పున రాశయజ్ఞా [3]వ్యజ్ఞాపయన్. ౧౯

దేవ జీవత్సు భవదాజ్ఞాపరే ష్వనుచరే ష్వస్మాసు కస్మా దయ

రహ ఇతి. తదానీం తస్మిన్సమయే, రజనీచరేన్ద్రో రావణః, రహః ఏకాన్తే, మన్త్రవాదస్య రహసి కర్తవ్యత్వా దితి భావః, ని. 'రహ శ్చోపాంశు చాలిఙ్గే' ఇత్యమరః. ప్రహస్తముఖ్యాన్ ప్రహస్తప్రముఖాన్, మన్త్రిణః, ఇదం వక్ష్యమాణం, వచన, మాబభాషే ఉవాచ, భాషణప్రకారమేవాహ. ఇద మితి. ఇద మేతత్, జానక్యా అపరిత్యాగరూప మిత్యర్థః, తుశబ్దోఽవధారణార్థకః, మేమమ, వాంఛిత మభిలషితం, వః యుష్మాక, మీక్షితం, యుష్మాభిః ప్రత్యక్షతో దృష్ట మిత్యర్థః, + 'మతిబుద్ధి' త్యాదినా వర్తమానే క్తప్రత్యయః, 'క్తస్య చ వర్తమాన' ఇతి షష్ఠీ, అతః నః అస్మాకం, యత్కృత్యం, వైరిజనే ప్రత్యాసన్నే ఉచితం యుక్తం. తత్, వదంతు, సమ్య గ్విచార్య కథయం త్విత్యర్థః, ఉపేంద్రవజ్రావృత్తమ్. ౧౮

అమీచేతి. ఆశయం జానక్యా అపరిత్యాగరూపం రావణాభిప్రాయం జానం తీత్యాశయజ్ఞాః ఏతే నైతేషా మైచ్ఛికభాషణతత్పరత్వమేవ న తు నీతిశాస్త్రార్థబోధనప్రవృత్తితాత్పర్య మితి సూచ్యతే. + 'అతోఽనుపసర్గేక'ఇతి కప్రత్యయః, అమీ ప్రహస్తాదిమంత్రిణః పునశ్శబ్దో వాక్యాలఙ్కారే, వ్యజ్ఞాపయన్ విజ్ఞాపయామాసుః. ౧౯

అ. విజ్ఞాపనప్రకార మే వాహ. దేవేతి. హే దేవ రాజన్, ని. 'దేవ స్సురే ఘనే రాజ్ఞీ' తి విశ్వః, భవదాజ్ఞాపరేషు యుష్మన్నిదేశకరణతత్పరేషు, అనుచరేషు సేవకేషు, అస్మాసు, మాదృశేషు, మహావీరేష్వి త్యర్థః, జీవత్సు ప్రాణధారితయా వర్తమానేషు సత్సు, అయమపవాద స్సీతాహరణాద్యాక్షేపః, కస్మాత్ కుతో హేతోః, భవే దితి

---

1 'ఈప్సితంవ' ఇతిప్రాచీనపాఠస్సాధుః, 'ఈహిత' మిత్యపి క్వాచిత్కః. 2 వైరివధోచితం. 3 విజ్ఞాపయామాసుః.

మపవాదో దురవాపోరుభుజపంజరానీతాం సీతాం జాతు న జహాతు నాథ ఇత్యభిదధానేషు ([1]ప్రధానేషు.) ౨౦

తతో రమ్భోపహితహఠాత్కారసంభవశాప మమ్భోజభవశాపం చైతదుపలమ్భాన్తరాయ మావేదయన్త మగ్రజన్మాన మసమానవిన

శేషః. న కుతోఽపీత్యర్థః.† ని. 'అపర్ణాక్షేపనిర్వాదపరివాదాపవాదవ' దిత్యమరః, అతః నాథః స్వామీ, భవా నితి శేషః, దురవాపేన పరే షాం దుష్ప్రాపేణ ఉరుభుజపంజరేణ మహాభుజమండలేన ఆనీతా మప హృతాం, సీతాం, జాతు కదాచి దపి, మహాసంకటేఽపీత్యర్థః, నజ హాతు న త్యజతు, * 'గృహీతం నపరిత్యజే'దితి వచనా దితి భావః, + ఆశిషి లోటి 'శేషేప్రథమః', ఇత్యేవం, ప్రధానేషు మహామాత్రేషు, అభిదధానేషు వదత్సు సత్సు. ౨౦

తతఇతి. తతః తదనంతరం, రంభోపహితో రంభానిబంధనో నల కూబరాభిహితశాపః హఠాంకసంభవశాపః కైలాసోద్ధరణే నందీశ్వర విరచితశాపః. + 'తతో ద్వంద్వే విభాషైకవ ద్భవతీ' త్యేకవద్భావః, యు ద్వా రమ్భోపహితో రంభాపతిః నళకూబరః స చ హఠాంక శ్చ తౌ సం భవః కారణం యస్యతం, బలాదన్యనారీగ్రహణే మూర్ధా శతధా భవిష్య తీతి రంభానిబంధననళకూబరశాపం వానరై స్త్వద్వంశవిలయో భవి ష్యతీతి నందీశ్వరశాపం చేత్యర్థః, ‡ తథాఅంభోజభవశాపం పుంజికస్థలా

† కస్మాదయమాలాప ఇతి ప్రాచీనపాఠే ఆలాప ఏవంభాషణ మిత్యర్థః. ‡ అత్ర 'రమ్భోపహితహఠాత్కారగ్రహణ సంభవ మంభోజభవసంభూతం చ శాప' మితి ప్రాచీనపాఠ ఏవ సాధుః, రంభాయా ముపహితం కృతం యద్ధఠాత్కారేణ బలాత్కా రేణ గ్రహణం తస్మా త్సంభవ తీతి తత్సంభవం తదుత్పన్నం శాపం నళకూబరశాపమ్, అత్ర శ్రీరామాయణమ్. 'తస్య తత్కర్మ విజ్ఞాయ తదా వైశ్రవణాత్మజః, ముహూర్తా ద్రోషతామ్రా క్షస్తోయం జగ్రాహ పాణినా, గృహీత్వా సలిలం దివ్య ముపస్పృశ్య యథావిధి, ఉత్స సర్జ తదా శాపం రాక్షసేంద్రాయ దారుణమ్. అకామా తేన యస్మా త్త్వం బలా ద్భద్రే ప్రధర్షితా, తస్మా త్స యువతీ మన్యాం నాకామా ముపయాస్యతి. యదా హ్యకామాం కామార్తో ధర్షయిష్యతి యోషితమ్, మూర్ధా సహస్రధా తస్య శకలీభవితాతదా' ఇతి, నళకూబరశాపస్య బ్రహ్మశాపస్య చ సీతాయాః హఠాద్గ్రహణప్రతిబంధకత్వేఽపి నంది శాప స్యావ్యవిషయత్వా త్తదుపన్యాస స్యాత్రప్రకృతానుపయోగాత్.

1 ఏతన్నాస్తిక్వచిత్.

యవిజ్ఞానవిభూషణో విభీషణ స్సరోష మిద మవాదీత్. ౨౧

ప. అహహ విధినియోగా దద్య నక్తంచరేన్ద్ర
త్వ మసి పరకళత్రే దుర్నివారానురాగః,
అరుణదవశిఖాయా మామిషగ్రాసమోహా

ఖ్యాప్సరోనిబంధనబ్రహ్మశాపం,చైతస్యా స్సీతాయాః ఉపలంభాంతరాయం సంభోగప్రాప్తివిఘ్నం,మా వేదయంతం ప్రహస్తాదిభ్యః కథయంత, మగ్రజన్మానం జ్యేష్ఠభ్రాతరం, రావణం, వినయః మహత్సు ప్రహ్వీభావః విజ్ఞానం శాస్త్రజన్యవివేకః అసమానే అసాధారణే వినయవిజ్ఞానే ఏవ విభూషణం యస్యసతథోక్తః విభీషణః, సరోషం సామర్షం యథా తథా, ఇదం వక్ష్యమాణప్రకారం వచనం, అవాదీత్ ఉవాచ, అంభోజభవశాపే శ్రీరామాయణమ్, ‘అథ సంకుపితో దేవో మామిదం వాక్య మబ్రవీత్, అద్యప్రభృతి యా మన్యాం బలా న్నారీం గమిష్యసి.తదా తే శతధా మూర్ధా భవిష్యతి న సంశయః, ఇత్యహం తస్య శాపస్య భీతః ప్రసభ మేవ తామ్, నారోపయే బలా త్సీతాం వైదేహీం శయనం మమే’తి. ౨౧

అ. విభీషణోక్తిప్రకార మేవాహ అహహేత్యాదిభి శ్చతుర్భిః. అహహేతి. ఖేదే. ని. ‘అహహేత్యద్భుతే ఖేదే’ ఇత్యమరః, హేనక్తంచరేంద్ర రాక్షసేశ్వర, అ ద్యేదానీం,త్వం, విధినియోగాత్ దైవవశాత్, పరకళత్రే పరదారేషు, దుర్నివారో నివారయితు మశక్యః అనురాగః ఆసక్తిః యస్య స తథోక్తోఽసి, పరదారానురక్తేర్మహాపాతకత్వేన శాస్త్రనిషిద్ధత్వా త్తతో వినిపాత ఏవ నతు శ్రేయ ఇతిభావః, కథమివ అరుణాయాం రక్తవర్ణాయాం దవశిఖాయాం వనవహ్నిజ్వాలాయాం, ని. ‘వనే చ వనవహ్నౌ చ దవో దావ ఇతీష్యతే’ ఇతి శాశ్వతః, ఆమిషగ్రాసమోహాత్ మాంసపిండభ్రాంతివశాత్, ని. ‘ఆమిషం మాంస ఉత్కోచే తథా స్యా ద్భోగ్యవస్తుని’తి వైజయంతీ, అవిరళం బహుళం యథాతథా, కృతం అథవా అవిరళం విరళంసంపద్యమానం కృతంవిరళీకృతం తన్నభవతీ త్యవిరళకృతంబహుళీకృతం జిహ్వాచాపలం రసనేంద్రియప్రియతృష్ణా యస్యసతథోక్తః, + ‘శ్రేణ్యాదయః కృతాదిభి’రితి సమాసః‘శ్రేణ్యాదిషు చ్వ్యర్థవచనం కర్తవ్య’మితి వార్తి

దవిరళశకృతజిహ్వాచాపలః కేన రీవ. ౨౨
ఆకర్ణ్య కిన్నరముఖా దనఘే స్వవంశే
కాకుత్స్థదారహర[1]ణోపగతం కళఙ్కమ్,
హాహేతి మీలితదృశః కరయో ర్యుగంత
దష్టౌ శ్రుతీ శ్ఛ పిదధాతు కథం విధాతుః. ౨౩
పశ్యేదానీ ముదధిపరిఖాపాలితా కుత్ర లఙ్కా

కాచ్చిత్ప్రత్యయార్థప్రతీతిః, కేసరీ సింహఇవేత్యుపమా, సా చ భ్రాన్తి మతాఽఙ్గేన సంకీర్యతే, దవాగ్నిజ్వాలాస్వాదినః కేసరిణో యాదృశీ అవస్థా తాదృశ్యేవ తవా పీత్యర్థః, మాలినీవృత్తమ్. ౨౨

ఆకర్ణ్యేతి. అనఘే నిర్దుష్టే, స్వవంశే నిజాన్వయే, కాకుత్స్థదారహరణోపగతం శ్రీరామధర్మభార్యాపహరణసంప్రాప్తం, తద్వంశోద్భవేన త్వయా తస్యాః అపహృతత్వా దితి భావః కళఙ్కం అపవాదం, ని. 'కళఙ్కోఽఙ్కాపవాదయో' రిత్యమరః, కిన్నరముఖాత్ కిన్నరవచనాత్, +'ఆఖ్యాతోపయోగ' ఇత్యపాదానత్వాత్పంచమీ, ఆకర్ణ్య శ్రుత్వా, హాహేతి ప్రకృతే విషాదాతిశయద్యోతకో ద్విరుక్తోఽయం శబ్దః, ని. 'హావిషాదశుగార్తిష్వి'త్యమరః, ఇత్యుక్త్వేతి శేషః, మీలితదృశః తాదృగ్దుర్వార్తాకర్ణనజనితఖేదాతిరేకాన్నిమీలితాక్షస్య, విధాతుః బ్రహ్మణః, తత్ ప్రసిద్ధం, కరయో ర్యుగం హస్తయుగ్మం, కర్తృ, అష్టౌ చ, తస్య చతుర్ముఖత్వాత్ అష్టసంఖ్యాకా ఇత్యర్థః, శ్రుతీః శ్రోత్రాణి, కథం, పిదధాతు ఆచ్ఛాదయతు, ద్వయో రష్టాచ్ఛాదనే అపర్యాప్తత్వా న్నాచ్ఛాదయిష్య త్యేవేత్యర్థః, తాదృగ్వార్తాకర్ణనే కర్ణాచ్ఛాదన స్యావశ్యకత్వా దితి భావః, త్వన్మూలేన కూటస్థస్యాపి బ్రహ్మణో మహాత్మన స్సంతాప స్సంప్రాప్తః, అత స్తవ దుర్జీవిత మితి తాత్పర్యం, ని. 'అపిధానతిరోధానపిధానచ్ఛాదనాని చే' త్యమరః, అత్రోక్తస్య సహోరాసంబంధేఽపి తత్సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః, వసంతతిలకావృత్తమ్. ౨౩

పశ్యేతి ఇదానీ మధునా, పశ్య అవలోకయ, కింపశ్యామీత్యత ఆహ, ఉదధి రేవ పరిఖయా ఖేయేన పాలితా గుప్తా, సుప్రవేశే త్యర్థః,

1 ఉపనతం.

వాచాతీతః క్వను వనచరాదాగతో దుర్విపాకః,
కర్తుం నక్తంచరపరిభవం కాపి [1]మాయేతి శఙ్కే
జాతా సీతా ధరణితనయా జానకీ మైథిలీతి. ౨౮

గ. కిం బహునా.

వ. న గణయసి యది త్వం వానరం వా నరం వా
నను పరిచితవీర్యౌ జిష్ణుభూకార్తవీర్యౌ,
న కలయసి యది త్వం నన్దిశాపం చ ధాతు

ని. 'ఖేయం తు పరిఖే' త్యమరః. లంకా, కుత్ర, వాచాతీతః అనిర్వాచ్యః, వనచరాత్ వానరమాత్రాత్, ఆగత స్సంప్రాప్తః, దుర్విపాకః వన భంగాక్షకుమారాదిరాక్షసవిక్షోభణగృహదాహాదిరూపా దురవస్థా, క్వను కుత్ర, తదేత దాశ్చర్య మిత్యర్థః, అతః నక్తంచరపరిభవం రాక్షస విధ్వంసనం, కర్తుం, కాఽప్యనిర్వాచ్యా, మాయా విచిత్రశక్తి రేవ, సీతా, ధరణితనయా, జానకీ, మైథిలీతి, నామభి రుపలక్షితా సతీత్యర్థః, జాతా ప్రాదుర్భూతేతి, శంకే తర్కయామి, అన్యథా కథ మీదృగ్విపత్తి స్సంభవిష్యతీతి భావః, ని. 'మన్యే శంకే ధ్రువం నూన' మితి నిఘంటుః, ఉత్ప్రేక్షాలంకారః, మందాక్రాంతావృత్తం. ౨౮

నిగమయతి. కింబహునేతి. గతార్థ మేతత్.

నేతి. హే రావణత్వం, వానరం కపిం వా, నరం మానుషం వా, నగణయసి యదిన సంఖ్యాయసే చేత్, తృణప్రాయా వేతౌ మద్బాహుబలస్య కియన్మాత్ర మితి న లక్షీకరోషి చే దిత్యర్థః, తర్హి జిష్ణుభూః శక్రపుత్రః వాలీ. ని. 'జిష్ణుశ్శక్రే ధనంజయ' ఇతి నిఘంటుః, స చ కార్తవీర్యశ్చ తౌ, పరిచితవీర్యౌ నను పూర్వం త్వదనుభూతపరాక్రమౌ ఖలు, ఏకేనవాలవలయనిబద్ధత్వాత్ అన్యేన యావత్ప్రసాదం బందీకృతత్వాచ్చేతి భావః, అత్ర తాదృగరివినాశకస్య తథావిధకార్తవీర్యకులనిర్మూలనాలంకర్మీణపరశురామభంగకర్తుశ్చ శ్రీరామస్య త్వద్వినాశనం కియన్మాత్ర మిత్యంత ర్నిగూఢాభిప్రాయః, అత స్త్వం, నందిశాపం వానరైః తవోపహతి ర్భవిష్య తీతి నందీశ్వరశాపం చ, నరవర్జం నరరహితం, విధాతు, ర్వర మపి, నరాద్వినా అన్యస్మా న్న తే వినాశ ఇతి బ

---

1 మాయైవ.

ర్వార మపి నరవర్జం దుర్జయో దైవయోగః. ౨౫

గ. ఇత్యాది [1]నీత్యా సహితం హిత [2]మభిహితవంతం నిజ మనుజం త మవజ్ఞాయ జ్ఞాతి రయ మరాతిపక్ష శ్శిక్షణీయ ఇతి శంసంతం నృశంసం త [3]మరుంతుదాభాషణరోషభీషణో విభీషణో విహాయ విహాయసి

ష్యావరం చేత్యర్థః, న కలయసి యది న మనుషే యది నానుసందధాసిచేత్, తర్హి దైవయోగో దైవగతిః, దుర్జయః జేతు మశక్యః, + 'ఈషద్దు' రిత్యాదినా ఖల్ప్రత్యయః, నందీశ్వరశాపబ్రహ్మవరానుగుణ్యేన వానరాణాం నరవేషధారిణ శ్శ్రీరామస్య చ ప్రత్యాసన్నత్వాదత్యాసన్న స్తవ మృత్యు రితిభావః, మాలినీవృత్తమ్. ౨౫

ఇతీతి. ఇత్యాది రేవమాది ర్యా నీతిః నీతిశాస్త్రసమ్మతవార్తా తయా, సహితం సంబద్ధం యథాతథా, హిత, మభిహితవంతం ఉక్తవంతం, + కర్తరి క్తవతుప్రత్యయః, తం, నిజ, మనుజం విభీషణం, అవజ్ఞాయ అనుచితభాషక్షై రవమత్య, ని. 'రీఢావమాననావజ్ఞే' త్యమరః, అరాతిపక్షః అరాతే శ్శత్రోః పక్ష స్సహాయః, శత్రుపక్షపాతీత్యర్థః, ని. 'పక్షః పార్శ్వగరుత్సాహ్యసహాయబలభిత్తిష్వి'తి నిఘంటుః, అయం, జ్ఞాతిః దాయాదః, శిక్షణీయః దండ్య, ఇత్యేవం, శంసంతం వదంతం, నృశంసం పాపిష్ఠమ్, ని. 'నృశంసో ఘాతుకః క్రూరః పాపో ధూర్త స్తు వంచక' ఇత్యమరః, తం రావణం, అరుంతుదాభాషణేన మర్మభేదకరావణదుర్భాషణాదినా యో రోష స్తాత్కాలికః కోపః * 'రోష స్తాత్కాలికః కోప' ఇతిభూపాలః, తేన భీషణః భయంకరః, + 'అరుంతుదే' త్యత్ర 'విధ్వరుషో స్తుద'ఇతి ఖశ్ 'అరుర్ద్విష'దిత్యాదినా ముమాగమః, విభీషణో, విహాయ త్యక్త్వా, విహాయసి ఆకాశే, సముత్పతన్ ఉద్గచ్ఛన్, ని. 'వా తు పుం స్యాకాశవిహాయసీ' ఇత్యమరః, అనూత్పతద్భిః అనుసృత్యోత్పతద్భిః, చతుర్భి రమాత్యైః అనలాదిమంత్రిభి స్సమం, అమా సహ సుఖదుఃఖాదిషు భవం తీత్యమాత్యా ఇతి విగ్రహః, ని. 'అమా సహ సమీపేచ' 'మంత్రీ ధీసచివోఽమాత్య' ఇతి చామరః, + 'అమాశబ్దా దవ్యయాత్త్యప్, * 'అనల శ్చ హరి శ్చైవ సంపాతిః

---

1 నీతిసహితం. 2 అభివదన్తమ్. 3 అరున్తుదరోషణభాషణో.

సముత్పత న్ననూత్పతద్భి శ్చతుర్భి రమాత్యై స్సమం వారినిధి మతీత్య దూరత ఏవ సవితర్క ముద్గ్రీవాం త్సుగ్రీవాదీ నంతరిక్షగత ఏవ మాచచక్షే. ౨౬

ప్రమద స్తథా, ఏతే విభీషణామాత్యా శ్చత్వారో బుద్ధిస త్తమా' ఇతి శ్రీరామాయణే, వారినిధి, మతీత్య ఉల్లంఘ్య, దూరత ఏవ, అంతరిక్షగతః, ఆకాశే ఏవ స్థిత స్సన్నిత్యర్థః, సవితర్కం కోయం కి మత్రాస్యానుగమనప్రయోజన మితి ససందేహం, ఉద్గ్రీవా నున్నమితకంధరాన్, సుగ్రీవాదీన్ వానరేశ్వరా న్ప్రతి, ఏవం వక్ష్యమాణప్రకారేణ, ఆచచక్షే అవోచత్,ఏతే వానరా మ మాభిధేయ మభిప్రాయ మవిజ్ఞాయాసౌ రావణసంబంధీ త్యస్యథాకరిష్యంతి అంతః రామసమాశ్రయణాభిప్రాయ మేతేభ్యో నివేద్య ఏతత్పురుషకారముఖేనైవ రామం సమాశ్రయిష్యా మీత్యభిప్రే త్యాబ్రవీ దిత్యర్థః, అత్ర శ్రీరామాయణవచనమ్*‘అన్య స్త్వేవంవిధం బ్రూయా ద్వాక్య మేత న్నిశాచర,అస్మి న్ముహూర్తే న భవే త్త్వాం తు ధి క్కులపాంసనం, ఇత్యు క్తః పరుషం వాక్యం న్యాయవాదీ విభీషణః, ఉత్పపాత గదాపాణి శ్చతుర్భి స్సహ రాక్షసై'రితి. నను*‘జ్యేష్ఠభ్రాతా పితా చైవ య శ్చవిద్యాం ప్రయచ్ఛతి,త్రయ స్తే పితరో జ్ఞేయా ధర్మ శ్చే దత్ర కారణ'మితి, ‘జనితా చోపనేతా చ య శ్చ విద్యాం ప్రయచ్ఛతి, అన్నదాతా భయత్రాతా పంచైతే పితరః స్మృతా' ఇతి జ్యేష్ఠభ్రాతృత్వేన పితృసామ్యమాపాద్యాపి త్యాగానర్హం రావణం పరిత్యజ్య రామసమీపాగమనం విభీషణస్య విరుద్ధ మితి చేత్సత్యమ్,*‘విహిత స్యాననుష్ఠానా న్నిందిత స్య నిషేవణాత్, అనిగ్రహా చ్చేంద్రియాణాం నరః పతన మృచ్ఛతీ'త్యాద్యుక్తపతనహేతూనాం రావణే పరిపూర్ణత్వా ‘న్న పతితై స్సహ సంవ్యవహారో విద్యత' ఇతి పతితస్య పరిత్యాగాభిధానాత్. * ‘గురో ర ప్యవలిప్తస్య కార్యాకార్య మజానతః, ఉత్పథం ప్రతిపన్నస్య న్యాయ్యో దండో విధీయత' ఇత్యాదినా అపథప్రవృత్తస్య గురో రపి పరిత్యాగశ్రవణా చ్చ నదోష ఇ త్యల మతిప్రపంచేన. ౨౬

ప. పౌలస్త్య మగ్రజనుషం పరుషం [1]వదన్తం
సంత్యజ్య బాన్ధవజనం చ విభీషణోఽహమ్,
రామం విరామ మిహ విద్విషతా మవాప
మాపన్నదైన్యహరణం శరణం మమేతి. ౨౭

అ. 'ఏవ మాచచక్షే' ఇత్యుక్తం తత్ప్రకార మేవాహ, పౌలస్త్యమితి. అగ్రజనుష మగ్రజన్మానం, జ్యేష్ఠభ్రాతర మిత్యర్థః, ని. 'జనుర్జననజన్మానీ'త్యమరః, ఏతేన స్వస్య రావణసంబంధేన దోషవత్త్వ ముక్తం భవతి, అనేన. * 'ఉపాయా నైవసిధ్యంతి, హ్యపాయా బహులా స్తథా, ఇతి యా గర్వహాని శ్చ సైవ కార్పణ్య ముచ్యతే' ఇత్యుక్త లక్షణకార్పణ్యరూప మంగం ప్రదర్శితం, పరుషం వదంత మరుంతుదభాషణశీలం, ఏతేన యుక్తవచనాభాషణాయుక్తవచనభాషణరూప దోషయుక్తత్వ ముచ్యతే, పౌలస్త్యం పులస్త్యవంశోద్భవంచ, రావణం, ఏతేన మహాకులప్రసూతత్వేఽపి దురదృష్టవశా త్పాపాచారతయా పరిహార్యత్వం సూచ్యతే, తథా బాంధవజనం పుత్రమిత్రకళత్రాది బన్ధువర్గం చ, సంత్యజ్య త్యక్త్వా, ఏతేన ప్రాతికూల్యనిరసనరూప మంగం ప్రదర్శితమ్, విభీషణాఖ్యోఽహం, ఏతచ్ఛక్తే ర్వస్తుతో రాహిత్యేన కేవలరూఢనామమాత్ర మితి బోధనేన తేషాం విశ్వాసోత్పాదనార్థం స్వనామసంకీర్తన మి త్యవగన్తవ్యం, విద్విషతాం శత్రూణాం, విరమయతీతి విరామం వినాశకం, దుష్టనిగ్రహశిష్టపరిపాలన క్షమ మిత్యర్థః, ఆపన్నానాం తాపత్రయనిపీడితానాం, దైన్యహరణం దుర్గతి నిరాసకం, సురనరతిర్యగాత్మనాం సర్వేషాం ప్రాణినాం సమాశ్రయణీయ మిత్యర్థః, రమయతీతి రామం నామ్నైవ సకలలోకానందకరం, మమ, శరణం రక్షక, ఇతి మత్వేతి శేషః, ని. 'శరణం గృహరక్షిత్రో' రిత్యమరః, అవాపం ప్రాప్నవం, * 'రక్షిష్య త్యనుకూలా న్నఇతి యా సుదృఢా మతిః, స విశ్వాసో భవే చ్ఛాత్ర సర్వదుష్కృత నాశక' ఇత్యుక్తవిశ్వాసరూప మఙ్గం ప్రదర్శితం, తథాచ. * 'ఆనుకూల్యస్య సంకల్పః ప్రాతికూల్యస్య వర్జనం, రక్షిష్య తీతి విశ్వాసో గోప్తృత్వవరణం తథా, ఆత్మనిక్షేపకార్పణ్యే షడ్విధా శరణాగతి' రితి

1 చరన్తమ్.

అనంతర మతికరుణం సమీరయన్తం సమీరభువా చ [1]సప్రత్య

భగవచ్ఛాస్త్రోక్తా యథాయోగాంగా శరణాగతిః ప్రదర్శి తేతి ద్రష్ట వ్యం, నను ఇక్ష్వాకువంశజస్య రాజ్ఞో రామభద్రస్య ఉక్తగుణసంపన్న త్వేన పరత్వం విభీషణేన కథ ముక్త మితి చేత్. * 'బాలోఽపి నావ మంతవ్యో మనుష్య ఇతి భూపతిః, మహతీ దేవతా హ్యేషా నరరూపేణ తిష్ఠతి, నాన్నృషిః కురుతే కావ్యం నాసురో విందతే బలమ్, నాదే వాంశో దదా త్యన్నం నావిష్ణుః పృథివీపతి' రిత్యాదివచనైః భూపతే ర్విష్ణురూపత్వావగమేన. * 'బ్రహ్మ స్వయంభూ శ్చతురాననో వే' త్యాదిహనూమద్వచనా ద్రామస్య బ్రహ్మాదిభ్యోఽధికశక్తికత్వే నావ గతత్వాత్. * 'పరమాపద్గతస్యాపి ధర్మే మమ మతి ర్భవేత్, అశిక్షితం చ బ్రహ్మాస్త్రం భగవన్ ప్రతిభాతు మే, యా యా మే జాయతే బు ద్ధిః యేషు యే ష్వాశ్రమే ష్విహ, సాసా మమాతిధర్మిష్ఠా తం తం ధ ర్మం చ పాలయే (ది)' ఇతి ప్రార్థితేన బ్రహ్మణా 'ధర్మిష్ఠ స్త్వం య థా వత్స తథా చైత ద్భవిష్యతీ'తి దత్తవరత్వేన చ రామం సకలజగ ద్రక్షణార్థ మిక్ష్వాకువంశేఽవతీర్ణం పరమధర్మరూపం పరమపురుషరూ పం శ్రీమన్నారాయణం జ్ఞాత్వా తథోక్తవా నితి సర్వం రమణీయమ్, వసన్తతిలకావృత్తమ్. ౨౭

అనంతరమితి. అనంతర మతికరుణం అత్యన్తదైన్యయుక్తం యథా తథా, సమీరయంతమ్, * 'సర్వలోకశరణ్యాయ రాఘవాయ మహాత్మనే, నివేదయత మాం క్షిప్రం విభీషణ ముపస్థిత' మితి భాషమాణ మిత్యర్థః, 'వాచాధర్మ మవాప్నుహీ'తి న్యాయే నాక్లేశేన భవతాం మహా నుప కారః ప్రాప్స్యతీతి నివేదయంత మితి భావః, తథా సమీరభువా హ నుమతా చ, సప్రత్యభిజ్ఞం, లంకాప్రవేశసమయే మమాఽయం దృష్టః ధర్మిష్ఠః అస్మత్పక్షపాతేన ఉపకార మేవాచరితవా నిత్యాదిప్రత్యభిజ్ఞా సహిత మిత్యర్థః, విజ్ఞాపితం నివేదితం, నిశాచరపతే రనుజం విభీషణం, నిశామ్య దృష్ట్వా, + 'శమోఽదర్శన'ఇత్యత్ర శమధాతో ర్దర్శనార్థే అ మిత్త్వా ద్ధ్రస్వాయా దేశాభావః, తదా తస్మిన్ కాలే, తదాగమనాయ

1 సప్రత్యభిజ్ఞాపితమ్.

భిజ్ఞం విజ్ఞాపితం నిశాచరపతే రనుజం నిశామ్య తదా తదాగమనాయ కిం కారణ మితి శఙ్కాపరవశే నివేదయతి హరీశే దాశరథి[1]రపి దయమానమానస స్స్మయమానో మధుర మిద [2]మవాదీత్. ౨౮

స అభయాగతో [3]మదపయాతి చేన్మృధా
రఘవో భవన్తి లఘవో న కిం సఖే,

తస్య నిశాచరపతేః ఆగమనాయ. ఆగమన స్యేత్యర్థః, కిం కారణం కో హేతు, రి త్యర్థం శఙ్కాపరవశే వితర్కతత్పరే, ని. 'శంకా వితర్కభయమో'రితివిశ్వః, హరీశే సుగ్రీవే, నివేదయతి రావణావరజోఽయం విభీషణః శరణార్థితయా సమాగత ఇత్యాది విజ్ఞాపితవతి సతి, దాశరథిః శ్రీరామోఽపి, దయమానం నిరవధికపరదుఃఖప్రహాణేచ్ఛాతత్పరత్వాద్దయా మాపద్యమానం మానసం యస్య స తథోక్తః, తథా స్మయమానః 'స్మితపూర్వాభిభాషీచపూర్వభాషీచ రాఘవ'ఇతి వచనాద్వా సాభిప్రాయ మీషద్ధసన్, అసౌ రావణః తదనుజఏవ శరణాగత శ్చేత్సంతోష ఏవేతి వా, శరణాగత ఏవ చేద్ద్వేష్యో వా కో వా భవతు పునర్నివేదనం కిమర్థం శరణాగతరక్షణ దీక్షితస్య మమ నికట ఇతి మందహాసం కుర్వాణస్సన్నిత్యర్థః, మధురం సర్వేషాం శ్రవణానందకరం, ఇదం వక్ష్యమాణప్రకారం వచన, మవాదీ దువాచ. ౨౯

అ. తత్ప్రకారమేవాహ. అభయేతి. హే సఖే సుగ్రీవ, అభయాగతః అభయార్థ మాగతః జనః, మత్ మత్త స్సకాశాత్, మృధా వ్యర్థ, మప్రాప్తమనోరథ స్సన్నిత్యర్థః, అపయాతి చేదపగతో యది, రఘవో రఘువంశోద్భవా రాజానః, అత్ర † రఘుశబ్దే యదుశబ్దవత్తదపత్యేలక్షణా, జనపదావాచిత్వేనా తద్రాజత్వాత్, † లఘవః నీచా, న భవంతి కిం, భవంత్యేవే త్యర్థః,న కేవలం శరణాగతసంరక్షణాద్వైముఖ్యే

† 'రఘవ'ఇత్యత్ర క్షత్రియవిశేషవాచినో రఘుశబ్దస్య తద్వంశ్యేషు రాజసు లక్షణయా బహువచన మితి, కేచి త్తు ఇక్ష్వాకునామ్నో దేశస్య రఘుసంజ్ఞా ప్యస్తీతి 'తస్య రాజ న్యపత్యవ' దితి విహితస్య ప్రత్యయస్య తద్రాజసంజ్ఞయా బహుషు లుగి త్యాహుః, మతద్వయ మపి భోజరాజేన శృంగారప్రకాశికాయా ముక్త మితి శ్రీమదప్పయ దీక్షితై ర్యాదవాభ్యుదయాష్టాదశసర్గవ్యాఖ్యాయా ముపపాదితమ్.

1 అతిదయమానస్స్మయమానః. 2 అభాషత. 3 అయమపయాతి.

అనుజోఽయ మస్తు తనుజోఽథ వా రిపోః
కరుణాపదం హి శరణాగతో జనః. ౨౯

గ. తదను హృదయవిదా హనూమతా సరయ మానీతో వినీతోఽయ మాశరపతి రవన్దత దాశరథిమ్. ౩౦

ప. రామ స్త మాహ వినతం రజనీచరేన్ద్రం
[1]దత్తం మయాఽద్య భవతే దశకంఠరాజ్యమ్,

నాహం లఘుః కింతు పూర్వేషా మపి సకలజనశరణ్యానా మస్మత్కుల భూపతీనాం నైచ్యాపాదకత్వేన మూలచ్ఛేదకో భవామీతి భావః, అతః అయం శరణార్థీ, రిపోః శత్రోః రావణస్య, అనుజోవా, అస్తు, అథవా తనుజః తనయోవా, అస్తు, శరణాగతో, జనః, కరుణాపదంహి దయాపాత్రం ఖలు, అత స్త మవశ్య మానయ తే త్యాశయః, మంజుభాషిణీవృత్తం. ⁂ 'సజసా జగౌ భవతి మంజుభాషిణీ' ఇతి లక్షణాత్.

తదన్వితి. తదను శ్రీరామవచనానంతరం, హృదయవిదా ఆశయాభిజ్ఞేన, హనూమతా, సరయం సత్వర, మానీతః ప్రాపితః, అయం శరణార్థీ, ఆశరపతిః రాక్షసేశ్వరః, విభీషణః, వినీతస్సన్, దాశరథిం, మవందత నమస్కృతవాన్. ని. 'రాక్షసః కౌణపః క్రవ్యా త్క్రవ్యాదోఽస్రప ఆశర' ఇత్యమరః. ౩౦

రామఇతి. రామః, వినతం ప్రణతం, రజనీచరేంద్రం విభీషణం, ఆహ బ్రూతేస్మ + ఆహేతి ణలంతత్వేన బ్రూఞిత్యం భ్రాంతం, తదుక్తం వామనేన, 'ఆహ బ్రూతే ర్ణలంతత్వం భ్రమా'దితి, †ఉక్తిప్రకారమేవాహ హేవిభీషణ, అ ద్యేదానీం, మయా, భాతీతిభం తే తుభ్యం, + భా తే ర్డవతు ప్రత్యయః, దశకంఠరాజ్యం రావణసామ్రాజ్యం, దత్తం వితీర్ణం, + అత్ర భవిష్యదర్థత్వేఽపి భూతత్వేన సిద్ధవత్కృత్యానువాదః, ఏతేన శ్రీరామస్య సత్యప్రతిజ్ఞాపరిపాలనధౌరేయత్వ ముక్తమ్.

---

† బ్రూఞ్ ధాతో ర్లట్ 'బ్రువః పంచానా మాదిత ఆహో బ్రువ' ఇత్యనేనాహాదేశపక్షే తిపో ణలి ఆహేతి రూపం, అత్ర స్మే త్యధ్యాహారే భూతార్థకత్వమ్, యద్వా 'ఆహే త్యవాచార్థే తిఙ్విభక్తిప్రతిరూపకో నిపాత' ఇతి శాకటాయనః, అతః స్మపదాధ్యాహారక్లేశోఽపి నేతి శ్రీమదప్పయదీక్షితమతం.

1 దత్తంతదద్య.

అస్మి న్నుదాహరణ మగ్రజరాజ్యభోక్తా
సానుప్లవః ప్లవగమండలసార్వభౌమః. ३०
([1]తథాహి).

ప. శ్రేయఃపదా త్పద [2]ముపైతి విధేః ప్రసాదా
త్ప్రియ స్తదద్య ఫలితం హి విభీషణే తు,

తథాచ శ్రీరామాయణవచనమ్. * 'నిహత్య రావణం సంఖ్యే సపుత్రం సబాంధవమ్, రాజానం త్వాం కరిష్యామి లఙ్కాయాం రాక్షసే శ్వ రే'తి, నను అగ్రజం ఘాతయిత్వా కథం తద్రాజ్యం భోక్తు ముచిత మిత్యాశంక్య తత్ర దృష్టాన్త మాహ. అస్మిన్నితి. అస్మి న్నర్థే, అగ్రజస్య జ్యేష్ఠభ్రాతుః వాలినః రాజ్యభోక్తా రాజ్యానుభవకర్తా, అనుసృత్య ప్లవంతీ త్యనుప్లవాః అమాత్యభృత్యాదయః తైః సహ సానుప్లవః,+ 'తేనసహేతి తుల్యయోగ'ఇతి బహువ్రీహిః, 'వోపసర్జనస్యే'తి సహశబ్దస్య సభావః, ప్లవగమండలసార్వభౌమః కపిరాష్ట్రచక్రవర్తీ సుగ్రీవః,+ సర్వభూమే రీశ్వర స్సార్వభౌమ ఇతి విగ్రహః, 'తస్యేశ్వర'ఇత్యర్థే 'సర్వభూమిపృథివీభ్యామణఞా'వి త్యణి 'అనుశతికాదీనాంచే'త్యుభయపదవృద్ధిః, ఉదాహరణం నిదర్శనం దృష్టాంతః, ఉపమాన మితి యావత్, అతో నాత్రానౌచిత్యశంకా కార్యేతి భావః, నాయం దృష్టాంతాలంకారః, బిమ్బప్రతిబిమ్బ భావే నౌపమ్యస్య గమ్యత్వేన బాధాత్ కింతూదాహరణశబ్దేన తుల్యత్వాభిధానా దుపమాలంకారః అతఏవ దృష్టాంతోదాహరణనిదర్శనరూపా శ్శబ్దా న ప్రయోక్తవ్యాః పౌనరుక్త్యాపత్తే రిత్యేకావళీకారః, వసంతతిలకావృత్తమ్. ३०

అ. ఉక్త మర్థాంతరన్యాసే నోపపాదయతి. తథాహీంతి. సఏవం ప్రకార ఇత్యర్థః.

అ. తత్ప్రకార మేవాహ. శ్రేయ ఇతి. శ్రేయో రాజ్యాదికం, కర్తృ, విధేః ప్రసాదాత్ దైవానుగ్రహాత్, ని. 'విధి ర్విధానే దైవేచే'తి విశ్వః, ప్రాయో భూమ్నా, ని. 'ప్రాయో భూమ్న్యంతగమన'ఇత్యమరః, పదాత్ స్థానాత్, చరణా చ్చేతి గమ్యతే. ని. 'పదం వ్యవసితత్రాణస్థానలక్ష్మాంఘ్రివస్తు ష్వి'త్యమరః, ఉపైతి ప్రాప్నోతీతి,

1 ఏతన్నాస్తి క్వచిత్. 2 ఉదేతి.

రేఖాతపత్త్రసహితం పద మస్య గృహ్ణ
న్నేకాతపత్త్రసహితం పద మేష భేజే. ౩౨

గ. అసౌ పున రగ్రత ఏవ భరతాగ్రజాపాంగసుధాతరంగాభిషిక్తోఽపి పునరుక్తరాజ్యాభిషేక స్సకలవిస్రమ్భభాజనతయా సుగ్రీవ ఇవాపరో దశగ్రీవబల మఖిల మావేద్య సద్య ఏవ లఙ్కాపురసమాస్క-

---

య దిత్యధ్యాహారః, య త్తదో ర్నిత్యసంబంధా త్తత్ న్యాయ్యవచన మిత్యర్థః, అ ద్యేదానీం, విభీషణే తు విభీషణ ఏవ, తుశబ్దోఽప్యవచ్ఛేదకార్థకః, † ఫలితం ఫలవత్, చరితార్థం జాత మిత్యర్థః, + తారకాదిత్వాదితచ్, హిరవధారణార్థకః, కుతః యద్యస్మాత్, ఏష విభీషణః, రేఖా ఆతపత్రాకారరేఖేత్యర్థః. తత్సహితం మహాపురుషత్వా త్తచ్చిహ్నితం, అస్య శ్రీరామస్య, పదం చరణం, స్థానం చేతి గమ్యతే, గృహ్ణన్ స్వీకుర్వన్, ఏకాతపత్రసహిత మేకచ్ఛత్రయుక్తం, నిస్సపత్న మిత్యర్థః, పదం సామ్రాజ్యం, భేజే ప్రాప, అతః శ్రేయసః పదా త్పదాంతరప్రాప్తి రిత్యేత త్ఫలితం జాత మితి యుక్త ముక్త మితి భావః, శ్లేషానుప్రాణితోఽయం విశేషేణ సామాన్యసమర్థనరూపోఽర్థాంతరన్యాసోఽలంకారః, వసంతతిలకావృత్తమ్. ౩౨

ఆ. అనంతరవృత్తాన్త మాహ. అసా విత్యాదినా. అసౌ విభీషణః, పునశ్శబ్దో వాక్యాలంకారే, అగ్రతః అనుపద మేవ, భరతాగ్రజస్య శ్రీరామచంద్రస్య అపాంగసుధాతరంగైః కటాక్షామృతలహరీభిః అభిషిక్తోఽపి, పునరుక్తరాజ్యాభిషేకః పునర్విరచితసామ్రాజ్యాంగమూర్ధాభిషేకః, శ్రీరామేణ కరుణాకటాక్షావలోకనపూర్వకం లంకారాజ్యేఽభిషిక్త ఇత్యర్థః, సకలవిస్రంభభాజనతయా సమగ్రవిశ్వాసపాత్రతయా. ని. 'సమౌ విస్రంభవిశ్వాసా' విత్యమరః, అపర, స్సుగ్రీవఇవస్థితస్సన్నిత్యుత్ప్రేక్షా, అఖిలం సమగ్రం దశగ్రీవబలం రావణశక్తిం, సైన్యం వా, ని. 'బలం సైన్యం బలం స్థౌల్యం బలం శక్తి ర్బలోఽసుర' ఇతి శాశ్వతః, ఆవేద్య, * 'అవధ్య స్సర్వభూతానాం గంధర్వోరగరక్షసామ్, రాజపుత్ర దశగ్రీవో వరదానా త్స్వయంభువ' ఇత్యాదినా విజ్ఞా

---

† 'విభీషణేయ' దితి ప్రాచీనపాఠ స్సాధుః తుశబ్దం పఠిత్వాఽవధారణార్థకత్వే ఏత్రైవ న్యాయవిశ్రాంతిప్రతీతేః న్యాయస్య సర్వవిషయకత్వహానిప్రసంగాత్.

స్సనాయ సేనాసము త్తరణహేతుం సేతుం విధాతు [1]మారాధయ వా రాంనిధి మితి సవినయ మేనం విజ్ఞాపితవాౕ. 33

ప. అథ వారాంనిధిం ధ్యాయ న్నమ్భోధిహృదయేశయః,
వ్యానశే దర్భశయనం వేదీ మివ హుతాశనః. 34

గ. తత్ర చ కుశా స్తరణమధ్య మధ్యాసీనే [2]దేవే రామభ ద్రే

ప్యేత్యర్థః, సద్యః అవిలంబే నైవ, లంకాపురస్య. సమాస్కందనాయ సమాక్రమణార్థం, సేనాయా వానరసైన్యస్య సము త్తరణహేతుం సము ద్రోల్లంఘనసాధనం. సేతుం, విధాతుం బంధుం; వారాంనిధిం నీరని ధిం. ని. 'ఆప స్త్రీ భూమ్ని వార్వారి' త్యమరః, ఆరాధయ ప్రార్థ య, ఇ త్యనేన ప్రకారేణ, సవినయం సప్రశ్రయం యథాతథా, ఏనం శ్రీరామం ప్రతి, విజ్ఞాపితవాౕ. 33

అ. తత శ్శ్రీరామః కి మకార్షీ దిత్యత్రాహ. అథేతి. అథ విభీ షణవిజ్ఞాపనానంతరం, రామః,వారాంనిధిం, ధ్యాయౕ ప్రసాదనార్థం చింతయౕ, అంభోధిహృదయే అంభోధితీరే శేత ఇతి తథో క్త స్సౕ, + 'అధికరణే శేతే' రిత్యచ్ప్రత్యయః, 'శయవాసవాసిష్వకాలా' దిత్య లుక్, దర్భశయనం దర్భరూపశయనం, వేదిం పరిష్కృతభూమిమ్. ని. 'వేదిః పరిష్కృతా భూమి' రిత్యమరః, హుతాశనః అగ్ని రివ, వ్యా నశే, తత్రాధిశిశ్యే ఇత్యర్థః, ఉపమాలంకారః, తేన ప్రార్థనావైధర్మ్యే ఽపి ప్రకారాంతరేణ కార్యసిద్ధ్యావహకత్వం శుచిత్వంచ ద్యోత్యతే, తథాచ శ్రీరామాయణవచనమ్. * 'ఏవ ముక్తః కుశాస్తీర్ణే తీరే నద నదీపతేః, సంవివేశ తదా రామో వేద్యామివ హుతాశన' ఇతి. 34

తత్రేతి. తత్ర అంభోధితీరే చ, కుశా స్తరణమధ్యం, దర్భశయన మధ్యప్రదేశ ఇత్యర్థః. + 'అధిశీఙ్స్థాసాంకర్మే' తి కర్మత్వం, అధ్యా సీనే అధిష్ఠితే, దేవే స్వామిని, రామభద్రే, నియమవశాత్ నిష్ఠాపారతం త్ర్యాత్, నియంత్రితే నియమిత ఇవ, వస్తుతస్తు సకలనియంతృత్వా త్తస్య న తథాత్వ మితి భావః, నిశాత్రయ మపి, తిసృషు నిశా స్వపీత్యర్థః, + 'అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా' నిధ్యానపతి నితరాం

1 ఆరాధయతు. 2 నిధ్యానపతిదేవేరామచన్ద్రే.

నియన్త్రిత ఇవ [1]నియమవశా న్నిశాత్రయ మపి నిధ్యానవతి ప్రసాదం నాససాద యాదసాంపతిః. ౫౯

ప. వ్యాపారయ న్నథ విలోచనకోణ మబ్ధౌ
కోపారుణం కుటిలితభ్రుకుటీవిటఙ్కః,
ఆదాతు మైహత ధనుః ప్రథమో రఘూణాం
పైతామహప్రథమసర్గసమాపనాయ. ౬౦

గ. ఆదాయ చ దురాపం చాప మారోపయత విశిఖ మనలశిఖమ్.

ప. నాథో విమోక్తు ముదయు ఙ్క్త న యావ దేష

ధ్యానతత్పరే సత్యపి, యాదసాం జలజంతూనాం పతిః జలనిధిః, ని. 'రత్నాకరో జలనిధి ర్యాదఃపతి రపాంపతి' రిత్యమరః, అతఏవ ప్రసాద మనుగ్రహం, మాభిముఖ్య మితి యావత్. నాససాద న ప్రాప, తథాచ శ్రీరామాయణవచనమ్. * 'తస్య రామస్య సుప్తస్య కుశాస్తీర్ణే మహీతలే, నియమా దప్రమత్తస్య నిశా స్తిస్రోఽతిచక్రము' రితి. ౫౯

అ. తతశ్చ శ్రీరామః కిం కృతవా నిత్యాహ. వ్యాపారయ న్నితి. అథ నిశాత్రయాపగమానంతరం, కోపారుణం, మయా ప్రార్థనాయాం కృతాయా మపి మత్సామర్థ్యాపరిజ్ఞానేన తూష్ణీం స్తబ్ధభావేనై వాయ మనాదృత్య తిష్ఠతీతి సముత్పన్నకోపసంరక్త మిత్యర్థః, విలోచనకోణం నేత్రాంచలం, అబ్ధౌ, వ్యాపారయన్ ప్రసారయన్, కుటిలితః వక్రీకృతః భ్రుకుటీ భ్రూభంగో విటంక ఇవ యస్య స తథోక్తః,† రఘూణాం ప్రథమో శ్రీరఘునాయకః, పితామహ స్యాయం పైతామహో యః ప్రథమ సర్గః అప్సృష్టి రిత్యర్థః. * 'అప ఏవ ససర్జాదా' వితి బ్రహ్మాండపురాణ వచనాత్ తస్య సమాపనాయ సంక్షేపాయ, విధ్వంసనాయే త్యర్థః, ధను, రాదాతు, మైహత ఐచ్ఛత్, వసన్తతిలకావృత్తమ్. ౬౦

ఆదాయేతి. దురాపం పరేషాం దుష్ప్రాపం, చాపం, మాదాయ చ,అనలశిఖం విశిఖ మాగ్నేయాస్త్రం, ఆరోపయత అనుసంహితవాన్.

నాథఇతి. ఏషః అయం, నాథః రఘునాయకః, పాథోనిధేః జల నిధేః. ని. 'కబంధ ముదకం పాథ' ఇత్యమరః, ఉపరి, పావకరూప మస్త్రం

---

† భ్రువః కుటిః కౌటిల్యం భ్రుకుటిః + 'ఇకో హ్రస్వో ఙ్యో గాలవస్య' త్యూకారస్య హ్రస్వః, 'కృదికారా దక్తిన' ఇతి ఙీష్.

1 నియతి.

పాథోనిధే రుపరి పావకరూప మస్త్రమ్,
సంతాపినీ నయనవారిమిషేణ [1]తావ
స్మందాకినీ కిముత వారుణ మాలలమ్బే. ౩౮

ప. రుషా విశిఖ ముచ్ఛిఖం జహతి రాఘవే లాఘవా
దజాయత రుజాయతశ్వసితనక్రచక్రాకులమ్,

ఆగ్నేయాస్త్రం, యావత్ యదా, విమోక్తుం, నోదయుఙ్క్త నోద్యు క్తవాన్, తావ త్తదానీమేవ, మందాకినీ వియద్గంగా, సంతాపినీ స్వప్రియతమస్య మహావిపత్తి స్సంప్రాప్తేతి సంతాపవతీ సతీ, నయనవారిమిషేణ నేత్రాంబువ్యాజేన, వారుణం వరుణదేవతాకం సలిలాస్త్రం, మాలలమ్బే కిము స్వీకృతవతీ కిం, అత్ర పతివిపత్తినిమిత్తకస్య మందాకినీబాష్పస్య బాష్పత్వ మపహ్నుత్య వారుణాస్త్రత్వేనోత్ప్రేక్షా. తథా ఆగ్నేయాస్త్రప్రయోగసంతాపయోః కార్యకారణయోః భిన్నదేశత్వా దసంగత్యలఙ్కారః. *'కార్యకారణయో ర్భిన్న దేశత్వే స్యా దసంగతి,రితిలక్షణాత్,అయం చోక్తోత్ప్రేక్షావగత ఇతి సంకరః, వసన్తతిలకావృత్తమ్. ౩౮

రుషేతి. రాఘవే శ్రీరామే,రుషా రోషేణ. ఉచ్ఛిఖం ఉద్గతజ్వాలం, విశిఖం బాణం, మాగ్నేయాస్త్ర మిత్యర్థః. ని. 'ఘృణిజ్వాలే అపి శిఖే' 'పృషత్క బాణవిశిఖా'ఇతి చామరః, లాఘవాత్ హస్తలాఘవాత్, జహతి త్యజతి సతి, + జహాతే శ్శతృప్రత్యయః, వారిధేః, అంతరం మధ్యం, కర్తృ. ని. 'అంతరం పరిధానీయే బహి స్స్వీయాన్తరాత్మని, ఛిద్రే మధ్యేఽవకాశేచే'తి వైజయంతీ, రుజా ఉపతాపః. ని. 'స్త్రీరుగ్రుజా చోపతాపే' త్యమరః, + షిద్భిదాదిభ్యోఽఙ్, అథ వా రుజేతి వేదనాభేదః. తయా ఆయతా న్యతిదీర్ఘాణి శ్వసితాని నిశ్శ్వాసా యస్య తత్. తథోక్తేన నక్రచక్రేణ కుంభీరకాపరపర్యాయజలగ్రాహవ్యూహే నాకులం సంకులమ్, ని. 'నక్ర స్తు కుమ్భీర' ఇత్యమరః, రసాతలే పాతాళే వలంతో వలమానా స్తిమయః శతయోజనవిస్తృతకాయాః మీనవిశేషాః యస్మిన్ త త్తథోక్తమ్, ని. 'రాజీవ శ్శకుల

1 తావ్యన్.

రసాతలవలత్తిమి స్తిమితకుమ్భి కుమ్భీనస
పరివిష్టగిరికందరం తరళ మంతరం వారిధేః. ౩౯

౪. తత్క్షణం చ జలనిధిః క్షన్తా చ యుగాన్తానలస్య సహనోఽపి గరళ[1]దహనోష్మణాం సోఢాఽపి బాడబగాఢావలేపస్య తితిక్షు రపి భార్గవతీక్ష్ణపరశోః పరిశోషయన్త మంత రంగారమయం [2]శరమయ మప్రమేయం నిమిష మపి న విషేహే. ౪౦

స్తిమి' రిత్యమరః, అత్ర+ వలతేరనుదాత్తత్త్వేఽపి చక్షిఙో ఙిత్కరణేన స్యానిత్యత్వజ్ఞాపనాత్పరస్మైపదప్రయోగః, అతఏవ 'వలతే రాత్మనేపద మనిత్యం జ్ఞాపనా' దితి వామనః. 'వలతే వలతీతి చే'తి భట్టమల్లశ్చ, స్తిమితాః నిశ్చేష్టాః కుమ్భినో జలకరిణః యస్మిన్ తత్, కుమ్భీనసైస్సర్పవిశేషైః. ని. 'కుమ్భీనసో లోహితాహి'రితి వైజయంతీ, పరివిష్టాని గిరికందరాణి మైనాకాదిపర్వతబిలాని యస్మిన్ త, త్తథోక్తంచ సత్, తరళం విఘూర్ణిత, మజాయత జాతం, పృథ్వీవృత్తమ్. ౩౯

తత్క్షణమితి. తత్క్షణం తస్మిన్ క్షణే, + అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా, అయం జలనిధి శ్చ వారినిధి రపి, యుగాంతానలస్య ప్రళయకాలాగ్నేః + 'కర్తృకర్మణోః కృతీ'తి కర్మణిషష్ఠీ, ఏవ ముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం, క్షంతాచ సహనశీలోఽపి + 'క్షమూష్ సహనే' తృచ్, గరళదహనోష్మణాం నియతాత్మకుక్షినివాసస్య కాలకూటస్య స్వాధిష్ఠితశేషాశీవిషస్య విషజ్వాలనపరితాపానాం వా, సహనో మర్షణః, బాడబస్య బడబానలస్య యో గాఢావలేపః నిరంతరదృఢతరాస్వాదనం 'గాఢావలేపస్య' ఇతి పాఠే దృఢదాహగర్వః ని. 'అవలేప స్తు గర్వే స్యా ల్లేపనే దూషణేఽపి చే'తి విశ్వః, తస్య సోఢాఽపి + సహతేః తృచ్, భార్గవతీక్ష్ణపరశోః జామదగ్న్యనిశితకుఠారస్య, బ్రాహ్మణేభ్య స్సర్వసర్వంసహాం దత్వా స్వనివాసప్రార్థనాసమయే ప్రయుక్తస్యేతి భావః, తితిక్షుః శాంతిశీలోఽపి, + క్షమతే స్సన్నంతా దుప్రత్యయః, అంగారమయ మగ్నిస్వరూపం, అంతః పరిశోషయంత, మప్రమేయం అపరిచ్ఛేద్యానుభావం, శరం అస్త్రోత్తమం, నిమిషం నిమేషమాత్ర

---

1 దాహనోష్మణామ్. 2 శరవరమ్.

ప. శరణ మథ శరవ్యథానిదానం
జలనిధి రేష జగామ రామ మేవ,
పరుషకులిశ పాత మేవ కిం వా
జలధర మర్థయతే న జీవలోకః. ౮౧

గ. ఆగత్య చానుపద ముపదీకృతచిరత్నరత్నరాశి ర్జలరాశి ర్వినీత వేషో విశేషోపజాతనుతిభి ర్నతిభి రభ్యనన్దయ ద్రఘునన్దనమ్. ౮౨

మపి, కిముత చిరకాల మితిభావః, న విషేహే న చక్షమే, స్వతోదుస్సహస్య తత్రాపి కోపావేశేన శ్రీరామప్రేరిత స్యాస్త్రస్య కః క్షుంతేతి భావః.

శరణ మితి. అథాసహానానంతరం, ఏష, జలనిధిః సముద్రః, శరవ్యథానిదానం శరజనితాత్యంతసంతాపకారణం. ని. 'నిదానం త్వాదికారణ' మిత్యమరః, రామం శ్రీరామమేవ, శరణం రక్షకమ్, ని. 'శరణం గృహరక్షిత్రోః' రిత్యమరః, జగామ ప్రాప, + గమే ర్లిట్, కుత ఏతదిత్యాశంక్య తత్ర దృష్టాన్త మాహ. పరుషేతి. జీవలోకః ప్రాణిసమూహః, పరుషః అసహ్యః కులిశపాతో యస్మాత్తం, జలధరం మేఘమేవ, నార్థయతే న యాచతే కిం, జల మితి శేషః, యాచత ఏవేత్యర్థః. అతోఽస్యైతచ్ఛరణాగతత్వం యుక్త మితి భావః, + 'అర్థ ఉపయాచ్ఞాయా' మితి ధాతుః, 'అర్థేమేఽర్థయతే రర్థా యానం యాచ్ఞావరోధన' మితివచనాత్, వైధర్మ్యేణ దృష్టాంతాలంకారః, పుష్పితాగ్రావృత్తమ్.

ఆగత్యేతి. ఆగత్య శరణం ప్రాప్య చ, అనుపద మనంతరం, ఉపదీకృతః ఉపాయనీకృతః చిరత్నరత్నరాశిః యేన స తథోక్త స్సన్, ని. 'ఉపాయన ముపగ్రాహ్య ముపహార స్తథోపదే' త్యమరః, వినీతవేషః అనుద్ధతాకారః, వినయప్రహ్వీభూత ఇత్యర్థః, విశేషేణ ఉపజాతా ఉత్పన్నా నుతిః స్తుతి ర్యాసు తాః తత్కాలోచితప్రసాదసంపాదకస్తోత్రవిశిష్టా ఇత్యర్థః, తాదృశీభిః, నతిభి ర్నమస్కారైః, రఘునందన, మభ్యనందయత్ అతోషయత్, ఉపాయనస్తుతినమస్కారైః శ్రీరామస్య కోపోపశమం చకార, * 'ప్రణిపాతప్రతీకార స్సంరంభోహి మహాత్మనా' మితి న్యాయాదితి భావః, అత్ర నతిభి రితి బహువచనం తాసాం భక్తిశ్రద్ధాతిశయపూర్వకత్వం ద్యోతయతి తథావిధానా మేవ శ్రేయస్కరత్వాత్. * తథాచ శ్రుతిః. 'భూయిష్ఠాం తే నమ ఉక్తిం విధేమే'తి. ౮౨

గ. తదను తదనుసంహిత మమోఘ మస్త్రం వైధాత్రం కుత్ర చ న వనచరధామని మరుసీమని నిపాత్యతాం సహ్యతే మయా [1]సలిలావష్టమ్భ స్సమ్ప్రత్యేవ నలో విదధాతు సేతు మిత్యభిదధానో మన్దమన్ద మంతరాత్. ౪౩

ప. ఆదిష్టా రఘుపుంగవేన హరయో ప్యష్టాసు దిక్షు క్షణా
త్త్రైలోక్యాఞ్చితమూలమధ్యశిఖరా న్ధాత్రీధరా నాహరన్,

తదన్వితి. తదను రఘునందనాభినందనానంతరం, తదనుసంహితం తేన శ్రీరామేణ అనుసంహితం ధనుషి యోజితం, అమోఘ మవ్యర్థం, వైధాత్ర మస్త్రం బ్రహ్మాస్త్రం, వనచరాణా మాభీరప్రముఖానాం పాపాత్మనాం ధామని నివాసస్థానే, కుత్రచన కస్మింశ్చి, న్మరుసీమని మరుదేశే † నిపాత్యతాం విసృజ్యతామ్, మయా, సలిలావష్టంభః సలిలప్రతిబంధః, సహ్యతే మృష్యతే, సంప్రతీదానీ మేవ, నలః, సేతుం, విదధాతు విరచయతు, ఇతీత్థ,మభిదధానో భాషమాణః, సాగర ఇతి శేషః, మన్దంమన్దం మన్దప్రకారం, + 'ప్రకారే గుణవచనస్యే'తి ద్విర్భావః, కర్మధారయవద్భావా త్సుపో లుక్, అంతరధా దంతర్హితోఽభూత్. ౪౩

అ. తతః కిం తత్రాహ. ఆదిష్టా ఇతి. హరయో వానరాః, రఘుపుంగవేన ఆదిష్టా స్సేతునిబంధనార్థం పర్వతా నాహరతే త్యాజ్ఞప్తా స్సంతః, అష్టాస్వపి దిక్షు స్థితా నితి శేషః, త్రయో లోకా స్త్రైలోక్యం పాతాళమర్త్యస్వర్లోకా ఇత్యర్థః, + చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వా త్స్వార్థే ష్యఞ్, తత్ర అంచితాని సంగతాని మూలమధ్యశిఖరాణి యేషాం తా,న్యత్రిశయోక్తిః, ధరంతీతి ధరాః + పచాద్యచ్, ధాత్ర్యాః ధరాః ధాత్రీధరాః తాన్ పర్వతాన్, క్షణా,దాహరన్ ఆనీతవంతః, తతః నలేన, సలిలే, క్షిప్తైః న్యైః, ధాత్రీధరైః, జలధిః, జంబాలతాం పంకతామ్, ని. 'నిషద్వరస్తు జంబాలః

† అత్ర 'సీమనీత్యస్య స్త్రీత్వేఽపి ధామనీ త్యస్య నిత్యనపుంసకత్వా త్సామానాధికరణ్యోపపత్తి' రితి కేచిత్. అన్యే తు 'వనంపపశ్యస్సు పసీమసస్థలీ' రితి భారవిప్రయోగాత్ 'దుర్గమే మార్గసీమ్నీ'తి జయదేవప్రయోగాత్ 'తద్వ్యాగసీనుమణిపండధరోఽధితిష్ఠ'న్నితి సాహిత్యరత్నాకరకారధర్మసూరిప్రయోగాచ్చ సీమన్ 'శబ్దస్య నపుంసకత్వమప్యస్తీ త్యాహుః.

1 సలిలవిష్టంభ.

ద్రైః క్షిప్తై స్సలిలే నలేన జలధి ర్యాతోఽపి జమ్బాలతాం
నిర్గచ్ఛ న్నచిరాయ నిర్ఝర పయః పూరైః పుపూరే పునః. ౮౮

అథ జలధౌ నిపేతు రతిదూరనిపాతదళ
జ్జలచర [1]జీవజీవనదగన్ధమహౌషధయః,
స్ఫుటితధరావిరాజదహిపుఙ్గవఫూత్కరణ
క్షుభితగుహా [2]గృహోత్థితమహాహరయో గిరయః. ౮౯

పఙ్కోఽస్త్రీ శాదకర్దమా' విత్యమరః, యాతోఽపి, నిర్ఝరపయఃపూరై ర్గిరిప్రవాహైః, ని. 'ప్రవాహో నిర్ఝరో ఝర' ఇత్యమరః, అచిరాయ శీఘ్రమేవ, నిర్గచ్ఛన్ ఉపచయం ప్రాప్నువన్ సన్, † పునర్భూయోఽపి, పుపూరే పూరితః, + పూరః కర్మణి లిట్, అత్రాంబుధేః పఙ్కిలత్వనిర్ఝరపయఃపూరపూరితత్వాసంబంధేఽపి తత్సంబంధాభిధానా దసంబన్ధే సంబన్ధరూపాతిశయోక్తిః, పూర్వోక్తయా సంసృజ్యతే, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౮౮

అథేతి. అథానన్తరం, జలధౌ, అతిదూరనిపాతేన అత్యంతవిప్రకృష్టదేశనిపాతేన సుదూరావగాహనేన వా దళతాం విశీర్యమాణానాం జలచరాణాం నక్రాదిజలజంతురూపాణాం జీవానాం ప్రాణినాం జీవనదః పునరుజ్జీవకః గన్ధః ఆమోదో యాసాం తా స్తథోక్తాః, మహౌషధయః సంజీవిన్యాదిలతావిశేషాః యేషు తే, తథోక్తాః, ఇతి బహువ్రీహిః, స్ఫుటితా నిపాతజన్యవేగేన దళితా యా ధరా సముద్రాధారభూమిః తస్యాం విరాజతాం ప్రకాశమానానాం అహిపుఙ్గవానాం పాతాళవాసినాం మహోరగాణాం ఫూత్కరణై ర్ముఖనిశ్శ్వాసమారుతైః క్షుభితాః క్షోభం ప్రాపితాః అత ఏవ గుహాగృహేభ్యః కందరమందిరాంతరాళేభ్యః ఉత్థితా నిర్గతా మహాహరయో మహాసింహా యేషాం

† 'నిర్గచ్ఛ త్యచిరాయ నిర్ఝరపయఃపూరే పుపూరేపున'రితి ప్రాచీనపాఠే, నిర్ఝరపయః పూరే, నిర్గచ్ఛతి నిస్సరతి సతి, జలధి, రచిరాయ, పునః, పుపూరే, ఇత్యన్వయః + కర్మణిలిట్, అర్థానిర్ఝర ప్రవాహాణా మేవ కర్తృత్వమ్, యద్వా 'క్రియమాణం తు యత్కర్మ స్వయ మేవ ప్రసిధ్యతి, సుకరై స్స్వగుణై ర్యస్మా త్కర్మకర్తేతి తం విదు' రితి వచనా దిహ సౌకర్యద్యోతనాయ కర్మకర్తరి లకార ఇతి బోధ్యమ్.

1 దత్తజీవనవగంధ. 2 గృహాసిక.

ప. అలక్షితమహీధరగ్రహణ మస్ఫుటక్షేపణం
విచిత్రఘటనం తతో విరచితో నలే నామునా,
అబోధి హరియూథపై రధిపయోధి సేతు ర్మహా౯
భువో భుజ [1]ఇవాభయం నిజతనూభువో లంభయ౯. ౭౬

గ. అనన్తర మంతర్ముఖా ఇవ వలీముఖాః ప్రబోధేనేవ సేతుపథేన సంసార మివ దుస్తరం తరంగిణీపతి మతీత్య సద్య ఏవ ప్రకాశం గిరిశం

తే, తథోక్తా, గిరయః పర్వతా, నిపేతుః పతంతి స్మ, అత్ర పూర్వోత్తరవాక్యస్థయో గసంబంధే సంబంధరూపాతిశయోక్త్యో స్సంసృష్టిః. ౭౫

అలక్షితేతి. తతో, గిరినిపాతానంతర మిత్యర్థః, అలక్షితం అదృష్టం మహీధరగ్రహణం పర్వతస్వీకరణం యస్మి న్కర్మణి త ద్యథా భవతి తథా, తథా అస్ఫుటక్షేపణం అప్రకాశవిక్షేపణం యథా తథే, త్యతిశయోక్తిః, తథా విచిత్రా ఆశ్చర్యకరీ ఘటనా యస్మి౯ కర్మణి తద్యథా భవతి తథా, అమునా, నలేన, అధిపయోధి, పయోధౌ, వితి + విభక్త్యర్థే వ్యయీభావః, విరచితః నిర్మితః, మహా౯ అత్యాయతః, సేతుః, హరియూథపైః కపిశ్రేష్ఠైః, నిజతనూభువః స్వపుత్రికాయాః సీతాయాః, అభయం భయాభావం, + అర్థాభావే ఽవ్యయీభావః, లంభయ౯ ప్రాపయ౯, భువో భూదేవ్యాః, భుజ ఇవే, త్యుత్ప్రేక్షా, అబోధిబుద్ధః, + బుధ్యతేః కర్మణి లుఙ్ 'దీపజనే' త్యాదినా చ్లే శ్చిణాదేశః, పృథ్వీవృత్తమ్. ౭౬

అనన్తర మితి. అనంతరం సేతునిర్మాణానంతరం, అంతర్ముఖాః ఆత్మనిష్ఠాః యోగిన ఇవ, వలీముఖాః వానరాః, ప్రబోధేన తత్త్వజ్ఞానేనేవ, సేతుపథేన, + 'ఋక్పూ'రిత్యాదినా సమాసాంతో ఽచ్ప్రత్యయః, సంసారం పుత్రమిత్రకళత్రాదిబంధురూపాం జననమరణపరంపరారూపాం వా సంసృతి మివ, దుస్తరం తరీతు మశక్యమ్. + 'ఈషద్దు'రిత్యాదినా ఖల్ప్రత్యయః, తరంగిణీపతిం సముద్రం, అతీత్య తీర్త్వా, సద్య స్తదానీమేవ, ప్రకాశం చక్షుర్గోచరం, భాస్వరం చ, * 'తస్య భాసా సర్వ మిదం విభాతీ'తి శ్రుతిః, సువేలం సువేలాఖ్యం పర్వతం, శోభన

---

1 ఇవాఽభవత్.

సువేల మవలోకయంతో ముహు [1]రవింద న్పరమానన్దమ్. ౪౮

ప. వలయితతటదేశై ర్వాహినీనాం నివేశై
రవిరళవనరేఖామధ్య మధ్యా_స్త రామః,
కపికలకలశీర్యత్కన్దరామన్దిరా_న్త
శ్చలితకుపితసింహత్ర_స్తవేలం సువేలమ్. ౪౯

గ. తదను దశముఖోఽపి శుకముఖా దతిలంఘితజలధి మధిగతసువే
లారామం రామం నిశమ్య సమ్యగవగమనాయ రఘునాయకబల మను

మర్యాదం చ. ని. 'వేలాబ్ధితీరాబ్ధివృద్ధ్యోః కాలమర్యాదయోరపీ'తి
నానార్థరత్నమాలా, గిరీశం పర్వతశ్రేష్ఠం, పరమేశ్వరం చ, అవలోక
యంతః పశ్యంతః, సాక్షాత్కుర్వంతశ్చ, ముహుః పునఃపునః, పర మని
ర్వాచ్య, మానందం సంతోషం, బ్రహ్మానందంచ, అవిందన్ అలభంత,
అనేకేవేయ ముపమాశ్లేషసంకీర్ణా. ౪౮

వలయితేతి. రామః, వలయితతటదేశై రావేష్టితసానుప్రదే
శైః, వాహినీనాం కపిసేనానాం, ని. 'సేనానద్యోశ్చ వాహినీ'తి వైజ
యన్తీ, నివేశైః శిబిరైః, అవిరళాని సాంద్రాణి వనరేఖామధ్యాని వన
శ్రేణ్యంతరాళాని యస్య తం, తథోక్తమ్, ని. 'పఙ్క్తిః శ్రేణీ రేఖా స్తు
రాజయ'ఇత్యమరః, కపికలకలైః వానరకోలాహలైః శీర్యమాణానాం
విదీర్యమాణానాం కందరామందిరాణాం గుహాగృహాణా మంత ర్మధ్య
ప్రదేశః. ని. 'అంత ర్మధ్యే తథా ప్రాన్తే స్వీకారార్థేఽపి దృశ్యత'ఇతి
విశ్వః, తతశ్చలితాః కోలాహలాసహిష్ణుతయా నిర్గతా స్తథా కుపితా
శ్చ యే సింహా స్తేభ్యః త్రస్తాః భీతా వేలాః లక్షణయా తటవర్తిజంత
వో యస్య తం, సువేల, మధ్యా స్తాధిష్ఠితవాన్, + 'అధిశీఙ్ స్థాసాం
కర్మే'తి కర్మత్వం, మాలినీవృత్తమ్. ౪౯

తదన్వితి. తదను సువేలాధిష్ఠానానంతరం, దశముఖో రావణో
ఽపి, శుకముఖాత్ శుకాఖ్యప్రణిధివచనాత్, అతిలంఘితజలధిం సేతు
మార్గేణాతిక్రాంతవారిధిం, అధిగతసువేలారామం అధిష్ఠితసువేలాచ
లోద్యానం, రామం, నిశమ్య శ్రుత్వా, సమ్యగవగమనాయ సమ్యక్ప

---

1 అవిందతమహాన్తమానన్దమ్.

[1]ప్రహితయో ర్విదితవిభీషణప్రేరణాకుపితకపిలోకనియన్త్రిణ నితాన్తఖిన్నయో ర్విపన్నాధారదాశరథివిమోచితప్రాణయో శ్శుకసారణయో ర్వచనా [2]త్ప్రాసాద ముదగ్ర మాసాద్య ప్రత్యేకశ స్తదావేద్యమానా న్ప్రవర్ధమానసమరసన్నాహమతీన్ [3]ప్లవగసేనాధిపతీ నతిధీరతయా సావధీరణ మవేక్షమాణః ప్రతిపక్షబలప్రశంసినా [4]వుభా వప్యుపేక్షమాణ

రిజ్ఞానార్థం, రఘునాయకస్య, బల మను సైన్య ముద్దిశ్య, ప్రహితయోః ప్రేషితయోః, తథా విదితం తద్వృత్తాన్తజ్ఞాన మస్యాస్తీతి విదితః + అర్శ ఆద్యచ్ప్రత్యయః, స చాసౌ విభీషణ శ్చ † తస్యప్రేరణయా రావణప్రేషితా వేతౌ గూఢపురుషౌ గృహ్ణీధ్వ మితి చోదనయా కుపితస్య క్రుద్ధస్య కపిలోకస్య వానరనివహస్య నియంత్రణేన తత్కృతబంధనే నేత్యర్థః, నితాన్తఖిన్నయోః అత్యన్తఖేదమాపన్నయోః, తతః విపన్నాధారేణ ఆర్తరక్షకేన దాశరథినా విమోచితప్రాణయోః హననోద్యతకపిభిః త్యాజితజీవనయోః, శుకసారణయోః గూఢపురుషయోః, వచనాత్ వానరబలం సమ్యగ్దృష్ట్వా నిర్బంధముక్తౌ పునరావా మాగతా విత్యేవం భూతవాక్యాత్, ఉదగ్ర మున్నతం, ప్రాసాదం హర్మ్యం, మాసాద్య అధిరుహ్య, ప్రత్యేకశః భాగశః, తాభ్యాం శుకసారణాభ్యాం, ఆవేద్యమానాన్ జ్ఞాప్యమానాన్, ప్రవర్ధమానా వృద్ధిం ప్రాప్నువానా సమరసన్నాహమతిః యుద్ధసన్నాహబుద్ధి ర్యేషాం తాన్, ప్లవగసేనాధిపతీన్ సుగ్రీవాంగదాదిసేనానాయకాన్, అతిధీరతయా అత్యంతగంభీరతయా, హేతునా, సావధీరణం సావజ్ఞం, అవేక్షమాణః అవలోకమానః, తథా ప్రతిపక్షస్య బలప్రశంసినా శత్రుసైన్యస్తావకౌ, ఉభావపి శుకసారణౌ చ, ఉపేక్షమాణః, * 'రిపూణాం ప్రతికూలానాం యుద్ధార్థ మభిధావతామ్, ఉభాభ్యాం సదృశం నామ వక్తు మప్రస్తవే స్తవ'మిత్యాదినా గర్హమాణ ఇత్యర్థః, తథా శార్దూలప్రభృతిభిః ప్రణిధిభి ర్గూఢపురుషై రపి, అపగతాశేషవృత్తాన్తః జ్ఞాతాఖిలసైన్యప్రవృత్తిః. సి. 'వార్తా ప్రవృత్తి ర్వృత్తాన్త' ఇ

---

† 'విదితవేషవిభీషణే'తి ప్రాచీనపాఠే అర్శఆద్యజంతత్వం నకల్ప్యమ్.

1 ప్రయాతయోః. 2 ప్రాసాదాగ్రమ్. 3 ప్లవఙ్గమ. 4 తావుభౌ.

శ్శార్దూలప్రభృతిభిః [1]ప్రణిధిభి రప్యవగతాశేష [2]వృత్తాన్తతాన్త స్సుచిర మనుచిన్తయ న్నన్తికాసీన మతివినయప్రహ్వాం విద్యుజ్జిహ్వా ముపహ్వరే కిమ ప్యభిధాయ సౌధా దవతతార. ౪౯

౫. తత్క్షణం స క్షణదాచరోఽపి నిదేశా న్నిశాచరపతే ర్దాశరథిశిర స్సశరం ధను రపి నిర్మాయ మాయానుభావా దాహవాదానీత మిత్యభిధాయ పురో నిధాయ చ నిదాఘాతిశయసంతాపినీం వాసంతీ మివ వైద్యుతానల శ్చిరకాలవిరహవిహ్వలీకృతా మాకులీచకార మైథిలీమ్.

త్యమరః. అతఏవ తాంతః ఖిన్నః, సుచిర మనల్పకాలం, అనుచింతయన్ ఏతద్విజయే క ఉపాయో భవే దితి విచారయన్, అంతికాసీనం నికటవర్తిన, మతివినయప్రహ్వాం అత్యన్తవినయేన నమ్రం, విద్యుజ్జిహ్వాం నామ కంచి న్మహామాయావినం రాక్షసం ప్రతి, ఉపహ్వరే రహసి, కిమపి కించి ద్వచనం, అభిధాయ, మాయాకల్పితం రామశిర స్సధనుః ప్రదర్శ్య సీతాం ప్రలోభయే త్యేవంభూతం వాక్య ముక్త్వే త్యర్థః, సౌధా, దవతతార అవరూఢవాన్. ౪౯

తత్క్షణమితి. తత్క్షణం తస్మిన్క్షణే, స క్షణదాచరో విద్యుజ్జిహ్వోఽపి, నిశాచరపతేః నిదేశాత్, రావణాజ్ఞావశా ద్ధేతోః, మాయానుభావాత్ నిజమోహనశక్తిసామర్థ్యాత్, దాశరథేః శ్రీరామస్య, శిరః, సశరం సబాణం, ధను శ్చ, నిర్మాయ ప్రకల్ప్య, ఆహవాత్ యుద్ధాత్, ఆనీత,మితీత్థ,మభిధాయ ఉక్త్వా, పురః సీతాయా అగ్రే, నిధాయ నిక్షిప్య చ, నిదాఘాతిశయేన ఘర్మాతిశయేన గ్రీష్మకాలప్రయుక్తోష్మాధిక్యేన సంతాపినీం పరితప్యమానాం, ని. 'నిదాఘో గ్రీష్మకాలే స్యా దుష్ణస్వేదాంబునో రపీ'తి విశ్వః, వాసంతీం మాధవీలతాం, ని. 'వాసంతీ మాధవీలతే'త్యమరః, వైద్యుతానల ఇవే త్యుపమా, చిరకాలవిరహేణ బహుకాలవియోగేన విహ్వలీకృతాం, మైథిలీ, మాకులీచకార ఆకులీకృతవాన్, తదేత న్నఖవ్రణోపరి ముసలాఘాతప్రాయం చండభానుసంతప్తాయ దవానలవేష్టనరూపం చాభూ దితి భావః. ౫౦

---

1 ప్రణయిభిః. 2 వృత్తాన్త స్సాన్తస్తాపః.

గ. తత స్సా ముగ్ధా ప్రబుద్ధాచ పున స్తథ్య మితి విచార్య తదనా ర్యం పర్యదేవయత పతిదేవతా. ౫౧

వ. రక్షోవరోధవసతిం రజనీచరాణాం
రక్షోపరోధ మపి రావణభర్త్సనం చ,
సర్వం సహే యదుపలంభధియా న ఏవం
సర్వంసహే భవతి జీవతి హన్త సీతా. ౫౨

గ. ఇత్యేవ మత్యాహితమత్యా సమేతా మేతాం సద్య స్సమా

తతఇతి. తత స్తదనన్తరం, పతిదేవతా పతివ్రతా, సా మైథిలీ, ముగ్ధా మూర్ఛితా, పునః ప్రబుద్ధా బోధం ప్రాప్తాచ సతీ, అనార్యం మాయికం త త్సధను శ్శిరః, తథ్యం యథార్థ, మితి, విచార్య జ్ఞాత్వా, పర్యదేవయత వ్యలాపీత్, ని. 'విలాపః పరిదేవన' మిత్యమరః. ౫౧.

అ. తత్ప్రకార మేవాహ. రక్షఇతి. రక్షసో రావణస్య అవరోధవసతిం అంతఃపురావస్థానం, అత్య న్తదురవస్థాపాదినీ మిత్యర్థః,ని. 'శుద్ధాంత శ్చావరోధ శ్చే'త్యమరః, రజనీచర్య శ్చ రజనీచరా శ్చ తేషాం, అతి భయంకరాణా మితి భావః, + 'పుమాన్ స్త్రియే' త్యేక శేషః, రక్షయా గుప్త్యా యః ఉపరోధో నిర్బంధః త మపి, రావణస్య త్రిలోకకంటకస్య భర్త్సనం తర్జనం చేతి, సర్వం,యస్య శ్రీరామస్య ఉపలంభధియా ప్రాప్త్యాశయా, సహే మృష్యామి, + 'షహ మర్షణే' లట స్తజ్, సః శ్రీరామః, ఏవ మిత్థంభూతః, ఛిన్నశీర్షో జాత ఇత్యర్థః, అథాపి సర్వం సహత ఇతి సర్వం సహా హేసర్వం సహే వసుమతి, ని.'సర్వంసహా వసుమతీ'త్యమరః, భా తీతి భవతి హే భవతి పూజ్యే, + 'భాతే ర్డవతు'రి త్యౌణాదికో డవతు ప్రత్యయః, 'ఉగిత శ్చే'తి జీప్, సీతా, స్వయ మిత్యర్థః, జీవతి ప్రాణా న్ధారయతి, హంత, ఏతద్దర్శనసమకాల మేవ ప్రాణనిష్క్రమణేన భావ్యం తథా న భూత మిత్యత్యంతవిరోధ ఇత్యర్థః,సర్వంసహాయాః సర్వసాక్షిత్వా న్నిజమాతృత్వా చ్చ తాం సంబోధ్య ఇత్థం విలాపో యుక్త ఏవేతి భావః, అత్ర పూర్వోత్తరవాక్యస్థయో రనుప్రాస యమకవిశేష యో స్సంసృష్టిః. ౫౨

ఇతీతి. ఇత్యేవ ముక్తప్రకారేణ, అత్యాహితమత్యా విభీతబుద్ధ్యా, యద్వా అత్యాహితే జీవితానపేక్షివ్యాపారే యా మతి స్తయా

సాద్య సఖి వైదేహి దేహి మే వచో ([1]మమ వచో విధేహి) కథ మియం దీనా దశా దశాననకృతా మయా హి సేయం మా యాహి మనసి వైధుర్య మఖిలజగతీధుర్యభుజబలాభిరామే రామేఽపి క మిద మనార్యం విచార్య మితి భాషమాణా నవీనాసారనిష్యందినీ కాదమ్బినీవ ఘర్మోద్వేగినీం కేకినీం సరమా చిర మాశ్వాసయామాస. ౫౩

సమేతాం, తాదృగ్బుద్ధిమతీ మిత్యర్థః, ని. 'అత్యాహితం మహాభీతిః కర్మ జీవానపేక్షి చే'త్యమరః, ఏతాం సీతాం, సద్యః అవిలంబేనైవ, అన్యథా మహాననర్థ స్స్యా దితి భావః, ఆసాద్య సన్నిధాయ, హే సఖి ప్రియే. + 'సఖ్యాశిశ్వీతి భాషాయా' మితి జీప్, హే వైదేహి మైథిలి, మే మహ్యం, వచః, దేహి, మాం ప్రతి వద స్వేత్యర్థః, తథా మమ మే, వచః, మయా వక్ష్యమాణం వాక్య మిత్యర్థః, విధేహి కురు, మదీయవచనం శ్రుత్వా సమాహితమనస్కా భవే త్యర్థః, కిం తద్వచ ఇత్యత ఆహ, ఇయం వర్తమానా, దీనా దశా వ్యామోహావస్థా, కథం కుతః, న కథ మపీ త్యర్థః, కిం తు సేయం శిరోధనురాద్యాహరణక్రియా, దశాననేన మహామాయావినా రావణేన, కృతా ప్రయుక్తా, మాయా హి చిత్రం ఖలు, ఏత త్సర్వం విబుధ్య స్వేత్యర్థః, హి రవధారణే, అతః మనసి, వైధుర్యం వైక్లబ్యం, మా యాహి మా ప్రాప్నుహి, కుతః అఖిలజగతీధుర్యం సకలలోకధురంధరం + 'ధురో యడ్ఢకా' వితి యత్ప్రత్యయః, యద్భుజబలం బాహుపరాక్రమః తేన అభిరామే కమనీయే, రామే, అనార్యం తుచ్ఛ, మిద మేతత్ శిరశ్ఛేదాదికృత్యం, విచార్యం కిం విచారయితుం యోగ్యం కిం, నవిచార్య మేవేత్యర్థః, అత్యంతవిరుద్ధత్వా దితి భావః, ఇత్యనేనప్రకారేణ, భాషమాణా, సరమా విభీషణపత్నీ, నవీనాసారనిష్యందినీ ప్రత్యగ్రజలధారావర్షిణీ, కాదంబినీ మేఘమాలా, ని. 'కాదంబినీ మేఘమాలే'త్యమరః, ఘర్మోద్వేగినీం గ్రీష్మోష్మపరిక్లిష్టాం, ని. 'ఉద్వేగ స్స్తిమితే క్లేశే భయే మందరగామినీ'తి శబ్దార్ణవః, కేకినీ మివ మయూరీ మివ, చిర, మాశ్వాసయామాస ఉపలాలితవతీ, ఉజ్జీవితవతీ త్యర్థః. ౫౩

---

1 ఏతన్నాస్తిక్వచిత్.

ప. అథ నిగదితసీతిం ముంచ ముంచేతి సీతా
మవిరతరణకండూభీషణో రావణోఽయమ్,
మనసి న బహు మేనే మంత్రిణం మాల్యవన్తం
దివి పర మమరీణాం మండలం మాల్యవన్తమ్. ౫౪

గ. అథ రామోఽపి కామోచితవేషవిభీషణామాత్యావిదితరక్షోనగరరక్షోదన్తో హృదన్తోపజాతసమరసంరంభధీ రమ్బుధీమేఖలా

అథేతి. అథ మాయాప్రయోగానంతరం, అవిరళరణకండ్వా బహుళతరసమరాభినివేశేన భీషణః + నంద్యాదిత్వా ల్ల్యుః, అయం రావణః, సీతాం శ్రీరామపత్నీం, పరమపతివ్రతాం, ముంచముంచ ఆభీక్ష్ణ్యేన త్యజ, + ఆభీక్ష్ణ్యే ద్విర్భావః, అన్యథా మహా ననర్థో భవిష్యతీతి భావః, ఇ త్యేవం, నిగదితసీతిం ఉక్తసీతివచనం, మాల్యవంతం మాల్యవన్నామానం, మంత్రిణం, మనసి, బహు గురుయథాతథా, న మేనే న బుధ్యతే స్మ, కింతు దివి స్వర్గే, ని. 'ద్యౌ స్స్వర్గనభసో రపీ'తి విశ్వః, మాలైవ మాల్యమ్. + చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వా త్స్వార్థే ష్య'ఞితి క్షీరస్వామీ, తద్వంతం, వరణపుష్పస్రగలంకృత మిత్యర్థః,అమరీణాం మండలం పరం సురసుందరీనికర మేవ, ని. 'మండలం త్రిష్వి' త్యమరః, బహు, మేనే, సీతా మపరిత్యజ్య శ్రీరామేణ రణే నిహత స్సన్ స్వర్గం గంతు మైచ్ఛదిత్యర్థః, అనుప్రాసయమకయో స్సంసృష్టిః, మాలినీవృత్తమ్.౫౪

అథేతి. అథానంతరం, రామోఽపి, కామోచితవేషా ఇచ్ఛాసదృశవేషధారిణః, విహితపక్షిభూమికా ఇత్యర్థః, తథాభూతేభ్యః విభీషణామాత్యేభ్యః ఆనలాదివిభీషణమంత్రిభ్యః విదితః విజ్ఞాతః రక్షోనగరస్య రావణరాజధాన్యాః లఙ్కాయాః రక్షోదంతో రక్షణవార్తా యేన స, తథోక్తః. * తథాచ శ్రీరామాయణే శ్రీరామం ప్రతి విభీషణవచనమ్. * 'అనల శ్శరభ శ్చైవ సంపాతిః ప్రఘస స్తథా, గత్వా లఙ్కాం మమామాత్యాః పురీం పున రిహాగతాః, భూత్వా శకునయ స్సర్వే ప్రవిష్టాశ్చ రిపో ర్బల' మిత్యాది, అతఏవ హృదంతే హృత్ప్రదేశే ఉపజాతా సమరే సంరంభధీః కోపబుద్ధి ర్యస్య స, తథోక్త స్సన్ ని. 'సంరంభ స్సంభ్రమే కోప' ఇత్యమరశేషః, అంబుధిమేఖలాలంకార

లఙ్కాధరామణే ర్లఙ్కాయాః ప్రాగ్ద్వారస్థాయ ప్రహస్తాయ పర్యస్తాహిత ప్రాణానిలం నీలం దక్షిణద్వారరక్షిణో ర్మహోదరమహాపార్శ్వయో ర్విశ్వత్రయవిజయధౌరేయం తారేయం ప్రత్యగ్ద్వారపాలనాధికృతే పాకశాసనజితే పరాక్రమ మివ తనూమన్తం హనూమన్త మన్తర్వ్యూహవిహితరక్షాయ విరూపాక్షాయ చ రక్షసే రక్షఃప్లవగఋక్షాధిపతీన్ప్రతినిధీన్ విధాయ విధాయ చ సజ్యం ధను రనుజేన సమం సమీకాభిముఖేన దశముఖేన గుప్త ముత్తరం గోపుర ముత్తరంగో బలై రుపరురోధ. ౫౫

మణేః, భూతధాత్రీభూషణాయమానాయా ఇత్యర్థః. ని. 'భూతధాత్ర్య బ్ధిమేఖలే' త్యమరః, లఙ్కాయాః ప్రాగ్ద్వారే తిష్ఠతీతి తథోక్తాయ. + 'సుపి స్థ' ఇతి కప్రత్యయః, ప్రహస్తాయ ప్రహస్తాఖ్యాయ రాక్షససేనాధిపతయే, పర్యస్తాహితప్రాణానిలం నిరస్తశత్రుప్రాణవాయుం, శత్రుకులాంతక మిత్యర్థః, నీలం తన్నామానం వానరసేనాధిపతిం, ప్రతినిధిం నిధాయేతి సర్వత్ర సంబధ్యతే, తథా దక్షిణద్వారం రక్షత ఇతి తద్రక్షిణోః మహోదరమహాపార్శ్వయోః, విశ్వత్రయవిజయధౌరేయం త్రైలోక్యవిజయధురంధరం, తారేయం తారాతనయ మంగదమ్, + 'స్త్రీభ్యోఢ'గితి ఢ గుభయత్రాపి ఢ క్యేయాదేశః, ప్రత్యగ్ద్వారపాలనం ప్రతీచీద్వారసంరక్షణ మధికరోతీతి తదధికృతే+ కరోతేః క్విప్, పాకశాసనజితే ఇంద్రజితే, సప్తమ్యంతపాఠే తు. అధికృతే నియోజితే,+ కృధాతోః కర్మణి క్తప్రత్యయః, పాకశాసనజితి విషయే ఇత్యర్థః, తనూమంతం మూర్తిమంతం, పరాక్రమమివ స్థిత, మిత్యుత్ప్రేక్షా, హనూమంతం, తథా అంతర్వ్యూహే మధ్యగుల్మే విహితరక్షాయ కృతసంరక్షణాయ, విరూపాక్షాయ రాక్షససేనాధిపతయే చ, రక్షఃప్లవగఋక్షాధిపతీన్ విభీషణసుగ్రీవజాంబవతః, ప్లవగఋక్షేత్యత్ర + 'ఋత్యక' ఇతి సాంహితః ప్రకృతిభావః, ప్రతినిధీన్ ప్రతిభటా, న్విధాయ కృత్వా, నియుజ్యే త్యర్థః, తథా ధనుశ్చ, సజ్య మారోపితగుణం, విధాయ కృత్వా, అనుజేన సమం లక్ష్మణేన సహ, బలై ర్వానరసైన్యైః, ఉత్తరంగస్సముద్భట స్సన్, సమీకాభిముఖేన సమరోన్ముఖేన, దశముఖేన,

గుప్తం రక్షితం, ముత్తరం ఉత్తరదిగవస్థితం, గోపురం పురద్వారం, ఉప రురోధ అరాత్సీత్ రుణద్ధిస్మ. ౫౫

ప. అత్యాకులాం హరిబలై రవలోక్య లఙ్కాం
దత్తార్గళేషు దశకంధరకింకరేషు,
ఆరక్షకై స్త్వరిత మన్తకరాజధాన్యా
ముద్ఘాటితాభి రుదభావి కవాటికాభిః. ౫౬

అతీతి. హరిబలై ర్వానరసైన్యైః, అత్యాకులా మత్యంత సంకులాం, లఙ్కా, మవలోక్య, దశకంధరకింకరేషు రావణభృత్యేషు, దత్తార్గళేషు సంఘటితకవాటేషు, వానరాణా మంతఃప్రవేశనిరోధార్థం కవాటాచ్ఛాదితద్వారేషు సత్స్వి త్యర్థః. ని. 'కవాట మరరం తుల్యే' ఇత్యమరః, అంతకరాజధాన్యాం యమపుర్యాం, కవాటికాభిః కవాటైః కర్తృభిః, + గౌరాదిత్వాత్ జీప్, అతఏవోక్త మమరకోశే. * 'స్త్రీస్యా త్కాచిన్మృణాళ్యాది ర్వివక్షాపచయే యది'తి, అబాహుళ్య ప్రతీతిః ప్రయోజనం తతః స్వార్థే కః 'కేణ' ఇతి హ్రస్వః, ఆసమంతా ద్రక్షంతీ త్యారక్షకైః ద్వారపాలకైః + 'ణ్వుల్తృచా' వితి కర్తరి ణ్వుల్ 'ఆరక్షికై' రితి పాఠే ఆరక్షా ప్రయోజనమేషా మారక్షికైః + 'ప్రయోజన' మితి ఠక్, త్వరితం శీఘ్రం, ని. 'జవోఽథ శీఘ్రంత్వరిత' మిత్యమరః, ఉద్ఘాటితాభి ర్విఘటితాభిః, ఉదభావి ఉద్భూతం, + భువో భావే లుఙ్ 'చిణ్ భావకర్మణో' రితి చిణ్, సమనంతరమేవ మహారణే నిపత్య పునరాగంతౄణాం రాక్షసానా మత్ర ఏక మేవ ద్వారం చేత్ మహాసంకటం భవిష్యతీతి ధియా యమద్వారపాలకాః సర్వా ణ్యపి ద్వారాణి శీఘ్ర ముద్ఘాటితకవాటాని చక్రు రిత్యర్థః, రాక్షసానాం పాపిష్ఠానాం యమపురప్రవేశనైయత్యా దితి భావః, మృత్యు స్తేషా మతిసన్నిహితోఽభూదితి ఫలితార్థః, లోకే తావదజ్ఞైః స్వరక్షణార్థం కేవలం వృథా వ్యాప్రియతే భవితవ్యస్వవిపత్త్యాదికం త్వావశ్యకతయా స్వయ మేవ భవతి న చైత జ్జానం త్యహో మూఢాః పశవ ఇవ శోచ్యా ఇతి తాత్పర్యార్థః, సంయమనీకవాటోద్ఘాటనాసంబంధేఽపి తత్సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః, వసన్తతిలకావృత్తమ్. ౫౬

౧. తత్క్షణం లక్ష్మణాగ్రజ స్సుగ్రీవేణ సహ సువేలాచలకూట మధిరూఢ స్త్రికూటావనీధరచూడామణిం సింహళద్వీపకమలకర్ణికాం నిర్మాణకౌశలీం విశ్వకర్మణో నివేశదరీం నిశాచరహరీణా మనవరతబందీకృతామరపురంధ్రీబాష్పనదీమాతృకోపవనసీమా స్తరాం నిరంతర

తత్క్షణమితి. తత్క్షణం తస్మిన్ క్షణే, లక్ష్మణాగ్రజః శ్రీరామః సుగ్రీవేణ సహ,ఉపలక్షణమేతత్ సర్వైరపి వానరై స్సహే త్యర్థః, సువేలాచలకూటం సువేలాఖ్యగిరిశిఖర, మధిరూఢో౽ధిష్ఠిత స్సన్, త్రికూట ఇత్యవనీధరః పర్వతః రాజా చ గమ్యతే, తస్యచూడామణిం శిరోరత్నం, త్రికూటాచలశిరోభూషణాయమానా మిత్యర్థః, రూపకాలంకారః, సింహలద్వీప ఇ త్యష్టాదశద్వీపేషు ప్రసిద్ధో యో ద్వీపః అంతరీపం. ని. 'ద్వీపో స్త్రియా మంతరీప' మిత్యమరః, + ద్విర్గతా ఆపో౽స్మి న్నితి ద్వీపఇతి విగ్రహః 'సుప్సుపే'తి సమాసః, 'ఋక్పూ'రిత్యాదినా సమాసాంతో౽కారః. 'ద్వ్యంతరుపసర్గేభ్యో౽ప ఈ'దితీకారాదేశః, స ఏవ కమలం తస్య కర్ణికాం బీజకోశికాం,పరమశోభావహతయా తన్మధ్యవర్తినీ మిత్యర్థః, అత్రైకదేశవర్తిశ్లిష్టపరంపరితరూపకం, విశ్వకర్మణో గీర్వాణశిల్పినః, ని. 'విశ్వకర్మా దినకరే తథా గీర్వాణశిల్పిని'తి వైజయంతీ, నిర్మాణకౌశలీం రచనాచాతుర్యం, విశ్వకర్మణా యావత్స్వకౌశలం నిర్మితా మిత్యర్థః, అత్ర కౌశలతత్కార్యయో ర్భేదే౽ప్యభేదోక్తే రతిశయోక్తిః, ఏతే నా స్యాసాధారణశిల్పసౌష్ఠవసంపన్నత్వం సూచ్యతే, నిశాచరాః రాక్షసాః త ఏవ హరయః సింహాః తేషాం, నివేశదరీం నియతనివాసగుహా, మితి రూపకం, అనవరతం నిరంతరం బందీకృతా ఉపగ్రహీకృతా యా అమరపురంధ్ర్యః సురసుందర్యః తాసాం బాష్పై ర్నేత్రాంబుభిః. * 'బాష్పో నేత్రాంబుధూమయో' రిత్యభిధానాత్, నద్యేవ మాతా యేషాం తాని నదీమాతృకాణి నద్యంబుజీవనదేశభూతానీ త్యర్థః, ని. 'దేశో నద్యంబువృష్ట్యంబుసంపన్నవ్రీహిపాలితః, స్యాన్నదీమాతృకో దేవమాతృకశ్చ యథాక్రమ' మిత్యమరః, తా న్యుపవనసీమాంతరాణి ఉద్యానవనప్రదేశాంతరాళాని యస్యా స్తాం, బందీకృతసురసుందరీబాష్పాంబుప్రవాహపరిపూరితోద్యానవనమధ్యప్రదేశా మిత్యర్థః, అత్రాసంబంధే సంబంధరూపా

సేవాసమాగతదిక్పాలకులమాతంగమదామ్బుపఙ్కిలబాహ్యాంగణో త్సంగాం లఙ్కా మవలోకమాన స్తత్ర చైకత్ర సమున్నతం సౌధ మధివసన్తం సన్తమస మివ సదేహబంధ మంతికచరోద స్తవిమలముక్తా తపత్రనిభా త్సతారకేణ విభావరీపతినేవ సేవ్యమానం వైమానికవధూ విధూయమానధవళచామరద్వంద్వశోభిత మభిత శ్చలితమందాకినీపరీ

తిశయోక్తిః, నిరంతర మనవరతం సేవార్థం రావణోపాసనార్థం స మాగతస్య సంప్రాప్తస్య దిక్పాలకులస్య ఇంద్రాదిదిగీశ్వరసంఘస్య యే మాతంగాః ఐరావతాదిమత్తగజాః తేషాం మదాంబునా పం కిలః పంకవాన్ బాహ్యాంగణోత్సంగో బహిర్భవచత్వరప్రదేశో యస్యాస్తా, మితి పూర్వవ దతిశయోక్తిః, ని. 'ఉత్సంగో ముక్తసం యోగే వక్షస్యూర్ధ్వతలేఽపిచే' త్యుత్పలమాలాయాం, + 'పంకిలే' త్యత్ర పిచ్ఛాదిత్వా న్మత్వర్థీయ ఇలచ్, 'బాహ్యే'త్యత్ర 'బహి ర్దేవపం చజనేభ్యశ్చే'తి వక్తవ్యాత్ ష్యఞ్, లఙ్కా, మవలోకమానః అవే క్షమాణః, తత్ర లఙ్కాయాం చ, ఏకత్ర ఏకస్మిన్ప్రదేశే, సమున్నత మత్యున్నతం, సౌధం, ప్రాసాద మిత్యర్థః, + 'ఉపాన్వధ్యాఙ్వస' ఇతి కర్మ త్వం, అధివసంతం అధితిష్ఠంతం, సదేహబంధం మూర్తిమత్, సంతమ సం విష్వగంధకారమివ స్థిత, మిత్యుత్ప్రేక్షా, ని. 'ధ్వాంతే గాఢేఽంధత మసం క్షీణేఽవతమసం తమః, విష్వక్సంతమస' మిత్యమరః, 'దేహబద్ధ' మితి పాఠే గృహీతశరీర మిత్యర్థః, + 'వాహితాగ్న్యాదిషు'ష్వితి నిష్ఠాయాః పరనిపాతః ఆహితాగ్న్యాది రాకృతిగణః, అంతికచరేణ పార్శ్వవర్తి నా ఉదస్త ముత్క్షిప్తం యద్విమలముక్తాతపత్రం స్వచ్ఛతర మౌక్తికచ్ఛ త్రం తన్నిభా త్తద్వ్యాజాత్, ని. 'వ్యాజే నిభో నా సదృశే త్రిషు ధో వాచ్యలింగకా' వితి నానార్థరత్నమాలా, సతారకేణ అశ్విన్యాది నక్షత్రయుక్తేన, విభావరీపతినా చంద్రేణ, సేవ్యమాన ముపాస్యమాన, మివేతి సాపహ్నవోత్ప్రేక్షా, విమానేన చరంతీతి వైమానికాః దేవాః, + 'చరతీ'తి ఠక్, తేషాం వధూభ్యాం రమణీభ్యాం విధూయమానం పార్శ్వద్వయేఽపి సంవీజ్యమానం యద్ధవళచామరద్వంద్వం పాండర వాలవ్యజనయుగళం తేనచ శోభితం ప్రకాశమానం, అతఏవ అభితః

వాహ మివాంజనాచల మఖిలజగద్విజయవర్ణావళీ మతినిర్ణాయకై రనేకసమీకాభిఘాతమగ్నభగ్నై రైరావణవిషాణకులిశాగ్రై రుత్కీర్ణవిశాలవక్షఃస్థలఫలక మానీలతమాలసచ్ఛాయ మాచ్ఛాదితాభినవలోహితపాటలపట మాపాటలసంధ్యారాగబంధురం కన్ధర మివ దదర్శ దశకంధరమ్. ౫౭

ప. కోపా దుత్పతిత స్తదా హరిపతిః కోటీర ముత్పాటితం

ఉభయతః, ఉభయపార్శ్వయో రిత్యర్థః, చలితౌ ప్రసృతౌ మందాకినిపరీవాహౌ గంగాప్రవాహౌ యస్యతం తథోక్తమ్, ని. 'జలోచ్ఛ్వాసాః పరీవాహా' ఇత్యమరః, అంజనాచలం కజ్జలశైల మివ స్థిత, మిత్యభూతోపమా, ఉత్ప్రేక్షా వా మతభేదాత్, అఖిలజగతాం సమస్తలోకానాం యా విజయవర్ణావళయః విజయజ్ఞాపకాక్షరవిన్యాసాః తన్మతినిర్ణాయకైః, తాదృగ్భ్రాంతిజనకై రిత్యర్థః, అతఏవ భ్రాంతిమదలఙ్కారః, అనేకసమీకేషు అసంఖ్యాతరణేషు అభిఘాతైః సంప్రహారై ర్మగ్నాని సుదూరం ప్రవిష్టాని అతఏవ భగ్నాని విదళితాని యాని ఐరావణవిషాణకులిశాగ్రాణి ఇంద్రగజదంతవజ్రముఖాని తైః, రుత్కీర్ణం విక్షిప్తం ఖచితం విశాలం యద్వక్షస్థలం తత్ఫలక మివ యస్యతం, ఆనీలతమాలసచ్ఛాయం సమంతా ద్వినీలతాపింఛగుచ్ఛసమానకాంతి, మభినవలోహితవత్ ప్రత్యగ్రశోణితవత్ పాటలః అరుణః యః పటః సః ఆచ్ఛాదితో వసితో యేన తం తథోక్తం, ని. 'రుధిరాసృగ్లోహితాస్రరక్తక్షతజశోణిత' మిత్యమరః, అతఏవ ఆపాటలేన అత్యంతారుణేన సంధ్యారాగేణ బంధురం సున్దరమ్. ని. 'బంధురం సున్దరే నమ్రే' ఇత్యమరశేషః, కంధర మంబుధర మివ స్థిత, మిత్యుత్ప్రేక్షా ఉపమా వా. ని. 'కం వారిణి చ మూర్ధ్ని చే'త్యమరః †దశకంధరం రావణం, దదర్శ. ౫౭

కోపాదితి. తదా రావణదర్శనసమయే, హరిపతి ర్వానరేశ్వర స్సుగ్రీవః, కోపా త్తద్దర్శనజనితామర్షాద్ధేతోః, ఉత్పతితః, రావణాధిష్ఠితసౌధముద్దిశ్యేతి శేషః. * 'హతం చ రావణం యుద్ధే దర్శనా దవధారయే'తి శ్రీరామాయణవచనాత్, శ్రీరామసన్నిధౌ స్వోక్త మర్థం

---

† కమిత్యుదకవాచకం మాంతావ్యయం, తస్యపచాద్యజంతేన ధరశబ్దేన షష్ఠీసమాసః. కంధరతీతి విగ్రహే 'కర్మణ్య'ణి త్యణి కంధార ఇతి స్యాత్.

చక్రే నైరృతనాయకస్య సుదృఢీచక్రే చ వైభీషణమ్,
యుద్ధ్వా [1]తత్ప్రథమావమానకుపితే నైతేన బుద్ధ్వా తతో
మాయా మస్య జగామ కోమలగుణగ్రామం స రామం పునః.

౫. తతో (²విరచిత) తత్సాహసో[3]పాలంభవిధినా దాశరథినా [4]సమ్మ

సమర్థయితుం సత్వర ముత్థిత ఇత్యర్థః, నైరృతనాయకస్య రక్షఃపతేః రావణస్య, ని. 'నైరృతో యాతురక్షసీ' ఇత్యమరః, కోటీరం ముకుట, ముత్పాటితం, చక్రే, ఆకృష్య భువి నిపాతయామాసే త్యర్థః, * 'ఆకృష్య ముకుటం చిత్రం పాతయిత్వాఽపతద్భు వీ'తి శ్రీరామాయణవచనం, తథా వైభీషణం విభీషణసంబంధినం, కోటీరం, సుదృఢీచక్రే సుష్ఠు దృఢీకృతవాన్, + అభూతతద్భావే చ్విః, రావణకోటీరవిఘటనేన విభీషణకోటీరసంఘటనం నిశ్చితం చకారేత్యర్థః, అత్రభవిష్యదర్థత్వేఽపి సిద్ధవ దనువాదా ద్భూతార్థప్రయోగః, అథతత్ప్రథమావమానకుపితేన స ఏవ ప్రథమ ఆద్య స్తత్ప్రథమః తావత్పర్యంతం కుత్రాపి భంగాభావా త్తే నావమానేన అవజ్ఞయా హేతునా, కుపితేన క్రుద్ధే, నైతేన రావణేన సహ, యుద్ధ్వా ముష్టితలప్రహారై ర్విచిత్రగతివిశేషై ర్యుద్ధం కృత్వా, తతః అస్య రావణస్య, మాయాం మాయాబలసమాశ్రయారంభం, బుద్ధ్వా జ్ఞాత్వా, పున ర్భూయోఽపి, కోమలగుణగ్రామం రమణీయసకలసద్గుణాభిరామం, రామం, జగామ ప్రాప, తథాచ శ్రీరామాయణం. * 'ఏతస్మి న్నంతరే రక్షో మాయాబల మథాత్మనః, ఆరబ్ధు ముపసంపేదే జ్ఞాత్వా తం వానరాధిపః, ఉత్పపాత తదాకాశం జితకాశీ జితక్లమః' ఇతి, అత్రాతివి స్తరేణ వక్తవ్యార్థస్య సంక్షేపేణ కథనా త్సంక్షేపో నామ గుణః, లక్షణం తూక్తమ్, శార్దూలవిక్రీడితంవృత్తమ్. ౫౮

తతఇతి. తత స్తదనంతరం, తస్యసుగ్రీవస్య య త్సాహసం రావణోపర్యుత్పతనరూప మవిచారకృత్యం త స్యోపాలంభవిధిః నిందావచనరచనా స విరచితః కృతః యేన సః, తథోక్తేన, తథాచ శ్రీరామాయణమ్. * 'అసంమంత్ర్య మయా సార్ధం త దిదం సాహసం కృతమ్,

1 చ. 2 ఏతన్నాస్తిక్వచిత్. 3 ఉపలంభ. 4 సమామన్త్ర్య.

న్త్రి మంత్రిభి స్సహ సమాదిష్ట స్సాధిష్ఠభుజశౌర్యశాలీ వాలినందన స్సలీలం సాల ముల్లంఘ్య లఙ్కాం ప్రవిశ్య నిశ్శఙ్కో నృశంసమితి శశంస నిశిచరపతిమ్. ౫౯

ప. సోఽహం ప్లవంగమపతే స్తనయ స్త్వదీయ
నిశ్వాస[1]గంధినిజవాలధిమండలస్య,
కాలస్య దూషణఖరత్రిశిరోముఖానాం

ఏవం సాహసయుక్తాని న కుర్వంతి జనేశ్వరాః' ఇతి విరచితసుగ్రీవోపాలంభేనేత్యర్థః, ని. 'య స్సనింద ఉపాలంభ' ఇత్యమరః, దాశరథినా శ్రీరామేణ కర్త్రా, మంత్రిభి స్సుగ్రీవవిభీషణాద్యమాత్యై స్సహ, సమ్మంత్ర్య దూతప్రేషణస్య రాజధర్మత్వా త్సమ్యగ్విచార్య, సమాదిష్టః, * 'గత్వా సౌమ్య దశగ్రీవం బ్రూహి మద్వచనా దిద' మిత్యాదినా ఆజ్ఞప్తః, సాధిష్ఠేన బాఢతరేణ భుజశౌర్యేణ బాహుపరాక్రమేణ శాలతేఽభీక్ష్ణమితి తథోక్తః, 'బహుళ మాభీక్ష్ణ్యే' ఇతి ణినిః, 'సాధిష్ఠే' త్యత్ర 'అంతికబాఢయో ర్నేదసాధౌ' వితి సాధాదేశః, వాలినందనః అంగదః, సలీలం సవిలాసం, సోత్పతనపాటవ మిత్యర్థః, సాలం ప్రాకారం, ముల్లంఘ్య అతిక్రమ్య, ని. 'ప్రాకారో వరణ స్సాల' ఇత్యమరః, లంకాం, ప్రవిశ్య, నిశ్శంకో నిర్భీకస్సన్, నృశంసం పాపినం, తం నిశిచరపతిం రావణం, ఇతివక్ష్యమాణప్రకారేణ, శశంస ఉవాచ. ౫౯

అ. తత్ప్రకారమేవాహ. సోఽహమిత్యాదిభిః పంచభిః. తత్రాదౌ క స్త్వం కస్య వా దూత ఇత్యాశంకాయా మాహ, హే పౌలస్త్య, సః ప్రసిద్ధోఽహం, త్వదీయనిశ్వాసానాం శ్వాసోచ్ఛ్వాసానాం గంధః ఆమోదః సంబంధో వాఽస్యాస్తీతి తథోక్తం నిజవాలధిమండలం స్వకీయవాలవలయం యస్య తస్య, వాలేన త్వాం నిబధ్య కక్షే నిక్షిప్తవత ఇత్యర్థః, ని. 'గన్ధో గన్ధక ఆమోదే లేశే సంబంధగర్వయో' రితి విశ్వః, ప్లవంగమపతేః వాలినః, తనయః, తథా మాం, దూషణఖరత్రిశిరసోముఖాని ముఖ్యా యేషాం తేషాం రాక్షసానాం, ని. 'ముఖం తు వదనే ముఖ్యే తోత్రే ద్వారాభ్యుపాయయో'రితి యాదవః, కాలస్య

1 రోధ.

పౌలస్త్యం మాం రఘుపతే రవధేహి దూతమ్. ౬౦
రక్షఃపతే రఘుపతే ర్నయనం తృతీయ
మాస్కందనీయ మితి హా మనుషే కళత్రం,
అమ్భోజ మి త్యళికసంభవ మక్షి శమ్భో
ర్మందాకినీమధుకర స్తు యథా మదాంధః. ౬౧
గ. కిఞ్చ.
ప. ఏకం హైహాయసంభవా త్పరిభవాత్ [1]మ్లానం ద్వితీయం పున

అంతకస్య, ని. 'కాలో దండధర శ్శ్రాద్ధదేవో వైవస్వతోఽన్తక'ఇత్య మరః, రఘుపతేః శ్రీరామస్య, దూత, మవధేహి జానీహి, నిజస్వరూప కథనాపదేశేన తదీయమర్మోద్ఘాటన మిత్థం కృతవా నిత్యర్థః, వసన్త తిలకావృత్తమ్. ౬౦

రక్షఇతి. హేరక్షఃపతే, రఘుపతేః. తృతీయం, నయనం, తృతీ యనేత్రరూప మిత్యర్థః, అత ఏవ రూపకాలఙ్కారః, ఏతేన రామ స్యాత్యన్తప్రేమాస్పదత్వం రావణ స్యాతిదురాక్రమత్వంచ సూచ్యతే, కళత్రం భార్యాం సీతామ్. ని. 'కళత్రం శ్రోణిభార్యయో' రిత్యమరః, ఆస్కందనీయ మాక్రమణీయ, మితి, మనుషే అవబుధ్యసే, హా, ఆత్మ వినాశహేతుభూతేయ మితి న జానాసీతి విషాద ఇత్యర్థః. ని. 'హా విషాదశుగార్తి ష్వి'త్యమరః, కథమివ మదేన అంధో వివేకశూన్యః, అత ఏవ మందాకినీమధుకరః వియద్గంగాసంచరణశీలో భృంగః, తుశబ్దో వ్యవచ్ఛేదకః, శమ్భోః త్ర్యంబకస్య, అళికసంభవం లలాటస్థమ్ ని. 'లలాట మళికం గోధ' రిత్యమరః, అక్షి అగ్న్యాత్మకం నేత్రం, అమ్భోజ మితి, యథా మనుతే, తద్వత్ సోఽప్యాత్మకవినాశహేతు భూత మేతదితి న జానాతీ త్యర్థః, మందాకినీగ్రహణం కనకకమలసంభ వేన తత్సదృశలలాటనేత్రే అమ్భోజభ్రాన్తిజననార్థ మి త్యవగంతవ్యం, ఉపమాలఙ్కారః. వృత్తం పూర్వవత్, ౬౧

అ. వక్తవ్యాన్తరమపి విద్యత ఇత్యాహ. కించేతి.

అ. తదేవాహ. ఏకమితి. హేదైత్యేంద్ర, హైహాయసంభవాత్ కార్తవీర్యకృతాత్పరిభవాత్, కారాగారనిక్షేపరూపతిరస్కారా ద్ధేతోః.

1. గ్లానమ్.

దైత్యేన్ద్రావినయా త్తృతీయ మపి మే తాతాహితా ద్వైవ్యకృతాత్,
ఇత్థం త్వచ్చరితైః పితామహా[1]ముఖా న్యేకం వినై వాభవం
స్తచ్చైవం నవిధేహి దాశరథయే దేయా త్వయా మైథిలీ. ౬౨
ప. కౌబేరస్య చ పుష్పకస్య హరణం కైలాసవిక్షేపణం
దిక్పాలాక్రమణం చ జల్పసి ముహుః కింవా యశ స్తావతా,

ని. 'అనాదరః పరిభవః పరీభావ స్తిరస్క్రియే' త్యమరః, ఏకం పితామహముఖం, మ్లానం ఖిన్నం మత్కులనన్దనస్య పరిభవస్సంప్రాప్త ఇతి తేజోహీన మభూ దిత్యర్థః, తథా అవినయాత్ లోకవిద్విష్టాచరణ రూపత్వదీయదుర్నయాత్, † ద్వితీయం ముఖం, మ్లానం తథా మే మమ, తాతేన పిత్రా వాలినా ఆహితా ద్విరచితా, ద్వైవ్యకృతాత్ వాలేన నిబధ్య కక్షనిక్షేపణరూపా ద్వికారా, తృతీయ మపి ముఖం, మ్లానం, ఇత్థ మనేన ప్రకారేణ, త్వచ్చరితై స్తావకదుర్వ్యాపారైః, పితామహస్య చతుర్ముఖస్య ముఖాని వదనాని, ఏక మేవ వినా త్రీణి ముఖాని, మ్లానా, న్యభవన్, బభూవురిత్యర్థః, తచ్చ, తద, ప్యవశిష్ట మేకం ముఖ మిత్యర్థః, ఏవ ముక్తరీత్యా, మ్లానం, న విధేహి నకురుష్వ, అత స్త్వయా మైథిలీ, దాశరథయే, దేయా దాతుం యోగ్యా, అన్యథా తన్ముఖ మపి ముఖత్రయావశిష్ట మపి మ్లానం భవిష్యతీ త్యర్థః, కూటస్థబ్రహ్మణో లజ్జావిముఖతాం విదధత స్తేధి గ్జీవిత మితి భావః, అత్ర పితామహముఖత్రయమ్లానతాఽసంబంధేఽపి తత్సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః. శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౬౨

కౌబేరస్యేతి. కుబేర స్యేదం కౌబేరం. + 'తస్యేద' మిత్యణ్, తస్య, పుష్పకస్య పుష్పకాఖ్యవిమానస్య, హరణ మపహరణం చ, జ్యేష్ఠభ్రాతరం జిత్వా తదీయపుష్పకహరణేన మహాపౌరుషం కృత మితి సోల్లుంఠనోక్తిః, కైలాసవిక్షేపణం హరనివాసశైలోత్తోలనేన చ బా

† దైత్యేంద్రే బలీంద్రవిషయే అవినయాత్త్వత్కృతదుర్నయాత్, తదుక్తం మహానాటకే. 'రేరే రావణ రావణాః కతి బహూ నేతా న్వయం శుశ్రుమ, ప్రాగేకః కిల కార్తవీర్య నృపతే ర్దోర్దండపిండీకృతః, ఏకో నర్తనదాపితాన్నకబలో దైత్యేంద్ర దాసీజనై రన్యం వక్తుమపి త్రపామహ ఇహ త్వం తేషు కోఽన్యోఽథవా.' ఇత్యన్యే. 1 సుఖాని,

వేషం [1]సంయమినాం విధాయ విజనే దేవీం వనే జానకీం
వేగా దాహరతా త్వయాఽద్య రచితం వీరవ్రత స్యోచితమ్.

గ. కిం బహునా. ౬౩

వ. పూజోపహారరచనాయ పురా పురారే
శ్ఛిన్నేషు మూర్ధసు నవ స్వవశేషితం యత్,
దేవ స్తదద్య కుతుకీ దశమం శిర స్తే
రామో బలిం రచయితుం రణదేవతాయై. ౬౪

హుబలంచ విద్యత ఇతి స్వామిదోర్విహారకరణం, తదధస్తాద్ద్వితీయం బలం నిరూపిత వా నసీతి మర్మోద్ఘాటనోక్తిః,దిక్పాలానా మింద్రాదిదిక్పాలకానాం ఆక్రమణం ఆస్కందనంచ, సాంకర్యనిరాసపూర్వకం లోకం పరిపాలయతాం సాధూనా మింద్రాదీనాం చాపరాధకారిణ స్తవ దురాత్మత్వం కిం వక్తవ్య మి త్యాతతాయిత్వోక్తిః, ముహుః పునః పునః,జల్పసి కథయసి, తావతా పుష్పకాద్యాహరణాదినా,కింవా,యశః కీర్తిః, న కిమపీ త్యర్థః, కుత స్సంయమినాం సన్న్యాసినాం, వేషం కాషాయదండధారణరూపం నైపథ్యం, విధాయ స్వీకృత్య, కపటసన్న్యాసీ భూత్వేత్యర్థః, విజనే వనే నిర్జనారణ్యే, దేవీం పూజ్యాం, జానకీం, వేగాత్,శ్రీరామదర్శనే సద్య ఏవ నిపాతో భవే దితి సముత్పన్నభయసంభ్రమాత్,ఆహరతా, త్వయా,ఽద్యేదానీం, వీరవ్రతస్య వీరధర్మస్య,ఉచిత మనురూపం, రచితం కృతం, సకలలోకశ్లాఘ్యాం జానకీం శ్రీరామాసమక్షం చౌర్యేణాపహరతా త్వయా సమ్య క్పౌరుషం ప్రకటిత మిత్యర్థః, వృత్తం పూర్వవత్. ౬౩

అ. నిగమయతి. కింబహునేతి. బహూక్త్యా కి మిత్యర్థః.

పూజేతి. పురా పూర్వం, పురారే రీశ్వరస్య, పూజాయాం ఉపహారరచనాయ నైవేద్యకరణార్థం, నవసు, మూర్ధసు శిరస్సు, ఛిన్నేషు సత్సు, య చ్ఛిరః, దశమ మిత్యర్థః,అవశేషిత మవశిష్టం కృతం, త, త్తే దశమ మి త్యర్థః, దేవః వీరలక్ష్మ్యా ద్యోతనశీలః శ్రీరామః, అద్య ఇదానీం, రణదేవతాయై రణశక్త్యై, బలిం పూజోపహారం, రచ

1 సంయమినః.

గ. [1]అనన్తర మురుంతుదాభాషణరోషణేన రావణేన [2]గృహ్యతాం గృహ్యతా మయ మితి సరయ మాదిష్టా నవలమ్బితభుజప్రకోష్ఠా నాశరాం శ్చతుర శ్చతురోఽయం భుజంగా నివ విహంగాధిపో గృహీత్వా దివి సముత్పత్య నిపాత్య చైతాన్ పాదేన తత్ప్రాసాదశృఙ్గం శిరోభంగ మివ రిపో ర్విభిన్ద న్నవిన్దన్ కమ ప్యాత్మనః ప్రతిరథం ([3]పఙ్క్తికంఠోపకంఠభువః) పఙ్క్తిరథభువో వివేశ నివేశమ్. ౬౯

యితుం కర్తుం, కుతకీ కౌతుకవాన్, స్వాపరాధం నివేద్య పున ర్జానక్యప్రదానే శీఘ్ర మేవ రామః త్వాం నిహనిష్యతీతి భావః, ని. 'బలిః పూజోపహారే చ కరే దైత్యాంతరేఽపి స' ఇతి. నానార్థరత్నమాలా, వసంతతిలకావృత్తమ్. ౬౮

అనంతర మితి. అనంతర మంగదవచనానంతరం, అరు స్తుదతీత్యరుంతుదం మర్మస్పృక్ తేన భాషణేన హేతునా, రోషణేన రోషవతా, + కర్తరి ల్యుః, రావణేన, అయం వానరో, గృహ్యతాం గృహ్యతా, మితి చాపలా ద్ద్విరుక్తిః, 'సంభ్రమేణ ప్రవృత్తి శ్చాపల' మితి కాశికా, కోపాతిరేకాచ్చ సంభ్రమః, ఇత్యనేన ప్రకారేణ, సరయం సత్వర, మాదిష్టా నాజ్ఞప్తాన్, అతఏ వాలమ్బితౌ గృహీతౌ భుజయోః బాహ్వోః ప్రకోష్ఠౌ కూర్పరాధఃప్రదేశౌ చ యై స్తాన్, ని. 'కక్ష్యాంతరం ప్రకోష్ఠశ్చ ప్రకోష్ఠః కూర్పరా దధ' ఇతి శాశ్వతః, చతుర శ్చతుస్సంఖ్యాకాన్, ఆశరాన్ రాక్షసాన్, చతురః తత్కాలకర్తవ్యబుద్ధికుశలః, అయ, మంగదః, విహంగాధిపో గరుత్మాన్, భుజంగాన్ సర్పా నివ, గృహీత్వా, దివి అంతరిక్షే, సముత్పత్య ఉత్ప్లుత్య, ఏతా నాశరాన్, నిపాత్య భువిపాతయిత్వా చ, పాదేన, తత్ప్రాసాదశృంగం రావణసౌధశిఖరం, రిపోః రావణస్య, శిరోభంగం శిరోవిదారణమి, వేత్యుత్ప్రేక్షా, † విభిందన్ విదారయన్, తథా ఆత్మనః, కమపి, ప్రతిరథం ప్రతిభటమవిందన్ అలభమాన స్సన్, పఙ్క్తికంఠోపకంఠభువః రావణనికటప్రదేశాత్,

---

† 'ప్రాసాదశృంగంవరాంగమివే'తి ప్రాచీనపాఠస్సాధుః, వరాంగం శిర ఇవేత్యర్థః, అత్రత్యపాఠేవిభిందన్నిత్యత్రాన్వయాసాంగత్యాత్.

1 ఏవమరుస్తుదభాషణా. 2 గృహ్యతా మయం నిగృహ్యతామితి. 3 ఏతన్నాస్తిక్వచిత్.

ప. రఘుతనయ స్తతో విదితరావణదుర్వినయః
కుపితమనా మనా గివ దధే కుటిలాం భ్రుకుటిమ్,
అథ పరివవ్రు రాశరపురం హరయ స్సరయం
యుగవిగమే యథా యుగప దమ్బుధి మౌర్వశిఖాః. ౬౬

ప. తతో మద[1]పరిప్లవప్లవగవీర[2]సాంరావిణ
క్షణక్షుభితకోణపప్రకరపాణికోణాహతః,

పఙ్క్తిరథభువో దశరథ నందనస్య శ్రీరామస్య, నివేశం శిబిరం, వివేశ ప్రవిష్టవాన్. ౬౫

రఘుతనయ ఇతి. తతోఽంగదప్రవేశానన్తరం, రఘుతనయః రఘునందనః, విదితః అంగదవచనాత్ విజ్ఞాతః. రావణదుర్వినయః సీతాప్రత్యర్పణాభావరూపరావణదుర్నీతి ర్యేన స, తథోక్తః, అతఏవ కుపితమనాః కోపావిష్టచిత్త స్సన్. మనా గ్గిరోదాత్తత్వా దీషత్, ఇవ శబ్దో వాక్యాలఙ్కారే, + 'ఇవేతీషదర్థోపమావాక్యాలఙ్కారే'ష్వితి గణవ్యాఖ్యానే, భ్రుకుటిం భ్రూభంగం, కుటిలాం వక్రాం, దధే ధృతవాన్, అథానంతరం, హరయో వానరాః, యుగవిగమే ప్రళయే, యుగప దేకవారమేవ, అంబుధి, మౌర్వశిఖాయథా బడబానలజ్వాలా ఇవ.ని. 'ఔర్వస్తు బాడబో బడబానల' ఇత్యమరః, 'ఇవవద్వాయథాశబ్దా'వితాచార్యదండ్యనుశాసనమ్, సరయం సత్వరం, ఆశరపురం లఙ్కాం, పరివవ్రుః పరివేష్టయామాసుః, ఉపరురుధురిత్యర్థః, ఉపమాలఙ్కారః. ౬౬

తత ఇతి. తతః లంకోపరోధానంతరం, సమంతా ద్రావ స్సంరావః కోలాహల ఇతి యావత్. ని. 'ఆరవారావసంరావే'త్యమరః, తస్య భావ స్సాంరావిణం. + 'అభివిధౌ భావ ఇను' ణితి భావార్థే ఇనుణ్. 'అణినుణ' ఇతి స్వార్థేఽణ్ప్రత్యయః. ఆదివృద్ధిః, 'ఇనణ్యనపత్యే' ఇతి ప్రకృతిభావః, † మదపరిప్లవానాం దర్పోద్రిక్తానాం ప్లవగవీరాణాం వానరవీరభటానాం సాంరావిణక్షణే కోలాహలకాలే తదుత్సవే వా. ని. 'నిర్వ్యాపారస్థితౌ కాలవిశేషోత్సవయోః క్షణ' ఇత్యమరః, క్షుభితః

---

† అత్రాయంక్రమః, అభివిధి ర్వ్యాప్తిః, సంపూర్వకా ద్రుధాతో ర్భావే వ్యాప్తౌ గమ్యాయా మినుణి అణి చ సాంరావిణ మితి, వ్యాప్తధ్వని రిత్యర్థః.

1 పరిప్లవత్. 2 సంరంభణ.

రవై రధికభైరవై రుపరురోధ రోదో స్తరం
తరంగితఘనాఘనస్తనితబంధుభి ర్దుందుభిః. ౬౭

గ. తేన సమంతతః కందళతా దళయతేవ జగంతి దుందుభినిర్ఘోషేణ రోషేణ చ పేర్యమాణాః([1]ప్రబుద్ధాః) కేసరిణ ఇవ గిరికందరా న్మందిరా న్నిర్గత్య గత్యన్తరాయసంధాయకా న్యపత్యానీ వానిమిత్తా [2]న్యవిలోక్షోభం ప్రాప్తః యః కోణపప్రకరః రాక్షసనివహః. ని. 'రాక్షసః కోణపః క్రవ్యా' దిత్యమరః. తస్య పాణికోణేన హస్తప్రదేశేన అథవా పాణౌ యః కోణః వాద్యవాదనదండవిశేషః. ని. 'కోణో వీణాదివాదన' మిత్యమరః, తేన ఆహతః తాడితః వాదితః, దుందుభిః రణభేరీ. ని. 'భేరీ స్త్రీ దుందుభిః పుమా' నిత్యమరః. అధికభైరవైః, అత్యంతభీషణైః, తరంగితం అవిచ్ఛిన్నం యద్ఘనాఘనస్తనితం వర్షుకాబ్దగర్జితం' తస్య బంధుభి, స్తత్సదృశై రిత్యర్థః, అత ఏవోపమా * జ్ఞాతిసోదరబన్ధ్వాదిశబ్దాః సాదృశ్యవాచకా; ఇత్యాచార్యదండీ. ని. 'శక్రఘాతుకమత్తేభవర్షుకాబ్దా ఘనాఘనా' ఇత్యమరః, రవైః భాంకారైః, రోదోన్తరం ద్యావాభూమిమధ్యకుహరం,ఉపరురోధ ఆవృణోత్, రాక్షససమరసన్నాహభేరీభాంకార స్సర్వత్ర వ్యాప్తోఽభూ దిత్యర్థః, అత్ర దున్దుభిరవాణాం రోదోంతరోపరోధాసంబంధేఽపి తత్సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః, పృథ్వీవృత్తమ్. ౬౭

తేనేతి. సమంతత స్సర్వత్ర,కందళతా వ్యాప్నువతా,అతఏవ జగంతి భూర్భువస్స్వర్లోకాన్, దళయతా విదారయతేవే, త్యుత్ప్రేక్షా, తేన పూర్వోక్తేన, దుందుభినిర్ఘోషేణ, రోషేణ వానరసాంరావిణజనితామర్షేణ చ, పేర్యమాణాః, అత ఏవ గిరికందరా ద్గిరిదరీభ్య ఇత్యర్థః. ని. 'దరీ తు కందరో వా స్త్రీ'త్యమరః. ప్రబుద్ధా స్సుప్తోత్థితాః, కేసరిణ స్సింహాఇవే, త్యుపమా, మందిరాత్ మందిరేభ్యః, నిర్గత్య నిష్క్రమ్య, గత్యంతరాయసంధాయకాని క్వవ్రజసీత్యాదినిషేధవచనపాదగ్రహణాదినా గమనవిఘ్నకారీణి, ని.'విఘ్నోఽంతరాయః ప్రత్యూహా' ఇత్యమరః, అపత్యాని నందనానివేత్యుపమా. ని. 'ఆహు ర్దుహితరం సర్వేఽపత్యం తోకం తయో స్సమే' ఇత్యమరః, అనిమిత్తాని ప్రతికూలవా

---

1 ఏతన్నాస్తిక్వచిత్. 2 అనవలోకమానా.

కమానా విమానాధిగతవిబుధసీమన్తినీభి స్సహ విజిహీర్షయేవ ప్రస్థాన సమయకరిమ్లానముఖీ స్సుముఖీ రపృగణయన్తో నిరన్తరజ్వలితకోపానలన యనకోణారుణాలాతశతనిపాతవిత్రాసచలితనిజవారణనివారణావేశ పర వశనిజాశయా దిశాముఖ[1]ముఖరశివారవామ్రేడిత[2]క్ష్వేళితవ్యాకులీకృత కులమహీధ్రాః గృధ్రాయతపక్షవిక్షేపాకులపతాకానీకా స్సముత్తుంగశ

తాదిదుశ్శకునాని అవిలోకమానా, అగణయంత ఇత్యర్థః, సమరపారవశ్యా దితి భావః, తథా విమానాధిగతాః వ్యోమయానాధిష్ఠితాః యాః విబుధసీమంతిన్యః సురసుందర్య స్తాభి స్సహ, విజిహీర్షయా విహరణేచ్ఛయేవేతి, హేతూత్ప్రేక్షా, రణే ఉభిముఖీభూయ హతానాం సురసుందరీసంభోగలాభా దితి భావః. + విపూర్వా ద్ధరతే స్సన్నంతాత్ స్త్రియా మప్రత్యయే టాప్, ప్రస్థానసమయే రణప్రయాణకాలే, పరిమ్లానముఖః విషణ్ణవదనాః, ఏతచ్చ దుర్నిమిత్త మితి భావః, + 'స్వాంగా చ్చోపసర్జనా దసంయోగోపధా' దితి ఙీష్, సుముఖీ ర్నిజవధూః, ప్యగణయంతః, అనాద్రియంత ఇత్యర్థః, తథా నిరంతరమవిచ్ఛిన్నం జ్వలితః ప్రజ్వలన్ కోపవవఅనలో యేషు తే తథోక్తాః నయనకోణా నేత్రాంతా స ఏవ అరుణాలాతశతాని అనేకారుణోల్కా ఇత్యర్థః. ని. 'అలాత ముల్ముకం జ్ఞేయం నపుంసక మిదం ద్వయ'మితి ప్రతాపమార్తాండః, తేషాం శతస్య నిపాతాత్ ప్రసారాత్ యో విత్రాసః భయం ఉల్ముకదర్శనే వారణా బిభ్యతీతి ప్రసిద్ధిః, తస్మా చ్చలితాః విమార్గగతాః యే నిజవారణాః ఆత్మీయగజాః తేషాం నివారణావేశే మార్గప్రవర్తనకృత్యే పరవశాః ప్రమత్తాః, అనవధానా ఇత్యర్థః, తథా దిశాముఖేషు దిగంతరాళేషు ముఖరాః దుర్నిమిత్తతయా అశుభసూచకవాదనతత్పరాః యాః శివాః క్రోష్టారః తాసాం రవైః రుతైః ఆమ్రేడితాని ద్విస్త్రిరుక్తాని. ని. 'శివా హారీతకీ క్రోష్ట్రే'తి వైజయంతీ, ఆమ్రేడితం ద్వి స్త్రి రుక్తమిత్యమరః, క్ష్వేళితాని సింహనాదాః. ని. 'క్ష్వేళాతు సింహనాద స్స్యా' దిత్యమరః + భావే క్తః, తై ర్వ్యాకులీకృతా స్సంకులాః కృతాః కులమహీధ్రాః కులపర్వతా యైస్తే గృధ్రాణాం కంకానాం

---

1 ముఖరిత. 2 క్ష్వేళితాకులకులమహీధ్రాః.

తాఙ్గసంఘాతపరిగతా నితాన్తనిశితకృతాన్తదంష్ట్రాఖరతరపట్టసప్రాసపరశుగదాముసలపరిఘద్రుఘణకృపాణధారిణో దారుణాజగరసంతానసంవీతా ఇవ విన్ధ్యకూటాః వ్యూఢాతికరాళకాలాయసకంకటాః

యే ఆయతాః విస్తృతాః పక్షా స్తేషాం విక్షేపైః ప్రేరణైః ఆకులాని సంకులాని పతాకానీకాని పతాకాయుక్తసైన్యాని యేషాం తే తథోక్తాః, ని.† 'అనీకం తు రణే సైన్య' ఇత్యమరః, కంకాధిష్ఠితపతాకావంత ఇతి భావః. 'ఆసన్నమృత్యో ర్నికటే చరంతి గృధ్రాదయో మూర్ధ్ని గృహోర్ధ్వభాగే' ఇతి ప్రసిద్ధిః, తథా సముత్తుంగా అత్యున్నతాశ్చ యే శతాంగసంఘాతాః ఆయతస్యన్దనబృందాని తత్పరిగతాః,తదారూఢా ఇత్యర్థః. ని. 'శతాంగ స్స్యందనో రథ' ఇత్యమరః, తథా నితాంత మత్యంతం నిశితా స్తీక్ష్ణాః యాః కృతాంతస్య యమస్య దంష్ట్రాః దంతవిశేషాః తద్వత్ఖరతరాః నిశితతరాః యే పట్టసాః విశాలసన్నివేశఖడ్గవిశేషాః ప్రాస్యంత ఇతి ప్రాసాః కుంతాపరపర్యాయాః క్షేపణీయాః ఆయుధవిశేషాః తదుక్తం వృత్తికారేణ + 'అకర్తరి చ కారకే సంజ్ఞాయా' మిత్యత్ర ప్రాస్యంత ఇతి ప్రాసా'ఇతి, పరశవః కుఠారాః గదాః ప్రసిద్ధాః ముసలాని అయోగ్రాణి పరిఘాః అయోమయదండవిశేషాః.ని. 'పరిఘః పరిఘాతక' ఇత్యమరః, ద్రుఘణాః ముద్గరాపరపర్యాయాః అయోమయగదాః. ని. 'ద్రుఘణే ముద్గరఘనా'విత్యమరః, కృపాణాః కరవాలాశ్చేతి ద్వంద్వః. ని. 'కౌక్షేయకో మండలాగ్రః కరవాలః కృపాణవ'దిత్యమరః తాన్ ఆయుధవిశేషాన్ ధారయంతి తాచ్ఛీల్యే నేతి తథోక్తాః, + తాచ్ఛీల్యే ణినిః. తథా దారుణా భయంకరాః యే అజగరసంతానాః మహాకాయసర్పవిశేషనికాయాః తై స్సంవీతా స్సంవేష్టితా వింధ్యకూటా వింధ్యాచలశిఖరాణీ వేత్యుపమా. ని. 'కూటోఽస్త్రీ శిఖరం శృంగ' మిత్యమరః, అతికరాళాః అత్యంతభీషణాః కాలాయసకంకటా లోహమయోరశ్ఛదాః తే వ్యూఢా ఆముక్తా యైస్తే తథోక్తాః. ని.

---

† 'గృధ్రాయతపక్షవిక్షేపకృతపతాకానికాయపౌనరుక్త్యసముత్తుంగశతాంగసంఘపరిగతా' ఇతి ప్రాచీనపాఠే విక్షేపకృతం పతాకానికాయపౌనరుక్త్యం యేషాం తేచ సముత్తుంగాశ్చ శతాంగారథా స్తేషాం సంఘైః సమూహైః పరిగతాః పరివృతా ఇత్యర్థః.

వికల్పా ఇవ కల్పాంబుదానాం వ్యక్తయ ఇవ కాళరాత్రేః వివర్తా ఇ
వ కలికాలస్య కాలస్యాపి భయంకరా స్సంగరాంగణ మవతరన్త స్స
మీరయంతో వీరవాదా నాదాయ శరాసన మాసారై రివ గిరి మ
మ్భోదరా దూరాపాతిభి శ్శిలీముఖై ర్వలీముఖబల మఖిల మక్షోభ
యన్త రక్షోభటాః. ౬౮

ప. తతో నఖధుతాయుధ స్తరుపరిత్రుటత్తోమర
శ్శిలానిహతముద్గర శ్శిఖరిభిన్నమత్తద్విపః,

'కరాళో దంతురే తుంగే భీషణే వైకృతేఽపిచ, ఉరశ్ఛదః కం
కటక' ఇతివైజయంతీ, తథా కల్పాంబుదానాం ప్రళయకాల
మేఘానాంవికల్పా ఇవ కాళరాత్రేః ప్రళయకాలరాత్రేః, వ్యక్తయః
మూర్తయఇవ, కలికాలస్య మహాఘోరకలియుగసమయస్య, వివర్తాః
పరిణామవిశేషా ఇవ, ప్రతీయమానా ఇత్యుత్ప్రేక్షా, తథా కాలస్యచ
యమ స్యాపి, భయంకరా భయప్రదా, ఇత్యతిశయోక్తిః, + 'మేఘ
ర్తిభయేషు కృఞ్'ఇతి ఖశి ముమాగమః, సంగరాంగణం యుద్ధభువం,
అవతరంతః ప్రవిశంతః, వీరవాదాన్ ఛిందిభిందీత్యాదివీరాలాపాన్,
సమీరయంతః ఉచ్చారయన్తః, రక్షోభటాః రాక్షసయోధాః, శరాస
నం, కార్ముకమిత్యర్థః, ఆదాయ స్వీకృత్య, అమ్భోదరాః మేఘాః,
అసారైః ధారాసంపాతైః, వి. 'ధారాసంపాత ఆసార' ఇత్యమరః, గిరి
మి, వేత్యుపమా, దూరాపాతిభిః అత్యన్తదూరప్రసారిభిః, శిలీముఖై
ర్బాణైః, అఖిలం, వలీముఖబలం వానరసైన్య, మక్షోభయంత, క్షోభ
మనయ న్నిత్యర్థః. ౬౮

తతఇతి. తతః విక్షోభణానంతరం, నఖైః వానరనఖైః ధుతాని
విక్షిప్తాని ఆయుధాని రాక్షసప్రయుక్తబాణపట్టిసాద్యాయుధాని య
స్మిన్ స తథోక్తః, తరుభిః పరిత్రుటంతః పరితో విశీర్యంతః తోమరాః
దండవిశేషాః యస్మిన్స తథోక్తః, శిలాభి ర్నిహతాః విదళితాః ముద్గ
రా యస్మిం త్సతథోక్తః, శిఖరిభిః పర్వతైః భిన్నా విదారితాః మత్త
ద్విపా మత్తగజాయస్మిం త్స తథోక్తః, అత ఏవాతిభయంకరః అతిదా
రుణః, హరిరక్షసాం వానరాణాం, రాక్షసానాం చేత్యర్థః, సంగరో

స్వపక్షవిజయైషిభి ర్దివి సురాసురై రాతురై
రలక్షి హరిరక్షసా మతిభయఙ్కర స్సంగరః. ౬౯

౯. క్రమేణ చ కుపితకపివీర[1]దూరీకృతనైరృతవీరభుజప్రతాపానల ఇవాస్తం భజతి [2]భానుమతి మథితాయుధికగళనాళప్రణాళీపరీవాహి లోహితనదీపూర ఇవ దూర మన్తరితహరిదంతరాభోగే సంధ్యారాగే

రణః స్వపక్షయో ర్వానరరాక్షసబలయోః విజయ మిచ్ఛం త్యాకాంక్షం త ఇతి తథోక్తైః, రత ఏవాతురై రత్యంతవ్యగ్రచిత్తైః, 'ఆకులై'రితి చ పాఠః, దివ్యంతరిక్షే, స్థితైః, సురాసురై ర్దేవదానవైః, రలక్షి దృష్టః, + 'చిణ్ భావకర్మణో'రితి చిణ్. 'చిణో లు'గితి లుక్, సురాసురై రిత్యత్ర 'యేషాం చ విరోధ శ్శాశ్వతిక'ఇతి న ద్వంద్వైకవద్భావః, యత ఏషాం కార్యత ఏవ విరోధో వ్యాఘ్రాదివ న్న శాశ్వతిక ఇత్యాహుః, అథవా సురై స్సంగతా అసురాః + మయూరవ్యంసకాదిత్వా త్సమాసః ఉత్తరపద లోపశ్చ, న తు సురా శ్చ అసురా శ్చేతి ద్వంద్వః అత్రహి 'యేషాం చ విరోధ శ్శాశ్వతిక' ఇత్యేకవద్భావ స్స్యాత్, పృథ్వీవృత్తమ్. ౬౯

అ. ఇత్థం ప్రవృద్ధయుద్ధసంరంభయో రుభయబలయో స్సంధ్యా సమయః ప్రవృత్త ఇత్యాహ. క్రమేణేతి. కించేతిచార్థః, క్రమేణ కాలక్రమేణ, కుపితైః రాక్షససంప్రహారక్రుద్ధైః కపివీరైః వానరభటైః దూరీకృతః దూరతో౽పాస్తః యః నైరృతవీరాణాం రాక్షసయోధానాం భుజప్రతాపానలో బాహుప్రభావాగ్నిః తస్మి న్నివ, భానుమతి సూర్యే, అస్త మదర్శనం, భజతి సతి, అస్త మితి మకారాంత మవ్యయం, ని. 'అస్త మదర్శన' ఇత్యమరః, సూర్యపక్షే అస్త మస్తాచలమ్, ని. 'అస్త స్తు చరమక్ష్మాభృ' దిత్యమరః. తథా ఆయుధం ప్రహరణ మేషా మిత్యాయుధికాః + 'ప్రహరణ' మితి ఠక్, మథితాని ఛిన్నాని యా న్యాయుధికానాం గళనాళాని తాన్యేవ ప్రణాళ్యః జలనిర్గమనమార్గాః తాభ్యః పరివహతి ప్రవహతీతి తత్పరివాహీ యో లోహితనదీపూరః శోణితసరిత్ప్రవాహః తస్మి న్నివ, సంధ్యారాగే, దూరం, సర్వతో త్యర్థః, అంతరితః ఆచ్ఛాదితః హరిదంతరాభోగః దిగ్విస్తారో యేన తస్మిన్ త

1 విధూషిత. 2 భగవతి భానుమతి మథితాయుధయాతుధానగళ.

సముదంచితే విక్రాంతహరినఖాక్రాన్తదంతావళవిపులకుంభస్థలముక్త ముక్తాకలాప ఇవ విజృంభమాణేవియతి [1]తారాగణే రణరభసచలిత[2]రథ తురగపదాతిగజపదాహతవిశ్వంభరాన్తరాళజనుషి రజసీవ భువన మా

ఘోక్తే సతి, దిశు వ్యాప్రియమాణేషు సత్స్విత్యర్థః, విక్రాన్తాః పరాక్రమవంతః యే హరయః కపయ స్త ఏవ హరయస్సింహా ఇతి శ్లిష్టరూపకం. ని. 'యమానిలేన్ద్రచన్ద్రార్కవిష్ణుసింహాంశువాజిషు, శుకాహికపిభేకేషు హరిర్నా కపిలే త్రిష్వి'త్యమరః, తేషాం నఖై రాక్రాన్తాని విదారితాని యాని దంతావళానాం మహాగజేంద్రాణాం విపులకుంభస్థలాని తైః ముక్తః త్యక్తః యః ముక్తాకలాపః మౌక్తికప్రకరః తస్మిన్నివ, తారాగణే నక్షత్రమండలే, వియత్యాకాశే, ని. 'వియ ద్విష్ణుపదం వా తు పుం స్యాకాశవిహాయసీ' ఇత్యమరః, విజృంభమాణే సతి, గజానాం ముక్తాకరత్వ ముక్తమ్. * 'కరీంద్రజీమూతవరాహశంఖమత్స్యాహిశుక్త్యుద్భవవేణుజాని, ముక్తాఫలాని ప్రథితాని లోకే తేషాం తు శుక్త్యుద్భవ మేవ భూరీ'తి † తథా రణరభసేన సమరసంభ్రమేణ చలితం ప్రవృత్తం య ద్రథతురగపదాతిగజం + సేనాంగత్వా ద్ద్వంద్వైకవద్భావః, తస్య పదై రాహతం అవదారితం య ద్విశ్వంభరాంతరాళం రణక్షోణీమధ్యం తత్ర జను ర్జన్మ యస్య తస్మిన్, రజసి ధూళావివ, తమ స్యంధకారే, భువనం జగత్, ఆస్కందతి ఆక్రామతి సతి, అత్ర, ని. 'హ స్త్యశ్వరథపాదాతం సేనాంగం స్యా చ్చతుష్టయ' మిత్యభిధానాత్ తత్క్రమేణైవ గజాదీనాం వక్తవ్యత్వే తథా నోక్త మితి చోద్యం, యద్యపి, తథాపి క్రమో నాత్ర వివక్షిత ఇతి బహుపుస్తకేష్వేవ మేవ పాఠదర్శనాత్, నను 'యవాగ్వాఽగ్నిహోత్రం జుహోతి, 'యవాగూం పచతి' త్యత్ర పాఠక్రమానుపపత్తౌ అర్థక్రమో యథా స్వీకృతః. తద్వ దత్రాపి యథాయోగ మన్వయోఽంగీక్రియతా మితి చే త్సత్యం, అపౌరుషేయే వేదవాక్యే యథాతథా వాఽస్తు పుంవాక్యే తు శ్రవణానంతర మేవ ప్రయోక్తు స్తాత్పర్యానభిజ్ఞత్వ

† జీమూతకరిమత్స్యాహిశంఖవంశవరాహజాః, శుక్త్యుద్భవాశ్చ విజ్ఞేయా అష్టౌ మౌక్తికయోనయః.

1 తారాంగణే. 2 గజతురగపదాతిపాదాహతవిశ్వవిశ్వంభరా.

స్కన్దతి తమసి తామసీచరే ష్వివ సశోకేషు యామినీవిరహివిహగే ష్వాశరకరే ష్వివ సకోశేషు తామరసేషు దాశరథిబల ఇవ ప్రమదాకరేకుముదాకరే. ౮౦

ప. ఆసారధారాం [1]వికిరన్ శరాణామాశ్వాసయన్నానన మాశరాణామ్,

ప్రతీతే రన్వయవిలంబాసహిష్ణుత్వా ద్దోషోఽత్ర దుర్వార ఇత్య లమతిప్రసంగేన, తథా తామసీచరేషు రాత్రించరేష్వివ, ని. 'తమిస్రా తామసీ రాత్రి' రిత్యమరః, యామినీవిరహివిహగేషు చక్రవాకపక్షిషు, +ఉభయత్రాపి 'పుమాన్ స్త్రియే' త్యేకశేషః, సశోకేషు సవిషాదేషు సత్సు, ఏకత్ర మహావిపత్తిప్రత్త్యాసత్తే రన్యత్ర విరహాకులితత్వాచ్చేతి భావః, తథా ఆశరకరేషు రాక్షసభటహస్తే ష్వివ, తామరసేషు పంకేరుహేషు, సకోశేషు, ఖడ్గాపాయాత్కేవలతత్పిధానేషు సత్సు, అన్యత్ర సకుట్మలేషు సత్సు, ని. 'కోశోఽస్త్రీ కుట్మలే ఖడ్గపిధానేఽర్థౌఘదివ్యయో' రిత్యమరః, తథా దాశరథిబలే శ్రీరామసైన్య ఇవ, కుముదాకరే కైరవాకరే, ప్రమదాకరే ఉల్లాసభాజి సతి, నాత్ర తుల్యయోగితా ప్రతాపానలభానుమదాదీనాం కేవలప్రకృతత్వే ప్యౌపమ్యస్య గమ్యత్వేన తదనుత్థానాత్, నాపి శ్లేషః కేవలప్రకృత శ్లేషే విశేష్యశ్లేషాయోగాత్, తస్మా దుపమానోపమేయసాధారణధర్మసాదృశ్యప్రతిపాదకానాం చతుర్ణాం ప్రయోగే ఽయ మనేకేవశబ్దా కాఽపి పూర్ణోపమాశ్లేషసంకీర్ణా. ౮౦

అ. తతః కిం తత్రాహ. ఆసారేతి. శరాణాం బాణానా మన్యత్ర ఉదకానా మాసారధారాం ధారాసంపాతపరంపరాం, ని. 'ధారాసంపాత ఆసార' ఇత్యమరః, వికిరన్ విక్షిపన్, ప్రవర్ష న్నిత్యర్థః. అత్ర తద్ధేతౌ తత్త్వ ముపచర్యతే అత ఏవ ఆశరాణాం రాక్షసానాం, ని. 'రాక్షసః కోణపః క్రవ్యాత్క్రవ్యాదోఽస్రప ఆశర' ఇత్యమరః, అన్యత్ర ఆసమంతా చ్ఛరవ త్ప్రవర్గంతే తృష్ణయే త్యాశరాణాం చాతకాదిపక్షివిశేషాణా మిత్యర్థః, మాననమ్, మాశ్వాసయన్, ఏకత్ర భయనివారణేన అపరత్ర 'సర్వంసహాపతిత మంబు న చాతకానా' మితి భూగ

---

1 ప్రకిరన్.

వీరో హరీన్ సంయతి మేఘనాదో వివ్యాధ హంసానివ మేఘనాదః.

ప. రణే తదను దారుణే రభస మంగదో రావణే
ర్ద్రుమేణ మహతా [1]హతాఖిలధురీణయానవ్రజః,
శితేన శతకోటినా శిఖరికూట మింద్రో యథా
[2]మమంథ చ రథం మనోరథ మపి క్షణా ద్రక్షసామ్. ౭౨

ప. వియత్తలే తదను [3]నిలీయ మాయయా

తస్య తేషాం విప్రాయత్వా దభావాంబుదానే నోజ్జీవయ న్నిత్యర్థః. వీరో రణశూరో, మేఘనాదః ఇంద్రజిత్, ఉత్పత్తిసమయఏవ, మేఘవన్న దనా న్మేఘనాద ఇతి వ్యుత్పాదయంతి మేఘనాదః అభ్రనిర్ఘోషో హంసానివ, సంయతి యుద్ధే, హరీన్ వానరాన్, వివ్యాధ నిజఘాన, శ్లేషసంకీర్ణేయ ముపమా, ఇంద్రవజ్రావృత్తమ్. ౭౧

రణఇతి. తదను తదనంతరం, దారుణే భీషణే, రణే, అంగదః, మహతా మహోన్నతేన, ద్రుమేణ, రభసం వేగయుక్తం యథాతథా. ని. 'రభసో వేగహర్షయో'రితి విశ్వః. + అర్శఆద్యచ్ప్రత్యయః † రావణేః రావణాత్మజస్య ఇంద్రజితః, + అత ఇఞ్, అఖిలం సమస్తం ధురం వహంతీతి ధురీణో ధురంధరః + 'ఖ స్సర్వధురా'దిత్యత్ర యోగవిభాగా త్ఖప్రత్యయః, తాదృశో యో యానవ్రజః రథాశ్వనివహః సః ఆహతో మారితో యేన స, తథోక్త స్సన్నిత్యర్థః, + సాపేక్షత్వేఽపి గమకత్వా త్సమాసః, ఇంద్రః, శితేన తీక్ష్ణేన, శతకోటినా దంభోళినా, శిఖరికూటం యథా పర్వతశిఖరమివ, రథం రావణిస్యందనం, రక్షసాం, మనోరథం విజయాభిలాష మపి, క్షణాత్ క్షణమాత్రేణ,మమంథ బభంజ, అత్రరథమనోరథయోః కేవలప్రకృతయో రేవ మథనరూపసమానధర్మే ణౌపమ్యస్య గమ్యమానత్వా త్కేవలప్రకృతగోచరా తుల్యయోగితా, సాచోక్తోపమయా సంసృజ్యతే, పృథ్వీవృత్తమ్. ౭౨

వియదితి. తదను రథమథనానన్తరం, స రావణి రింద్రజి న్మాయయా కైతవేన, వియత్తలే నభస్తలే,నిలీయ, నిగూఢతయా స్థిత్వేత్యర్థః

† సరయమితిప్రాచీనపాఠే అర్శఆద్యజంతత్వంనకల్ప్యం.

1 హతశ్లథధురీణయానవ్రజమ్. 2 మమాథ. 3 విలీయ.

స లక్షయ న్రఘుతనయం సలక్ష్మణమ్,
అజిహ్మగా నధిగతజిహ్మగాకృతీ
నమర్షత స్సమితి వవర్ష రావణిః. 23

ప. లక్ష్మణానుగతం రామచంద్రం రావాఽభయంకరాః,
బబంధు ర్దారుణతమా బంధచ్ఛిద మమీ శరాః. 24

ప. యావ ద్యాతి పురం పురన్దరజయీ యాన ద్దశాస్యాజ్ఞయా

సలక్ష్మణం, రఘుతనయం రఘునన్దనం లక్షయ న్లక్షీకుర్వన్. ని. 'లక్ష్యం లక్షం శరవ్యంచే'త్యమరః. + 'తత్కరోతీతి ణ్యంతా ల్లట శ్శతా' దేశః, అధిగతజిహ్మగాకృతీన్ ప్రాప్తపన్నగాకారాన్. ని. 'ఉరగః పన్నగో భోగీ జిహ్మగః పవనాశన' ఇత్యమరః, అజిహ్మ మకుటిలం గచ్ఛంతీత్యజిహ్మగాన్, శరాన్, అమర్షతః కోపాత్, సమితి యుద్ధే, వవర్ష, నాగపాశాస్త్రాణి ప్రయుక్తవా నిత్యర్థః, రుచిరావృత్తమ్. * 'చతుర్గ్రహైరిహ రుచిరా జభస్జగా' ఇతి లక్షణాత్. 23

లక్ష్మణేతి. లక్ష్మణా చిహ్నేన లక్ష్మణేన సౌమిత్రిణా చ అనుగత మిత్యర్థః, శ్లేషః ఏకనాళావలంబిఫలద్వయవ దేకశబ్దే నార్థద్వయప్రతీతేః, బంధచ్ఛిదం సంసారనివర్తకం, రామ శ్చంద్ర ఇవ తం, రావాఽభయంకరాః, దారుణతమాః అత్యన్తదారుణాః, అమీ శరాః నాగపాశరూపాః, బబంధుః రురుధుః, శరకార్యం వేధనం పన్నగకార్యం వేష్టనం తతః వేష్టనం చక్రురిత్యర్థః, అత్ర 'రావాఽభయంకరా'ఇతి సమస్తోపమాఽలింగాద్రామచంద్ర మిత్యత్రోపమితిసమాసాశ్రయణం యుక్తం అతఏవోక్తశ్లేషసంకీర్ణేయ ముపమా 'బంధచ్ఛిదం బబంధు'రి త్యత్ర విరోధాభాసస్య గమ్యత్వా త్త్రయాణాం సంసృష్టిః. 34

అ. తతః కిం జాతం తత్రాహ. యావ దితి. యావద్యదా, పురందరజయీ ఇంద్రజిత్, + 'జిదృక్షీ'త్యాదినా ఇనిప్రత్యయః, పురం లఙ్కాం, యాతి, రఘుసుతౌ రామలక్ష్మణౌ నాగపాశబద్ధా వతః కృతకృత్యో స్మీతి గచ్ఛతీత్యర్థః, తథా యావత్, దశాస్యాజ్ఞయా రావణనియోగేన, పుష్పకవాసినీ పుష్పకాఖ్యవిమానారూఢా, సీతా, పురః అగ్రే, రఘువరౌ నాగపాశబద్ధౌ రామలక్ష్మణౌ, దృష్ట్వా, శోచతి విషీ

సీతా పుష్పకవాసినీ రఘువరౌ దృష్ట్వా పుర శ్శోచతి,
తావ త్తే గళితా స్సుపర్ణగరుతాం వాతేన వాతాశనా
దీప్తౌ చంద్రదివాకరావివ తమోముక్తౌ తతో రాఘవౌ. ౭౫
ప. దుర్వారే తదను ద్వయో శ్చ బలయో రుజ్జృంభమాణే రణే
ధూమ్రాక్షం భుజతః ప్రకమ్పన మపి ద్వేధా వ్యధా న్మారుతిః,
తారేయోఽపి చ వజ్రదంష్ట్ర మచలా న్నీలః ప్రహస్తం బలా

దతి, యత్ప్రాప్త్యాశయేయం వర్తతే తా వేవం నిబద్ధా వితి ప్రదర్శయ తేతి రావణేన నియుక్తైః రాక్షసైః పుష్పక మారోప్య సీతాయా స్తదానీం తత్రానీతత్వా దితి భావః, తావ త్తదానీమేవ, తే పూర్వోక్తాః, వాతాశనాః నాగపాశాః, సుపర్ణగరుతాం గరుడపక్షాణాం, వాతేన, గళితాః నిర్భగ్నాః, ఇతి వేగాతిశయోక్తిః. తత స్తదనంతరం, రాఘవౌ రామలక్ష్మణౌ, తమోముక్తౌ రాహుముక్తౌ, సి. 'రాహౌ ధ్వాంతే గుణే తమ' ఇత్యమరః, చంద్రదివాకరౌ చన్ద్రసూర్యావివ, దీప్తౌ సుప్రకాశౌ, అభూతా మితి శేషః, ఉపమాలఙ్కారః, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౭౫

దుర్వారఇతి. తదను నాగపాశమోక్షానంతరం, ద్వయో శ్చ బలయోః వానరరాక్షససైన్యయోః, దుర్వారే నివారయితు మశక్యే, రణే, ఉజ్జృంభమాణే ప్రవర్ధమానే సతి, మారుతిః హనూమాన్, + అతఇఞ్, భుజతః, భుజబలప్రయుక్తశృంగసాలప్రహారే ణేత్యర్థః, * 'ధూమ్రాక్షస్య శిరోమధ్యే గిరిశృంగ మపాతయ' దిత్యాది శ్రీరామాయణవచనా దితి భావః, ధూమ్రాక్షం, ప్రకంపన మపి, తస్య నామాకంపన ఇతి చ వదంతి, ధూమ్రాక్షప్రకంపననామానౌ రాక్షససేనానాయకా విత్యర్థః, ద్వేధా ద్విప్రకారేణ, వ్యధా దకరోత్, విదారయామాసే త్యర్థః, తథా తారేయ స్తారాసుతోఽంగదోఽపి, + స్త్రీభ్యో ఢక్, అచలాత్, అచలేనే త్యర్థః, వజ్రదంష్ట్రం, ద్వేధా, వ్యధాత్, తథా నీలః అగ్నిసుతః వానరసేనాపతిః, బలాత్ నిజభుజశక్తేః, ప్రహస్తం నామ రాక్షససేనాపతిం, ద్వేధా, వ్యధాత్, * 'ప్రహస్తస్య శిలాం మూర్ధ్ని నీల స్తూర్ణ మపాతయ'దిత్యాది శ్రీరామాయణవచనమ్, త త్సర్వం ధూమ్రాక్షవధా ద్యశేషవృత్తమ్, చకితైః భయసం

తత్సర్వం దశకన్ధరాయ చకితై రుక్తం చ నక్తంచరైః. ౭౬

౧. అథ తదానీ మనీకినీనాథవధజనితకోపోదయా దాయోధనోత్కణ్ఠో దశకణ్ఠ స్సకలజగదణ్డభరితభయానకజయానకనినదబధిరితాశేష శేషాహిలోచనో రోచిష్ణుజిష్ణుకోదణ్డధర స్సలిలధర ఇవ సుమేరుశృఙ్గం సముత్తుఙ్గం శతాఙ్గ మలంకుర్వం స్సర్వత శ్చలితసకలచతురఙ్గ[1]సంఘతయా లఙ్కయేవ స్వయ మనుగమ్యమానః క్రమా దతిక్రమ్య పురతోరణం పురతో రణపరిచలిత మాలోకయత నిఖిల మపి

భాన్తైః, నక్తంచరైః హతశేషైః రాక్షసైః, దశకంధరాయ రావణాయ, ఉక్తం కథితంచ, అత్ర సంక్షేపో నామ గుణః, వృత్తం పూర్వవత్.

అథేతి. అథ సేనాపతినిధనకథనానంతరం, తదానీం తస్మిం త్సమయే, అనీకినీనాథానాం రాక్షససేనాపతీనాం వధేన విధ్వంసనేన జనితః యః కోపోదయః అమర్షోద్రేకః తస్మా ద్ధేతోః, ఆయోధనోత్కంఠ స్సమరోత్సుకః, దశకణ్ఠో రావణః, సకలజగదండే అశేషబ్రహ్మాండగోళకే భరితః పరిపూర్ణః భయానకః భయంకర శ్చ యో జయానకనినదః జయదుందుభిధ్వనిః తేన బధిరితాని బధిరీకృతాని పూరితాని అశేషాణి సమస్తానిచ శేషాహిలోచనాని ఆదిశేషచక్షూంషి యేన స, తథోక్తః, తస్య చక్షు శ్శ్రవస్త్వా ద్దుందుభిధ్వనినా తల్లోచనపూరణం యుక్త మితి భావః, అత్రోక్తార్థాసంబంధేఽపి తత్సంబన్ధోక్తే రతిశయోక్తిః, రోచిష్ణుజిష్ణుకోదండధరః దీప్యమానమైన్ద్రధనుర్ధరః, విస్ఫురదింద్రధనురంకిత శ్చ, సలిలధరో నీలమేఘ ఇవ, సుమేరుశృంగం. సముత్తుంగ మత్యున్నతం, శతాంగం రథ, మలంకుర్వ న్విభూషయన్, అధిరూఢ స్సన్నిత్యర్థః, ని. 'అలం భూషణపర్యాప్తిశక్తివారణవాచక' మిత్యమరః, తథా సర్వతః సమంతతః, చలితః యుద్ధసన్నద్ధతయా ప్రవృత్త స్సకల స్సమగ్ర శ్చతురంగసంఘః హస్త్యశ్వరథపాదాతరూపచతురంగబలం యస్యస, తథోక్తః, తస్య భావ స్తత్తా తయా, హేతునా, స్వయం సాక్షా, ల్లంకయాఽనుగమ్యమానోఽనుస్రియమాణఇవే, త్యుత్ప్రేక్షా, క్రమాత్ క్రమేణ, పురతోరణం పత్తనబహిర్ద్వారమ్, ని. 'తోరణోఽస్త్రీ బహిర్ద్వార' మిత్యమరః, అతిక్రమ్య ఉల్లంఘ్య, పురతః పురస్తాత్, రణపరిచలి

---

1 సంగతయా.

[1]కపికులమ్. ౭౭

ప. జేతార మాహవముఖే దశదిక్పతీనాం
దృష్ట్వా పురో దశముఖం రఘునన్దనస్య,
శ్లాఘావశేన న చచాల శిరః పరం త
త్సవ్యేతరం భుజశిరోఽపి సమీక్ష్య లక్ష్యమ్. ౭౮

ప. అథ మదగర్జితై రధికతర్జితదిక్కరిభి

తం యుద్ధార్థం పరిస్ఫురత్, నిఖిలమపి, వలీముఖబలం వానరసైన్యం, ఆలోకయత అపశ్యత్. ౭౭

జేతారమితి. ఆహవముఖే రణాగ్రే, దశదిక్పతీనా మిన్ద్రాదిదిక్పాలకానాం, జేతారం, + 'జిధాతో స్తృచి' 'కర్తృకర్మణోః కృతీ'తి కర్మణి షష్ఠీ, ఊర్ధ్వాధోదిగ్భ్యాం దిశాం దశసంఖ్యాకత్వం వేదితవ్యం, దశముఖం, పురోఽగ్రే, దృష్ట్వా, శ్లాఘావశేన అహో మహా నయమితి ప్రశంసావశేన, రఘునందనస్య శ్రీరామస్య, శిరః పరం ఉత్తమాంగమేవ, న చచాల, కింతు తత్ప్రసిద్ధ, మాత్మానురూప మిత్యర్థః, లక్ష్యం రావణరూపశరవ్యం, సమీక్ష్య దృష్ట్వా, సవ్యేతరం, దక్షిణ మిత్యర్థః, ‡భుజశిరో భుజాగ్ర మపి, చచాల, తద్దర్శనసమయ ఏవ శ్రీరామదక్షిణభుజ శ్శరచాపవ్యాపారతత్పరో ఽభూ దితి కిం వక్తవ్య మస్య ధన్యత్వ మితి భావః, + ఏతే నాస్య మహావీరత్వం సూచ్యతే, * 'స వీరో యస్య వై వీర్య మరిణా యుధి వర్ణ్యతే' ఇతి లక్షణాత్, అత్ర శిరోభుజశిరశ్చలనయోః కేవలప్రకృతత్వా త్తుల్యయోగితా, వసన్తతిలకావృత్తమ్. ౭౮

అథేతి. అ థానంతరం, తదా తస్మిన్ వానరసేనాభియోగసమయే, దశవదనో రావణః, అధికమత్యంతం తర్జితా భీషితా దిక్కరిణో

---

‡ * 'దానే దేవాదిపూజాయాం స్పందే ఽలంకరణేఽపి చ, వామభాగః ప్రశస్తస్స్యా త్స్త్రీణాం పుంసాం తు దక్షిణః' ఇతి వచనా ద్దక్షిణభుజశిరస్స్పన్దనం భావిజయసూచక మితి ముఖ్యతాత్పర్యం, 'సవ్యేతర' మిత్యత్ర సవ్యమితర ద్యస్మా దితి బహువ్రీహిః, 'నబహువ్రీహా' వితి సర్వనామసంజ్ఞానిషేధా న్నాసడాదేశః. ఏవ మన్యత్రాపి బోధ్యమ్.

1 వలీముఖబలమ్.

ర్దశవదన స్తదా దశదిగంతర మన్తరయన్,
సమరముఖే సఖేలపదచంక్రమతో విదధే
హరికుల మాకులం జలధి మాదివరాహ ఇవ. ౭౯

౮. అనంతర మనీకాస్కందకందళితామర్షం తం వర్షంతం గిరీన్ హరీణా మధిపతి మతినిష్ఠురేణ ముష్టినా గాఢ మభిఘ్నంతం హనూమన్త మమందతరలాఘవాక్రాన్తధ్వజకిరీటాంచలం నీల మపి ([1]వానర సేనాపతిం నిఖిల మపి వానరబలం) నిఖిలజగతీజితా మహతా బలేన వా

యై స్తై, ర్మదగర్జితై ర్మదప్రయుక్తసింహనాదైః, దశదిగంతరం, దశదిగవకాశా నిత్యర్థః, అంతరయన్ ఆచ్ఛాదయన్, అంతరశబ్దా దంతర్ధానార్థా 'త్తత్కరో తీ'తి ణ్యంతా ల్లట శ్శత్రాదేశః, ని. 'అంతర మవకాశావధిపరిధానాంతర్ధిభేదతాదర్థ్యే' ఇత్యుభయత్రాప్యమరః, సమరముఖే రణాగ్రే, సఖేలపదచంక్రమతః సవిలాసపాదవిన్యాసవైచిత్ర్యాత్, జలధి, మాదివరాహ ఇవ, హరికులం వానరసమూహం, ఆకులం క్షుబ్ధం, విదధే చకార. ౭౯

అనంతరమితి. అనంతర, మనీకాస్కందేన వానరసేనాకులీకరణేన కందళితామర్షం సముత్పన్నక్రోధం, అతఏవ గిరీ, న్వర్షన్తం, తం, హరీణా మధిపతిం సుగ్రీవం చ, అతినిష్ఠురేణ అత్యన్తకఠోరేణ. ముష్టినా, ముష్టి శబ్దః పుల్లింగోఽప్యస్తి యథాహామరసింహః. ని. 'హస్తో ముష్ట్యా తు బద్ధయా నిష్కనిష్ఠేన ముష్టినే'తి చ, గాఢ మత్యంతం, అభిఘ్నంతం ప్రహరంతం, హనూమన్తం, అమందతరలాఘవేన అనల్పచంక్రమణపాటవేన ఆక్రాంతే ఆక్రమణవిషయీకృతే ధ్వజకిరీటాంచలే కేతుకోటీరాగ్రే యేన తం, నిజచంక్రమణలాఘవేన ధ్వజకిరీటాగ్రదేశా వాక్రాన్తమిత్యర్థః, అర్ధర్చాదిష్వంచలశబ్దో ద్రష్టవ్యః యద్యప్యంచలశబ్దోవస్త్రదశానువర్తతే-అతఏవామరశేషే. ని. 'అంచలన్త్వంశుకాంతే స్యా'దితి తథాప్యంతిమప్రదేశసాధర్మ్యాద్గౌణతేతి, నీలమపినీలాఖ్యం వానరసేనాపతించ, నిఖిలమపి వానరబలం, నిఖిలజగతీజితా సకలభువనజయినా. ని. 'జగతీభువనేభూమా'వితివిశ్వః మహతా బలేన నిజపరాక్ర

1 ఏతన్నాస్తి క్వచిత్.

తూల ఇవ [1]తూలరాశి మపసారయన్నవిరతశరాసారవర్షిణ [2]మభ్యమిత్రీణం సౌమిత్రి మపి శక్త్యా మహత్యా గాఢ మురసి వివ్యాధ క్రవ్యాదపతిః.

ప. అవకీర్య దాశరథి రశ్రుఝరై రనుజం పులస్త్యతనుజం చ శరైః,
యుగపద్వ్యధా త్కరుణవీరరసౌ యుధి శోకహర్షశబలం చ బలమ్.

ప. ఆధూయ మోహమహితోన్మథనాయ యావ
త్సౌమిత్రి [3]రున్మిషతి సంయతి తావదేవ,

మేణ, వాతూలో వాత్యా, + 'వాతాచ్చే'త్యూలప్రత్యయః, తూలరాశి మి, వాపసారయన్ నిరస్యన్, క్రవ్యాదపతిః రాక్షసేశ్వరః రావణః, అవిరతశరాసారవర్షిణం నిరంతరబాణపరంపరావర్షిణం, అభ్యమిత్రీణం అభిముఖ్యేనామిత్రం సుష్ఠుగచ్ఛతీ త్యభ్యమిత్రీణమ్, + 'అభ్యమిత్రాచ్ఛ'చేతి చకారా త్ఖప్రత్యయః, ని. 'సోఽభ్యమిత్రోఽభ్యమిత్రీయోఽప్యభ్యమిత్రీణ ఇత్య'పీత్యమరః, సౌమిత్రిం లక్ష్మణ మపి, + బాహ్వాదిత్వాదిఞ్ బాహ్వాది రాకృతిగణః, మహత్యా శక్త్యా బ్రహ్మదత్తయా శక్త్యా, ఉరసి, గాఢ మత్యాయతం, వివ్యాధ నిజఘాన. ౮౦

అవకీర్యేతి. దాశరథిః శ్రీరామః, అశ్రుఝరైః బాష్పప్రవాహైః, అనుజం శక్తివిద్ధం లక్ష్మణం, తథా శరైర్బాణైః, పులస్త్యతనుజం పులస్త్యవంశోద్భవం రావణం,చావకీర్య నిక్షిప్య,లక్ష్మణం ప్రతిరుదిత్వా రావణం విద్ధ్వా చేత్యర్థః, యుధి యుద్ధే, కరుణవీరరసౌ శోకోత్సాహౌ, స్థాయినౌ రసవిశేషౌ, యుగప దేకవార మేవ, వ్యధాత్ అకరోత్, తథా బలం వానరసైన్యం, శోకహర్షాభ్యాం శబలం సంకీర్ణం, వ్యధాత్, లక్ష్మణోపహతిజనితనిజశోకేన శోకః రావణప్రహరణేన హర్ష ఇతి వివేకః, నన్వన్యోన్యవిజాతీయయోః కరుణవీరరసయోః కథం యుగపద్విధాన మితి చేత్ రసాః కార్యవశా త్సర్వే మిళంత్యేవ పరస్పర మితి సర్వేషాం రసానాం సాంకర్యసంభవా దదోష ఇతి సంక్షేపః, ప్రమితాక్షరావృత్తమ్. ౮౧

ఆధూయేతి. సౌమిత్రిః, మోహం మూర్ఛాం, ఆధూయ నిరస్య, సంయతి యుద్ధే, అహితోన్మథనాయ శాత్రవవిధ్వంసనాయ, యావ

---

1 తూలజాలం కపికులమపసారయన్. 2 అభ్యమిత్రిణసౌమిత్రిం. 3 ఏషసముదఞ్చతితావదేవ.

పౌలస్త్య మేష పరిభూయ పరం తదీయాన్
ప్రాణా న్ముమోచ దయయా న ముమోచ బాణాన్ ౬౨
ప. ప్రాప్య [1]తత్ప్రథమం యుద్ధే పరాజయ ముదేజయన్,
దశాననః పురీం ప్రాప దినదీపదశాననః. ౬౩
ప. ప్రాబోధయ త్తదను పఙ్క్తిముఖ శ్శయాళుం
కాలం వినాఽపి స కథంచన కుమ్భకర్ణమ్,

ద్యదా, ఉన్మిషతి అవబుధ్యతే, తావ త్తదానీ మేవ, ని. 'యావత్తావచ్చ సాకల్యే ఽవధౌ మానేఽవధారణే' ఇత్యమరః, ఏషః శ్రీరామః, పౌలస్త్యం రావణం, పరిభూయ తిరస్కృత్య, దయయా తాదాత్వికకృపయా, తదీయాన్ రావణసంబంధినః, ప్రాణా న్పరం ప్రాణానేవ, ముమోచ తత్యాజ, బాణాం స్తు న ముమోచ, ప్రథమ మేవ కిమయం హంతవ్యః తతో గృహం గత్వా పున రాగచ్ఛ త్విత్యుపేక్షితవా నిత్యర్థః, † వసంతతిలకా వృత్తం. ౬౨

ప్రాప్యేతి. దశాననః త దేవ ప్రథమం తత్ప్రథమం, పూర్వం యదాకదా ప్యసంభావితత్వా దితి భావః, ‡ పరాజయం శ్రీరామాదపజయం ప్రాప్య, ఉదేజయన్ ప్రకమ్పమానః, + ఉత్పూర్వాత్ 'ఏజృ కమ్పనే' ఇతి ధాతోః శతృప్రత్యయః, అతఏవ దినే అహని యో దీప స్తస్యేవ దశా యేషాం తాని ఆననాని యస్య స తథోక్తః, తేజోహీనవదన స్సన్నిత్యర్థః, పురీం ప్రాప లఙ్కాం ప్రవివేశ. ౬౩

ప్రాబోధయదితి. తదను పురప్రవేశానంతరం, స పఙ్క్తిముఖో దశముఖః, శయాళుం నిద్రాళుమ్, ని. 'స్వప్న క్ఛయాళు ర్నిద్రాళు ర్నిద్రాణశయితౌ సమౌ' విత్యమరః, + 'శీఙో వాచ్య' ఇత్యాళుచ్, కుంభకర్ణం, కాలం వినాఽపి అకాల ఇత్యర్థః, బ్రహ్మవరదానా త్తస్య షణ్మాసావచ్ఛిన్ననిద్రానంతర మేకస్మిన్ దినే ప్రబోధనియమా దితి భావః, ఏతచ్చోత్తరకాండే స్పష్టమ్. + 'పృథగ్వినే' త్యాదినా తృతీయా వికల్పా త్పక్షే ద్వితీయా, కథంచన కేన

---

† కుంభకర్ణేంద్రజిదాదిసకలరాక్షసవధానంతర మంతతోఽస్య వధః కార్య ఇత్యాశయేన ప్రకృతే రావణస్య ప్రాణమాత్రేణ మోచనమ్. ‡ తత్ తస్మాత్ ప్రాణమాత్రేణ విమోచనాత్. 1 'తం ప్రథమ' మితిపాఠస్సుగమః.

ఆదేశత స్స చ విభో రపునఃప్రబోధ
సంవేశధామ సమరాంగణ మాజగామ. ౮౪

గ. ఆగతం చ త మంజనాచలనికాశ మాకాశతలభ్రమితత్రిశూలం శూలధర మివ జగత్క్షయోద్యుక్తం నక్తంచరం నిశామ్య శామ్యత్సహజభుజతేజోవిశేష మశేషాసు దిక్షు ధావమానం పవమానచలితజలద[1]పారిప్లవం ప్లవంగమబల మంగదో ధీర మవాదీత్. ౮౫

ప. కపయః కైకసేయానాం కాఽపి సేయం బిభీషికా,

చి త్ప్రియాసేన, కుంభకర్ణం, ప్రాబోధయత్ బోధయామాస, స చ కుంభకర్ణశ్చ, విభోః రావణస్య, ఆదేశతః ఆజ్ఞావచనాత్, + ని. పంచమ్యా స్తసిః, ని. 'ఉక్తి రాభాషణం వాక్య మాదేశో వచనం వచ' ఇతి శబ్దార్ణవే, న విద్యతే పునః ప్రబోధో యస్మిం స్స తథోక్తో య స్సంవేశో దీర్ఘనిద్రా మరణ మితి యావత్, తద్ధామ తత్థానం, తద్గృహం వా, పూర్వసంవేశధామ్ని తు షణ్మాసేన వా పునః ప్రబోధో జాయేత న త్వత్ర కదాచిద పీతి భావః, ని. 'స్యా న్నిద్రా శయనం స్వాప స్స్వప్న స్సంవేశ ఇత్యపి, ధామ దేశే గృహే స్థానే తేజో జన్మప్రకాశయోః' రిత్యమరవిశ్వప్రకాశౌ, సమరాంగణం యుద్ధభూమిం, ఆజగామ ప్రాప, వసంతతిలకావృత్తమ్. ౮౪

ఆగతమితి. ఆగతం చేత్యనువాదః, అంజనాచలనికాశం కజ్జలశైలసన్నిభ, మిత్యుపమా, ఆకాశతలభ్రమితత్రిశూలం గగనతలావర్తితత్రిశిఖం, అత ఏవ జగత్క్షయే ఉద్యుక్తం సన్నద్ధం, శూలధరం కాలాగ్నిరుద్ర మివ స్థితం, తం నక్తంచరం కుంభకర్ణం, నిశామ్య దృష్ట్వా, శామ్యన్ శమం ప్రాప్నువన్ సహజతేజో విశేషః స్వాభావికబాహుప్రభావవిశేషో యస్యేత త్తథోక్తం, అతఏ వాశేషాసు, దిక్షు, ప్రతిదిశ మిత్యర్థః, ధావమానం పలాయమానం, అతఏవ పవమానచలితజలదపారిప్లవం సమీరణసమీరితవారివాహతరళం. ని. 'పారిప్లవపరిప్లవే' ఇత్యమరః, ప్లవంగమబలం కపిసైన్యం, అంగదో, ధీర ముదారం, అవాదీ దువాచ. ౮౫

అ. తత్ప్రకారమే వాహ. కపయ ఇతి. హే కపయ, స్సేయం

1 పారిప్లవప్లవగ.

[1]మా భూ దభూతపూర్వం వః ప్రాకృతం భయవైకృతమ్. ౮౬

౭. అథ హరయోఽపి సరయ మనునయసంగత మంగదవచన మవధారయంతో ధారయంత స్సమర[2]సన్నాహం దిఙ్నాగా ఇవ ప్రతి నివృత్తాః [3]ప్రమత్త మివైరావణం రావణానుజం వింధ్యాచల మివ యుగాంతానిలా స్సమంతా దాప్లుతై ర్గిరిభి రపి తరుభి రవాకిరన్.

౮. క్షిప్తా స్సంయతి పుష్పితాః క్షితిరుహా [4]స్తే రక్షసో వక్షసి

పరిదృశ్యమానా వ్యక్తిః, కైకసేయానాం కేకసీగర్భసంభూతానాం మధ్యే, + స్త్రీభ్యోఢక్, కాఽపి కాచన, బిభీషికా విత్రాసభూమికా, అతః వః యుష్మాకం, పూర్వం భూతం భూతపూర్వం, + 'సుప్సుపే'తి సమాసః, తతో నఞ్సమాసః, అదృష్టచర మిత్యర్థః. ప్రాకృతం లోకసాధారణం, భయవైకృతం పలాయనాదిభయజనితవికారః, మాభూత్ న భూయాత్, ప్రాకృతజనై రివ మహావీరైః యుష్మాభిః న భేతవ్య మిత్యర్థః. + 'మాఙిలు' ఙితాశిషి లుఙ్. ౮౬

అథేతి. అథానంతరం, హరయః కపయోఽపి, అనునయసంగతం తత్కాలోచితప్రార్థనాసహితం, మంగదవచన, మవధారయంతః ఆకర్ణయంతః, అతఏవ సరయం సత్వరం, సమరసన్నాహం రణోత్సాహం, ధారయంతో దధానాః. దిఙ్నాగాః దిగ్గజా ఇవ, వేత్యుపమా, ప్రతినివృత్తాః ప్రత్యాగతాః, ప్రమత్త మైరావణ మివ స్థితం, అప్రకంప్యపరాక్రమ మిత్యర్థః, రావణానుజం కుంభకర్ణం, యుగాంతానిలాః ప్రళయకాలవాయవః, వింధ్యాచల మివ, సమంతాత్, సకలదిగ్భ్య ఇత్యర్థః, ఆప్లుతై రాసీనైః, గిరిభిః, తరుభి రపి, అవాకిరన్, అభివవృషు రిత్యర్థః, అత్ర కిరతే ర్వృష్యర్థత్వా ద్గిరితరూణాం కరణత్వం విక్షేపార్థత్వే తు కర్మత్వ మేవ, ఏవం 'సించతీ' త్యాదీనా మపి సించతే రార్ద్రీకరణార్థత్వా ద్ద్రవద్రవ్యస్య కరణత్వం యత్ర తు క్షరణ మర్థః తత్ర ద్రవద్రవ్యస్య కర్మత్వం యథా 'అమృతై స్సించతి వపుః, అమృతం సించ తీ'త్యాది బోధ్యమ్. ౮౭

క్షిప్తాఇతి. య ఇత్యధ్యాహారః యత్తదో ర్నిత్య సంబంధాత్

1 అభూత్. 2 సన్నాహాన్ దిగ్భాగాః. 3 ప్రమత్తాశయం. 4 తైః.

ప్రస్విన్నే పటవాసపాంసవ ఇ వాలీయన్త చూర్ణీకృతాః,
ముక్తా యే ధరణీధరా ముహు రమీ తద్బాహుసంఘట్టనా
త్ప్రత్యావృత్య [1]పునః ప్రహర్తు రభవన్ ఖేదాయ భేదాయ చ.౭౮

౭౯. జ్వలదనలం త్రిశూల ముపరి భ్రమయ న్నమయ

పుష్పితాః,స్సంజాతపుష్పాః + తారకాదిత్వాదితచ్ విశేషణ మేతత్పటవా సపాంసుతోఽప్యుపయోగార్థం ద్రష్టవ్యం, యే క్షితిరుహాః వృక్షాః + క్విప్,సం యతి యుద్ధే,క్షిప్తాః వికీర్ణాః,వానరై రితి శేషః, తే క్షితిరుహాః,ప్రస్విన్నే క్రోధానుభావస్వేదార్ద్రే, + స్విద్యతే ర్నిష్ఠాతకారస్య నకారః, రక్షసః కుంభకర్ణస్య,వక్షసి,అతికఠోర ఇతి భావః,చూర్ణీకృతా స్సంతః,పటవాస పాంసవఇవ పిష్టాతపరాగా ఇవ, ని. 'పిష్టాతః పటవాసక' ఇత్యమరః. అథ వా పటవాసో నానావిధకుసుమాదిసుగంధిద్రవ్యపరిమళితగంధచూర్ణం, ని. 'పటవాసో గంధచూర్ణం సుమాద్యై రధివాసిత' మిత్యభిధానాత్, అలీయంత ఆశ్లిష్యన్, తత్ర సంసక్తా బభూవు రిత్యర్థః, + 'లీఙ్ శ్లేషణే' లఙి తఙ్, తథా యే ధరణీధరాః పర్వతాః, ముహుః పునఃపునః, ముక్తాః క్షిప్తాః, అమీ ధరణీధరాః, తస్య కుంభకర్ణస్య, బాహుసంఘట్ట నాత్ బాహూపమర్దాద్ధేతోః, ప్రత్యావృత్య ప్రాతిలోమ్యేన ఆగత్య, ప్రహర్తుః పరస్య ప్రహర్తు రేవ, ఖేదాయ, భేదాయ చ, అభవన్, అత్ర పూర్వార్ధే క్షితిరుహాం చూర్ణీకృతత్వాసంబంధేఽపి తత్సంబంధోక్తే రతి శయోక్తిః తయా రక్షోవక్షస స్తాదృక్కాఠిన్యం వ్యజ్యతే, తదుజ్జీవితా చేయం 'పటవాసపాంసవ ఇవే'త్యుపమేతి సంకరః, ఉత్తరార్ధే తూక్తార్థా సంబంధేఽపి తత్సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః, తథాఽనర్థోత్పత్తిరూపో విషమాలంకార శ్చేతి సంకరః, * 'విరుద్ధకార్యస్యోత్పత్తి ర్యత్రానర్థ స్య వా భవేత్, విరూపఘటనా వా స్యా ద్విషమాలంకృతి స్త్రిధే' తి లక్షణాత్, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౭౮

జ్వలదితి. అయం కుంభకర్ణః, జ్వలదనలం ప్రజ్వలజ్జ్వలనం త్రిశూలం, ఉప ర్యుపరిష్టాత్, భ్రమయన్ చాలయన్, అవనీం భువం,

---

1 పరమ్.

న్నయ మవనీ మనీకమదఖేలనదుర్గలితః,
సపది బభంజ నీల మృషభం శరభం చ బలా
దహరత గంధమాదన మరున్ధ గవాక్ష మపి. ౫౯

౯. తత శ్చ సహజ[1]భయచాపలాధిగతలాఘవం రాఘవం శరణ మ శ్నువానం [2]వానరానీక మాశ్వాసయ న్విశ్వాధికవిపులభుజవీర్యో వికీర్య విద్విషతి సర్వతః పర్వతా న్విధాయ చ విచిత్ర మతిచిరం యుద్ధం న

నమయన్ నమ్రయన్, నిజపాదఘాతేన నిమ్నాం కుర్వ న్నిత్యర్థః, అనీకమదేన యుద్ధాభినివేశదర్పేణ యత్ఖేలనం లీలా తేన దుర్గలితః దుర్విలసిత స్సన్, సపది సద్యఏవ, బలాత్ నిజబాహుపరాక్రమాత్, నీలం, ఋషభం, శరభం, చేతి త్రీన్ వానరసేనాపతీన్, బభంజ మమర్ద, తథా గంధమాధన,మహారత, ప్రహార దిత్యర్థః, గవాక్షమ,ప్యరుంధ రురోధ, నిరబధ్నా దిత్యర్థః. ౫౯

తతఇతి. తత స్తదనంతరంచ, సహజే కపికులస్వాభావ్యా న్నైసర్గికే యే భయచాపలే తాభ్యా మధిగతం ప్రాప్తం లాఘవం లఘుత్వం యేన త త్తథోక్తమ్, అతఏవ రాఘవం, శరణం రక్షకమ్, ని. 'శరణం గృహరక్షిత్రో'రిత్యమరః, అశ్నువానం ప్రాప్నువానం, + 'అశూ వ్యాప్తౌ' శానచ్. వానరానీకం వానరసైన్యం, ని. 'అనీకంతు రణే సైన్య' ఇతి విశ్వః, సమాశ్వాసయన్ ఉజ్జీవయన్, విశ్వాధికవిపులభుజవీర్యః లోకోత్తరమహాబాహుపరాక్రమశాలీ, హరికులపతి స్సుగ్రీవః, విద్విషతి కుంభకర్ణే, సర్వతః సమంతాత్, పర్వతా, న్వికీర్య విక్షిప్య, తథా విచిత్ర మాశ్చర్యకరం, యుద్ధం, అతిచిరం బహుకాలం, విధాయ, తతః నక్తంచరపతినా కుంభకర్ణేన, విముక్తా విక్షిప్తాః ధాత్రీధరావళిః పర్వతశ్రేణి ర్యస్మిన్ స, తథోక్తః, కుంభకర్ణహస్తవిముక్తానేకపర్వతాహత ఇత్యర్థః, అత ఏవ అచేతనః నిస్సంజ్ఞ స్సన్, కులిశదారితః వజ్రాయుధవిదళితః, ని. 'హ్రాదినీ వజ్ర మస్త్రీ స్యా త్కులిశం భిదురం పవి' రిత్యమరః, కులభూధరః కులపర్వతఇవే, త్యుపమా, ధరాయాం, పపాత, * తథాచ శ్రీరామాయణమ్. * 'స త త్తదా భగ్న

---

1 బల. 2 రాఘవానీకం.

క్తం చరపతివిముక్త[1]ధాత్రీధరావళిః కులిశ దారిత ఇవ కులభూధరో ధరాయా [2]మచేతనః పపాత హరికులపతిః. ౯౦

ప. పరిగృహ్య తం ఝుడితి బాహుపఞ్జరే చలితే పురం తదను రావణానుజే,
అవినీతవాలికృతమద్య నః ప్రభోరయశః ప్రమృష్టమితి హృష్టమాశరైః.

గ. తత్ర చ విచిత్రకుసుమపరిమళశిశిరరథ్యోపచారసచేతనోద్గ్రీవసుగ్రీవనఖముఖాకలితశూర్పణఖాముఖానుకారో ([3]దారుణాకార) స్సమవేక్ష్య శూలం చుకోప రక్షోధిపతిర్మహాత్మా, ఉత్పాట్య లంకామలయాత్స శృంగం జఘాన సుగ్రీవ ముపేత్య తేన. స శైలశృంగాభిహతో విసంజ్ఞో నేదుః ప్రహృష్టా యుధి యాతుధానా' ఇతి. ౯౦

అ. తతః కిం జాతమత ఆహ. పరిగృహ్యేతి. తదను పతనానంతరం, రావణానుజే కుంభకర్ణే, ఝుడితి త్వంజసా, తం సుగ్రీవం, బాహుపంజరే, దోర్దండతలే నేత్యర్థః, + అధికరణవివక్షాయాం సప్తమీ, పరిగృహ్య గృహీత్వా, పురం లంకాంప్రతి, చలితే ప్రవృత్తే సతి, అవినీతేన అమర్షితేన వాలినా కృతం, నః అస్మాకం. ప్రభోః స్వామినః రావణస్య, అయశః, వాలేన నిబధ్య కక్షనిక్షేపణరూపకృత్యజనితాపకీర్తి రిత్యర్థః, అద్యేదానీం, ప్రమృష్టం శోధితం, అస్మత్స్వామివిరోధివాల్యనుజస్య తదనుజేన కుంభకర్ణేన తథా నీతత్వాన్నిరాకృత మిత్యర్థః, ఇతీత్థం మత్వేతి శేషః. ఆశరైః రాక్షసైః, హృష్టం సంతుష్టం + భావేక్తః, మంజుభాషిణీవృత్తం, లక్షణంతూక్తమ్. ౯౧

తత్రేతి. తత్ర లంకాపురే, విచిత్రాః వివిధాః కుసుమపరిమళాః పుష్పగంధాః యేషు తే తథోక్తాః శిశిరాః జలసేకాదినా శీతలాశ్చ యే రథ్యోపచారాః పురవీధీప్రసాధనక్రియాః తైః సచేతన స్ససంజ్ఞః అతఏవ ఉద్గ్రీవః ఉన్నతకంధరశ్చ య స్సుగ్రీవః తస్య నఖముఖైః నఖాగ్రైః ఆకలితః విరచితః శూర్పణఖాయాః ముఖానుకారః ముఖసాదృశ్యం యస్య స, తథోక్తః, సుగ్రీవనఖనిర్భిన్నకర్ణనాస ఇత్యర్థః, అతఏవ దారుణాకారః భయంకరాకృతిః, సచమత్కారం చమత్కారసహితం యథాతథా, చమదిత్యనుకరణశబ్దః, చమత్కారలక్షణంతు. * 'సుఖదుఃఖా

1 ధాత్రీధరవశః. 2 అచేతనఇవ. 3 ఏతన్నాస్తిక్వచిత్.

చమత్కారం ప్రాకారం సముత్ప్లుత్య గత మక్షిగతమేన మనాలక్ష్య వైలక్ష్యతః ప్రతినివృత్తోవృత్తోరువిషమతారకేక్షణః క్షణదాచరః ప్రతిక్షణ మతిక్షీబతయా ప్రతిపక్షబలమివ స్వపక్షబల మపి భక్షయ న్నలక్షయన్ సౌమిత్రి మద్రిశిఖరం విముంచ న్నేవాయ మంజసా రామ మభిజగామ. ౯౨

ద్భుతానందై ర్హర్షాద్యై శ్చిత్తవిక్రియా, చమత్కారస్స సీత్కార శ్శరీరోల్లాసనాదిభి’రితి, ప్రాకారం సాలం, ని. ‘ప్రాకారో వరణ స్సాల’ ఇత్యమరః, ఉత్ప్లుత్య ఉల్లంఘ్య, గతం, అక్షిగతం చక్షుర్గోచరం ద్వేష్యం, ని. ‘ద్వేష్యే త్వక్షిగతో వధ్య’ ఇత్యమరః, త మేన మిూదృగ్దుర్దశాకారిణం సుగ్రీవ, మనాలక్ష్య అదృష్ట్వా, విగతం లక్షం యస్య సః విలక్షో విహ్వలః తస్యభావః వైలక్ష్యం. + బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ ష్యఞ్ తతో హేతోః, ప్రతినివృత్త స్సన్ యుద్ధాయప్రత్యావృత్తః, † వృత్తేవర్తులాకారే ఉరుణీ పృథులే విషమతారకే న్యూనాతిరిక్త కనీనికే చేక్షణే నేత్రే యస్య స, తథోక్తః విరూపోగ్రాక్ష ఇత్యర్థః, ని. ‘వర్తులం నిస్తలం వృత్త’ మిత్యమరః, సోఽయం క్షణదాచరః క్షపాచరః కుంభకర్ణః. ని. ‘త్రియామా క్షణదా క్షపే’త్యమరః, ప్రతిక్షణం క్షణేక్షణే క్షీబతే మాద్యతీతి క్షీబః మత్తః. ని. ‘మత్తేశౌండోత్కటక్షీబా’ ఇత్యమరః + ‘క్షీబృ మద’ ఇతి ధాతోః ‘అనుపసర్గా త్ఫుల్లక్షీబకృశోల్లాఘా’ ఇతి నిష్ఠాంతో నిపాతితః తస్యభావ స్తయా, ‘స్తబ్ధత’ యేతి పాఠే విమూఢతయా, ప్రతిపక్షబలం శత్రుసైన్యమివ, స్వపక్షబల మపి, భక్షయన్, సౌమిత్రి మభ్యుద్గతం లక్ష్మణ, మలక్షయన్ మత్పరాక్రమస్యాయం కియా నిత్యలక్షీకుర్వన్, అద్రిశిఖరం గిరిశృంగం విముంచన్నేవ ప్రయుంజాన స్సన్నేవ, అంజసా ఝుడితి, రామం శ్రీరామం ప్రత్యాజగామ ప్రాప, అభ్యాజగామే త్యర్థః. ౯౨

---

† వైలక్ష్యాతో లజ్జాయాః హేతోః ప్రతినివృత్త ఇత్యర్థః, స్వకృతసుగ్రీవానయననిమిత్తకకర్ణనాసచ్ఛేదరూపవికార స్యాన్యగోచరత్వాల్లజ్జా, తథాచోక్తమ్ + ‘ఆత్మన శ్చరితే సమ్యజ్ఞాతేఽన్యై ర్యస్య జాయతే, అపత్రపాఽతిమహతీ స విలక్ష ఇతి స్మృతః’ తస్యభావ ఇత్యర్థే బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ ష్యఞ్ యద్వా ‘విలక్షో విస్మయాన్వితే’ ఇత్యమరకోశా ద్వైలక్ష్యం విస్మయః స్వానీతస్య సుగ్రీవ స్యాదర్శనా ద్విస్మయ ఇతి బోధ్యం.

ప. [1]విచ్ఛిద్యాశు తదర్ధచంద్రముఖతో వీరో రఘూణాం పతి
ర్బాణా నత్రి ముమోచ [2]వాలిదళనా న్మారీచమర్మచ్ఛిదః,
ఆలోక్యాథ స తా న్విదారిత[3]ఖరా నస్మి న్నకించిత్కరా
న్వాయవ్యం పున రైంద్ర మ ప్యరివధూవైధవ్యధుర్యం దధే.

ప. రామాస్త్రా ద్దళితేషు రాక్షసపతే రంగేషు తుంగో భుజః
ప్రాగేకో నిపపాత మందర ఇవ ప్రత్యర్థిసేనాంబుధౌ,

విచ్ఛిద్యేతి. వీరః శూరః, రఘూణాం పతిః శ్రీరామః. తత్కుం
భకర్ణవిముక్తం, అద్రిశిఖరం, అర్ధచంద్రముఖతః, అర్ధచంద్రాఖ్యబాణ
విశేషాగ్రేణే త్యర్థః, విచ్ఛిద్య విభిద్య, అత్ర కుంభకర్ణే వాలిదళనాన్
వాలివినాశకాన్ మారీచస్య మర్మ చ్ఛిందం తీతి తథోక్తాన్, మారీచ
మారకా నిత్యర్థః, విదారితః ఖరో యై స్తాం శ్చ, బాణా న్ముమోచ
ప్రయుయుజే, అత్రవాలిదళనస్య మారీచమర్మచ్ఛేదకస్య ఖరవిదారిణ
శ్చ ఏకైకత్వేఽపి బహువచనప్రయోగ స్తద్వర్గ్యాణా మనేకత్వాదుప
పద్యతే, తథా 'విదారితఖరా' నిత్యస్యోత్తరార్ధస్థితత్వే ప్యేకవాక్యత్వా
న్నవాక్యసంకీర్ణదోషః, అథానంతరం, స రామః, తా న్బాణా, నస్మి
న్కుంభకర్ణే, అకించిత్కరా నకార్యకారిణః, మోఘా నితి యావత్,
ఆలోక్య దృష్ట్వా, ఏతే నాస్య వాల్యాద్యపేక్షయా మహాసామర్థ్యసం
పన్నత్వం సూచ్యతే, వాయవ్యం వాయుదేవతాకం. దివ్యాస్త్రం,
దధే ప్రయుక్తవాన్, బాహుచ్ఛేదార్థ మితి భావః, పున ర్భూయోఽపి,
అరివధూవైధవ్యే శత్రుస్త్రీవైధవ్యే, ధుర్యం ధురంధరం, శత్రునాశక
మిత్యర్థః, + 'ధురో యడ్ఢకా' వితి యత్ప్రత్యయః, ఐన్ద్రిం ఇంద్రదేవ
తాక మ ప్యస్త్రం, దధే, తచ్ఛిర శ్ఛేదార్థ మితి భావః, శార్దూలవిక్రీ
డితం వృత్తమ్. ౯౩

రామాస్త్రాదితి. తత స్తదనంతరం, రామాస్త్రాత్, రామాస్త్రై
రిత్యర్థః, రామాస్త్రైర్దళితే ష్వితి పాఠ స్తు సాధుః రాక్షసపతేః కుంభ
కర్ణస్య, అంగేషు బాహ్వాద్యవయవేషుదళితేషు ఛిన్నేషు, తుంగః ఉన్న
తః, ఏకః భుజః బాహుః ప్రాక్ ప్రథమం ప్రత్యర్థిసేనాంబుధౌ, శత్రు

---

1 భిన్నశృంగోచ్చలం. 2 వాలివిపదః. 3 శిఖాన్.

సింధౌ నిష్పతితః పరోఽపి దదృశే సేతు ర్ద్వితీయో యథా
ఛిన్నం వ్యోమ్ని శిర స్తురీయ మభవ త్కూటం త్రికూటస్య చ.

౧. తదను తదనుమోదభరితహరికోలాహలాకర్ణనవిదితకుంభకర్ణవధపరిమ్లానముఖేన దశముఖేన సహోదరౌ మహోదరమహాపార్శ్వౌ సహాయౌ విధాయ సమాదిష్టాః కుమారా దేవాన్తకనరాంతకాతికాయత్రిశిరస శ్శిరసాఽఽదాయ పితు ర్నిదేశం నివేశ మివ పితృపతేః సమావిశ న్నమీ సమీకభువమ్. ౯౫

సైన్యంసముద్ర ఇవేత్యుపమితి సమాసః, మందరో మందరాచలఇవేత్యుపమా, పపాత, సింధౌ సముద్రే నిష్పతితః ప్రవిష్టః, పరోఽపి భుజః, ద్వితీయః, సేతు ర్యథా సేతురివ, దదృశే, ఇత్యుత్ప్రేక్షా తచ్ఛిన్నం విదారితం, శిరః శీర్షం చవ్యోమ్ని ఆకాశే, త్రియః కూటాః యస్య తస్య త్రికూటస్య అన్వర్థనామ్నః లంకాధిష్ఠానభూతస్యపర్వతస్య తురీయం చతుర్థమ్, + 'చతురశ్ఛయతా వాద్యక్షరలోప' శ్చేతిఛప్రత్యయః, కూటం శిఖరం, అభవ, దితి గమ్యోత్ప్రేక్షేతి తిసృణాం సంసృష్టిః, వృత్తం పూర్వవత్. ౯౪

తదన్వితి. తదను తదనంతరం, తేన కుంభకర్ణవధేన, యోఽనుమోదః తేన భరితానాం పూర్ణానాం హరీణాం వానరాణాంకోలాహలస్య కలకలస్య ఆకర్ణనేన విదితో విజ్ఞాతః కుంభకర్ణవధో యేన స తథోక్తః స చాసౌ పరిమ్లానముఖః శోభాహీనవదన శ్చేతి విశేషణసమాసః, తేన, దశముఖేన రావణేన, సహోదరౌ మహోదరమహాపార్శ్వౌ నామ రాక్షససేనానాయకౌ, సహాయౌ రక్షకౌ, విధాయ కృత్వా, సమాదిష్టాః ఆజ్ఞప్తాః, దేవాంతకో నరాంతకః అతికాయః త్రిశిరా ఇత్యుత్కటాభిధానా శ్చత్వారః,కుమారాః, పితుః రావణస్య, నిదేశ మాజ్ఞాం, శిరసా, ఆదాయ గృహీత్వా, అమీ కుమారాః, పితృపతేః, ప్రేతరాజస్య. ని. 'ధర్మరాజః పితృపతి స్సమవ ర్తీ పరేతరా' డిత్యమరః, నివిశ్యతేఽత్రేతి నివేశం స్థానమి,వేత్యుత్ప్రేక్షా, సమీకభువం రణభూమిం, సమావిశన్ ప్రావిశన్. ౯౫

ప. అజని పున స్సమీక మనయో ర్బలయో
రవదళితే ముఖేఽపి య దనుజ్ఝితరోషభరమ్,
అమరమృగీదృశా మపి యదాశయపూర్తికరం
సమరసముత్సుకేన మునినా య దదృష్టచరమ్. ౯౬

మ మాథ శైలా దథ వాలినన్దనో
నరాన్తకం సంయతి వానరాన్తకమ్,
హనూమతా సోఽపిహత స్సురాన్తకః
పురాన్తకే నేవ యథాపురాన్తకః. ౯౭

అజనీతి. పున ర్భూయోఽపి, అనయో, రుభయో ర్బలయో ర్వానరరాక్షససైన్యయోః, సమీకంయుద్ధం, అజని జాతం, + జనేః కర్తరి లుఙ్, 'దీపజనే' త్యాదినా చ్లే శ్చిణా దేశః, కీదృశం సమీక మిత్యత ఆహ, య త్సమీకం, ముఖే, అవదళితే సతి, అన్యోన్యముఃఖభంగే జాతే సత్యపీ త్యర్థః, అనుజ్ఝితః అత్యక్తః రోషభరః అమర్షాతిరేకః యస్మిన్ తత్, తథోక్తమ్. సైనికానా మమర్షాతిశయేన పునః ప్రవర్ధమాన మిత్యర్థః, అమరమృగీదృశాం సురసున్దరీణామ, ప్యాశయపూర్తికరం మనోరథపరిపూరకం, మహావీరోపసంహారకత్వేన ప్రత్యేక మేకైకవరలాభా దితిభావః, తథా యత్సమరసముత్సుకేనసమరోత్కంఠితేన కలహప్రియేణేతి యావత్, మునినా నారదేన, అదృష్టచర మదృష్టపూర్వం, + 'భూతపూర్వే చరట్' ఇత్థం భూతస్య పూర్వం యదాకదా ప్యజాతత్వాదితి భావః, తాదృశం యుద్ధ, మజనీతి సంబన్ధః. ౯౬

మమాథేతి. అ థానన్తరం, వాలినన్దనోఽఙ్గదః, సంయతి యుద్ధే, వానరాన్తకం వానరనాశకం, నరాన్తకం, శైలాత్, శైలేనే త్యర్థః, మమాథ విదారయామాస, తథా హనూమతా, స ప్రసిద్ధః, సురాన్తకః దేవాన్తకోపి, పురా పూర్వం, పురాన్తకేన త్రిపురజయినా శంభునా, ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే, 'ఇవే తీషదర్థోపమోత్ప్రేక్షావాక్యాలంకారే' ష్వితి గణవ్యాఖ్యానే, అన్యథా యథే తీవార్థవాచినా శబ్దేన పౌనరుక్త్యదోషో దుర్వార స్స్యాత్ † అన్తకో యథా మృత్యురివ, హతః మారితః, ఉపమాయమకయో స్సంసృష్టిః. వంశస్థవృత్తమ్.

† 'పురాన్తకేనేవ రుషా పురాన్తక' ఇతి ప్రాచీనపాఠేనకాప్యనుపపత్తిః.

౯. అనంతర మసమసమరశీలేన నీలేన నిహతే మహోదరే మారుతిమథితశిరసి త్రిశిరసి విశసితేషు మహాపార్శ్వాదిషు వాహినీపతిషు నిర్భరవిషాదరోషపరవశో [1]నిశాచరాకార ఇవ తమోనికాయ [2]స్సరయ మతికాయ స్సమాగత్య వృత్రాసుర ఇవ సుత్రామ్ణా సుమిత్రాసుతేన సహ వితేనే విచిత్ర మాయోధనమ్. ౯౨

౩. స చ సుచిరం నియుధ్య త మవధ్య ఇతీశవరా
దనిలగిరా విబుధ్య పున రస్త్ర మధ త్త్ర విధేః,

అనంతరమితి. అనంతరం నరాంతకదేవాంతకవధానంతరం, అసమసమరశీలేన అసాధారణరణకర్మాచరణతత్పరేణ, నీలేన, మహోదరే, నిహతే సతి, తథా త్రిశిరసి, మారుతిమథితశిరసి హనూమద్భిన్నమస్తకే, సతి, తథా మహాపార్శ్వ ఆది ర్యేషాం తేషు రాక్షససేనానాయకేషు, విశసితేషు వినాశితేషు సత్సు, ఋషభేణేతి శేషః, నిర్భరవిషాదరోషపరవశ స్సముత్కటశోకక్రోధాక్రాంతాంతఃకరణః, నిశాచరాకారః రాక్షసదేహధారీ, తమోనికాయః అంధకారపటల ఇవస్థిత, ఇత్యుత్ప్రేక్షా, అతికాయః, సరయ, మాగత్య, సుత్రామ్ణా వాసవేన సహ, ని. 'సుత్రామా గోత్రభి ద్వజ్రీ వాసవో వృత్రహా వృషే'త్యమరః. వృత్రాసుర ఇవే త్యుపమా, సుమిత్రాసుతేన లక్ష్మణేన సహ, విచిత్ర మాశ్చర్యకరం, ఆయోధనం, వితేనే, జన్య మకరో దిత్యర్థః. ౯౨

సఇతి. సః సౌమిత్రి శ్చ, సుచిర మతిచిరకాలం, నియుధ్య యుద్ధం కృత్వా, త మతికాయం, † ఈశవరాత్ బ్రహ్మవరాత్, అవధ్యః వధితుమశక్య, ఇ త్యేవ, మనిలగిరా వాయువచనేన, విబుధ్య జ్ఞాత్వా, పునశ్శబ్దో వాక్యాలంకారే, విధే రస్త్రం బ్రహ్మాస్త్రం, అధ త్త్రప్రాయుఙ్క్త, అథానేన బ్రహ్మాస్త్రేణ, దళితం విచ్ఛిన్నం సత్, దివి అంతరిక్షే, సముత్పతితం సముద్గతం, తత్, ప్రసిద్ధం, అతికాయశిరః, జగతాం

† 'ఈశవరా' దిత్యత్ర ఈశశబ్దస్య బ్రహ్మపరత్వే శ్రీరామాయణమ్. 'అథైన మభ్యుపాగమ్య వాయు ర్వాక్య మువాచ హ, బ్రహ్మదత్తవరో హ్యేష అవధ్యకవచావృతః; బ్రాహ్మేణాస్త్రేణ భింధ్యేన మేష వధ్యో హి నాన్యథే'తి.

1 నిశాచరస్సాకారః. 2 సమరమ్. 3 ఇతీవ వరాత్.

దళిత మనేన త ద్దివి సముత్పతితం జగతా
మతనుత రాహుభీతి మధికా మతికాయశిరః. ॥
అనునీయ రావణిరథోవిధురం పితరం దధ త్పృథుసమీకధురామ్,
స రథీ సమేత్య సధను శ్శరధీ చలిత శ్చమూభి రభిదాశరథీ.

గ. [1]ఆగత్య సమర మరాతిజయమనోరథాయ [2]రథాభిరక్షాయాం

లోకానాం, అధికాం బహుళాం, రాహుభీతిం రాహురయమితి భ్రాన్తిసముత్పన్నాం భీతి,మతనుత అకరోత్, అత్రాతికాయశిరసి రాహుభ్రమా ద్భ్రాన్తిమదలంకారః, * 'కవిసమ్మతసాదృశ్యా ద్విషయే పిహితాత్మని, ఆరోప్యమాణానుభవో యత్ర స భ్రాంతిమా న్మత' ఇతి లక్షణాత్. ॥

అనునీయేతి. అథానంతరం, స ప్రసిద్ధః, రావణిః ఇంద్రజిత్, విధురం సహోదరకుమారవధశ్రవణజనితశోకవిహ్వలం, పితరం రావణం అనునీయ 'న తాత మోహం పరిగంతు మర్హసీ'త్యాదినా సమాధాయ, పృథుసమీకధురాం మహారణభారం, + 'ఋక్పూ' రిత్యాదినా సమాసాంతాప్రత్యయే టాప్, దధత్ దధానః, యుద్ధసన్నద్ధ ఇత్యర్థః, + 'నాభ్యస్తాచ్ఛతు' రితి నుమభావః, రథీ రథారూఢః, సహ ధనుషా సధనుః కార్ముకధర శ్చ సన్, శరధీ తూణీరౌ, సమేత్య, ధృత్వేత్యర్థః, † శరాః ఇషవో ధీయంతే అనయో రితి శరధీ + 'కర్మణ్యధికరణే చే'తి కిప్రత్యయః, ని. 'తూణోపాసంగతూణీరనిషంగా ఇషుధి ర్ద్వయో'రిత్యమరః, చమూభి స్సేనాభి స్సహ,+ అత్ర సహశబ్దాప్రయోగేఽపి తదర్థస్య గమ్యతాయాం 'వృద్ధోయూ'నేతి జ్ఞాపకా త్తృతీయా. దాశరథీ అభి, రామలక్ష్మణయో రాభిముఖ్యే నేత్యర్థః, 'అభిరభాగ' ఇతి కర్మప్రవచనీయత్వా ద్ద్వితీయా, చలితః ప్రవృత్తః, ప్రమితాక్షరావృత్తమ్.

ఆగత్యేతి. సమరం యుద్ధభువ, మాగత్య ప్రవిశ్య, అరాతిజయమనోరథాయ, శత్రుజయమనోరథసిద్ధ్యర్థ మిత్యర్థః, రథాభిరక్షాయాం

---

† 'సధనుశ్శరధి' రితి ప్రాచీనపాఠే చాపతూణసహితస్సన్ చమూభిస్సహ సమేత్యేత్యన్వయః.

1 అధిసమరమ్. 2 రథాభిరక్షార్థై.

రక్షాంసి పరితః పరికల్ప్య ప్రతర్ప్యచ హవిషా [1]ప్రదక్షిణశిఖం శిఖావంతం మంత్రాధిగతవివిధశస్త్రాణి దధాన స్తిరోధానేన గగనగత ఏవ నిశితముఖై శ్శిలీముఖై ర్నిర్మాయ నిఖిలమర్మాహతిం నిస్త్రింశక్రమః క్రవ్యాదాన్ వ్యాధ ఇవ హరీ న్విధురీచకార. ౧౦౧

ప. సహ లక్ష్మణం త మపి దాశరథిం పరుషో నిదాఘఇవపద్మసరః,

నిజరథగుప్త్యై విషయే, పరిత స్సమంతాత్, రక్షాంసి రాక్షసవీరాన్, పరికల్ప్య నియోజ్య, హవిషా ఆజ్యాదినా, ప్రగతో దక్షిణం ప్రదక్షిణం + తిష్ఠద్గుప్రభృతిత్వా ద్వ్యయీభావః, ప్రదక్షిణం శిఖా జ్వాలా యస్య తం, ని. 'ఘృణిజ్వాలే అపి శిఖే' ఇత్యమరః, ఏతే నాస్య జయప్రదత్వం సూచ్యతే, తదుక్తం. * 'ఇత్థం ప్రదక్షిణగతో హుతభుజ్నృపస్య ధాత్రీం సముద్రరశనాం వశగాం కరోతీ'తి, శిఖావంత మగ్నిం, ప్రతర్ప్య సంతర్ప్య చ, మంత్రాధిగతవివిధశస్త్రాణి మంత్రసామర్థ్యసంప్రాప్తనానావిధాస్త్రాణి, దధానో ధారయన్, తిరోధానేనాంతర్ధానేన, గగనగతోఽంతరిక్షవర్తిస న్నేవ, నిశితముఖై స్తీక్ష్ణాగ్రై శ్శిలీముఖై ర్బాణైః, నిఖిలమర్మాహతిం అశేషచమూమర్మచ్ఛేదం, నిర్మాయ కృత్వా, + నిర్గత స్త్రింశతోఽంగులిభ్య ఇతి నిస్త్రింశః ఖడ్గవిశేషః. ని. 'ఖడ్గేతు నిస్త్రింశచంద్రహాసాసిరిష్టయ' ఇత్యమరః, తస్య క్రమః పరిపాటీ యస్య స తథోక్తః, ఖడ్గవద్విభేదక స్సన్నిత్యర్థః, క్రవ్యాదాన్ పక్షిణః, వ్యాధో లుబ్ధకఇ, వేత్యుపమా, † ని. 'వ్యాధో మృగవధాజీవో మృగయు ర్లుబ్ధక శ్చ స' ఇత్యమరః, హరీ న్వానరా, న్విధురీచకార, మూర్ఛితా నకరో దిత్యర్థః. ౧౦౧

సహేతి. అయం రావణిః, సహ లక్ష్మణేన సహలక్ష్మణం + 'తేనసహేతి తుల్యయోగ'ఇతి బహువ్రీహిః, 'వోపసర్జనస్యే'తి వికల్పా త్సహశబ్దస్య సత్వాభావః, తం దాశరథిం శ్రీరామమపి, పరుష స్తీక్ష్ణః, నిదాఘోగ్రీష్మకాలః, ని. 'నిదాఘో గ్రీష్మకాలే స్యాదుష్ణస్వేదాంబునోరపీ'తి విశ్వః. పద్మసరః కమలాకరం, శరైః, వికలాశయం వ్యాకులమానసం,

---

† క్రవ్యాదో వ్యాధ ఇవ హరిణాన్ హరీనితి పాఠే క్రవ్యాద ఇంద్రజిత్.

1 ప్రదక్షిణశిఖావన్తం.

వికలాశయం విధురసత్త్వమయం విరచయ్య ధామ చ జగామ [1]శనైః.

ప. క్షతార్క్షభవతేజసి క్షపితరామచంద్రద్యుతౌ
విముచ్య సతి నిర్గతే విశిఖవృష్టిమస్మిన్ ఘనే,
అదీప్తనళమస్ఫురత్కుముదమస్తనీలోత్పలం
సముత్తరళజీవనం సమభవత్తదా వాహినీ. ౧౦౩

అన్యత్ర కలుషితాధారప్రదేశం చ, ని. 'ఆశయ స్స్యా దభిప్రాయే మానసాధారయోరపీ'తి విశ్వః. విధురసత్త్వం విశ్లిష్టశక్తిం, అన్యత్ర విహ్వలజలజంతుకం చ, ని. 'విధురం ప్రీత్యపేతే స్యా త్కష్టవిశ్లిష్టయో రపీ'తి వైజయంతీ, విరచయ్య కృత్వా. + 'ల్యపి లఘుపూర్వా'దిత్యయాదేశః, శనైః మందం, కృతకృత్యత్వా దితి భావః, ధామ గృహం, జగామ ప్రాప, శ్లేషసంకీర్ణేయ ముపమా, ప్రమితాక్షరావృత్తమ్. ౧౦౨

క్షతేతి. క్షతార్క్షభవతేజసి నిర్వాపితసుగ్రీవప్రతాపే, తిరస్కృతసూర్యజాతప్రకాశే చ, క్షపితా సంకుచితా రామ ఏవ చంద్ర స్తస్య ద్యుతిః శోభా యేన తస్మిన్ తథోక్తే, అస్మిన్, ఘనే మహాత్మనీంద్రజిత్యేవ ఘనే మేఘే, విశిఖవృష్టిం శరసంపాతం తామేవ వృష్టిం, విముచ్య త్యక్త్వా నిర్గతే సతి, తదా తస్మిం త్సమయే, వాహినీ నదీ సేనా చ, ని. 'సేనానద్యో శ్చ వాహినీ'తి వైజయంతీ, అదీప్తః అప్రకాశః నళః నళాఖ్యః కపినాయకః అన్యత్ర నళాః పోటగళాఖ్యతృణవిశేషాః యస్మిన్, ని. 'నళః పోటగళే రాజ్ఞి పితృగర్తే కపీశ్వర' ఇతి విశ్వః, అస్ఫుర న్నదీప్యమానః కుముదః కపిః అన్యత్ర అస్ఫురంతి అనుల్లసంతి కుముదాని కైరవాణి యస్మిన్, 'కుముదం కైరవే రక్తపంకజే కుముదః కపా'వితి విశ్వః, అస్తో నష్టప్రాయో నీలో నీలాఖ్యకపినాయక ఏవ ఉత్పలం యద్వా అస్తౌ నీలోత్పలౌ నీలోత్పల నామానౌ కపినాయకౌ అన్యత్ర వినష్టాని కృష్ణేందీవరాణి చ యస్మిన్, ని. 'నీలః కపీశే౽ద్రిభేదే కృష్ణే నా తద్వతి త్రిష్వి'తి నానార్థరత్నమాలా, సముత్తరళ మతిచంచలం స్థితివిధురం జీవనం జీవితం అన్యత్ర ఉద్వేజితజలం యస్మి న్కర్మణి త ద్యథా భవతి తథేతి సర్వత్ర క్రియావిశేషణం, సమభవత్ ఉక్తరీత్యా వికలితా౽భూ దిత్యర్థః, శ్లేషసంకీర్ణసావయవరూపకం, పృథ్వీవృత్తమ్. ౧౦౩

1 శరైః.

ప. అచల మథ సలీల మోషధీనాం
హరతి హనూమతి జాంబవన్నియోగాత్,
విచలిత మభవ ద్బలం విశల్యం
విబుధమనోఽపి విధూతశోకశల్యమ్. ౧౦౪

గ. పున రపి సహజతేజోభరితేన దవానలేనేవ వానరబలేన దహ్యా

అచలమితి. అథ సేనామూర్ఛానంతరం, హనుమతి, జాంబవతః పరాపరజ్ఞస్య ఋక్షరాజస్య నియోగాత్ నిదేశవచనాత్, ఓషధీనామచలం సంజీవన్యాద్యోషధిపర్వతం, సలీల మనాయాసం యథాతథా, ఆహర త్యానీతవతి సతి, బలం వానరసైన్యం, విశల్యం శల్యరహితం సత్, విచలిత, మభవత్, పునర్యుద్ధసమృద్ధోత్సాహ మభూ దిత్యర్థః, తథా విబుధానాం శ్రీరామజయకాంక్షిణాం సురాణాం మనోఽపి. ని. 'విబుధా స్సురపండితా' ఇత్యమరః, విధూతం విహతం శోక ఏవ శల్యం యస్య తథోక్తం, వానరసైన్యప్రబోధేన విబుధా స్సంతుష్టాంతఃకరణా బభూవు రిత్యర్థః, అత్ర సైన్య విబుధమనసోః కేవలప్రకృతత్వా త్తుల్యయోగితాభేదః పుష్పితాగ్రావృత్తమ్. ౧౦౪

పున రితి. పున ర్ప్యాయోఽపి. సహజతేజోభరితేన నైసర్గికప్రభావపరిపూర్ణేన, అన్యత్ర స్వాభావికార్చిస్సంపన్నేన. ని. 'తేజోఽనలే ప్రభావేఽహ్ని జ్యోతిష్యర్చిషి రేతసీ' తి వైజయంతీ, దవానలేన వనవహ్నినే వ, వానరబలేన, దహ్యమానాం భస్మీక్రియమాణాం, దరీం గిరిగుహా మివ, పురీం లంకా, మపహాయ త్యక్త్వా, పంచాననం సింహమి, వేత్యనేకేవేయ ముపమా, పఙ్క్త్యాననని దేశతః రావణాజ్ఞా వచనాత్, చలితం యుద్ధాయ ప్రవృత్తం, అఖిలలోకాన శేషభువనాని ప్రకంపయతి నిపీడయతి నిజభుజబలే నేతి తథోక్తం, అకంపనం అకంపనాఖ్యం రాక్షససేనానాయకం, తథా ఆహతప్లవంగసంఘం నిహతవానరనివహం, ప్రజంఘం చే త్యుభా వపి రాక్షసౌ, అంగదభుజప్రతాప ఏవ అనలః తస్మిన్ శలభౌ పతంగౌ, నిశమ్య అంగదబాహుపరాక్రమహతౌ వాకర్ణ్యేత్యర్థః, ని. 'సమౌ పతంగశలభౌ' విత్యమరః, తథా మైందద్వివిదాభ్యాం మైందద్వివిదాఖ్యవానరపతిభ్యాం

మానాం దరీ మివ పురీ మపహాయ పఞ్చానన మివ పఞ్చ్యాననని దేశత శ్చలిత మఖిలభువనప్రకంపన మకంపన మాహత్ప్లవంగసంఘం ప్రజంఘ మంగదభుజప్రతాపానలశలభా వుభా వపి నిశమ్య నిశామ్య చద్వివిద మైంబావదారితౌ మహారథౌ శోణితాక్షవిరూపాక్షా వపి కోపాక్షాంతిభ్యాం పరుషసంరమ్భౌ కుమ్భనికుంభౌ మహావీరౌ సముత్తంభ్య బాహూ సుబాహుమారీచా విన రాఘవభుజాభ్యాం సుగ్రీవహనుమద్భ్యా మద్భుతం యుద్ధ మతనిషాతామ్. ౧౦౫

ప. భూమౌ తతః ప్లవగరాజభుజేన విద్ధ
మాలోక్య కుంభ మసహో విరహం తదీయమ్,

అవదారితౌ వినిహతౌ, మహారథౌ, * 'ఆత్మానం సారథిం చాశ్వాన్ రక్ష న్యుద్ధ్యేత యో నరః, స మహారథసంజ్ఞ స్స్యా దిత్యాహు ర్నీతి కోవిదాః' ఇత్యుక్తలక్షణౌ, శోణితాక్షవిరూపాక్షౌ శోణితాక్షవిరూపాక్ష నామానౌ, రాక్షససేనానాయకావపి, నిశామ్య దృష్ట్వా చ, కోపాక్షాంతిభ్యామమర్షేర్ష్యాభ్యాం పరుషః అత్యుద్ధతః సంరంభో యుద్ధసంభ్రమః యయో స్తౌ, ని. 'అక్షాంతి రీర్ష్యాఽసూయా తు' 'సంరంభ స్సంభ్రమే కోప'ఇతిచామరః, కుంభనికుంభౌ నామ కుంభకర్ణపుత్రౌ మహావీరౌ, కర్తారౌ, బాహూ నిజహస్తౌ, సముత్తంభ్య సాటోప ముద్ధృత్య, రాఘవభుజాభ్యాం శ్రీరామబాహుభ్యాం, సుబాహుమారీచా వివ, విశ్వామిత్రయాగసంరక్షణవేళాయా మితి భావః, రాఘవస్య భుజాభ్యాం భుజప్రాయాభ్యాం, సుగ్రీవహనుమద్భ్యాం సహ, అద్భుత మాశ్చర్యజనకం, యుద్ధం, అతనిషాతాం కృతవంతౌ, కుంభ స్సుగ్రీవేణ నికుమ్భో హనుమ తేతి యథాక్రమ మన్వయా ద్యథాసంఖ్యాలంకారః, స చోక్తోపమయా సంసృజ్యతే. ౧౦౫

భూమావితి. తత స్తదనంతరం, ప్లవగరాజభుజేన సుగ్రీవబాహునా, విద్ధం ప్రహృత, మతఏవ భూమౌ పతిత మితి శేషః, కుమ్భ, మాలోక్య దృష్ట్వా, తదీయం, విరహం వియోగం, న సహత ఇత్యసహోఽసహిష్ణుః, + పచాద్యచ్, 'నలోకే' త్యాదినాషష్ఠీప్రతిషేధః, అనిలసూనునా హనుమతా హతః నికుంభః, శోకాత్ భ్రాతృవిరహజనితవి

శోకా దగా దనిలసూనుహతో నికుమ్భ
స్తన్నామయుక్త మమరీస్తనకుమ్భ మేవ. ౧౦౬

గ. [1]తతఃకుపితరావణా కారణం రణవాహనియుక్తం యుక్త మఖిల వాహినీభి రాహవాటోపముఖరం ఖరాత్మజం మకరాక్ష మైక్ష్వాకశ రోఽపి విపక్ష మపి సపక్ష ఏవ సమక్ష మనయ జ్జనయితుః. ౧౦౭

ప. కృత్వా మూర్ధని శాసనం పితు రథో గత్వా రణం రావణి
ర్హృత్వా తత్ర మహాభుజో హుతభుజం ధృత్వా మహాస్త్రాణి చ,

షాదా ద్ధేతోః, తన్నామయుక్తం కుంభనామయుక్తం, అమరీస్తన కుంభం అమరాంగనాకుచకుంభ మేవ, అగాత్, భ్రాతృవిరహాసహతయా తన్నామగంధసంబంధా దమరీకుచకుంభం ప్రాపే త్యర్థః. అత్ర రణాభిముఖమరణహేతుకస్య అమరీకుచకుంభసంగమస్య శోకహేతుత్వే నోత్ప్రేక్షణా దుత్ప్రేక్షా, వ్యంజకాప్రయోగా ద్గమ్యా, వసంతతిలకావృత్తమ్.

తతఇతి. తదను కుంభనికుంభవధానంతరం, కుపితేన క్రుద్ధేన రావణేన ఆకారణ మాహ్వానం యస్య తం, రావణే నాహూత మిత్యర్థః, ని. 'హూతి రాకారణాహ్వానే' ఇత్యమరః, తథా రణవాహే సమరక్రియానిర్వాహే విషయే నియుక్త మాజ్ఞాపితం, అతఏ వాఖిలవాహినీభి ర్యుక్తం, చతురంగసైన్యసమేత మిత్యర్థః, ఆహవాటోపముఖరం రణాడంబరారభటసముద్భటసింహనాదం, ఖరాత్మజం ఖరతనయం, మకరాక్షం, ఐక్ష్వాకస్య ఇక్ష్వాకువంశోద్భవస్య శ్రీరామస్య శరో బాణః, విపక్షం శత్రుపక్ష మపి,తం, సపక్షఏవ బంధుస్సన్నే, వేతి విరోధః స చ సగరు దే వేతి పరిహారా ద్విరోధాభాసః, జనయితుః జనకస్య ఖరస్య, సమక్షం సమీప, మనయత్ ప్రాపయామాస, మకరాక్షోఽపి నిహత ఇత్యర్థః. ౧౦౭

కృత్వేతి. అథో మకరాక్షవధానంతరం, మహాభుజః, అపరిచ్ఛిన్నభుజబలశాలీత్యర్థః, రావణి రింద్రజిత్, పితుః రావణస్య, శాసన మాజ్ఞాం, మూర్ధని శిరసి, + 'విభాషా జిశ్యో' రితివికల్పా దల్లోపాభావః, కృత్వా, ధృత్వే త్యర్థః, రణం రణరంగం, గత్వా, తత్ర రణరంగే, హుత

1 'తతఃకుపితకోణపాధిపనియుక్త'మితి ప్రాచీనపాఠః.

స్థిత్వా వ్యోమని మాయయా శరచయం త్యక్త్వా చ భిత్త్వా చమూం
బుద్ధ్వా రాఘవకోప మాప సహసా లఙ్కా మలం కాతరః. ౧౦౫

౪. తతః ప్రతీచః ప్రతీహారా దయం ప్రాతిహారికో నిర్గత్య నికృత్యాసినా కాంచి దాఞ్జనేయస్య పురతో మాయామయీం మైథిలీ మాకులీకృతమానసే తస్మి న్నాకస్మిక మిద మతథ్య మపి తథ్య మేవ విబుధ్య నియుధ్య చిరాయ నిరాశే నివృత్తే [1]విద్వేషిపశువిశసనారమ్భా నికుమ్భి

భుజం అగ్నిం, హుత్వా, మహాస్త్రాణి దివ్యాస్త్రాణిచ, ధృత్వా, మాయయా అన్తర్ధానశక్త్యా, వ్యోమని అన్తరిక్షే + పూర్వవ దల్లోపాభావః, స్థిత్వా, శరచయం బాణపరంపరాం చ, త్యక్త్వా౽భివృష్య, చమూం వానరసేనాం, భిత్త్వా, తతో రాఘవస్య, కోపం కోపోదయం, బుద్ధ్వా జ్ఞాత్వా, అల మత్యంతం, కాతరో భీతస్సన్, సహసా శీఘ్రమ్, 'స్వరాదిపాఠా దవ్యయ' మితి శాకటాయనః, లంకా, మాప ప్రవివేశ, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౧౦౫

అ. అథ నికుంభిలాం హోతుకామః ప్రత్యగ్ద్వారేణ నిర్గచ్ఛన్నింద్రజి త్స్వగమనవిఘాతుకం శ్రీరామలక్ష్మణయో ర్యుద్ధోద్యోగం దృష్ట్వా తన్నివారణార్థం మాయాం ప్రకటితవా నిత్యాహ. తత ఇతి. తతః పురప్రవేశానంతరం, ప్రతిహ్రియతే విమోహ్యతే౽నేన పరమానస మితి ప్రతిహారః కైతవం స ప్రయోజన మస్య ప్రాతిహారికో మాయావీత్యర్థః, + 'ప్రయోజన'మితి ఠక్.† అయ మింద్రజిత్, ప్రతీచః ప్రతీహారాత్ ప్రత్యగ్ద్వారాత్, ని. 'స్త్రీ ద్వార్ద్వారం ప్రతీహార' ఇత్యమరః, నిర్గత్య, ఆంజనేయస్య హనూమతః, పురతః పురస్తాత్, అసినా ఖడ్గేన, మాయామయీం మిథ్యారూపాం, కాంచి, న్మైథిలీం సీతాం, నికృత్య ఛిత్త్వా, అతః ఆకులీకృతమానసే వ్యాకులితాంతఃకరణే, తస్మిన్ ఆంజనేయే, ఇదం సీతావధకృత్యం, ఆకస్మిక మకస్మా దాగత, మింద్రజాల మి వేత్యర్థః, అతథ్య మసత్య మపి, తథ్యం సత్య మేవ, విబుద్ధ్య జ్ఞాత్వా, ని. 'సత్యం తథ్య మృతం సమ్య గమూని త్రిషు తద్వతి'త్యమ

† ప్రాచీనపుస్తకేషు 'ప్రాతిహారిక' ఇతి పదం నాస్తి, సత్త్వే౽పి. ని. 'ద్వారి ద్వాఃస్థే ప్రతీహార' ఇత్యమరకోశాత్ ప్రతీహారే ద్వారే నియుక్తః ప్రాతిహారిక ఇత్యర్థః.

1 'విద్వేషిపశువిశసనారంభా' యేతి ప్రాచీనపాఠః.

లాం సమాసాద్య సద్య ఏవ ప్రావర్తయత సత్త్రి మతివిచిత్రమ్. ౧౦౪

౫. తదను హనూమతః ప్రతినివృత్తా ద్వృత్తాంత మిమ మాకర్ణ్య [1]విదీర్ణమానసో మానసచర ఇవ రాజహంసో వజ్రనిర్ఘోషా ద్విషాదాకు లో రాజహంస స్సంసది నిపత్య సౌమిత్రిణా సమాశ్వాస్యమాన స్సకరు

రః, చిరాయ చిరకాలం, విభక్తిప్రతిరూపక మవ్యయ మేతత్. ని. 'చిరాయ చిరరాత్రాయే'త్యమరః. నియుధ్య యుద్ధం కృత్వా, నిరాశే ఆశారహితే, నివృత్తే నిర్గతే సతి, విద్వేషిణ ఏవ పశవః తేషాం విశసనే విదారణే ఆరంభః ఉద్యోగః అస్యా స్తీతి తథోక్తః, యద్వా విద్వేషీతిచ్ఛేదః, ఇంద్రజిత్, పశువిశసన మారభతే తాచ్ఛీల్యే నేతి తథోక్త స్సన్, నికుంభిలాం నికుంభిలాఖ్యహోమార్థగుప్తస్థలవిశేష, మాసాద్య ప్రాప్య, సద్య స్తదానీమే, వాతివిచిత్ర మత్యంతాద్భుతం, సత్రం పర మారణయాగం, ప్రావర్తయత ప్రవర్తయామాస, ఉపక్రాంతవా నిత్యర్థః. ౧౦౪

తదన్వితి, తదను ఇంద్రజితః నికుంభిలాప్రవేశానంతరం, ప్రతినివృత్తాత్ పరిత్యాగతాత్ హనూమతః,ఇమం, వృత్తాంతం మైథిలీవధరూపవార్తాం, ని. 'వార్తా ప్రవృత్తి ర్వృత్తాంత' ఇత్యమరః, ఆకర్ణ్య శ్రుత్వా, విదీర్ణమానసో విదళితహృదయః, అత ఏవ వజ్రనిర్ఘోషాత్ స్ఫూర్జథోః, ని. 'స్ఫూర్జథు ర్వజ్రనిర్ఘోష' ఇత్యమరః,విదీర్ణమానసః తస్య తదుద్వేజకత్వా దితి భావః, మానసచరః, మానససరోవర్తీ, ని. 'మానసం సరసి స్వాంత' ఇత్యుభయత్రాపి విశ్వః, రాజహంసః కలహంస ఇవ, విషాదాకులః. * 'విషాద శ్చేతసో భంగ ఉపాయాభావచింతనై'రిత్యుక్తలక్షణవిషాదపర్యాకుల స్సన్, రాజహంసో నృపశ్రేష్ఠః. రామః, ని. 'రాజహంసో నృపశ్రేష్ఠే కాదంబకలహంసయో'రితి విశ్వః, సంసది వానరసమితౌ, ని. 'సభా సమితిసంసద' ఇత్యమరః, నిపత్య భువి పతిత్వా సౌమిత్రిణా, సమాశ్వాస్యమానః. * 'శుభే వర్త్మని తిష్ఠంతం త్వామార్య విజితేంద్రియం, అనర్థేభ్యో న శక్నోతి త్రాతుం ధర్మో నిరర్థక'ఇత్యాదినీతివచనైః సమాధీయమానః, సకరుణం దీనం, నిశ్వస్య, విశ్వస్య

1 విశీర్ణ.

ణం నిశ్శ్వస్య విశ్వస్య పతిరపి [1]విధురో వ్యలాపీత్. ౧౧౦

ప. జజ్ఞే త దత్ర భవతీ జనకస్య యజ్ఞే
దేవ్యాశ్చిరాయ ధరణే రరణే [2]శ్శిఖేవ
వంశే మనో రపి వధూ రభవ త్కి మన్య
ద్రామ [3]స్తథాఽపి విధినా రచితో విరామః. ౧౧౧

ప. యత్నో ముధా భవతి యత్ర సమీరసూనో

ప్రపంచస్య, పతి రపి, సకలలోకనిగ్రహానుగ్రహసమర్థోఽపీ త్యర్థః, సః రామః, విధురో విశ్లిష్ట స్సన్, వ్యలాపీత్ విలలాప, ని. 'విధురం ప్రత్యవేతే స్యా త్కష్టవిశ్లిష్టయో రపీ'తి వైజయంతీ. ౧౧౦

ఆ. తత్ప్రకార మేవాహ. జజ్ఞ ఇతి. త త్తథా, తేనప్రకారే ణేత్యర్థః, అత్రభవతీ పూజ్యా సీతా, అత్రభవతీ వ్యాఖ్యాతా, జనకస్య రాజ్ఞో, యజ్ఞే, అరణేః నిర్మంథ్యదారువిశేషాత్, శిఖా అగ్నిజ్వాలే, వేత్యుపమా, ఏతేన పరమపావనత్వ మయోనిజత్వం చ సూచ్యతే, ని. 'ఘృణిజ్వాలే అపి శిఖే' ఇత్యమరః. ధరణే ర్దేవ్యాః హాలముఖాకృష్టాయాః భూదేవ్యాః, చిరాయ చిరకాలేన, జజ్ఞే ప్రాదుర్బభూవ, తథా మనోః వైవస్వతమనోః, వంశే కులే, సకలలోకశ్లాఘ్య ఇతి భావః, వధూః స్నుషా, దశరథమహారాజస్యేతి భావః, యద్వా వధూర్జాయా, ఆత్మన ఇతి శేషః, అభవత్ జాతా, ని. 'వధూ ర్జాయాస్నుషా స్త్రీ చే' త్యమరః, అన్యత్కి, ముత్పత్తిగృహప్రవిష్టగృహయో రత్యంతశ్లాఘ్యత్వం వక్తవ్య మన్య త్కి మపి నా స్తీ త్యర్థః, రామ ఇత్యాత్మనిర్దేశః, అఖండితమహత్త్వ ద్యోతనార్థః, విధినా దైవేన, ని. 'విధిర్విధానే దైవేచే' త్యమరః, విగతా రామా సుందరీ యస్య విరామో విగతభార్యః, రచితః కృతః, దైవయోగో న కస్యాపి లంఘనీయ ఇతి భావః, ని. 'సుందరీ రమణీ రామే'త్యమరః, వసంతతిలకావృత్తమ్. ౧౧౧

యత్న ఇతి. యత్ర శోకజలధౌ, సమీరసూనోః హనుమతః, యత్నః ఉల్లంఘనోత్సాహః, ముధా వ్యర్థో భవతి, సోఽపి తరితుం శక్తో న భవే దితి భావః. తథా నలోఽపి ప్రసిద్ధసేతునిర్మాతాఽపి, నవసేతు

---

1 విధురమ్. 2 శిఖేవ. 3 తవాపి.

ర్నాలం నలో౽పి నవసేతునిబన్ధనాయ,
దూరే చ పావక[1]శరో దురతిక్రమో౽యం
తత్కేన శోకజలధి స్తవ లంఘనీయః. ౧౧౨

౫. ఇత్యాది పరిదేవమాన మేనం విదితాశరమాయావిశేషో విభీషణస్సమాగత్యదేవ భవతో౽పి కిమిద మస్థానే[2]కరుణ మవస్థాంతరం నిరంతరాయమఖనిర్వర్తనాయ పురందరారిణా కృతం [3]కృతక మేవైత దవధారయ ధారయ మనసి ధైర్య మి త్యభిధాయ తదవ్యధాయ పురో

నిబంధనాయ నూతనసేతునిర్మాణాయ, నాలం నపర్యాప్తః, సో౽పి తరణోపాయకరణసమర్థో నభవతీ త్యర్థః, + 'నమస్స్వ స్తీ' త్యాదినా చతుర్థీ, తథా పావకశర శ్చాగ్నేయాస్త్రమపి, దూరే, వర్తత ఇతి శేషః, సో౽ప్యేనం శోషయితుం న శక్త ఇత్యర్థః, తత్తస్మాత్కారణాత్, దురతిక్రమః దుస్తరో, ౽యం వర్తమానః, తవ శోకజలధిః త్వన్నిమిత్తకో౽యం శోకసాగరః, కేనోపాయేన, లంఘనీయః, ఉక్తోపాయైః ప్రసిద్ధార్ణవ స్తరితుం శక్యః, అయం తు న కేనా ప్యుపాయేన తరితుం శక్య ఇత్యర్థః, అత ఏవోపమానా త్ప్రసిద్ధార్ణవా ద స్యాధిక్యకథనా ద్వ్యతిరేకాలంకారః * 'ఉపమానా ద్యదన్యస్య వ్యతిరేక స్స ఏవస' ఇతి లక్షణాత్, వృత్తం పూర్వవత్. ౧౧౨

ఇతీతి. ఇత్యాది ఏవమాది, పరిదేవమానం విలపంతమ్, ని. 'విలాపః పరిదేవన' మిత్యమరః, ఏనం శ్రీరామం, విదితాశరమాయావిశేషః విజ్ఞాతరాక్షసమోహనవ్యాపారవిశేషః, విభీషణః, స్సమాగత్య సన్నిధిం ప్రత్యాగత్య, దేవ స్వామిన్, శ్రీరామ, భవతో౽పి మాయానియంతుః, పరమపురుషస్యా పీతి భావః, అస్థానే అశోచనీయస్థానే, సీతావధస్య మాయికత్వా దితి భావః, కరుణం దీనం, + కరుణశబ్దా దర్శఆద్యచ్, ఇద మేత, దవస్థాంతరం దశాభేదః, కిం కిమర్థం, దుర్దశాపన్నత్వేన న వర్తితవ్య మిత్యర్థః, కింతు నిరంతరాయం నిర్విఘ్నం యథాతథా మఖనిర్వర్తనాయ స్వవిజయహేతుసత్రనిష్పాదనార్థం, పురందరారిణా ఇంద్రజితా, కృత మాచరితం, ఏత త్సీతావధరూపకృత్యం, కృతకం కృత్రిమం, అసత్య మేవేతి యావత్, అవధారయ జానీహి, అతః మ

---

1 శరాన్. 2 దీనమవస్థానమ్. 3 కృత్రిమమేతదిత్యవధారయ.

ధాయ లక్ష్మణం [1]తత్క్షణాదేవ నికుమ్భిలాం బలై స్సహోపరురోధ.

ప. హరికులారవత శ్చలిత స్తతో గిరిదరీకుహరా దివ కేసరీ,
అపరిపూర్త్య రుషా హవ మాహవం స విదధే బలశాసనశాసనః.
వాతూల ఇవ తూలానాం వానరాణాం రణాజిరే,
విద్రావణ స్తతో మాయావి ద్రావణసుతోఽభవత్. ౧౧౫

నసి, ధైర్యం నిర్వికారచిత్తత్వం 'మనసో నిర్వికారత్వం ధైర్యం సత్స్వపి హేతుష్వి'తి రసికాః, ధారయ స్వీకురు, ఇత్యేవ, మభిధాయ ఉక్త్వా, తస్యేంద్రజితః, వధాయ సంహారార్థం, లక్ష్మణం, పురోధాయ పురస్కృత్య, తత్క్షణాదేవ తస్మిన్నేవ క్షణే, నికుంభిలాం నికుంభిలాఖ్యస్థానం, బలై ర్వానరసైన్యైస్సహ, ఉపరురోధ నిరుద్ధవాన్. ౧౧౩

హరీతి. తతః ఉపరోధానంతరం, సప్రసిద్ధః, బలం నామ దానవం శాస్తీతి బలశాసనః ఇంద్రః తం శాస్తీతి బలశాసనశాసనః ఇంద్రజిత్, + ఉభయత్రాపి కర్తరి ల్యుః. హరికులారవతః కపిసైన్యకోలాహలాద్ధేతోః, గిరిదరీకుహరాత్ పర్వతగుహాగోళకాత్, కేసరీ సింహ ఇవ, చలితో నిర్గత స్సన్, రుషా వానరసంమర్దకృతామర్షేణ, ఆసమంతా జ్జుహో త్యస్మి న్నిత్యాహవః యాగః † + 'ఋదోరబి'తి జుహోతే రప్ప్రత్యయే గుణావాదేశౌ, త, మపరిపూర్త్య అసమాప్యైవ, ఆహూయంతే శత్రవోఽస్మి న్నిత్యాహవం యుద్ధం, చకార, + 'ఆజి యుద్ధ' ఇతి హ్వాయతే రాఙ్పూర్వా దప్ప్రత్యయే సంప్రసారణం. ని.'ఆహవ స్సంగరే యాగ'ఇతి విశ్వః విదధే చకార, ద్రుతవిలంబితం వృత్తమ్. * 'ద్రుతవిలంబిత మాహ నభౌ భరా' వితి లక్షణాత్.౧౧౪

వాతూల ఇతి. తతః తదనంతరం, మాయాం పరవ్యామోహక వ్యాపారం వేత్తీతి మాయావిత్, రావణసుత ఇంద్రజిత్, తూలానాం కార్పాసానాం, వాతూలో వాతసమూహ ఇవే, త్యుపమా + 'వాతా' చ్చేత్యూల ప్రత్యయః, రణాజిరే రణాంగణే. ని.'అంగణం చత్వరాజిరే' ఇత్యమరః, వానరాణాం విద్రావయతీతి విద్రావణః నిరాసకః, అభవత్, శరవర్షేణ వానరాన్ కాందిశీకాన్ చకారే త్యర్థః. ౧౧౫

† అత్ర హానమితిచ్ఛిత్వాహూయంతేస్మిన్నితి హవో యజ్ఞ ఇతి వదన్తి.

1 తత్క్షణమేవ పురస్కృత్య నికుమ్భిలా ముపరురోధ.

గ. అనుపద [1]మనీకోన్మథనసంరంభం సంవర్తసమయదుర్దాన్తం కృతాంత మివ సమాపతంతం స్యందనగతం సంక్రందనజితం గంధవహానందనస్కన్ధవర్తీ సౌమిత్రిః ప్రవర్తిత[2]నిశితశరధార శ్శతధారపాణి రివ జమ్భ మస్తమ్భయత్. ౧౧౬

ప. [3]వికస్వరమదోత్కటం ప్రచురవీరవాదోద్భటం
పతత్త్రుటితకఙ్కటం ప్రతిహతాస్త్ర మస్త్రేణ చ,

అనుపద మితి. అనుపద మనంతరం, అనీకోన్మథనే వానరసైన్యవిదారణే సంరంభః కోప స్సంభ్రమో వా యస్య తం. ని. 'సంరంభ స్సంభ్రమే కోప'ఇతి శబ్దార్ణవః,సంవర్తసమయదుర్దాంతం ప్రలయకాలోద్భటం. ని. 'సంవర్తః ప్రలయః కల్ప' ఇత్యమరః, కృతాంతం యమమివస్థిత, మిత్యుపమా. ని. 'కృతాంతౌ యమసిద్ధాంతౌ' విత్యమరః, స్యందనగతం రథారూఢం. సంక్రందనజిత మింద్రజితం, గంధవహానందనస్య హనూమతః స్కంధవర్తీ స్కంధారూఢః, సౌమిత్రిః లక్ష్మణః, ప్రవర్తితాః ప్రయుక్తాః నిశితా స్తీక్ష్ణాః శరధారా శ్శరపరంపరా యేన స తథోక్త స్సన్, జంభం జంభాఖ్య మసురం, శతధారం పాణౌ యస్య శతధారపాణి రింద్ర ఇవే త్యుపమా + 'ప్రహరణార్థేభ్యః పరే నిష్ఠాసప్తమ్యౌ భవత'ఇతి నిష్ఠాయాః పరనిపాతః. ని. 'శతకోటి స్స్వరు శ్శంబ' ఇత్యమరః. అస్తంభయత్ ఉపరురోధ. + 'స్తంభు రోధన'ఇతి సౌత్రాత్ స్తంభుధాతో ర్ణిజంతా ల్లఙ్. ౧౧౬

వికస్వరేతి. వికస్వరః వికసనశీలః, ప్రతిపదం ప్రవర్ధమాన ఇతి యావత్. ని. 'వికాసీ తు వికస్వర' ఇత్యమరః, + 'స్థేశభాసపిసకసో వర' ఇతి వరచ్ప్రత్యయః, తేన మదేన దర్పేణ ఉత్కట ముద్రిక్తం,ప్రచురవీరవాదైః భింధిభింధీ త్యాదిప్రభూతవీరాలాపై రుద్భట ముజ్జృమ్భితం, ని. 'ప్రభూతం ప్రచురంప్రాజ్య'మిత్యమరః, పతంతః గళంతః త్రుటితాః ఛిన్నాః కంకటాః ఉరశ్ఛదా యస్మిన్ తం, ని. 'ఉరశ్ఛదః కంకటక'ఇత్యమరః'పరిత్రుటి' తేతిపాఠ స్సాధుః, తథా అస్త్రేణ దివ్యాస్త్రై రిత్యర్థః,ప్రతిహ

1 'అనీకోన్మథనసంరబ్ధం' ఇతి నిష్ఠాంతః ప్రాచీనపాఠ ఏవసాధుః. అనీకినీనాథనిధనసంరబ్ధతరం సంవర్తప్రవృత్తమివకృతాన్తం' ఇత్యపిపాఠః. 2 శితతర శరధారాభిః. 3 పరస్పర.

జగ త్త్రియభయావహం జయపరాజయాగోచరం
వితేనతు రుభా విభా విన [1]తదా రణం దారుణమ్. ౧౧౭

శతధారకఠోరశిఖై ర్విశిఖై శ్శతధా విరచయ్య శరాసగుణం,
విదధే విబుధేశజితం సమరే హతసారథి మ వ్యథ దాశరథిః.

౫. యదుచిత మహో మాయాశీలస్య య ద్భుజశాలిన
స్సదృశ మథవా యు క్తం న క్తంచ రేంద్రసుతస్య యత్,

తాని ప్రతిరుద్ధాని అస్త్రాణి యస్మిన్ తం తథో క్తంచ, జగ త్త్రియభయా వహం త్రైలోక్యభయంకరం, 'శుభావహ' మితిపాఠే త్రిలోకకంటక స్యేంద్రజితః వినాశహేతుత్వా చ్ఛుభకరం, జయపరాజయయో రగో చరం అవిషయం, తుల్యబలత్వా దితి భావః, అతఏవ దారుణం పరస్పర భయంకరం, రణం కలహం, ని. 'అస్త్రియాం సమరానీకరణాః కలహ విగ్రహా'విత్యమరః, తదా తస్మిన్ సమయే, ఉభౌ సౌమిత్రీంద్రజితౌ, ఇభా మ త్తగజా విన, వితేనతుః చక్రతుః, ఉపమాలంకారః,పృథ్వీవృ త్తమ్.

శతధా రేతి. అ థానంతరం, దాశరథిః దశరథపుత్రో లక్ష్మణః, +'అతఇఞ్' సమ రే యుద్ధే, శతధారకఠోరశిఖైః వజ్రాయుధవ త్తీక్ష్ణా గ్రైః, విశిఖై ర్బాణైః. శరాసగుణ మింద్రజిత్కార్ముకజ్యామ్, ని. 'గుణ స్త్వావృ త్తిశబ్దాదిజ్యేంద్రియాముఖ్యతంతుష్వి' త్యమరః, శతధా శతప్రకారేణ, శతశ శ్శకలిత మి త్యర్థః, విరచయ్య కృత్వా,+ 'ల్యపి లఘుపూర్వా'ది త్యయాదేశః. విబుధేశజిత మింద్రజిత మపి, హతసా రథిం, విదధే చకార, ని. 'సూతః క్షత్తాచ సారథి'రిత్యమరః, తోటక వృ త్తమ్. * 'ఇహ తోటక మమ్బుధిసై ర్మిలిత'మితి లక్షణాత్. ౧౧౮

యదితి. అహో నికృ త్తగుణో హతసారథి శ్చే త్యాశ్చర్యం. మాయాశీలస్య పరవ్యామోహకవ్యాపారాచరణతత్పరస్య, యత్కృత్య, ముచిత మనుగుణం, తథా భుజశాలినః బాహుపరాక్రమశాలినః, య, త్సదృశం సమానం, అథ వేతి పక్షాంతరే, న క్తంచ రేంద్రసుతస్య సకలలోకచైత్రరావణతనయస్య, య,ద్యు క్తం అర్హం, అథ వేతి వాక్యా రంభే, శతముఖజితః ఇంద్రజితః, ఆత్మన స్స్వస్య, య చ్చ, ని. 'వా

1 తదారుణమ్.

శతమఖజిత శ్శౌర్యం య ద్వా౽నురూప మథాత్మన
స్త దకృత రుషా ౽మందో మందోదరీతనయో రణే. ౧౯

౯. (¹ఏవం మందోదరీతనయస్య లక్ష్మణేన సాకం యుధ్యమానస్య త్రీణి దినాని వ్యతీయుః.) ౧౨౦

౯. అనుపద ²మభిషేణనవతి విభీషణే తేనావినీతేన భీషణేన విముక్తాం శక్తి మర్ధచంద్రేణ దారయ న్నపారయత్ సోఢు మదనీయ మ

స్యా ద్వికల్పోపమయో రేవార్థే చ సముచ్చయ' ఇత్యమరః, శౌర్యం శూరత్వం, అనురూపం సమర్థం, తత్ తాదృశం, కృత్యం, రణే, రుషా రోషే, ణామందః, మహారోషాక్రాంత ఇత్యర్థః. మందోదరీతనయః ఇంద్రజిత్, అకృత కృతవాన్, +కృఞో లుజి తజ్ 'తనాదిభ్య స్తథా సో'రితి సిచో లుక్, మాయాశీలత్వాదిగుణసంపన్న స్య స్వస్య య దుచితం త త్సర్వ మపి రణపాండిత్య మకరో దిత్యర్థః, హరిణీవృత్తం. * 'రసయుగహయై ర్న్సౌ మ్రౌ స్లౌ గో యదా హరిణీ త'దేతి లక్షణాత్, అతఏవాద్యపాదే ద్వితీయయతిస్థానే అపదస్థయత్యాఖ్యదోష మకృతకృతయో౽ప్యాలంకారికా న మమృషుః, ⁑ 'క్వచిత్ పదమధ్యే౽పి యతి మిచ్ఛంతి సూరయః, యది పూర్వాపరౌ భాగౌ న స్యాతా మేక వర్ణగా'వితి తిలకవచన మపి సమాధాతుం నశక్నుయాత్ తథాపి. * 'స తు ప్రతినివిష్టమూర్ఖజనచిత్త మారాధయే' దిత్యాది మహాకవిప్రయోగదర్శనా దదోషః, నిరంకుశాః ఖలు కవయ స్సర్వపథికా భవంతి. ౧౯

ఏవ మితి. స్పష్టో౽ర్థః. ౧౨౦

అనుపద మితి. అనుపద మనంతరం. విభీషణే అభిషేణనవతి సేనయా అభిగమనవతి సతి. ని. 'య త్సేనయా౽భిగమన మరౌ త దభిషేణన' మిత్యమరః, + 'సత్యాపపా శే'త్యాదినా సేనాశబ్దా ణ్ణిచ్. 'స్థాది ష్వభ్యాసేన చాభ్యాస స్యే'తి సకారస్య షత్వం, భీషణేన భయంకరేణ అవినీతేన దుర్వినీతేన, తే నేంద్రజితా, ముక్తాం ప్రయుక్తాం, శక్తిం ఆయుధవిశేషం, అర్ధచంద్రేణ బాణవిశే

1 ఏతద్వాక్యం ప్రాచీనకోశేష్వనుపలబ్ధమ్. 2 అభిషిషేణ అభిషేణనవతి.

వినయ మమర్షాకుల స్సౌమిత్రి రమోఘం [1]మాఘవత మముంచ
దస్త్రమ్. ౧౨౧

పతతి స్మ త త్ప్రథమ మస్త్ర ముజ్జ్వలం
సశిర స్త్రి మింద్రజయిన శ్శిర స్తతః,
అను పుష్పవృష్టి [2]రవనౌ దివౌకసా

షేణ, దారయన్ విభిందన్, అముష్య ఇంద్రజిత ఇమ మదసీయం, + 'త్యదాదీని చే'తి వృద్ధసంజ్ఞాయాం 'వృద్ధా చ్ఛః', అవినయం దుర్వినయం, సోఢు, మపారయన్ అశక్నువన్, అమర్షాకులః క్రోధావిష్టః, సౌమిత్రిః లక్ష్మణః, అమోఘం, శత్రుశిరశ్ఛేదక మిత్యర్థః, మాఘవత మైంద్రం, + 'తస్యేద' మి త్యణ్, అస్త్రం, మముంచత్ ప్రాయుఙ్క్త. ౧౨౧

పతతీతి. ప్రథమ మాదౌ, ఉజ్జ్వలం దీప్తం, త త్ప్రసిద్ధ, మస్త్ర మైంద్రాస్త్రం, పతతి స్మ న్యపతత్, ఇంద్రజి తీతి శేషః + 'లట్ స్మే' ఇతి భూతార్థే లట్, తతః అస్త్రపాతానంతరం, సశిర స్త్రం సశీర్షణ్య, మింద్రజయినః, శిరః, పతతిస్మ, అను పశ్చాత్, శిరఃపతనానంతరం, ని. 'పశ్చా త్సాదృశ్యయో రన్వి'త్యమరః, అవనౌ భూమ్యాం, ని. 'క్ష్మాఽవని ర్మేదినీ మహీ' త్యమరః, ద్యౌః దివం వా ఓకః స్థానం యేషాం తే దివౌకసో దేవాః, ఆద్యే + పృషోదరాదిత్వా త్సాధుః, ద్వితీయే. ని. 'దివం స్వర్గేఽంతరిక్షే చే'తి నానార్థరత్నమాలా † తేషాం పుష్పవృష్టిః తదపవర్జితప్రసూనవర్ష మి త్యర్థః, పతతిస్మ, అథానంతర, మమరారియోషితాం రావణాంతఃపుర స్త్రీణాం, బాష్పవృష్టిః నేత్రాంబువర్షం, పతతిస్మ, అత్ర పూర్వపూర్వ స్యోత్తరోత్తరం ప్రతి హేతుత్వా త్కారణమాలాఖ్యాలంకారః * 'పూర్వపూర్వం

† దివశబ్దస్యాకారాంతనపుంసకత్వే అనిరుద్ధచరితే సుభూతిచంద్రప్రయోగోఽపి దృశ్యతే. 'న శోభతే తేన హి నో వినా పురం మరుత్వతా వృత్రవధే యథా దివం' ఇతి. ని. 'మందిరం సైరిభ శ్శక్రభవనం ఖం దివం నభ' ఇతి త్రికాండశేష శ్చ, ద్యౌ రోకో యేషా మితి విగ్రహే దవోకసః, 'దివౌకా శ్చ దివౌకా శ్చ దేవే చాతకపక్షిణీ'తి రంతిదేవః.

1 మాఘవతాస్త్ర మముఞ్చత్. 2 అనఘా.

మథ బాష్పవృష్టి రమరారియోషితామ్. ౧౨౨

ప. శ్రుత్వా శక్రజిత స్సుతస్య నిధనం శోకేన రక్షఃపతేః
క్లాన్తం నిశ్వస దశ్రుపూరభరితం క్రన్ద చ్ఛ ఫూత్కారి చ,
కోపే నాథ విపాటలం చ కుటిలభ్రూవల్లివృత్తేక్షణం
జజ్ఞే దష్టఘనోష్ఠ మట్ట[1]హాసితోద్రిక్తం సమస్తం ముఖమ్. ౧౨౩

గ. అనంతర మతిక్రాన్తేషు విక్రాన్తేషు పురందరారిముఖేషు

ప్రతి యదా హేతు స్స్యా దుత్తరోత్తరం, తదా కారణమాలాఖ్య మలంకరణ ముచ్యతే' ఇతి లక్షణాత్, మంజుభాషిణీవృత్తమ్. ౧౨౨

శ్రుత్వేతి. సుతస్య, శక్రజితః ఇంద్రజితః, నిధనం మరణం, శ్రుత్వా, రక్షఃపతేః రావణస్య, సమస్తం ముఖం, దశాపి ముఖానీ త్యర్థః, శోకేన, క్లాంతం పరిమ్లానం, నిశ్వసత్ దీర్ఘోష్ణనిశ్శ్వాసకృత్, అశ్రుపూరభరితం బాష్పప్రవాహపరిపూర్ణం, క్రన్ద దాక్రోశ చ్ఛ, ఫూత్కారిచ, ఫూదితి ముఖమారుతానుకారిశబ్దః, అథేతి వాక్యారమ్భే కోపేన 'శత్రుకృతాపకారేణ మనః ప్రజ్వలనం కోప' ఇత్యుక్తలక్షణేన క్రోధేన, విపాటల మత్యరుణంచ, కుటిలితాః వక్రీకృతాః భ్రూవల్లయో యస్య త త్తథోక్తం, వృత్తాని విఘూర్ణనా ద్వర్తులాకారాణి ఈక్షణాని యస్య తత్, దష్టాః దంతై ర్నిపీడితాః ఘనా లంబమానా శ్చ ఓష్ఠా అధరోష్ఠా యస్య త త్తథోక్తమ్, అట్టహాసితేన అతిశయితహాసేన ఉద్రిక్త ముద్భటంచ, జజ్ఞే జాతం, అశేషాణి రావణముఖాని కరుణరౌద్రరసానుభావవిజృంభితా న్యభూవ న్నిత్యర్థః, అత్ర క్లాంతత్వాదీనా మనేకగుణానాం సముచ్చితత్వా త్సముచ్చయాలంకారః, * 'గుణక్రియాయౌగపద్యం సముచ్చయ' ఇతి సామాన్యలక్షణమ్, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్.

అనంతరమితి. అనంతరం శోకరౌద్రరసావేశానంతరం, విక్రాంతేషు మహాశూరేషు. ని. 'శూరో వీర శ్చ విక్రాంత' ఇత్యమరః, పురందరారిముఖేషు ఇంద్రజిత్ప్రముఖేషు, నందనేషు పుత్రేషు,

1 హాసితోద్వల్గితమ్.

నందనేషు వినిహతేషు కుంభకర్ణాదిషు భ్రాతృషు విధ్వస్తేషు ప్రహస్త పూర్వేషు సచివేషు వ్యాపాదితేషు విరూపాక్షప్రభృతిషు సేనాపతిషు [1]విశీర్ణే బలవతి నిఖిలే బలే సమంతతః కరుణ [2]పరిపూరితపౌరవధూజన పరిదేవనోత్తరంగాయాం లంకాయా మాతంకాతిశయరోషణో రావణ [3]స్తత్క్షణ మేవ హర్యక్ష ఇవ హరిణీం ధరణీసుతాం జిఘాంసు రంతిక గతమంత్రిణా నివార్యమాణ స్సారథినా విధినాచ సంచోదితరథో దాశ రథివిజయవిహితసంగర స్సంగరాంగణ మవతతార. ౧౨౮

అతిక్రాంతేషు మృతేషు, నిర్గతప్రాణేషు సత్స్విత్యర్థః, కుంభకర్ణ ఆది ర్యేషాం తేషు, ఆదిశబ్దేన మహోదరమహాపార్శ్వాదయో గృహ్యన్తే, భ్రాతృషు సహోదరేషు, వినిహతేషు నాశితేషు సత్సు, ప్రహస్తపూర్వేషు ప్రహస్తాదిషు, సచివేషు మంత్రిషు, విధ్వస్తేషు, మారితేషు సత్స్విత్యర్థః, విరూపాక్షప్రభృతిషు, సేనాపతిషు, వ్యాపాదితేషు వినాశితేషు సత్సు, నిఖిలే, బలవతి, బలే సైన్యే చ, విశీర్ణే విక్షిప్తే విధ్వస్తే సతి, లంకాయాం, సమంతతః సర్వతః, కరుణపరిపూరితః శోకపరిపూర్ణో యః పౌరవధూజనః పత్తనస్త్రీజనః తస్య పరిదేవనైః విలాపైః ఉత్తరంగాయా ముద్రిక్తాయాం, తద్భూయిష్ఠాయాం సత్యా మిత్యర్థః, ఆతంకాతిశయేన అపద్భూయస్త్వేన రోషణో రోషవాన్, + 'క్రుధమండార్థేభ్యశ్చే'తి యుచ్. రావణః, తత్క్షణం తస్మిన్ క్షణే, హర్యక్షః సింహః, హరిణీం మృగీ మివ, ని. 'హర్యక్షః కేసరీ హరి' రిత్యమరః, ధరణీసుతాం సీతాం, జిఘాంసు ర్హంతు మిచ్ఛుః, + హంతే స్సన్నంతా దుప్రత్యయః, అంతికగతమంత్రిణా సమీపస్థసచివేన, నివార్యమాణః న చైతన్న్యాయ్య మితి నిషిధ్యమానః, తథా సారథినా, విధినా చ, సంచోదితః ప్రేరితో రథో యస్య స, తథోక్తః, దాశరథివిజయే విహితసంగరః కృతప్రతిజ్ఞ స్సన్, సంగరాంగణం రణభువం, అవతతార ప్రవివేశ, ని. 'అథ ప్రతిజ్ఞాజిసంవిదాపత్సు సంగర' ఇత్యుభయత్రాప్యమరః. ౧౨౮

1 కపివిమర్దనేన విశీర్ణే. 2 పరిహారిత. 3 తత్క్షణ మిక్ష్వాకుకులనాయకదయితాం ధరణీసుతాం.

ప. కోపా దసౌ [1]పరిఘతోమరకుంతయష్టి
చాపాశుగ[2]ద్రుఘణశక్తి కృపాణపాణిః,
ఏకోఽప్యనేకముఖబాహుతయా సబంధు
ర్లోకో యథా సమితి లోచనగోచరోఽభూత్. ౧౨౫

అలక్ష్యత స రక్షసా మధిపతిః కృపాణం ముహుః
[3]ప్రసహ్య వినిపాతయన్ ప్లవగమండలీమౌళిషు,
అయం తవ త వాయ మి[4]త్యధిసమీక మేకైకశో
నరా నివ వినిర్దిశ న్నమరవారవామభ్రువామ్. ౧౨౬

౪. తత్క్షణ మక్షౌహిణీవిక్షోభకందళితరుష మతిపరుషవిశిఖవిదళిత

కోపా దితి. కోపా త్సమరాభినివేశా ద్ధేతోః, పరిఘాః అయోమయగదాః తోమరా చండవిశేషాః కుంతాః ప్రాసాః యష్టయో లగుడాః చాపాః కార్ముకాణి ఆశుగాః బాణాః ద్రుఘణాః ముద్గరాః శక్తయః ఆయుధవిశేషాః కృపాణాః ఖడ్గాశ్చ పాణిషు యస్యస, తథోక్తో ఽసౌ రావణః, ఏకః సకలవినాశాత్సహాయశూన్యోఽపి, అనేకాని ముఖాని బాహవశ్చ యస్యస తథోక్తః తస్య భావ స్తత్తా తయా హేతునా, సబంధు ర్లోకో యథా బంధుజనసహిత ఇవే, త్యుత్ప్రేక్షా, ని. 'లోకస్తు భువనే జన' ఇత్యమరః, 'ఇవవద్వా యథాశబ్దా' వితి దండీ, సమితి యుద్ధే, లోచనగోచరః, ప్రత్యక్షోఽభూ దిత్యర్థః, వానరాణా మితి శేషః, వసంతతిలకావృత్తమ్. ౧౨౫

అలక్ష్యతేతి. స, రక్షసా మధిపతిః రావణః, ప్లవగమండలీనాం వానరసమూహానాం మౌళిషు శిరస్సు, ప్రసహ్య బలాత్, కృపాణం చంద్రహాసం, ముహుః పునఃపునః, వినిపాతయన్ ప్రవర్తయన్, విదారణార్థ మితి భావః, త వాయ మేషః, తథా తవాయ,మిత్యనేన ప్రకారేణ, అధిసమీకం, యుద్ధ ఇత్యర్థః. + విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః, అమరవారవామభ్రువాం సురసుందరీణాం, ఏకైకశః ప్రత్యేకం, వరాన్ ప్రియతమాన్, వినిర్దిశ న్నివ, అలక్ష్యతే, త్యుత్ప్రేక్షా,పృథ్వీవృత్తమ్.

తత్క్షణమితి. తత్ క్షణం తస్మిన్ క్షణే + అత్యంతసంయోగే ద్వితీ

1 పరిఘయష్టికుఠారకున్త. 2 ద్రుహిణ. 3 ప్రహస్య. 4 అభిసమీకమ్.

[1]కేతన మర్ధచంద్రనికృత్తధన్వానమస్త్రిధారావిదారితసారథిమతివిస్మయ
నీయకరలాఘవం రాఘవానుజ మమర్షవేగముక్తయా శక్త్యా ముహూ

ర్తా, అక్షౌహిణీనా మనేకాక్షౌహిణీసంఖ్యాకానాం వానరాణాం
అక్షౌహిణీసంఖ్యా తు. * 'ప్రయుతం నవసాహస్రం పంచాశత్త్రిశతం
భటాః, పాదాతం షష్టిసాహస్రం షట్ఛతీ దశవాజినః, ఏకవింశతిసా
హస్రం శతానా మష్టసప్తతిః, ద్విరదా స్స్యందనా యత్ర సాఽక్షౌహి
ణ్యుచ్యతే బుధై' రిత్యక్షౌహిణీసంఖ్యా మాహుః. తథాచ మహాభారతే,
*'ఏకో రథో గజశ్చైకో నరాః పంచ పదాతయః, త్రయశ్చ తురగా
స్తజ్జ్ఞైః పత్తి రిత్యభిధీయతే. పత్తిం తు త్రిగుణా మేతాం విదు స్సే
నాముఖం బుధాః, త్రీణి సేనాముఖా న్యేకో గుల్మ ఇత్యభి ధీయతే.
త్రయోగుల్మా గణో నామ వాహినీ తు గణా స్త్రయః, స్మృతా స్తిస్ర
స్తు వాహిన్యః పృత నేతి విచక్షణైః. చమూ స్తు పృతనా స్తిస్ర శ్చ
మ్వ స్తిస్ర స్త్వనీకినీ, అనీకినీం దశగుణా మాహు రక్షౌహిణీం బుధా'
ఇతి, యథా హామరసింహః. ని. 'ఏకేభైకరథాత్ర్యశ్వా పత్తిః పంచ
పదాతికా, పత్త్యంగై స్త్రిగుణై స్సర్వైః క్రమా దాఖ్యా యథోత్త
రమ్, సేనాముఖం గుల్మగణౌ వాహినీ పృతనా చమూః, అనీకినీ దశా
నీకి న్యక్షౌహిణ్యథ సంపది' ఇతి, విక్షోభేణ విధ్వంసనేన కందళితరు
షం సముత్పన్నకోపం, అతఏవ వాతిపరుషైః రత్యంతశితైః విశిఖైః
బాణైః విదళితం కేతనం యేన తం, అర్ధచంద్రేణ బాణవిశేషేణ నికృ
త్తం ఛిన్నం ధను ర్యేన తం, + 'ధనుషశ్చే' త్యనజాదేశః, అస్త్ర
ధారయా శరపరంపరయా, 'అసిధారే,తి పాఠే ఖడ్గధారయా విదా
రితో విదళిత స్సారథి ర్యేన తం, అతివిస్మయనీయ మత్యాశ్చర్యవిష
యం కరలాఘవం హస్తపాటవం యస్య తం, రాఘవానుజం లక్ష్మణం,
యాతుధానపతిః రావణః, అమర్షవేగేన క్రోధరయేణ ముక్తయా, శ
క్త్యా మయమాయానిర్మితశక్త్యాఖ్యాయుధేన,కలాధర మిందుం, ఉపరా
గో రాహుగ్రహాగ్రాస ఇ,వేత్యుపమా. ని. 'ఉపరాగో గ్రహ' ఇత్య
మరః,ముహూర్తమల్పకాలమ్,ని. 'ముహూర్త మల్పకాలేస్యా ద్ఘటికా

1 ధ్వజమ్.

్ర మివ మూర్ఛానిమీలిత ముపరాగ ఇవ [1]కలాధర మాతతాన యాతుధానపతిః. ౧౨౮

ప. ఆలోక్య [2]దూన మనుజం హృది శక్తిఘాతా
చ్ఛోకేన విద్ధహృదయ స్సుతరాం స రామః,
కోపేన చాప మథ కుండలయాంచకార
లంకాపతే రపి లలాటలిపిం విధాతా. ౧౨౯

ప. అవకీర్య దాశరథి రశ్రిఘ్నై రనుజం పులస్త్యతనుజం చ శరైః,
యుగప ద్వ్యధా త్కరుణవీరరసౌ యుధి శోకహర్షశబలంచ బలం.

ప. వలయితచిత్ర [3]చాపవతి వారితపఙ్క్తిముఖే
విసృజతి రాఘవే విశిఖవర్ష మమర్షవతి,

ద్వితయేఽపి చే' తి వైజయంతీ, మూర్ఛయా మోహేన, నిమీలితం, విసంజ్ఞమివ, వస్తుత స్తు న తథా, తస్య పరమపురుషాంశత్వా దితి భావః,ఆతతాన చకార, శక్తిప్రయోగేణ లక్ష్మణ మమూర్ఛయ దిత్యర్థః.

ఆలోక్యేతి. స రామః, హృది హృత్ప్రదేశే, శక్తిఘాతాత్ శక్తిప్రహారాత్, దూనం పరితప్తం, + 'దూఙ్ పరితాప' ఇతి ధాతోః నిష్ఠాతకారస్య నకారః, అనుజం లక్ష్మణ, మాలోక్య, శోకేన విషాదేన, సుతరా మత్యంతం, విద్ధహృదయో విదళితాంతరంగ స్సన్, అథశోకానంతరం, కోపేన క్రోధేన, చాపం, కుండలయాంచకార, ఆకర్ణాకర్షణేన వలయాంచకారేత్యర్థః, తథా విధాతా విధి రపి, లంకాపతేః రావణస్య, లలాటలిపిం ఆయుర్నిర్ణాయకఫాలపట్టాక్షరవిన్యాసం, కుండలయాంచకార, యథా లిఖితాధికాక్షరనిరసనే కుండలనాం కుర్వంతి లేఖకాః తద్వదిత్యర్థః, శ్రీరామసమరసంరంభం దృష్ట్వా రావణస్యమృత్యు స్సన్నిహితోఽభూ దిత్యర్థః, అత్ర చాపలలాటలిప్యోః కేవలప్రస్తుతత్వా త్తుల్యయోగితాభేదః. ౧౨౯

అవకీర్యేతి. వ్యాఖ్యాత మేతత్. ౧౩౦

వలయితేతి. అమర్షవతి లక్ష్మణప్రహారా త్క్రోధావిష్టే, అత ఏవ వలయితం కుండలీకృతం చిత్రం ఆశ్చర్యజనకం చాపం అస్యాస్తీతి తథోక్తే, ఆకర్ణాకృష్టకార్ముక ఇత్యర్థః, యద్యపి 'నకర్మధారయాన్మత్వ

1 కమలాకరమ్. 2 దీనం. 3 చాపవినివారిత.

హారిషు న కశ్చి దప్యథ నివృత్త్య గత స్సమరా
దమరవిలాసినీషు న చ కాచి దలబ్ధవరా. ౧౩౦

౯. అయం చ పున [1]రంజనాసుతసమానీతమహీధరమహౌషధీ విధిలబ్ధజీవితానుజసమాశ్లేషసుఖలబ్ధమనోరథ స్సమేధమానసమర [2]కౌతుకోపలంభసంరమ్భాదంచితపులకకంచుకితాకృతి ర్దాశరథి రధిసంగర

ర్థీయ' ఇతి కర్మధారయా స్మత్వర్థీయప్రత్యయప్రయోగం న సహంతే వ్యాకరణపారీణాః తథాపి 'త్వగుత్తరాసంగవతీ మధిత్యకా' మిత్యాది మహాకవిప్రయోగదర్శనా న్న దోష ఇతి సమాధేయమ్, వారితపఙ్క్తి ముఖే సంస్తంభితరావణే,రాఘవే శ్రీరామే,విశిఖవర్షం శరవృష్టిం,విసృజతి ప్రయుంజానేసతి, అథానంతరం, అరిషు శత్రుషు మధ్యే, కశ్చిదపి రాక్షసః,స మరా ద్యుద్ధా, న్నివృత్య, నగతః,కింతు సర్వేఽపి మృతా ఇత్యర్థః, తథా అమరవిలాసినీషు సురసుందరీషు చ,'వౌకషలసే'త్యాదినా ఘినుణ్ ప్రత్యయః,కాచి దేకాఽపి, విలాసినీ,అలబ్ధవరా అప్రాప్తప్రియతమా, నాభూత్, శ్రీరామబాణనిహతానాం సర్వేషా మపి స్వర్గలోక ప్రాప్తిసంభవా త్సర్వా అపి స్వర్గస్త్రియః సంప్రాప్తవరా ఏవ బభూవు రిత్యర్థః. ౧౩౦

అయమితి. కిం చేతి చార్థః. అయం దాశరథిః శ్రీరామః, పున ర్ద్వాభ్యామోఽపి, పూర్వ మేకవార మానీతత్వా దితి భావః, వాక్యాలంకారే వా,అంజనాసుతేన హనూమతా సమానతః జాంబవన్ని దేశాత్ప్రత్యానీతః యో మహీధరః ఓషధిపర్వతః త స్యౌషధీనాం సంజీవకరణీప్రభృత్యోషధివిశేషాణాం విధినా సుషేణప్రయుక్తచికిత్సయా లబ్ధజీవితస్య పునర్లబ్ధప్రాణస్య † సమాశ్లేషేణ గాఢాలింగనేన య త్సుఖం తేన లబ్ధమనోరథః సంప్రాప్తవాంఛితః, అతఏవ సమేధమానః ప్రవర్ధమానః య స్సమరకౌతుకోపలంభసంరంభః రణకుతూహలప్రాప్తిసంభ్రమః తేన ఉదంచితాః ఉత్పన్నా యే పులకాః రోమాంచాః తైః కంచుకితా వర్మితా ఆకృతి ర్యస్య స తథోక్త స్సః. ని. 'ఆకృతిః కథితా రూపే సామాన్యవపుషోరపీ'తి విశ్వః, అధిసంగరం సంగరే, + విభక్త్యర్థేఽవ్య

† 'మహౌషధీవేగానుజీవితే'తి ప్రాచీనపాఠే వేగో వ్యాప్తిః.

1 అంజనీసుతం. 2 కౌతుకోపలంభః.

మమరాధిపసారథినా మాతలినా సమానీత మతివిశంకటం రథ మపి
కంకటకం శతక్రతో రనుగ్రహా దగ్రహీత్. ౧౩౧

ప. అన్యోన్యస్య సదృక్షలక్ష్యమిళనా దాలక్ష్యశౌండీర్యయో
శ్శస్త్రాశస్త్రి సమున్మిషత్పులకయో స్సశ్లాఘయో స్సాహసే,
జాతే జీవితసంకటే [1]విహారతో ర్మూర్ఛాసు విశ్రామతో

యీభావః, శతక్రతో రింద్రస్య, అనుగ్రహా త్ప్రసాదాత్, + నిమిత్తే పంచమీ, అమరాధిపసారథినా మాతలినా, ఆనీతం ప్రాపిత, మతివిశంకట మత్యంతవిశాలం, ని. 'విశంకటం పృథు బృహ ద్విశాలం పృథులం మహ' దిత్యమరః, + వే శ్శాలచ్ఛంకటచా' వితి శంకటచ్ప్రత్యయః, రథం స్యందనం,కంకటకం కవచ మపి, అగ్రహీత్ స్వీకృతవాన్, ఉక్తం చ శ్రీరామాయణే * 'సహస్రాక్షేణ కాకుత్స్థ రథోఽయం విజయాయ తే, దత్త స్తవ మహాసత్త్వ శ్రీమం చ్ఛత్రునిబర్హణ' ఇత్యాది. ‡ ౧౪౧

అన్యోన్యస్యేతి. అన్యోన్యస్య పరస్పరస్య, సదృక్షలక్ష్యమిళనాత్ సదృశలక్ష్యలాభాత్, + 'దృశేః క్స' ఇతిక్సప్రత్యయః, ఆలక్ష్యం అస్ఫుటదృశ్యం శౌండీర్యం శౌర్యాతిరేకో యయో స్తయోః, శస్త్రైశ్చ శస్త్రైశ్చ ప్రహృత్యేదం యుద్ధం ప్రవృత్తం శస్త్రాశస్త్రి + 'ఇ చ్కర్మవ్యతిహార' ఇతి బహువ్రీహే స్సమాసాంత ఇచ్ప్రత్యయః, 'అన్యేషా మపి దృశ్యత' ఇతి దీర్ఘః. 'తిష్ఠద్గుప్రభృతీని చే' త్యవ్యయీభావత్వా దవ్యయత్వం. తత్ర సమున్మిషంతః, సముత్పద్యమానాః పులకాః రోమాంచాః యయో స్తయోః, సాహసే సాహసకృత్యే సతి, సశ్లాఘయోః, అహో మహ దాశ్చర్యం హస్తలాఘవ మిత్యాదిప్రశంసాపరయో రిత్యర్థః, జీవితసంకటే ప్రాణనిర్బంధే జాతే సతి, విహారతోః విహారమాణయోః, 'విరహతో' రితి పాఠే వియుంజతో స్సతో, రీషన్మాత్రేణాప్యుచ్ఛ్వాసే తూష్ణీం న తిష్ఠతో రిత్యర్థః, $ మూర్ఛాసు మోహానదశాసు,

‡ 'శతక్రతోరనుగ్రహాయాగ్రహీ'దితిపాఠే ఇంద్రమనుగ్రహీతుం రథకంచుకౌ గృహీతవాన్, తదభావేపి స్వశక్త్యైవసర్వం కర్తుం శక్తత్వా దితి భావః.

$ 'జాతే జీవితసంకటేఽపి హసతో' రితిప్రాక్తనపాఠే ప్రాణనిర్బంధేఽపి స్వశ్రమ మప్రకాశ్య స్వస్థవ ద్ధాసం కుర్వతో రిత్యర్థః.

1. విహసతోః.

రశ్రాన్తం రఘువీరపఙ్క్తిముఖయో రాసీ దసీమా రణః. ౧౩౨

గ. అథ తయో [1]రశ్రాన్తముక్తదివ్యాస్త్రయో రాఖండలవృత్రనిభయో రుభయో రాలూనేషు మార్గణే ష్వభంగురపరస్పర[2]వివరమార్గణే ష్వవ[3]చ్ఛిన్నేషు ధనుర్గుణే ష్వవ్యాహతసహజసాహస[4]గుణాధీనేషు ధురీణేషు చ యానేషు నిరపాయ[5]సమరాభియానేషు నిర్భిన్నే

విశ్రామ్యతోః విశ్రాంతిం గచ్ఛతోః, మూర్ఛావస్థాతోఽన్యత్ర క్షణమాత్రమపి కాలం వృథా న యాపితవతో రిత్యర్థః, రఘువీరపఙ్క్తిముఖయోః శ్రీరామరావణయోః, అశ్రాంత మవిచ్ఛిన్నం యథాతథా, అసీమా నిర్మర్యాదో, రణః, ఆసీత్, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్.

అథేతి. అథానంతర, మాఖండలవృత్రనిభయోః సహస్రాక్షవృత్రాసురసదృశయో, రి త్యుపమా. ని. 'ఆఖండల స్సహస్రాక్ష' ఇత్యమరః, తయో రుభయోః రామరావణయోః,అశ్రాంతముక్తదివ్యాస్త్రయోః అవిచ్ఛిన్నప్రయుక్తమహాస్త్రయో స్సతో, రభంగురం భంగరహితం యథాతథా, పరస్పరవివరాణి అన్యోన్యమర్మస్థానాని మార్గయం త్యన్విష్యం తీతి తథోక్తేషు, + కర్తరి ల్యుః, 'అభంగురే'త్యత్ర, 'భంజభాసే'త్యాదినా ఘురచ్, మార్గణేషు సాయకేషు, ని. 'మార్గణౌ సాయకార్థినా' విత్యమరః, ఆలూనేషు విచ్ఛిన్నేషు సత్సు, + 'ల్వాదిభ్య' శ్చేతి నిష్ఠా తస్య నత్వం, తథా ధనుర్గుణేషు చాపమౌర్వ్యీ, ష్వవచ్ఛిన్నేషు విదళితేషు సత్సు, ధురీణేషు ధురంధరేషు యోధేషు, + 'ఖ స్సర్వధురా' దిత్యత్ర యోగవిభాగా త్ఖః, అవ్యాహతోఽప్రతిహతః సహజో నైసర్గిక శ్చ య స్సాహసగుణః తదధీనేషు తదాయత్తేషు సత్సు, ని. 'అధీనో నిఘ్న ఆయత్త' ఇత్యమరః, యానేషు శ్రీరామరథాశ్వేషు, నిరపాయసమరాభియానేషు సత్సు, సాంయుగీనే సంయుగే సాధౌ, యుద్ధసమర్థః. ని. 'సాంయుగీనో రణే సాధు' రిత్యమరః, రథే రావణస్యందనే, నిర్భిన్నే నితరాం విదారితే సతి, నిర్వైకల్యం వైకల్యరహితం విజయే మనోరథోఽభిలాషో యస్మిం

---

1 అశ్రాన్తముక్త. 2 విజయమార్గణేషు. 3 వాగ్గణేషువిచ్ఛిన్నేషు. 4 గుణనికృత్తేషు. 5 సమరాభిహతినిర్భిన్నే.

చ సాంయుగీనే రథే నిర్వైకల్యవిజయమనోరథ మజాయత [1]యశోధన
మయోధనమ్. ౧౩౩

ప. తూణీముఖా త్త్వరిత ముద్ధరణే గుణేన
సంయోజనే పృథ శరస్య విమోచనే వా,
యత్ర వ్యలోకి తదధీన ఇ వాతివేగా
ల్లోకేన రాఘవకర శ్చిర మాలులోకే. ౧౩౪

ప. అర్ధోదీరితవీరవాద మహర ద్రావణో య దస్త్రైః క్షణా
త్తేనై వాంకురతా ముఖేన జగదే శేషం చ లఙ్కాపతేః,

స్త ద్వ్యథా తథా, యశ ఏవ ధనం యస్మిన్ త, దాయోధనం యుద్ధ, మజాయత జాతం, ని. 'యుద్ధ మాయోధనం జన్య'మిత్యమరః. ౧౩౩

తూణీతి. తూణీముఖా న్నిషఙ్గకుహరాత్, త్వరితం శీఘ్రమ్, ని. 'జవోఽథ శీఘ్రం త్వరిత' మిత్యమరః. శరస్య బాణస్య, ఉద్ధరణే ఆకర్షణే, గుణేన మౌర్వ్యా, సంయోజనే సన్ధానేఽపి, ని. 'మౌర్వీ జ్యా శింజినీ గుణ' ఇత్యమరః, అథానన్తరం, విమోచనే మోక్షే వా, యత్ర యస్మిన్ వ్యాపారే, రాఘవకరః, లోకేన ద్రష్టృజనేన, వ్యలోకి దృష్టః, + 'లోకృ దర్శనే' లుఙి 'చిణ్భావకర్మణో' రితి చిణ్, అతి వేగా ద్వేగాతిశయాద్ధేతో, స్తదధీన స్తద్వ్యాపారాయత్త ఇ, వేతి వేగాతిశయోక్త్యనుప్రాణితోత్ప్రేక్షా, చిరం చిరకాల, మాలులోకే, సవిమర్శ్యాశ్చర్యానుసన్ధానం దృష్ట ఇత్యర్థః + కర్మణి లిట్, వసన్త తిలకావృత్తమ్. ౧౩౪

అర్ధేతి. రామః అర్ధోదీరితవీరవాదం అర్ధోక్తవీరాలాపం, యద్రావణముఖం, అస్త్రైః, ఽహర చ్ఛిచ్ఛేద, క్షణాత్ క్షణమాత్రేణ, అంకురతా కన్దళతా, తేనైవ, లఙ్కాపతేః రావణస్య, ముఖేన, శేషం పూర్వోక్తవీరాలాపావశిష్టార్థం చ, జగదే ఉక్తం, అతః ధనుః ప్రహరణం యేషాం తే ధానుష్కాః ధన్వినః, ని. 'ధన్వీ ధనుష్మాన్ ధానుష్కః' ఇత్యమరః + 'ప్రహరణ'మితి ఠక్, ఇసుసుక్తాన్తా త్కః ఇతి కాదేశః, తేషాం మధ్యే మాయావినోః విచిత్రశక్తిసమ్పన్నయోః, + 'అస్మాయా మేధాస్రజో విని'రితి వినిప్రత్యయః, అథవా ధానుష్కౌ చ తౌ మాయా

---

1 భుజాయతేయశోధనమ్.

సామ్యే సత్యపి[1]చారుచారముభయోర్ధానుష్కమాయావినో
[2]ర్విచ్ఛిన్నాననదర్శనాత్సమభవద్వ్రీడా రణే రావణే. ౧౩౫

ప. దశాననశరక్షతక్షరదసృగ్ఝరీబుద్బుదై
స్తరంగితమహేంద్రకంకటసహస్రచక్షుష్పృథః,
రణే రఘు[3]కులోద్భవః క్షణ మమాని వైమానికై
ర్యథా దశశతేక్షణో బలరుషా కషాయేక్షణః. ౧౩౬

వినా చేతి విశేషణసమాసః, తయో రుభయోః రామరావణయోః, చారవశ్చతురాశ్చారా యుద్ధగతివిశేషాః అస్త్రప్రయోగా వా యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా భవతి తథా, సామ్యే సాదృశ్యే సత్యపి, రణే యుద్ధే, విచ్ఛిన్నాననదర్శనాత్ రామాస్త్రవిదళితముఖావలోకనాత్, రావణే, వ్రీడా లజ్జా, సమభవత్, జీవతైవ మయా సకలలోకసమక్షం ఛిన్నాని శిరాంసి పునర్దృశ్యంతే ధిఙ్మే జీవిత మిత్యాత్మనిందాపూర్వకం రావణో లజ్జితవా నిత్యర్థః, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౧౩౫

దశాననేతి. దశాననశరైః రావణప్రయుక్తబాణైః యాని క్షతాని ప్రహరణాని తేభ్యః క్షరంత్యాః విగళంత్యాః అసృగ్ఝర్యాః రక్తప్రవాహస్య బుద్బుదై రాస్ఫోటైః, తరంగితాః సంజాతతరంగాః సమభివ్యాప్తా ఇతి యావత్ + 'తరంగితే'త్యత్ర తారకాదిత్వా దితచ్, తస్మిన్ మహేంద్రకంకటే ఇంద్రదత్తకవచే సహస్రం చక్షుష్పృథాః సహస్రసంఖ్యాకనేత్రగోళకా యస్య స తథోక్తః, + 'ఋక్పూ' రిత్యాదినా సమాసాంతః, రణే, రఘుకులోద్భవః శ్రీరామః, విమానేన చరంతీతి వైమానికై ర్దేవైః, + 'చరతీ'తి ఠక్, బలే బలాసురే రుషా రోషేణ, కషాయేక్షణ స్సంరక్తలోచనో, దశశతేక్షణో యథా సహస్రాక్ష ఇవ, వేత్యుత్ప్రేక్షా, క్షణం క్షణమాత్ర, మనంతరం తత్సంబంధాభావా దితి భావః, అమాని అవబుద్ధః, + మన్యతేః కర్మణి లుఙ్, ఇంద్రకవచసంబంధా త్తత్ర సహస్రాక్షేక్షణసదృక్షశోణితబుద్బుదసంబంధాచ్చ తథా త్వేనోత్ప్రేక్షిత ఇత్యర్థః, ఏతేన స్మరణం ధ్వన్యతే, పృథ్వీవృత్తమ్.

---

1 చాతురీభిరుభయోః. 2 విచ్ఛిన్నాననదర్శనేనసమభూత్, ఇతిప్రాచీనపాఠః. 3 కులోద్వహః.

౯. తదను వారుణేన వైశ్వానరం వైనతేయేన వాతన్ధయం వాయవ్యేన వారిదం [1]వైభాకరేణ తామిస్రం మహేంద్రేణ దానవం [2]మాహేశ్వరేణ వైష్ణవ మిత్యేవ మస్త్ర మస్త్రేణ భిందానయో రనయో రనిశ మాహవాగ్రహా దవిదితా న్యహాని సప్త వ్యతీయుః. ౧౩౭

ప. శస్త్రాశస్త్రి సముత్సుకోఽపి దయితాం సంచింత్య [3]పర్యాకులా మస్త్రేణ జ్వలతా విధే రపునరున్మేషేణ తన్మస్తకాన్,

తదన్వితి. తదను తదనంతరం, వారుణేన వరుణదేవతాకాస్త్రేణ, + 'సాఽస్య దేవతే'త్యణ్, ఏవముత్తరత్రాపి, వైశ్వానర మాగ్నేయాస్త్రం, వైనతేయేన గారుత్మతేన, వాతంధయం నాగాస్త్రం, + 'నాడీముష్ట్యోశ్చే' త్యత్ర చకారా త్ఖశి ముమాగమః, వాయు ర్దేవతాఽస్య వాయవ్యేన 'వాయ్వృతుపిత్రుషసో య'దితి యత్ప్రత్యయః, వారిదం జలదాస్త్రం, వైభాకరేణ సూర్యాస్త్రేణ, తామిస్ర మంధకారాస్త్రం, మాహేంద్రేణ ఇంద్రదేవతాకాస్త్రేణ, దానవం దానవాస్త్రం, మాహేశ్వరేణ మహేశ్వరాస్త్రేణ, వైష్ణవం విష్ణుదేవతాక, మిత్యేవ ముక్తరీత్యా, అస్త్రం వైశ్వానరాదికం, అస్త్రేణ వారుణాదినా, భిందానయోః విదారయతోః, + భిదేశ్శానచ్, అనయో శ్శ్రీరామరావణయోః, అనిశ మవిరతం, ఆహవాగ్రహాద్రణాభినివేశా, దవిదితా న్యజ్ఞాతాని, సప్తాహాని దినాని, వ్యతీయు రతిచక్రముః, + ఇణ్ గతా, వితి ధాతో ర్లిట్.

శస్త్రాశస్త్రీతి. శస్త్రాశస్త్రి శస్త్రప్రహరణం యుద్ధం తత్ర, సముత్సుకోప్యుత్కంఠితోఽపి, 'సకౌతుకోపీ'తి పాఠేఽప్యయ మేవార్థః, శస్త్రాశస్త్రి వ్యాఖ్యాతం, సీతాపతి ర్మైథిలీప్రాణనాథః, ఏతేన తద్విరహాసహిష్ణుత్వం సూచ్యతే, శ్రీరామః, పర్యాకులాం విరహవిహ్వలాం, దయితాం ప్రేయసీం సీతాం, సంచింత్య, సమరకేళితత్పరతయా విలంబే క్రియమాణే తస్యాః పునః క్లేశో భవిష్యతీతి విచార్యే త్యర్థః, జ్వలతా దీప్యమానేన, నవిద్యతే పునరున్మేషః పునః ప్రయోగో యస్య తేన ఏకవారప్రయోగేణైవ రిపునాశకే నేత్యర్థః, యద్వా న విద్యతే పునరున్మేషః మస్తకానాం పునః ప్రాదుర్భావో యస్మా త్తేన,

1 నైశాకరేణ. 2 వైష్ణవీయేన మాహేశ్వరంచ. 3 చింతాకులాఙ్గ.

[1]రామః కందళితా న్ముహు ర్ముహు రవచ్ఛేదేఽపి లఙ్కాపతే
రాతంకేన సమం సమస్తజగతాం చిచ్ఛేద సీతాపతిః. ౧౩౮

ప. రక్షఃపతౌ పతతి లబ్ధమనోరథానా
మాతన్వతాం దివిషదా మథ పుష్పవర్షమ్,
శ్లాఘాపదం సమజనిష్ట పరం న రామః

† విధే రస్త్రేణ (బ్రహ్మాస్త్రేణ), కరణేన, ముహుర్ముహుః పునః పునః, అవచ్ఛేదేఽపి పూర్వం విదళనే సత్యపి, కందళితాన్ సంకురితాన్, లంకాపతేః రావణస్య, తే చ తే మస్తకాశ్చ తాన్, దశశిరాంసీత్యర్థః, సమస్తజగతా మశేషలోకానా, మాతంకేన సమ ముపద్రవేణ సాకం, చిచ్ఛేద విదారయామాస, అత్ర రావణశిరోజగదాతంకచ్ఛేదయోః కార్యకారణభావేన భిన్నకాలీనయో రపి సమ మిత్యేకకాలీనత్వోక్త్యా కార్యకారణపౌర్వాపర్యవిపర్యయనిబంధనాతిశయోక్తిమూలా సహోక్తి రలంకారః, * 'సహార్థే నాన్వయో యత్ర భవే దతిశయోక్తితః, కల్పితౌపమ్యపర్యంతా సా సహోక్తి రితీష్యతే' ఇతి లక్షణాత్, ఏతేన యదా రావణశిరశ్ఛేదః తదా జగదాతంకచ్ఛేదోఽపీత్యౌపమ్యకల్పనయా కారణగతాశుభావప్రతీతే శ్చమత్కార ఇతి రహస్యమ్, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౧౩౮

రక్షఇతి. రక్షఃపతౌ రావణే పతతి భువి నిపతితే సతి, లబ్ధమనోరథానాం ప్రాప్తకామానాం, అత ఏవ పుష్పవర్షం, మాతన్వతాం అపసర్జయతాం, దివిసీదంతీతి దివిషదో దేవాః. ని. 'అదితేయా దివిషద' ఇత్యమరః + 'సత్సూద్విషే'త్యాదినా క్విప్, 'హృద్యుభ్యా ముపసంఖ్యాన'మితి సప్తమ్యా అలుక్. 'సుషామాదిషుచే'తి షత్వం 'అవిహితలక్షణో మూర్ధన్య స్సుషామాదిషు ద్రష్టవ్య'ఇతి వచనాత్, తేషాం, రామః పరం రామఏవ, శ్లాఘాపదం ప్రశంసాస్పదం, న సమజనిష్ట న జాతః, +'దీపజనే'త్యాదినా కర్తరి లుఙి చిణభావపక్షే సిచ్, కింతు కామోపధేః కామకైతవాత్. ని. 'కపటో స్త్రీ వ్యాజదమ్భోపధయ శ్ఛద్మ

† 'పునరున్మేషం నిమేషేణ సః' ఇతి ప్రాచీనపాఠే అపునరున్మేష మితి ఛేదనక్రియావిశేషణమ్, పునర్యథా నావిర్భవే త్తథా చిచ్ఛేదేత్యర్థః. 1 మూర్ధ్నః.

[1]కామోపధేః కలితశూర్పణఖావికారః. ౧౩౯

౪. అనన్తర మాలింగితరణవసుంధరాతలం శరతల్ప మధిశయాన మధిగతనిషంగోపధానం యాతుధానపతి మధిగత్య [2]నిపత్య చ భువి సోదర్యస్నేహసులభవైధుర్యః కదర్యోఽహ మితి విహిత నిజదూషణో విభీషణ శ్చిరం విలలాప. ౧౪౦

కైతవే' ఇత్యమరః, కలితో విరచితః శూర్పణఖావికారః కర్ణనాసచ్ఛేద రూపః సోఽపి, శ్లాఘాపదం, సమజనిష్ట, 'కామో వన' ఇతి పాఠే వనే దండకారణ్యే కలితశూర్పణఖావికారః, కామః, శ్లాఘాపదం, సమజనిష్ట, తస్య లోకకంటకరావణసంహారమూలత్వా దితి భావః, వసంతతిలకావృత్తమ్. ౧౩౯

అనంతర మితి. అనంతరం రావణపతనానంతరం, ఆలింగితరణవసుంధరాతల మాశ్లిష్టరణభూమిభాగం, అవాఙ్ముఖతయా రణభువి నిపతిత మిత్యర్థః, శరతల్పం బాణశయ్యాం, మధిశయానం అధిష్ఠితవంతం, + 'అధిశీఙ్స్థాసాం కర్మే'తి కర్మత్వం. ని. 'తల్పం శయ్యాట్టదారే'ష్వి త్యమరః, అధిగతనిషంగోపధానం ప్రాప్తతూణీరోపబర్హం, ఏతేన మృతోఽపి నిజప్రకృతిం న జహా తీతి సూచ్యతే, యాతుధానపతిం రావణ,మధిగత్య ప్రాప్య, భువి, నిపత్య పతిత్వా, సమానోదరే శయిత స్సోదర్యో భ్రాతా + సమానశబ్దస్య ప్రాగివ సభావః, 'సోదరా చ్ఛే'తి యత్ప్రత్యయః,తస్మిన్ స్నేహేన ప్రేమ్ణా సులభం సుఖలభ్యం వైధుర్యం విహ్వలత్వం యస్య స తథోక్తః, అహం, కుత్సితోఽర్యః కదర్యః ఆత్మ ప్రాణత్రాణార్థం భ్రాతృఘాతితయా క్షుద్రః, ని. 'కదర్యే కృపణక్షుద్రే'త్యమరః, 'ఆత్మానం ధర్మకృత్యం చ పుత్రదారాం శ్చ పీడయేత్, లోభా ద్యః పితరౌ భ్రాతౄన్ స కదర్య ఇతి స్మృత' ఇతిచ, + 'కోః కత్తత్పురుషేఽచీ'తి కుశబ్దస్య కదాదేశః, ఇత్యనేన ప్రకారేణ,విహిత నిజదూషణః విరచితాత్మనిందః, విభీషణ, శ్చిరం, విలలాప. ౧౪౦

1 'కామోఽపి చాకలితే'తి ప్రాచీనపాఠః. 2 నిపత్యచసోదర్యాహార్యసౌహార్ద సులభ.

ప. అయి సమసుఖదుఃఖై [1]రన్వితం బంధువర్గం
సహజ మపి భవంతం ముంచత స్సాహసేన,
కులవిశసనహేతోః [2]కూటధర్మానువృత్తే
ర్దశముఖ మమ యావజ్జీవ మాసీ త్కళంకః. ౧౮౧

ప. ఆర్యస్య రక్షితు మసూ ననుజ స్స ఏకః
ప్రాణా నముంచత పరం యుధి కుంభకర్ణః,
త్వజ్జీవహృ త్స్వయ మహం [3]నిజజీవహేతో
రద్యాపి హంత సహతే హతకో విధి ర్మామ్. ౧౮౨

అ. తత్ప్రకార మేవాహ.అయీతి.అయి దశముఖ హే రావణ, సమాని తుల్యతయాఽనుభోక్తవ్యానిచ తాని సుఖదుఃఖాని చ తైః,రన్వితం,మద్వినాభావేన సుఖదుఃఖానుభవతత్పర మిత్యర్థః,బంధువర్గం పుత్రమిత్రకళత్రాదిబంధుసమూహం, తథా సహజం సహోదరం, భవంత మపి,సాహసేన అవివేకేన, ముంచతః త్యజతః,తథా కులవిశసనహేతోః వంశక్షయకరస్య,కూటధర్మే సహజం భ్రాతరం పరిత్యజ్య అన్యసమాశ్రయణరూపకపటసమాచారే అనువృత్తిః అనుసరణం యస్య తస్య, మమ,యావజ్జీవం జీవితపర్యంతం, + 'యావదవధారణ' ఇత్యవ్యయీభావః, కళంకః స్వయమవనార్థం భ్రాతరం ఘాతితవా నిత్యేవంరూపోఽపవాదః, ఆసీత్.ని.'కళంకోఽంకాపవాదయో' రిత్యమరః.మాలినీవృత్తమ్. ౧౮౧

ఆర్యస్యేతి. ఆర్యస్య పూజ్యస్య, భవతః, అసూన్ ప్రాణాన్,రక్షితుం త్రాతుం,ననుజ,స్స ప్రసిద్ధః, ఏకః, కుంభకర్ణః పరం కుంభకర్ణ ఏవ, ప్రాణాన్, యుధి సమితి, అముంచత అత్యజత్, స ఏవ ధన్య ఇతి భావః, అహంతు నిజజీవహేతోః,ఆత్మప్రాణత్రాణార్థ మిత్యర్థః, + 'షష్ఠీ హేతుప్రయోగ'ఇతి షష్ఠీ,స్వయం సాక్షాత్,త్వజ్జీవహృత్ త్వత్ప్రాణాపహారీ, అతః అద్యేదానీ మపి, హతకః పాప, ఇత్యుపాలమ్భోక్తిః + సాదృశ్యేకః, విధిః దైవం, మా మేవంవిధద్రోహిణం, సహతే మృష్యతి, హంత ఈదృగనుచితకారిణోఽపి మమ మారణావైముఖ్యేన తూష్ణీం తిష్ఠతి విధి

1 అన్వితంబంధువర్గైః. 2 క్రూరకర్మానువృత్తేః. 3 మమ.

౯. ఇత్యేవ మస్మిన్విలపతి విదితవృత్తాంతా శుద్ధాన్తా [1]త్కరుణ మారటంతీభి రంతరితయూథపాభి రివ కరిణీభి స్తరుణీభి [2]స్సహా[3]సమాగత్య మధ్యేసమర మాపతిత మశనిహత మివ మందరం దశకంధరం నిరీక్ష్య నిహతోప ఘ్నేవ లతా [4]నిపతన్తీ నాథ నాథే త్యపరిమేయవిషాదా[5]నిషాదాహతదయితవిధురీకృతా కురరీ వామందం చక్రంద మందోదరీ. ౧౪౩

రితి విషాద ఇత్యర్థః, వసంతతిలకావృత్తమ్. ౧౪౨

ఇతీతి. ఇ త్యేవం అనయా రీత్యా, అస్మి న్విభీషణే,విలపతి సతి, విదితో విజ్ఞాతః వృత్తాంతః రావణసంహారవార్తా యయా సా తథోక్తా, అతఏ వాంతరితయూథపాభిః వినష్టయూథనాథాభిః, కరిణీభిః కుంజరీభి రి,వే త్యుపమా, + కరుణాశబ్దాత్కృపావచనా దర్శఆద్యచ్, కరుణం శ్రోత్రాణాం శోకజనక, మారటంతీభి రాక్రోశంతీభిః, తరుణీభి స్స హాన్తః పురస్త్రీభి స్సాకం, శుద్ధాంతా దవరోధా, త్సమాగత్య, ని. 'శుద్ధాంత శ్చావరోధ శ్చే'త్యమరః, మధ్యేసమరం సమరస్య మధ్యే, రణమధ్యదేశ ఇత్యర్థః,+ 'పారేమధ్యే షష్ఠ్యా వే'త్యవ్యయీభావః,తత్సన్నియోగా దేకారా న్తత్వం మధ్యశబ్దస్య, అశనిహతం వజ్రవిదారితం,మందరం మందరాఖ్యపర్వత మి, వేత్యుపమా, ఆపతితం నిపతితం, దశకంధరం రావణం, నిరీక్ష్య, నిహతోపఘ్నా విచ్ఛిన్నోపాశ్రయవృక్షా, ని. 'స్యాదుపఘ్నోఽన్తికాశ్రయ'ఇత్యమరః, లతేవ, నిపతంతీ భువి నిపతితా, నిషాదే నాహతో విద్ధో దయితః ప్రియో యస్యా స్సా, అతఏవ విధురీకృతా విహ్వలీకృతేతి విశేషణసమాసో వర్ణనీయః,యద్వా నిషాదాహతదయితేన విధురీకృతా విశ్లిష్టీకృతా, ని. 'విధురం ప్రత్యపేతే స్యా త్కష్టవిశ్లిష్టయోరపీ'తి వైజయంతీ, + 'అభూతతద్భావే చ్వి' 'అస్య చ్వా'వితి దీర్ఘః. కురరీవ ఉత్క్రోశఖగాంగ నేవ, ని. 'ఉత్క్రోశకురరౌ సమా'విత్యమరః, అపరిమేయవిషాదా నిరవధికశోకాసతీ, మందోదరీ రావణాగ్రమహిషీ, నాథనాథేతి ప్రియప్రియేతి, + వీప్సాయాం ద్విర్భావః, అమంద ముచ్చైః, చక్రంద విచుక్రోశ, విలలాపే త్యర్థః.

---

[1] సకరుణమ్. 2 సమం. 3 సమాపత్య. 4 విలపన్తీ. 5 విషాదాహతా,

ప. యా వీక్షితా ఽజని పురా యమరాజధానీ
వీర త్వయా [1]సకలదిగ్విజయోత్సవేషు,
తా మద్య దుర్విధిబలేన సమస్తలోక
సాధారణః పున రుపైష్యసి హా [2]కి మేతత్. ౧౪౪

ప. జనక స్స్వయం దనుజవంశనాయకో
దయితో జగత్త్రితయజైత్రశాసనః,
తనయః పురందరజయీతి గర్వితా
విధినాఽహ మేవ మధునా విడమ్బితా. ౧౪౫

అ. తత్ప్రకారమేవాహ. యేతి. హేవీర,పురా పూర్వం, త్వయా, సకలద్విగిజయోత్సవేషు సమస్తదిగ్విజయయాత్రామహోత్సవేషు,యా, యమరాజధానీ యమపురీ, వీక్షితా దృష్టా, అజని జాతా, తాం యమరాజధానీం, మద్యేదానీం, దుర్విధిబలేన దుష్టదైవవశేన, సమస్త లోకసాధారణః సకలజనసాధారణ స్సన్, పున ర్భూయో, వ్యైక, ఉపై ష్యసి ప్రాప్స్యసి, ఏతదవస్థాంతరం కిం, హేతి విషాదే. ని. 'హా విషాద శుగా ర్తిష్వి' త్యమరః, వసంతతిలకావృత్తమ్. ౧౪౪

జనకఇతి. జనకః మమ పితా మయః,స్వయం సాక్షాత్, దనుజ వంశనాయకః దానవకులశ్రేష్ఠః, తథా దయితః ప్రియతమః, జైత్రేవ జైత్రం + జేతృశబ్దాత్ తృన్నంతా త్ప్రజ్ఞాదిత్వా త్స్వార్థేఽణ్ప్రత్య యః, జగత్త్రితయస్య త్రైలోక్యస్య జైత్రం జయశీలం శాసన మాజ్ఞా యస్యస తథోక్తః, తథా తనయః పురందరం జయతీతి పురందరజయీ ఇంద్రజిత్, ఇత్యేవం ప్రకారే, ణాహం, గర్వితా సంజాతగర్వా,జాతేతి శేషః, అథ నేదానీంతు, విధినా దైవేన, ఏవం పరిదృశ్యమానప్రకా రేణ, విడంబితా అనుకృతా, సర్వసంక్షయే త్వేకైవ పరిశేషితాస్మీత్యర్థః, తథాచ శ్రీరామాయణే* 'పితా దానవరాజో మేభర్తా మే రాక్షసేశ్వ రః, పుత్రస్తు శక్రనిర్జేతా ఇత్యహం గర్వితా భృశ' మితి, మంజుభాషిణీ వృత్తమ్. ౧౪౫

1 నిఖిల. 2 కిమేకః.

ప. రాజన్యధర్మవిదుషోఽపి రఘూద్వహస్య
హత్వా యథాఽగ్రజ మథానుజపట్టబంధః,
ఆరభ్య [1]వాలిన మసంశయ మావిరాసీ
దిక్ష్వాకువంశసహజః కథ మేష ధర్మః. ౧౮౬

ప. అహహా నిహతా లఙ్కా వాలానలేన హనూమతః
పర మవనిజాపాతివ్రత్యానిలేన భవా నపి,
సుఖ మహ మిహాసీనా [2]శోకానలేఽపి యదీదృశే
ప్రభవతి న మాం హంతుం ప్రాయ స్స ఏష హుతాశనః.౧౮౭

రాజన్యేతి. రాజ్ఞః అపత్యాని పుమాంసో రాజన్యాః క్షత్రియాః + 'రాజశ్వశురాద్య' దితి యత్ప్రత్యయః, రాజ్ఞోఽపత్యే జాతిగ్రహణం సాధు, తేషాం ధర్మవిదుషో ధర్మజ్ఞస్యాపి, రఘూద్వహస్య శ్రీరామ స్య, యథా యద్వత్, అగ్రజం, హత్వా, అథానంతర మనుజపట్టబంధః అనుజస్య సామ్రాజ్యాభిషేకః, వాలినమారభ్య, అసంశయం నిస్సందేహం, + అర్థాభావేఽవ్యయీభావః, అవిరాసీత్ ప్రాదురభూత్, ఏషోఽయం ధర్మః,కథం కుతో వా, ఇక్ష్వాకువంశస్య పరమధర్మిష్ఠస్య ఇక్ష్వాకు కులస్య, సహజః నియతః,నసహజ ఏవే త్యర్థః, అతః ఇక్ష్వాకుకులావతంసస్య, శ్రీరామస్య అయం న ధర్మ ఇతి భావః, వసంతతిలకావృత్తమ్.

అహహేతి. అహహేతి ఖేదే. ని. 'అహహే త్యద్భుతే ఖేద' ఇత్యమరః. తదే వాహ, హనూమతః,వాలానలేన, లంకా, పరమత్యంతం, నిహతా దగ్ధా, అవనిజాయాః సీతాయాః పాతివ్రత్యం పతివ్రతా ధర్మ ఏవ అనలః తేన, భవా నపి, నిహతః, అహం, త్విహేదానీం, ఈదృశే అనిర్వాచ్యే, శోకానలే సతి, యద్యపి, సుఖం నిర్విచారం, ఆసీనా అవస్థితా, దాహకాలే కథమాసీనే త్యత ఆహ, స ఏషః సోఽయం, హుతాశనః శోకాగ్నిః, ప్రాయో భూమ్నా, మాం, హంతుం నాశయితుం, న ప్రభవతి సమర్థో న భవతి, కథ మన్యథాఽఽత్మానం న దహతీతి భావః, †హరిణీవృత్తమ్. ౧౮౭

† 'సఏష చితానల' ఇతి ప్రాచీనపాఠే ఈదృశే శోకానలేఽపి అహం సుఖా సీనా యది సఏష చితానలః చిత్యాగ్నిః మాం హంతుం ప్రాయః నప్రభవతీ త్యన్వయః.

1 వాలిమనయంకథమ్. 2 శోకానలేన.

౫. తదహ మిదానీం సాయందినే భగవత స్సవితుః ప్రభేవ ప్రవిశ్య జాతవేదసం చంద్రికేవ చంద్రమసం తటి దివ తటిత్వన్తం భవన్త మనుసరన్తీ నిర్వాపయామి నిరంతరవిరహదహనదహ్యమాన మాత్మానమ్. ౧౭౫

తదితి. త త్తస్మాత్కారణా, దిదానీ, మహం, సాయందినే సాయంకాలే, + సాయమిత్యవ్యయమ్ దినశబ్దేన 'సుప్సుపే'తి సమస్యతే‡ భగవతః పూజ్యస్య, సవితు రాదిత్యస్య, ప్రభా ద్యుతి రివ, జాతం వేదో హిరణ్యం యస్మాత్తం జాతవేదస మగ్నిం. ని. 'జాతవేదా స్తనూనపా' దిత్యమరః, ప్రవిశ్య, సవితృప్రభాయా స్సాయ మగ్నిప్రవేశే. * 'ఆదిత్యో౽స్తమయ న్నగ్ని మనుప్రవిశతి, అగ్నిం వా వాదిత్య స్సాయం ప్రవిశతీ' త్యాది శ్రుతిరేవ ప్రమాణమ్, చంద్రమసం చంద్రం, చంద్రికా కౌముదీవ, తథా తటితో౽స్య సంతీతి తటిత్వాన్ మేఘః, + 'తసౌ మత్వర్థ' ఇతి భసంజ్ఞాయాం పదకార్యం న భవతి, కింతు 'ఝయ' ఇతి మతుపో మకారస్య వకారః, అపదత్వా న్నజ శ్త్వం, తం తటి ద్విద్యు ది వేత్యుపమా, భవంత, మనుసరంతీ అనువర్తమానా చితాధిరోహణేన అనుగచ్ఛంతీసతీ, నిరంతరవిరహదహనేన అవిచ్ఛిన్నవియోగాగ్నినా దహ్యమానం తాప్యమానం, ఆత్మానం దేహం, నిర్వాపయామి సుఖయామి, త్వయా సాకం ప్రసిద్ధాగ్నిప్రవేశ మంతరా తాదృగ్విరహశోకానలజనితసంతాపస్య నిర్వాణాసంభవాత్, * 'ఆర్తార్తే ముదితే హృష్టా ప్రోషితే మలినా కృశా, మృతే మ్రియేత యా నారీ సా స్త్రీ జ్ఞేయా పతివ్రతే' తి స్మృత్యుక్త్యా, పతివ్రతాధర్మత్వా చ్చేతి భావః, ఏతేన ప్రసిద్ధానలాపేక్షయా విరహానల స్యాత్యంతసంతాపకరత్వం సూచ్యతే. ౧౭౫

---

‡ 'సాయంతనీ భగవత' ఇతి ప్రాచీనపాఠే సాయంభవా సాయంతనీ + 'సాయంచిర' మిత్యాదినా భవార్థే ట్యుప్రత్యయ స్తుడాగమశ్చ.

ఇత్యాది కరుణపరిదేవనవతీం ప్రజావతీం నివర్త్య నిర్వర్త్య చ నిజాజ్ఞయా నిశాచరపతే[1]ర్యథావిధి సమేధం పితృమేధం సవిధ మేధమానవిషాదం విభీషణ మశేషరాజ్యాధిపతిం విధాతు మఖిలతీర్థాహృతై రమ్బుభి రమ్భోధర ఇవ దావదహనాకులం వనస్పతిం రఘుపతి రభ్యషించత్. ౧౪౯

ప. అథ దశరథనన్దనాభిషేకా[2]దధిగతరాజ్యపదో విభీషణోఽయమ్,

ఇతీతి. ఇత్యాది ఏవమాది, కరుణపరిదేవనవతీం శ్రోతౄణాం శోకజనకవిలాపవతీం, ప్రజావతీం భ్రాతృజాయాం, మన్దోదరీం, ని. 'ప్రజావతీభ్రాతృజాయే' త్యమరః, నివర్త్య చితాగ్న్యారోహణాభినివేశా న్నిషిధ్య, నిజాజ్ఞయా, *'మరణాన్తాని వైరాణి నిర్వృత్తం నః ప్రయోజనం, క్రియతా మస్య సంస్కారో మమాప్యేష యథా తవే' త్యాది శ్రీరామాయణోక్తరీత్యా స్వనిదేశవచనేన, నిశాచరపతేః రావణస్య, యథావిధి యథాశాస్త్రం, మేధా బుద్ధివిశేషః శ్రద్ధేతి యావత్. తయా సహితం యథాతథా, పితృమేధం పితృయజ్ఞమ్, *'ప్రజాపతి రశ్వమేధ మసృజతే' త్యాదౌ మేధశబ్దస్య యాగపరత్వేన వ్యాఖ్యానాత్, నిర్వర్త్య కృత్వా చ, సవిధం, సమీప ఇత్యర్థః, ఏధమానవిషాదం ప్రవర్ధమానఖేదం, విభీషణ, మశేష రాజ్యాధిపతిం లఙ్కాసకలసామ్రాజ్యాధిపతిం, విధాతుం కర్తుం, రఘుపతిః శ్రీరామః, అఖిలతీర్థేభ్యః అశేషపుణ్యతీర్థేభ్యః, ఆహృతై రానీతైః, అమ్భోభిః, దావదహనాకులం వనవహ్నిసన్తాపితం, వనస్పతిం వృక్షమ్, ని. 'వనస్పతి ర్వృక్షమాత్రే వినా పుష్పైః ఫలద్రుమ' ఇతి విశ్వః, అమ్భోధరో మేఘ ఇవ, అభ్యషించత్ అభిషిక్తవాన్. ౧౪౯

అథేతి. అథానన్తరం. దశరథనన్దనాభిషేకాత్ శ్రీరామవిరచితమూర్ధాభిషేకాత్, అధిగతం ప్రాప్తం రాజ్యపదం సామ్రాజ్యస్థానం యేనస, తథోక్తః, ని. 'పదం వ్యవసితత్రాణస్థానలక్ష్మాఙ్ఘ్రివస్తుష్వి' త్యమరః, అయం విభీషణః, అనుదినం దినేదినే, + వీప్సాయామవ్య

---

1 అత్ర 'యథావిధి విహితపితృమేధం సమేధమానవిషాదం విభీషణ మగ్రజాశేషరాజ్యాధిపతి' మితి ప్రాక్తనః పాఠః. 2 'అధిగతరాజపదః' ఇతి ప్రాక్తపాఠః.

అనుదినమభివృద్ధమణ్డలోఽభూదరుణకరామృత[1]పూరణో యథేందుః.
గ. తతః. ౧౫౦

ప. సీతా ముదీక్ష్య నిభృతేన విభీషణేన
సీతాముదారగుణరూపవతీం సతీనామ్,
[2]దేవస్య తత్క్షణ మభూ ద్దశకంఠకృష్టా
మానందశోకరసబంధుర మంతరంగమ్. ౧౫౧

యాభావః, అరుణకరా సూర్యకిరణా ఏవ అమృతం తేన పూరణ మాప్యాయనం యస్య స తథోక్తః, ఇందు రివ, అభివృద్ధం ఇందు ర్యథా ప్రవృద్ధతి మండలం రాష్ట్రం బింబ శ్చ యస్య స తథోక్తోఽభూత్, ఇందో రరుణకరయుక్తత్వ ముక్తం వరాహమిహిరేణ. * 'సలిలమయే శశిని రవే ర్దీధితయో మూర్ఛితా స్తమో నైశమ్, క్షపయంతి దర్పణోదర నిహితా ఇవ మందిర స్యాంతః' ఇతి, శ్లేషసంకీర్ణేయ ముపమా. పుష్పితాగ్రావృత్తమ్. * 'అయుజి నయుగరేఫతో యకారో యుజి చ నజౌ జరగా శ్చ పుష్పితాగ్రే'తి లక్షణాత్. ౧౫౦

తత ఇతి. తతో విభీషణాభిషేకానంతరం.

సీతామితి. నిభృతేన, ప్రశ్రితేన, కరణత్రితయపరిశుద్ధేనే త్యర్థః, విభీషణేన, సీతాం సమీపం ప్రాపితాం, సతీనాం స్త్రీణాం మధ్యే ఉదారాణి గంభీరాణి గుణరూపాణి గుణా స్సౌశీల్యాదయః రూపం సౌందర్యం చాస్యా స్సం తీతి తథోక్తాం, నిష్కళంకాం, దశకంఠకృష్టాం రావణాపహృతాం, సీతా, ముదీక్ష్య దృష్ట్వా, తత్ క్షణం, తస్మిన్ క్షణ ఇత్యర్థః, దేవస్య స్వామినః శ్రీరామస్య, అంతరంగ మంతఃకరణం, ఆనందః సీతాదర్శనజనితహర్షః శోకః ఈదృశీ మిమాం దృష్ట్వా దురాచారో రావణః కథం తూష్ణీం స్థాస్యతీతి దుఃఖం, అథవా ఏతావంతం కాల మత్యంతపరిక్లిష్టేయ మభూ దితి విషాదః తావేవ రసౌ తాభ్యాం బంధురం పరిపూర్ణ, మభూత్. వసన్తతిలకావృత్తమ్. ౧౫౧

---

1 'పూరణాదివేన్దుః' ఇతి ప్రాక్తనపాఠః. 2 'రామస్యతత్క్షణమభూద్దశకంధరార్తే' రితిప్రాచీనపాఠః.

గ. [1]అనంతర మియ మరుంధ తీవ పవిత్రచారిత్రనిధే రధిదేవతా పతి దేవతాఽనాదిపుంసోఽపి పరస్య మర్త్యధర్మేణ ప్రత్యాయనాయ నాయకస్య పురః పురందరముఖాన్ బర్హిర్ముఖాన్ పురస్కృత్య చ భగవంత మరవిందాసన మిందుకలేవ పున రుదేష్యంతీ తపన మివ దహన మవజగాహే. ౧౫౨

ప. ప్రావిశు దర్చిషి పరం నిజశుద్ధిహేతోః

అనంతరమితి. అనంతరం శ్రీరామస్య ఆనందశోకావేశానంతర, మియం సీతా, అరుంధతీ వసిష్ఠధర్మపత్నీ, వేత్యుపమా, పవిత్రచారిత్రం పరిశుద్ధసమాచార ఏవ నిధిః నిక్షేపః తస్య, అధిదేవతా అధిష్ఠానదేవతా, నిత్యం నిరతిశయనిర్మలాచార పరిపూరితే త్యర్థః, తథా పతిదేవతా పరమపతివ్రతా, పరస్య పరమాత్మనః, అనాదిపుంసః పురాణపురుషస్యాపి, నాయకస్య పత్యుః శ్రీరామస్య, పురః, మర్త్యధర్మేణ, స్వయం మర్త్యత్వేనావతీర్ణత్వాదితిభావః, ప్రత్యాయనాయ విశ్వాసోత్పాదనార్థం, ని.'ప్రత్యయోఽధీనశపథజ్ఞానవిశ్వాసహేతు ష్వి'త్యమరః, పురందరముఖా నింద్రాదీన్, బర్హిః హుతాశో ముఖే యేషాం తాన్ దేవాన్, ని. 'బర్హిః కుశహుతాశయో' రితి విశ్వః, + 'అగ్నిముఖా వై దేవా' ఇతి శ్రుతేః. తథా భగవంతం పూజ్యం, షడ్గుణైశ్వర్యసంపన్నం వా, అరవిందాసనం బ్రహ్మాణంచ, పురస్కృత్య పురోధాయ, తాన్ సాక్షీకృత్యే త్యర్థః, తేషాం తదా సన్నిహితత్వా దితి భావః, ఇందుకలా చంద్రకలేవ, పున ర్భూయో, ప్యుదేష్యంతీ సతీ, తపనం సూర్య మివ, దహన మగ్నిం, అవజగాహే ప్రవివేశ, ఇందుకలాయాః కుహ్వాం తపనప్రవేశ ఆగమసిద్ధః. ౧౫౨

ప్రావిశుదితి. విశుద్ధచరితా పరమపవిత్రచరిత్రా, దేవీ పూజ్యా, జనకస్య పుత్రీ జానకీ, నిజశుద్ధిహేతోః, రాత్మశుద్ధ్యర్థ మేవే త్యర్థః + 'షష్ఠీ హేతుప్రయోగ' ఇతి షష్ఠీ, అర్చిషి, జ్వలనే, పావిక్షత్ ప్రవిష్ట

1 'అనంతర మియ మరుంధ తీవ పవిత్రచారిత్రనిధి రధిదేవతా పతిదేవతానాం ఆదిపుంసోఽపి పరస్య † మనుష్యధర్మణః ప్రత్యాయనాయే'తి ప్రాచీనపాఠః.

† మనుష్యస్య ధర్మ ఇవధర్మోయస్యస మనుష్యధర్మా, 'ధర్మాదనిచ్కేవలా'దిత్యనిచ్ సమాసాంతః.

ర్దేవీ విశుద్ధచరితా జనకస్య పుత్రీ,
అంహశ్చిరం హి యదపావనవస్తుసంగా
త్త్యక్తస్స్వయం తదమునా దమునా బభూవ. ౧౫౩

విశుద్ధశీలామనలేన సంగాద్వైదేహజాం తత్ర విలోక్య సీతాం,
ప్రభాం పునః ప్రత్యుషసీవ పూషా ప్రత్యగ్రహీత్సోఽగ్రసరో రఘూణాం.

వతీ, + విశతే ర్లుజ్ 'శల ఇగుపధా దనిటక్స' ఇతి క్సాదేశః, దమునాః జ్వలన స్తు, ని. 'సప్తార్చి ర్దమునా శ్శుక్రి' ఇత్యమరః. చిరం, చిరకాల మారభ్యే త్యర్థః, అపావనవస్తుసంగాత్ అపవిత్రవస్తుసంపర్కాత్, స్వస్య సర్వభక్షకత్వా దితి భావః, యదంహో దురితం, సంపాదిత మితి శేషః. ని. 'అంహో దురితదుష్కృత' మిత్యమరః, తదిత్యవ్యయం తృతీయార్థే తేనేత్యర్థః, †అమునా అంహసా స్వయం, త్యక్తః విముక్తో, బభూవ, అత్ర విశుద్ధ్యర్థం ప్రవిష్టాయాం పరమపతివ్రతాయాం జనకపుత్ర్యాం తత్సంపర్కా త్స్వయం సకలదురితవిముక్తిద్వారా పరిశుద్ధోఽభూ దితి మహ దేతదాశ్చర్య మిత్యర్థః, అత్ర దమునసో దురితసంబంధతద్విముక్త్యో రసంబంధేఽపి తత్సంబంధో క్తే రతిశయోక్తిభేదః, ఏతేన జ్వలనాపేక్ష యాఽప్యత్యంతపవిత్రత్వ మస్యా వ్యజ్యతే. ౧౫౩

విశుద్ధేతి. తత్ర తస్మింత్సమయే, రఘూణా మగ్రసరో రఘునాయకః, స శ్రీరామః, ‡అనలేన సంగాత్ అగ్నిసంపర్కా ద్ధేతోః, విశుద్ధశీలాం పరమపావనసమాచారాం, విశేషణ మేతత్ప్రభాయా మపి యోజ్యం, వైదేహజాం జనకమహారాజపుత్రీం, కులీనా మిత్యర్థః, 'అయోనిజా' మితి చ గమ్యతే, సీతాం, విలోక్య అత్యాదరేణ దృష్ట్వా, పూషా సూర్యః, ప్రత్యుషసి ఉషఃకాలే, ని. 'ఉషః ప్రత్యుషసీఅపీ'త్యమరః, ప్రభాం నిజశోభా మివ, పునః, ప్రత్యగ్రహీత్ పరిగృహీతవాన్, ఉపమాలఙ్కా

† అత్ర తచ్ఛతపదశ్చేతి కర్మధారయాశ్రయణా త్తదిత్యస్య తృతీయాంతార్థకాన్వయత్వం న కల్ప్యమ్, యద్వా అమునా సీతాప్రవేశేన హేతునా దమునాః తత్ పాపం కర్మ స్వయం త్యక్తః త్యక్తు మారబ్ధవాన్ + ఆదికర్మణి క్తః, 'కర్తరి చే'తి కర్తరి క్తః, ఇత్యన్యే.

‡ 'ప్రత్యగ్రహీత్సోఽగ్రసర' ఇతి ప్రాచీనపాఠే 'విశేషణమాత్రప్రయోగో విశేష్యప్రతిపత్తా'వితి వామనసూత్రా త్సోఽగ్రసరశబ్దే నైవరామరూపవిశేష్యలాభః.

గ. అథ దాశరథి రధిగతనిజప్రశంసావిధినా విధినా పురః ప్రదర్శ్య మానం విమానగతం మహారథం దశరథం ప్రణిపత్య ప్రతిపద్య శిరసి తద నుశాసనం పాకశాసనవరప్రత్యుజ్జీవితైః ప్రముదితై ర్హరిభి రనుగమ్యమా నః ప్రమోదమానమనా స్సుగ్రీవేణ సహ భాషమాణం విభీషణం సక రుణ మాలోకయ న్ననుజేన సీతయా చ సమ మయోధ్యా మభిగంతు కామః కామచరం విమానవర మారురోహ క మపి కౌబేరమ్. ౧౫౫

రః. ఏతేనానయో రత్యన్తావినాభావసంబన్ధో వ్యజ్యతే, వృత్త ముపజాతిః.

అథేతి. అథ సీతాపరిగ్రహానంతరం, దాశరథిః శ్రీరామః, అధి గతః ప్రాప్తః నిజప్రశంసావిధిః ఆత్మస్తుతివిధానం యేన సః తథోక్తేన, * 'భవా న్నారాయణో దేవః శ్రీమాన్ చక్రాయుధః ప్రభుః, ఏకశృం గో వరాహ స్త్వం భూతభవ్యసపత్నజి' దిత్యాదినా ఆత్మానం స్తువతే త్యర్థః, విధినా బ్రహ్మణా, పురోఽగ్రే. ప్రదర్శ్యమానం, ఏషోఽయం తవ పితా దశరథ స్త్వద్దర్శనార్థమాగత ఇతి హస్తనిర్దేశేన లోచనగో చరీక్రియమాణ మిత్యర్థః, విమానగతం వ్యోమయానారూఢం, ని. 'వ్యోమయానం విమానోఽస్త్రీ' త్యమరః, మహారథం మహాత్మానం దశరథం, ప్రణిపత్య నమస్కృత్య, తస్య దశరథస్య అనుశాసనమ్ * 'కృతం కర్మ యశశ్శ్లాఘ్యం ప్రాప్తం తే శత్రుసూదన, భ్రాతృభి స్స హ రాజ్యస్థో దీర్ఘ మాయు రవాప్నుహి' ఇత్యాజ్ఞావచన మిత్యర్థః. శిరసి, ప్రతిపద్య ప్రాప్య, అభ్యుపగ మ్యేతి యావత్, పాకశాసనవ రేణ ఇంద్రదత్తవరేణ, ప్రత్యుజ్జీవితై రనుప్రాణితైః, అతఏవ ప్రముదితైః, హరిభి ర్వానరై, రనుగమ్యమానః, ప్రమోదమానమనాః ప్రహృష్య మాణాంతఃకరణః, తథా సుగ్రీవేణ సహ, భాషమాణం సౌహార్దేన కిమపి సల్లపంతం, విభీషణం, సకరుణం సదయం, మాలోకయన్ పశ్యన్, అనుజేన లక్ష్మణేన, సీతయా చ సమ, మయోధ్యాం నిజరాజధానీం, మ భిగంతుకామో జిగమిషు స్సన్, + 'తుంకామమనసోరపీ'తితుమునో మకారలోపః, క మ ప్యనిర్వాచ్యం, కౌబేరం కుబేరసంబంధినం, + 'తస్యేద' మిత్యణ్, కామచరం స్వైరచారిణం, విమానవరం పుష్పకా ఖ్యం వ్యోమయానశ్రేష్ఠ, మారురోహ అధిష్ఠితవాన్. ౧౫౫

ప. ఆరుహ్య పుష్పక మయం విదితాని తాని
లంకోపకంఠదశకంఠరణాంగణాని,
సింధుం గభీర మపి సేతునిబంధనం చ
సందర్శయ న్మృగదృశ స్స జగామ రామః. ౧౫౬

ప. ఉపరి యథా యథా మణివిమాన ముదంచతి న
స్తరుణి తథా తథా విపులతా ముపయాతి నభః,
మహీవలయే తు పల్వల మవేక్ష్య మహాంబునిధిం

ఆరుహ్యేతి. సోఽయం రామః, పుష్పక, మారుహ్య, తాని పూర్వోక్తరీత్యా చరితాని, విదితాని ప్రసిద్ధాని, లంకోపకంఠే లంకా పురనికటే యాని దశకంఠరణాంగణాని రావణసమరభూమయః తాని చ, గంభీరం గాంభీర్యగుణయుక్తం, సింధు మపి సముద్రం చ, సేతు నిబంధనం చ, మృగీదృశః సీతాయాః, సందర్శయన్ త దేత దితి ప్రద ర్శయన్, జగామ, వసంతతిలకావృత్తమ్. ౧౫౬

ఉపరీతి. హే తరుణి మైథిలి, నః అస్మాకంసంబంధి, మణివిమా నం రత్నఖచితవ్యోమయానం, యథాయథా యేనయేన ప్రకారేణ, + వీప్సాయాం ద్విర్భావః, ఉప ర్యూర్ధ్వ, ముదంచతి గచ్ఛతి, తథాతథా తేన తేన ప్రకారేణ, + పూర్వవ ద్ద్విర్భావః, నభః అంతరిక్షం, విపులతాం విశాలతాం, ముపయాతి, అనంతత్వా త్తథా ప్రతీయత ఇ త్యర్థః, మహీవలయే భూమండలేతు, + 'నద్యాపోఽన్యతరస్యా' మితి మహీశబ్దస్య హ్రస్వః § మహాంబునిధిం మహాసముద్రం, పల్వలమల్ప సరఃప్రాయ, మవేక్ష్య దృష్ట్వా, + అవపూర్వా దీక్షతేః క్త్వో ల్య బాదేశః, దూరస్థస్య మహతోఽప్యల్పతయా ప్రతీతే ర్లోకప్రసిద్ధత్వా దితి భావః, పవనభువే హనూమతే, నివేద్యప్రదర్శ్య చ, అపరే అన్యే, హ రయో వానరాః, హసంతి, కృత్స్నోప్యంబునిధి రేవం ప్రతిప్రభాతి త దేశ దేశోల్లంఘనేన తవకాప్రతిష్ఠే త్యభిప్రాయేణ పరిహసంతీత్యర్థః.

---

§ మహ్యతే పూజ్యత ఇతి మహిః, 'మహ పూజాయాం' చురాదే రదంతా ణ్ణి చి 'అచఇ' రితి ఇప్రత్యయే మహిః, 'కృదికారాద క్తిన' ఇతి జీషి మహీ ఇతి, 'పీచిః ప ఙ్క్తి ర్మహిః శేళి రత్యాద్యాప్రాస్వదీర్ఘకా' ఇతి వాచస్పతి రిత్యమరసుధాయా ముక్తం, అతఏవ ద్విరూపకోశే, 'మేథి శ్శ్రేఢీ మహీ ర్మహీ' ఇత్యుక్తం.

పవనభువే నివేద్య చ హసంతి పరే హరయః. ౧౫౬

గ. ప్రియే జనకనందిని వినతానందన మప్యతిశేతే విమానవేగః. తథాహి.

ప. యద్య ద్దూరే పురః పశ్య న్నిచ్ఛామి తవ శంసితుమ్,
తత్త దన్వ గపి ద్రష్టు మపి వక్తుం న పార్యతే. ౧౫౮

గ. తరుణి ధరణీసుతే పశ్య ఋశ్యమూకోఽయం, బింబాధరే పంపాసర ఇదం, కంబుకంఠి కబంధనిధనభూమిరియం, కరభోరు ఖరాది

అ. అథ తత్తత్స్థానాని ప్రదర్శయిష్యన్ సీతాం సంబోధయతి. ప్రియే ఇత్యాదినా. హే ప్రియే, జనకనందినిసీతే, విమానవేగః వ్యోమయానరయః, వినతానందనం గరుత్మంతమపి, అతిశేతే, తతోఽప్యతివేగేన గచ్ఛతీత్యర్థః, ని. 'గరుత్మాన్ గరుడ స్తార్క్ష్యో వైనతేయః ఖగేశ్వర' ఇత్యమరః. ౧౫౭

అ. త దేవ ప్రతిపాదయతి. తథాహీతి.

అ. ప్రతిపాదనప్రకారమేవాహ. యద్యదితి. పురః పురస్తాత్, దూరే యద్యద్వస్తు స్థానంవా, పశ్యన్, తవ, శంసితుం కథయితుం, మిచ్ఛామి, తత్త ద్వస్తు స్థానం వా, అన్వక్ పశ్చాత్, ద్రష్టుమపి, తథా వక్తు మపి, న పార్యతే నశక్యత,ఇతి వేగాతిశయోక్తిః, తథాపి వక్ష్యామి శృణ్వితి వాక్యశేషః. ౧౫౮

తరుణీతి. హే తరుణి సుందరి, ధరణీసుతే భూపుత్రి సీతే, అయం పరిదృశ్యమానః, ఋశ్యమూకః ఋశ్యమూకాఖ్యపర్వతః, పశ్య త మవలోకయ, హే బింబాధరే బింబోష్ఠి, పంపాసరఇదం, యస్య తీరే మయా రావణాపహరణసమయే త్వద్విరహవేదనయా బహు విలపిత మితి భావః, హే కంబుకంఠి శంఖసదృశగ్రీవే, + 'అంగగాత్రకంఠేభ్య శ్చే'తి జీప్, ఏతేన మహాభాగ్యలక్షణసంపత్తి స్సూచ్యతే, తదుక్తం సాముద్రికశాస్త్రే. * 'స్యా ద్రోమవర్జిత మురో మృదులాంగనానాం గ్రీవా చ కంబునిచితాఽథ సుఖాని ధత్తే' ఇతి కంబునిచితా త్రిరేఖావ్యాప్తేత్యర్థః, ఇయ మేషా, కబంధస్య కబంధాఖ్యదానవస్య నిధనభూమిః విధ్వంసనస్థానం,యేన సుగ్రీవసఖ్యం త్వత్ప్రాప్తిసాధనము

కలహస్థాన మిదం, మధురాలాపిని మమ పర్ణశాలేయం, మత్తేభగామిని మాయామృగమృగయావన మిదం, కుటిలాయతకబరి గోదావరీయం, కుంభికుంభస్తని కుంభసంభవాయతన మిదం, విధుముఖి విరాధ[1]విధ్వంసనమహీయం, కంజలోచనే మహామునే రత్రేరాశ్రమపద మిదం, విదేహరాజపుత్రి చిత్రకూటోఽయ మితి వివిధాః

పదిష్ట మితి భావః, కరభా వివ ఊరూ యస్యా స్తస్యా స్సంబుద్ధిః హే కరభోరు, + 'ఊరూత్తరపదా దౌపమ్యే' ఇత్యూజ్ప్రత్యయః, అతఏవ హ్రస్వః, ని. 'మణిబంధా దాకనిష్ఠం కరస్య కరభో బహి' రిత్యమరః, ఇదం ఖరాదీనాం కలహస్థానం యుద్ధభూమిః, ఏతదాది త్వయా దృష్ట చరమితి భావః, హే మధురాలాపిని మంజుభాషిణి, ఇయం, మమ పర్ణశాలా, అయ మావయో రుటజ ఇత్యర్థః, హే మత్తేభగామిని, మందయానే, ఇదం, మాయామృగస్య మాయామృగరూపధారిణో మారీచస్య మృగయావనం, తద్ధ్వంసనకానన మిత్యర్థః, కుటిలా కుంచితా నతా తథాభూతాయా ఏవ మోహనత్వాత్ ఆయతా దీర్ఘా చ కబరీ కేశపాశో యస్యా స్తస్యా స్సంబుద్ధిః హే కుటిలాయతకబరి, ని. 'కబరీ కేశవేశ' ఇత్యమరః, + 'జానపదే'త్యాదినా జీష్, ఇయం గోదావరీ, హే కుంభికుంభస్తని కరికుంభపృథులకుచే, + 'స్వాంగాచ్చోపసర్జనా దసంయోగోపధా' దితి జీష్, ఇదం, కుంభసంభవాయతన మగస్త్యాశ్రమః, ని. 'అగస్త్యః కుంభసంభవ' ఇత్యమరః, హే విధుముఖి చంద్రాననే, + పూర్వవజ్జీష్. ని. 'విధు ర్విష్ణౌ చంద్రమసీ'త్యమరః, ఇయం, విరాధస్య విధ్వంసనమహీ వినాశస్థానం, హే కంజలోచనే పద్మనయనే, ఇదం మహామునేః మునిపుంగవస్య, అత్రేః, ఆశ్రమపదం తపోవనస్థానం, హే విదేహరాజపుత్రి జనకనందిని, అయం, చిత్రకూటపర్వతః, ఇత్యనేన ప్రకారేణ, వివిధాః నానాప్రకారాః, కథాః శ్రావ్యవాచః, + 'చింతిపూజికథికుంబిచర్చశ్చే' త్యజ్ప్రత్యయః, కథయన్ శంసన్, వాయం శ్రీరామః, అంజసా ద్రుతం. భాగీరథీపరిసరే గంగాప్రాంతభువి, ని. 'పర్యంతభూః పరిసర' ఇత్యమరః, భరద్వాజ

---

[1] విధ్వంసనభూమి రియం.

కథా కథయన్నే వాంజసా భాగీరథీపరిసరే భరద్వాజమునేః ప్రశాంత పావనం తపోవన మయాసీత్, అభాషత చ మైథిలీమ్. ౧౬౦

౮. ప్రసుప్తబర్హిణశ్వాస[1]పారణాసుకృతీ హరిః,
కండూవినోదనోత్కంఠీ కంఠీరవనఖై ర్మృగః. ౧౬౧

౯. తత్ర భరద్వాజవిహితవివిధాతిథ్య స్తథైవ పదవీం దవీయసీ మతిలంఘ్య పున రయోధ్యాసవిధ మాసీద న్నగ్రత ఏవ హ

మునే స్సంబంధి, ప్రశాంతం ప్రసన్నం, నిర్వైర మిత్యర్థః, పావనం పవిత్రం చేతి మిథోవిశేషణవిశేష్యభావవివక్షాయాం + 'విశేషణం విశేష్యేణ బహుళ' మితి సమాసః, తపోవన మాశ్రమ, మయాసీత్, ప్రావిశ దిత్యర్థః. + యాతేర్లుజ్, 'యమరమనమాతాం స'క్చేతి సగాగమః, 'అస్తిసిచోఽపృక్తే' ఇతీడాగమః, మైథిలీ, మభాషత అవోచత చ. ౧౬౦

అ. ఉక్తిప్రకారమేవాహ. ప్రసుప్తేతి. హరిః భుజంగః, ని. 'యమానిలేంద్రచంద్రార్కవిష్ణుసింహాంశువాజిషు, శుకాహికపిభేకేషు హరి ర్నా కపిలే త్రిష్వి'త్యమరః, ప్రసుప్తస్య నిద్రాళోః బర్హిణస్య మయూరస్య యే శ్వాసాః నిశ్వాసమారుతాః తేషాం పారణయా భోజనేన సుకృతీ ధన్యః, ని. 'సుకృతీ పుణ్యవాన్ ధన్యః' 'మయూరో బర్హిణో బర్హీ నీలకంఠో భుజంగభు'గితి చామరః, బర్హిణభుజంగయో స్సహజవైరే స త్యపి మహామునిమహిమ్నా ప్రసన్నత్వా దాశ్రమస్య నిర్భయసాన్నిధ్యసంభవా దితి భావః, తథా మృగో హరిణః, కంఠీరవనఖైః సింహనఖరైః, కణ్డూవినోదనోత్కంఠీ కండూత్యపనోదనోత్సుకః, పూర్వవద్భావః, సహజమపి వైరం సంత్యజ్య స్వైరం విహరంతి మృగపన్నగాదయ ఇతి మునే ర్మహాతపస్సామర్థ్యం సూచ్యతే. ౧౬౧

తత్రేతి. తత్రాశ్రమే, భరద్వాజేన విహితం కృతం వివిధాతిథ్యం నానాప్రకారాతిథిసత్కారో యస్య స తథోక్తః, తథైవ దవీయసీం దూరతరాం. + 'స్థూలదూరే'త్యాదినా పూర్వగుణయణాదిపరలోపౌ 'ద్వివచన విభజ్యే'త్యాదినా ఈయసు న్యవాదేశః 'ఉగిత శ్చే'తి జీప్, పదవీం మార్గ, మతిలంఘ్యాతిక్రమ్య, పున రయోధ్యాయః, వాక్యా

1 పారణాసుఖితగఫణీ.

హనూమదావేదితోదంత మాగచ్ఛంత మరుంధతీజానిపురస్సర మజస్ర మానందబాష్పాకులితాలోకై రమాత్యలోకైః పరిగత మతిపావనత పోధనవ్రత మాజానభక్తిభరితం భరత మాలోకయ న్నతివత్సలతయా తద్విమానా దపరోహణాయ దేవో దశకంఠరిపు రుదకంఠత. ౧౬౨

ప. యానం మదాశయ మవేత్య యథాయథైత
త్తారాపథా దవతర త్యవనీకుమారి,

లంకారేవా, అయోధ్యాయాః సవిధం సమీపం, మాసీదన్ ప్రాప్నువ, న్నగ్రతః పురస్తా దేవ, హనూమతా ఆవేదితో నివేదితః ఉదంతః శ్రీరామాగమనవృత్తాంతో యస్య తం, అత ఏవ ఆగచ్ఛంతం ఆభిముఖ్యే నాయాంతం, అరుంధతీ జాయా యస్య సోఽరుంధతీజానిః వసిష్ఠః + 'జాయాయా నిఙ్' ఇతినిఙాదేశః, పురస్సరోఽగ్రేసరో యస్య స తథోక్త స్తం, తథా అజస్రం నిరంతర, మానందబాష్పై రాకులితా ఆలోకా దర్శనాని యేషాం తైః, ని. 'ఆలోకౌ దర్శనద్యోతా'విత్యమరః, అమాత్యలోకైః సుమంత్రాదిమంత్రిజనైః, పరిగతం పరివేష్టితం, అతిపావన మత్యంతపరిశుద్ధం, తపోధనవ్రతం జటావల్కలధారణకందమూలాశనాధశ్శయనబ్రహ్మచర్యాదితాపసాచారో యస్య తం, భక్తిః పూజ్యే ష్వనురాగః ఆజానభక్త్యా స్వభావసిద్ధభక్త్యా భరితం పరిపూర్ణం, నిజభక్తితత్పర మిత్యర్థః, ని. 'భక్తిర్నిషేవణే రాగేరచనాయా' మితి శబ్దార్ణవే, భరత, మాలోకయన్, అతివత్సలతయా హేతునా,ని. 'శ్రీమాన్ స్నిగ్ధ స్తు వత్సల'ఇత్యమరః + 'వత్సాంసాభ్యాం కామబల'ఇతి లచ్ప్రత్యయః, తత స్తద్విమానాత్ పుష్పకా, దవరోహణాయ, దేవః స్వామీ, దశకంఠరిపుః రావణాంతకః శ్రీరామః, ఉదకంఠ ఉత్కంఠితవాన్, ఐచ్ఛ దిత్యర్థః. ౧౬౨

ఆ. తదానీం సీతా మామంత్రితవాన్ శ్రీరామ ఇత్యాహ. యానమితి. హే అవనీకుమారి సీతే, ఏత దస్మదధిష్ఠితం, యానం పుష్పకం కర్తృ, మదాశయం మమావరోహణాభిప్రాయ, మవేత్య జ్ఞాత్వా, యథాయథా, తారాపథా దంతరిక్షా,దత్యాదరా దితి వా పాఠః,అతవ వావతరతి, అవరోహతి,; తథాతథా, భూః త్వన్మాతా భూదేవీ, అ ద్యే

ఆసేదుషీం సవిధ మద్య తథాతథా భూ
రత్యాదరేణ భవతీ మభిగచ్ఛతీవ. ౧౬౩

ప. ఇత్థం వద న్నిందుముఖీం సలీలం దేవః ప్లవంగాధిపద త్తహస్తః,
విభీషణావేదితయా పదవ్యా విమానతో మంద మవారురోహ.

ప. ప్రణీతమణిపాదుకం ప్రణత మగ్రతః పాదయో
రుదస్యభరతం జవా దుపనయ న్భుజాభ్యంతరమ్,
ఉదీక్ష్య చ తపఃకృశం వపు రముష్య వాత్సల్యతః
కరేణ స ముహు స్స్పృశ న్న విరరామ రామ శ్చిరమ్. ౧౬౫

దానీం, సవిధం సమీపం, మాసేదుషీ ముపగతాం, భవతీం పూజ్యాం త్వామ్, + 'భా తే ర్డవతు'రితి డవతుప్రత్యయః పూర్వవత్, అత్యాదరేణ అత్యంతపుత్రికాప్రేమ్ణా, అభిగచ్ఛ త్యభ్యుద్గచ్ఛతీ, వేత్యుత్ప్రేక్షా, యథా దూరా దాగతాం పుత్రీం మాతా అత్యంతాదరే ణాభ్యుద్గచ్ఛతి తద్వ దిత్యర్థః, వసంతతిలకావృత్తం. ౧౬౩

ఇత్థమితి. ఇత్థ మనేన ప్రకారేణ, + 'ఇదమ స్థము'రితి థముప్రత్యయః, ఇందుముఖీం సీతాంప్రతి, సలీలం సవిలాసం, వదన్, దేవః స్వామీ శ్రీరామః, ప్లవంగాధిపేన సుగ్రీవేణ దత్తః రాజలక్షణత్వా ద్వితీర్ణః హస్తః హస్తావలంబో యస్య స తథోక్త స్సన్, విభీషణావేదితయా ఇత ఆగమ్యతాం దేవే నేతి నిర్దిష్టయా,పదవ్యా మార్గేణ,పథః కరణత్వం వ్యాఖ్యాతం ప్రాక్, విమానతః విమానాత్, + పంచమ్యా స్తసిః, మందం శనైః, అవారురోహ అవరూఢవాన్. ౧౬౪

ప్రణీతేతి. ప్రణీతే శ్రీరామచరణసన్నిధానం ప్రాపితే మణిపాదుకే పూర్వం రాజ్యపరిపాలనపురస్కారార్థ మానీతే మాణిక్యపాదుకే యేన తం, పాదయో, రగ్రతః పురస్తా, త్ప్రణతం నమస్కృతవంతం. భరతం, జవా దాదరాతిశయప్రయుక్తరయాత్, ఉదస్య ఉత్క్షిప్య, భుజాభ్యంతర, ముపనయన్, గాఢమాలింగ న్నిత్యర్థః, తథా తపసా, వ్రతోపవాసాదినా, కృశం క్షీణం, అముష్య భరతస్య, వపు శ్శరీరం, ఉదీక్ష్య దృష్ట్వా చ, వాత్సల్యతః సోదరస్నేహాత్, కరేణ, ముహుః పునఃపునః, స్పృశన్ పరిమార్జయన్, స రామః, చిరం, న విరరామ

పశ్య న్ననంద భరతః పరిరభ్య దోర్భ్యాం
సౌమిత్రి మార్యసమదుఃఖకృశీకృతాంగం,
సోఽయం సుఖోపనతరాజ్యపరాఙ్ముఖాయ
తస్మై పున స్సహజభక్తిదృఢవ్రతాయ. ౧౯౯

౫. అథ భరతోఽపి పురతోఽభివాదితపురుషం పౌరుషనిఘ్నేన శత్రుఘ్నేన సహ దేవీం ప్రణమ్య జనకనందినీ మున్నమనీకృత్య సావరో

న విరతోఽభూత్, తదుపలాలనతాత్పర్యేణ అనల్పకాలం ప్రావర్తతే త్యర్థః, + 'వ్యాఙ్పరిభ్యో రమ'ఇతి పరస్మైపదం, పృథ్వీవృత్తమ్. ౧౯౫

పశ్యన్నితి. భరతః, ఆర్యేణ పూజ్యేన శ్రీరామేణ సమం దుః ఖం దుఃఖానుభవో యస్య సః అతఏవ కృశీకృతం అంగం శరీరం య స్యేతి బహువ్రీహిగర్భితో విశేషణసమాసః, అథవా ఆర్యసమదుఃఖేన కృశీకృతాంగం అంతతః క్లేశా ననుభూతవంతం, సౌమిత్రిం లక్ష్మణం, పశ్యన్, దోర్భ్యాం బాహుభ్యాం, పరిర భ్యాలింగ్య, ననంద ఆర్యసహ వాసేనాయం ధన్యోఽభూ దితి సంతుతోష, తథా సోఽయం సౌమిత్రి శ్చ, సుఖేన ఉపనతే స్వయం సంప్రాప్తే రాజ్యే పరాఙ్ముఖాయ, ఆదర రహితాయేత్యర్థః, కుతః సహజభక్త్యా దృఢం గాఢం వ్రతం శ్రీరామా గమనపర్యంతం అయోధ్యాం న ప్రవేక్ష్యా మీత్యాదిరూపనియమో యస్య సః తథోక్తాయ, తస్మై భరతాయ, పునశ్శబ్దో వాక్యాలంకారే, ననంద, తద్రాజ్యదానతత్పరం భరతం దృష్ట్వా పరం జహర్షే త్యర్థః, † గు ణానాం పరమాదరాస్పదత్వా దిద మన్యోన్యాభినందనం యుక్త మితి భావః, వసంతతిలకావృత్తమ్. ౧౯౯

అథేతి. అథానంతరం, భరతః, పౌరుషనిఘ్నేన పురుషకారా ధీనేన, ని. 'అధీనో నిఘ్న ఆయత్త' ఇత్యమరః, శత్రుఘ్నేన సహ,‡ పు

---

† 'తస్మై' ఇతి తాదర్థ్యే చతుర్థీ, తన్నిష్ఠభక్తిగుణోద్దేశ్యకం నందనం.

‡ 'అథ భరతోఽపి పురతోఽభివాదితపూర్వజోపలాలననిఘ్నేన శత్రుఘ్నేన సహే'త్యాది ప్రాచీనపాఠ స్సాధుః, అత్ర పౌరుషాధీనత్వోక్తే రనుపయోగాత్, పూ ర్వజః శ్రీరామః తత్కర్తృక ముపలాలనం, శిష్టం స్పష్టం.

ధవధూకాం త్సుగ్రీవదశగ్రీవానుజాదీ న్యథోచితాభి రుపచర్యాభి
రభ్యర్చితపురోహిత మామంత్రితమంత్రిలోక మనుగ్రహాలోకానుగృ
హీత పౌరవర్గ మగ్రజన్మానం విమానగత మేవ సబహుమాన మానం
దయ న్ననయ దపనీతరుజం నిజ మాశ్రమపదమ్. ౧౬౭

గ. తత్ర చ సౌమిత్రిసీతాసఖో దాశరథి రతిలోభనీయవాత్సల్యాం

రతః ప్రథమ, మభివాదితో నమస్కృతః పురుషః పరమపురుషః శ్రీరా
మః యస్మిన్ కర్మణి తద్యథాతథా, దేవీం జనకనందినీం సీతాం, ప్రణ
మ్య, తథా యథోచితాభిః యథార్హాభి రుపచర్యాభిః ఉపచారైః, +
ఉపపూర్వా చ్చరతేః క్యజంతా 'దప్రత్యయా'దితి స్త్రియా మప్రత్య
యే టాప్, అవరోధవధూభి రంతఃపురస్త్రీభిః, సహితా న్ సావరోధవ
ధూకాన్, + 'తేన సహేతి తుల్యయోగ' ఇతి బహువ్రీహిః, 'నద్యృత'
శ్చేతి కప్, సుగ్రీవదశగ్రీవానుజౌ సుగ్రీవవిభీషణౌ వాదీ యేషాం తాన్
వానరాన్, ఉన్మనీకృత్య ఉత్సుకచిత్తాన్ కృత్వా, + అభూతతద్భావే
చ్విః 'అస్య చ్వౌ' వితి దీర్ఘః 'అరుర్మనశ్చక్షు' రిత్యాదినా నలోపః, అ
భ్యర్చితః పూజితః పురోహితో వసిష్ఠః యేన తం, ఆమంత్రితః సంబో
ధితో మంత్రిలోకో మంత్రిజనో యేన తం, అనుగ్రహాలోకేన కరుణా
కటాక్షవీక్షణేన అనుగృహీతః అనుగ్రహవిషయీకృతః పౌరవర్గః పుర
జననివహో యేన తం, అగ్రజన్మానం జ్యేష్ఠభ్రాతరం శ్రీరామం, విమా
నగతం విమానారూఢ మేవ, సబహుమానం సగౌరవ, మానంద
యన్, అపనీతా శ్రీరామాగమనా దపగతా రుజా ఉపతాపో యస్మిన్
త త్తథోక్తమ్, ని.' స్త్రీ రు గ్రుజా చోపతాపే'త్యమరః, నిజం స్వకీయ,
మాశ్రమపదం నందిగ్రామాఖ్య మావాసస్థానం, అనయత్ ప్రాపయా
మాస. ౧౬౭

తత్రేతి. తత్ర భరతాశ్రమపదే, సౌమిత్రిసీతాసఖః లక్ష్మణ
సీతాసమేతః, + 'రాజాహస్సఖిభ్య ష్టచ్' దాశరథిః శ్రీరామః,
అత్యంతం లోభయతీ త్యతిలోభనీయం పుత్రదర్శనాభిలాష విశేష
జనక మిత్యర్థః, తద్వాత్సల్యం స్నేహో యస్యా స్తాం, కౌసల్యాం చ,

కౌసల్యా[1]మతిశయితదుఃఖాతిరేకాం కైకేయీ మతిక్రమస్నేహపరిష్వక్తాం సౌమిత్రిమాతర మపి క్రమా దభివాదయ న్నిజావలోకనరసనిరతాభి రేతాభి ర్వనితాభిః పూర్ణిమాచంద్ర ఇవ కలాభిః పయోనిధి రివ వీచికాభిః ప్రతిక్షణం పరిరభ్యమాణో నిర్భరానంద మవిందత. ౧౬౮

ప. అ థాఖిలజనేక్షణేక్షితరఘూద్వహ స్యాదరా
ద్విధాతు మభిషేచనం విచరితం గురో రాజ్ఞయా,
అనీయత సమం తతో హరిగణేన తీర్థం పున

అతిశయితో బహుళః దుఃఖాతిరేకో యస్యా స్తాం, సర్వానర్థమూలభూతాఽహ మస్మీతి సముత్పన్నదుఃఖభరాక్రాంతా మిత్యర్థః, కైకేయీం చ, అతిక్రమేణ క్రమ మతిక్రాంతేన స్నేహేన పరిష్వక్తాం నిర్మర్యాదప్రేమపరిపూర్ణాం, సౌమిత్రిమాతర మపి సుమిత్రాంచ, క్రమాత్ వృద్ధానుక్రమా, దభివాదయన్ నమస్కుర్వన్, నిజావలోకనే ఆత్మదర్శనే యో రసోఽనురాగః తస్మి న్నిరతాభిః తత్పరాభి, రేతాభిః పూర్వోక్తాభిః, వనితాభి రుత్తమస్త్రీభిః, కలాభి రంశైః, ని.'కలా శిల్పే కాలభేదే చంద్రాంశే కలనా కలే'తి వైజయంతీ, పూర్ణిమాచంద్ర ఇవ, వీచికాభి రూర్మిభిః, పయోనిధి స్సముద్ర ఇ, వేత్యుపమాద్వయం, ప్రతిక్షణం పరిరభ్యమాణః ఆదరాతిశయాత్ క్షణేక్షణే ఆశ్లిష్యమాణః, నిర్భరానంద మమందానంద, మవిందత అలభత, పరమానందభరితాంతఃకరణోఽభూ దిత్యర్థః. ౧౬౮

అథేతి. అ థానంతరం, గురుర్వసిష్ఠస్య, ఆజ్ఞయా నిదేశేన, అఖిలజనేక్షణై రశేషలోకలోచనై రీక్షిత స్సానంద మవలోకితః స చాసౌ రఘూద్వహ శ్చ తస్య శ్రీరామస్య, ఆదరాత్, విచరితం విశిష్టాచారయుక్తం, అభిషేచనం, మూర్ధాభిషేకం, విధాతుం కర్తుం, మంథరాం మందాం, గతిం, విజహతా త్యజతా, ససంభ్రమం ప్రవృత్తేనే త్యర్థః, + జహాతే శ్శతృప్రత్యయః, హరిగణేన వానరసమూహేన, సమాకులితా సంక్షుభితా మంథరా కైకేయీదాసీ యస్మిన్ కర్మణి

1 'అయశశ్శల్యజనితశోకాతిరేకాం కైకేయీం అకృత్రిమస్నేహపరిష్వక్తాం సుమిత్రామ పీ'తి ప్రాచీనపాఠ స్సుగమః.

స్వమాకులితమంథరం విజహతా గతిం మన్థరామ్. ౧౬౯

౭. అలంకృతః కృత మభిషేక మాదరా
దమాత్యసంహతిభి రవాప్య రాఘవః,
పురోన్ముఖః పున రయ మానశే రథం
మనోరథం స చ భరతో మహారథః. ౧౭౦

౮. తత్ర చ సేవావిచక్షణాభ్యాం శత్రుఘ్నలక్ష్మణాభ్యా[1]మభితో

తద్వ్యథా భవతి తథా, తత్ర తస్యాః కైతవప్రయోగానవసరా దితి భావః, సంమతతః, సకలదిగ్భ్య ఇత్యర్థః, తీర్థం పుణ్యనదీసలిలం, పున ర్యాభయోఽపి, వాక్యాలంకారే వా, అనీయత ఆనీతం, పృథ్వీవృత్తమ్.

అలంకృత ఇతి. అయం, రాఘవః రఘువంశోద్భవః శ్రీరామః, అమాత్యసంహతిభిః మంత్రివర్గై, స్తత్ర తేషాం ముఖ్యత్వా దితి భావః, ఆదరాత్ సత్కారాత్, కృతం విరచిత, మభిషేక, మవాప్య, మూర్ధాభిషిక్తస్సన్నిత్యర్థః, అలంకృతః జటాపటలవిమోచనపూర్వకం వివిధవిచిత్రమణిహారదివ్యాంబరాదిభిః విభూషితః, పునః పురోన్ముఖః, అయోధ్యాపురప్రవేశాభిముఖ స్సన్నిత్యర్థః, రథ, మానశే ప్రాప, పుష్పకం విహాయ రథారూఢోఽభూ దిత్యర్థః + 'అశ్నోతే శ్చ' త్యభ్యాస దీర్ఘనుడాగమౌ, తథా, మహారథః మహాత్మా, స ప్రసిద్ధః, భరత శ్చ, మనోరథం శ్రీరామాభిషేకరూపనిజవాంఛితార్థసిద్ధిం, ఆనశే, శ్రీరామాభిషేకేణ పరిపూర్ణమనోరథోఽభూ దిత్యర్థః, రుచిరావృత్తమ్. * 'చతుర్గ్రహై రిహ రుచిరా జభస్జగా' ఇతి లక్షణాత్. ౧౭౦

---

† 'అథాఖిలజగత్పతే రపి రఘూద్వహ స్యాదరా ద్విధాతుమభిషేచనం విచలతా గురో రాజ్ఞయా, అనీయత సమం తతో హరిగణేన తీర్థం పున ర్విచింత్య హృది మంథరాం విజహతా గతిం మంథరా'మితిపాఠే అఖిలజగత్పతే రపీ త్యనేన స్వతఏవ సర్వేశ్వరత్వం సిద్ధ మితి సూచితం, రఘూద్వహస్యేత్యనేన మానుషరూపేణ తద్వంశేఽవతీర్ణత్వా దభిషేతవ్య మభిషేచనం విధాతుం గురోరాజ్ఞయా విచలతా మంథరాం ప్రాగభిషేకాంతరాయకారిణీం కైకేయీదాసీం విచింత్య ప్రాగ్వ త్పునర్విఘ్నంకుర్యా దిత్యాశంక్య అతఏవ మంథరాం గతిం విజహతేత్యన్వయః, శిష్టం స్పష్టమ్.

1 అభితో విధూతధవళవాలవ్యజనః.

విధూతవ్యజనః పరిజనాచారనిరతభరతోదస్తవిమలముక్తాతపత్రో [1]విచిత్రోపహితనైపథ్యచారురారూఢశతాంగమాతంగైరాశరప్లవగవాహినీపతిభి రనుగమ్యమానః ప్రవర్త్యమానశ్వేతాక్షతకుసుమలాజోపచారపౌరపురంధ్రీకదంబసంరమ్భచలితమంజీరమణికాంచీవలయవాచాలితాం వాద్యమానమాంగళికతూర్యఘోషవైతాళికవైబోధికవివిధరవ

తతేతి. కించేతి చార్థః. తత్ర తస్మింత్సమయే, సేవావిచక్షణాభ్యా ముపచారచరణతత్పరాభ్యాం, శత్రుఘ్నలక్ష్మణాభ్యాం, జ్యేష్ఠకనిష్ఠభావోఽత్ర నవివక్షితః, లక్ష్మణాపేక్షయాఽపి శత్రుఘ్నస్యాదరాతిశయద్యోతనార్థం వా, తథా చ మహాకవిప్రయోగః. *‘శత్రుఘ్నలక్ష్మణముఖైరుపచర్యమాణ స్సామ్రాజ్యభోగనిరతో భరతో బభూవే’తి, అభితః, ఉభయపార్శ్వయో రిత్యర్థః, విధూతే వీజితే వ్యజనే చామరే యస్య స తథోక్తః, పరిజనాచారనిరతేన భృత్యజనోచితాచారతత్పరేణ భరతేన ఉదస్తముత్క్షిప్తం విమలం స్వచ్ఛం ముక్తాతపత్రం మౌక్తికచ్ఛత్రం యస్య స తథోక్తః, విచిత్ర మాశ్చర్యకరం విచిత్రసన్నివేశం వా యథా తథోపహితేన విరచితేన నైపథ్యేన దివ్యభూషణాంబరప్రయుక్తావయవప్రసాధనేన చారు స్సుందరః, తథా శతాంగాః రథాః మాతంగాః గజాః, తే ఆరూఢాః అధిష్ఠితా యై స్తైః, ని. ‘శతాంగ స్స్యందనో రథ’ ఇత్యమరః ఆశరప్లవగవాహినీపతిభిః విభీషణసుగ్రీవప్రముఖరాక్షసవానరసేనానాయకైః, అనుగమ్యమానః అనుస్రియమాణశ్చ సన్, రామచంద్రః, శ్వేతాక్షతానాం కుసుమానాం లాజానాం చోపచారః విక్షేపణరూపోపచారః ప్రవర్త్యమానః మంగళాచారతయా క్రియమాణో యై స్తాని తథోక్తాని యాని పౌరపురంధ్రీకదంబాని పత్తనస్త్రీనివహా స్తేషాం సంరంభేణ సంభ్రమేణ చలితైః ఝుణఝుణాయమానైః మంజీరమణికాంచీవలయైః నూపురమాణిక్యరశనాకంకణైః వాచాలితాం ముఖరితాం, + ‘తత్కరోతీ’తి ణ్యంతాత్కర్మణి క్తః, వాద్యమానాని తాడ్యమానాని మాంగళికతూర్యాణి మంగళవాద్యాని తద్ఘోషాణామ్ తథా వైతాళికానాం స్తుతిపాఠకానాం* ‘తత్తత్ప్రహారకయోర్గైర్య రాగై స్సత్కారవాచిభి

1 విచిత్రోపజాతమనుజవేషచారుభిః, ప్రాచీనపాఠోఽయమ్.

శ్రవణసమయోచ్చలితసామోదపౌరసంబాధాం సౌధాంతరగవాతచలిత
తరుణీజనేక్షణరేఖా నీలోత్పలదామతోరణాభిరామరథ్యాంతరామయో
ధ్యామాజగామ రామచంద్రః. ౧౭౧

ప. [1]సాకేతం సముపేయివాం స్త [2]విజయీ సంసేవితో భ్రాతృభి
స్సుగ్రీవప్రముఖా నపి ప్రియసఖాన్ స్వే స్వే పదే స్థాపయన్,
స్వచ్ఛందం సుచిరం సుఖా న్యనుభవన్ దేవ్యా సమం సీతయా

శ్లోకైః, సరభసమేకవిచారం గాయన్ వైతాలికో భవ తీత్యుక్తలక్ష
ణానాం, వైబోధికానాం కర్తవ్యార్థవిబోధకజనానాం చ యే వివిధ
రవాః తేషాం చ శ్రవణసమయే ఆకర్ణనకాలే ఉచ్చలితాః ప్రచలితాః
సామోదాః సానందా శ్చ యే పౌరాః పురజనాః తైస్సంబాధాం సం
కీర్ణాం, + 'మాంగళికవైబోధికే' త్యత్ర 'ప్రయోజన' మితి ఠక్, సౌ
ధాంతరగవాక్షైః ప్రాసాదమధ్యవాతాయనైః చలితాః ప్రసృతాః యా
స్తరుణీజనేక్షణరేఖా స్సుందరీజననేత్రపఙ్క్తయః తా ఏవ నీలోత్పలదా
మతోరణాని తై రభిరామాణి రమ్యాణి రథ్యాంతరాణి ప్రతోళ్యభ్యం
తరాళాని యస్యా స్తాం, అయోధ్యాం, ఆజగామ, ప్రవివేశేత్యర్థః. ౧౭౧

సాకేతమితి. విజయీ జయశీలః, + 'జిదృక్షి' త్యాదినా ఇనిప్ర
త్యయః, యద్వా ప్రశస్తో రావణవిజయో స్యాస్తీతి విజయీ, + 'ప్ర
శంసాయా మినిః, స ప్రసిద్ధో, రామ, స్సాకేత మయోధ్యాం, ని.
'సాకేతం స్యా దయోధ్యాయా' మిత్యమరః, సముపేయివాన్ ప్రవి
ష్టః, + 'ఉపేయివాసవాశ్వానసూచాన శ్చే'తి క్వసుప్రత్యయాంతో
నిపాతితః, తథా భ్రాతృభిః అనుజైః భరతాదిభిః, సంసేవితః ఉపచ
ర్యమాణః, తథా సుగ్రీవప్రముఖాన్ సుగ్రీవాదీన్, ప్రియసఖాన్ ప్రి
యసుహృదః, + రాజాహస్సఖిభ్యష్టచ్, స్వే స్వే పదే, కిష్కింధాది
ప్రతినియతస్థానే ష్వి త్యర్థః, + వీప్సాయాం ద్విర్భావః 'పూ
ర్వాదిభ్యో నవభ్యోవే'తి వికల్పాత్ తస్మిన్నాదేశాభావః, స్థాపయన్
ప్రతిష్ఠాపయన్, తథా దేవ్యా సీతయా సమం, స్వచ్ఛందం యథేచ్ఛం, సు
ఖా న్యైహికభోగాన్, అనుభవన్, దానయాత్రోద్భవా కీర్తిః తస్యా

1 రాజ్యంస్వం. 2 వినయైరాసేవితః.

రామః పాలయతి స్మ కీర్తివిభవై రామోదినీం మేదినీమ్. ౧౭౩

ప. [1]సాహిత్యాదికలావతా శనగరగ్రామావతంసాయిత
శ్రీగంగాధరధీరసింధువిధునా గంగామ్బికాసూనునా,
ప్రాగ్భోజోదితపంచకాండవిహితానందే ప్రబంధే పునః

విభవైః సామర్థ్యైః సమృద్ధిభిః, ఆమోదినీ మానందవతీం, మేదినీం భువం, సుచిర మతిచిరకాలం, పాలయతిస్మ పరిపాలితవాన్, 'లట్ స్మ' ఇతిభూతార్థే లట్, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తం. 'సూర్యాశ్వైర్మసజా స్తతా స్సగురవః శార్దూలవిక్రీడితం'. ౧౭౩

అథ కవిః కావ్యవర్ణ్యనామాఖ్యానపూర్వకం కాండసమాప్తిం శ్లోకేనాహ సాహిత్యేతి సాహిత్యం కావ్యనాటకాలఙ్కారాదిసముదాయరూపా విద్యా తదాదిః ప్రముఖం యాసాం తాః కలా విద్యా అస్య సంతీతి సాహిత్యాదికలావతా, సకలవిద్యారహస్యాభిజ్ఞేనేత్యర్థః, + అత్ర కర్మధారయస్యాప్యనుద్వేగకరత్వాత్పూర్వధనీ సర్వకేశీత్యాదివన్నిర్దోషత్వః, శనగరమితి గ్రామః తస్య అవతంసవ దాచరితః అవతంసాయితః భూషణాయమానః + ఉపమానాత్కాచారక్యజంతాత్కర్తరి క్తః, సచాసౌ శ్రీగంగాధరధీరశ్చ శ్రీయుక్తః గంగాధరనామా పండితః. ని. 'ధీరో మనీషీ జ్ఞః ప్రాజ్ఞ స్సంఖ్యావాన్ పండితః కవి' రిత్యమరః, స ఏవ సింధుః సముద్రః తస్య విధునా చంద్రేణ పుత్రత్వా దుల్లాసకరత్వాచ్చ తద్రూపేణే త్యర్థః, అతఏవ శ్లిష్టపరంపరితరూపకం. ని.'విధుర్విష్ణౌ చంద్రమసీ' త్యమరః. గంగాంబికాసూనునా గంగాంబికాగర్భసంభూతేన, లక్ష్మణసూరిణా లక్ష్మణాఖ్యవిదుషా, ప్రాకృ పూర్వం, భోజేన రాజ్ఞా ఉదితైః విరచితైః పంచభిః బాలకాండాదిసుందరకాండాంతైః కాండైః విహితః ఆనందో విద్వత్ప్రమోదో యేన తస్మిన్, న్నిత్యుత్తరపదసమాసః, ప్రబంధే చమ్పూరామాయణాఖ్యే కావ్యే, పునః విరచితః

1 అస్యశ్లోకస్థానే. 'కోలాలాఖ్యమహాగ్రహారమహితా కత్పేసంఖ్యావతాం మూర్ధన్యేన విశారదేసవిధునా శ్రీసోమనాథోదయే, ప్రాగ్భోజోదిత పఞ్చకాణ్డమహితానన్దే ప్రబన్ధేపునః కాణ్డోనిర్మిత ఏకమాతపతినా షష్ఠోఽపి జీయాచ్చిరమ్' ఇతి పాఠః క్వచిద్దృశ్యతే.

కాండో లక్ష్మణసూరిణా విరచితః షష్ఠోఽపి జీయాచ్చిరమ్.

ఇతి శ్రీలక్ష్మణకవివరవిరచితో యుద్ధకాండ స్సమాప్తః.

ప్రణీతః, షష్ఠః షణ్ణాం పూరణః, కాండో యుద్ధకాండః, చిరం జీయాత్, సర్వోత్కర్షేణ వర్తతా మిత్యర్థః, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తం. ౧౮౩

ప. పూర్వేషాం విదుషాం మతాని వివిధా న్యాలోచ్య తత్సారమ
ప్యాకృష్యేయ మఖండపండితవరీతోషాయ సందర్భితా,
యద్యత్ర ప్రతిభాతి దూషణ మిదం విజ్ఞాయతాం భూషణం
తత్రాపి ప్రతిభాతిచే న్నను పరామృశ్యం వ్యావశ్యం బుధైః.
లోకేషు ప్రతిభాతి మధ్యమజగ త్తత్ర త్రిలింగాహ్వయో
దేశ స్తత్ర తథాద్రిమాళితనయాతీరం పరం తత్ర చ,
గ్రామః కాంజులురీతి తత్ర మహితః శ్రీరామచంద్ర స్సుధీ
శ్శ్రీమా నుద్వహతా దముష్య కవితాకన్యాం రఘూణాం పతిః.

ఇతి శ్రీమత్పరమయోగీంద్రబృందమానసేందిందిరసందోహానంద లాభాభినందిత రఘునందనచరణారవిందమకరందాస్వాదనకందళితసార స్వతే నాఖండితతపఃప్రచండమునిప్రకాండమండలేశ్వరశాండిల్య మహా మునిగోత్రావతంసస్యవంచనాన్వయసుధాపారావారపారిజాతస్య ధన్వాం తర్యవతారాంతర స్యాయుర్వేదప్రముఖనిఖిలవిద్యాసారసర్వజ్ఞసార్వ భౌమస్య కోండపండితవర్యస్య తనూజేన గంగాంబికాగర్భరత్నాకర సుధాకరేణ రామచంద్రబుధేంద్రేణ విరచితాయాం చమ్పూరామా యణవ్యాఖ్యాయాం సాహిత్యమంజూషికాసమాఖ్యాయాం యుద్ధ కాండ స్సమాప్తః.

రామచంద్రార్యరచితా రామచంద్రపదార్పితా,
వ్యాఖ్యా శ్రీయుద్ధకాండస్య పూర్ణా మంజూషికాభిధా.

సవ్యాఖ్యం చమ్పూరామాయణం సమాప్తమ్.

చంపూరామాయణస్థశ్లోకానాం సూచీ.

శ్రీర్నసాఽఽస్తామ్.

శ్రీనివాసాయనమః.

భూ మి కా.

భోభో అభిరూప శేఖరాః !

విదితచర మేవ హి తత్రభవతాం సహృదయతా మవేలంసబంధురప్రబంధనిరవధిక మాధురీపరిగ్రహణజంఘాలహృదయానాం సహృదయానామ్.

యత్కిల.—సముల్లసితకవితామహితసుకవిజనతానుయాతదరిద్రతాలతాకుఠారేణ మధ్యమభువనావతరణైకరసికభారతీవిలాసినీపురుషాయితాకారేణ విదర్భవిషయరాజేన భోజరాజేన సమున్మిషితనవరసాలఙ్కారగన్ధ శ్చమ్పూరామాయణాఖ్యః కశ్చన ప్రబన్ధ స్సమబన్ధీతి.

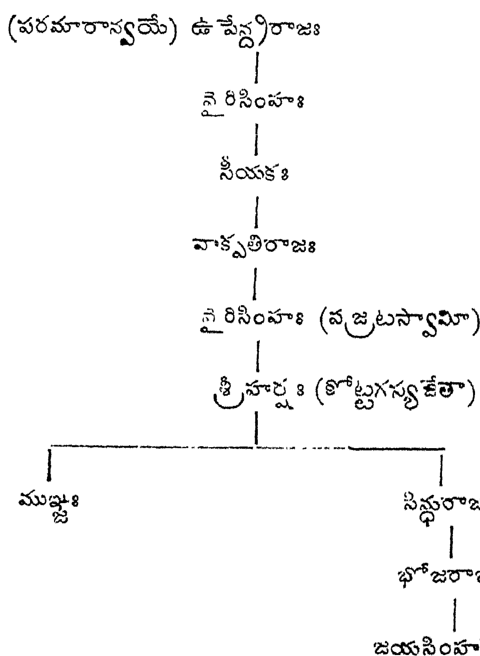
యథాకిల.—సోఽయం సముల్లాసయ న్నఖిలబుధసమూహం, సమ్మోహయం శ్చాభిరూపశేఖరాన్, సముత్తేజయం శ్చ కవిజనతామనీషాం, సముద్వేజయం శ్చ కాకవికదమ్బం, సముత్పాదయం శ్చ కలార్థివిజ్ఞానం, సమాస్వాదయం శ్చ మధురసుధాధారాం, సమున్మేషయం శ్చ ఉపమాద్యలంకారాన్, సంతతక మఖిలచమ్పూప్రబంధమహాసామ్రాజ్యే నూన మభిరూపశిఖామణిభి రభిషిచ్యమాన స్సకలసహృదయహృదయాని నితరాం ఆవర్జయతీ త్యహో ధన్యతమ శ్రీభోజరాజసూక్తే ర్గుంభనైపుణ మితి భూయంభూయ స్సతతాం విస్మయ పద మధిగచ్ఛామహే.

తత్రాస్యగ్వాణీవిలాసభోజేభోజే మధిభూతలం ప్రఖ్యాయమానోఽయం కవిసత్తమః కిందేశీయః ? కోవా ఽన్వవాయః పుణ్యాత్మనోఽస్య జన్మనాఽలఙ్కృతః ? కాభ్యాం వా పితృభ్యా మాత్మసంతానభాగధేయలాభేన నిశ్చితవానాసీదస్మనాపి ? కస్మిన్వాఽనేహస్యస్యాభ్యుదయేఽస్య దర్శనామృతలహరీనిమగ్నాంతరాత్మానః ప్రజాః ప్రావర్తిషత? కావా ప్రబంధరత్నమాలా సుగృహీతనామ్నాఽనేన గ్రథితా? ఇత్యాదికస్య చారిత్రస్య జిజ్ఞాసూనాం సుఖబోధాయ స్వీయచరిత్రఖ్యాపనం క మపి ప్రబంధ మననుజిఘృక్షు రయం 'మహాజనో యేన గత స్సపంథాః' ఇత్యభియుక్తోక్తి మనుసర న్నేవ ప్రాక్తనానాం కాళిదాసాదీనా మేవ ఘంటాపథే సమాశ్వసాని దితి హంత ! మహా నయం కళంకః ప్రాచీనానాం తత్పథానుసరణం ప్రతిజానానా మర్వాచీనాం చాపి సుకవీనామ్. తత్కిల నిరవద్య మేతత్కవికాలాద్య స్యాన్య నిర్ణినీషవో బహవో విమర్శకా స్సఖేద మపర్యాప్త సామగ్రీకా విఫలమనోరథాః ప్రయత్నా న్నివర్తన్తే. ప్రసర్తన్తే చ బహుళతరనిజయశశ్చంద్రికాధవళితాశా స్తస్య కవే రేతత్కులీనానాం చ కేషాంచి ద్దానశాసనానా ముపలబ్ధే స్తత్కులకాలాదిక మభివర్ణితుం. తత్పదవ్యా మేవ పద మాక్షిపన్తో వయ మపర్యాప్త కారణాభియోగా అపి కించి దివ కలార్థిజనప్రబోధాయ విమిమర్శామహే.

తథాహి.—భోజో౽యం పరమారవంశమణిః. పురా కిల విశ్వామిత్రకృతకామధేనుసమాకర్షణసమయే ప్రభావశాలినో మహర్షే ర్వసిష్ఠ స్యానుధ్యానేన వైశ్వామిత్రబలజయకాంక్షయా ౽గ్నికుణ్డా త్పరమార ఇ త్యన్వర్థనామా సముదభూత్. తథాహి.—

“ఆయాతస్య కదాచన క్షితిపతే రాచ్ఛిన్దతః కౌశిక
స్యాతిథ్యోచితవస్తుజాతజననా దానన్దినీం నన్దినీమ్,
నిర్జితా కుపితేన తేన హవిషా సంవర్ధితా ద్బర్హిషో
వీరః శ్రీపరమార ఇ త్యనుపమ స్సత్యాభిధానో౽భవత్.” ఇతి.

అయమేవ నిఖిల మపి వైశ్వామిత్రం బల మజయత్. అస్య రాజన్యస్య అర్బుదాచలస్యాగ్నేయే చన్ద్రావతీనామ నగరీ రాజధా న్యాసీత్. అస్య వంశావళీయథా.—

ఏతేషు రాజసు ఉపేన్ద్రరాజః కృష్ణరాజనామ్నా వాక్పతిరాజో౽మోఘవర్షనామ్నాచ ప్రసిద్ధః. శ్రీహర్ష స్సీయకనామ్నా సింహదత్తనామ్నాచ ప్రథతే. ముఞ్జః వాక్పతిరాజామోఘవర్షోత్పలరాజనామభిః—సిన్ధురాజ స్సింధులసింధలకుమారనారాయణనవసాహసాఙ్కపదై శ్చ వ్యవహ్రియతే. ఏతేషు ముంజస్య సింధురాజాగ్రజత్వే కేచి త్సంశీతి పద మధ్యయాసిషుః. తచ్చోద్యం. ఏతత్కులీననరవర్మకారితమందిరప్రశస్తిరూపదానశాసనే పరమారాన్వయే సీయకపర్యన్తం నిర్వర్ణ్య,

"తస్మా ద్వైరివరూధినీబహువిధప్రారబ్ధయుద్ధాధ్వర
ప్రధ్వంసైకపినాకపాణి రజని శ్రీముంజరాజో నృపః,
... ...
తస్యాసీ దథ పార్థివః పృథుయశాః శ్రీసింధురాజోఽనుజః" ఇతి.

సుదృఢం నిర్వర్ణితత్వాత్—అన్యత్ర ధనికాదిభిః దశరూపావలోకాదిషు నిర్వర్ణితత్వాచ్చేతి.

ఏతేషు వాక్పతిరాజాపరాభిధానేన ముఞ్జేన విక్రమ. శ. 1031 (క్రీ. 974) తమే కిమపి దానశాసన మకారి. సుప్రసిద్ధో భోజరాజశ్చ విక్రమ. శ. 1078. తమాత్ (క్రీ. 1021) పరం గోవిందభట్టసుతాయ ధనపతిభట్టాయ వీరాణకగ్రామ మదాదితి శాసనే నావగమ్యతే. ఏతదాత్మజో జయసింహదేవశ్చ విక్రమ. శ. 1112. (క్రీ. 1054) తమే కిమపిశాసన మచీకరత్. ఏతేషాం శాసనానా ముపలబ్ధ్యా క్రీస్తుశకాత్ 1018 తమా త్పరం క్రీ. 1060 తమపర్యన్తం భోజదేవో రాజ్య మశిష దితి యుక్త ముత్పశ్యామః. క్రీస్తుశకాత్ 1022 పరం 1063 తమపర్యంత మధిష్ఠితరాజ్య స్త్రిలింగభాషాపోషకో రాజరాజనరేన్ద్రః సంస్కృతభాషాపోషకో భోజరాజశ్చ సమకాలే విరేజతు రితి తదాభాషాద్వయపోషకరాజన్యరత్నాలంకృతియా భరతమాత్రా కీదృశ్యా భావ్య మిత్యానన్దార్ణవతల మధిగచ్ఛామః. విస్తర మన్యత్ర విచారయామః. భోజరాజా త్పూర్వేషాం రాజ్ఞా ముజ్జయినీ రాజధా న్యాసీత్. అయం విషయః పరిమలకవినా నవసాహసాఙ్క-చరితకావ్యే ప్రథమసర్గే, సప్తదశశ్లోకే

"అస్తి క్షితా వుజ్జయి నీతి నామ్నా పురీ విహాయ స్యమరావతీవ,
బబన్ధ యస్యాం పద మిన్ద్రకల్పో మహీపతి ర్వాక్పతిరాజదేవః" ఇతి.

సముద్ధృతః. భోజేన చ కియంతం కాలం తత్రైవ రాజ్యం ప్రశాస్య తతః మాలవదేశా న్తర్గతా ధారానగరీ రాజధానితాం నీతేతి జ్ఞాయతే. అయం కిల నితరాం దానశౌండః, కావ్యార్థకోవిదః, దయాశీలః, సంస్కృతవిద్యాప్రచారణే బద్ధకంకణః, పండితప్రియః, అస్య బ్రాహ్మణద్వైతత్వం చ చమ్పూరామాయణే

"ఉచ్చై ర్గతి ర్జగతి సిధ్యతి ధర్మత శ్చే
త్తస్య ప్రమా చ వచనైః కృతకేతరై శ్చేత్,
తేషాం ప్రకాశనదశా చ మహీసురై శ్చేత్
తా నన్తరేణ నిపతే త్క్వను మత్ప్రణామః" ఇతి.

ద్వైతీయీకశ్లోక ఏవ సహస్రధా జ్ఞాపయతి. కించ భోజదేవదానశాసనే,

"జయతివ్యోమకేశోఽసౌ యస్సర్గాయ బిభర్తితాం,
ఐన్దవీం శిరసా రేఖాం జగద్బీజాం కురాకృతిమ్" ఇతి.

ప్రథమంశివప్రార్థనామే వోరరీకృతత్వాత్. చంపూరామాయణే చ.—

"లక్ష్మీం తనోతు నితరా మితరానపేక్ష
మంఘ్రిద్వయం నిగమశాఖిశిఖాప్రవాళమ్,

హైరమ్బ మమ్బురుహడమ్బరచౌర్యనిఘ్నం
విఘ్నాద్రిభేదశతధారధురంధర నః.” ఇతి.

హైరమ్బ. (హే=రుద్రసమీపే, రమ్బతే ఇతి హేరమ్బః. తదీయ) చరణద్వయ స్తవనా చ్చాస్యశివభాగవతసంభావనం సామ్ప్రత మితి పశ్యామః. అస్య చ్చాయం కవితాధిరాజ్యం ధారాధిరాజ్యం చాలంకుర్వన్నపి సుసూక్ష్మ మపి గర్వలేశ మస్పృశ న్పరోపకారకృతా పరలోకానందానుభవైకకృతా చ కృతీ రాజ్యభోగాదికం నశ్వరం మన్వానో పరమయోగినా మపి మనాంసి రంజయతి. దృశ్యంతాం భోజరాజదానశాసనే.

“వాతాభ్రవిభ్రమ మిదం వసుధాధిపత్య
మాపాతమాత్రమధురో విషయోపభోగః,
ప్రాణా స్తృణాగ్రజలబిన్దుసమా నరాణామ్
ధర్మ స్సఖా పర మహో! పరలోకయానే.

భ్రమత్సంసారచక్రాగ్రధారాధారా మిమాం శ్రియమ్,
ప్రాప్య యే న దదు స్తేషాం పశ్చాత్తాపః పరం ఫలమ్.
... ...
లక్ష్మ్యా స్తటిత్సలిలబుద్బుదచఞ్చలాయా
దానం ఫలం పరయశఃపరిపాలనం చ” ఇతి.

సూక్తిరత్నాని. తత్తాదృక్స్వ వేర్ధానదాక్షిణ్యాదయో గుణాః కించి దివ భోజప్రబన్ధే ప్రస్తుతాః.కిం బహునా. నైతాదృశః కవీన్ద్రరాజచన్ద్రః కోఽపి భూమణ్డలే దరీదృశ్యత ఇత్యస్య నిరవధికగుణగణవర్ణనే విరిరంసవ ఏవ సప్రశ్రయం సమోనాకం ప్రశాస్మహే. అస్య కృతిరత్నాని చంపూరామాయణసరస్వతీకంఠాభరణపాతఞ్జలసూత్రవృత్త్యాదికాని సముపలభ్యన్తే. వ్యాకరణే భైషజ్యే చ కతి చన గ్రన్థానయం ప్రాణైషీదితి పాతఞ్జలసూత్రవృత్త్యా విజ్ఞాయతే. తథాపి సకలా న్తేనానిసాధారణతయా ప్రతిగురునికటం పాఠ్యమానం చంపూరామాయణమేవ దరీదృశ్యత ఇ త్యస్య గౌరవ మాత్మైక వేద్యమ్. ప్రబంధరత్న మిదం న కేవలం పవిత్రతమశ్రీరామకథా వైభవేనైవ భాభాతి. అపిచ గద్యపద్యయో శ్శైలీనవైభవేనచ మాధ్వీకమృద్వీకయో రివ రసికజనరసనాస్వాదనీయతా మతితరా మశ్నుతే.

ఈదృక్ప్రబంధతిలకం కవినా సుందరకాణ్డపర్యంత మేవ వతో వా నిరమాయీతి విచికిత్సాయాం ప్రబన్ధపూరణా దర్వాగేవ. కవి ర్వ్యర్థ శరీరం నిరస్య వీరస్వర్గ మలంక్రియా దితి విషీద న్త స్తద్విషాదం నిరస్యంతం భోజకృపాలబ్ధకవితావిలాసం యుద్ధకాణ్డకృతికృతినం లక్ష్మణకవిం చ ప్రస్తుమః.

తస్మా త్తత్తత్సందర్భోచిత ముపనిబద్ధాం కవితామాధురీం స్థాలీపులాకన్యాయేన పఠితృజనావగమనాయ కించి దివ సందర్శయామః. తథాహి.—

బాలకాణ్డే క్షీరాబ్ధిశయానస్య భగవతః గీర్వాణగణకృతస్తుతౌ.

"నారాయణాయ నళినాయతలోచనాయ
నామావశేషితమహాబలివైభవాయ,
నానాచరాచరవిధాయక జన్మదేశ
నాభీపుటాయ పురుషాయ నమః పరస్మై" ఇతి.

త్రైవ భగవతః ప్రత్యుక్తౌ.

"ఇన్ద్రనీలాచలోదఞ్చచ్చన్ద్రికాధవళస్మితః,
వాచ మూచే సుధాధారామధురాం మధుసూదనః." ఇతి.

స్మిన్నేవకాండే శివజటాజూటా ద్గంగావతరణవర్ణనం గంగావతరణధోరణీ మే వాను
స్వ దివ భాభాతి. దృశ్యతా మేకం పద్యం.

" అథ వీచీచయచ్ఛన్నదిగన్తగగనాంతరా,
శశాఙ్కశంఖసంభిన్నతారామాక్తికదన్తురా."

స్యచ్చ-పరశురామగర్వనిర్వాపణానంతర మిదం పద్య మన్యాదృశం నీతిం చ ప్రబోధ
త్తి యథా.—

" నూనం జనేన పురుషే మహతి ప్రయుక్త
మాగః పరం తదనుహూపఫలం ప్రసూతే,
కృత్వా రఘూద్వహాగతో క్షణ మన్తరాయం
య ద్భార్గవః పరగతే ర్విహతిం ప్రపేదే."

యోధ్యాకాండే శ్రీరామప్రవాసప్రకరణే కైకేయీం ప్రతి రామోక్తి ర్వ్యక్తి సౌంద
ర్యేణ ప్రతిభావతాం కమ ప్యానందం జనయతి. యథా.—

" వనభువి తనుమాత్రత్రాణ మాజ్ఞాపితం మే
సకలభువనభార స్థాపితో వత్సమూర్ధ్ని,
త దిహ సుకరతాయా మావయో స్తర్కితాయాం
మయి పతతి గరీయానంబ తే పక్షపాతః."

దైవ కౌసల్యావిలాపే పయావతాం పఠతా మశ్రుపాత మవశ్య ముత్పాదయతి.—

" రేఖారథాఙ్గసరసీరుహశఙ్ఖచిహ్నే
క్షేమంకరే తవ కరే జగతాం త్రయాణాం,
కాంతారకంటకఖననం రచయేతి నూన
మాబద్ధవాన్ ప్రతిసరం భగవా న్వసిష్ఠః" ఇతి.

చిత్రకూటే భరతస్య శ్రీరామసందర్శనేచ.—

" అథావాసం శాన్తే రకృతసుకృతానా మసులభం
నవాంభోదశ్యామం నళిననయనం వల్కలధరం,
జటాజూటాపీడం భుజగపతిభోగోపమభుజం
దదర్శ శ్రీమన్తం విపినభువి సీతాసహచరం" ఇతి.
శాన్తరసావాసతా మేవాధిగచ్ఛతి.

అరణ్యకాణ్డే దాశరథ్యోశ్శూర్పణఖాయాశ్చ సంవాదో ముగ్ధరసికస్యాపి హృదయే హాస్యరస ముత్తరంగయతి.—

"దశరథాత్మజయుగ్మనిరీక్షణక్షణసమాకులబుద్ధిరియం పథా,
ఉభయకూలసమస్థితశాద్వలభ్రమగతాగతఖిన్నగవీవశామ్" ఇతి.

కిష్కిన్ధాకాండే వసన్తవర్ణనే.—

"యత్ర కాన్తైర్వియుక్తానాం యుక్తానామపి సుభ్రువామ్,
డోలాకర్మ వితన్వన్తి మనాంసి చ వపూంషి చ."

ఇత్యాదికపద్యరసాస్వాదనే రసికహృదయాన్యపి డోలాకర్మైవ వితన్వన్తి.

తతో వాలివధానంతరం తారావచనాని చ నితరాం హృదయంగమాని. యథా.—

"క్షితిపతితనయానాం హన్త గర్భేశ్వరాణాం
కిము నిరవధి సామర్థ్యం శౌర్యస్య జన్మసిద్ధం,
మమ హృది నిరపాయే వర్తమానే కపీన్ద్రే
రఘువర యదముష్మిన్ విస్మృతే చాపపాణిః." (ఇత్యాదీని.)

సుందరకాణ్డే చ సీతాదర్శనే మారుతేశ్చింతనాసందర్భే,—

"జ్యోత్స్నాం వినాపి నివసేన్నిశి శీతభానుః
ఛాయాం వినాపి నివసేద్దివసేశ్వరోఽపి,
ఏనాం వినా రఘుపతిః పరిగృహ్య ధైర్యం
సప్రాణ ఏవ వసతీతి విచిత్రమేతత్" ఇతి. సూక్తిః.—

"దుష్కరం కృతవాన్ రామో హీనో యదనయా ప్రభుః,
ధారయత్యాత్మనో దేహం న శోకే నావసీదతి."

ఇతి వాల్మీకిసూక్తి మప్యతిశేతే సూర్యావధానినో యదాహృత్యామాప సంవర్భసౌన్దర్యేణ.
అపిచ లంకాయాం హనూమద్విజృంభణే వీరరసాబ్ధిర్వేలా మతిక్రామతి.—

"రక్షస్సంఘట్టమార్ణీకృతకనకమహావీథిభిత్తిన్యతోర్యత్థఘూర్ణా
నక్షత్రాణామకాలే సరణి మరుణయన్ వీరలక్ష్మ్యా సమేతః,
రక్షశ్శూరాఖ్యశారాం క్షితితలఫలకే క్షేపణీయాం హనూమా
నక్షక్రీడాం విధాతుం దశముఖనగరీచత్వరే తత్వరేఽసౌ" ఇతి.

ఇన్ద్రజితా బ్రహ్మాస్త్రబద్ధేన రావణసమీపం నీతేన హనూమతా రావణం ప్రతి ప్రత్యు ధ్యమానాస్సూక్తయో హృదయం హఠాదాకర్షంతి. కిం బహునా, ప్రతిపదం సుధాధారా మ్ముఞ్చన్నేతాదృక్చంపూప్రబంధః-సకలగుణగణాలంకృతిభాజనబ్రహ్మచర్య సుకవిశ్చ న కోఽపి ధరణీతలే సముపలభ్యత ఇత్యత్ర న కశ్చిద్ద్వాపర ఇతి విస్తరభయా త్పరితివిష్యామో విద్యాభ్యా[illegible]సీనా విరమామః.

ఇతి సుధీజనకృపా మాకాంక్షతి
శ్రీమాన్, ఉత్పల. వేంకటనరసింహాచార్యః.